FUNDACIÓ NOGUERA

COL·LECCIÓ DIPLOMATARIS

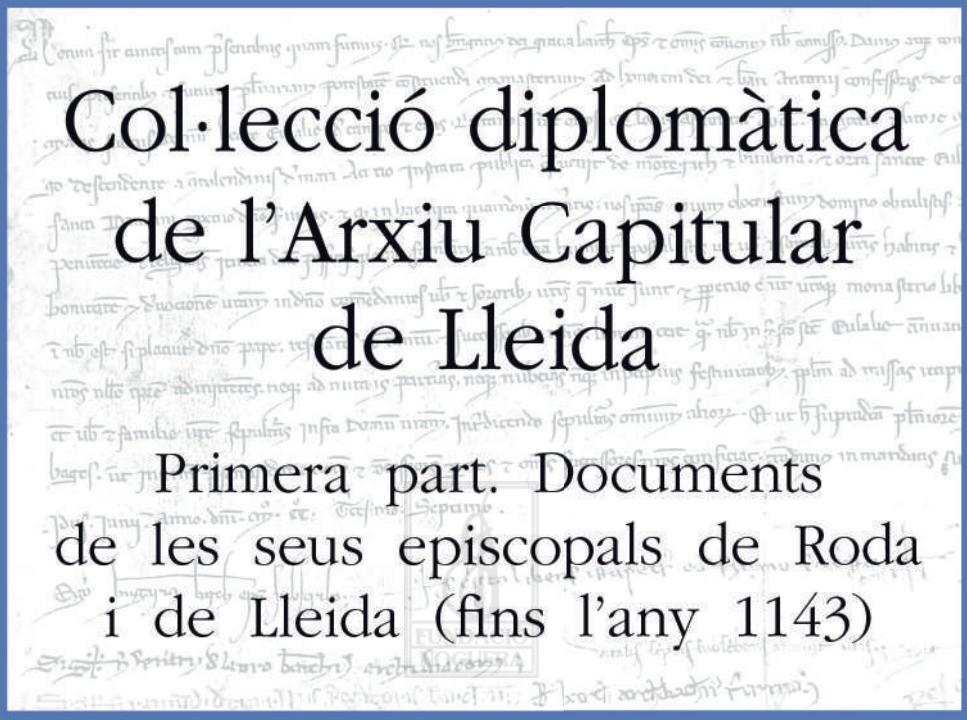

Col·lecció diplomàtica de l'Arxiu Capitular de Lleida

Primera part. Documents de les seus episcopals de Roda i de Lleida (fins l'any 1143)

VOLUM I

Estudi i edició a cura de

Jordi Bolòs

FUNDACIÓ NOGUERA

Barcelona, 2021

FUNDACIÓ
NOGUERA

FUNDACIÓ
NOGUERA

COL·LECCIÓ DIPLOMÀTICA DE L'ARXIU CAPITULAR DE LLEIDA

FUNDACIÓ NOGUERA

www.fundacionoguera.com

Col·lecció Diplomataris

Director tècnic: Josep Maria SANS I TRAVÉ

FUNDACIÓ NOGUERA

Diplomataris, 81

Col·lecció diplomàtica de l'Arxiu Capitular de Lleida

Primera part. Documents de les seus episcopals de Roda i de Lleida (fins l'any 1143)

FUNDACIÓ NOGUERA

Volum I

Estudi i edició a cura de

JORDI BOLÒS

BARCELONA, 2021

textos medievals catalans

www.tmcat.net

© Jordi Bolòs i Masclans, 2021
Edita: Pagès Editors, SL
Sant Salvador, 8 - 25005 Lleida
editorial@pageseditors.cat
www.pageseditors.cat
Primera edició: març de 2021
ISBN obra completa: 978-84-1303-260-3
ISBN: 978-84-1303-261-0
DL: L 131-2021
Impressió: Arts Gràfiques Bobalà, SL
www.bobala.cat

SUMARI

Mots preliminars 9
Introducció 17
Un temps i un espai 17
Els documents publicats 65
Tipologia de la documentació 80
La seu de Lleida i la seu de Roda 123
Domini de la seu de Roda 154
Distribució del domini 205
La societat 243
El paisatge històric 348
Fronteres, identitats i contactes 518
Cloenda 581
Normes de transcripció 587
Topònims 589
Signes emprats 592
Abreviatures dels arxius i biblioteques. 592
Abreviatures de llibres 593
Altres abreviatures emprades 593
Fonts impreses i manuscrites (com s'esmenten als documents) 594

Altres estudis esmentats a l'annex documental . . . 603
Bibliografia de la Ribagorça i altres obres de caràcter general (no esmentades als apartats precedents) . . . 604

FUNDACIÓ NOGUERA

MOTS PRELIMINARS

Aquest és el primer volum de la *Col·lecció diplomàtica de l'Arxiu Capitular de Lleida*. Inicialment desitjàvem que aquest volum inclogués l'etapa primerenca del bisbat de Roda i Barbastre i també els primers anys del bisbat de Lleida. Tanmateix, el gran nombre de documents conservats ens ha obligat a cloure aquest primer volum l'any 1143, quan faltaven molt pocs anys perquè s'esdevingués la conquesta de la ciutat de Lleida per part del comte de Barcelona, Ramon Berenguer IV, i del comte d'Urgell, Ermengol VI. Serà en el volum segon on veurem els documents del llarg bisbat de Guillem Pere de Ravidats (1143-1176) i de Berenguer (1177-1191); en el volum tercer publicarem la documentació de llurs successors, fins a mitjan segle XIII. Mentre que, en aquesta primera part, gairebé tots els instruments fan referència al bisbat ribagorçà, a partir de l'any 1149, data de la conquesta de la ciutat de Lleida, la gran majoria de la documentació conservada a l'Arxiu Capitular de Lleida fa referència a aquesta ciutat i a les terres del seu entorn.

En aquesta *Col·lecció diplomàtica de l'Arxiu Capitular de Lleida* publiquem bàsicament la documentació conservada en aquest arxiu que pertany al fons de Roda i al fons de Lleida. No incloem pas els documents del fons d'Àger, que han estat publicats fa pocs anys per part de la mateixa Fundació Noguera.[1] Hem considerat, amb tot, que, en aquest primer volum, era convenient incloure alguns altres documents actualment conservats a la Seu d'Urgell,

1. Ramon CHESÉ, *Col·lecció diplomàtica de Sant Pere d'Àger fins 1198*, 2 volums, Fundació Noguera, Barcelona, 2011.

a Madrid, a Tarragona, a Barbastre, a Saragossa o, fins i tot, a Alquèssar, atesa la importància que tenen a l'hora d'entendre la història del bisbat de Roda i Barbastre i, més endavant, la del bisbat de Lleida.

Qualsevol estudi deu molt als treballs que s'han fet abans. Allò que s'ha estudiat i s'ha descobert ha de servir de fonament per a bastir les noves recerques. Això sempre és o hauria d'ésser així. Especialment en aquest primer volum de la *Col·lecció diplomàtica de l'Arxiu Capitular de Lleida*, el deute amb els treballs fets fins ara és molt important. Podríem parlar d'estudis duts a terme fa anys per gent amb ideologies diverses, com Jaume Villanueva, Manuel Serrano Sanz, Juan Francisco Yela, Manuel Iglesias o Ramon d'Abadal. Tanmateix, ara volem fer esment d'una manera especial de tres recerques més recents que tenen una importància molt notable si desitgem estudiar la Ribagorça medieval, un territori que des de fa més de mil anys és terra de frontera, com resta ben palès en la documentació que publiquem.

En primer lloc, cronològicament, cal esmentar el notable estudi fet per Jordi Boix en l'obra *Ribagorça a l'alta edat mitjana*. Aquesta tesi doctoral, que fou un esforç molt gran per tal de fer conèixer la història ribagorçana, va ésser escrita per un historiador nascut en aquesta comarca, que estima fortament. S'hi apleguen milers de documents i reflecteix un coneixement de tots els racons de la Ribagorça. En coincidir la realització d'aquesta recerca amb la publicació, per part d'Enciclopèdia Catalana, de la *Catalunya Romànica*, Jordi Boix va traslladar en el volum 16 d'aquesta obra, editat l'any 1996, una part important dels continguts dels estudis que havia fet. Trobem la seva signatura en la introducció d'aquest volum setzè, dedicat a la Ribagorça, i en la majoria dels apartats històrics de gairebé tots els articles monogràfics sobre castells o esglésies d'aquesta comarca. La tesi, dirigida per Prim Bertran i per Manuel Riu, va llegir-se l'any 2005, a la Universitat de Barcelona. Inclou tres volums: un sobre la història, un altre de dedicat als estudis monogràfics que feu per a cadascun dels municipis i un de darrer, que rep el nom de "Fonaments i testimonis", centrat a publicar la documentació. Aquest annex és format per 1.202 documents. En no poder-se consultar aquesta obra a internet, la seva repercussió ha estat molt menor de la que mereixeria. Com a merescut homenatge a la feina que feu aquest historiador de Benavarri, que actualment fa classes d'història a la Vall d'Aran, en l'*stemma* dels documents publicats en aquesta col·lecció di-

plomàtica, sempre fem esment dels instruments de la seva tesi doctoral, defensada, com hem mencionat, l'any 2005. Cal dir que, molt sovint, hi planteja datacions diferents de les proposades fins ara (per exemple per part de Ramon d'Abadal), això sí, sempre meditades i fruit del coneixement profund de la documentació i de la gent que s'hi esmenta. Amb relació a cada document publicat en aquest diplomatari, sempre mencionem —i sovint comentem— les diferents datacions que s'han proposat fins ara pels diversos historiadors que l'han editat.

La tesi de Núria Grau és un altre treball recent que mereix ésser citat i valorat. Fou publicada a Saragossa per la Institución Fernando el Católico (CSIC), l'any 2010, amb el títol *Roda de Isábena en los siglos x-xiii. La documentación episcopal y del cabildo catedralicio*. D'una banda, inclou 430 documents, que arriben fins a l'any 1229, i, de l'altra, un ampli estudi previ sobre la seu de Sant Vicenç de Roda, la canònica i el domini territorial d'aquesta catedral medieval (acompanyat d'onze mapes). És una aportació molt notable, feta amb molta cura, tant pel que fa a l'estudi introductori com pel que fa a les transcripcions. La lectura i el trasllat gairebé sempre encertat dels documents ha estat una guia molt valuosa a l'hora de revisar-ne la transcripció consultant els originals conservats a l'ACL (Arxiu Capitular de Lleida). Com hem dit, a l'estudi introdutori d'aquest volum publicat per Núria Grau hi ha un capítol on es parla de la creació del bisbat de Roda, un segon capítol centrat en l'organització eclesiàstica de la seu de Roda i un tercer capítol, i darrer, on s'exposa la formació i la gestió del domini territorial de Sant Vicenç de Roda d'Isàvena. És imprescindible la seva consulta per a conèixer el passat medieval d'aquesta institució eclesiàstica.

Un tercer treball que volem esmentar és la tesi de Guillermo Tomás Faci, llegida l'any 2013 a la Universitat de Saragossa, amb el títol *La organización del territorio y las dinámicas sociales en Ribagorza durante la gran expansión medieval (1000-1300)*. És un treball molt profund, dividit en tres parts. La primera és dedicada al poblament i a la societat d'abans de l'any 1000. La segona part és dedicada a la formació i als trets característics del feudalisme a la Ribagorça als segles xi i xii. I la tercera part, i darrera, se centra en l'auge econòmic i en la transformació social esdevinguts al llarg del segle xiii. Conté un annex amb 125 documents (el darrer de l'any 1341). Aquest treball té el mèrit de mostrar-nos qui tenia el poder, com s'organitzava la societat i quins foren els trets fona-

mentals de l'economia al llarg dels segles X-XIII. En aquesta tesi, dirigida per Carlos Laliena, es nota la influència de les idees de Pierre Bonnassie, especialment amb relació a les transformacions del segle XI. Alhora, però, va més enllà de l'any 1000 i presenta també l'etapa de creixement que va venir a continuació del canvi de mil·lenni, que va portar fins a l'apogeu del segle XIII, poc abans de la crisi dels darrers segles medievals. Això permet, a G. Tomás Faci, entendre com canvià la societat i com es transformaren les realitats econòmiques al llarg de tota l'edat mitjana central. Ho fa, i això és molt meritori, coneixent allò que s'esdevenia en aquesta mateixa època als països veïns, a Catalunya, a Aragó, a les terres gascones o a la resta d'Europa. Cal assenyalar també la tasca d'haver dibuixar quaranta-quatre mapes fets amb molta cura, amb relació als diferents capítols d'aquesta tesi.[2]

Nosaltres, amb aquesta primera part de la *Col·lecció diplomàtica de l'Arxiu Capitular de Lleida*, perseguim diverses coses. En primer lloc, desitgem fer una edició al més acurada possible dels documents que publiquem. Hem comprovat i corregit sistemàticament totes les edicions fetes fins ara a partir dels documents conservats a l'Arxiu Capitular de Lleida (ACL), a la Biblioteca de Catalunya (BC) i a la Biblioteca Pública de Tarragona (BPT). Així mateix, hem fet un esforç per tal de comentar i d'exposar tot allò que pot facilitar una millor comprensió del text editat. Hem volgut fer esment —i fer ús— de totes les edicions dels documents que s'han fet, inclosa, per exemple, la magnífica tesi de Jordi Boix, que, com hem dit, mereix que sigui més coneguda, consultada i valorada. També acompanyem aquests documents amb un exhaustiu índex de topònims i d'antropònims, que creiem que podrà ésser molt útil a l'hora d'dentificar aquells documents que fan esment de llocs o de persones concretes.[3] Així mateix, hem volgut introduir aquest volum amb un estudi ampli, que faciliti la lectura i la interpretació dels documents i que alhora exposi d'una manera resumida les principals problemàtiques relacionades amb els territoris i amb els segles estudiats. En aquesta introducció, també

2. Posteriorment, quan nosaltres ja havíem redactat aquesta introducció, ha publicat el llibre *Montañas, comunidades y cambio social en el Pirineo medieval. Ribagorza en los siglos X-XIV*, Presses Universitaires du Midi – Prensas de la Universidad de Zaragoza, Tolosa, 2016. En aquest volum s'hi publiquen els aspectes més importants defensats a la tesi.

3. La tesi de Jordi Boix inclou un índex ampli (potser, però, de vegades no prou exhaustiu), en canvi l'edició de Núria Grau no inclou cap mena d'índex.

hem inclòs un llarg capítol dedicat a estudiar el paisatge històric de les terres per on es va estendre el bisbat de Roda, des dels Pirineus fins a les portes de Lleida. Hem volgut mostrar que una anàlisi conjunta dels documents escrits i del paisatge actual, vist amb els ulls d'un historiador, fa que sigui possible aprofundir molt més en el coneixement del passat. Com s'ha pogut demostrar en moltes altres recerques, la metodologia emprada en els treballs d'arqueologia del paisatge pot permetre veure el territori actual també com un veritable "document" històric.

D'altra banda, creiem que l'estudi d'una terra de frontera, com la Ribagorça, té un gran interès. I, com veurem, en el territori per on s'estenia el bisbat de Roda hi havia diverses fronteres. Aleshores, certament, era una frontera entre les terres cristianes, comtals o reials, i les terres islàmiques o andalusines. Aquesta frontera per desgràcia va portar més enfrontaments que relacions profitoses (malgrat que les relacions culturals i econòmiques que devien existir segurament van ésser molt més importants del que suposem, d'acord amb la nostra mentalitat actual i, fins i tot, d'acord amb allò que diuen —i volen mostrar— els documents). També era, però, una frontera entre altres realitats culturals. Si ens hi haguéssim passejat, entre el segle VIII i el segle XII, hi hauríem trobat persones que parlaven una llengua basca, una llengua romànica pirinenca, la llengua catalana, l'aragonès, el castellà, el dialecte gascó de l'occità, l'àrab i potser, fins i tot, l'hebreu. Totes aquestes realitats culturals i lingüístiques es van transformar progressivament al llarg d'aquests cinc segles. En alguns moments i en alguns llocs van predominar unes llengües, en d'altres èpoques o indrets en predominaren d'altres. No sembla, almenys d'acord amb allò que diuen els documents, que hi hagués grans enfrontaments ni recels amb relació a aquesta riquesa cultural.[4] Certament, la idea de respectar els altres, encara que tinguessin una identitat diferent, i, per tant, d'acceptar aquesta diversitat com una cosa normal i enriquidora és la que ha de predominar sempre.

4. Amb tot, de vegades hi degué haver problemes de comprensió. Així, les ordinacions o *Ordenanzas* d'Osca, de l'any 1349, encara establien: "Item, nuyl corredor [corredor de coll o d'orella; intermediari en una compra o venda de productes] non sia usado que faga mercaderia ninguna que conpre ni venda entre ningunas personas, faulando en algaravia, ni en abraych, nin en bascuenc [llegiu 'bascuenç']; e qui lo fará pague por coto XXX sol." Gartzen LACASTA ESTAUN, "El euskera en el Alto Aragón", *Cuadernos de Sección. Hizkuntza eta Literatura*, 12, 1994, pàgs. 141-278, en concret la pàgina 162. Al mercat d'Osca, hom no podia parlar-hi ni en àrab, ni en hebreu ni en basc. I si calia prohibir-ho devia ésser perquè era una realitat força usual.

Tal com hem dit més amunt, al costat d'esmentar els principals esdeveniments, d'entendre les institucions i de presentar els trets més característics de la societat i de l'economia, amb la finalitat de facilitar la comprensió dels documents que publiquem, també hem volgut aprofundir força en l'estudi del paisatge històric de les terres que formaven l'antic bisbat de Roda. És un aspecte poc tractat fins ara, amb relació al qual es poden fer moltes aportacions i es poden obtenir uns resultats molt enriquidors, de vegades sorprenents. Per aquest motiu, al llarg de les pàgines properes, ens hem dedicat a estudiar d'una manera detallada realitats com poden ésser els pobles i les formes de poblament, els camps de regadiu i de secà o bé les característiques de la xarxa de camins i vies. I, encara més important, hem volgut conèixer els precedents de tots aquests camins, camps o hàbitats, que sovint cal cercar-los a l'alta edat mitjana o, fins i tot, en una època premedieval. Perseguim amb aquestes pàgines apropar el lector a l'espai on vivia la gent esmentada als documents i veure les diferències que hi havia entre un lloc i un altre. I, evidentment, les recerques sobre la història del paisatge obliguen a endinsar-nos en la "llarga durada" i a interessar-nos per l'espai estudiat, des del món romà fins a l'actualitat, per tant abans i després del període sobre el qual ens aporten informació els documents que publiquem.

I, com dèiem al començament d'aquests mots preliminars, aquest llibre només és el primer d'una sèrie de volums dedicats a publicar els documents de l'Arxiu Capitular de Lleida. La idea d'editar aquesta col·lecció documental és allò que ens va portar a tirar endavant aquest volum tan exhaustiu, que esperem que permeti de conèixer més bé aquestes terres ribagorçanes, d'on sortiren molts dels pobladors que més endavant s'instal·laren a les planes de Lleida o que anaren a viure a la ciutat que ara és la capital del Segrià. De fet, per entendre coses tan diverses com el funcionament del capítol de Lleida o bé les formes d'ocupació del territori, sobretot dels espais irrigats, és molt important saber què passà des del segle X fins a mitjan segle XII en les terres solcades per la Noguera Ribagorçana, l'Isàvena, l'Éssera i el Cinca. Això és el que ens mostren molts dels tres-cents seixanta-dos documents que publiquem en aquest primer volum de la *Col·lecció diplomàtica de l'Arxiu Capitular de Lleida*.

I, per a cloure aquesta introducció, uns mots d'agraïment a tots aquells que m'han ajudat a tirar endavant aquest llibre i a

fer possible que es publiqui. En primer lloc, a Josep M. Sans i Travé, qui m'impulsà, des de la Fundació Noguera, a emprendre aquest projecte de transcripció i d'estudi dels documents conservats a l'ACL, del qual aquestes pàgines en són el primer fruit. També, i d'una manera especial, a les arxiveres de l'Arxiu Capitular de Lleida, Ana Carles i Rosana Miró, que amb una gran paciència m'han ajudat a l'hora de trobar documents de vegades difícils de localitzar. Així mateix, a mossèn Jacint Cotonat i a Anna Esteve, de l'Arxiu Diocesà de Lleida. També he de donar les gràcies a Josep M. Piqué, a Jacinto Bonales, a Francesc Fité i a Víctor Sabaté, per ajudar-me a resoldre diversos problemes amb relació als documents o als canvis esdevinguts en el paisatge històric. Així mateix, a la meva filla Anna, que m'ha acompanyat més d'un cop a l'hora de fer el treball de camp, de vegades en uns dies molt calorosos, d'altres cops en uns dies freds i emboirats. No en darrer lloc, a la meva dona, l'Imma, que ha tingut la paciència de suportar, al llarg de diversos anys, la meva il·lusió per arribar a aprofundir en el coneixement dels temes tractats al llarg d'aquestes pàgines. Finalment, a tots els companys de feina, especialment de la universitat, i també als alumnes que, amb llur suport o amb les qüestions que plantegen, m'han impulsat a treballar en l'estudi del nostre passat i a desitjar entendre millor —i poder ensenyar més bé— com vivia la gent fa prop de mil anys en el país on ara convivim.

FUNDACIÓ NOGUERA

Lleida, setembre de 2016 - gener de 2020

FUNDACIÓ
NOGUERA

INTRODUCCIÓ

Un temps i un espai

Del segle x a l'any 1143

Encara que el primer document sigui datat en època visigoda, gairebé tot el conjunt d'instruments publicats en aquesta col·lecció diplomàtica fa referència a un període de temps que s'estén des del segle x fins a mitjan segle xii. I la majoria es pot relacionar amb la Ribagorça i amb les terres del Cinca Mitjà o la Llitera. Al llarg d'aquests tres segles s'esdevingueren grans canvis a tot l'Occident europeu, i evidentment també a les terres del bisbat de Roda d'Isàvena. Hi hagué canvis en el poder i en les fronteres, en la societat i en l'economia, en la cultura i en l'Església, i també en el paisatge i l'organització del territori. En poc més de dos-cents anys, les diverses generacions d'homes i de dones que vivien a la Ribagorça, al bell mig de la qual s'alçava la catedral de Sant Vicenç de Roda, van veure com gairebé tot canviava. Al començament, al segle x, es consolidà un comtat i es va crear un bisbat ribagorçà, independent de la diòcesi d'Urgell. Al mateix temps, s'afermà l'existència d'un conjunt d'institucions eclesiàstiques que foren importants per a aquest país pirinenc, com per exemple uns monestirs que evidentment no tenien només un poder religiós. Al cap de poc temps, després de l'any 1000, va canviar profundament la realitat política d'aquest comtat. A més, a causa dels processos de conquesta, una part de la gent que vivia a les terres altes es va moure i es va desplaçar cap al sud, per poblar terres conquerides poc abans, d'on s'havia expulsat bona part de la població que hi vivia. Foren segles en què la guerra va ésser

una realitat quotidiana; en aquestes lluites, el desig de poder i de riquesa sovint es barrejà amb la ideologia religiosa. Per desgràcia, en les contrades del bisbat de Roda, zona de frontera entre les terres cristianes i les musulmanes, la violència fou una realitat propera per a la majoria de la gent al llarg dels segles X, XI i XII. Cal pensar, ni que sigui un moment, que, quan parlem de la conquesta de Roda pels musulmans l'any 1006 o de la conquesta de Barbastre pels cristians l'any 1064, poques vegades som conscients dels centenars de persones mortes, ferides o capturades que ho van viure i que hi van patir. Les guerres d'aleshores, i les d'ara, només solen portar mort, destrucció i odi. Certament, hi ha pocs documents que deixin traslluir aquesta cara menys heroica de la realitat pretèrita. A més, la historiografia, massa sovint, ha parlat més dels herois, dels vencedors i dels conqueridors que no pas dels vençuts, dels arruïnats o dels foragitats de llur país a causa de la violència.

Tot i el que acabem de dir, podem estar segurs que no sempre hi hagué guerra. Es feia la guerra de tant en tant i segurament no hi participava tothom. Així mateix, almenys al segle X, hom té la impressió que la gent que vivia en aquestes terres frontereres normalment no veia els que eren a l'altra banda de la "frontera" com uns enemics. La distància que separava els termes de Fontova, de Roda i de Sant Esteve del Mall, d'una banda, i els de Graus, Capella o Castigaleu, de l'altra, podia ésser de menys de 10 quilòmetres.[1] Al segle X, d'una manera sorprenent, la seu de Roda i les abadies d'Ovarra i fins i tot d'Alaó, ben plenes de riqueses, eren molt a prop de la terra controlada per les autoritats islàmiques que governaven Lleida. Recordem, d'altra banda, que en aquests decennis propers al canvi de mil·lenni, al sud de la frontera encara hi havia molts cristians, que sabien escriure en llatí i que parlaven una llengua romànica (i que, això sí, pagaven llurs impostos a les autoritats musulmanes). Si vivies al nord de la frontera (sovint força mòbil), depenies, religiosament, del bisbe

1. Fa uns anys, en estudiar la frontera que separava, al segle XI, Àger i Balaguer, ja dèiem, sorpresos, que poc després de l'any 1050, "entre Camarasa i Llorenç, que sembla que encara era a la banda musulmana, només hi ha 4 km i entre Santa Linya i Tartareu 7 km [...]. Quan, als anys setanta d'aquest segle XI, cau Tartareu, la separació entre aquesta fortificació i el castell d'Os, que no fou ocupat fins a l'any 1116, és de sols 5 km". Jordi BOLÒS, "El territori i els seus límits. El poble, la parròquia i el castell a l'edat mitjana", a J. BOLÒS – J. J. BUSQUETA (eds.), *Territori i societat a l'edat mitjana*, vol. 1, Lleida, 1997, pàg. 54.

de Roda o d'Urgell; si vivies al sud de la partió política, depenies del bisbe de Lleida (mentre va existir) o del de Saragossa. També és cert que, en endinsar-nos en el segle XI, trobem que hi hagué força canvis en la religió, en la cultura i, sobretot, en la mentalitat, en la manera de veure l'"altre"; només cal llegir les butlles papals per a adonar-se'n.

Entre el segle X i el segle XII, també hi va haver canvis en les relacions socials. Entendre com es vivia en aquells decennis i segles de l'inici del segon mil·lenni ens ha de portar a entendre com eren les comunitats rurals, com s'hi va crear i consolidar una minoria dirigent o com les comunitats pageses restaren sotmeses a uns poders externs, com podia ésser un representant del comte, del bisbe o del rei. Per tant, és entendre el paper que tenia dins la societat el pagès ric i el pobre, el bisbe o l'abat, el senyor del castell o bé el comte i el rei. En resum, el segle XI fou un període —potser com tots— ple de transformacions pregones que evidentment trasbalsaren les relacions socials que hi havia a l'alta edat mitjana. En parlarem detingudament més endavant, seguint el camí ben fressat per Pierre Bonnassie i per Guillermo Tomás.

Estudiar el paisatge transformat pels homes al llarg dels segles també ens ajuda a entendre aquests canvis polítics, socials, econòmics i culturals. Conèixer les mutacions que s'han esdevingut en el paisatge ens apropa a les actuacions d'uns homes que volien sobreviure o que desitjaven dominar altres homes. El paisatge és el reflex de les continuïtats i dels canvis bruscs o lents que es produïren al llarg dels segles. Els camins són les columnes vertebrals d'aquest paisatge que es transforma amb gran dificultat, en què sovint les resiliències tenen més força que no pas els trencaments. Els llocs habitats són com els cors d'un paisatge que canvia només quan els homes i les dones necessiten que canviï. I els cursos d'aigua, canalitzats o no, són com venes que reguen les "illes", mouen els molins —com els de l'Isàvena— o donen vida als camps, especialment en les terres més eixutes que hi havia al voltant de Montsó, de Balaguer o de Lleida. Més endavant intentarem entendre aquest paisatge humanitzat i veure si el fet d'estudiar-lo ens permet de conèixer millor la història de la gent que hi va viure, més encara en aquells llocs on, amb relació a algunes etapes del nostre passat, pot semblar, d'una manera errònia, que no hi hagué història, perquè gairebé no s'han conservat documents escrits.

Com hem dit, als segles X-XII hi hagué grans contrastos. En aquesta època, molta gent vivia reclosa en un poblet o en una vall, tanmateix alhora hi havia gent que es movia molt i que, per exemple, feia el testament abans d'anar molt lluny, a Roma o a Terra Santa; certament, molts cops ja no tornava. Apropar-nos a aquests segles permet de comprendre l'existència d'unes vies de comunicació, que des de la Ribagorça permetien que es teixissin lligams cap a l'est, amb la Seu d'Urgell i amb Barcelona, cap a l'oest, amb Aragó i Navarra, cap al nord, amb les terres gascones situades a l'altra vessant dels Pirineus. Unes vies que també permetien uns contactes, massa sovint violents, amb les terres situades més cap al sud, a l'altra banda de la frontera o marca. Hi havia, així mateix, relacions amb terres i llocs més allunyats, com Castella o com Roma. Per desgràcia, la historiografia, a l'hora d'analitzar aquestes relacions, molts cops ho fa condicionada erròniament per la realitat política actual. Només un exemple. Les terres occitanes aleshores no eren pas la República francesa del dia d'avui. Les persones que venien de l'altra banda dels Pirineus es podien dir francs, de la mateixa manera que els comtats catalans eren *Ifrang* per als musulmans, però els gascons o provençals, que parlaven occità, pertanyien a una mateixa gran àrea cultural —on arreu, al final d'aquesta època, es cantaven poesies trobadoresques—, un territori que era de fet el nucli de la Romània, que anava de Poitiers fins a Barcelona i fins al nord d'Itàlia. En altres paraules, un gascó o un provençal no eren pas més forasters a la Ribagorça que un navarrès. De fet, aquests lligams són els que permeten d'entendre que es donessin terres i drets sobre pobles i esglésies d'aquesta comarca a monestirs d'altres comtats catalans, com Ripoll o Sant Pere de Rodes, i també a abadies occitanes, com Santa Fe de Conques o Sant Víctor de Marsella. A més, durant molt de temps, la capital eclesiàstica del bisbat de Roda devia ésser situada a la ciutat llenguadociana de Narbona.

A tall de conclusió, per tal d'establir d'una manera clara les fites cronològiques d'aquest volum, podem recordar que comencem a tenir nombrosos documents que parlen de la Ribagorça quan, poc després de l'any 800, uns comtes tolosans, que pertanyien a l'imperi carolingi, decidiren dominar i conquerir unes terres situades al vessant sud dels Pirineus. Pel que fa a la diòcesi de Roda, tot començà quan uns comtes ribagorçans impulsaren la creació d'un bisbat propi, independent del poder dels prelats veïns. Cenyint-nos només als grans esdeveniments, el període documentat en aquest

volum s'acabà quan es prengué la decisió de traslladar la seu de Roda (o Barbastre) a Lleida i poc abans (sis anys només) que un comte de Barcelona, que havia esdevingut príncep del regne d'Aragó, conquerís aquesta ciutat de Lleida, actualment la capital de les terres de ponent de Catalunya.

L'espai pirinenc: lligams i pervivències

En llegir el conjunt de la documentació publicada en aquesta col·lecció diplomàtica, ens adonem de l'existència de diverses realitats territorials ben definides. En primer lloc, descobrim la importància del bisbat de Roda (amb unes fronteres mai estables) i, també, del comtat de Ribagorça (que perviu, fins i tot quan restà sotmès a uns sobirans de fet forasters). Així mateix, s'hi percep l'existència d'una realitat pirinenca, molt més àmplia. Alhora, com hem dit, sempre és ben present la consciència d'ésser una terra de frontera, amb unes zones que aviat hom decidí que calia conquerir i repoblar. La mateixa documentació d'època carolíngia del comtat de Ribagorça (i també per exemple del comtat d'Urgell), de vegades diferencia unes valls i muntanyes d'una marca o frontera. Encara en un document de l'any 1068 (doc. 43), es diu "in tota Ripacurtia, in montanis et in marchiam". I fou en aquest moment, quan, a parer de Philippe Sénac, els reis aragonesos van prendre consciència de l'existència d'una frontera i de la necessitat de fortificar-la.[2] I, certament, aquestes realitats diverses —la terra de la munyana alta o mitjana i la terra plana— corresponien a territoris ben diferenciats. La morfologia de les contrades del país ribagorçà, l'economia, la societat i, també, l'organització del territori variaven molt entre les zones de l'alta muntanya, les terres frontereres i les zones colonitzades i repoblades; ja en parlarem en les properes pàgines. Ara podem centrar l'atenció en el primer espai, les terres de les valls i de les muntanyes pirinenques.

2. Cita un document de Ramir I que diu "castros de frontera qui sunt pro facere" (any 1059). També fa esment d'un instrument publicat en aquesta col·lecció (doc. 38), de l'any 1062, en què el mateix rei Ramir fa esment de "Et tu quod cavallero et franco sedeas quomodo homine debet esse in frontera, francho et cavallero". A parer de Sénac, el mot *frontera* no feia referència només a una marca fortificada que feia partió amb la "terra de mauros", ans tambe era reflex d'una mentalitat, d'un comportament amb relació a una terra pionera on hi havia més perills que a la resta del territori. Philippe SÉNAC, *La frontière et les hommes (VIIIe – XIIe siècle). Le peuplement musulman au nord de l'Ebre et les débuts de la reconquête aragonaise*, Maisonneuve et Larose, París, 2000, pàg. 389.

L'espai pirinenc és una terra on profundes valls solquen imponents massissos muntanyosos, en els quals poden pasturar els ramats de bestiar que venen de les properes valls o de les terres planes meridionals. Un món de comunitats de pagesos i de pastors. Són també unes terres on s'havia parlat una llengua preromana al llarg de bona part de l'alta edat mitjana. Per damunt de tot, un món que no impedia els contactes. Els Pirineus, malgrat el relleu abrupte, aleshores segurament no eren vistos com una frontera per la gent que hi vivia. Precisament és l'existència d'aquest espai pirinenc allò que permet d'entendre moltes de les coses que trobem en els documents publicats en aquest llibre. Els lligams entre la Ribagorça i el Pallars, el bisbat d'Urgell, les terres gascones i llenguadocianes, el regne d'Aragó o el de Pamplona, en bona part, com hem afirmat més amunt, no els hem de veure amb una perspectiva actual, ans amb relació a l'existència d'un espai de terres de muntanya que tingué una certa unitat fins que s'imposaren les fronteres dels regnes i sobretot dels estats moderns.

La llengua i la toponímia reflecteixen de vegades més bé aquestes realitats que allò que diuen els mateixos documents escrits. Podem fer esment d'alguns aspectes que ens permeten albirar, ni que sigui per sobre, la cultura unitària que s'estengué per aquest espai abans de l'edat mitjana i també al llarg dels segles altmedievals. En primer lloc, cal tenir present el substrat preromà o bascoide. Lingüistes com Joan Coromines ja fa anys ens van obrir els ulls sobre la gran extensió d'un territori en què es parlava una llengua preromana.[3] Aquest territori, a llevant, s'estenia fins almenys la Cerdanya. La llengua preromana que hom parlava al Pallars Sobirà, va continuar viva fins a una data molt propera a l'any 1000. En segon lloc, cal tenir present l'existència d'una llengua romànica parlada en terres ribagorçanes i potser també pallareses i gascones, la qual és un magnífic reflex d'aquests nexos que eren vius en aquest espai pirinenc. Aquesta llengua romànica, a la Ribagorça, tal com afirmen els lingüistes, fou substituïda, també vers el canvi de mil·lenni, pel català (o, a l'extrem més occidental, per l'aragonès) i, al nord de la serralada, pel gascó.[4]

3. Joan COROMINES, *Estudis de toponímia catalana*, vol. 1, Barcino, Barcelona, 1965, pàgs. 67-217.

4. "Una capa de noms romànics, formats a partir del llatí que va donar lloc a una primera modalitat romànica parlada al país [...]. Els trets d'aquesta capa no coincideixen del tot amb els del català i demostren que a la Ribagorça s'hi va parlar una modalitat romànica amb personalitat pròpia." Xavier TERRADO, *Els noms de lloc de la Vall de Boí*, Pagès editors, Lleida, 2002, pàg. 11.

Hi ha altres camins que ens poden permetre de veure les particularitats d'aquest espai pirinenc. Si ens fixem en els resultats dels treballs d'història del paisatge, ens adonem que podem relacionar aquest espai de muntanya amb uns pobles oberts (o casalers, tal com els va anomenar inicialment Benoît Cursente), que de vegades han perviscut fins a l'actualitat sense gaire canvis; ja en parlarem més endavant i en veurem diversos exemples, com Visalibons, Aneto, Senet, Verí o Arassant.

Gairebé per cloure aquest apartat, podem parlar dels lligams econòmics estrets (encara que potser de vegades problemàtics) que derivaven de la importància que tenia la ramaderia en aquestes valls pirinenques. Només cal donar un cop d'ull als treballs de Jacinto Bonales amb relació als límits d'Andorra, per veure els contactes que tenien els habitants de les parròquies andorranes amb la gent que vivia a les valls que hi havia al voltant de llur país, tant cap al sud, a la Cerdanya, com també cap al nord, en terres occitanes.[5] Els Pirineus que ara poden semblar-nos una frontera difícil de travessar, com ja hem dit, a l'edat mitjana, eren un espai ocupat per unes comunitats que compartien unes identitats culturals i lingüístiques i que tenien uns interessos econòmics molt semblants.

A les terres pirinenques de la Ribagorça, com les valls de Benasc, de Castanesa (o Senyiu), de Barravés o de Boí, ja hi havia nuclis de població força abans de l'any 1000. Poblacions com, per exemple, Verí, Bissaürri, Senyiu, Senet, Aneto, Boí o Taüll ben segur que ja existien en època carolíngia i, molt probablement, fins i tot abans, en l'època anomenada visigoda. És cert que, segurament a l'alta edat mitjana, on ara hi ha cases de pedra només hi havia unes quantes cabanes de fusta (o de pedra i fusta); hi vivien però unes famílies que treballaven les terres, portaven a pasturar el bestiar i feinejaven als boscs d'un territori poc o molt delimitat, que depenia de cadascun dels nuclis de poblament. Vers l'època carolíngia, la difusió de les parròquies (i del pagament del delme) degué consolidar lentament els límits d'aquests espais que depenien d'un lloc habitat. Ja veurem, més endavant, que aquestes esglésies altmedievals se situaren molt sovint fora del nucli poblat, de vegades a una certa distància, tal com trobem en tots els pobles

5. Jacinto BONALES, *Història territorial de la vall d'Andorra. Dels orígens al segle XV*, Consell General, Andorra la Vella, 2013.

oberts pirinencs, tant els situats al vessant occità com els situats al vessant meridional.

A més, d'acord amb el que diu Guillermo Tomás, el fet que, vers l'any 1050, se superposessin uns nous poders: els senyors feudals i els representants de l'estat monàrquic, potser va ajudar a cohesionar la població per fer front als representants d'aquests poders (o també, en alguns casos, per a posar-se a llur costat). Aquest historiador assenyala, així mateix, que, amb el temps, entre el segle XI i el segle XIII, molts d'aquests termes de les terres pirinenques es feren molt petits, amb relació a les mides de les antigues valls (o també amb els termes castrals de les terres meridionals). Afirma, a més, que alguns d'aquests termes pirinencs passaren, al llarg de l'edat mitjana central, a rebre el nom de castell (*castrum*), de tal manera que al capdavant de cadascun d'ells hi havia un castlà.[6] Amb relació a l'evolució del poder a les valls de Barravés, Boí i Castanesa és també molt interessant la valoració que en fa Joan Ramon Piqué, en un article publicat l'any 2014.[7] Més endavant farem un esment més detallat dels canvis que hi hagué a la societat ribagorçana al llarg dels segles X-XII.

El comtat i els comtes de Ribagorça i els reis d'Aragó

Al volum dels *Atles dels comtats de la Catalunya carolíngia* dedicat als comtats de Pallars i Ribagorça (editat l'any 2012), vam intentar cartografiar com era l'espai de la Ribagorça en els segles immediatament anteriors a l'any 1000. Hi vam fer ús dels documents escrits i també de la toponímia que cal datar abans del canvi de mil·lenni. Anteriorment, ja hi havia hagut diversos intents de fer mapes de l'espai ribagorçà a l'alta edat mitjana, publicats per Ramon d'Abadal, per Fernando Galtier o inclosos als treballs de Jordi Boix, especialment al volum XVI de l'obra *Catalunya Romànica*, editat l'any 1996. Més recentment, Guillermo

6. Agafa com a model la donació falsa de Beranui, de l'any 1048 (que fou feta al segle XII), en què es fa esment de "castrum meum et villa et terminos de Beranuy". G. TOMÁS, "La organización del territorio y las dinámicas sociales en Ribagorza durante la gran expansión medieval (1000-1300)", Universidad de Zaragoza, tesi doctoral llegida a Saragossa l'any 2013, pàg. 335. Amb tot, com veurem una mica més endavant, pocs anys més tard, l'any 1059, ja es fa esment del castell de Beranui.

7. Joan Ramon PIQUÉ, "Evolució de l'organització territorial i senyorial a la Ribagorça. Segles XIV-XVII", a J. BOLÒS (ed.), *Poblament i societat als Pirineus als darrers dos mil anys. Territori i societat: el paisatge històric*, vol. VI, Lleida, 2014, pàgs. 147-170.

Tomás Faci ha fet també uns mapes molt acurats per a la seva tesi doctoral, llegida l'any 2013.[8]

La Ribagorça és un país situat en bona part al cor de l'espai pirinenc. Com hem dit, aquest fet permet de comprendre el seguit d'influències que va rebre, totes elles congruents amb aquesta realitat i amb les herències rebudes fins al segle IX. Per aquest motiu, els lligams de la Ribagorça amb les terres situades al vessant nord dels Pirineus són ben lògics. És lògic que els tolosans i els gascons es reservessin el dret d'expansionar-se, vers l'any 800, pel Pallars Sobirà i per l'Alta Ribagorça. És lògic que els bisbes d'Urgell, que vivien també al cor dels Pirineus, volguessin estendre llur domini fins al territori de Gistau o que, més tard, uns vescomtes urgellesos conquerissin amplis sectors de la Ribagorça meridional. Finalment, la família de monarques de Pamplona i després d'Aragó, arrelada en unes terres inicialment basques, és lògic que volgués prolongar la seva àrea d'influència fins a les valls ribagorçanes. Com hem comentat més amunt, l'espai on hi havia aquest conjunt d'influències o d'herències, ja coincidia amb l'espai per on s'estenien les diverses llengües que hom havia parlat a l'alta edat mitjana (el basc i un idioma romànic pirinenc). Fou dins aquest espai on també nasqueren, vers l'any 1000, unes noves llengües romàniques: el català i l'aragonès.

La zona d'influència dels comtes de Ribagorça es va estendre des de la vall de Boí, a l'est, fins a Sant Joan de Matidero, a l'oest del Sobrarb. Tanmateix, cal tenir present que el sector més occidental, el Sobrarb, amb la vall del riu Ara i el tram més elevat del Cinca, tingué una personalitat pròpia i diferenciada, tot i mantenir uns lligams molt estrets amb el comtat de Ribagorça. Per tant, la Ribagorça estricta s'estenia per les valls de la Noguera Ribagorçana (sobretot la seva riba dreta), de l'Isàvena i de l'Éssera, i per part de la vall del Cinca (amb la vall de Gistau i algunes terres situades a la riba esquerra del riu). El límit septentrional fou la carena dels Pirineus (malgrat que no podem oblidar la influència que tingueren els comtes ribagorçans a la vall d'Aran). El límit meridional fou menys estable i va dependre del procés d'expansió dels comtes i reis cristians cap al sud, en unes terres andalusines, cada vegada més islamitzades.

8. Molts els trobem editats també a: G. TOMÁS, *Montañas, comunidades y cambio social...* llibre publicat l'any 2016.

El comtat de Ribagorça, tal com el coneixem, neix vers l'any 806, quan el comte de Tolosa, Bigó, estengué la seva àrea de domini més enllà de la serralada pirinenca, a les valls altes del Pallars i de la Ribagorça. Després d'uns decennis de domini tolosà, amb el govern de Ramon I (c. 893-c. 920), fill de Llop, començà l'anomenada casa comtal del Pallars i de la Ribagorça, deslligada del comtat occità. Poc abans, l'any 888, com veurem més endavant, ja hi havia hagut un primer intent de trencament del lligam religiós que tenien les terres pallareses i ribagorçanes envers la catedral d'Urgell.[9] En morir el comte Ramon I, cedí a dos dels seus fills drets sobre les terres pallareses i a dos més drets sobre la Ribagorça. Potser un d'aquests comtes ribagorçans —Miró— centrà l'atenció en la vall de la Noguera Ribagorçana i l'altre —Bernat o Unifred— en la vall de l'Isàvena, on hi havia el nucli del comtat ribagorçà.

D'una manera esquemàtica —de fet és un tema que ja ha estat molt ben estudiat—, podem fer esment dels comtes que succeïren Ramon I. Miró i Bernat o Unifred, que eren fills de Ramon Llop, com hem dit, potser governaren les valls de la Noguera Ribagorçana i de l'Isàvena. Bernat I (o Unifred I) de Ribagorça (c. 920-c. 954) es casà amb Toda d'Aragó i amplià els seus dominis. Un dels seus fills, Ramon II de Ribagorça (c. 954-c. 965) es casà amb la gascona Garsenda de Fesenzac. Durant el seu govern, l'any 957, s'esdevingué la consagració de la catedral de Roda i la creació d'un bisbat ribagorçà. L'any 957, Ramon II ja signava com a "comes et marchio", comte i marquès. Unifred II de Ribagorça (c. 965-979), casat amb Sança, va morir sense fills. Fou succeït pel seu germà Arnau de Ribagorça (979-990) i per un altre germà, Isarn de Ribagorça (990-c. 1000), i encara per la seva germana, Toda de Ribagorça (c. 1004-1011). Isarn sembla que morí lluitant contra els musulmans a Montsó. Toda es casà, cercant protecció, amb el comte Sunyer de Pallars (vers l'any 1005), que s'ha dit que no fou ben acceptat a la Ribagorça. A aquesta situació complicada, cal afegir-hi més dificultats: 'Abd al-Malik dirigí una expedició contra aquestes terres ribagorçanes, l'any 1006, en què fou fet presoner el bisbe Eimeric de Roda. L'any 1011, Toda cedí

9. Ramon d'ABADAL, "Origen i procés de consolidació de la seu ribagorçana de Roda", *Dels visigots als catalans*, vol. II: *La formació de la Catalunya independent*, Edicions 62, Barcelona, 1970, pàgs. 57-139 (l'edició original d'aquest estudi fou editada l'any 1952, a Saragossa).

els drets a Guillem, fill del seu germà Isarn (1011-1017). Guillem Isarn, però, morí vers l'any 1017, en un enfrontament amb els habitants de la vall d'Aran.

A partir d'aquest moment, començà el govern dels reis de Pamplona i d'Aragó. Sanç III de Navarra (1018-1035), després d'uns anys d'incertesa, finalment, el 1025, ja exercia el domini sobre tot el territori de la Ribagorça. Els drets li provenien del fet d'haver-se casat amb una neta d'Ava de Ribagorça, anomenada Major o Múnia. Sembla que restaren només fora del seu control alguns pobles de la conca de la Noguera Ribagorçana, com Areny o Montanyana, que continuaren depenent dels comtes de Pallars (i que, com veurem més endavant, també quedaren dins del bisbat d'Urgell). Es pot suposar que, durant els regnats de Ramir I i el de Sanç Ramir, es va intentar recuperar el control sobre aquesta vall de la Noguera Ribagorçana, amb l'adquisició de Castilló de Tor.[10] Sigui com sigui, el fet que la Ribagorça, com a comtat autònom, passés a dependre de la casa comtal de Navarra i d'Aragó va tenir una profunda repercussió en la història futura d'aquest territori, on a partir d'aquest moment es barrejaren (de fet gairebé mai s'enfrontaren) les influències polítiques, religioses i culturals que venien de ponent amb les que venien de llevant; per entendre-ho, només cal pensar en dos personatges: Arnau Mir de Tost i l'infant Pere, el de Montsó. Sigui com sigui, la Ribagorça no va perdre mai la seva personalitat pròpia; i en aquest fet hi degué tenir una gran importància l'existència d'una seu episcopal a Roda d'Isàvena.

Tornem una mica endarrere. Amb relació a Sanç III, rei de Navarra o de Pamplona, les cròniques posteriors assenyalen que "rex Sancius Pampilonensis […] inde venit in Rippacurtiam et edificavit ibi multa castella et mauros inde expulit […]".[11] G. Tomás creu que cal relacionar l'inici del domini del rei de Pamplona amb la difusió de les anomenades "tinences" a la Ribagorça, que suposaven

10. El 30 de juny de 1059, Ramir I va donar a Bernat i a Amat Riculf el castell de Beranui i les viles de Pardinella i de Bissaürri ("castro que nuncupatur V<e>renui et de ipsa villa et de alia villa que vocitatur Pardinella et de alia villa cuius est vocabulum Vesagur"), a canvi del castell de Castilló de Tor ("kastrum que nuncupatur Castellione, que est situm super flumen Tauro, cum villas et terminos qui ad ipsum castrum pertinet"). Roberto VIRUETE, *La colección diplomática del reinado de Ramiro I de Aragón (1035-1064)*, Institución Fernando el Católico, Saragossa, 2013, doc. 132, pàgs. 498-499; vegeu també el doc. 133, pàgs. 501-502.

11. Fragment de la *Crònica d'Alaó Renovada*. Ramon d'ABADAL, *Catalunya Carolíngia*, vol. III: *Els comtats de Pallars i Ribagorça*, IEC, Barcelona, 1955 (edició facsímil del 2007), pàg. 24.

la concessió a grans senyors, per part del monarca, del control sobre les fortificacions situades en la terra de frontera, com Perarrua, Fontova o Castigaleu.[12] Els senyors d'aquests castells esdevingueren fidels del rei i controlaren cada vegada més la població que vivia en llurs territoris. Segons aquest autor, que aplica el model de canvi social que Pierre Bonnassie estudià amb relació al conjunt dels comtats catalans, aquest fet representà una transformació fonamental amb vista a la instauració del feudalisme a la Ribagorça.[13] D'altra banda, tal com esmenta un document fet pel fill de Sanç III, el rei Ramir I: "[…] terram illam que a paganis diu fuit detenta, postea, Deo iuvante, a christianis est, in diebus patris mei domni Sancii regis, recuperata, illam scilicet terram que dicitur Rota, cum omnibus sibi pertinentibus que nunc habet et deinceps abitura est […]".[14] Després de l'expedició islàmica de l'any 1006, Roda degué restar dins la zona d'influència andalusina, fins que fou conquerida de nou pels senyors cristians, segurament abans de l'any 1025, durant l'episcopat de Borrell. El monarca volia controlar el territori col·locant homes fidels al capdavant de les fortificacions més importants i, com hem assenyalat, segurament aquests senyors dels castells van intentar dominar més els pagesos que vivien en llurs termes castrals.

Gonçal I de Ribagorça (c. 1035-c. 1039), fill de Sanç III, esdevingué monarca de la Ribagorça. Hom creu que es degué enfrontar amb el seu germà Ramir, rei d'Aragó, i que finalment fou assassinat per un cavaller gascó, anomenat Ramo At. Això feu que Ramir I d'Aragó (1039-1063) esdevingués el nou monarca de la Ribagorça

12. Tal com resumeix Sénac (P. SÉNAC, *La frontière et les hommes...,* pàgs. 326-327), per a J. M. Lacarra, honor i tinença volien dir el mateix: la concessió d'un benefici feta pel rei a canvi de rebre uns serveis. Per a C. Laliena, allò que els documents anomenen honor i tinença (fer-se càrrec de la vigilància d'un castell i del seu terme) eren sinònims de feus, i per tant eren el fonament dels lligams feudovassallàtics. Per a J. J. Larrea aquests dos mots no tenien pas el mateix significat, atès que l'honor era una paraula que tenia només el significat de bé o de conjunt de béns, en principi terrers, immobles, i també, en certs casos, les rendes que es poden relacionar amb un alou o amb allò que hom té d'altri, en recompensa de la fidelitat o com a salari per la prestació d'un servei. En canvi, segons aquest historiador basc, la tinença era en primer lloc un servei. La vigilància de la fortificació, de la tinença, feia que cada senyor tingués, en principi per rotació, un, dos o tres castells, per un període de tres a trenta anys.

13. G. TOMÁS FACI, "La organización del territorio…", pàg. 176. Aquesta idea també és expressada per C. Laliena.

14. De fet és el reconeixement que aquestes terres havien d'ésser retornades a la seu d'Urgell. C. BARAUT, "Els documents, dels anys 1036-1050...", doc. 525, pàgs. 62-63; doc. 32 d'aquesta col·lecció diplomàtica.

i del Sobrarb, fet que representava la fi de l'autonomia d'aquest país pirinenc i la pèrdua de la dinastia comtal pròpia. A causa de les tensions que hi havia hagut, potser aquest rei aragonès, Ramir I, es va veure obligat a cercar el suport dels bisbes d'Urgell, per tal de consolidar el seu domini sobre el Sobrarb i la Ribagorça, que havien estat del seu germà; en parlarem més endavant.

Les conquestes de terres d'Al-Andalus centraren gran part de les activitats dels monarques d'Aragó (tal com ha estat subratllat per la historiografia aragonesa). Sigui com sigui, el canvi de mentalitat que s'esdevingué a tot l'Occident cristià —l'aparició de l'ideal de croada i de la guerra santa— acabà afectant fortament les relacions polítiques entre els monarques aragonesos i els musulmans. Pel que fa al tema de la conquesta i colonització de les terres meridionals, segons Philippe Sénac, els testaments de Ramir I, fets els anys 1059 i 1061, trasllueixen la consciència que hi havia l'altre (l'adversari), i per tant fan esment d'una "terra de mauros", situada enfront del regne aragonès.[15] També, lentament, començà a prendre força la idea de lluitar amb el suport de Déu contra els musulmans; el mateix monarca Ramir I, l'any 1063, poc abans de morir a Graus, prometia de lliurar el castell d'aquesta població al monestir de Sant Victorià d'Assan "si Deus per suam sanctam misericordiam dederit mihi castrum de Gradus".[16] Ramir Sanç va morir a la batalla de Graus i fou succeït per Sanç Ramir. Cal tenir present, amb tot, que aquest ideal de lluitar contra els sarraïns amb l'ajut de Déu també era ben present, en aquesta mateixa època, als comtats catalans. I, com ja veurem, l'ideal de croada va arrelar molt aviat en els papes, tal com reflecteixen moltes de les butlles fetes en aquestes dates.

Durant la primera meitat del segle XI, s'havia esdevingut l'expansió d'Arnau Mir de Tost per la banda meridional de la Ribagorça. Ara no ens hi podem entretenir gaire, atès que gairebé totes aquestes terres passaren a dependre del bisbat d'Urgell (i no del de Roda d'Isàvena). Fixem-nos només un moment en la donació que feren Arnau Mir de Tost i la seva dona Arsenda, l'any 1048, a Sant

15. P. SÉNAC, *La frontière et les hommes...*, pàg. 354.

16. R. VIRUETE, *La colección diplomática...*, doc. 2, pàg. 287 (any 1035, considerat però una falsificació). A continuació hi diu: "concedo in ipsas stibas vel in monte sive in plano, que ad iure meo pertinet, ut pascant ipsas bestias de Sancto Victoriano maiores atque minores, sine ullo impedimento seniorum uel blandimento, sic pascant quomodo ipsas meas".

Pere d'Àger. Al final de la donació s'hi diu: "et ex omnibus terris et kastris quas et que adquisituri sumus, Deo dante, ex partibus Hispanie, videlicet de flumine Nogere usque ad alveum Cinche, decimam partem ei promitimus et damus, et sic de nostro iure tradimus hoc donum ecclesie Sancti Petri prelibate ad proprium".[17] Veiem que, en aquest cas, Déu també havia de facilitar la conquesta d'Hispània, la terra sota domini musulmà. D'altra banda, adonem-nos que l'àrea d'influència d'Arnau Mir de Tost s'estenia des de la Noguera Pallaresa fins al riu Cinca.[18] Més endavant en tornarem a parlar. Deu anys més tard, l'any 1058, Ermengol III d'Urgell va lliurar a Arnau Mir de Tost el castell de Casserres i aquest es va comprometre a lluitar contra els musulmans (de fet, com havia fet sempre). D'altra banda, allò que ara ens interessa més d'aquest document —per a la història de les terres de Lleida— és que el comte d'Urgell es comprometia a donar a Arnau Mir 200 mancusos de les paries de Saragossa i 100 mancusos de les de Lleida ("de parias que accepit de Lerida").[19] Certament, és fonamental conèixer i valorar l'expansió dels comtes i dels senyors dels comtats d'Urgell i de Barcelona per tal de poder entendre la conquesta de les terres meridionals de la Ribagorça. Com hem dit més amunt, era un territori on es barrejaven influències molt variades; el temps i potser l'atzar determinaren en el futur quines pesaren més en l'esdevenidor dels diferents territoris.

Sanç I Ramir d'Aragó i Pamplona (1063-1094) era fill de Ramir I.[20] Era també senyor eminent de la Ribagorça. Atès el nostre interès pel bisbat de Roda (i Barbastre), cal assenyalar que a l'inici del seu regnat, l'any 1064, s'esdevingué un fet important: la primera conquesta cristiana de la població de Barbastre. Com assenyala Sénac, fou una conquesta més catalana que aragonesa. Va ésser duta a terme per part del comte d'Urgell, Ermengol III.[21]

17. Ramon CHESÉ, *Col·lecció diplomàtica de Sant Pere d'Àger fins 1198*, 2 vols., Fundació Noguera, Barcelona, 2011, doc. 22, pàg. 229.

18. En un document més tardà, de l'any 1108, es manté aquesta idea. Guerau Ponç dona a Sant Pere d'Àger "omnes ecclesias qui sunt vel erunt de nostra aprisione Ispanie, de Segre usque ad Cinca", i de totes les terres que poguessin "eripere a potestate sarracenorum". R. CHESÉ, *Col·lecció diplomàtica...*, doc. 203, pàgs. 473-474.

19. R. CHESÉ, *Col·lecció diplomàtica...*, doc. 39, pàg. 257.

20. Atès que alguns documents parlen de Sanç Ramir i atès que, en francès, Sénac escriu *Sanche Ramire*, hem cregut adequat escriure el nom d'aquest rei d'acord amb el sistema antroponímic català (Sanç Ramir) i així evitar altres formes més forçades i que es presten a més dubtes (com Sanç Ramires).

21. P. SÉNAC, *La frontière et les hommes...*, p. 355.

Fou, això no obstant, una conquesta efímera. S'ha afirmat que potser fou precisament aquesta expansió urgellenca allò que va portar que el rei aragonès, per tal d'augmentar l'ajuda externa, cerqués el suport del papa Alexandre II i se sotmetés al seu poder, l'any 1068. Alhora, en aquest mateix any 1068, s'esdevingué la restauració de la catedral de Sant Vicenç de Roda d'Isàvena, durant el govern del bisbe Salomó (doc. 43).[22] Hom ha relacionat també aquest fet amb la introducció de la reforma gregoriana a Roda. Ramon Dalmau —successor de Salomó— ja fou nomenat bisbe per un concili, amb presència d'un llegat del papa, l'any 1076 (doc. 63). Fins i tot, Sanç Ramir s'obligà a acceptar les eleccions canòniques (doc. 90, any 1085). Aquest moviment reformista també va comportar l'annexió dels principals monestirs del comtat de Ribagorça o bé a la seu de Roda (Alaó, Cavallera i Barravés) o bé al monestir de Sant Victorià d'Assan (Ovarra, Taverna i Urmella).[23] Més endavant parlarem més àmpliament de les abadies que depenien de la seu de Roda.

Poc després de la conquesta efímera de Barbastre, l'any 1067, s'esdevingué la presa d'Alquèssar, castell i població situats també a la riba del Vero, però força més cap al nord. Un document fet aquest any fa esment de la construcció d'una torre en aquest lloc.[24] L'any 1069, Alquèssar va rebre una carta de poblament.[25] El procés de conquesta dels senyors feudals va continuar al llarg dels anys següents en les terres de la conca més baixa de l'Éssera i del Cinca. Va ésser ocupada Capella i, segurament, l'any 1081, es conquerí el castell de Munyons o Muñones (que s'ha situat al Cerro Calvario de la Pobla de Castre), l'any 1083, va caure Graus

22. P. SÉNAC, *La frontière et les hommes...*, pàg. 350, creu que "Quelques années auparavant, Sanche Ramire avait destitué Arnulfo de Roda, et il agit de même avec Salomón vers 1074 ou 1077. La Saint-Siège se plia aux volontés du roi, et son successeur, Ramón Dalmacio, reçut l'appui de la curie romaine".

23. P. SÉNAC, *La frontière et les hommes...*, pàg. 345, subratlla la importància del moviment reformista. Fou durant el regnat de Sanç Ramir, en època del papa Gregori VII (1073-1085), quan "les destinées de l'Église et de la monarchie devinrent intimement liées". A parer seu, hi hagué tres esdeveniment que foren fites importants en aquest procés: l'adopció de la regla de sant Benet al monestir de Sant Joan de la Penya (any 1025), l'adopció del ritus romà (any 1071) i la creació del capítol de canonges a la catedral de Jaca, d'acord amb els preceptes augustinians (any 1076).

24. P. SÉNAC, *La frontière et les hommes...*, pàg. 397. En un document del monestir de San Andrés de Fanlo es diu que fou "ad examplamentum de christianos et malum de mauros".

25. María L. LEDESMA, *Cartas de población del Reino de Aragón en los siglos medievales*, Institución Fernando el Católico, Saragossa, 1991, doc. 1, pàg. 25.

i, el 1087, fou pres el lloc d'Estada, situat ja al sud del congost d'Olvena.[26] S'estaven posant les bases per a la conquesta de Montsó. Els termes castrals de Castre, Capella, Aguilaniu i Estada foren cedits a membres de la noblesa ribagorçana i a institucions eclesiàstiques del territori. S'ha assenyalat que en va sortir beneficiada la família dels Benavent.[27] També, la mitjana noblesa va rebre petites fortificacions i amplis dominis. Com esmenta Guillermo Tomás, Vita Garcès de Cavallera va rebre Podivita (el puig de Vita) i a Mir Guillem de Foradada se li va donar el Pueyo de Marguillén (el puig de Mir Guillem); tots dos indrets eren torres o petits nuclis fortificats situats a prop de Graus.[28] Més endavant, parlarem d'una manera més detinguda d'aquesta forma de poblament destinada a facilitar l'ocupació del territori.

Sabem que, l'any 1083, el monarca Sanç Ramir era entre Montsó i Pomar ("inter Montson et Pomar") amb la seva host, per emprendre una expedició contra Saragossa i Lleida, tal com precisa un dels documents que publiquem (doc. 87). Eren expedicions de saqueig i no de conquesta, semblants a les que uns decennis abans feien els musulmans contra les poblacions situades al nord de la frontera. Poc després, l'any 1084, aquest monarca va conquerir les fortificacions de Naval i de Setcastella, a la riba dreta i esquerra del Cinca. Sanç I Ramir, però, ja devia ésser vell; l'any 1085, va cedir el govern de la Ribagorça i del Sobrarb al seu fill Pere I (mantenint-ne, però, la sobirania). En algunes intitulacions s'esmenta "regnante Sancio rege de Iber usque in Paliares, et Pere Sanç in Ripacurcia et in Montson".[29] L'infant Pere Sanç (el futur Pere I), abans d'aquesta data, ja havia participat en les conquestes de les fortificacions de Munyons o Muñones (possi-

26. Amb relació al castell de Muñones o Munyons: José Ángel ASENSIO ESTEBAN - María de los Ángeles MAGALLÓN BOTAYA, *La fortaleza altomedieval del Cerro Calvario, en La Puebla de Castro: un hisn en el extremo norte de la Marca Superior de Al-Ándalus*, Instituto de Estudios Altoaragoneses, Osca, 2011, pàg. 139.

27. Jordi BOIX, "Ribagorça a l'alta edat mitjana", tesi doctoral llegida a la Universitat de Barcelona, Barcelona, 2005, vol. 1, pàg. 113.

28. G. TOMÁS FACI, "La organización del territorio…", pàg. 294. L'any 1109, també es parla d'una "turre de Valavent", segurament de Benavent. A. J. MARTÍN DUQUE, *Colección diplomática del monasterio de San Victorián de Sobrarbe (1000-1219)*, Saragossa, 2004, doc. 141, pàg. 164-165.

29. G. TOMÁS FACI, "La organización del territorio…", pàg. 289. S'esmenta: "in anno quando ista carta fuit facta sic dedit rex ad filio suo Petro Sangiz Suprarbi et Ripacurcia". A. J. MARTÍN DUQUE, *Colección diplomática del monasterio de San Victorián...*, doc. 78 (any 1085).

blement el 1081) i de Graus (any 1083). Després de l'any 1085, estengué el seu domini per la plana de Montsó, fet que tenia una importància estratègica i territorial molt gran. Com hem dit, l'any 1087 (doc. 100), ocupava Estada, situada al nord de Montsó, al límit septentrional de la plana i sota el congost d'Olvena. Era un poble fortificat, amb un castell encimbellat damunt d'una roca i plausiblement amb una zona d'horta una mica més cap al nord; en parlarem d'una manera detallada més endavant.

El 24 de juny de 1089, va caure la ciutat de Montsó en mans de Pere Sanç (el futur Pere I d'Aragó). Després de la conquesta de Montsó, s'esdevingué el repartiment de les almúnies que hi havia al seu terme extens. Sembla que almenys la meitat d'aquestes almúnies foren concedides a la noblesa ribagorçana. Reberen aquestes explotacions rurals de tradició andalusina membres de l'alta noblesa, com Berenguer Gombau de Benavent (i dos germans seus), Ramon Guillem de Capella, Pere Ramon d'Erill, el comte Bernat de Pallars Jussà, Pere Bertran de Montanyana, etc. També en reberen membres de la noblesa mitjana o baixa, com Mir Arnau de Foradada, Ramon Gombau de Güel, Destre de Perarrua, Caritat (o Càritas) de Benasc, etc. I encara van rebre terres alguns urgellesos que eren al servei del monarca, com Pere Brocard o Gausbert de Sanui.[30] Phlippe Sénac crida l'atenció sobre el fet que gairebé totes aquestes explotacions rurals (el 90 %) foren donades a laics. Més endavant tornarem a parlar d'aquest document en què es fa esment d'un notable nombre d'almúnies de terra de regadiu i també de secà (doc. 105).

Després de l'ocupació de Montsó, el procés de conquesta de les terres sota domini islàmic va progressar. Seguint cap al sud de Montsó, en direcció a Lleida, va caure el lloc d'Esplucs. L'estiu de l'any 1089, Sanç Ramir i el seu fill Pere van cedir a Sant Vicenç de Roda el castell, la població (*villa*) i l'església d'aquest indret d'Esplucs (doc. 104). La documentació que publiquem permet de conèixer, ni que sigui d'una manera parcial, força aspectes d'aquest procés de conquesta, repartiment i repoblació del territori. L'any 1090, García Ennecones de Asieso (poble situat al nord-oest de Jaca) rebia l'almúnia d'Aréstoles i unes terres i unes cases a Montsó (doc. 107). Cal, però, anar més enllà i intentar entendre

30. Amb relació a aquest aspecte, vegeu l'acurat estudi de G. TOMÁS FACI, "La organización del territorio…", pàg. 295. Més endavant en parlarem més, en estudiar les almúnies.

què van significar totes aquestes conquestes per als vençuts, per als colonitzadors i també com restà afectat el paisatge d'aquestes terres, que s'hagué d'adaptar poc o molt a tots aquests canvis. Més endavant ens fixarem en com era aquest lloc d'Aréstoles, com i on eren les seves terres irrigades i com i on eren els seus secans, que segurament ja es conreaven abans de la conquesta feudal (fig. 71).

Cal assenyalar que Pere I, des de l'any 1085 fins a l'any 1094, va governar la Ribagorça i el territori de Montsó. Molt probablement era un territori on la llengua principal era el català. Cal pensar, per tant, que és molt possible que aquest monarca, a part de parlar l'aragonès, també parlés la llengua catalana. De fet, com hem vist, hi ha algun document coetani en què és esmentat com a *Pere*. En aquella època era normal que els monarques sabessin expressar-se en les llengües dels països que governaven; almenys, més tard, els reis catalanoaragonesos parlaven en català o en aragonès, en funció de com s'expressaven els súbdits d'allà on eren. I, evidentment, també és molt possible que Pere I d'Aragó conegués l'àrab. No tindria cap sentit que signés d'una manera sistemàtica els seus documents en àrab (com podem comprovar en molts dels instruments que publiquem) i que desconegués aquest idioma. Més endavant comentarem breument les relacions culturals que hi devia haver en aquestes terres de la marca ribagorçana fa prop de mil anys.

De fet, en aquest mateix espai fronterer, Arnau Mir de Tost —i potser d'altres membres de la noblesa catalana— també vivien de fer la guerra i eren, així mateix, bons coneixedors de les riqueses culturals i materials que hi havia a la banda andalusina. Per adonar-nos-en només cal fer un cop d'ull al testament d'Arnau Mir i al de la seva dona. Certament, com hem dit més amunt, per entendre la història de la Ribagorça al segle XI, cal tenir present que, en època de Ramir I i de Sanç Ramir, depenien de l'urgellès Arnau Mir de Tost per exemple els castells de Llaguarres, Lasquarri i Capella i també Falç, Viacamp i Lluçars (situats dins del bisbat de Roda). Cal recordar també que, d'una manera coordinada amb la noblesa urgellenca, el comte de Barcelona, Ramon Berenguer I, havia ocupat Purroi i Pilzà i també havia conquerit Estopanyà, Miravet, Canelles, Soriana, etc.[31] Potser cal relacionar amb l'expansió

31. I de fet els límits de les diòcesis van restar afectats per les realitats polítiques. Sembla que al llarg del segle XI, Areny, Montanyana i la vall de Senyiu eren part del bisbat d'Urgell (fet que es va confirmar en un acord signat l'any 1140,

urgellenca el fet que, l'any 1093, el vescomte Guerau Ponç d'Urgell i la seva muller Estefania lliuressin al bisbe de Roda "unum castellum quod antiquitus dicitur Castellion", que nosaltres (doc. 123) pensem que podia ésser Castellonroi (o fins i tot Castilló del Pla) i que Philippe Sénac creu que podia ésser Castejón del Puente (aleshores anomenat Castelló Ceboller, tal com nosaltres l'esmentem usualment), a la riba dreta del Cinca.

Com hem dit més amunt, durant uns deu anys, la Ribagorça tingué un monarca propi; tanmateix, a partir de l'any 1094, Pere I també fou rei d'Aragó, fins a l'any 1104, en què va morir a la vall d'Aran. Al llarg del seu regnat, l'any 1096, es produí la conquesta d'Osca, on es creà un nou bisbat.[32] També s'esdevingueren altres fets, potser menys importants, que afectaren, però, la història del bisbat de Roda i que per tant ara ens interessa de recordar. L'any 1098, el castell de Congel, gràcies a un pacte entre el monarca i un sarraí anomenat Galefon (*Galefoni sarraceno*), passà a dependre del sobirà, que després el donà a l'església de Santa Maria de Montsó (llevat d'allò que havia donat precisament a aquest Galefon). Dels dominis de Galefon, musulmà, en parlarem més endavant, perquè encara ara és possible de situar-los d'una manera aproximada sobre els mapes (partida de terres de Galafón, fig. 70).

Abans d'acabar-se el regnat, l'octubre de l'any 1100, va caure en mans dels cristians, per segona vegada, la població de Barbastre. El rei va concedir-li un fur i la va lliurar a una vintena de nobles del Sobrarb, que havien d'organitzar la repoblació de la ciutat. A més, la seu episcopal de Roda s'havia de traslladar a aquesta població acabada de conquerir. Aquest fet representà un canvi important en la història de la diòcesi de la Ribagorça i sobretot, com comentarem més endavant, va ésser la causa de greus enfronaments amb els bisbes d'Osca.

Tornem a les terres meridionals del bisbat. L'any 1101, el monarca donà a la canònica de Roda l'almúnia de Saravalla (doc. 165), que situarem i descriurem més endavant d'una manera detallada (fig. 69). Hi hagué encara noves cessions a Roda d'Isàvena; l'any 1102, la seu va rebre les almúnies d'Abin Feldal i d'Ibn Gamar (vegeu nota del doc. 105).[33] L'any 1101, també hi hagué

doc. 332). El mateix s'esdevingué amb relació a algunes de les terres conquerides per Arnau Mir de Tost.

32. P. SÉNAC, *La frontière et les hommes...*, pàgs. 407-414.

33. Vegeu també aquesta introducció, més endavant, quan s'hi estudia el tema de les almúnies i, d'una manera especial, quan es tracta de l'almúnia de la Moça (fig. 69).

la donació d'una almúnia a l'església de Xalamera (doc. 171), temple que, com veurem, estava estretament lligat a la seu de Roda i Barbastre.

Així arribem al final del regnat de Pere I d'Aragó. Per apropar-nos a la mentalitat d'aquesta època, podem recordar una de les darreres expedicions d'aquest monarca. Volia conquerir la ciutat de Saragossa, però no ho aconseguí; amb tot, va fer edificar una fortificació, situada a poc més de quatre quilòmetres al nord d'aquesta ciutat, anomenada "Deus lo vol", que són unes paraules occitanes lligades a l'ideal croat; ara on es feu aquest castell hi ha el poble de Juslibol.[34] El mateix any 1101 (o poc després), queia Vilella de Cinca; en aquests anys també foren ocupades les poblacions de Pomar, Ontinyena, Albalat, Alcolea i Peralta de Alcofea. Una mica després, vers l'any 1103, ja s'havia conquerit novament la fortificació de Calassanç, després d'un llarg setge, començat uns anys abans ("in illa obsidione de Calasanz").

Pere I fou succeït pel seu germanastre, Alfons I d'Aragó (1104-1134), que aconseguí, l'any 1118, conquerir la ciutat de Saragossa. Abans, vers l'any 1107, ja havia ocupat les poblacions de Tamarit de Llitera i de Sant Esteve de Llitera. Després de conquerir llocs importants, com Tarassona o Calataiud (anys 1119 i 1120), sembla que vers l'any 1122 va fer construir una fortalesa prop de Fraga, anomenada *Hagon* (el Faió potser és massa lluny). El mes de febrer de l'any 1123, fins i tot va fer una donació des del turó de Gardeny, al sud-oest de la ciutat de Lleida. Segons un document fet aquest any "rex Adefunsus fabricabat castellum super Lerita et habuit tornio cum illo Pictavino et illo comite de Barchinona". En aquest presumpte torneig hi va participar el duc Guillem IX d'Aquitània o de Peitieu i el comte de Barcelona, Ramon Berenguer III. El lligam dels catalans i també dels aragonesos amb les terres occitanes, com hem remarcat més amunt, era molt fort. D'altra banda, cal dir que és molt sorprenent que se celebrés una justa esportiva a pocs metres de la ciutat de Lleida, encara sota domini islàmic (però amb una certa submissió al sobirà català). Sembla que els interessos de Ramon Berenguer, amb el suport de Guillem IX de Peitieu, eren clarament contraris a la conquesta de Lleida per

34. P. SÉNAC, *La frontière et les hommes...*, pàg. 418. Vegeu, per exemple: "ideo dono vobis Deuslibol, ut teneatis et possideatis illum castrum et villa", en un document ja de l'any 1124. I. BAIGES – G. FELIU – J. M. SALRACH, *Els pergamins de l'Arxiu...*, doc. 558, pàgs. 932-933. Vegeu també el doc. 299 (any 1134).

part del rei aragonès. Per tant, quan hom parla de torneig no se sap ben bé de què s'està parlant.

Com és prou sabut, en aquest moment es plantejava una lluita d'interessos, no sols entre cristians i musulmans, sinó també entre aragonesos i catalans. L'any 1120, el comte de Barcelona, Ramon Berenguer III, havia signat un pacte amb l'alcaid de Lleida, Avifilel (doc. 245). La zona d'influència del sobirà català, segons aquest acord, arribava fins a Saidí i fins a Xalamera, a les ribes del Cinca. Segurament, els fets que s'esdevingueren pocs anys després van evitar una topada, que en forma de justa o d'enfrontament verbal potser ja s'havia produït el mes de febrer de l'any 1123, al turó de Gardeny.

Així arribem als darrers anys de la vida d'Alfons I d'Aragó. Hi hagué algun moment difícil. Un document, de l'any 1126, diu que una expedició musulmana arribà fins a Lasquarri.[35] Amb tot, l'any 1128, fou ocupada pel monarca la població de Pertusa, a la vall de l'Alcanadre (al sud-est d'Osca). Poc després, fou assetjada i recuperada la població de Montsó i dominat Saidí (any 1130). Els fets esdevinguts vers l'any 1126 —la derrota que va patir Ramon Berenguer III a Corbins— degueren suposar el final de la convinença pactada entre l'alcaid de Lleida i el sobirà català, fet que degué provocar que minvés la influència catalana sobre les terres del darrer tram del Segre i del Cinca. Tanmateix, els anys 1132-1133, Alfons el Batallador va atacar Mequinensa amb una expedició naval (que baixava per l'Ebre des de Saragossa) i la va conquerir. El 1133 queia Escarp, a l'aiguabarreig del Segre i el Cinca. Al final de la seva vida no va aconseguir, però, conquerir Fraga i Lleida. Aquest desig es va veure estroncat a causa del resultat de l'anomenada batalla de Fraga, de l'any 1134, en què s'enfrontà amb Yahya ibn 'Alí ibn Ganiya i amb altres militars islàmics. El 17 de juliol de 1134, el campament del monarca aragonès fou atacat i incendiat. El resultat fou catastròfic per al rei i per a tot el seu exèrcit.

En aquesta expedició per ocupar Fraga, d'una manera lògica, hi havien tingut un paper important els ribagorçans. Orset, senyor d'Aler (lloc situat a prop de Benavarri), va dictar el testament el mes d'abril de l'any 1134. El bisbe Pere de Roda, per si de cas

35. José M. LACARRA, *Alfonso el Batallador*, Guara editorial, Saragossa, 1978, pàg. 94; P. SÉNAC, *La frontière et les hommes...*, pàg. 426.

("vollens redire ad obsidionem Frage, timens ne repentina mors mihi eveniat"), també feu testament (doc. 296). Durant el setge, es va celebrar un judici en què hi havia el bisbe de Roda, l'abat de Sant Victorià d'Assan i diversos altres eclesiàstics. Per altres documents, sabem que també hi eren presents el comte de Pallars Jussà, Pere Mir d'Entença, Pere Gausbert, etc.[36] L'atac dels almoràvits, esdevingut el 17 del mes de juliol, va suposar la mort del bisbe Pere de Roda i Barbastre, de l'abat de Sant Victorià, del senyor d'Aler i del de Benavent. També moriren nombrosos eclesiàstics i nobles laics, aragonesos i també occitans. La derrota d'Alfons I d'Aragó va permetre als musulmans de recuperar el castell de Mequinensa i molt possiblement també els llocs de Montsó, Pomar i Lizana (al terme de Barbunyals).[37] Alfons I el Bataller va morir el 7 de setembre. La seva mort, com és prou conegut, va crear un greu problema successori.

Ramir II d'Aragó (1134-1137) aconseguí salvar la situació per als aragonesos. Era el bisbe electe de Roda (el prelat precedent havia mort a la batalla de Fraga). Va obtenir el suport de la noblesa (que va permetre que ignorés el testament del seu germà), es casà i tingué una filla (Peronella), i va pactar la cessió del seu regne a Ramon Berenguer IV, comte de Barcelona i sobirà de nombrosos comtats catalans i occitans. Com és prou sabut, tots aquests fets tingueren una gran repercussió en la història futura del bisbat de Roda i de Lleida (i també en la de Catalunya i d'Aragó). Es recuperà Montsó (any 1141) i es conquerí novament Tamarit (després de l'any 1143) i Xalamera (any 1141) i, més tard, Lleida i Fraga (any 1149). En aquestes conquestes hi tingué un paper capdavanter el comte català. D'altra banda, amb relació al breu regnat de Ramir II, l'aspecte més important per a la història de Sant Vicenç de Roda d'Isàvena, a part del fet d'haver-ne estat bisbe electe, fou el gran nombre de donacions que feu (com podem comprovar en la col·lecció diplomàtica). A part,

36. Vegeu els documents 295 i 296. Pere, bisbe de Barbastre, publicà una sentència donada per la cúria reial aragonesa, amb relació al plet que hi havia entre "Berengarium Adonis, abbatis Sancti Clementis, et Sancium Galindonis, abbatis Sancti Martini". Fou feta mentre hi havia el setge de Fraga i hi foren presents "Garseas, episcopus Cesaraugustanus, Sanctus, episcopus Nagarensis, Guido, episcopus Lascurrensis, Durandus, abbas Sancti Victoriani et abbas Cadonensis pluresque alii, tam clerici quam, laici". I. BAIGES – G. FELIU – J. M. SALRACH, *Els pergamins de l'Arxiu Comtal...*, doc. 678, pàgs. 1131-1132; J. A. LEMA, *Colección diplomática de Alfonso I...*, doc. 279, pàgs. 402-403.

37. P. SÉNAC, *La frontière et les hommes...*, pàgs. 428-429.

FIGURA 1
Mapa del territori del bisbat de Roda d'Isàvena

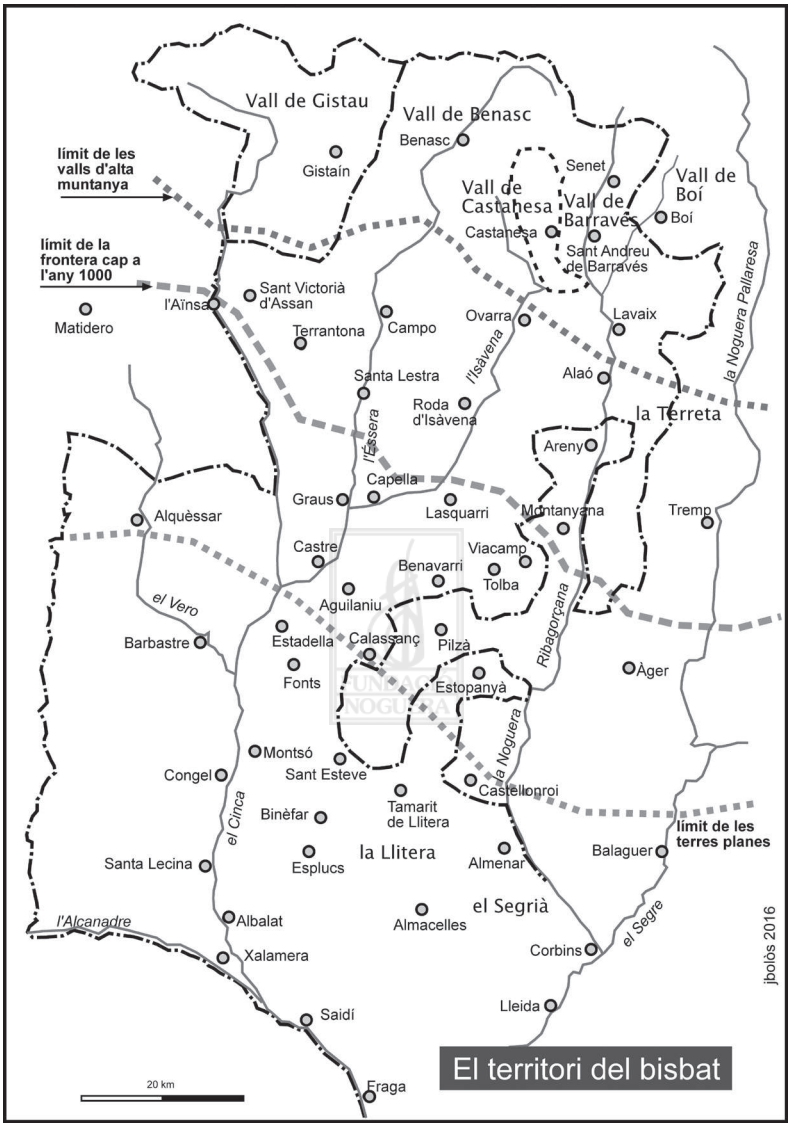

Mapa del territori del bisbat de Roda poc abans del trasllat de la seu episcopal a Lleida. S'hi diferencien les diverses zones, en cadascuna de les quals trobem no sols una topografia i un clima diferents ans també una història diversa. Mapa: J. Bolòs.

Ramir II, per assegurar-se la fidelitat dels nobles, també els cedí alguns castells i, així mateix, va concedir cartes de poblament o franquesa a alguns pobles, com Cornudella (any 1135, doc. 309) o Benavarri (any 1137).[38]

Les valls altes

Com es desprèn del que hem dit més amunt, podem dividir el territori del bisbat de Sant Vicenç de Roda en tres grans sectors (fig. 1). Un primer sector s'estén per les altes valls pirinenques, on neixen els rius Cinca, Éssera, Isàvena i Noguera Ribagorçana. Un segon sector és format per les valls mitjanes d'aquests quatre rius. Finalment, un tercer sector abasta les planes meridionals, sobretot les que s'estenen al voltant de Montsó i per la Llitera. La diferència entre cadascuna d'aquestes zones, vers l'any 1000, no sols depenia de la topografia del terreny o del clima, sinó també de la societat que hi havia, de l'economia de la gent que hi vivia i, de retruc, del paisatge històric, humanitzat, que hi hauríem trobat. Aspectes com la forma dels pobles, l'existència per exemple d'un poblament dispers o la importància del regadiu marquen unes diferències que es poden relacionar no només amb el relleu o el clima, ans també amb la realitat política, social i econòmica que hi hagué entre el segle IX i el segle XII. De fet, tot el que descobrim en aquestes tres zones és comparable a allò que hauríem trobat al comtat d'Urgell i, potser també, encara que en menor mesura, als comtats de Cerdanya i Berga o d'Osona i Manresa; per contra, el comtat de Pallars mai va poder expansionar-se més enllà de la línia del Montsec i no es va poder estendre per les terres planeres de l'entorn de Balaguer i de Lleida, que esdevingueren l'àrea d'influència del comtat d'Urgell.[39] Això no impedí que molts pallaresos participessin activament en la conquesta i repoblació de les planes meridionals, al costat de la gent de la Ribagorça, de l'Alt Urgell i d'altres comarques pirinenques.

Com hem assenyalat, en l'època carolíngia, la Ribagorça es podia dividir en dues grans zones (com hauríem trobat també al comtat d'Urgell). Hi havia les muntanyes i les terres de marca. En el cas de la Ribagorça, el límit entre aquestes dues zones era

38. M. L. LEDESMA, *Cartas de población...*, doc. 62, pàgs. 85-86.

39. Jordi BOIX, "Torres derrocades en la frontera del Montsec", *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, núm. 25, 2003, pàgs. 1019-1043.

situat força cap al nord, a la serra del Turbó. Així, els documents parlen de les muntanyes o terres situades *Super Aras* i de les valls que formaven la terra de marca (*marchia*), que s'estenien al sud d'aquest massís muntanyós. De fet, aquesta primera frontera coincidia amb els congostos d'Escales, d'Ovarra, de Ventamillo i potser amb el pas de Las Devotas, ja a la vall de Gistau. Cal assenyalar que, com sabem prou bé, la marca o frontera va desplaçar-se cap al sud al llarg dels segles. A la fi del segle X, la frontera era a Perarrua (al Cinca), a Güel (a l'Isàvena) i a Montanyana (a la Noguera Ribagorçana) i, més cap a l'est, a la serralada del Montsec. Al segle XI, primerament es conqueriren els castells de Llaguares o de Lluçars i, després, de vegades amb gran dificultat, caigueren sota domini cristià les poblacions de Graus, d'Alquèssar, de Barbastre o bé, més a llevant, de Purroi i de Pilzà. Als darrers decennis del segle XI, es començaren a conquerir les planes de Montsó i de la Llitera, vers Castellonroi i fins a Almenar, cada vegada més a prop de la ciutat de Lleida.

Les valls que hi havia per damunt del coll d'Ares (*Super Aras*) eren la de Benasc i la de Castanesa o de Senyiu. També cal incloure en aquest territori septentrional de la Ribagorça les valls de Barravés i de Boí. Uns quants documents publicats en aquest volum es relacionen amb terres situades sobretot a la vall de Benasc i a la vall de Barravés. La seu de Roda va rebre béns i drets a Sant Feliu de Verí i també tenia, per exemple, drets sobre els delmes del vi de la zona de Castilló de Sos. D'altra banda, a la vall de Barravés hi havia el monestir de Sant Andreu, que, l'any 1068, passà a dependre de la catedral de Roda. A més, la seu ribagorçana també tingué drets al sector més inferior de la vall de Boí, a Castilló de Tor i a Llesp. Els bisbes de Roda, després de l'any 1006, en un moment de gran perill, arran de la destrucció de la seu que s'alçava sobre l'Isàvena, es van refugiar precisament en aquesta població de Llesp. Gairebé no caldria recordar que una de les principals fonts de riquesa d'aquestes terres septentrionals eren les pastures. Amb tot, els documents parlen poc del bestiar i encara menys de la transhumància; com veurem més endavant, només alguns escassos textos permeten de valorar la importància que tenien. No hem d'oblidar tampoc que en aquestes terres altes hi havia importants masses forestals (per exemple a Senet), hi havia, com arreu, camps de cereals i, fins i tot, hi hauríem trobat força vinyes (per exemple a la rodalia de Castilló de Sos).

El Sobrarb, que s'estén per la conca alta del Cinca, era una altra comarca que, malgrat que en algun moment restà lligada a la Ribagorça, tenia unes característiques pròpies. En un document de Ramir I, de l'any 1049, s'especificava que aquest territori del Sobrarb s'estenia des de Matidero fins a l'Éssera i fins a la serra d'Arb[40] ("de Matirero usque in Esera et de serra de Arb in intro").[41] És interessant de veure la importància dels rius com a fronteres; certament no és pas l'únic cas. Si centrem l'atenció en el bisbat de Roda, cal tenir present que aquesta seu episcopal va tenir importants drets en aquesta comarca del Sobrarb, especialment al voltant de la població de Terrantona (a l'est del Cinca, però a l'oest de l'Éssera). En la documentació que publiquem, trobem diversos instruments relacionats amb el lloc de Montclús, on hi havia un castell i un poble, les restes del qual ara són mig negades per l'embassament de Mediano. Curiosament, en aquesta població, situada en un lloc de pas, vivia una notable comunitat rural jueva, al costat de la comunitat cristiana; en parlarem més endavant.

Les valls mitjanes

El sector central del bisbat de Roda era format per la vall baixa de l'Isàvena, per la conca inferior de l'Éssera i per un tram de la vall de la Noguera Ribagorçana, per on s'estén l'anomenada Terreta. Molts dels documents de la seu episcopal de Roda d'Isàvena fan referència lògicament al sector de la vall de l'Isàvena situat al sud del congost d'Ovarra, on precisament s'alçava la catedral. Trobem nombrosos esments dels territoris de Roda, de Calbera, de Sant Esteve del Mall, de Güel, de Fontova (el seu terme, al sud, arribava fins a aquest riu), de Lasquarri, etc. Cal no oblidar que, al segle X i a l'inici del segle XI, tots aquests termes eren en una terra de frontera, de marca; en més d'un moment, fins i tot després de l'any 1000, van haver de patir el resultat de les algarades andalusines i van restar potser uns decennis sota el govern de les autoritats musulmanes. La història de la seu de Roda, als segles X, XI i també XII, és bàsicament la història d'un bisbat fronterer. Fins a mitjan segle XI, la frontera era a tocar de la fortificació de Roda.

40. Suposem que aquesta serra d'Arb ha de correspondre a l'actuar serra d'Olsón (o d'Elsón).

41. A. J. MARTÍN DUQUE, *Colección diplomática del monasterio de San Victorián...*, doc. 24, pàgs. 42-43.

Recordem també que, en aquests segles, molts dels grans dominis que va rebre Sant Vicenç de Roda d'Isàvena eren situats precisament en els termes d'aquestes valls mitjanes que acabaven d'ésser ocupats, com per exemple els de Llaguarres, Benavarri, Tolba o Falç, Castre (i Munyons), Barasona, Siuran, Aguilaniu (encara al nord de la serra de la Corrodella), etc.

Si centrem l'atenció en tot el bisbat de Roda, hem de fer esment també de les valls més occidentals, especialment de la vall del riu Vero, on hi ha poblacions sovint esmentades a la documentació que publiquem, com Lecina, Alquèssar, Huerta o, a l'extrem sud, Barbastre. Barbastre, ja a la vora nord de les planes meridionals, fou conquerit definitivament l'any 1100; tot seguit, hom va emprendre el trasllat de la seu episcopal a aquesta població situada més enllà del Cinca, malgrat l'oposició decidida dels prelats d'Osca, que defensaven que el Cinca havia d'ésser la frontera. Aquesta oposició feu que els bisbes de la Ribagorça s'haguessin de protegir reiteradament de les atzagaiades d'aquests prelats veïns. Més endavant, parlarem àmpliament de Barbastre i de les diverses conquestes que va haver de patir aquesta ciutat.

Aquesta àmplia zona, que s'estén entre les altes valls pirinenques i les terres del Cinca Mitjà i de la Llitera, s'organitzà bàsicament amb relació a castells termenats, dels quals depenien uns termes de mides diverses. Com ha estat ben estudiat, la forma d'organització del territori al llarg de tota la marca o terra de frontera dels comtats catalans, des del Penedès i Osona fins a aquestes valls ribagorçanes, fou precisament el castell termenat.[42] Tot i que en parlarem més endavant, ara ja podem assenyalar que, en la documentació que publiquem, trobem esmentats els següents castells a les conques de l'Isàvena i de la Noguera Ribagorçana:

Benavarri: 38 (any 1062), 140 (c. 1095-1096), 306* (1135), 307* (1135)[43]

Castigaleu: 75 (1080-1118), 78 (1080), 88 (1084), 272 (1128-1129)

Cornudella: 326 (1138)

Falç: 141 (c. 1095-1096)

42. Flocel SABATÉ, *El territori de la Catalunya medieval*, Fundació Vives i Casajuana, Barcelona, 1997, pàgs. 87-94; Jordi BOLÒS, "Fortificacions de la marca i organització del territori a Catalunya (segles VIII-XII)", *Els castells medievals a la Mediterrània nord-occidental* (actes del congrés), Arbúcies, 2003, pàgs. 67-88.

43. Indiquem amb un asterisc situat darrere el número aquells documents relacionats directament amb el bisbe o amb la canònica de Sant Vicenç de Roda.

Güel: 14 (996), 131 (c. 1092-1094)

Lasquarri: 35 (1050), 192 (1094-1104)

Llaguares: 303* (1134)

Millera: 149 (1098)

Montanyana: 28 (1021)

Roda: 88* (1084), 96* (1085), 117 (c. 1085-1092), 118* (1092)

Sant Esteve del Mall: 7 (972), 306* (1135), 307* (1135)

Viacamp: 49 (1072)

Certament, no eren pas els únics; si volguéssim estudiar exhaustivament aquest territori caldria parlar, per exemple, dels castells d'Areny, d'Orrit, de Monesma, de Girbeta, etc. Cal assenyalar que molts d'aquests castells tenien la funció de lloc central d'un territori força ampli i podien tenir una llarga història. Esmentem, en primer lloc, el castell de Roda d'Isàvena. Al cim del turó, no hi hagué només una gran torre circular, feta al segle XI; abans, tot el planell superior era un recinte ampli que aprofitava el relleu per a la defensa del lloc, segurament es pot considerar un *castrum* o *oppidum* altmedieval. El mateix es degué esdevenir a Viacamp, a Falç i potser a Montanyana. També eren fortificacions molt velles, per exemple, Sant Esteve del Mall (fig. 21) i molt probablement Benavarri. Podem ampliar la llista precedent amb els castells esmentats als documents de la col·lecció diplomàtica que són situats a les conques de l'Éssera i del Cinca:

Aguilaniu: 10 (any 987), 96 (1085), 127 (1093)

Alquèssar: 79 (1080), 93 (1085), 96 (1085)

Benavent: 151 (a. 1099)

"Canalills" (Sant Andreu?): 142 (1096)

Castellciutat: 79 (1080)

Casterlenes: 250 (1122)

Castre: 96 (1085), 302* (1134), 303* (1134), 304* (1134), 306* (1135), 307* (1135)

Fontova: 5 (c. 957-960), 304* (1134), 306* (1135), 307* (1135)

Munyons o Muñones (a la Pobla de Castre): 77 (1080), 78 (1080)

Naval: 79 (1080), 302* (1134), 303* (1134), 304* (1134), 306* (1135), 307* (1135)

Perarrua: 303* (1134), 306* (1135), 307* (1135), 309* (1135)

Salinas: 79 (1080)

Santa Llestra: 328 (1139)

Troncet: 306* (1135), 311 (1135), 323 (1137)

I, també, amb relació a aquest territori, aquests no són pas els únics castells que hi havia (si la volguéssim completar caldria esmentar per exemple el notable i perillós castell de Graus). Cal tenir present, igualment, que en molts d'aquests llocs, ja hi hauríem trobat una fortificació abans de la conquesta cristiana. Fou així en els casos d'Aguilaniu, d'Alquèssar, de Munyons, de Naval, etc. Algunes d'aquestes fortificacions (com la d'Alquèssar) tingueren com a funció primerenca servir d'espai de refugi de la població de l'entorn, en moments d'inseguretat. En el cas del castell de Fontova, abans de l'any 1000, ja trobem aquest magnífic recinte fortificat que era en mans dels comtes de Ribagorça. Al costat dels castells més vells, també n'hi hagué d'altres que es poden relacionar amb la feudalització de l'any 1000. De vegades, en crear-se aquestes noves fortificacions, es van fragmentar els antics territoris castrals i van aparèixer nous termes de mida més reduïda, que se segregaren dels termes primerencs (fou així, per exemple, en el cas de Casterlenes). De tots aquests temes en tornarem a parlar més endavant.

Musulmans i cristians a les terres meridionals

El sector meridional del bisbat de Roda s'estenia al sud de la serra de la Corrodella. Incloïa la vall mitjana del Cinca i també la Llitera. Era una terra força més plana que les que hem vist fins ara. A més, després de la conquesta cristiana, el pes del passat islàmic ja hi era força notable. N'haurem de parlar àmpliament més endavant. Hi havia poblacions amb un castell, però també hi havia un gran nombre de petites comunitats rurals, que vivien en explotacions agroramaderes, que rebien el nom d'almúnies. Hi hauríem trobat algunes terres de regadiu i moltes terres de secà. Si el pes del passat andalusí hi era evident, també hi era potent —encara que potser més amagat— el pes del passat romà (i en certa manera el record dels segles de domini got). Els reis aragonesos i els comtes catalans eren conscients que conquerir Montsó, Tamarit, Almenar i Balaguer era obrir les portes a una imminent conquesta de les ciutats de Lleida i de Fraga. Tanmateix, entre la primera conquesta de Montsó (de l'any 1089) i l'any 1149, data del setge de Lleida, passaren sis decennis de lluites

que —malgrat que sovint no ho mostrin els documents— degueren provocar molts morts, molta destrucció i molt patiment per a tothom. Si ens n'anem a l'extrem de llevant d'aquesta frontera, trobem que la ciutat de Balaguer, l'any 1107 (dos anys després d'ésser conquerida), encara havia d'ésser poblada ("sit populata", "in civitate possint homines hedifficare mansiones et ecclesias").[44] Balaguer i Montsó (com també Barbastre) van canviar de bàndol diverses vegades, fet que degué fer augmentar la inseguretat i la incertesa de la població que hi vivia, tant si era musulmana com si era cristiana.

Com assenyala Philippe Sénac, la gran majoria de la població musulmana de les terres situades al nord de Lleida i a les ribes del Cinca devia ésser formada per descendents de gent que s'havia convertit a l'islam, que eren *muwalladūn* (plural de *muwallad*), muladís.[45] Aquests conversos foren bons col·laboradors del poder omeia. Al costat d'aquests muladís, el nombre d'àrabs era molt reduït; sobretot els hauríem trobat en els llocs centrals del *ṯaġr*, d'aquesta terra de frontera. De la mateixa manera, també era reduïda la importància del contingent berber.[46] A més, alhora que hi havia alguns àrabs o berbers i nombrosos muladís, hi continuaren havent cristians que no s'havien islamitzat (*ḏimmī*, els protegits). Actualment sabem que els habitants de Castellonroi, l'any 975, es varen negar a pagar la capitació com a cristians (*ǧizya*), fet que provocà una intervenció del governador de Lleida.[47] També hi ha el document d'Aguilaniu i de Josseu, de l'any 987, que mostra d'una manera palesa que en aquestes terres més septentrionals d'Al-Andalus, properes a la frontera amb la Ribagorça, vivien encara nombroses comunitats cristianes (doc. 10).[48] El prevere Fortuny, jutge mossàrab de Lleida, va enviar el seu representant Azeca, per tal que resolgués un conflicte que s'havia plantejat entre dues d'aquestes comunitats. Els habitants foren citats a l'església de Sant Sebastià de Josseu, tal com ho feien els musulmans (amb relació

44. R. CHESÉ, *Col·lecció diplomàtica...*, doc. 200, pàg. 471.
45. P. SÉNAC, *La frontière et les hommes...*, pàg. 123.
46. P. SÉNAC, *La frontière et les hommes...*, pàg. 121.
47. P. SÉNAC, *La frontière et les hommes...*, pàg. 124.
48. Amb tot, també sabem que, en aquest mateix any, hi havia diverses esglésies cristianes fins i tot a la ciutat de Saragossa. En un document fet fer per una barcelonina que havia mort i fet testament en aquesta ciutat, l'any 986, s'esmenten les esglésies de "Sancta Maria, qui est sita in Caragotia" i de "Sanctas Massas, qui sunt foris muros" d'aquesta ciutat. I. BAIGES – P. PUIG, *Catalunya Carolíngia*, vol. VII: *El comtat de Barcelona*, IEC, Barcelona, 2019, doc. 931, pàgs. 839-842.

a la mesquita); s'hi feia esment d'onze homes que hom deia que eren fills (*filius*) d'una altra persona (el seu pare, certament), fet que potser també reflectia unes influències culturals islàmiques.[49] Com ha estat ben documentat, a part dels indrets que acabem d'esmentar, també hi havia cristians, sota domini islàmic, a Àger, i segurament en molts altres llocs, que no tenim esmentats en documents d'una manera tan explícita (ja en parlarem, però, més endavant). Al segle XI, quan les relacions entre els governants islàmics i els cristians empitjoraren, molts mossàrabs degueren fugir cap a les terres cristianes.[50] D'una manera lògica, podem pensar que els musulmans els devien veure com a possibles aliats dels cristians de l'altra banda de la frontera. A part de la religió, aquests muladís també degueren mantenir la llengua romànica (la que hom parlava des d'abans de l'arribada dels musulmans), especialment en aquests sectors més septentrionals del *ṯaġr*. Això, evidentment, hi degué facilitar la perduració d'alguns topònims preromans, romans i sobretot romànics. Certament, aquesta llengua mossàrab devia ésser més semblant a l'aragonès que no pas al català (llengua, com assenyalen els lingüistes, molt més propera a l'occità).

En aquestes terres septentrionals d'Al-Andalus, segurament hauríem trobat una societat amb unes característiques diferents de les que hi havia en terres més allunyades de la frontera. D'acord amb el parer de Philippe Sénac, sembla que hi existia una petita aristocràcia que exercia funcions administratives, jurídiques o religioses. Topònims com Binèfar o Binacet confirmen que en aquests indrets hi havia uns dominis privats (contràriament als topònims gentilicis o clànics que hom descobreix al País Valencià, que reflecteixen estructures clàniques o tribals).[51] Certament, aquest fet té importància a l'hora d'entendre el poblament d'aquestes comarques, el pes de les ciutats i de llurs classes dirigents o bé l'existència d'uns dominis senyorials, que són esmentats immediatament després de la conquesta de poblacions com Montsó, Balaguer o Lleida, com ja veurem més endavant.

49. P. SÉNAC, *La frontière et les hommes...,* pàg. 125.
50. P. SÉNAC, *La frontière et les hommes...,* pàg. 126.
51. P. SÉNAC, *La frontière et les hommes...,* pàg. 256. Amb relació a aquest aspecte també hi ha algunes discussions, atès que mentre alguns historiadors, com Guichard, han defensat la pervivència de les societats tribals, segmentàries, d'altres estudiosos pensen que, després de la conquesta de la península Ibèrica, aquesta realitat tribal ja s'havia desfet (E. MANZANO, *Conquistadores, emires y califas: los omeyas y la formación de al-Andalus*, Crítica, Barcelona, pàgs. 166-186).

La conquesta de Barbastre i de Montsó

El relleu i el clima de les terres situades més al sud de la confluència de l'Éssera amb el Cinca i de la serra de la Corrodella,[52] són diferents dels que hi ha més cap al nord. En aquestes terres meridionals, ja abans de la conquesta cristiana, hi havia diverses poblacions importants, com Barbastre i Montsó, i nombroses almúnies i alguns pobles fortificats, en què les famílies es devien dedicar sobretot a l'agricultura o a la ramaderia. Com veurem al llarg de les properes pàgines, la població que hi vivia al segle XI, segurament ja fortament islamitzada, basava la seva supervivència en l'agricultura de regadiu, també en la de secà i en la cria del bestiar. Després de la conquesta reial, en aquestes terres, hi degué haver una ocupació del territori semblant a la que trobem més a llevant, a Balaguer (població conquerida l'any 1105), a Almenar o, més tard i ja més cap al sud, a Lleida i a Fraga (any 1149). D'altra banda, les dificultats que tingueren els ribagorçans per ocupar aquest espai foren molt grans; com hem assenyalat, per tal de conquerir les dues ciutats més importants, Barbastre i Montsó, va caldre fer diversos intents, que degueren ésser causa de l'existència de molts morts i ferits, de captius, de migracions i de destrucció d'habitatges i de conreus.

Barbastre. L'any 1064, mentre regnava Sanç Ramir, fou conquerida la ciutat de Barbastre. Un any abans, el papa Alexandre II havia predicat una expedició contra els musulmans, que ha estat considerada un precedent de les croades. Hi van prendre part catalans, sobretot del comtat d'Urgell, occitans, també gent del nord de França i alguns normands vinguts d'Itàlia. Sembla que hi participaren pocs aragonesos. La ciutat de Barbastre fou ocupada i saquejada. La victòria fou, però, efímera, atès que un any més tard va caure novament en mans dels musulmans i el comte Ermengol III d'Urgell, que la governava, va morir defensant-la. No fou conquerida de nou, definitivament, fins a l'any 1100, data en què precisament es va decidir traslladar la capital del bisbat de la Ribagorça des de Roda d'Isàvena fins a aquesta ciutat situada a l'oest del Cinca, al costat del riu Vero. A continuació, ens podem apropar a la ciutat que hi havia abans de la conquesta cristiana,

52. Malgrat que Joan Coromines (J. COROMINES, *Onomasticon Cataloniae*, vol. III, Curial, Barcelona, 1995, pàg. 292) prefereixi la forma La Carrodilla, que relaciona amb *corrūtum*, amb el sentit d'indret enderrocat.

en gran part llegint les pàgines que Philippe Sénac ha publicat sobre aquest tema.

Barbastre, amb el nom en els documents àrabs de *Barbuštar* o *Barṭāna*, era la capital de la *Barbiṭāniya*.[53] Tal com descriu Dikr Bilād al-Andalus: "És una ciutat antiga i fortificada, situada a l'est (sic) de Lleida. Té tres recintes fortificats, amplis mercats i banys sumptuosos construïts pels primers habitants (fig. 2). Hom hi pot trobar fruits, cereals i bestiar. Estén la seva jurisdicció sobre nombroses ciutats i fortaleses, entre les quals podem assenyalar *Tarasūna*, *Tāğira*, *Qāsira* i *Bartāna*. És dominada per una muntanya imponent, que un home a cavall travessa en tres jornades. Té una font termal extraordinària."[54] Tal com ens la descriu Philippe Sénac, segons els cronistes àrabs hi havia una alcassaba, a la part més alta de la població, unes muralles, diverses places i fins i tot una mina o canal subterrani que hi portava l'aigua.[55] De fet, també trobem l'existència d'una mina subterrània, com veurem més endavant, en altres poblacions properes. L'any 886-887, Barbastre és considerada, per al-Udri, com a ciutat (*medina*). Segons el mateix autor, l'any 918, la ciutat fou fortificada: 'Amrus ibn Muhammad hi va fer construir torres i murs de pedra. Sénac creu que, en aquest moment, es degueren edificar els ravals documentats arran de la conquesta de l'any 1064. D'acord amb els documents cristians, escrits més tard, hi havia una suda; fins i tot un text de la segona meitat del segle XII fa esment d'un camí, on hi havia botiguetes, que anava d'aquesta suda fins al riu Vero, on s'alçava un pont. Les mateixes fonts feudals hi mencionen diverses mesquites. Una de les mesquites esdevingué seu episcopal. Una altra, ja al segle XII (any 1101), fou lliurada al monestir occità de Santa Fe de Conques.[56] Es coneix també l'existència de diversos portals que s'obrien a les muralles que cloïen la ciutat. Hi havia els portals dels Banys[57] (o

53. P. SÉNAC, *La frontière et les hommes...*, pàg. 192. Vegeu també: Dolors BRAMON, *De quan érem o no musulmans. Textos del 713 al 1010*, Eumo editorial – Institut d'Estudis Catalans – Institut Universitari d'Història Jaume Vicens i Vives, Vic, 2000, pàgs. 41-43.

54. P. SÉNAC, *La frontière et les hommes...*, pàg. 172.

55. P. SÉNAC, *La frontière et les hommes...*, pàg. 173.

56. P. SÉNAC, *La frontière et les hommes...*, pàg. 174. Document 170 d'aquest diplomatari.

57. A. DURAN, *Colección diplomática de la catedral de Huesca*, vol. 1, CSIC – Instituto de Estudios Pirenaicos, Saragossa, 1965, doc. 122, pàgs. 150-151: "illas meas casas qui sunt in illa puerta de illos bangos et in manus de Raymundo, magistro meo". Exemeno Garcez, que se'n va a Saragossa, el 1118, ho donà a Santa Maria i Sant Corneli. Vegeu doc. 241.

de San Francisco), de la Suda, de Montsó, de *Bebulfege*, de *Corbina* i de la *Porta Ferrea*.[58] Com es desprèn del que acabem de dir, tot fa pensar que a l'interior del clos murallat hi havia uns banys, un aqüeducte que hi portava l'aigua, forns i també, a tocar de la ciutat, sembla que hi havia alguns molins. Això és, si més no, allò que diuen les fonts àrabs i les fonts cristianes, escrites immediatament després de la conquesta de la ciutat.

Encara podem saber més coses amb relació a aquesta ciutat andalusina. Al seu entorn, hauríem trobat diverses almúnies (s'ha conservat el nom de les d'*Ibn Xipiello* o d'*Iben Barbicula*).[59] Fins i tot sabem que, a la primera meitat del segle XI, encara hi havia una església mossàrab dedicada a santa Eulàlia, situada a l'exterior del clos de muralles. Sembla que fou destruïda arran de la recuperació de la ciutat per part dels musulmans, l'any 1065. Més tard, l'any 1101, fou cedida pel rei Pere I d'Aragó al monestir de Sant Geli de Provença (doc. 169). Sénac, a partir del parcellari actual, va intentar fer la reconstrucció de com podia ésser la ciutat que hi hagué abans de la conquesta cristiana. En parlarem més endavant, al final d'aquesta introducció, en l'apartat dedicat al paisatge històric (vegeu fig. 76).

Abans de tirar endavant, ens podem aturar un moment i aprofundir més en què va significar la conquesta de l'any 1064. Hi participaren, com hem dit, el comte d'Urgell, Ermengol III, el duc d'Aquitània i nombrosos cavallers normands, molts d'ells vinguts del sud d'Itàlia. Sembla que un primer exèrcit, que venia d'Itàlia, travessà la Provença i el Llenguadoc i tot Catalunya, per una via que passava per Vic i potser per Manresa. S'hi afegí també un contingent de catalans. Un segon exèrcit d'aquitans i de normands travessà els Pirineus més cap a ponent. Aquests dos exèrcits i el dels homes que duia el comte d'Urgell potser es trobaren cap a Graus, des d'on emprengueren l'expedició per assetjar Barbastre. D'acord amb el que diuen les fonts àrabs, podem concloure que el setge s'acabà, al cap d'uns quaranta dies, en tallar-se l'entrada de l'aigua que arribava a la ciutat. Les fonts parlen de xifres molt altes de morts i de dones que foren fetes captives. Crida l'atenció la violència i el saqueig de tots els béns. Ibn Hayyan assenyala que "cada cavaller que rebia una casa arran del repartiment, rebia a

58. Vegeu el document 170.
59. Document 170.

més tot allò que hi havia al seu interior, les dones, els nens, l'argent, etc., i podia fer del propietari de la casa allò que volgués".[60] En aquesta conquesta, com hem dit, hi tingué un paper important el comte d'Urgell, que es va quedar una tercera part dels béns. Segons algunes fonts, les noves esglésies que s'hi crearen passaren a dependre de la seu de Roda.

Aquesta "croada" (la primera croada fou realment la de l'any 1095, més de trenta anys més tard) va suposar, per part dels cristians, entrar en contacte amb un món ple de riqueses, de refinament i de fastuositat. El mateix Ibn Hayyan explica una història que, si és certa, és un bon reflex d'aquest enlluernament que patiren els cristians davant del món islàmic.[61] Aquest historiador andalusí cedeix la paraula a un jueu enviat a Barbastre per un musulmà ric, per tal que rescatés la seva dona que havia esdevingut esclava d'un senyor cristià, el qual diu: "Havent-me fet anunciar, jo el vaig trobar [el comte] vestit amb les vestimentes més boniques de l'antic propietari de la casa, assegut en el sofà que aquest ocupava usualment. A prop del comte hi havia diverses noies de gran bellesa que duien els cabells lliures i que el servien. Quan el jueu va haver exposat el motiu de la seva vinguda, el comte li va demanar: «Què tens, doncs, per oferir-me? Tens or molt pur i teixits preciosos i rars? Parles com si jo encara no tingués tot això.» Després, adreçant-se a una de les serventes: «Mahdja —va dir—, ensenya a aquest galifardeu jueu alguna cosa del que hi ha a la caixa.» Havent-ho sentit, la noia tragué de la caixa uns sacs plens d'or i d'argent, així com una munió de capses que posà davant del cristià, de les quals n'hi havia tanta quantitat que gairebé quedà amagat de la meva vista. «Apropa ara alguns d'aquests farcells», afegí el comte. Obeint aquesta ordre, dugué tants farcells de seda, de filadís de seda i de brocat preciós que vaig quedar enlluernat i esbalaït. M'adonava prou bé que en comparació a totes aquestes riqueses, allò que podia oferir no valia ben res. «Tinc tanta quantitat d'aquestes coses —digué aleshores el comte— que ja no en desitjo més; tanmateix, suposa fins i tot que no tingués res i que em volguessin donar tot això a canvi de la mestressa [de la casa], que heus aquí que jo no cediria pas, t'ho juro, car és la filla de

60. P. SÉNAC, *La frontière et les hommes...,* pàg. 394.

61. De fet, no és gaire diferent d'allò amb què es devia trobar en aquesta mateixa època Arnau Mir de Tost. Per adonar-nos-en, només cal fer un cop d'ull al testament de la seva dona i al seu. R. CHESÉ, *Col·lecció diplomàtica...*, docs. 87, 89 i 99.

l'antic propietari d'aquesta casa, que és un home ben considerat entre els seus. És per aquest motiu que l'he convertida en la meva mestressa. A més, cal tenir en compte que té una estranya bellesa, i espero que em donarà fills. Els seus avantpassats van actuar de la mateixa manera amb les nostres dones quan ells eren els amos; la sort ha canviat ara, i heus ací que prenem la nostra revenja.» Després, cridant una altra noia, li digué xapurrejant l'àrab: «Agafa el teu llaüt i canta al nostre hoste alguna de les teves tonades.» Ella va agafar llavors el llaüt i es va asseure per afinar-lo, però jo vaig veure lliscar per les seves galtes unes llàgrimes que el cristià va eixugar furtivament. Tot seguit, ella es va posar a cantar uns versos que no vaig comprendre i que, conseqüentment, el cristià encara entenia menys; però, allò que era estany era que aquest darrer bevia contínuament mentre ella cantava, i que demostrava una gran alegria, com si hagués comprès les paraules de la tonada que la noia cantava."[62]

Com hem dit, aquesta barreja d'infern, per a uns, i de paradís, per als altres, s'acabà molt aviat. Després d'aquesta "croada" promoguda pel papa Alexandre II, els musulmans cridaren a la guerra santa. L'abril de l'any 1065, la ciutat fou novament assetjada. Hi hagué més morts, més captius i més botí. El comte Ermengol III d'Urgell va morir en la lluita.

Cal esperar al final del segle, trenta-quatre anys més tard, perquè es tanqui el cercle sobre Barbastre i la ciutat acabi caient en mans de Pere I, rei d'Aragó. L'any 1098, ja havia començat el setge del castell de Calassanç, a la Llitera, i havia caigut el lloc de Congel, prop de Montsó, que fou donat precisament a l'església de Santa Maria de Montsó (doc. 146). Sabem que, cap a l'any 1099, prop de Barbastre, es va construir una vilanova fortificada anomenada Pueyo de Barbastro, que fou considerada un *castellum*.[63] En aquest moment de la conquesta, com hem esmentat més amunt, el monarca aragonès feu també una important donació a Santa Fe de Conques (doc. 170) i una altra a Sant Jaume de Compostel·la. L'any 1101, el rei va donar també l'església de Santa Eulàlia al

62. P. SÉNAC, *La frontière et les hommes...,* pàgs. 394-395.

63. M. L. LEDESMA, *Cartas de población...,* doc. 15, p. 41. S'hi diu: "facio hanc cartam ad vos, totos populatores qui venitis et veniretis populare ad illum meum kastellum de Barbastro et steteritis et popularetis ibi et in Barbastro, quando Deus omnipotens donavit nobis eum." Només els obliga a donar el delme i la novena, dels cereals en una era i dels raïms en un trull ("ubi nos vos mostraremus"). Vegeu també el document 170.

monestir de Sant Geli de Provença (doc. 169). Altres institucions eclesiàstiques també reberen béns, com el cenobi de Sant Victorià d'Assan i, ja una mica més tard, l'any 1105, el monestir de Santa Maria d'Alaó.

A la tardor de l'any 1099 (doc. 155), ja s'establiren els termes de Barbastre i es feu la concessió dels delmes i de les primícies de les terres situades dins d'aquests límits a la nova seu episcopal d'aquesta ciutat (fig. 2). Hi era present el bisbe de Roda, Ponç, i també hi assistiren els bisbes d'Osca i d'Iruña. Segons aquest document, el terme de Barbastre afrontava a l'est amb Castelló Ceboller (*Castelgone Cepollero*) i seguia Cinca amunt, fins a un areny d'aquest riu (*Aringo de Costeane*, El Ariño de Costeán). Al nord, els límits passaven per les almúnies de Calbet, pels termes de Salas (Salas Bajas i Salas Altas) i atenyien Castillazuelo (*Castellazuelo*). A ponent, des de Castillazuelo, passant pel costat d'unes almúnies i d'una torre, anaven fins al terme d'Almerge (poble abandonat situat al municipi de Laluenga). Al sud, el territori de Barbastre afrontava amb els termes dels castells d'Alfege (potser la vall de la Clamor) i arribava fins a Castelló Ceboller. Amb relació a aquest terme i aquest document, volem assenyalar dues coses importants. En primer lloc, com acabem de veure, la possibilitat de reconstruir els límits de l'any 1100 en els mapes actuals. En segon lloc, cal subratllar que Barbastre, en aquest moment, ja era un lloc molt "vell". Si fem un cop d'ull a la xarxa de camins que hi havia entorn d'aquesta població i que ha arribat fins ara, veiem que molts coincideixen amb l'orientació de les centuriacions de Lleida. La via que va cap a Castillazuelo té la mateixa orientació que la centuriació *Ilerda* A (que coincidia amb la del *decumanus maximus* d'aquesta ciutat).[64] El camí que va cap a Las Almunietas i el Cinca coincideix amb l'orientació d'*Ilerda* C (que era la del *cardo maximus* lleidatà). A part d'altres coincidències (vegeu la fig. 2), els camins que anaven (i que van) cap al nord i cap a l'oest de Barbastre tenen l'orientació de la parcel·lació que hem anomenat *Ilerda* F. Com en molts llocs, el pes de l'època islàmica és important a Barbastre, tanmateix cal tenir present que aquesta etapa del nostre passat té un abans també molt potent, que ha deixat tants o més testimonis en el paisatge actual que l'etapa andalusina.

64. Cal tenir present també que els noms de lloc Costeán, Cregenzán, Pozán o Parmisán són topònims creats en època romana (d'una manera semblant al que s'esdevé amb els noms catalans que acaben en "-à" o en "-ana").

FIGURA 2
Mapa del terme de Barbastre

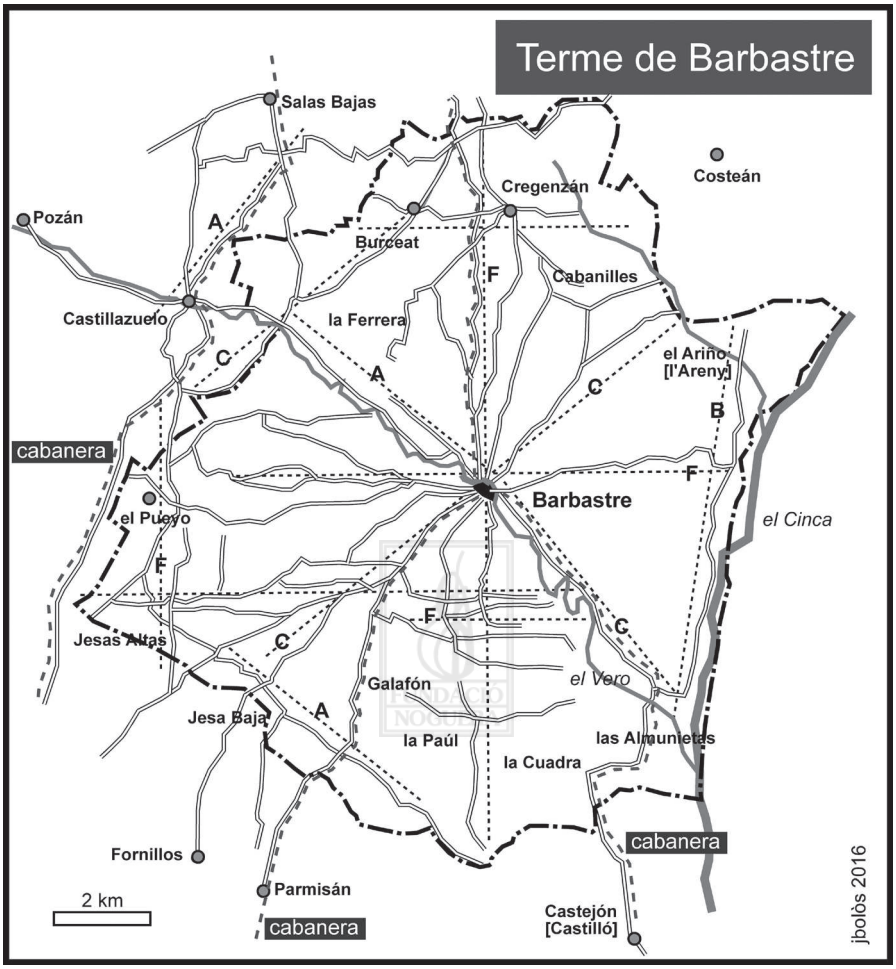

Mapa del territori de Barbastre. L'any 1099 s'estableixen els límits del terme d'aquesta població. Tanmateix, Barbastre ja era un lloc central en època andalusina i segurament també almenys des de l'inici de l'edat mitjana, com demostra el fet que hi vagin a parar diverses vies de comunicació que podem assegurar que són velles, premedievals. Mapa: J. Bolòs.

Atès que hem centrat l'atenció un moment en les característiques del terme de Barbastre, podem dir que, amb relació a aquest territori, hi ha alguns altres documents molt interessants. Un ins-

trument de l'any 1113 (doc. 224) fa esment del lloc d'Arcos, situat dins d'aquest terme, prop de *Castellazolo* (Castillazuelo). En aquest lloc rural hi havia una torre, cases, casals, eres, trulls, vinyes, llinars i "molinos in sicco vel subterris" (molins subterranis), pastures i prats. Afrontava a l'est amb l'almúnia de Ferrera, a l'oest amb el terme de *Puio* (ara Pueyo), amb el de *Castellazolo* (Castillazuelo) i al nord amb Salas. La meitat d'aquest lloc fou venuda per trescents sous jaquesos. Cal subratllar el fet que aquest domini fos adquirit per un jueu anomenat *Mosse* i que feren de testimonis de la venda *Iosep, Isaach,* fill de *Ium Tob* i *Zecri Avintema*. Aquest document ens permet d'afirmar que en aquesta plana del Cinca hi havia una comunitat de jueus que ja hi devien viure abans de la conquesta reial. De fet, ja hem vist que l'intermediari entre els musulmans i els cristians, segons la narració de Ibn Hayyan, l'any 1064, també era un jueu.

Centrem novament l'atenció en la segona conquesta de Barbastre. Segons sembla, el mes de març de l'any 1100 començaren les hostilitats. El mes d'octubre ja es va concedir una carta de poblament per als nous habitants de la població de Barbastre, que comentarem a continuació. En aquest cas, en la conquesta i en la repoblació tingué un paper important la participació de la noblesa del Sobrarb. D'acord amb la Crònica de Sant Maixent, fou conquerida el 18 d'octubre de 1100. A partir d'aquest moment, ja fou possible que el bisbe Ponç, que l'any 1099 ja s'intitulava com a "episcopo domno Poncio de Barbastro", s'instal·lés a la nova seu episcopal, edificada sobre una antiga mesquita. Aquest trasllat, com hem dit, va ésser motiu de molts conflictes, alguns dels quals fins i tot violents; faltava encara gairebé mig segle perquè s'esdevingués el trasllat definitiu de la catedral de Roda fins al turó de la ciutat de Lleida. Malgrat tot, la inclusió en aquest moment de terres situades a ponent del Cinca, fou la causa que el límit del bisbat de Lleida (a la baixa edat mitjana) s'estengués per contrades situades més enllà d'aquest riu i inclogués pobles com Adahuesca, Colungo o, més cap al sud, Pertusa, Peralta de Alcofea o Ilche.[65]

Com acabem de dir, l'octubre de l'any 1100, el rei Pere I va concedir una carta de poblament per a la població de Barbastre,

65. Vegeu els mapes inclosos en: J. BOLÒS – J. R. PIQUÉ, "Les parròquies: centres espirituals i demarcacions territorials", *Arrels cristianes,* vol. II: *Temps de consolidació. La baixa edat mitjana. Segles XIII-XV*, Pagès editors – Bisbat de Lleida, 2008, pàg. 116.

en què es feia esment dels primers pobladors que s'hi havien instal·lat arran d'aquesta segona conquesta. Podem aturar-nos un moment en allò que s'hi diu, atès que algunes de les concessions que hi trobem permeten d'entendre altres realitats esmentades als documents que publiquem en aquesta col·lecció diplomàtica. Els habitants de Barbastre eren francs i lliures i no havien de restar sotmesos a cap cens o mal cens ("omni malo censo in perpetuum"). També tenien dret de comprar terres per valor de cinc-centes monedes d'or i de rompre terres (a l'escalido, el terreny inculte). Només eren obligats a pagar delmes i primícies. No havien de pagar ni l'herbatge, ni el carnatge, ni lleudes, ni peatges al sud dels Pirineus ("de valle Lupuris usque ad Pyreneos montes nullum erbage, carnarage detis, lezdam nec piagium in tota mea terra"). Podien fer vedats d'aigües i vedats a les muntanyes. També s'establia que hom tenia el dret d'anar lliurement al mercat de la ciutat ("ad mercadum venerit ad civitate Barbastri veniat securus"). S'hi assenyalaven, a més, les limitacions que tenien els pobladors del lloc pel que fa a l'obligació de participar a la host i a la cavalcada del rei. S'hi establien, així mateix, els càstigs que s'havien d'imposar en cas de certs crims (homicidi, provocar ferides, furts, falsejar les mesures, barallar-se, etc.). Sembla, fins i tot, que cadascun dels habitants d'aquesta població tenia dret de defensar la façana de casa seva de la mala gent ("in sua frontata unusquisque teneat directam ad deffensionem mala gentis"). Tot i que el monarca es reservava les penes derivades dels casos d'homicidi i d'altres crims (les *calonias*), concedia que poguessin tenir un justícia, el qual havia de tenir una cort judicial. Al final, s'hi diu que el rei no cedia als habitants del lloc l'església del Sant Sepulcre, amb les seves heretats, l'almúnia que hi havia a prop de la torre d'Orp i tot allò que volia donar a Santa Maria d'Alquèssar, amb els delmes i les primícies. El monarca també va retenir l'almúnia anomenada de "Torre-redon" (*Turre retundo*).[66]

Montsó. Pere, fill de Sanç, l'any 1089, abans d'ésser rei —Pere I d'Aragó—, va conquerir la ciutat islàmica de Montsó (abans de conquerir definitivament Barbastre). Aquesta població és situada a l'est del Cinca i al sud de Barbastre. Sembla que fins i tot es va voler crear un regne de Montsó, que havia d'ésser de l'esmentat príncep Pere, que ja governava la Ribagorça. Poc abans, havia es-

66. A. UBIETO, *Colección diplomática de Pedro I de Aragón y de Navarra*, CSIC, Saragossa, 1951, doc. 89, pàgs. 333-335.

tat conquerit Estada (any 1087) i, el mateix any en què va caure Montsó, també fou ocupat Estadella. Vers l'any 1093, els exèrcits cristians fins i tot van conquerir Almenar, ja al Segrià, a pocs quilòmetres de Lleida. La conquesta de Montsó no es va poder mantenir, atès que aquesta ciutat, vers l'any 1126, fou reconquerida pels musulmans, que la van perdre novament l'any 1130. Cap a l'any 1136 —després de la batalla de Fraga— fou altra vegada ocupada pels andalusins. Va caldre esperar fins a l'any 1141 perquè s'esdevingués la conquesta definitiva de Montsó per part dels cristians, ja en època de Ramon Berenguer IV. Dos anys més tard, l'any 1143, fou cedida als templers. Traslladem-nos, però, a l'any 1089 i aturem-nos un moment per a veure allò que hi hauríem trobat després d'aquesta primera conquesta promoguda per l'infant Pere, que actuava com a comte de la Ribagorça.

Montsó era un lloc central, habitat des de molt abans de l'arribada dels àrabs i berbers. El topònim no és pas àrab, és més antic. Ahmad al-Razi assenyalava que era una fortificació del districte de Lleida, on hi havia un castell fort i elevat, que s'alçava sobre el Cinca i que dominava les hortes cobertes d'arbres i de vinyes (fig. 3). Sabem que el castell i la població es crearen i consolidaren força abans del canvi de mil·lenni. L'any 872, ja hi havia un *hisn* i, l'any 920, ja s'havia edificat, al costat del nucli de població principal, un raval, que fou incendiat diverses vegades, per Sanç Garcés I, per Amrūs ibn Muhammad i pel comte Bernat de Pallars. Yāqūt al-Hamawí ja assenyalava que aquesta població fou conquerida pels cristians l'any 1089 (any 482 de l'hègira).[67]

La documentació cristiana de després de la conquesta de l'any 1089 esmenta força vegades Montsó i el seu territori. Els documents parlen de "kasas quod abes in illa civitate de Montson" o bé de "illo alhiçem de illo kastello" (doc. 107). També se cita una "portam cum suas turres [...] et molendinum ad portam de Villa Nova". Són esmentades, així mateix, les cases d'un musulmà que rebia el nom d'Aven Havanon i també l'existència d'una *portam regiam*. Certament, a la rodalia de la ciutat, es menciona un nombre molt gran d'almúnies. A més, en diversos documents consta l'existència d'"illa orta de Monteson", menció que permet d'assegurar que hi havia un important espai irrigat anterior a la conquesta feudal; ja en parlarem detingudament més endavant, en

67. P. SÉNAC, *La frontière et les hommes...,* pàg. 177.

centrar l'atenció en el paisatge històric d'època islàmica. D'altra banda, tal com afirma Philippe Sénac, no sembla que hi hagi cap document que digui que encara hi havia cristians dins la ciutat en el moment de la conquesta (tot i que no podem oblidar que es parla sovint dels maçarecs). L'any 1090, un any més tard d'aquesta primera conquesta, es documenta l'existència d'esglésies dedicades a sant Joan Baptista, sant Indaleci i sant Jordi; a parer de Sénac, és molt probable que fossin edificis fets després de l'ocupació de la ciutat pel sobirà, Pere I.[68] Tractarem més extensament sobre el tema dels mossàrabs en un capítol proper.

Més endavant, en centrar l'atenció en el paisatge històric, comentarem breument sobre com podia ésser la població de Montsó en època islàmica. Segons sembla s'estenia al nord de la fortificació. S'ha afirmat, i és molt plausible, que en l'indret on s'alça l'església de Santa Maria, abans de la conquesta, hi hagués hagut una mesquita. Segons Sénac, d'acord amb el parer de Torres Balbás, a Montsó podien viure-hi, en aquest moment, abans de l'any 1089, de 1.000 a 1.500 persones.[69]

Amb relació a aquesta població, s'han conservat diversos documents que parlen del terme del castell. Hi ha un document de l'any 1089 que inclou una llista de les almúnies que depenien de l'església de Santa Maria de Montsó, la qual restava lligada a la seu de Roda (doc. 105). És molt notable; en parlarem, així mateix, més endavant. Podem, amb tot, cridar l'atenció, com assenyala Sénac, que aquest centenar d'almúnies situades a la comarca de Montsó van passar a dependre sobretot de senyors del Pallars i de la Ribagorça i d'algunes escasses institucions religioses, com Santa Maria de Montsó, Sant Victorià d'Assan o Santa Maria de Solsona.[70] A més, també cal tenir present les donacions que foren fetes a Sant Vicenç de Roda, d'acord amb els documents que publiquem en aquesta col·lecció diplomàtica.

Pel que fa a la vila de Montsó, també és molt interessant un document fet el mes de juny de l'any 1092, en què el príncep Pere d'Aragó establí les partions del terme d'aquesta població: "propter terminos ad castrum Montson quomodo tallat montem qui vocatur illa Ceida et Almaceger et Suobes et Gemenels et pervenit usque ad Zahadin, et quomodo devenit almunia de illas Archas

68. P. SÉNAC, *La frontière et les hommes...,* pàg. 179.
69. P. SÉNAC, *La frontière et les hommes...,* pàg. 180.
70. P. SÉNAC, *La frontière et les hommes...,* pàg. 456.

FIGURA 3
Mapa del territori de Montsó (any 1089)

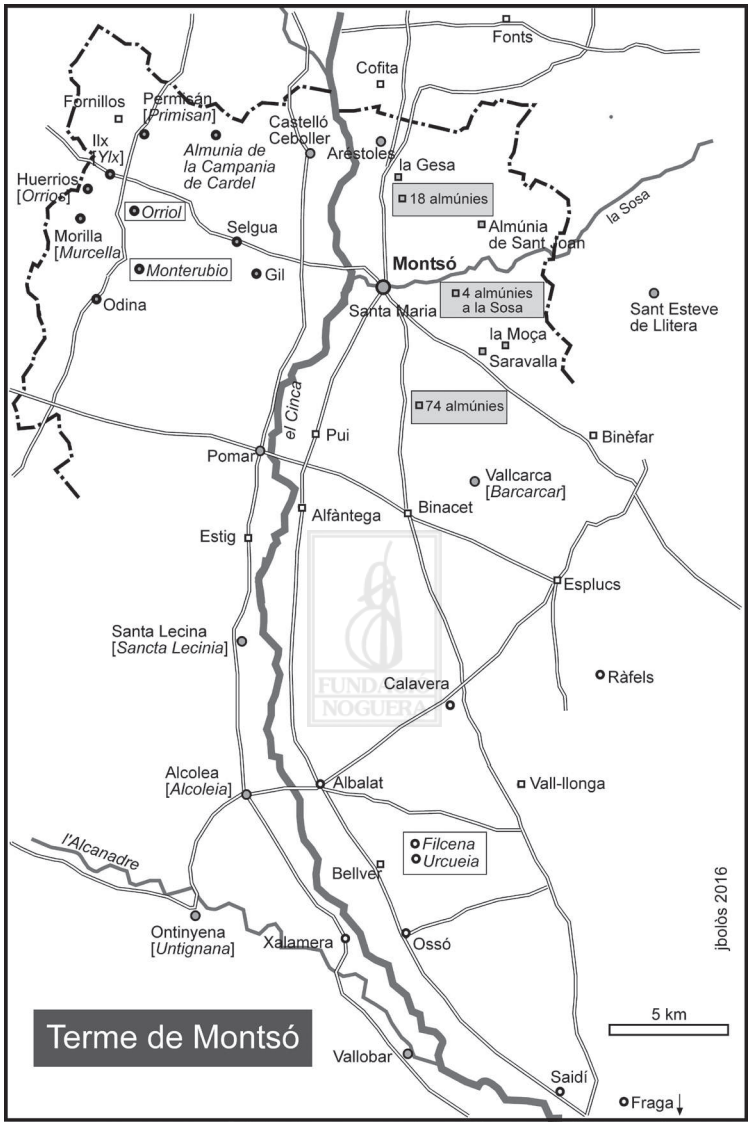

Mapa del territori de Montsó, que s'estén al llarg del curs mitjà del Cinca. L'any 1092, s'establiren els límits del terme d'aquesta població. Un document més antic, de l'any 1089, inclou una llista de les almúnies que depenien de l'església de Santa Maria de Montsó. Mapa: J. Bolòs.

et Alcantarella, taiebze et devenit ad illa almunia que vocatur de Avinferruz, et pervenit ad illa almunia de Rivol et Sancti Stephani et usque ad Montson."[71] S'hi esmenta la Saida, Almacelles, Sucs, Gimenells, Saidí, etc. Com s'ha assenyalat, en aquest terme també s'hi van incloure els territoris d'altres *husūn*, com els d'Alcolea; fins i tot, el lloc de Selgua, indret situat a la riba dreta del Cinca, restava així mateix inclòs dins d'aquest territori de la ciutat de Montsó creat arran del procés de conquesta.[72]

Força més tard, l'any 1130, fou concedida per part d'Alfons I d'Aragó una carta de poblament a Montsó.[73] La concedí a cavallers i als altres pobladors, que havien d'ésser francs i lliures. Restaven alliberats de molts censos (llevat del delme "ad Deum et suis sanctis"), de lleudes i de portatges. S'hi feia esment també, en parlar del dret d'ésser jutjats, de "illa porta de Monsson", d'un portal de la població. Els seus habitants podien fer ús de les muntanyes de tot el regne per tallar fusta i per a dur a pasturar llur bestiar ("faciant ibi taillo et pascant con lures ganatos"), i no havien de pagar el dret d'herbatge a ningú. S'hi establiren també els límits del terme de Montsó, que en aquest moment eren els següents: "usque ad Miquinença et usque ad Ayerbe et usque ad Lerida et usque ad Civitatem et usque ad Calassanes et usque ad Torrentano". Certament, potser eren massa amplis, atès que s'estenien fins a Mequinensa, fins a Ayerbe (molt més enllà d'Osca), fins a Lleida, fins a Ciutat, Calassanç, i potser fins a Terrantona.

Després de la conquesta de Montsó, el pas següent era conquerir Lleida i Fraga, les dues grans poblacions que hi havia més cap al sud. Com hem vist, aquest objectiu no pogué ésser assolit pels reis aragonesos i calgué esperar que es produís la unió di-

71. I. BAIGES – G. FELIU – J. M. SALRACH, *Els pergamins...,* doc. 239, pàgs. 482-483. A continuació s'hi diu: "Et retineo propter meum alaudem Gemenels et Vila Roia et Vinazecha et castrum de Vols et Binacmeth et Kalavera, illo Gancho et illa de Alfarra, Coscollola et Arraal et Borgexaraf et Splucs et Forabal et Bininavarro et illa de Gervesa et illa de Avencal et illa de Avenrampo et Almuniola et illa de Alboarre et Biniçendor et Almolel et illa de Avinefar et illa de Avinmomen et Almanarella et illa de Castillon de illas Carboneras et Benezeide et illa Pitilla et illa de Faraion et Balcarcar et Pinos et Mathas et Aiarnez et illa Moza qui est subtus Selga et illa Cardosa et illa de Avincud et illa de Avinhabanon et illa de Arenas et illa de Amil et illa de Ram de Selega."

72. P. SÉNAC, *La frontière et les hommes...,* pàg. 497. De fet, a parer d'aquest historiador, en molts altres casos, allò que s'esdevingué fou que hi hagué profunds canvis en els límits dels territoris castrals d'època andalusina, que de vegades foren molt fragmentats (pàgs. 498-500).

73. M. L. LEDESMA, *Cartas de población...,* doc. 51, pàg. 76.

nàstica del regne aragonès amb l'estat que els comtes de Barcelona havien creat al voltant del seu comtat (i que al segle XII ja rebia el nom de Catalunya) perquè fos possible la conquesta i la repoblació d'aquests territoris. Això, però, ja pertany a una nova etapa, en la qual el bisbe de Roda (i de Barbastre) es va installar al cim del turó de la ciutat de Lleida. En parlarem al volum segon d'aquesta col·lecció diplomàtica.

Altres terres i altres fons documentals

El conjunt més important dels documents conservats a l'Arxiu Capitular de Lleida (ACL) d'abans de l'any 1143, que publiquem en aquest volum, fan referència a la Ribagorça, al Cinca Mitjà i a la Llitera. Amb tot, també hi ha alguns altres documents, que s'han de relacionar amb altres zones i que cal incloure'ls directament o indirecta en el que podem anomenar fons de la seu de Lleida. Un d'aquests instruments és el pacte entre el comte de Barcelona, Ramon Berenguer III, i l'alcaid de Lleida, Avifilel. Fou escrit el dia 14 de novembre de 1120 (doc. 245). És un text conegut i molt notable, no sols pel fet que mostra un lligam de submissió entre el cabdill musulmà i el comte barceloní, ans també per l'esment d'un conjunt de fortificacions que hi havia al voltant de la ciutat de Lleida abans de la conquesta de l'any 1149. Ens mostra un territori ben fortificat. I cal tenir present que, a part dels *husūn* esmentats, d'acord amb allò que diuen altres fonts, també hi havia un gran nombre de torres segurament edificades per particulars (com potser Vinganya, l'Algolfa, Solibernat o els Safranals).

Un altre document que també publiquem en aquesta col·lecció diplomàtica és una renúncia de drets, de l'any 1126, amb relació a la vila dels Arcs, població situada actualment al municipi de Bellvís (doc. 265). Una parella, Joan de Mafet i la seva dona Maria, cediren una honor en aquesta població, potser a llurs nebots, a canvi de vint sous agramuntesos.[74] El lloc dels Arcs és situat a només dinou km, en línia recta, de la ciutat de Lleida, que certament encara era, en aquest moment, sota domini islàmic. Cal suposar

74. Hi ha documentada l'existència de la moneda agramuntesa o d'Urgell des de la fi del segle XI. Amb relació a la conquesta d'aquest sector del pla de Mascançà, vegeu: X. ERITJA, "Qüestions entorn de la frontera meridional del *fahs Maškīğān* (s. XI-XII), a J. BOLÒS I J. BUSQUETA (eds.), *Territori i Societat a l'Edat Mitjana*, III, Lleida, 1999-2000, pàgs. 295-304.

que aquest document devia fer part d'un fons d'instruments que degué engruixir l'arxiu del capítol de Lleida quan aquest domini dels Arcs va passar a dependre de la seu lleidatana, ja a la fi de l'edat mitjana, a mitjan segle XIV. Si ens fixem en el mapa annex (fig. 4) veiem que aquest indret era situat a prop del riu Corb i al costat d'una via molt vella, que anava de nord-oest a sud-est (amb la mateixa orientació que la centuriació *Ilerda* A), i de diversos camins també amb molts segles d'història. Més endavant, en estudiar el paisatge històric al bisbat de Roda, parlarem molt més àmpliament d'aquests temes.

FIGURA 4
Mapa del terme dels Arcs (Bellvís)

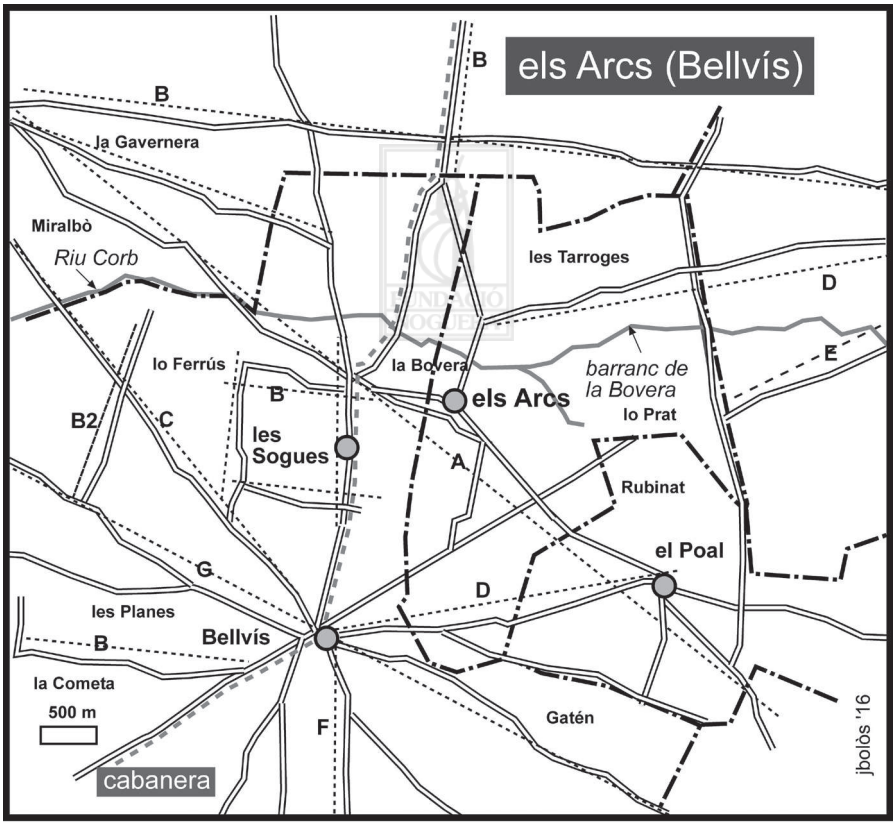

Mapa de la rodalia dels Arcs, on trobem camins molt vells, orientats segons les xarxes premedievals *Ilerda* A o *Ilerda* F. També hi passava, a prop, una cabanera o via de bestiar. Tot plegat ens mostra que és un lloc amb una llarga història. Mapa: J. Bolòs.

En darrer lloc, també volem fer esment de dos documents que fan referència a la Conca de Barberà i que es degueren conservar al fons de l'arxiu de la seu de Lleida, a causa del plet que hi hagué uns anys més tard, en què hi va participar el bisbe de la capital del Segrià (fig. 5). Pel document 36, de l'any 1054, Ramon Berenguer I i Almodis, comtes de Barcelona, i els fills Ramon i Berenguer donaren en feu a Arnau Pere el puig de Barberà, amb els seus delmes, excepte les domenjadures i les cavalleries. Cediren també en alou la roca de Prenafeta i unes terres a Montclar i a Forès. Així mateix, per un altre document fet l'any 1068 (doc. 42), Ermengol IV, comte d'Urgell, encomanà al mateix Arnau Pere el castell de Barberà, juntament amb els feus, els delmes i amb altres drets senyorials. Se n'excloïen les domenjadures que hi tenia el comte de Barcelona. Ermengol es comprometé a donar a Arnau Pere cent unces d'or cada any, per tal que tirés endavant les obres del castell. A més, Berenguer Ramon I de Barcelona lliurà un cavall a l'esmentat Arnau. Sense sortir del marc cronològic d'aquest volum, amb relació a aquest tema, podem recordar un document una mica més tardà, escrit l'any 1087, pel qual el mateix comte Ermengol IV d'Urgell i la seva muller van donar a Santa Maria de la Seu d'Urgell el castell de Forès i drets episcopals sobre el de Barberà ("nostrum castrum de Fores cum suis terminis", "castri Forensi sive Barberani"), terra perillosa, de frontera, on s'esmenta que hi havia "ingenti numero indomitis venationibus". Recordem alhora que, en aquest mateix document de 1087, el comte d'Urgell concedí drets episcopals al prelat de la Seu d'Urgell amb relació als castells d'Àger, de Casserres, de Pilzà i de Purroi, i amb relació a totes les terres que Déu li concedís fins a Montsó ("et de omnibus terris quas Deus mihi amplificaverit usque ad Montemsonis"), fins a la frontera del Cinca.[75] Tanmateix, com hem vist, tota la plana de Montsó, després de la conquesta de Pere I, de l'any 1089 (dos anys més tard), va passar a dependre del bisbat de Roda. Com és prou conegut, són evidents els lligams entre l'expansió política i la formació de les demarcacions eclesiàstiques.[76] Tornem a la conca de Barberà. El tema del castell de Barberà no es va pas acabar aquí, atès que, després, aquesta fortificació fou donada als

75. C. BARAUT, "Els documents, dels anys 1076-1092, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", *Urgellia*, vol. 7, 1984-1985, doc. 1040, pàgs. 162-163; R. CHESÉ, *Col·lecció diplomàtica...*, doc. 139, pàgs. 392-394.

76. També és així, per exemple, en el cas del bisbat de Vic, que, evidentment, hem de relacionar amb l'expansió del comtat d'Osona i Manresa cap a ponent.

templers, cessió que va motivar les queixes dels hereus d'Arnau Pere, que cercaren el suport del bisbe de Lleida, arran d'un judici esdevingut en aquesta ciutat vers els anys 1184 i 1188.[77]

FIGURA 5
Mapa del castell de Barberà i de la seva rodalia

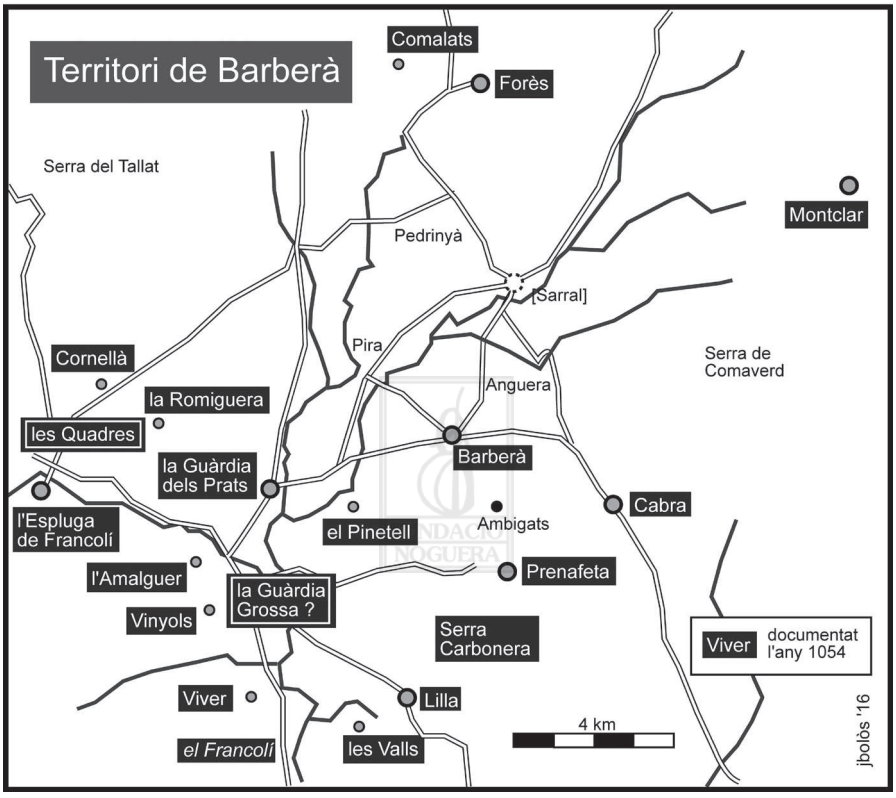

Mapa de la rodalia de Barberà, on consten emmarcats els topònims esmentats en el document de l'any 1054 (doc. 36). La ubicació de la Guàrdia Grossa és incerta, encara que proposem que aquesta construcció fos situada, aproximadament, on després es construí la vilanova de Montblanc. Mapa: J. Bolòs.

77. Publicarem la versió d'aquest document que es conserva a l'ACL en la segona part d'aquesta col·lecció diplomàtica.

ELS DOCUMENTS PUBLICATS

El fons de la seu de Roda

La majoria dels documents que transcrivim en aquesta col·lecció diplomàtica es conserva a l'Arxiu Capitular de Lleida (ACL). Com es desprèn del que hem dit més amunt, en aquest primer volum, un percentatge important correspon a documents que pertanyen al fons de Roda d'aquest arxiu del capítol lleidatà. Cal distingir els pergamins dels còdexs. Pel que fa als pergamins, n'hem utilitzat 112 (alguns dels quals són una còpia d'un document també inclòs en un cartoral). Pel que fa als còdexs, cal assenyalar la importància fonamental del Cartulari Major de Roda, que ja comentarem més endavant.

FIGURA 6

Repartiment cronològic dels documents publicats en aquest volum. Documents conservats a l'Arxiu Capitular de Lleida

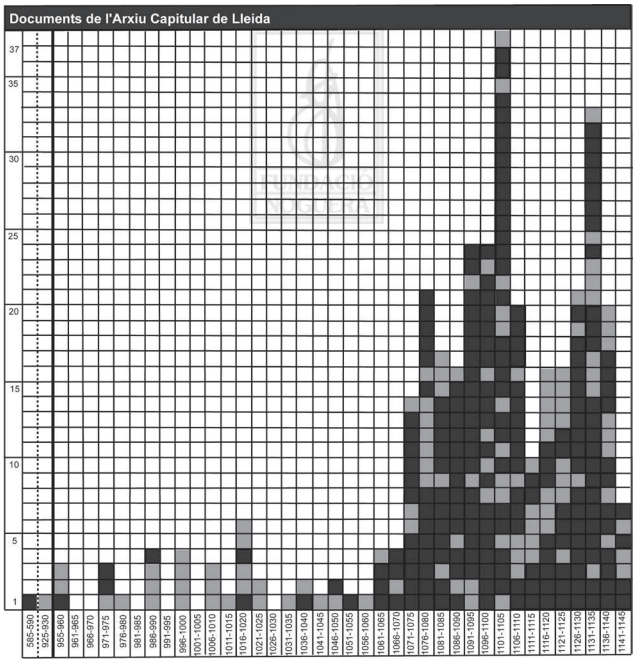

Repartiment cronològic dels documents publicats en aquest volum. Els documents més vells són els situats a la banda inferior de cada columna. Els documents de l'annex, que són difícils de datar, corresponen a la darrera casella (dels anys 1141-1145). Hi hem diferenciat (amb un color gris fosc) els documents consultats que es conserven a l'Arxiu Capitular de Lleida.

Hem d'assenyalar també que, a l'hora de fer el recull de textos d'aquesta col·lecció diplomàtica, amb aquests documents no hem cregut que n'hi hagués prou. D'entrada, alguns instruments que havien format part de l'arxiu de Roda ara es conserven en els fons d'altres arxius o biblioteques. És així, per exemple, amb relació a la Biblioteca de Catalunya (BC), on Joaquim Miret i Sans va cedir diversos documents que ben segur que originàriament pertanyien a l'arxiu rodenc. En parlarem d'una manera detallada en els apartats propers.

FIGURA 7
Repartiment cronològic dels pergamins

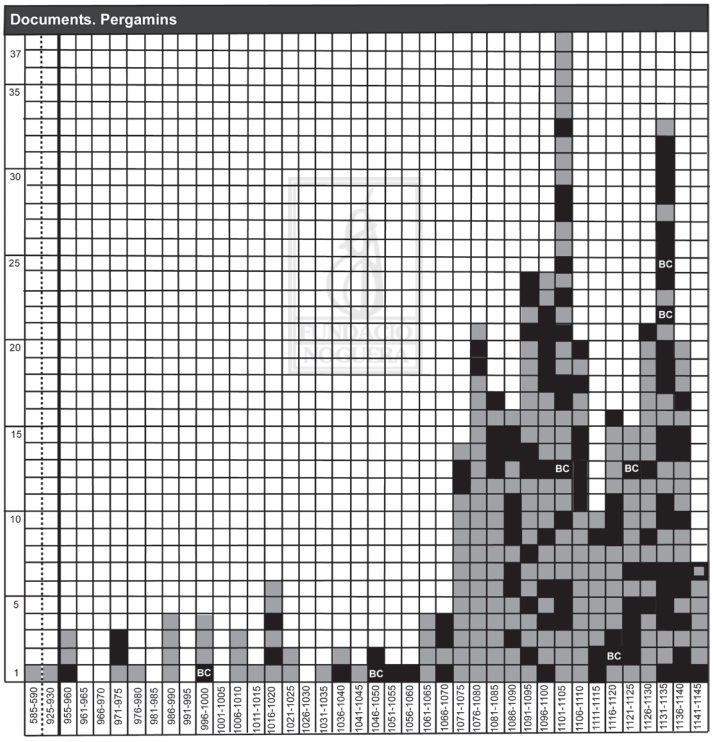

Repartiment cronològic dels documents publicats en aquest volum. Hi distingim aquells documents dels quals se'n conserva el pergamí original. Alguns d'aquests pergamins es conserven a la Biblioteca de Catalunya (BC). Els documents de l'annex, que són difícils de datar, corresponen a la darrera casella (de la columna dels anys 1141-1145).

A l'hora de tenir una visió general de la documentació de Roda d'Isàvena, també cal tenir present que segurament molts documents s'han d'haver perdut. Les mancances són evidents. Per fer-nos-en una idea, només cal comparar el nombre de pergamins conservats a l'ACL amb el nombre de documents transcrits al Cartulari Major de Roda (on, segurament, només es degué incloure una selecció d'aquells textos que eren més importants a l'hora de justificar el patrimoni de la seu de Roda) i al Cartulari Petit (actualment també perdut, encara que en sabem el contingut). Ben segur que les algarades islàmiques i els trasllats que degué patir l'arxiu al llarg de l'edat mitjana degueren provocar la pèrdua de dotzenes o de centenars de documents dels segles primerencs. A més, després de l'any 1864, data en què l'arxiu de Roda d'Isàvena passà a formar part de l'Arxiu Capitular de Lleida, encara s'han perdut alguns originals més. Quan aquest fons, a l'inici de la Guerra Civil Espanyola, l'any 1936, es va traslladar a Saragossa, s'inventariaren 46 còdexs i llibres (del segle X fins a l'any 1805), 1.206 pergamins (des de l'any 1056 fins al 1666) i 239 protocols notarials (dels segles XVI-XVIII).[78]

Jordi Boix, en la seva tesi doctoral, deia el següent amb relació a l'arxiu: "l'esmentat *Archivium Rotense* ocupa avui un parell d'armaris de l'Arxiu Capitular de Lleida, com a fons independent", encara que alhora assenyalava, en una nota a peu de pàgina, que algunes de les peces més notables s'havien segregat i es trobaven en altres carpetes de l'arxiu lleidatà. Continuava dient que, tot i que "aparentment sense ordre ni concert, sembla que el fons de Roda conserva l'ordenament original dels pergamins, la majoria aplanats i repartits en vint-i-vuit carpetes, segons un inventari fet amb uns criteris prevalentment d'ordre administratiu, prescindint d'altres punts de mira". Assenyalava també que les carpetes que anomena 27 i 28 corresponien a dues que no eren numerades; una de negra i l'altra de dibuixada, que contenien documents en mal estat, però, a parer seu, molt interessants. També subratllava el fet que, "en general, el criteri seguit en l'ordenació dels instruments és per oficis canonicals, de manera que ha de correspondre a una de les darreres reorganitzacions del patrimoni de Sant Vicenç de Roda. Així, la carpera número u era reservada al prior, la número dos a l'almoiner, la número tres a l'infermer, etc. Només els dominis

78. M. CANELLAS, "Notas archivísticas sobre fondos documentales de la catedral de Lérida", *Cuadernos de Historia Jerónimo Zurita*, núms. 39-40, 1981, pàgs. 101-115.

de Montsó, Monesma i Fonts serven una certa unitat".[79] Podem continuar citant Boix: "En conjunt, el fons rodenc comprèn uns mil quatre-cents instruments (comptant els documents en paper), molts d'ells en mal estat de conservació. La gran majoria prové de la seu de Sant Vicenç de Roda." Només "petits lots d'instruments ingressaren amb l'annexió d'altres comunitats, com ara les de Sant Esteve del Mall o de Santa Maria de Güel. La presència de documentació privada hi és també poc significativa". I, per acabar, crida l'atenció que "la carpeta 21 conté els diplomes de la monarquia aragonesa, estudiats per Yela Utrilla, l'any 1918, i el famós *Bellum Diplomaticum*, una compilació dels privilegis més importants de l'església de Roda, que serviren per a fonamentar-ne els límits diocesans contra les pretensions de les diòcesis veïnes (entre els anys 1080 i 1136). La carpeta 22 conserva les butlles papals i una col·lecció de segells notable".[80] Com podem veure en els *stemma* de cada document que publiquem, la majoria d'aquests instruments han estat editats per Villanueva, La Canal, Serrano Sanz, Ramon d'Abadal, Kehr i també per Ubieto, Canellas, Lema, Duran, Castillón i, recentment, per Boix, Grau i Tomás Faci.

A l'arxiu de Roda es conservaven dos cartorals. El *Cartulari petit de Roda*, que s'ha perdut, era el més antic. No contenia, però, gaires documents. Sortosament, el pare Pasqual, en el volum 8 de l'obra manuscrita *Sacrae Antiquitatis Cataloniae Monumenta*, conservada a la Biblioteca de Catalunya, feu la transcripció de cadascun dels instruments d'aquest cartoral. El darrer dels deu documents que contenia és la dotalia de les esglésies de l'abadia de Lavaix (doc. 21). Aquest cartoral fou escrit a la fi del segle XI (o a l'inici del segle XII).

El *Cartulari major de Roda* sí que es conserva a l'ACL, al fons de Roda. És un volum enquadernat amb unes cobertes de fusta, amb 126 pàgines (que corresponen a 63 folis). Les seves mides són de 15,5 cm d'ample per 25,5 cm d'alt. S'hi ha descobert l'existència de tretze mans d'escrivans diferents.[81] S'hi van transcriure 133 documents dels segles X-XII. El nucli originari del recull són 98 instruments. Els epígrafs de tots aquests són escrits amb tinta de color vermell. Ha estat datat cap a mitjan segle XII o a la fi

79. J. BOIX, "Ribagorça a l'alta edat mitjana...", pàg. 4 del primer volum.
80. J. BOIX, "Ribagorça a l'alta edat mitjana...", pàg. 4 del primer volum.
81. F. J. YELA, *El cartulario de Roda,* Lleida, 1932; Jordi BOIX, "Ribagorça a l'alta edat mitjana...", pàg. 5.

FIGURA 8
Repartiment cronològic dels documents conservats en cartularis

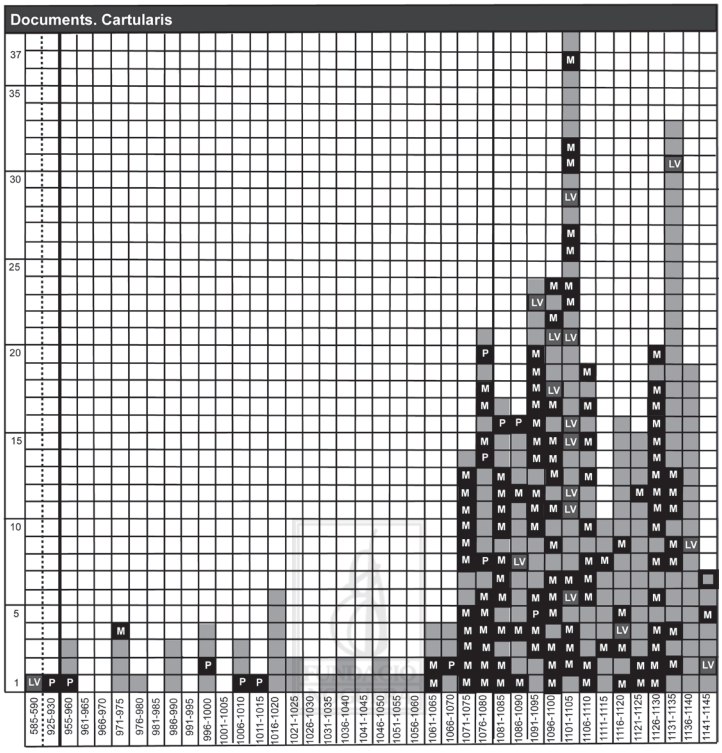

Repartiment cronològic dels documents publicats en aquest volum. Hi diferenciem aquells documents que es conserven transcrits en cartorals. Distingim el *Cartulari major de Roda* (M) del *Cartulari petit de Roda* (P), del *Llibre Verd* (LV). Els documents de l'annex, que són difícils de datar, corresponen a la darrera casella.

d'aquest segle XII; amb tot, s'hi feren afegits també al llarg del segle XIII. Alguns d'aquests afegits foren escrits al començament i al final del volum, però també en trobem algun entremig, on van ésser copiats tot aprofitant espais buits. Al començament, hi trobem un llevador de comptes (posterior a l'any 1143); fou escrit als folis 2v, 3r, 3v, 6v i 62v (pàgines que havien restat en blanc). Del foli 4v fins al foli 6r hi ha un índex dels documents que hom va transcriure en aquest cartoral. L'estat de conservació del *Cartu-*

lari major és dolent. Amb relació a la majoria de documents, hi ha nombroses paraules que actualment no es poden llegir. Fins i tot, hi ha trossos de documents (per exemple situats al final o a l'inici de la pàgina) o àdhuc documents sencers ara totalment il·legibles. Les transcripcions que en feren, al segle XVIII, Manuel Abad Lasierra i Jaume Pasqual són fonamentals per a poder-ne fer una lectura gairebé completa. Ben segur que aleshores l'estat de conservació d'aquest còdex era molt millor que l'actual, molt afectat per la humitat a què ha estat sotmès al llarg dels darrers segles. De la majoria dels documents se n'ha fet edicions prèvies per part de Yela, d'Iglesias (que feu ús de la transcripció d'Abad), de Boix i de Grau.

A part dels pergamins originals i del *Cartulari major*, també s'han conservat al fons de Roda de l'ACL altres documents interessants. Cal assenyalar que de vegades trobem documents o resums de textos dels segles que ens interessen copiats en volums escrits força posteriorment, com pot ésser el volum que Jordi Boix anomena *Chronologia Rotense* (que correspon a RC_0028, ms. 21), amb regests fets abans de l'any 1714, o bé el *Lucero del sacristán maior* (ACL, P6A_M5_P2_C02_L2), escrit vers l'any 1747.

Mereix ésser esmentat especialment el quadern de paper del segle XVIII, escrit per Mateu Lasala, conservat a l'ACL (a la capsa P0_M1_P3_C07), que rep el títol de "Inventario de los códices, diplomas y otros documentos pertenecientes al archivo de la excatedral de Roda, formado por el D. Mateo Lasala y Villanova, doctor en derecho y ayudante de 2º grado del cuerpo facultativo de archiveros-bibliotecarios, comisionado al efecto por Real Orden de 21 de julio de 1864; cuyos documentos han sido trasladados y depositados en el archivo de la catedral de Lérida, por Real Orden de 30 de diciembre de 1863 [...]." Inclou la relació dels documents de l'antic arxiu de Roda que en aquell moment foren dipositats a l'arxiu de la seu de Lleida. Lasala, amb relació a molts d'aquests instruments, en feu un regest i, fins i tot, de vegades en va transcriure alguna frase.

També cal assenyalar un volum en paper, que correspon a l'anomenat *Arxiu de Ribagorça*. En realitat és un trasllat fet l'any 1577, on es transcriuen nombrosos documents redactats, en gran part, al llarg de l'edat mitjana. Aquest volum també es conserva a l'ACL.[82] L'any 2011, Gullermo Tomás va publicar una part d'aquest

82. A l'encapçalament del llibre, al primer foli, hi ha escrit: "Libro intitulado *Archiu de Ribagorça*, donde se contiene los drechos, preminencias, jurisdicciones y otras

volum, seixanta-cinc folis, on consta l'informe de les rendes i dels drets jurisdicionals que l'infant Pere tenia als diversos llocs del comtat de Ribagorça i que inclou un inventari de les rendes associades als feus. L'original d'aquest text havia estat escrit l'any 1322.[83]

El fons de la seu de Lleida

El fons que podem considerar de la seu de Lleida bàsicament comença l'any 1149, data de la conquesta de la ciutat per part dels exèrcits dels comtes de Barcelona i d'Urgell, i del trasllat de la catedral des de Roda fins a Lleida. Cal tenir present que, a partir d'aquest any, al costat del fons de Lleida, continuà existint el fons de Roda, on es guardaven aquells documents que hom relaciona amb els seus béns patrimonials. En el volum segon d'aquesta col·lecció diplomàtica, serà més evident aquesta duplicitat. Abans de l'any 1143, amb relació a aquest fons de Lleida, com hem assenyalat més amunt, només trobem alguns escassos documents que, segurament després de l'any 1149, degueren passar a pertànyer-hi (tot i ésser més antics). Així, els documents de la Conca de Barberà (docs. 36 i 42), la convinença entre Ramon Berenguer III amb Avifilel, de l'any 1120 (doc. 245), i també un instrument relacionat amb el lloc dels Arcs, al municipi de Bellvís (doc. 265). Cal tenir present que, dels documents de Barberà de la Conca, es conserven altres versions i se n'ha fet alguna edició recent, com la de J. M. Sans i Travé. Així mateix, la convinença de l'any 1120, conservada també a l'ACA, ha estat editada recentment per I. Baiges, G. Feliu i J. M. Salrach.

També és part del fons de Lleida l'anomenat *Llibre Verd* de la catedral, conservat a l'Arxiu Capitular de Lleida (ACL). Un petit percentatge dels documents transcrits en aquest volum notable són instruments fets a Roda, fins i tot abans de la conquesta de la ciutat de Lleida. Amb tot, la gran majoria dels que hi ha transcrits foren redactats després de l'any 1143 (data en què s'acaba aquest

cossas que el conde de Ribagorça en dicho condado tiene, mandado trasladar por el illustrisimo señor don Martín Gurrea y de Aragón, duque de Villaermosa y conde de Ribagorça, primero d'este nombre, mi señor, en el año 1575, sacado originalmente del libro recondito en el archiu de Ribagorça." Volum de l'Arxiu de Ribagorça (ACL, P1_M3_P1_C04).

83. G. TOMÁS FACI, *Libro de rentas y feudos de Ribagorza en 1322*, Resopyr – Universidad de Zaragoza, Saragossa, 2011.

primer volum de la *Col·lecció diplomàtica*). Podem assenyalar que és un còdex de 396 folis de pergamí (més 40 de paper), que les seves pàgines foren escrites a dues columnes i que el seu estat de conservació és bo. Els folis fan 28 cm d'ample per 41,5 cm d'alt (i té un gruix de 15,5 cm). Les tapes són de fusta i foren folrades amb un cuir tenyit de color verd (d'aquí en prové el nom). En l'apèndix documental, fem esment de la numeració actual (que inclou els fulls de paper que hi ha a l'inici) i també, entre parèntesis, esmentem la numeració que hi ha en xifres romanes al capdamunt de cada foli, a la dreta.

La Biblioteca de Catalunya

Al fons de Reserva de la Biblioteca de Catalunya es conserven diversos documents fonamentals per a la història de la catedral de Roda i de la seu de Lleida. D'una banda, hi ha alguns pergamins que foren cedits per Miret i Sans i que ben segur que originàriament pertanyien al fons de Roda, que, d'ençà de l'any 1856, es guardava a Lleida. També s'hi conserven algunes transcripcions fetes al segle XVIII, que són molt importants amb vista a la lectura i a la interpretació dels documents conservats al fons de Roda, ara conservats a l'ACL. D'una manera especial, cal assenyalar el volum 8 dels *Sacrae Antiquitatis Cataloniae Monumenta,* del pare Jaume Pasqual. Com hem dit, inclou la transcripció de tots els documents del *Cartulari petit de Roda*, inclou també el trasllat d'alguns documents que hom cregué que eren els més importants del *Cartulari major de Roda* i conté un regest més o menys ampli de la majoria dels altres documents conservats en aquest cartoral que, com hem comentat més amunt, ha arribat fins a nosaltres en molt mal estat de conservació, segurament per haver estat exposat a l'aigua en algun moment al llarg d'aquests darrers segles. Així mateix, també es conserva a la Biblioteca de Catalunya el manuscrit de Francesc Llobet i Mas anomenat *Colección Diplomática de Gerri* (ms. 426). Cal assenyalar que actualment, tant els pergamins com, des de fa poc, els volums manuscrits del pare Pasqual es poden consultar per internet, atès que han estat digitalitzats.

Altres arxius

A la Biblioteca de la Real Academia de la Historia (RAH) es conserven diversos manuscrits d'època medieval i moderna que

tenen una gran importància a l'hora d'entendre i de reconstruir el fons documental de la seu episcopal de Sant Vicenç de Roda. Com ja hem assenyalat més amunt, atès el mal estat de conservació del *Cartulari major de Roda* conservat a l'ACL, és fonamental la consulta de les obres manuscrites escrites el segle XVIII, quan segurament l'estat d'aquest cartoral rodenc era molt més bo. En aquesta biblioteca de la RAH es guarda la Col·lecció Abad Lasierra (manuscrits 9-3980), on, especialment al volum 15 i també al volum 21, es conserven unes transcripcions dels instruments de Roda, que són bàsiques a l'hora de fer una reconstrucció dels documents copiats al cartoral de Sant Vicenç de Roda. En aquesta mateixa biblioteca també s'han guardat documents de la Col·lecció Traggia (manuscrits 9-5227) o de la Col·lecció Villanueva, que són així mateix importants per tal d'estudiar la història de Roda d'Isàvena. Cal esmentar encara la Col·lecció Salazar de Castro, que inclou la còpia d'una butlla molt notable adreçada a la seu episcopal de Sant Vicenç. Totes les referències a aquestes fonts documentals s'esmenten a l'*stemma* de cadascun dels instruments que publiquem.

Actualment també es conserva a la biblioteca de la Real Academia de la Historia de Madrid el Cartulari d'Alaó (manuscrits 9-5488). Aquest cartoral sembla que començà a ésser escrit a la fi del segle XI i es completà a l'inici del segle XII. D'acord amb l'estudi que en feu Ramon d'Abadal, és format de 15 quaderns i per 126 folis. Amb tot, el nucli originari del cartoral era format per 107 folis. Inclou la transcripció de 354 documents. Nosaltres el citem alguna vegada amb relació a algun dels documents publicats en aquesta col·lecció diplomàtica.

En aquesta relació dels arxius on es guarden instruments importants per a conèixer la història de la seu de Sant Vicenç de Roda d'Isàvena, hem de fer esment d'altres fons arxivístics. Alguns dels documents publicats en aquest diplomatari es conserven a l'Arxiu Capitular d'Urgell (ACU). De vegades, es guarden en pergamins originals (vegeu, per exemple, el document 32 d'aquest diplomatari), d'altres vegades en trasllats poc posteriors, com els que trobem al *Liber dotaliorum ecclesie Urgellensis*. Aquests documents ja foren publicats per Cebrià Baraut a la revista *Urgellia*.

Alguns altres documents es conserven a la Biblioteca Universitaria de Zaragoza (BUZ). En l'arxiu d'aquesta biblioteca hi ha documents del fons de Sant Victorià d'Assan i del fons del monestir d'Ovarra. També s'hi guarden documents relacionats amb

l'abadia de San Juan de la Peña, com el *Libro gótico* o el *Liber Privilegiorum in quo continentur translata omnia privilegia regalia et pontificia et etiam donationes regales [...]*. Així mateix, s'hi conserva el manuscrit dels *Anales del condado de Ribagorza* de Carbonell (ms. 242), còpia del segle XVI.

Com ja hem esmentat més amunt, d'algun dels documents publicats es conserva l'original o bé una còpia a l'Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA). Així, per exemple, al fons de la Cancelleria, entre els pergamins de Ramon Berenguer I o bé entre els de Ramon Berenguer III. També n'hi ha algun de transcrit al *Liber Feudorum Maior*. Aquests documents han estat editats recentment per I. Baiges, G. Feliu i J. M. Salrach.[84] Finalment, un dels documents que citem en aquest diplomatari es guarda al fons del Gran Priorat d'aquest arxiu que té la seu a la ciutat de Barcelona.

Un altre arxiu on es conserva algun dels documents transcrits en aquest diplomatari és la Biblioteca Pública de Tarragona (BPT). El manuscrit 26 guardat en aquesta institució correspon a la *Collectanea canonica. Rituale. Diplomata ecclesiastica*, que inclou diversos documents relacionats amb la seu de Roda. Actualment es pot consultar a internet.

A l'Archivo Histórico Nacional (AHN) de Madrid, també es conserven documents del fons de l'abadia de Sant Victorià d'Assan i la part més important dels documents del fons del monestir d'Ovarra; com hem dit, una altra part es guarda a l'arxiu de la Biblioteca Universitaria de Zaragoza. En aquest AHN es guarden uns cent trenta pergamins de l'abadia de Santa Maria d'Ovarra. També hi trobem els notables rotlles de pergamins de Benasc i de Vallabriga, amb setanta i vint-i-set documents respectivament, que foren escrits a la primera meitat del segle XI.

Encara hem d'afegir-hi documents conservats en altres arxius o museus. Al Museu de Lleida Diocesà i Comarcal es conserva la dotalia de Santa Maria de Viu de Llevata (doc. 204), juntament amb la lipsanoteca on fou trobada. A l'Arxiu Diocesà de Lleida es guarda un notable document d'Alfons I d'Aragó, escrit vers l'any 1109 (doc. 208). També cal esmentar l'ADB (Arxiu Diocesà de Barcelona) on hi trobem el *Cartulari de Barberà*, publicat per Josep M.

84. Ignasi J. BAIGES – Gaspar FELIU – Josep M. SALRACH (dirs.), *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona, de Ramon Berenguer II a Ramon Berenguer IV*, Fundació Noguera, Barcelona, 2010.

Sans i Travé. Així mateix, hem de fer esment del Museo Diocesano de Barbastro, on es conserven algunes dotalies (que també foren trobades en lipsanoteques). Mencionem també l'Archivo Ducal de Medinaceli (ADM), especialment en la secció de Pallars. Un dels documents que editem també té una còpia que es guarda a la BN de París, a la Col·lecció Baluze. Encara cal esmentar l'Archivo Capitular de Huesca (ACH), on hi ha interessants documents conservats en diversos armaris i en diferents fons (com el fons d'Alquèssar). Es conserva, així mateix, en aquest arxiu l'anomenat *Libro de la Cadena*, escrit al segle XIV. També cal mencionar el *Libro de la Cadena*, que es guarda a l'Archivo Municipal de Jaca. Encara es conserven altres documents esmentats en aquest diplomatari a l'APB (Archivo del Provisorato de Barbastro), a l'Archivo Parroquial de Alquézar (on es guarda el *Lumen Ecclesiae Collegialis insignis Sanctae Mariae maioris villae de Alquezar,* escrit per José Matías de Tonés y Abizanda, entre els anys 1716 i 1718), als Archives du Département des Bouches-du-Rhône (que guarda el *Cartulaire de l'abbaye de Saint Victor de Marseille*), a l'Archivo Diocesano de Barbastro (ADB), etc.

La datació

Datar els documents d'aquesta col·lecció diplomàtica de vegades és molt difícil. Alguns documents van ésser mal datats; de vegades van ésser datats amb sistemes diferents que no coincideixen i que ens duen a resultats diversos. D'altres vegades, i aleshores el problema encara és més greu, els instruments no duen cap data. Aquest buit d'informació fa que, en força casos, s'hagin de datar d'una manera molt aproximada, entre dues dates extremes, que coincideixen sovint amb els anys d'un regnat o d'un episcopat. Només, rarament, l'esment d'alguna persona que sabem quan va viure o quan va morir, permet de precisar-ne una mica més la datació. Tot i que no hi entrarem pas a fons, podem fer esment dels diferents sistemes de datació emprats als documents publicats en aquesta col·lecció diplomàtica:

— Regnat dels reis francs (o francesos). En trobem força exemples al segle X, algun al segle XI i gairebé deixa d'utilitzar-se aquest sistema de datació a la Ribagorça al segle XII. Al document 3, per exemple, "anno III° regnante Leutario rege", que correspon a l'any 957; al document 23, "anno XXI° regnante Rothberto rege",

any 1017; al document 44, "anno VIIII regnante Filippo rege", any 1069.

— Govern dels comtes de Ribagorça i regnat dels monarques de Navarra i d'Aragó. Sobretot ho trobem amb relació al regnat de Sanç III, de Sanç Ramir i també en alguns documents de Pere I i d'Alfons I d'Aragó. Amb tot, no sempre es fa esment de l'any del regnat, ans només del fet que governava el monarca. En aquests casos, si és possible, s'han de cercar altres referències que permetin la datació del document (com pot ésser el fet que s'esmenti un bisbe o bé un abat). En podem veure algun exemple: "anno nonodecimo regni Sancionis regis, prolis Garsie" (any 1023, doc. 29); "anno XI renante Philippo rege et anno VIII regnante Santio rege, filio Ranimiri" (any 1071, doc. 46); "anno XII^{mo} regnante Sancio rege in Aragone et in Ripacorca" (any 1074, doc. 57); "anno XXIII regnante Adefonso rege in Ripacurzia et in Aragone et in Pampilona et in Cesaraugusta et in omni regno suo" (any 1127, doc. 270). I també, simplement, "regnante predicto rege Petro" (doc. 154) o bé "anno regnante Adefonso in Aragone et in Pampolona et in Ripacorzia et in Cesaraugusta" (doc. 294). De vegades, allò que s'afegeix fa que la datació sigui més fàcil, "rege Ildefonso sedente in Fragam" (any 1134, doc. 295).

— L'any de l'encarnació del Senyor. Mentre que l'any de la nativitat començava el dia 25 de desembre, el de l'encarnació en principi tenia l'inici el dia 25 de març. Cal pensar, tanmateix, que hi havia dos sistemes de datar d'acord amb l'encarnació: el pisà i el florentí. En principi, al nostre país solia prevaldre el sistema florentí; d'acord amb aquest sistema, l'inici del nou any s'esdevenia no per Cap d'any ans el 25 del mes de març de l'any següent. En haver de datar els documents, se'ns plantegen, però, molts dubtes. S'ha afirmat que, fins i tot en aquells documents en què s'hi diu que han estat datats d'acord amb l'any de l'encarnació del Senyor, no és pas segur que s'apliqués sempre el sistema florentí. Això va portar Núria Grau a creure que, en molts casos, l'any de l'encarnació no s'iniciava el 25 de març, potser per culpa del desconeixement dels escrivans que feien el document.[85] De fet, Grau defensa que no és pas segur que s'establís que l'any de l'encarnació comencés el mes de març, fins al concili que se celebrà a Tarragona la tardor de l'any 1180, en què hi fou present

85. Núria GRAU, *Roda de Isábena en los siglos x-xiii. La documentación episcopal y del cabildo catedralicio*, Institución Fernando el Católico (CSIC), Saragossa, 2010, pàg. 288.

Alfons I de Catalunya-Aragó.[86] Nosaltres, malgrat dubtar molt, al final ens hem decantat a fer el mateix, atesa l'existència d'alguns documents en què és evident que datar-los d'acord amb el sistema florentí (25 del mes de març de l'any següent) menaria a un error. Sigui com sigui, sempre fem esment de les dues possibilitats (tot i escriure'n una entre parèntesis) i, a més, ho mencionem en el text que incloem al mateix document, al final de l'*stemma*, on hi ha la referència de les fonts i de les publicacions de l'instrument editat.[87] Cal reconèixer que hi ha alguns casos potser dubtosos, però que n'hi ha d'altres en què, com hem assenyalat més amunt, és evident que no es datava pas d'acord amb el sistema florentí: hem de datar, per exemple, el document 186 amb plena seguretat l'any 1104, que coincideix amb l'any 1142 de l'era hispànica. Si apliquéssim en aquest cas el càlcul florentí (atès que es parla de l'any de l'encarnació i és datat el mes de gener) hauria estat escrit l'any 1105, fet impossible perquè ja havia mort Pere I i ja regnava Alfons I d'Aragó.[88]

— L'any de la nativitat del Senyor. Sistema molt més rar, que pressuposa l'inici del nou any el dia 25 de desembre. S'usà pocs cops; fins i tot, sembla que el document 43 diu *incarnationis* i no *nativitatis* com s'havia pretès.

— L'era hispànica. Tal com assenyala Jordi Boix, "aquesta mena de còmput més propi dels països peninsulars" [del centre i de l'oest de la península Ibèrica], "s'introduí a la Ribagorça a

86. N. GRAU, *Roda de Isábena...*, pàg. 289.

87. Roberto Viruete, que es decanta a l'hora d'estudiar els documents del regnat de Ramir I pel sistema florentí, ho justifica dient: "La carta de arras dada por Ramiro I a su mujer Ermesinda está fechada el 22 de agosto de 1036 por el año de la Encarnación; si correspondiera con el estilo pisano, el diploma sería falso, puesto que Sancho III de Pamplona, padre de Ramiro I, gobernó el territorio de Ramiro I hasta la fecha de su muerte, el 18 de octubre de 1035, de forma que este hecho nos prueba que se trata del estilo florentino." Més endavant, també centra l'atenció en la dotalia de Visalibons: "Consideramos que, de acuerdo con el resto de documentos, la fecha del diploma que recoge la consagración de la iglesia de Visalibons se hizo conforme el estilo florentino [i no d'acord amb l'estil pisà], así que tal hecho ocurrió efectivamente el 1 de julio de 1060 y no el 1 de julio de 1059." Finalment, també assenyala que aquest sistema només es va utilitzar a la Ribagorça (i no a Aragó). R. VIRUETE, *La colección diplomática...*, pàgs. 176-177.

88. També cal assenyalar, amb relació al document 23, que hom hi diu "Anno trabeationis domini nostri Ihesu Christi millesimo XVII°, era millesima quinquagesima quinta, indiccio XV^a^, concurrente I, <e>pacta XX^a^"; tot i que, en principi, s'hauria de referir a la crucificció de Crist, ha estat datat l'any 1017, com si fes referència a l'encarnació (potser no s'ha de relacionar amb *trabs*, fusta, ans amb *trabea*, un mantell o un vestit blanc amb franges o bé de color de porpra).

mesura que augmentà la influència navarresa, d'ençà de l'any 1018, i lògicament ho féu de ponent a llevant". De fet, es passà d'usar-la com a "referència erudita, per simple mimetisme dels diplomes reials aragonesos" a substituir la forma tradicional basada en el regnat dels monarques francs "d'ençà de l'any 1060, fins i tot en contrades tan allunyades com Lavaix".[89] Com és sabut, l'era (o era hispànica) començava l'any 38 aC. Un exemple: "facta carta ista era Mª Cª XXVIIIª" (any 1090, doc. 107).

— La indicció. Aquest període de quinze anys, de tradició romana, només serveix com a complement erudit de les altres datacions. Alguna vegada hi podia haver errors. Esmentem un exemple de menció de l'indicció, al costat d'altres sistemes de datació: "anno ab incarnatione Domini Mº Cº Iº, era Mª Cª XXXª VIIIIº, indictione VIIIIª" (any 1101, doc. 162).

— Calendari lunar. Tot i que en principi no hi hauria d'haver equivocacions, de vegades no coincideix amb les altres formes de datació. En podem veure un exemple: "incarnacionis dominice annorum XVI post millessimum, sub die kalendis ianuarii, luna XXX, regnantem Leotarium regem" (doc. 5).

— L'epacta. L'epacta (nom que prové del grec i que significa "dies afegits"), en el calendari julià, era el nombre de dies que calia afegir a l'any lunar (de 354 dies) per tal que s'igualés amb l'any solar (que es considerava de 365 dies). Se solia usar en alguns documents normalment més solemnes. Tanmateix, força vegades es cometien errors a l'hora d'establir aquest sistema de datació. Quan és així ho comentem en una explicació feta en el mateix document, sota l'*stemma*. En podem esmentar un exemple: "era Mª Cª Xª IIIIª, anno incarnationis Domini millesimo septuagesimo VIº, epacta XXIIIª" (doc. 63, any 1076).

— Concurrent. Usat molt rarament (docs. 23, 24, 102, 152). Copiem el primer dels exemples esmentats: "Anno trabeationis domini nostri Ihesu Christi millesimo XVIIº, era millesima quinquagesima quinta, indiccio XVª, concurrente I, <e>pacta XXª" (any 1017).

Convé d'insistir en el fet que, moltes vegades, els resultats obtinguts a partir dels diversos sistemes de datació proposats en el mateix document no són pas coincidents, fet que causa molts problemes i obliga que ens haguem de decantar cap a alguna de les diverses possibilitats que es plantegen. Així mateix, convé

89. J. BOIX, "Ribagorça a l'alta edat mitjana...", pàg. 17 del primer volum.

repetir —ja ho hem comentat més amunt— que hi ha molts documents que no duen cap data, fet que comporta fortes imprecisions. Malgrat això, sempre hem datat l'instrument, ni que sigui d'una manera aproximada; en aquests casos —quan el document no esmenta cap datació— hem posat la data (o dates) entre claudàtors [ ]. Molt sovint, així doncs, hem hagut de proposar uns límits cronològics molt amplis, que permeten de tenir només una datació aproximada i orientativa. Com ja hem dit, en el mateix document, sota l'*stemma*, solem exposar els motius pels qual hem triat la datació que proposem. Hem de reconèixer també que gairebé sempre hem pres com a referència les meditades datacions proposades per Jordi Boix o bé per Núria Grau.

Falsificacions

Com en tots els conjunts documentals, entre aquests instruments de Roda hi ha algunes falsificacions. En primer lloc, el document número u de la col·lecció pot ésser una falsificació posterior. Amb tot, cal subratllar que si es tracta d'una falsificació hagué d'ésser feta prenent com a model un document autèntic d'època visigoda, atès que certs aspectes que són esmentats en aquesta donació reial no pogueren pas ésser inventats en època carolíngia i encara menys després de l'any 1000. Cal assenyalar que, en el cas que no sigui fals, és un text francament interessant perquè permet d'aprofundir en el coneixement d'alguns aspectes dels primers segles medievals. Ens permet de conèixer, per exemple, el nom de dos bisbes de Lleida del segle VI (Bagauda i Licinyà), en els anys immediatament anteriors a l'abandonament de l'arrianisme per part de la minoria dirigent visigoda.

Hi ha també alguns altres documents que han estat considerats com a falsos o com a altament sospitosos. Cal fer esment d'una manera especial de les consagracions i dotalies de les esglésies de Güel (doc. 14) i de Capella (doc. 16), on s'esmenta un pretès bisbe Jaume o Jacob, potser de Lleida. De fet, però, com mencionem en les notes incloses sota l'*stemma*, en ambdues dotalies ben segur que es barregen elements certament falsos amb elements reals. Els elements reals són molt importants per exemple en el cas de la dotalia de Güel: és un text excepcional si volem conèixer el paisatge, la societat, la toponímia i l'antroponímia d'aquesta parròquia en una data propera a l'any 1000. Tant és així que, a part de l'acta de consagració estricta (doc. 14), també hem trans-

crit alguns dels documents inclosos en el pergamí de la dotalia d'aquesta parròquia de Güel en un annex, al final d'aquesta col·lecció diplomàtica (docs. 340-362).

Un altre document que es considera fals és el 75, en teoria escrit l'any 1080. En aquest document, el bisbe Ramon Dalmau recorda que a Tolba hi havia hagut l'antiga seu episcopal d'Ictosa i afirma que temps enrere decidí deixar-hi un canonge i absoldre tots aquells que hi fessin donacions; després, el prior de Roda, Gonsald, fou també nomenat per estar al capdavant d'aquesta església situada al nord del castell de Falç. En realitat, molt probablement, allò que el bisbe Ramon Dalmau pretenia amb aquesta falsificació era establir uns fonaments històrics que asseguressin l'antiguitat de Roda i, d'aquesta manera, poder defensar millor la independència del seu bisbat amb relació a la diòcesi d'Urgell.[90] Tanmateix, aquest cop també, al costat dels elements falsos, ben segur que aquest document conté alguns elements reals, que ens ajuden a entendre millor la història d'aquesta església (i del poble que es construí en la seva sagrera) i del domini que tingué Sant Vicenç de Roda sobre l'anomenada almúnia de Segarra (o Segarres Altes), cedida pel monarca aragonès.

TIPOLOGIA DE LA DOCUMENTACIÓ

A continuació volem mostrar quin és el contingut dels documents publicats en aquesta col·lecció diplomàtica. Per a fer-ho, els hem distribuït en funció de diferents tipus, d'acord, en primer lloc, amb la funció que tenien (donacions, bescanvis o permutes, vendes, empenyoraments, judicis, establiments, dotalies, butlles, cartes reials i del bisbe, convinences, llevadors, memorials, etc.). De fet, aquesta classificació coincideix força amb la que hem fet servir a l'hora d'escriure l'encapçalament del regest de cadascun dels instruments editats.

Donacions reials

Un percentatge important de les donacions que va rebre la seu de Sant Vicenç de Roda i que van rebre el bisbe i els seus

90. Vegeu també: J. BOIX, "Santa Maria del Pui (o de Tolba)", *Catalunya Romànica*, vol. XVI: *La Ribagorça*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1996, pàg. 89. Així mateix, Ramon d'ABADAL, "Origen i procés de consolidació de la seu ribagorçana de Roda", *Dels visigots als catalans*, vol. II, Edicions 62, Barcelona, 1970, pàgs. 60-61.

canonges foren cessions fetes pels monarques d'Aragó, que de vegades també eren reis de Pamplona o Navarra. En aquest primer apartat, incloem totes les donacions reials. D'entrada, és evident que cal diferenciar de la resta el document de la donació que feu el monarca visigot Recared al monestir d'Assan, de l'any 586 (doc. 1). Després, amb relació als monarques aragonesos, també cal distingir les donacions reials que foren fetes al bisbe o a la canònica de Sant Vicenç de Roda, d'altres cessions també fetes pels reis, que beneficiaren, però, terceres persones o altres institucions que no tenien cap relació directa (encara que potser hi hagués un lligam indirecte) amb el bisbe o amb els canonges de Roda d'Isàvena.

El patrimoni de la seu de Roda es va formar sobretot amb les donacions fetes pels sobirans de la Ribagorça, especialment pels reis aragonesos. Podem esmentar la donació de Sanç Ramir, de l'any 1068 (doc. 43), en què va cedir molts drets sobre esglésies i sobre altres béns situats en aquest bisbat de la Ribagorça. El mateix rei Sanç, l'any 1081 (doc. 81), restituí a la seu de Roda els delmes i les primícies que va reconèixer que havia cobrat fins aleshores d'una manera indeguda. Així mateix, Sanç Ramir, aquest any 1081 (doc. 82), va fer donació dels drets que tenia sobre els boscs i les pastures, cessió que degué tenir una forta importància per a l'economia de la catedral. També donà la població de Castilló de Tor (doc. 95), a la conca de la Noguera Ribagorçana. Potser un dels documents més importants d'aquesta etapa fou el document que feu aquest monarca, l'any 1085, en què confirmava un conjunt de donacions que havien fet els seus avantpassats i en què alhora renunciava a cobrar el delme sobre nombroses esglésies (doc. 96); en parlarem més àmpliament al final d'aquest apartat. Encara hi podem afegir altres cessions més tardanes, com la del castell i la vila d'Esplucs (doc. 104), la d'una almúnia situada prop de Fraga, la d'unes cases i d'uns horts a Montsó (doc. 110) i la d'una quadra i del lloc de Palo (doc. 120); més endavant, en un altre apartat, tornarem a fer esment d'aquest document, en parlar de les confirmacions de drets. Podem assenyalar també que s'ha conservat la donació feta per part de Sanç Ramir de l'església de Santa Maria de Campo (doc. 122); aquest document, però, no es conserva a l'ACL. Una cessió important fou la que s'esdevingué l'any 1093, quan Sanç Ramir cedí al monestir de Sant Andreu de Barravés el castell de Viuet, a la vall de Barravés, i la població de Denui en aquesta mateixa contrada (doc. 128); cal recordar que

aquest cenobi situat al costat de la Noguera Ribagorçana havia passat a dependre directament de la seu de Roda.

Si avancem en el temps, la donació reial següent fou feta pel monarca Pere I Sanç, que, l'any 1097, donà a Sant Vicenç de Roda l'edifici d'una antiga mesquita i unes cases situades a la ciutat d'Osca (doc. 143). La donació que trobem al document 159 no es feu directament a Sant Vicenç de Roda, ans a l'església de Santa Maria de Tolba (estretament lligada a la seu rodenca): el monarca feu lliurament de l'almúnia de Segarra (Segarres Altes, any 1100). Moltes de les donacions que documentem en aquest moment són situades en terres acabades de conquerir; així, l'any 1101, Pere I cedí una almúnia i un hort a Montsó (doc. 165). El trasllat de la seu episcopal de Roda a Barbastre fou el motiu del lliurament que va fer Pere I, l'any 1101 (doc. 167): un castell i els delmes de Barbastre, a part d'altres béns. Poc després, trobem una altra donació de la monarquia aragonesa a una església també estretament lligada a la seu ribagorçana: Sant Jaume de Xalamera, la qual va rebre una almúnia segurament situada a prop d'aquesta població (doc. 171). En aquest cas, s'establí que aquesta església de Sant Jaume i aquesta almúnia fossin de Roda. Les cessions reials, però, no s'aturaren i, l'any 1102, aquest monarca cedí la vila de Besians, a la riba de l'Éssera (doc. 174). Sembla que, abans de l'any 1104, també feu lliurament de l'església de Tolba a la seu episcopal (doc. 195). És molt interessant així mateix la cessió que feu Pere I, a la fi del seu regnat, del lloc d'Aguilaniu (o Aguinaliu) (doc. 197), indret conegut per les seves salines (i d'una manera especial per la comunitat cristiana que encara hi vivia a la fi del segle x).

Amb el nou rei, Alfons I, també hi hagué algunes donacions. Per exemple, l'any 1109, cedí a la seu de Roda el castell de Cercet, situat en terra de marca (doc. 205). L'inici del regnat de Ramir II, monarca estretament lligat a la catedral de la Ribagorça, va comportar un seguit de donacions notables. L'any 1134, el nou rei donà (i confirmà) la vila i l'església de Muro de Roda, anomenada *Muro Maior* (doc. 300), i l'església de Sant Martí de Cavallera, amb una heretat (doc. 301). També feu donacions a altres institucions eclesiàstiques estretament lligades a Roda, com l'església de Santa Maria de Terrantona (doc. 302). Així mateix, és molt interessant la cessió a la seu episcopal dels tres clavaris que tenia a Roda, amb evidentment els drets que cobraven (doc. 303). És sorprenent el fet que, aquest mateix any, cedís una família, amb una heretat,

i diversos casals, davant la necessitat que tenien els canonges de comprar vestits, i la manca de diners que segons s'afirma tenien per a poder-ho fer (doc. 304). Les cessions continuaren. Donà unes botigues a Jaca, el dret de fer-hi cases i una vinya (doc. 306). Feu donació d'unes cases a Muro de Roda (doc. 310), del castell i de la vila de Troncet (doc. 311), de l'església de Sant Joan de Besians i d'uns drets sobre la vila de Perarrua (doc. 313), de l'església i la vila de Fonts (doc. 315), de l'església de Benavarri (doc. 316) i d'una heretat ubicada a Borja, població situada ja molt lluny de la Ribagorça, a l'oest de Saragossa (doc. 317).

Les cessions fetes pels reis d'Aragó a altres institucions o persones gairebé es mereixerien un apartat a part. El document 35 reflecteix la cessió feta per Ramir I a Galí de Sobàs (o Soàs) de la torre d'Avellana, amb la condició que hi construís una vilanova al costat. En parlarem detingudament més endavant (fig. 41). Trobem una realitat semblant amb relació a Falç i amb el lloc habitat que s'havia de construir al "Puig de la Nou" (doc. 38). L'any 1075 (doc. 59), el rei Sanç donà a Santa Maria d'Alquèssar la població de Lecina. També hi ha altres donacions a senyors o personatges importants, com la que el monarca feu a Mir Arnau, d'una heretat a Lasquarri (doc. 62). Així mateix, és molt interessant la cessió feta l'any 1087, per Pere Sanç (el futur Pere I), quan encara no era rei, d'una torre propera a un portal, d'una antiga mesquita i d'unes cases, segurament situades al poble d'Estada (doc. 100). Ell mateix va donar el lloc de Palou (*Palazuelo*), possiblement situat al terme de Fonts (fig. 67), a dos homes anomenats Bernat Guifré i Guillem Pere (doc. 106), fins que Estadella no fos conquerida pels cristians ("usque Deus donet Statella in manus christianorum"); aquest document fou fet a Montsó. Estada i Estadella només són separades d'1,8 km. També feu lliurament a un home, que era d'un lloc proper a Jaca, de l'almúnia d'Aréstoles —situada al nord de Montsó— i de "la Saida" (doc. 107). Encara podem fer esment de la cessió a Pere Didaç de la meitat d'una heretat situada a Llaguarres (doc. 108). Quan Pere I ja era rei, continuà fent donacions a senyors importants. Cedí a Ramon Guillem i a Berenguer Gombau unes almúnies i uns horts situats prop de Montsó i unes cases situades en aquesta població (doc. 111). El mateix monarca va cedir a Pere Ramon d'Erill el castell de Saidí (per compensar-lo d'haver donat la vila de Sopeira al bisbe de Roda; doc. 115). Evidentment, aquests documents només reflecteixen una petita part de les donacions fetes pels monarques;

només són aquelles cessions de les quals, per algun motiu, se n'ha conservat el record en instruments del fons de la catedral de Roda.

Els reis aragonesos també feren donacions a esglésies. Ja hem esmentat la feta, pel rei Sanç Ramir, a Santa Maria d'Alquèssar, l'any 1075 (doc. 59). També cal recordar la que feu Pere I, a Santa Maria de Montsó, de la vila i del castell de Congel (ara Conchel) (doc. 146), indret situat davant de la població de Montsó. El mateix rei donà a Sant Esteve del Mall l'hort anomenat l'Hort Comtal, al lloc de Llavanera (doc. 157). Hi ha donacions fetes a institucions més llunyanes, com el monestir occità de Sant Geli de Provença, al qual el rei va lliurar l'església de Santa Eulàlia de Barbastre (doc. 169). Per un altre document interessant, de l'any 1110, el monarca Alfons I donà a Sanç tots els drets que pertanyien a l'església de Sant Martí de Perarrua (doc. 215). L'any 1134, s'esdevingué una altra cessió reial: Alfons I d'Aragó cedí a Toda el castell d'Estig (o Estiche, a la riba dreta del Cinca), unes vinyes a Pomar i Salas Altas, i el lloc de Juslibol, a tocar de Saragossa (doc. 299). En darrer lloc, hem d'esmentar la cessió de Ramir II feta a Gil de Lascellas de la vila de Ponzano (a l'oest de Barbastre), amb tots els drets que hi tenia (doc. 307).

Documents: 1, 35, 38, 43*, 59, 62, 81*, 82*, 95*, 96*, 100, 104*, 106, 107, 108, 110*, 111, 115, 120*, 122*, 128*, 143*, 146, 157, 159*, 165*, 167*, 169, 171*, 174*, 195*, 197*, 205*, 215, 299, 300*, 301*, 302*, 303*, 304*, 306*, 307, 308, 310*, 311*, 313*, 315*, 316*, 317* i 323* (confirmació). Hem diferenciat amb un asterisc (*) les donacions que foren fetes a la seu episcopal de Roda (o de Barbastre).

Pel que fa a les donacions reials fetes a Sant Vicenç de Roda, volem subratllar d'una manera especial la importància de dos documents on es recullen la major part de les cessions de drets i de terres que feren els monarques aragonesos. Un és un document de confirmació de les donacions, fet per Sanç Ramir l'any 1085 (doc. 96), i l'altre és un document també de confirmació, concedit per Ramir II, l'any 1137 (doc. 323). Amb relació al primer document, de l'any 1085, hi trobem esmentats els béns següents:

— castell de Roda amb la vila i el seu terme
— monestir d'Alaó
— església de Santa Llestra
— església de Sant Andreu de Barravés (havia estat un monestir)
— església de Sant Martí de Cavallera, amb pertinences i excusats (sovint es considerava que Cavallera era un monestir)

— delmes i primícies ("secundum Deum et canones")
— alou que tenien Rotllan i els seus nebots (perquè "tradiderunt Raimundum episcopum", per instigació de l'esmentat Rotllan)
— allò rebut de Garcia de Boscosa (un lloc on fer cases i dos camps)
— tot el que pogués adquirir al terme del castell d'Alquèssar
— una desena part de la paria de Lleida i de la de València
— sis mil mancusos d'or
— almúnia situada al terme de Benavarri amb els seus termes (és molt possible que fos la de Segarres Altes)
— desena part de la lleuda de Montclús i dels plets dels jueus
— desena part de la producció de tots els alous, terres, vinyes i molins. També la desena part dels plets, conflictes i homicidis. I la desena part dels drets sobre la pesca i les activitats ramaderes ("de piscariis et de carnale"). Tot això amb relació a Gistau i a tot el bisbat de Roda. També un desè de tot allò que ampliï el tresor reial i de tot el que li sigui donat
— esglésies d'Àries, de Padelles i de Crespà (que havien de dependre del sagristà). Eren situades a prop de Fonts
— delmes de tot el que tenia o havia de tenir a Estada, Estadella, Cofita i Fonts, i des del Cinca fins a la Noguera Ribagorçana ("usque ad Nocherolam") i des de Benasc fins a Montsó (llevat dels delmes que el seu pare Ramir i ell havien concedit a alguns monestirs)
— un home franc a Fontova, el sacerdot Benet, amb tot allò que tenia o que tindria en el futur ("de eo et de domo sua et de omnibus suis")
— confirmà l'acord signat entre el bisbe de Roda i el monestir de Sant Victorià d'Assan
— una quadra al terme de Castre, amb els seus termes
— el castell i la vila de Castilló de Tor, la vila de Cóll i la vila de Llesp
— a Sant Andreu de Barravés, donà el castell de Viuet amb el seu terme, la vall de Barravés, la vall de Senet ("omnem vallem Super Salientis") i la vila de Denui

— el castell d'Aguilaniu amb els seus termes (llevat d'un home). També s'establí que els senyors (*seniores*) que rebien la *mutegena*[91] havien de tenir el castell pel bisbe (amb l'acord del rei i del bisbe)

Com hem dit, l'altre document que cal destacar fou fet l'any 1137 (doc. 323), per part de Ramir II d'Aragó. S'hi donaren alguns béns i drets i es confirmà la possessió sobre d'altres. A continuació en fem una llista:

— església i vila de Besians (*Visense*), amb tots els seus termes i amb el cens que rebia com a monarca. Havia estat donat per Pere I d'Aragó
— vila de Muro de Roda (*Muro Maiore*), amb tots els seus termes i amb el cens que rebia com a monarca
— vila de Troncet (*Tronceto*) i l'església del lloc, amb tots els seus termes i amb el cens que rebia com a monarca
— donà a Santa Maria de Terrantona i a Sant Vicenç de Roda l'església de Sant Vicenç de Palo. Cedia també tot allò que tenia al voltant de la població ("que est in circuitu eius vel in termino eiusdem ville"), tal com ho tenia Alfons I
— el lloc de *illo Puiolo*, amb allò que tenien els fills i filles i nebots del prevere Ényec de Palo i amb el servei que devien al monarca
— església de Santa Maria d'Alquèssar, amb tots els drets
— castell de Huerta (*Ortu*), amb la seva vila
— castell de Fonts (*Fontes*), amb la seva vila
— vila de Lecina amb els seus termes
— església de Sant Joan de Matidero, amb les seves esglésies i poblacions
— església de Pertusa
— església d'Estada (*Estata*)
— església de Sant Joan de Montsó, amb totes les seves esglésies, drets, poblacions i heretats

91. Les *almutegenas* o bé *almotexenas* eren pagades pels musulmans que vivien en terres controlades pels sobirans cristians. Sembla que corresponien a una quantitat de productes que havien de lliurar regularment. De fet, això demostra la pervivència d'una comunitat d'eixàrics, de musulmans, en aquest indret. Vegeu: P. SÉNAC, *La frontière et les hommes...*, pàg. 472.

Donacions d'altres persones

En aquest apartat, esmentem tots els documents de donació que no foren fets pels reis. Com en el cas precedent, cal distingir entre les donacions fetes a Sant Vicenç de Roda, al bisbe i als canonges, i les donacions fetes a altres institucions o persones. Començarem comentant breument les primeres, que consten a la llista annexa amb un asterisc (*). La primera cessió feta a la seu de Roda, ja a mitjan segle XI (doc. 39), fou d'una vinya. Hi hagué altres cessions de vinyes (docs. 65, 74, 116, 168, 275). També hi va haver donacions alhora de terres —que devien ésser camps de conreu de cereals— i de vinyes (docs. 273, 280). Fins i tot, trobem la donació d'unes cases a Castilló de Sos (doc. 46), perquè esdevinguessin el palau del bisbe a la vall de Benasc. L'any 1141, el bisbe Gaufred donà als canonges unes cases situades al Puig de la Lecina (doc. 331), amb la condició que hi fessin un celler. Hi va haver, així mateix, diversos lliuraments d'oliveres, a Orcau, al Pallars Jussà (docs. 47, 48, 54). A més, en d'altres casos, se cedí la part d'una "illa" o una "illa" sencera (docs. 116 i 270); de les terres intensament irrigades anomenades "illes", nombroses a les ribes de l'Isàvena, ja en parlarem més endavant. També trobem cessions d'esglésies, per exemple prop de Viacamp (doc. 49). Cal fer esment, així mateix, dels lliuraments d'homes amb llurs famílies (docs. 86, 119, 200, 285, 292) i d'alous (docs. 77, 92, 163, 178, 192, 200, 209, 213, 257, 285). En molts d'aquests alous hi havia nombrosos béns, com cases, vinyes, horts, canemars, prats i pastures. Fins i tot, s'ha conservat la sorprenent donació feta pel bisbe de Saragossa de drets sobre diverses esglésies (doc. 99). Ha arribat fins a nosaltres també la cessió del bisbe Pere Guillem de l'església de Santa Maria de Terrantona i d'una part dels delmes, primícies i defuncions de les esglésies de Güel, Fontova, Trillo i Salinas (doc. 296); poc després també donà la de Fornells i l'almoina de Barbastre (doc. 297). Una donació també important és la que trobem esmentada en un document fet l'any 1157, que ens permet saber que, abans de l'any 1144, hi havia hagut la cessió, per part del bisbe de Roda i Barbastre als hospitalers, de les esglésies de Siscar (municipi de Benavarri) i d'*Arrao* (potser era Arro, al Sobrarb, o potser era un indret més proper). Més endavant, en un altre apartat, farem un comentari amb més profunditat de cadascun dels tipus de béns que passaren a fer part del patrimoni del bisbe de Roda o de la comunitat de canonges.

D'altres vegades trobem la donació de la persona que fa la cessió, juntament amb la seva herència, per tal d'entrar a la fraternitat de Roda (doc. 101). La donació també podia ésser per tal d'entrar a la canònica de Sant Vicenç com a canonge (doc. 280). Alguns cops, es donava el fill amb un patrimoni, com podia ésser uns drets sobre una església, un alou o bé drets sobre altres béns (docs. 230, 247, 292). També hi havia cessions de capmasos (docs. 116, 191, 285, 291, 292). Aquest darrer document, el 292, fou una donació que feu el bisbe a la sagristia de Sant Vicenç de Roda. Així mateix, trobem per exemple la cessió d'un mas, situat al terme de Montanyana (doc. 132). I trobem lliuraments de cases (de vegades amb horts, vinyes i terres de conreu), com per exemple en els documents 154 o 266. I, fins i tot, hi ha donacions de castells: possiblement el castell de Castellonroi i l'anomenada Almúnia Alba (doc. 123), cedits pel vescomte Guerau Ponç.[92] També mereix un apartat propi la cessió que feu la comtessa Beatriu —muller del comte Sanç Ramir— d'una almúnia situada al terme de Castre (doc. 216). En aquest cas també cedí una quantitat de sal de la salina que hi havia en aquest lloc ("sal de illa salina"). Una donació semblant s'esdevingué l'any 1117 (doc. 232), amb relació a l'almúnia de Suiran o *Puio Suiarano*. Encara podem fer esment de la donació del monestir de Santa Maria de la vila de Torre Álvar Fáñiz (doc. 222), situat en unes terres ja molt llunyanes. També incloem en aquest apartat de donacions a la comunitat de Roda la cessió que feu Argila al monestir de Sant Andreu de Barravés de la vila de Senet i d'altres béns situats a la vall de Barravés

92. P. SÉNAC, *La frontière et les hommes...*, pàg. 253, identifica aquest lloc amb Castejón del Puente, l'antic Castelló Ceboller. Nosaltres creiem que o bé era Castellonroi o bé era Castilló del Pla, situat una mica més cap al nord. En el cas que fos aquest segon indret, l'Almúnia Alba podria correspondre a l'actual Mas Blanc. Si es tracta de Castellonroi (com de fet creiem), podem pensar que aquesta almúnia era a prop de la Noguera Ribagorçana, vers Pinyana. D'altra banda, en un document de l'any 1104, una donació del vescomte Guerau Ponç a Sant Pere d'Àger, es fa esment de les esglésies "de Montesor" i "de Trogon aut de Pennela et de ipso Algar" i "de Pignana et de Ivarz et de Castellon et Vallelodo et de Camporrells et de Naga et de Badels", que el vescomte havia pres als musulmans ("a paganis abstuli et aduc cum alias ecclesias que Deus mihi dederit a paganis"). R. CHESÉ, *Col·lecció diplomàtica...*, doc. 190, pàgs. 458-459. L'any 1129, Guerau Ponç donà a Santa Maria de la Seu d'Urgell "in castrum de Castellione unam almuniam qui vocant de Aiuno Fadida" (doc. 258, pàg. 543). Aquest castell de Castelló era al mateix lloc que l'altre? En un document, fet l'any 1131, es parla de "castrum de Castello, ipsa almunia de Cannalilles", prop del qual hi havia un molí amb mitja parellada d'alou irrigat, situada sotsreg ("miga pariliata de alaude de asoreg") i amb una "mata de olivers". Era, en aquests documents, Castelló de Farfanya? (R. CHESÉ, *Col·lecció diplomàtica...*, doc. 265, pàg. 551).

(doc. 240); incloïa una descripció detallada dels capmasos cedits, que eren situats sobretot a Senet i a Molsui (fig. 19). En darrer lloc, podem afegir, en aquest apartat, altres donacions, com la que feu el bisbe amb relació als delmes de Serradui (doc. 251).

Mereixen un apartat a part les donacions fetes a altres institucions i a altres persones, que no es relacionen directament amb Roda. El document 20 recorda una donació feta a l'abadia d'Ovarra (que resumim, atès que s'hi fa esment de la consagració i dotalia de l'església de Fornons). D'altra banda, els lligams entre els bisbes de Roda i l'abadia d'Alaó foren molt intensos. En les donacions de diversos delmes fetes per part de particulars al monestir de Santa Maria d'Alaó, es fa també esment, com a beneficiaris de la cessió, dels bisbes Salomó i Ramon de Roda d'Isàvena (docs. 51, 52, 69 i 70). També hem de mencionar, entre les donacions, la que feu Diego Gundisálbez, l'any 1074, a Diego Juan (doc. 53), d'un solar en una població de la Rioja. Així mateix, podem destacar la donació que va fer el bisbe Ramon Dalmau de l'església de Banastón (situada molt a prop de L'Aïnsa) i de la de Naval (quan fos conquerida pels cristians), al monestir de Sant Joan de la Penya (doc. 83). És evident també el lligam que hi havia entre aquest bisbe Ramon Dalmau i el monestir de Santa Maria d'Alaó (docs. 69 i 70); l'any 1088, va rebre l'església del castell de Sapeira i es va comprometre a deixar-la a aquesta abadia després de la seva mort. També podem fer esment de la donació de Ponç, bisbe de Roda, a l'abadia de Sant Pere de Rodes, a l'Alt Empordà, de l'església de Sant Just de la Millera (doc. 149). No fou, però, un cas únic. L'any 1101 (doc. 162), aquest mateix bisbe va donar a l'abadia occitana de Sant Víctor de Marsella les esglésies del castell d'Albalat de Cinca (a la riba esquerra d'aquest riu). També hi ha donacions a altres institucions eclesiàstiques, com per exemple d'una terra (doc. 141) o d'un capmàs i una coma situats a Santa Cecília de Fontova a l'església de Tolba; el lligam d'aquesta església amb la seu de Roda, com ja hem assenyalat, era molt fort.

També trobem en el diplomatari altres donacions entre particulars, com per exemple la d'una casa, segurament amb les seves terres (doc. 103). Galí Joan, senyor de Sobrarb i de Tamarit, feu donació a dos homes d'un molí al Rialb (al nord del terme de Roda), que li provenia del rei (doc. 269). Els prohoms de Serradui donaren a l'església de Sant Esteve del Mall un canemar situat al costat dels molins de la canònica de Roda (doc. 305; figs. 14 i 18).

L'any 1140, Maria i el seu fill van donar a Arnau de Sanaüja i a la seva muller unes heretats i el castell de Santa Llestra (doc. 328).

Documents: 20, 39*, 46*, 47*, 48*, 49*, 51, 52, 53, 54*, 65*, 69, 70, 74*, 77*, 86*, 83, 99*, 92*, 101*, 102, 103, 116*, 119*, 123*, 132*, 141, 149, 154*, 160*, 162, 163*, 168*, 178*, 183, 191*, 192*, 200*, 209*, 213*, 216*, 222*, 266*, 230*, 232*, 240*, 247*, 251*, 257*, 269, 270*, 273*, 277, 280*, 285*, 291*, 292*, 295*, 296*, 297*, 305, 328, 331*, 335*, 340, 341, 345, 346, 350, 351, 353, 354, 355, 357, 358, 359, 360, 361 i 362. Hem diferenciat amb un asterisc (*) les donacions que foren fetes a la seu episcopal de Roda (o de Barbastre).

Confirmacions de donacions

El rei Sanç Ramir, com hem esmentat més amunt en parlar de les donacions, l'any 1085, confirmà un conjunt de cessions que havien fet els seus avantpassats, alhora que va fer algunes noves donacions a la seu de Sant Vicenç de Roda (doc. 96). Ja hem esmentat també, en un apartat precedent, el document 120; s'hi deia que Sanç d'Aragó confirmà a la seu de Roda d'Isàvena la quadra de Sant Vicenç i potser el lloc de Palo.

L'any 1124 (doc. 258), es va produir la confirmació feta per part del rei Alfons I d'Aragó de la donació que havia fet Pere I, germà seu, de l'església de Sant Joan de Besians a Sant Vicenç de Roda. Una mica més tard, l'any 1130, el mateix rei va confirmar a la seu de Roda la donació que havia fet Sanç, el seu pare, de l'església de Santa Maria de Tolba (doc. 277). Finalment, també hi ha un document on consta la confirmació que feu el nou rei Ramir II d'Aragó de totes les donacions que abans havien fet els seus predecessors a Sant Vicenç de Roda i a Santa Maria de Terrantona (doc. 323); a aquests béns confirmats encara en va afegir d'altres de força notables. Aquestes donacions feien referència a Besians, Muro de Roda, Troncet, Sant Vicenç de Palo, *illo Puiolo*, Santa Maria d'Alquèssar, el castell i el poble de Huerta (*Ortu*), la població de Fonts, la de Lecina i les esglésies de Sant Joan de Matidero, de la Pertusa, d'Estada i de Sant Joan de Montsó. Ja hem comentat àmpliament aquest document en l'apartat precedent dedicat a les donacions. A més, cal recordar que en alguna altra de les donacions fetes pels monarques aragonesos també s'hi deia que es tractava d'una donació i alhora d'una confirmació (per exemple al document 300, amb relació a Muro de Roda, o al document 301, amb relació a Sant Martí de Cavallera).

Documents: 96*, 120*, 258*, 277* i 323*. Hem assenyalat amb un asterisc (*) les confirmacions que foren fetes a la seu episcopal de Roda (o de Barbastre); en aquest cas, són totes.

Bescanvis o permutes

Gairebé tots els bescanvis o permutes conservats fan referència a Sant Vicenç de Roda (i a l'església de Santa Maria de Güel). L'any 1093 (doc. 127), l'infant Pere Sanç feu donació de diversos homes (amb llurs béns) a la catedral de Roda, a canvi d'un alou que el seu pare, Sanç Ramir, havia donat a la seu. Algunes vegades, el bé bescanviat era més modest, com les vinyes que intercanviaren la seu i un home, tant a Roda com a Castilló de Sos (doc. 129). També trobem un bescanvi de vinyes als documents 188, 218, 263 i 264. En el document 218, els canonges hi afegeixen, com a torna, una moneda, un sou gros ribagorçà. En un bescanvi de l'any 1126 (doc. 263), trobem, per contra, que la seu, a part de la vinya, va rebre dos sous grossos. Als documents 187 i 198 es bescanviaren només unes terres, segurament destinades al conreu de cereals.

Mereix un apartat nou el bescanvi que recorda el document 89 (anys 1963-1984), amb relació a la parròquia d'Erist (o Grist), a la vall de Benasc, cedida per Arnau a Ermessèn i als seus fills, a canvi d'uns drets sobre l'església de Sant Martí de Benasc. És un document molt interessant pel que fa a la possessió de drets sobre esglésies per part de laics. Diguem també que els documents 342-356 fan referència a bescanvis que cal relacionar amb l'església de Santa Maria de Güel; de fet, es conserven al mateix pergamí on es va escriure la dotalia (falsa però molt interessant) d'aquesta església parroquial.

Documents: 89, 127*, 129*, 187*, 188*, 198*, 218*, 263*, 264*, 342, 343, 344, 347, 348, 352 i 356. Hem assenyalat amb un asterisc (*) els documents relacionats amb la seu episcopal de Roda (o de Barbastre).

Testaments i donacions testamentàries

Els testaments són una bona font per estudiar la societat i també la religiositat d'una època determinada. En la major part dels fons documentals, es conserva algun testament. En aquesta col·lecció diplomàtica, el primer testament és d'un home anomenat Guifred (doc. 44), que feu donacions a l'església de Sant Miquel, a la seva dona i als seus fills, i a altres persones. El testament

de Brocard Guillem (doc. 121) correspon al d'un personatge important, amb diversos castells i amb béns als bisbats de Roda i d'Urgell (feu donacions a les dues seus episcopals). Més endavant, trobem el testament de la seva dona, Caritat (doc. 137), que tenia alguns béns a Montsó (esmentats a l'inventari d'almúnies inclòs a l'instrument 105, de l'any 1089). El document 134 (any 1094) és el testament del bisbe de Roda, Ramon Dalmau. Aquest prelat tenia béns i drets molt notables, en diversos llocs. Curiosament, en aquest document fet l'any 1094 es feia esment de 130 mancusos que en aquell moment li devien a la ciutat de Lleida (encara en mans musulmanes). L'any 1096, Girberga feu un testament (doc. 138) en què va fer cessió de diferents castells, cosa que mostra l'estatus social d'aquesta dona. Cal datar a la fi del segle XI el testament de Ramon Guillem i de Sicarda (doc. 151), que tenien nombrosos béns al comtat de Ribagorça (i un alou a Aragó). La major part d'aquests testadors feren importants donacions a la catedral de Sant Vicenç de Roda (gràcies a la qual cosa s'ha conservat el text). Per exemple, Gamiça, home potser no tan ric, deixà a aquesta institució eclesiàstica onze sous de moneda vella i vint sous de moneda nova (doc. 161, escrit vers l'any 1100).

En algun cas, el document només permet saber el compliment d'alguna de les clàusules del testament, un cop mort el que el feu redactar (així en el cas de Ramon Arnau, doc. 185). La deixa que va fer Ényec Sanç a diversos monestirs i institucions eclesiàstiques aragoneses i castellanes, a la seva dona i als fills, per a després de la seva mort, de fet fou una donació testamentària (doc. 194); és interessant d'assenyalar que deixà als fills una almúnia a la Sosa. El document 219 correspon al testament de Pere Roger, que tenia béns a Verí, a Güel, a Jusseu, a Fontova, a la vall de Lierp i, fins i tot, a Montsó (fig. 17). També és molt interessant el testament fet per Berenguer, abans d'emprendre una expedició cap a Lleida, de la qual no degué tornar (doc. 248). Aquest Berenguer sembla que era senyor del lloc d'Aler, ara al municipi de Benavarri, a l'oest d'aquesta població. També es pot considerar una donació testamentària la cessió que va fer Rotllan Ermengol d'un capmàs a Esdolomada (doc. 291). De cap a l'any 1137, s'ha conservat el testament de Fortuny Dat i de la seva muller Beatriu, que també posseïen diversos castells i moltes terres i drets (doc. 324). El testament d'Ainer (doc. 334) en realitat és més que una simple deixa de béns. També inclou la donació del seu fill Pere a la comunitat de canonges i l'entrada del testador a la confraria, per

tal de passar a viure una vida regular, fins a la seva mort. Més endavant comentarem d'una manera més detinguda les característiques de la fraternitat de Roda. En darrer lloc, hem d'esmentar el testament d'Arnau Pere (doc. 338), que feu diverses deixes de béns mobles i immobles.

Documents: 44, 121, 134, 137, 138, 151, 161, 185, 194, 219, 248, 284, 291, 324, 334 i 338.

Vendes

Com hem fet en alguns dels apartats precedents, hem de distingir les vendes fetes entre particulars de les vendes fetes a la seu episcopal de Sant Vicenç de Roda. Entre les primeres (que en la llista annexa no són marcades per un asterisc), podem situar la venda d'un molí (doc. 22), d'unes vinyes (docs. 57, 58, 60, 117 i 164), d'un camp (doc. 125) i d'un alou (doc. 133). Moltes d'aquestes vendes degueren afectar béns que més endavant acabaren fent part del patrimoni de la seu de Roda. Tenim algun altre cas en què fou una altra institució eclesiàstica qui feu la compra: el 1102, l'abat (de fet era un rector) de Santa Cecília de Fontova va comprar una terra situada prop de l'església (doc. 175). També podem esmentar la cessió a l'abat (o rector) Sanç del lloc de Montclús d'un terreny al sagrer de Santa Maria de Montclús, per tal de construir-hi una casa, a canvi dels trenta sous que devia (doc. 64). Podem fer esment, així mateix, del document 265, de l'any 1126, on consta la cessió d'una honor als Arcs, a canvi de vint sous d'Agramunt; com hem dit, aquest instrument pertany al fons de Lleida de l'Arxiu Capitular de Lleida.

Els documents que ens interessen més són les compres fetes pel bisbe o per la comunitat de Roda (amb la xifra acompanyada d'un asterisc). L'any 1073, van comprar una casa situada davant de l'església de Sant Vicenç (doc. 50). També hi hagué compres per part de Sant Vicenç de Roda de vinyes (docs. 84, 98, 139, 189, 210, 211, 220, 221, 272, 274, 275, 276, 278 i 290), de cases (doc. 93), de terres (doc. 109), d'alous (docs. 184, 186, 201 i 261) i, fins i tot, d'un castell (doc. 142). El castell de "Canalills" fou venut per 1.500 mancusos d'or de València i incloïa drets sobre torres, cases, boscs, pastures, conreus i aigües.

Documents: 22, 50*, 57, 58, 60, 64, 84*, 91, 93*, 98*, 109*, 117, 125, 133, 139*, 142*, 164, 175, 184*, 186*, 189*, 201*, 210*, 211*, 220*, 221*, 224, 265, 261*, 272*, 274*, 275*, 276*, 278*, 290* i 349. Hem diferenciat amb un asterisc (*) les vendes que foren fetes a la seu episcopal de Roda (o de Barbastre).

Empenyoraments

Al document 252, de l'any 1123, es feu un recull (*scriptura memorie*) dels drets que Sanç Galí tenia empenyorats a Sant Vicenç de Roda, amb relació als censos que havia de rebre dels homes d'Avellana (entre els termes de Lasquarri i de Lluçars, al qual actualment pertany).

Document: 252*.

Evacuacions i definicions

Moltes de les evacuacions que trobem no fan pas referència directament a la seu de Roda, encara que es conservin en el seu fons documental. En el primer document conservat (doc. 87), trobem la renúncia d'uns drets per part de Ramon Isarn i dels seus germans sobre diversos castells, persones i altres béns, en benefici del rei Sanç Ramir, al qual juraren fidelitat. En aquest document, i en alguns altres de la col·lecció diplomàtica, es fa servir el mot *guerpir* en lloc d'emprar el mot *evacuar* o *definir*, potser més usuals a la resta de la documentació catalana. Possiblement l'ús d'aquest verb era una influència occitana. El document 114 resumeix un procés de definició o renúncia sobre una església i un alou que passaren a l'abadia d'Alaó, en què fou present el bisbe de Roda. L'instrument 206 (anys 1101-1109) és el primer que fa referència a uns molins i a unes "illes", que foren evacuades en benefici de Sant Vicenç de Roda d'Isàvena, encara que després els canonges pactessin la construcció d'un tercer molí i imposessin unes noves condicions amb relació als dos restants. L'any 1113, Arnau Baró, Bernat Galí i Domènec van evacuar els drets que tenien sobre l'església de Sant Miquel de Fontova, amb els alous que hi tenien (doc. 227); s'establí, però, la possibilitat que en poguessin mantenir l'usdefruit a canvi del pagament d'un cens. Moltes d'aquestes evacuacions eren el resultat d'un pacte. Al document 289, fet vers l'any 1133, una dona renuncià a un home que treballava per a ella a Esdolomada, a canvi, però, de rebre la quantitat de quinze sous. El document 294 (de després de l'any 1133) també fou una evacuació ("evacuationis et guarpitionis"), en aquest cas d'un capmàs situat, així mateix, a la vila d'Esdolomada, en benefici de Sant Vicenç de Roda.

Documents: 87 (amb jurament), 114 (definició), 206*, 223 (restitució), 227*, 289* i 294. Hem diferenciat amb un asterisc (*) les renúncies de drets que afecten el domini de la seu episcopal de Roda (o de Barbastre).

Judicis i sentències

Si tenim present la gran quantitat de plets i d'enfrontaments que hi va haver i que resten reflectits a la documentació editada, aquest apartat dedicat als judicis no és prou representatiu de la realitat que van viure els bisbes i canonges de Roda al llarg dels segles estudiats. Hi hem inclòs tres documents. Adonem-nos que, en l'apartat següent, on parlem de les concòrdies, aquestes gairebé sempre foren el resultat d'un enfrontament previ (i que, per tant, segons com, es podrien ajuntar als plets recollits en aquest punt).

Després de l'any 988 (doc. 13), el comte Unifred II va presidir un judici amb relació a unes terres no conreades que hi havia a l'Obac de Llastanosa; finalment acabà cedint aquestes terres que no eren treballades a l'església de Sant Pere de Llastanosa (amb els delmes que se'n poguessin treure). L'any 1078 (doc. 72), el bisbe Ramon envià un missatger perquè Guiu de Sapeira anés a Santa Maria d'Alaó i se sotmetés a dret per l'alou de Sant Esteve de Barreda, que tenia d'una manera injusta des de feia molt de temps; Guiu evacuà aquest alou. Finalment, en el document 282, de l'any 1134, el bisbe Pere va fer pública la sentència donada per la cúria reial amb relació al plet que hi havia entre Berenguer At, abat de Sant Climent de Perarrua, i Sanç Galí, abat de Sant Martí de Perarrua, pels delmes que rebien dels parroquians. I, encara, com hem dit més amunt, moltes de les concòrdies i convinences que veurem en el proper apartat s'esdevingueren després d'un enfrontament i, fins i tot, després d'un judici.

Documents: 13 (i donació), 72, 298* (sentència). Hem diferenciat amb un asterisc (*) les sentències que afectaren directament la seu episcopal de Roda.

Concòrdies i convinences

El primer document de concòrdia de la col·lecció diplomàtica que publiquem és el jurament que feren els homes d'Aguilaniu (o Aguinaliu) als homes de Jusseu, reunits a l'església de Sant Sebastià, amb relació a l'aprofitament d'un pou saliner i a la possessió d'unes terres i d'unes vinyes (doc. 10). El més excepcional d'aquest document, que ja publicà Ramon d'Abadal l'any 1955, és el fet que fos escrit en una zona sota domini musulmà i que, l'any 987, fos fet per manament d'un prevere anomenat Fortuny, que era jutge de tots els cristians de Lleida, sota el govern del visir Zamega.

El segon document, que prové del fons de Lleida de l'Arxiu Capitular (ACL), és una convinença pactada entre Ramon Berenguer I, comte de Barcelona, i Arnau Pere, amb relació al puig de Barberà, situat a la Conca de Barberà; també s'hi esmenten altres terres i drets (doc. 36). El document 42 és, així mateix, una convinença, en aquest cas, entre Ermengol IV, comte d'Urgell, i el mateix Arnau Pere, amb relació també a la Conca de Barberà. Ja n'hem parlat en un apartat precedent (vegeu també la fig. 5).

L'any 1070, hi hagué una concòrdia entre els homes de Serradui i els de Sant Esteve del Mall, amb relació a un hort que era al costat de l'Isàvena (doc. 45). Devia ésser situat gairebé davant de Roda (fig. 14). Tanmateix, per trobar un primer document de concòrdia que faci referència directament a Sant Vicenç de Roda, hem d'esperar als anys 1076-1080 (doc. 76), en què hi hagué una convinença entre Galí de Lasquarri i el bisbe Ramon Dalmau i l'ardiaca de la catedral de Roda, amb relació a uns molins. Altres documents que hem inclòs en aquest apartat de concòrdies i convinences fan referència a les lluites i als nombrosos enfrontaments que hi va haver per tal de definir els límits del bisbat ribagorçà. Així, l'any 1080, es pactà un acord entre el bisbe García Ramírez d'Aragó i el bisbe Ramon Dalmau de Roda, amb relació als límits que separaven llurs diòcesis (doc. 79).

El document 105, de l'any 1089, és molt interessant. Fou una concòrdia entre el rei Sanç Ramir i el bisbe Ramon Dalmau, en què s'acordà que els delmes, les primícies, les oblacions i les defuncions de la vila de Montsó i del seu terme fossin de l'església de Santa Maria de Montsó. S'establiren les esglésies i els llocs on la gent que hi vivia s'havia d'anar a batejar en aquesta església parroquial de Santa Maria i s'hi feu, fins i tot, una llista molt exhaustiva de les almúnies del Cinca mitjà i la Llitera, situades al terme castral de Montsó, que depenien d'aquesta església dedicada a la Mare de Déu. En parlarem detingudament en un altre apartat.

Vers l'any 1090, d'acord amb el document 112 d'aquesta col·lecció diplomàtica, s'acordà una convinença entre Pere Bertran, Berenguer Bertran i llur mare, Ermengarda, amb relació als béns i drets que tenien als llocs de l'Espluga i de la Fabregada. Sembla que aquests Bertran pertanyien a la família dels senyors de Montanyana.[93]

93. J. BOIX, "Ribagorça a l'alta edat mitjana...", doc. 713, pàg. 456.

Moltes de les concòrdies que trobem en aquest recull afectaven directament els bisbes o els canonges de Roda. D'acord amb el document 131, fet entre els anys 1092-1094, el bisbe Ramon i el comte Sanç anaren a l'església de Sant Pere de la Ribera per establir per on havien de passar els límits entre Roda i Güel. És un altre document molt interessant que ens mostra els canvis que hi hagué en les afrontacions del terme castral de Roda d'Isàvena. Més endavant, esmentarem novament aquest text en parlar de la societat ribagorçana, pel fet que s'hi fa esment dels homes "feudals" (*fevales*) de Güel, que es diferenciaven dels homes francs d'aquesta població.

Encara hi ha un altre document que recorda un pacte i que es relaciona amb Sant Vicenç de Roda. L'any 1099 (doc. 152), hi hagué una concòrdia entre els canonges de Roda i l'abat de Santa Maria de Ripoll amb relació als béns que Ramon Guillem de Capella i la seva muller havien tingut a Montsó, a l'almúnia de Barasona i a Serradui (on posseïen una vinya). És notable el lligam que tenia l'abadia de Ripoll amb Sant Vicenç de Roda i amb el territori de la Ribagorça i del Cinca Mitjà.

Com hem assenyalat, no tots els documents conservats a l'Arxiu Capitular (ACL) fan referència al bisbe. Així, per exemple, entre els anys 1099 i 1104 (doc. 193), es pactà un acord entre l'abat Bernat de Santa Maria d'Alaó i Arnau Elesèn, amb relació a les coromines de Rin (o de la Reina). El judici s'esdevingué a la Sosa de Montsó, davant del rei Pere I d'Aragó, del jutge Guillem Isarn, d'Eixemèn Garcés, senyor de Montsó, de Garí i de diversos prohoms. S'establí que Arnau Elesèn, mentre visqués, havia de donar el sisè dels esplets i el delme a la comunitat de Sant Andreu (potser de Barravés); després, un cop mort, el seu hereu restava obligat a lliurar el quart de les collites i també el delme. En el cas que no ho fes així, l'abat d'aquest lloc de Sant Andreu i la comunitat podien quedar-se lliurement les seves propietats.

S'han conservat nombroses convinences del segle XII. L'any 1116 (doc. 231), s'arribà a un acord entre els canonges de Sant Vicenç de Roda, d'una banda, i Martí Galí i Guillem Sanç, de l'altra, amb relació a l'alou d'Avellana (al terme de Lluçars), indret que havia estat poblat per Galí de Soàs, en temps del rei Ramir. Aquest lloc de l'Avellana correspon a l'actual indret de Santa Magdalena de Visallonga; ja en parlarem detingudament més endavant (fig. 41). Sovint, aquests acords són uns documents molt interessants per

arribar a entendre les relacions que hi havia entre les diverses institucions.

L'any 1117 (doc. 233), se signà una convinença entre Ramon, bisbe de Barbastre (i de Roda), i Ramon Pere d'Erill. El bisbe Ramon donà en feu a Ramon d'Erill el castell de Viu (ara anomenat Viuet, al municipi del Pont de Suert), de tal manera que Galceran, que tenia el castell pel bisbe, esdevingués home del senyor d'Erill. Ramon Pere s'havia de quedar la quarta part dels drets que provinguessin d'aquest castell (les altres tres quartes parts se les havien de repartir el bisbe i Galceran). El bisbe donà també un capmàs a Viuet (aleshores Viu) i un altre a Aneto. Així mateix, s'establí que si, en el futur, se celebrava mercat a la vall de Barravés, una cinquena part dels beneficis havien d'ésser per a Ramon Pere. A més, el senyor d'Erill s'havia de comprometre a defensar el castell de Viuet i el monestir de Sant Andreu de Barravés. També, amb relació a la vall de Barravés, cap a l'any 1117 (doc. 234), Ramon, bisbe de Barbastre (i de Roda), pactà una convinença amb Amat de Balust i li encomanà la meitat de la vila de Forcat, situada en aquesta vall solcada per la Noguera Ribagorçana. Després d'ell, de l'esmentat Amat, ho podien tenir dos fills seus; en morir ell i els seus fills, havia de retornar a la seu de Roda.

Més endavant, si seguim llegint els documents de la col·lecció diplomàtica, ens trobem amb un text que té unes característiques i una importància totalment diferents. L'any 1120 (doc. 245), el comte de Barcelona Ramon Berenguer III acordà amb Avifilel, alcaid de la ciutat de Lleida, que, quan li lliurés diversos castells situats al territori de Lleida (des de Xalamera, a ponent, fins a Castelldans, a llevant), li facilitaria vint naus i unes barcasses per poder transportar dos-cents cavallers cap a Mallorca. L'alcaid va donar com a ostatges els seus fills i altres homes, i jurà fidelitat al comte, per Lleida, per Tortosa i per altres terres d'Hispània (això és d'Al-Andalus). A causa de la seva excepcionalitat, aquest document —que també es conserva a l'ACA— ja ha estat publicat diversos cops i ha estat ben estudiat.

En d'altres casos, allò que calia resoldre amb un acord eren problemes plantejats entre la seu i uns senyors laics. Entre l'any 1104 i el 1126 (doc. 267), hi hagué un acord entre, d'una banda, el bisbe Ramon Guillem de Barbastre i els canonges de Sant Vicenç de Roda i, de l'altra, Dot Pere i el seu fill Guillem Dot, amb relació als delmes de Montoliu (ara al municipi d'Isàvena)

(fig. 44). Es repartiren els delmes: tres quartes parts per als canonges i una quarta part per a Guillem Dot. A més, Guillem Dot podia continuar tenint en aquest lloc dos homes. Després de la seva mort, Sant Vicenç havia de recuperar la quarta part restant del delme i un dels homes. Alhora, d'acord amb allò establert, Guillem Dot va retre homenatge al bisbe. Tot plegat és reflex dels lligams i dels pactes que s'establien entre la canònica i els senyors del territori. A més, també reflecteix les tensions que van existir amb relació al tema dels delmes, que en principi havien d'ésser en mans d'institucions eclesiàstiques (ja en parlarem detingudament més endavant i també en el volum segon d'aquesta col·lecció diplomàtica).

La possessió i l'ús dels molins i de l'aigua que aquests enginys necessitaven per a funcionar també era molt sovint motiu de conflictes. Entre els anys 1113 i 1126 (doc. 268), va caldre que hi hagués un acord entre l'ardiaca de Roda, Bernat, i Mir At, amb relació a uns molins que eren situats a l'anomenada Illa de l'Isàvena. Ara no comentarem aquest document, atès que ho farem més endavant, en parlar dels molins, quan estudiem el patrimoni de la seu de Roda. En un apartat proper també ens interessarem per saber com eren les "illes" que hi havia al llarg de l'Isàvena. Un altre document, on es planteja un conflicte amb relació als molins, és de l'any 1131 (doc. 283). Aquest instrument recorda un judici presidit per Berenguer Gombau, en presència del comte de Pallars, Pere Gausbert, Ramon Pere d'Erill i d'altres homes, en què s'arribà a un acord entre, d'una banda, els canonges de Sant Vicenç de Roda i, de l'altra, Bernat Roger i els seus germans, Ot Roger i Pere Roger, amb relació a l'aigua que anava als molins de Bernat Roger, situats a "la Corba", i amb relació a una "illa" que hi havia.

La donació feta per Rotllan Ermengol als canonges de Roda, poc abans de morir, fou la causa de forts enfrontaments entre els canonges i el germà de Rotllan, anomenat Bernat Ermengol, i també altres membres de la seva família, com el mateix fill del difunt, anomenat Pere.[94] Per finalitzar aquestes baralles, l'any 1133 (doc. 293), els canonges decidiren donar trenta sous a Pere, fill de Rotllan. També s'acordà la cessió d'uns drets sobre l'explotació

94. No sabem si s'ha de relacionar aquest Rotllan amb el que s'esmenta al document 96 (any 1085 o 1088) ("alodium quod Rodlandus suique nepotes habebant").

d'aquest lloc, a canvi, però, del reconeixement, per part dels antics propietaris, que els canonges n'eren els senyors.

L'any 1136 (doc. 318), es va signar un document on es recordaven uns fets, destinat a cloure les discussions que hi havia hagut entre els canonges de Sant Vicenç de Roda (i també Ramon Martí, arxipreste de Campo) i Arnau Roger, Arnau Pere d'Erdau i Ramon Bernat, amb relació a un alou situat a Sant Feliu de Verí, que havia donat Mir Roger el dia de la seva conversió (doc. 77, any 1080). Aquest alou era format per uns homes i per llurs capmasos. Es decidí que s'havien de repartir a mitges (entre la seu de Roda i els parents de Mir Roger) els censos que pagaven aquests homes per fer ús dels capmasos, i que l'església de Sant Feliu, amb delmes, primícies i defuncions, havia d'ésser de Sant Vicenç de Roda d'Isàvena. Més d'un cop, les donacions per entrar a la fraternitat, les deixes testamentàries o les cessions per donar un fill com a oblat degueren provocar enfrontaments greus amb els familiars del donador. Adonem-nos també que aquest Mir Roger, com a senyor del lloc, havia tingut el domini sobre l'església de Verí. Mir Roger va passar d'ésser membre de la noblesa local a ésser prior de Roda.

Un document interessant, amb relació al funcionament de la canònica, fou escrit l'any 1139 (doc. 329), quan el bisbe Gaufred arribà a un acord amb el prior Guillem Bonfill i amb els canonges de Sant Vicenç de Roda sobre les racions o procuracions que, tal com constava al privilegi del bisbe Ramon Dalmau de l'any 1093 (doc. 126), havien de lliurar a la mensa conventual de Roda. S'hi feia esment de tot allò que havien de donar el bisbe, el capellà de Besians i Santa Llestra, l'ardiaca de Terrantona, el sagristà de Roda, l'almoiner de Roda, l'ardiaca de Ribagorça, l'ardiaca de Benasc, el prior de Sant Andreu de Barravés i el prior de Sant Martí de Cavallera. En tornarem a parlar més endavant.

Finalment, l'any 1140 (doc. 332), se signà un document fonamental amb vista al futur, amb relació al límit oriental del bisbat de Roda, que, més endavant, fou la partió nord-est del bisbat de Lleida. El bisbe Pere d'Urgell i el bisbe Gaufred de Roda es posaren d'acord sobre a quin bisbat pertanyien les esglésies que segons aquest document eren situades al Pallars i al comtat d'Urgell ("de ecclesiis que site sunt in Palariensi et Urgellensi comitatu"), que eren tingudes pel bisbe de Roda i que eren requerides pel bisbe d'Urgell. S'establí que la meitat fossin per al bisbe Pere d'Urgell i

que l'altra meitat passessin a Gaufred de Roda. A partir d'aquell moment, el bisbe d'Urgell tingué drets sobre la vall de Senyiu (o Castanesa), la vall de Boí, l'església de Sant Martí d'Areny i sobre totes les esglésies dels comtats de Pallars i d'Urgell situades "més enllà", a l'oest de la Noguera Ribagorçana (o Noguerola), i també a l'est d'aquest riu, per exemple l'església de Sant Esteve de la Sarga. Altres valls, com la de Barravés i de Senet, continuaren depenent del bisbe de Roda, i, més endavant, de la diòcesi de Lleida.

Documents: 10 (o jurament), 36, 42, 45, 76*, 79*, 105* (i inventari), 112, 131*, 152*, 193, 208, 231*, 233*, 234*, 237, 245 (Lleida), 267*, 268*, 283*, 293*, 318*, 329* i 332*. Hem diferenciat amb un asterisc (*) els documents que afecten directament la seu episcopal de Roda (o de Barbastre).

Establiments

Tots els establiments de béns immobles o seents concedits a pagesos o a homes de la canònica que publiquem en aquest recull foren acordats pel bisbe o bé pels canonges de Sant Vicenç de Roda. Podem destacar-ne diversos aspectes. En primer lloc, el fet que molts d'aquests establiments es puguin relacionar amb molins. Més endavant dedicarem un apartat a parlar precisament dels molins esmentats als documents de Roda. En segon lloc, també crida l'atenció el reiterat esment del pagament dels delmes i de les primícies. En un proper apartat centrarem l'atenció en el tema dels delmes, que fou molt important en l'economia dels eclesiàstics i també en la dels senyors laics. En tercer lloc, alguns d'aquests documents permeten saber allò que els tenidors de terres pagaven com a cens pels alous, terres o béns immobles. Així mateix, en un altre capítol, dedicarem unes pàgines a parlar d'aquest tema. També podem assenyalar que, de vegades, els contractes d'establiment afavoriren parents de membres de la comunitat. L'any 1080 (doc. 78), el bisbe donà un alou a l'ardiaca, al seu germà Bernat i als seus nebots. Per aquesta cessió, el germà i els nebots de l'ardiaca esdevingueren, però, homes del bisbe i s'obligaren a cedir una part dels delmes que tenien. D'aquesta manera es van teixir lligams i solidaritats entre la comunitat de Roda i la societat que vivia al seu entorn.

Com hem dit, molts dels contractes fan referència a molins. L'any 1084 (doc. 88), el bisbe cedí a dos homes un terreny a prop de l'aiguabarreig de dos rius per tal que hi construïssin uns molins que havien de tenir a mitges. Durant l'episcopat de Ra-

mon Dalmau (per tant en una data semblant a la del document precedent), aquest prelat també va cedir a dos homes, que eren "fidels" seus, una "illa" situada en un indret molt proper a l'Isàvena, amb la condició que hi bastissin uns molins (doc. 130). A part de donar els delmes i les primícies, també s'hi feia esment d'un cens anual de sis sesters de farina de forment, de dos moltons, de quatre sesters de vi, de deu sesters d'ordi i de sis sesters de civada. Aquesta mena de cens, que recorda el *censum* públic de tradició altmedieval, era molt usual en aquesta època, tal com ja veurem més endavant. D'un moment ja molt més tardà, de l'abril de l'any 1137, el prior de Sant Vicenç de Roda concedí a Pere Mir del Grat que fes dos molins, amb les séquies i amb totes les pertinences que calgués, al costat de l'Isàvena, a canvi de lliurar cada any quatre sesters de forment i quatre sesters d'ordi, el dia de Tots Sants.

Podem aprofundir en aquesta doble realitat: l'interès pels molins (i les "illes") i les característiques dels censos cobrats. L'any 1109 (doc. 207), el prior, anomenat Mir, i els canonges donaren en establiment a un home una "illa", situada a Sant Pere de la Ribera, per tal que hi fes cases on viure-hi. Per aquest terreny que era per edificar, per unes terres i una vinya, es comprometia a pagar els delmes i les primícies, i també un cens de quinze fogasses, un moltó (o un porc que valgués un sou), dos sesters de vi i sis sesters d'ordi. Aquests censos són un reflex de l'economia agrícola i ramadera de l'època i de la d'aquest territori.

Podem ampliar els exemples. L'any 1121 (doc. 246), un home anomenat Guillem Baró, a canvi de la possessió d'una vinya, es comprometia a lliurar, com a cens, el novè (o la novena laica), el delme, mig moltó, sis fogasses, un sester de vi i dos sesters d'ordi i de civada. En un establiment signat entre els anys 1126 i 1129 (doc. 271), la comunitat de canonges cedí a una parella l'alou que tenia a Calbera (fig. 9). S'establí que d'unes terres situades en dos camps bons (un de situat a sota l'església de Sant Andreu i l'altre a la partida de les Planes, al nord-oest del poble), havien de donar la meitat dels fruits. A més, cada any havien de lliurar quatre fogasses, unes "juntes" de moltó, una perna de porc, una eimina de vi i un sester d'ordi.[95] Aquest cens en productes, com

95. Ignasi Puig també trobà l'expressió "juntes" de moltó en estudiar la documentació de l'abadia de Gerri (any 1192): "capud manssum Petri Blanch de Frexa, cum omnibus usaticis et servicis, videlicet perna de meliorum carne et iunctos de

FIGURA 9
Plànol del terme de Calbera (municipi de Beranui)

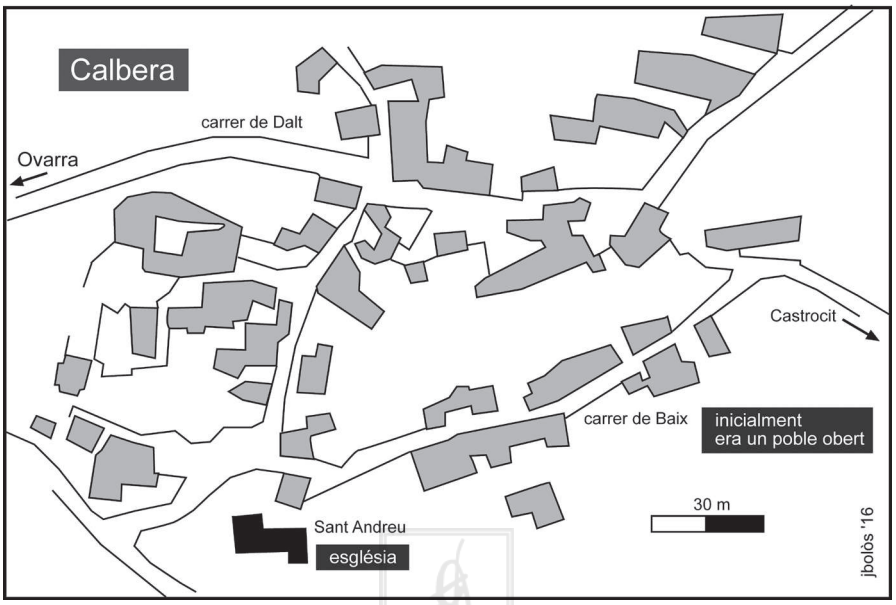

Plànol de la població de Calbera, situada a poc més d'un quilòmetre i mig del monestir d'Ovarra. És un poble obert o "casaler", com deia inicialment B. Cursente. L'església, dedicada a Sant Andreu, és situada a l'extrem meridional del grup de cases no adossades. Mapa: J. Bolòs.

ja hem dit més amunt, recorda molt el *censum* altmedieval públic; en parlarem d'una manera detinguda més endavant.

Si ens n'anem cap a unes terres més meridionals, més properes a Lleida, trobem que, durant el primer terç del segle XII (doc. 281), un bisbe cedí a Ponç una torre al poble d'Aguilaniu (ara Aguinaliu), a canvi d'una quantitat de cera i també d'una perna (un pernil), de sis pans i d'un sester de vi. A més, havia de servir el bisbe com a home franc (que vol dir enfranquit de certes obligacions). La categoria social d'aquest home (que posseïa una torre) era superior a la dels simples pagesos (els anomenats en alguns

moltone et VI quartas de blat, medietatem de segle et medietatem ordi". I. M. PUIG, *El monestir de Santa Maria de Gerri (segles XI-XV)*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1991, vol. II, doc. 178, pàg. 128.

casos "homes feudals"); aprofundirem en aquest tema en un altre capítol d'aquesta introducció.

Per acabar, podem esmentar els establiments fets amb vista a edificar un molí i una torre a Osca (doc. 225) i l'establiment d'una plaça, unes cases i una vinya a la població de Jaca (doc. 314), que havia estat cedida poc temps abans pel monarca aragonès. A la comunitat de Roda, malgrat tenir la majoria dels seus béns a la Ribagorça i a la comarca de Montsó, també li interessava de disposar de drets a les ciutats més properes (com trobem amb relació a la majoria de les institucions eclesiàstiques d'aquesta època, com foren els monestirs benedictins i cistercencs o bé les canòniques).[96]

Documents: 78*, 88*, 130*, 207*, 225*, 246*, 271*, 281*, 314* i 321*. Hem assenyalat amb un asterisc (*) els documents que afecten directament la seu episcopal de Roda (o de Barbastre), que, en aquest cas, són tots els establiments conservats.

Consagracions i dotalies

Un percentatge molt notable dels documents més vells de la catedral de Roda són consagracions i dotalies. Són uns documents importants a l'hora d'entendre l'organització eclesiàstica del territori; a més, aporten molta informació sobre aspectes relacionats amb la societat, l'economia, la demografia, la llengua i el paisatge. Cal dir que les dotalies darrerament han estat ben estudiades amb relació als diferents bisbats catalans, d'una manera especial després de les aportacions fetes per Cebrià Baraut a la revista *Urgellia* i per Ramon Ordeig en els diversos volums de *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*. Malgrat això, hem cregut que valia la pena publicar totes les dotalies que fessin referència al bisbat de Roda. Més endavant, en aquesta introducció, farem un estudi més detingut d'alguns d'aquests documents que, com hem assenyalat, de vegades poden ésser fonamentals per tal de conèixer la societat, l'organització del territori i l'antroponímia de la població que hi vivia, especialment quan foren escrits en unes dates properes a l'any 1000. Les esglésies consagrades i dotades foren:

96. J. BOLÒS, "La implantació del Cister al territori: la formació del patrimoni i la transformació del paisatge", *Actes del primer curs-simposi sobre el monaquisme cistercenc. El Cister: poder i espiritualitat (1150-1250)*, Arxiu Bibliogràfic de Santes Creus, Santes Creus, 2006 (2005), pàg. 65.

Doc. 2 (cap a l'any 930). Sant Andreu de Barravés. Ató. Consagració i dotalia (?).

Doc. 3 (any 957). Sant Vicenç de Roda. Odesind. Consagració i dotalia.

Doc. 4 (any 960). Santa Maria, Sant Miquel i Sant Vicenç de Campo o de Bardaixí. Odesind. Consagració i dotalia.

Doc. 5 (entre els anys 957 i 960). Santa Cecília de Fontova. Odesind. Consagració i dotalia.

Doc. 6 (any 971). Santa Maria de Pedrui. Odesind (?). Consagració i dotalia.

Doc. 7 (any 972). Sant Esteve del Mall. Odesind i Joan de Saragossa. Consagració i dotalia.

Doc. 8 (any 972 [i vers l'any 1016]). Sant Esteve i Sant Silvestre del Mall. Odesind. Consagració i dotalia.

Doc. 9 (any 976). Santa Maria i Sant Pere d'Alaó. Eimeric. Consagració i dotalia (?).

Doc. 11 (any 987). Sant Pere de Molins. Eimeric. Consagració i dotalia.

Doc. 12 (any 988). Sant Pere de Llastanosa. Eimeric. Consagració i dotalia.

Doc. 14 (any 996*, fals). Santa Maria de Güel. Jaume de Lleida (?). Consagració i dotalia.

Doc. 15 (abans de l'any 997). Sant Vicenç d'Esplugafreda. Eimeric. Consagració i dotalia (?).

Doc. 16 (vers l'any 997*, fals [i entre els anys 1043 i 1062]). Sant Julià de Capella. Jaume de Lleida (?).Consagració i dotalia.

Doc. 17 (any 999). Sant Pere d'Eroles. Eimeric. Consagració i dotalia.

Doc. 19 (any 1007). Sant Climent de Rallui. Eimeric. Consagració i dotalia.

Doc. 20 (abans de l'any 1009). Santa Maria de Fornons. Eimeric (?). Consagració i dotalia.

Doc. 21 (any 1015). Santa Creu i Sant Pere de Lavaix. Eimeric. Consagració i dotalia.

Doc. 25 (any 1018). Santa Maria, Sant Climent i Sant Esteve de Roda (o de Coll, potser de Carrasquer, al terme de Roda). Borrell. Consagració i dotalia.

Doc. 26 (any 1016). Santa Maria de Serradui. Borrell. Consagració i dotalia.

Doc. 27 (any 1019). Sant Joan i Sant Pau de Tella. Borrell. Consagració i dotalia (?).

Doc. 28 (any 1021). Sant Martí de Montanyana. Borrell. Consagració i dotalia.

Doc. 29 (any 1023). Santa Maria de Nocelles. Borrell. Consagració i dotalia.

Doc. 30 (1028-1035). Sant Vicenç i Sant Valeri de Roda. Arnulf. Consagració i dotalia.

Doc. 34 (any 1048). Sant Salvador, Sant Jordi i Sant Pere d'Àger. Arnulf. Consagració i dotalia.

Doc. 37 (any 1060). Santa Maria de Visalibons. Arnulf. Consagració i dotalia.

Doc. 40 (any 1063). Església de Roda d'Isàvena (?). Arnulf.

Doc. 41 (any 1056-1064). Sant Feliu i Sant Joan de l'Aïnsa. Arnulf. Consagració i dotalia.

Doc. 180 (1103). Santa Cecília de Fontova. Ponç. Consagració i dotalia.

Doc. 181 (1103). Sant Salvador i Sant Bartomeu de Calassanç. Ponç. Consagració i dotalia.

Doc. 196 (any 1104). Mare de Déu i Sant Hilari de Ru. Ramon. Manaments i evangelis (?).

Doc. 199 (any 1105). Santa Maria d'Aler. Ramon Guillem. Manaments i evangelis.

Doc. 202 (any 1107). Sant Agustí de Roda d'Isàvena (oratori). Ramon Guillem. Consagració i dotalia.

Doc. 203 (any 1108). Santa Maria Magdalena de Fornillos. Ramon Guillem. Manaments i evangelis.

Doc. 204 (any 1108). Santa Maria de Viu de Llevata. Ramon Guillem. Manaments i evangelis.

Doc. 226 (any 1113). Sant Joan Baptista d'Alquèssar. Ramon. Manaments i evangelis.

Doc. 243 (any 1121). Sant Romà de Castre. Ramon. Manaments i evangelis.

Doc. 250 (any 1122). Santa Maria i Sant Climent de Merli. Ramon. Consagració i dotalia.

Doc. 253 (any 1123). Santa Maria d'Alaó. Ramon. Consagració i dotalia.

Doc. 254 (any 1123). Sant Climent de Taüll. Ramon. Inscripció pintada.

Doc. 255 (any 1123). Santa Maria de Taüll. Ramon. Manaments i evangelis.

Doc. 259 (any 1124). Sant Sadurní de Sant Esteve del Mall. [Ramon]. Manaments i evangelis (?).

Doc. 260 (any 1125). Mare de Déu de Sant Vicenç de Roda. Ramon Guillem. Manaments i evangelis.

Doc. 279 (any 1130). Sant Pere de Senz. Pere. Manaments i evangelis.

Doc. 282 (any 1131). Santa Maria de Tolba. Pere Guillem. Consagració i confirmació de dotalia.

Doc. 326 (any 1138). Sant Miquel del castell de Cornudella. Gaufred. Consagració i dotalia.

Doc. 336 (any 1143). Sant Pere de les Paüls. Gaufred. Manaments i evangelis.

Doc. 337 (any 1143). Sant Sebastià de Vilarrué. Gaufred. Manaments i evangelis.

En aquesta llista, després de fer esment del número del document, de l'any en què es va escriure i del nom de l'església, també hem assenyalat el nom del bisbe que feu la consagració. Així mateix, també hi mencionem si es tracta d'una consagració, amb la corresponent dotalia, o bé si l'esment de la consagració només s'ha conservat escrit a les parets del temple o bé, una tercera possibilitat, si la notícia de la consagració s'ha trobat en una lipsanoteca guardada a l'altar.

Cal distingir, per tant, un conjunt de documents (sobretot són els més vells), que fonamentalment són un text on s'exposa la consagració i on es fa esment de la dotalia (amb totes les donacions fetes pels feligresos), d'uns altres documents (que trobem ja al segle XI) on només consta el record de la consagració i on no es fa pas menció de les donacions que hi hagué en aquell moment. En els primers, les dotacions hi ocupen molt espai, mentre que en els segons, molt sovint trobats dins d'una lipsanoteca, bàsicament només hi ha la relació dels deu manaments i, a continuació, un encapçalament molt breu dels quatre evangelis. Els primers són escrits en un pergamí de vegades força llarg, mentre que els

segons foren escrits en un bocí petit de pergamí que s'havia de guardar a l'altar. Lògicament, aquest segon tipus tampoc no és pas exclusiu del bisbat de Ribagorça, ans també el trobem amb relació a esglésies d'altres comtats i bisbats.

Tot i que ja n'hem parlat en tractar el tema dels falsos, cal fer un breu comentari sobre les consagracions i dotalies de les esglésies de Güel i de Capella. En principi, s'ha considerat que foren falsificacions (per aquest motiu, nosaltres, en la llista anterior, hem posat un asterisc darrere de les dues dates). Guillermo Tomás creu que, malgrat que no es pot negar una manipulació tardana de la dotalia de Sant Julià de Capella, aquests dos casos —i també la signatura d'un bisbe Joan de Saragossa en la dotalia de Sant Esteve del Mall— demostren la presència de prelats mossàrabs, de Lleida i de Saragossa, en aquestes terres frontereres de la Ribagorça. Com comentem en altres apartats, l'existència de comunitats mossàrabs era evident amb relació als pobles d'Aguilaniu i de Jusseu, on sabem que hi intervingué, arran d'un plet, el representant d'un jutge cristià de la ciutat de Lleida. També cal recordar la renúncia una mica més tardana d'un bisbe de Saragossa als drets que pogués tenir sobre les esglésies d'Estada, Estadella, Calassanç, Aguilaniu, etc. (doc. 99, any 1086).

Si tornem al tema de les falsificacions de les dotalies de Güel i de Capella, cal reconèixer les contradiccions que trobem en aquests documents, d'una manera especial en la consagració i dotació de l'església de Capella. En aquest cas, evidentment hi ha algun element cert, però també molts d'inventats, possiblement en funció dels interessos de l'abadia de Sant Victorià d'Assan. Això no obstant, cal suposar que moltes de les donacions que trobem esmentades en aquestes dues dotalies van existir, encara que potser fetes en una data posterior a la que, d'acord amb el document, es pretén que haguessin estat fetes. En resum: no podem pas assegurar si aquest bisbe Jaume de Lleida va existir o no; tanmateix, cal pensar que és possible que al segle X (o poc abans) encara hi hagués bisbes cristians en aquesta ciutat. Podem suposar que, més endavant, potser el fet de voler justificar un retorn de Roda a Lleida i, per tant, el fet d'acceptar una fugida prèvia de Lleida cap a Roda, va ajudar a esborrar de la memòria col·lectiva —i sobretot de la memòria escrita— l'existència d'aquests possibles bisbes lleidatans dels segles VIII, IX i potser X. És una hipòtesi de treball.

Documents: 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 11, 12, 14, 15, 16, 17, 19, 20 (donació posterior), 21, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 34, 37, 40, 41, 180, 181, 196, 199, 202, 203, 204, 226, 243, 250, 253, 254, 255, 259, 260, 279, 282, 326, 336 i 337.

Butlles papals

Vint-i-tres dels documents d'aquesta col·lecció diplomàtica són butlles pontifícies dels papes Gregori VII (1073-1085), Urbà II (1088), Pasqual II (1099-1118), Gelasi II (1118-1119) i Calixt II (1119-1124). La majoria fan referència directament als interessos del bisbat de Roda (i de Barbastre). Aquesta gran quantitat de cartes papals és un bon reflex del gran nombre de problemes que hi va haver al llarg d'aquests segles en què es constituí el bisbat de Roda, en què hi hagué un difícil domini sobre la població de Barbastre, en què s'esdevingué el trasllat des de Roda a aquesta ciutat (amb la ferma i àdhuc violenta oposició del bisbe d'Osca) i, finalment, en què es planificà un nou trasllat, aquest cop a la ciutat de Lleida. I, d'una manera especial, les butlles ens il·lustren sobre els problemes que hi hagué amb les diòcesis veïnes (Urgell, Jaca i Osca).

A continuació copiem la llista de les butlles papals, amb un petit regest de cadascuna d'elles, on s'esmenta el número que té el document en aquesta col·lecció diplomàtica, la data, el nom de la butlla, el papa que la redactà i els principals aspectes que hi són tractats. Moltes d'aquestes butlles ja foren publicades l'any 1926 o l'any 1928 per Paul Kehr, en els volums del *Papsturkunden in Spanien vorarbeiten zur Hispania pontificia*, dedicats, els dos de l'any 1926, a Catalunya i, els dos que foren editats l'any 1928, a Navarra i a Aragó.

Doc. 66 (vers l'any 1077). Butlla "Gratias omnipotenti". El papa Gregori VII envià una carta al rei Sanç I d'Aragó en què li recomanava de rebre el nou bisbe Ramon Dalmau, que era qualificat de caríssim confrare.

Doc. 67 (vers l'any 1077). Butlla "Quia oficii". Privilegi concedit pel papa Gregori VII al bisbe Ramon Dalmau de Roda, amb relació a la protecció dels béns donats a la seu episcopal, que havien de restar tranquils per sempre més. Tots aquells, tant si eren reis, sacerdots, clergues o jutges, que anessin contra aquest privilegi havien d'ésser excomunicats.

Doc. 97 (entre els anys 1084 i 1085). Butlla "Apostolica sedes", adreçada pel papa Gregori VII al bisbe Garcia de Jaca.

Confirmava al bisbat de Jaca les fronteres del precedent bisbat d'Aragó. S'hi establí que la seu d'Osca, un cop conquerida la ciutat, havia d'ésser la capital del bisbat i s'hi havien de sotmetre les esglésies de Barbastre i de Jaca.

Doc. 136 (vers l'any 1095). Butlla "Tuae dilectissime", escrita pel papa Urbà II i adreçada al rei Pere I d'Aragó. Confirmava la concessió dels delmes i les primícies de les terres conquerides als musulmans, que havia estat feta pel papa Alexandre II (1061-1073) a Sanç Ramir, pare del rei Pere.

Doc. 144 (vers l'any 1097). Butlla "Electum vestrum", escrita per Urbà II, papa, adreçada als clergues i fidels del bisbat de Roda. S'hi feia saber que havia consagrat Ponç com a bisbe d'aquesta seu episcopal.

Doc. 145 (any 1098 o 1099). Escrita a Laterà. Butlla "Iustis vobis assensum". Urbà II, papa, a petició del bisbe Ot d'Urgell, confirmava els drets i els béns de l'església de Santa Maria d'Urgell.

Doc. 153 (vers l'any 1099). Butlla "Iuxta sanctorum", escrita pel papa Urbà II i adreçada al bisbe Ot d'Urgell. Li manava que deixés tranquil el bisbe de Roda, fins que no es resolgués el plet en un judici del seu vicari, l'arquebisbe Bernat de Toledo, i d'altres bisbes, en què hi fos present el rei Pere I d'Aragó.

Doc. 156 (vers l'any 1099). Butlla "Miserationibus Domini", adreçada pel papa Urbà II al bisbe Ponç de Barbastre (i Roda). Acceptava que la seu episcopal es traslladés a la població de Barbastre. Concedí que inclogués la fortificació d'Alquèssar i, en el futur, els termes de l'antic bisbat de Lleida, quan fossin conquerits.

Doc. 158 (any 1100). Escrita a Laterà. Butlla "Egregias quondam" del papa Pasqual II, adreçada al bisbe Ponç de Barbastre. Confirmava el decret del papa Urbà II, amb relació al trasllat de la seu de Roda fins a Barbastre. Restaven dins del bisbat ribagorçà els termes de la ciutat de Barbastre, el castell d'Alquèssar i també, en el futur, els territoris que eren part de la diòcesi de Lleida. També acceptava els acords pactats amb les seus episcopals veïnes (com el pactat l'any 1080 amb la de Jaca). D'acord amb allò que s'hi diu, pertanyien al bisbat de Barbastre les esglésies d'Almenar, de Montsó, de Calassanç, de Xalamera, la canònica de Roda i els monestirs d'Alaó i de Lavaix.

Doc. 166 (vers l'any 1101). Escrita a Laterà. Butlla "Devocioni et liberalitati". Carta del papa Pasqual II al rei Pere Sanç d'Aragó i Pamplona. Li comunicava que tindria coneixement de les seves peticions quan rebés els representants papals. Feia esment de la causa que hi havia contra el bisbe de Barbastre, amb relació a uns abats, la qual havia estat confiada al bisbe de Pamplona. Finalment, li recomanava que no abandonés la decisió de conquerir la ciutat de Lleida.

Doc. 172 (any 1102). Butlla "Non parva de". Carta adreçada pel papa Pasqual II a Esteve, bisbe d'Osca, per fer-li saber les denúncies i acusacions que hi havia en contra d'ell, amb relació al seu capteniment amb el monestir de Sant Joan de la Penya, amb la canònica de Montaragó i amb relació al rei Pere I d'Aragó. L'exhortava a anar a la cúria papal per la Pentecosta.

Doc. 173 (any 1102). Butlla "Egressis a presentia". Carta adreçada pel papa Pasqual II al rei Pere I d'Aragó. Li feia saber que havia rebut els seus enviats. Els bisbes Esteve d'Osca, Ponç de Barbastre i Pere de Pamplona havien de tractar un tema relacionat amb les comunitats de Sant Joan de la Penya i de Montaragó, en presència del monarca. En el cas que no s'arribés a un acord, havien d'anar davant d'ell per la Pentecosta de l'any següent.

Doc. 176 (any 1102). Butlla "Venerunt praeterita". Adreçada pel papa Pasqual II als bisbes de Barbastre (i Roda) i de Pamplona. Feia esment de les actuacions del rei Pere I d'Aragó i dels abats de Sant Joan de la Penya i de Montaragó contra el bisbe Esteve d'Osca i d'aquest bisbe contra aquests abats, que havien de discutir-se davant del monarca. En el cas que no s'arribés a cap acord, les parts havien de presentar-se a la Cúria pontifícia la Quaresma de l'any següent.

Doc. 177 (any 1102). Butlla "Strenuitatis vestrae", adreçada pel papa Pasqual II al bisbe Esteve d'Osca, al qual imposava una penitència.

Doc. 190 (entre els anys 1102 i 1104). Escrita a Laterà. Butlla "Ex multis iam", redactada per Pasqual II, papa, adreçada a Pere I d'Aragó i també a Pedro Ansúrez —que actuava com a tutor del comte d'Urgell— i al vescomte Guerau Ponç d'Àger (i de Cabrera). Establia que, quan la ciutat de Lleida tornés a mans cristianes, passés a dependre del bisbe de Barbastre (i de Roda).

Doc. 212 (any 1110). Escrita a Roma. Butlla "Spiritu Domini", adreçada a Ramon Guillem, bisbe de Barbastre. Pasqual II, papa, exposava que el bisbe de Lleida havia fugit arran de la conquesta islàmica a les muntanyes de Barbastre. D'aquesta manera confirmava al bisbe que es podria traslladar, des de Roda i Barbastre, a la seu episcopal de Lleida, quan fos conquerida aquesta darrera ciutat. També li adjudicava el territori del bisbat, amb les valls de Bielsa i Gistau, amb l'abadia d'Alaó i amb el monestir de Sant Martí de Cavallera. Li confirmava també les esglésies de Balaguer i de Tamarit, ja conquerides, i les terres de Fraga, Saidí i Ontinyena, quan fossin restituïdes. A més, li confirmava els delmes i els altres béns eclesiàstics de l'antic bisbat de Lleida, tal com ja havia concedit el papa Urbà II (doc. 136).

Doc. 214 (any 1110). Escrita a Laterà. Butlla "Pro querela". El papa Pasqual II ordenava a Ot, bisbe d'Urgell, que deixés d'ocupar les parròquies que pertanyien a l'antic bisbat de Lleida i que les retornés al bisbe de Barbastre (i Roda).

Doc. 228 (anys 1113-1115). Laterà. Butlla "Preceptum divinum", adreçada pel papa Pasqual II als cavallers de Barbastre. Els exhortava a no inferir danys a l'església de Barbastre.

Doc. 235 (anys 1116-1117). Butlla "Extulisti frater". Pasqual II ordenava al bisbe Esteve d'Osca que restituís la seu de Barbastre al seu bisbe, abans de dos mesos. En el cas que no ho fes, li prohibia que actués més com a bisbe.

Doc. 236 (anys 1116-1117). Butlla "Principatus tui", adreçada per Pasqual II a Alfons I d'Aragó, rei de les Espanyes. Assenyalava que durant el seu regnat havien esdevingut fets escandalosos. Establia que els límits dels bisbats d'Osca i de Barbastre es mantinguessin tal com havia instituït en privilegis precedents.

Doc. 238 (entre l'any 1099 i l'any 1118). Butlla "Querelam fratris". Pasqual II, papa, manava que el bisbe Ot d'Urgell deixés d'ocupar les parròquies que pertanyien al bisbat de Lleida, des de Fonts fins a Isona, i que les retornés al bisbe de Barbastre (i Roda). A més, ordenava que fes fora un canonge que havia estat excomunicat.

Doc. 239 (any 1118). Butlla "Tu ipse". El papa Gelasi II escrivia a Esteve, bisbe d'Osca, lamentant l'interdicte a què el va sotmetre el papa Pasqual II, antecessor seu. L'exhortava que retornés la ciutat de Barbastre o bé que almenys assistís al

concili que s'havia de celebrar al cap d'un any a la ciutat de Clarmont, on podria defensar els motius que tenia per fer el que havia fet.

Doc. 244 (any 1120). Butlla "In Oscitanum". El papa Calixt II escriu al bisbe Guillem de Pamplona per tal que aconsegueixi que el bisbe Esteve d'Osca retorni la ciutat de Barbastre.

Documents: 66, 67, 97, 136, 144, 145, 147, 150, 156, 158, 166, 172, 173, 176, 177, 190, 212, 214, 228, 235, 236, 238, 239 i 244.

Cartes reials

Tot seguit, incloem una llista amb els documents reials publicats en aquesta col·lecció diplomàtica. Gairebé tots fan referència al bisbat de Roda d'Isàvena. El document 148 és una carta tramesa al papa Urbà II i, per tant, s'ha de posar amb relació a les cartes papals esmentades a l'apartat precedent, algunes de les quals, com hem vist, també foren adreçades als monarques aragonesos. Els reis que enviaren aquestes cartes foren els monarques d'Aragó (i Pamplona): Sanç Ramir (1063-1094), Pere I (1094-1104; comte de Ribagorça i de Sobrarb des de l'any 1085), Alfons I (1104-1134) i Ramir II (1134-1137).

Doc. 85 (any 1081). Sanç, rei d'Aragó, establia que els homes de Sant Esteve del Mall havien de fer donació del delme a l'Església i de la novena al rei. A més, concedia a aquests homes privilegis amb relació a nombrosos "mals censos".

Doc. 90 (vers l'any 1085). Sanç, rei, reconeixia que ell i els seus antecessors havien actuat malament i prometia que ell i el seu fill Pere acceptarien com a bisbe aquell que elegissin els canonges i el poble.

Doc. 94 (any 1085). Sanç, rei d'Aragó, de Pamplona i de la Ribagorça, davant dels precs de Ramon Dalmau, bisbe de Roda, concedia que els homes del domini de Sant Vicenç de Roda poguessin comprar terres i poguessin fer rompudes en tot el seu regne. També establia que aquests homes només haguessin de fer serveis, censos i peites a Sant Vicenç i als canonges de Roda.

Doc. 148 (any 1098). Carta escrita per Pere I d'Aragó i Pamplona adreçada al papa Urbà II. Li enviava, per l'abat de Sant Ponç de Tomeres, un tribut de mil mancusos, que corresponia al cens de dos anys. Li demanava un privilegi on s'establissin

els límits del bisbat de Barbastre i Roda, tingut pel bisbe Ponç, que inclogués les poblacions de Barbastre, Alquèssar, Montsó, Xalamera i Almenar. També li sol·licitava que aprovés la instauració d'una nova canònica a Roda, ja feta en temps del bisbe Ramon Dalmau.

Doc. 155 (any 1099). Pere I d'Aragó, fill de Sanç, delimità el terme de Barbastre i concedí a la seu de Barbastre els delmes i les primícies de les terres situades dins d'aquests límits.

Doc. 182 (any 1103, agost). Pere I, rei de Pamplona i d'Aragó, adreçà una carta a Ponç, bisbe de Barbastre. Li concedia uns privilegis semblants als que el seu pare, Sanç, havia concedit al bisbe de Pamplona. Feien referència a la participació dels preveres de les esglésies de la rodalia de la nova seu, arran de la celebració de les festivitats. També es plantejava què s'havia de fer quan hi havia diverses poblacions amb un sol prevere. Així mateix, es decidí davant de qui havien de respondre els preveres que tinguessin patrimoni personal. Tractà de la inviolabilitat de l'església i sobre el pagament dels delmes. Finalment, el monarca s'obligà a donar llenya a l'albergueria dels pobres.

Doc. 256 (any 1123). Alfons I d'Aragó prometé que confirmaria el bisbe elegit d'una manera canònica per part dels canonges de Sant Vicenç de Roda. Recorda el contingut del document 90.

Doc. 312 (any 1135). Ramir II d'Aragó, fill de Sanç, bisbe electe de Roda, després d'exposar les disputes que hi hagué entre les seus episcopals de Roda i de Jaca i el trasllat de la seu a Barbastre, després de la conquesta d'aquesta ciutat, feia esment dels enfrontaments que es produïren més tard entre el bisbe de Barbastre i Roda i el bisbe d'Osca. Ell, per l'ànima dels seus pares, l'estabilitat del regne i la salut de la seva pròpia ànima, confirmà la seu de Barbastre i els seus termes, i també els drets de l'església de Roda.

Documents: 85, 90*, 94*, 148*, 155*, 182*, 256* i 312*.

Cartes d'un arquebisbe, d'un bisbe o d'un abat

A part de les cartes papals i de les cartes reials, també trobem, en aquesta col·lecció diplomàtica, diverses cartes d'arquebisbes, de bisbes i d'abats. Moltes d'aquestes cartes (com les dels documents 61, 71, 113, 118, 126 i 325) foren escrites pels mateixos bisbes de

Roda (i de Barbastre). També hem inclòs en aquest apartat la carta de Salomó, malgrat que va ésser escrita quan ja no era bisbe de la diòcesi rodenca. A continuació, com hem fet als apartats precedents, farem un breu resum de cadascun d'aquests documents:

Doc. 32 (any 1040). Eribau, bisbe d'Urgell, demanava a Ramir I d'Aragó que modifiqués la decisió que va prendre el rei Sanç de separar la Ribagorça i la vall de Gistau de la diòcesi d'Urgell. Eribau presentava com a prova la dotalia de la Seu d'Urgell pretesament feta l'any 819. Davant d'aquesta petició, Ramir retornà a la seu urgellenca el bisbat de Ribagorça i Gistau i, a més, concedí a la diòcesi d'Urgell el territori de Roda, conquerit pel seu pare.

Doc. 71 (any 1078). Ramon Dalmau, bisbe de Roda, davant la tristesa que li provocava l'estat en què es trobaven les esglésies i els monestirs de la seva diòcesi, decidí consagrar Bernat (monjo de Sant Victorià d'Assan) com a abat del monestir de Santa Maria d'Alaó.

Doc. 75 (vers l'any 1080). Ramon Dalmau, bisbe de Roda, atès que a Tolba hi havia hagut l'antiga seu episcopal d'Ictosa, establí que s'instal·lés en aquest lloc un canonge. Primerament hi anà a viure el canonge Folc, ajudat pel prevere Altemir; en un segon moment, Gonsald, que era prior de Sant Vicenç de Roda. Va absoldre els pecats de tots aquells que hi fessin donacions. Ha estat considerat que és un fals.

Doc. 113 (any 1091). Ramon Dalmau, bisbe de Roda, concedí que el monestir de Sant Victorià d'Assan fos sempre lliure de qualsevol jurisdicció episcopal i que tingués lliurement totes les esglésies parroquials que havia adquirit fins a la data en què Ramon esdevingué bisbe. Establí també que podia tenir d'una manera lliure els delmes de tots els alous que hagués obtingut al bisbat abans del seu episcopat. Així mateix, concedí a l'abat la justícia sobre els clergues de totes aquestes esglésies parroquials. L'abadia de Sant Victorià havia de rebre el crisma del bisbe.

Doc. 118 (any 1092). Ramon Dalmau, bisbe de Roda, reformà la canònica de Sant Vicenç de Roda per tal que els canonges hi visquessin en comunitat, sense que mai poguessin tenir béns propis. Establí que havien de restar sota l'autoritat del bisbe i del prepòsit. A més, els concedí béns i rendes perquè poguessin vestir i menjar. Aquest privilegi fou confirmat, amb

llur signatura, per molts dels bisbes que succeïren Ramon Dalmau al capdavant dels bisbats de Roda i de Lleida.

Doc. 126 (any 1093). Ramon Dalmau, bisbe de Roda, establí les dates en què s'havia de proveir l'església de Roda. També concedí, als canonges de Roda, drets sobre diverses esglésies.

Doc. 140 (vers els anys 1095 o 1096). Carta feta per Salomó, que havia estat bisbe de Roda, adreçada al rei Pere I d'Aragó, al bisbe Llop, als canonges i al poble de Roda. S'hi esmenten els límits del bisbat, des del riu Cinca fins a la Noguera Ribagorçana i de Benasc fins al castell de Benavarri.

Doc. 179 (vers els anys 1089 i 1102). Bernat, abat del monestir de Ripoll, i Ényec i Berenguer, sagristà, i tots els monjos de l'abadia de Santa Maria de Ripoll, adreçaren un escrit al senyor Eximèn Garcès.

Doc. 320 (vers l'any 1136). Carta d'Oleguer, arquebisbe de Tarragona, a Innocenci II, papa, fent-li saber que no havia pogut consagrar Gaufred, que era bisbe electe del bisbat de Barbastre i Roda, atès que s'havia presentat un delegat del bisbe d'Osca que reclamava la seu de Barbastre i li havia lliurat un mandat d'interdicte, malgrat que la seu de Barbastre pertanyia al bisbat de Roda.

Doc. 325 (any 1138). Gaufred, bisbe de Barbastre i de Roda, recordava que la ciutat de Barbastre havia estat saquejada pels sarraïns i havia restat despoblada. Per aquest motiu, s'havia fet confrare d'una fraternitat i societat de defensa dels cristians i convidava a tothom a participar-hi. El document fou signat per diversos bisbes.

Documents: 32, 61, 71, 75, 113, 118, 126, 140, 179 (abat), 320 (arquebisbe) i 325.

Indulgències

Amb relació a l'etapa final del període estudiat en aquest volum, hi ha dos notables documents d'indulgències concedides pel bisbe de Roda d'Isàvena. Són dos instruments fets per Gaufred de Roda (i Barbastre). L'any 1137 (doc. 322), aquest prelat va concedir quaranta dies d'indulgència a aquell que donés dotze diners, vint dies d'indulgència pel que donés sis diners i deu dies a canvi de la donació de tres diners. Aquestes quantitats havien de servir per alliberar un captiu que havia estat portat, lligat amb ferros, a la

ciutat de Lleida, on fou empresonat. De fet, havien estat deixades com a ostatges la seva filla i la seva neboda. És un petit detall que ens apropa a la vida d'uns homes i d'unes dones de la primera meitat del segle XII. Cal pensar que aquestes dues noies degueren ésser alliberades (perquè tingueren la sort de tenir un pare i un oncle amb prou influència per obtenir el suport del bisbe).

Tres anys més tard, el mateix bisbe Gaufred va signar una indulgència amb una finalitat ben diferent. L'any 1140 (doc. 333), concedí quaranta dies d'indulgència a tot aquell que ajudés el clergue Pere. Aquest clergue havia construït un edifici on viure, que era situat al costat de l'església de Sant Adrià de Turbó, al terme de Llert, en un indret altíssim, molt més fred i aspre que la resta de llocs on s'alçaven les altres esglésies, fins al punt que ningú fins aleshores no hi havia pogut passar tot l'hivern. Era situada exactament a 1.980 m d'altitud.

Encara que ja hem esmentat el document 325 (any 1138) en l'apartat precedent, ara també podem recordar un dels aspectes que hi són mencionats. En aquesta carta del bisbe Gaufred, aquest prelat donava l'absolució dels pecats a tots aquells que participessin o que col·laboressin en una fraternitat creada per tal d'evitar que Barbastre caigués novament en mans dels musulmans, fet que, com s'exposava al document, hauria suposat la mort de molts cristians o bé llur captivitat. Com hem explicat més amunt, Barbastre ja havia patit moltes guerres i moltes despoblacions. Després de la batalla de Fraga (any 1134), el perill d'una reconquesta musulmana devia ésser important (atès que poc abans havia caigut en mans islàmiques la població de Montsó, situada no gaires quilòmetres més cap al sud).

Documents: 322 (indulgència), 325 i 333 (indulgència).

Memòries i memorials

Hi ha diversos documents que són memorials o narracions de fets, molt sovint d'enfrontaments relacionats amb els bisbes de Roda o amb indrets d'aquest bisbat de la Ribagorça. Vers l'any 1110 (doc. 217), al castell de Monesma, es va escriure un text que perseguia mantenir el record dels fets esdevinguts a Sant Esteve de la Sarga. Domènec havia donat a Mir Arnau aquest lloc, amb l'aprovació del bisbe i de Bertran At. Després, Bertran At, que devia ésser senyor de Montanyana, i els seus fills feren fora els que s'hi estaven. Més endavant, Bertran At, amb aquests fills (Ramon

Bertran i Bernat Bertran), amb Ramon Mir de la Clusa i amb el jutge Guillem Isarn anaren al castell de Monesma i arribaren a un acord amb Mir Arnau. Es va pactar que Mir Arnau podria tenir aquest lloc, amb la promesa, però, d'ésser fidel a l'església del lloc, al bisbe de Roda i a Bertran At. Aquest home, juntament amb els seus fills, prometé amistat i protecció a Mir Arnau. Certament, segons com, també es podria haver inclòs aquest document en l'apartat precedent dedicat a les concòrdies que es pactaren després d'un enfrontament.

Cap a l'any 1115 (doc. 229), es va escriure un memorial dels enfrontaments que hi havia hagut entre els bisbes d'Osca i de Roda pel domini de les esglésies d'Alquèssar i de Bielsa, situades a la conca del Cinca. També amb relació al tema dels límits, l'any 1133 (doc. 286), es va redactar un document que contenia la narració dels greus enfrontaments que hi hagué entre el bisbat de Roda i el bisbat d'Osca, amb relació a la seu de Barbastre. El document 287 d'aquest diplomatari inclou la continuació de la narració d'aquests fets que motivaren un enfrontament entre les dues diòcesis. Finalment, el document 288 correspon a la tercera i darrera part de la narració d'aquestes topades amb relació a la possessió de Barbastre i amb el trasllat de la seu ribagorçana a aquesta ciutat.

Documents: 217, 229, 286, 287 i 288.

FUNDACIÓ NOGUERA

Carta d'alliberament i de franquesa

Vers l'any 1093 (doc. 124), el bisbe Ramon Dalmau de Roda feu que Fortuny avin Roman i el seu fill Joan avin Roman, i llur descendència, esdevinguessin lliures, com la resta d'homes lliures i francs del comtat, a canvi de la donació d'una vinya. Ens podem preguntar sobre qui era aquesta família (que potser era d'Aguilaniu o d'un indret proper a Montsó). De fet, al costat nord de la Sosa, hi ha una partida de terra dita Roman (fig. 102). Eren uns cristians que ja vivien en aquest lloc abans de la conquesta reial? Més endavant ja parlarem de l'existència d'una notable comunitat de maçarecs, possiblement mossàrabs. Amb tot, tampoc no podem rebutjar totalment la possibilitat (no gaire probable) que fossin musulmans que s'haguessin cristianitzat. Sigui com sigui, és sorprenent l'alliberament d'aquesta família, que cal adonar-se que ja eren propietaris. Ja comentarem també, més endavant, sobre què eren els homes francs a la Ribagorça. Per tot això, aquest és un document especialment interessant.

L'any 1135 (doc. 309), es va concedir una carta de franquesa als habitants de la població de Cornudella. Els habitants d'aquest lloc ja havien estat alliberats pel rei de pagar una quantitat al monarca en cas d'homicidi. En aquest moment, a més, eren lliures de pagar pel fet de tenir una fàbrega o ferreria. A més, no restaven obligats pel dret de sofra a fer serveis personals,[97] ni tampoc a fer tragins amb un carro ("illo carreyo" o carreig). Podem assenyalar que trobem l'esment de l'alliberament del dret de la sofra en altres contrades de la Ribagorça, per exemple en una carta reial concedida al monestir de Sant Victorià d'Assan, l'any 1079.[98] Parlarem d'aquest tema més endavant, en tractar de les obligacions que tenien els pagesos envers els senyors.

Documents: 124* (alliberament) i 309 (franquesa).

Elecció i aclamació de bisbe

Es conserven dos documents molt interessants relacionats amb l'elecció i amb l'aclamació del bisbe Borrell, que havia de dirigir el bisbat de Roda, això sí, sota la protecció del bisbe de la catedral d'Urgell. El document 23 d'aquest diplomatari, del 21 de novembre de l'any 1017, descriu l'elecció del bisbe. Hi eren presents els abats d'Ovarra, de Lavaix, de Taverna, d'Orema (o Urmella) i d'Alaó, i també els canonges de Sant Vicenç de Roda d'Isàvena. En un document fet tres dies més tard (doc. 24), trobem descrita la cerimònia d'aclamació d'aquest bisbe Borrell. Cal recordar que eren uns anys molt difícils per al bisbat de Roda, atès que el bisbe Eimeric, l'any 1006, havia hagut d'abandonar Roda, reconquerida pels andalusins, per tal d'instal·lar-se a Llesp, a prop del Pont de Suert.

Amb relació a aquest mateix segle, s'ha conservat l'elecció del bisbe Ramon Dalmau, de l'any 1076 (doc. 63), ben diferent de la precedent. En aquest cas, no es feu sota la protecció del bisbe d'Urgell, ans es va dur a terme a Terrantona (al Sobrarb, a l'est del

97. P. SÉNAC, *La frontière et les hommes...,* pàg. 332 i també pàg. 472. J. J. LARREA, *La Navarre du IVe au XIIe siècle. Peuplement et société*, DeBoeck Université, Brussel·les - París, 1998, pàg, 567 (en parlar dels serveis personals, hi diu "quelques désignations peuvent être glanées dans les textes, como *facedera, adiutorium, angarias* ou exceptionnellement, en 1144, *azofora* —de l'arabe *al-sukhra*—, mais les scribes s'y réfèrent en règle générale au moyen d'expressions du type *vadant ad laborem*").

98. A. J. MARTIN DUQUE, *Colección diplomática del monasterio de San Victorián...,* doc. 72, pàgs. 101-104.

Cinca), en presència de tres bisbes gascons, de la Bigorra, d'Aira i de Comenge. És molt interessant aquest lligam pirinenc, les rels del qual hem de cercar a l'alta edat mitjana, com ja hem comentat a l'inici d'aquesta introducció. Finalment, el darrer document (doc. 319), escrit entre els anys 1135-1136, és la notificació feta a l'arquebisbe de Tarragona, per part dels clergues i del poble de Barbastre i de Roda, de l'elecció del nou bisbe Gaufred, que fins aleshores era prevere i monjo de Sant Ponç de Tomeres, abadia també situada en terres occitanes, en aquest cas al Llenguadoc.

Documents: 23, 24, 63 i 319.

Inventaris i llevador de comptes

En aquest apartat hem inclòs documents diversos. Hi consta l'inventari del tresor de Sant Vicenç de Roda (doc. 18), fet potser cap a l'any 1006, arran del trasllat temporal de la seu episcopal de Roda fins a Llesp, després de l'algarada islàmica que havia patit aquest any la gent de la vall de l'Isàvena.[99] Aquest inventari incloïa llibres, objectes d'or i d'argent, draps de seda i vestits litúrgics.

També incloem en aquest apartat l'inventari d'uns delmes cobrats per la seu de Roda amb relació a la possessió i l'explotació d'unes vinyes. El document 31, fet poc abans de l'any 1040, és una llista d'habitants del sector meridional de la vall de Benasc, del lloc de Castilló de Sos i d'altres poblacions properes, que tenien vinyes al terme de Castilló i que eren obligats a pagar el delme a la catedral de Roda (fig. 13). Tot i que, d'acord amb algun nom de persona que hi és esmentat, hem cregut que cal datar-lo en la primera meitat del segle XI, no podem descartar totalment la possibilitat que sigui fet després de l'any 1068, com s'havia proposat fins ara.

S'han conservat, així mateix, diversos documents en què es relacionen les oliveres que tenia el bisbe de Roda al costat del poble d'Orcau, al Pallars Jussà. Al document 55, de l'any 1074, trobem un recull de les oliveres que eren de la seu, on es fa esment del nom dels donadors, del nombre d'oliveres donades, del lloc on eren situades i, fins i tot, del nombre de branques que tenia cada arbre. Aquest text s'acaba en el document 56 d'aquest diplomatari, que

99. Possibilitat defensada per: J. BOIX, "Ribagorça a l'alta edat mitjana...", doc. 305, pàgs. 214-215.

segurament era la continuació del precedent. Feren de testimoni el prevere d'Orcau i alguns bons homes que vivien al castell i al puig d'Orcau. Cal relacionar aquests dos instruments amb altres documents una mica més antics, en què constaven les donacions fetes de totes aquestes oliveres a la catedral de Roda d'Isàvena.

En darrer lloc, hem inclòs en aquesta categoria d'inventaris el document 339, de la primera meitat del segle XII. És un inventari de les terres que Martí Bràdila tenia a Febrer (partida situada al sud-oest de Queixigar; fig. 47). S'hi esmenta com aquest home havia obtingut els drets que tenia sobre aquestes possessions. En diversos casos s'expropiaren terres perquè els seus antics possessors havien estat jutjats per algun motiu i havien perdut els drets que hi tenien.

Documents: 18, 31 (llevador), 55 (record), 56 (record) i 339.

Jurament de fidelitat

Encara que en aquest apartat només hi hagi un document, hem cregut important de distingir-lo dels altres apartats. Poc després de l'any 1043 (doc. 33), Ramir I, monarca d'Aragó, jurà fidelitat a Guillem, que era bisbe d'Urgell. El rei va jurar que no aniria contra la vida del bisbe, ni contra les seves terres, ni contra els seus castells, ans que l'ajudaria en la possessió de totes les terres que tenia i també contra els seus enemics, tant si eren homes com si eren dones, tant si eren cristians com si eren sarraïns, contra tots aquells que li volguessin prendre alguna de les possessions o algun dels drets que tenia. Aquesta mena de document, escrit amb un llenguatge molt semblant a l'emprat en altres convinences feudals o juraments de fidelitat, era molt usual al conjunt dels comtats catalans. En aquestes dates, el bisbe d'Urgell va rebre altres juraments per part del comte Ermengol III d'Urgell, del comte Guillem de Cerdanya o bé del vescomte Mir d'Urgell, recollits per Cebrià Baraut en la publicació que feu del fons documental de la catedral d'Urgell.[100]

100. C. BARAUT, "Els documents, dels anys 1051-1075, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", *Urgellia*, 6, 1983, pàgs. 7-243, doc. 888 (convinença amb els comtes de Cerdanya), doc. 891 (jurament de fidelitat d'Ermengol III d'Urgell, on es fa referència a "ipsa paria de Ispania, de Cesaraugusta vel de Lerida"), doc. 892 (jurament de fidelitat del senyor del castell de Llanera), doc. 895 (jurament de fidelitat del comte de Cerdanya), doc. 896 (jurament de fidelitat del vescomte d'Urgell) i doc. 897 (jurament de fidelitat d'Ermengol IV d'Urgell, en què també es fa esment de "tua honore quod solitus es habere de domno de Cesaraugusta et de domno de Lerida et que inde scribta est").

Document: 33 (jurament de fidelitat).

Cronicó, biografia i notícies

Aquest darrer apartat inclou documents diversos, com poden ésser una biografia, un cronicó o bé algunes notícies. Hi hem inclòs, en primer lloc, el Cronicó anomenat de Domènec o Cronicó I d'Alaó (doc. 73), redactat cap a l'any 1078. S'hi esmenten diversos comtes del segle X i de l'inici del segle XI i també es mencionen els bisbes de Ribagorça Ató, Odesind i Eimeric; s'hi assenyala que aquest darrer fou capturat pels sarraïns i que se'n va haver d'anar a França a cercar diners per poder pagar la redempció del seu nebot, que segurament havia deixat com a hostatge ("Aimericus episcopus fuit captus a sarracenis in ecclesia Sancti Vincentii de Rota, qui dedit nepotem suum obsidem pro se et pergens Franciam redemit nepotem suum, inde ferens redemptionem"). Malgrat tota aquesta informació, és difícil d'imaginar-nos com era la Ribagorça en aquella època i encara menys com era la vida d'aquella gent, que va haver de fer front a uns moment tan difícils. Després d'aquest any 1006, al llarg d'uns quants anys, potser una desena, Roda restà a la banda meridional de la frontera i els seus habitants passaren a dependre de les autoritats islàmiques (i alhora d'unes altres autoritats religioses cristianes, com podia ésser el bisbe de Saragossa).

També podem fer esment de dues notícies. La primera, el document 80 (fet entre els anys 1076-1080), menciona el molí de Rialb (situat cap a la Pobla de Roda), que fou comprat per Pere Borrell als parents del bisbe Eimeric, quan aquest se n'anà a viure a Llesp, l'any 1006 (a causa, com acabem d'esmentar, d'una algarada islàmica). Aquest molí, més endavant, fou reclamat pel bisbe Salomó i fou restituït per part dels successors de Pere Borrell a la seu de Roda, ja en temps del bisbe Ramon Dalmau. En certa manera és una petita mostra de les pèrdues que es degueren produir en el patrimoni de la seu ribagorçana arran de la fugida que hi va haver aquest any 1006. De moment, els eclesiàstics de Roda només degueren pensar a salvar la vida; després, més endavant, intentaren recuperar els béns immobles. També ens està mostrant que, com dèiem suara, malgrat quedar Roda uns anys al sud de la frontera (a la banda andalusina), la vida hi va continuar.

L'altra notícia ja és més tardana (doc. 327) i recorda el trasllat de les relíquies de set bisbes de Roda: Ató, Odesind, Eimeric,

Jaume, Borrell, Arnulf i Ramon. Sabem que el bisbe Gaufred les portà, l'any 1138, des d'una església situada en uns horts que eren fora dels murs de Roda a l'interior de la catedral de Sant Vicenç, en un nínxol situat en una columna que era a prop del cor, al costat de l'epístola. Molt més tard, l'any 1716, foren trobades i, finalment, l'any 1786 van ésser col·locades en un lloc més adequat, per manament del bisbe de Lleida, Jeroni Maria de Torres. Cal assenyalar que és curiós que es faci esment d'un bisbe Jaume, que com s'ha afirmat hom no creu que existís ni com a bisbe de Lleida, ni, encara menys, com a bisbe de Roda. En darrer lloc, hem de fer esment del document 330 (escrit vers l'any 1139), que inclou bona part del text de la vida de Ramon, bisbe de Barbastre i Roda, considerat sant, escrita pel canonge Elies, a precs del bisbe Gaufred de Barbastre i Roda.

Documents: 73 (cronicó), 80 (notícia), 327 (notícia), 330 (biografia).

LA SEU DE LLEIDA I LA SEU DE RODA

La seu de Lleida a l'alta edat mitjana

Les notícies que tenim de la seu de Lleida a l'alta edat mitjana, abans de l'arribada dels musulmans són molt escasses. Sabem de l'existència d'un bisbe anomenat Sagiti, que dirigí la diòcesi a l'inici del segle V i que fou acusat d'ésser priscil·lianista. Al segle VI, sabem que hi hagué un bisbe que rebia el nom d'Andreu i que participà, l'any 540, en un concili celebrat a Barcelona. L'any 546, hi va haver un concili a la mateixa ciutat de Lleida, que fou presidit pel bisbe Febrer.[101] A partir d'aquest moment, saber qui participà en els diferents concilis ens permet de conèixer els noms d'alguns altres bisbes. L'any 589, al famós concili III de Toledo, que representà la fi de l'arrianisme, hi participà el bisbe lleidatà Polibi. L'any 592, trobem un eclesiàstic anomenat Julià, com a bisbe de Lleida, en un concili celebrat a Saragossa. Encara, l'any 599, el bisbe Ameli de Lleida era present en un concili que es reuní a Barcelona. Més endavant, el 614, el prelat Gomarell envià com a representant Fruitós, en un concili a Ègara (Terrassa). El mateix Fruitós, com a bisbe de la catedral de Lleida, assistí, els

101. Roser SABANÉS, *Els concilis Ilerdenses de la província eclesiàstica Tarraconense a l'edat mitjana (546-1460)*, Fundació Noguera, Barcelona, 2009.

anys 633 i 638, a sengles concilis reunits a Toledo. Encara podem esmentar Gaudelià i Eusend, que van anar, el primer al concili VII de Toledo (any 653) i el segon als concilis XIII, XIV i XVI de Toledo (anys 683, 688 i 693) i al III de Saragossa (any 691). Al segle VIII, en el moment de l'arribada dels musulmans, el bisbe sembla que s'anomenava Esteve.[102]

Encara podem aportar més informació. En un document de l'any 586 (doc. 1), hi ha una donació feta pel rei Recared al monestir de Sant Victorià d'Assan. En aquest document es fa esment de dos bisbes: un bisbe difunt anomenat Bagauda (*condam Bagauda episcopus*) i el bisbe Licinyà (*Licinianus episcopus*), que en aquell moment estava al capdavant d'un bisbat que incloïa els territoris de Lleida, de Barbastre, de Terrantona i de Boïl (o Buil) ("territorio Ylerdensi, Barbutano, Terrantonensi et Boletano"). Com hem dit en parlar dels falsos, és difícil assegurar que aquest document sigui veritable; però cal dir que hi ha molts detalls que només poden haver estat escrits en època visigoda (per tant, si fos fals hauria estat copiat d'un altre document autèntic). És molt interessant aquesta donació feta tres anys abans del famós concili III de Toledo (any 589), quan els monarques visigots renunciaven a l'arrianisme (i quan, com hem dit, el bisbe de Lleida sembla que era Polibi).

Un altre aspecte que cal comentar és que, malgrat que no es pugui assegurar res, és molt probable que, després de l'any 713 (o 714), quan l'exèrcit àrab i berber arribà a Lleida, hi continués havent un bisbe en aquesta ciutat. Cal tenir present que, per exemple al llarg del segle VIII, gairebé tota la població del territori lleidatà era cristiana. Aquesta realitat degué continuar així al llarg del segle IX. Fins i tot, al segle X, hi havia comunitats cristianes importants en les terres que depenien de la ciutat de Lleida. Per desgràcia sabem ben poca cosa del procés d'islamització i de progressiva, però molt lenta, substitució de les esglésies per mesquites.

102. A. PÉREZ, "La primera església de Lleida des dels orígens fins al final de l'etapa tardoantiga (segles IV-VII)", *Arrels Cristianes*, vol. I: *Temps de forja. Els inicis i l'alta edat mitjana. Segles V-XII*, Pagès editors - Bisbat de Lleida, Lleida, 2008, pàgs. 121-132, en concret pàgs. 130 i 131; J. R. PIQUÉ, "Els primers bisbes i els primers capítols catedralicis: estructura i funcionament d'un bisbat medieval", *Arrels Cristianes*, vol. I: *Temps de forja. Els inicis i l'alta edat mitjana. Segles V-XII*, Pagès editors – Bisbat de Lleida, Lleida, 2008, pàgs. 199-236, en concret pàg. 206.

El record d'aquests probables bisbes mossàrabs es degué esborrar lentament i entrà en contradicció amb la història oficial a partir del moment en què el papa Pasqual II, l'any 1110 (doc. 212), va escriure la butlla "Spiritu Domini", on afirmava que el bisbe de Lleida, vers l'any 713, en el moment de la conquesta islàmica, va fugir cap a Barbastre (cosa que evidentment no era certa). De fet, això servia al papa per a justificar la necessitat del retorn de Barbastre a Lleida, quan s'esdevingués la conquesta d'aquesta darrera ciutat, que es va produir l'any 1149.

Creació del bisbat de Ribagorça i de la seu de Roda

Als segles IX i X hi hagué diversos intents de crear un bisbat de Pallars i de Ribagorça segregat del bisbat d'Urgell. Aquest tema fou estudiat amb molta cura per Ramon d'Abadal.[103] L'interès que tenien els comtes d'aquests territoris situats a l'oest de la diòcesi d'Urgell per controlar l'Església de llurs comtats i la llunyania de la catedral urgellesa van facilitar aquest procés cap a la independència, que hagué de fer front, això sí, a una decidida oposició dels bisbes de la Seu d'Urgell. L'any 888, Adolf era bisbe del sector ponentí del gran bisbat pirinenc d'Urgell.[104] Un seguit de circumstàncies feren possible aquesta segregació de moment efímera. L'any 911, amb el concili de Fontcoberta, es va cloure de fet aquest primer intent de crear un nou bisbat. Malgrat això, poc més tard, Ató, fill del comte Ramon I, era considerat bisbe i va participar en la consagració d'algunes esglésies (doc. 2), entre els anys 924 i 955.[105]

L'any 957 començà una nova etapa. Es creà un nou bisbat, amb la catedral establerta a la Ribagorça i amb el suport evident de la casa comtal ribagorçana (fig. 10). El Pallars restà en principi al marge d'aquest nou intent de segregació. En aquesta data, Odesind, fill del comte Ramon II, esdevingué bisbe de Ribagorça i ja establí la seu episcopal a Roda d'Isàvena (doc. 3).[106] En aquesta etapa es parla d'un bisbat de Ribagorça (no fou fins un segle més tard que hom començà a esmentar el bisbat de Roda). Els límits

103. Ramon d'ABADAL, "Origen i procés de consolidació de la seu ribagorçana de Roda", *Dels visigots als catalans*, vol. II: *La formació de la Catalunya independent*, Edicions 62, Barcelona 1970, pàgs. 57-139, en concret pàg. 68 (l'edició original d'aquest treball fou editada l'any 1952, a Saragossa).

104. R. d'ABADAL, *Dels visigots als catalans*, vol. II, pàgs. 65-68.

105. R. d'ABADAL, *Dels visigots als catalans*, vol. II, pàgs. 68-71.

106. R. d'ABADAL, *Dels visigots als catalans*, vol. II, pàgs. 76-79.

de la diòcesi coincidien, en principi, amb els termes del comtat homònim. A més, com veurem, molt sovint els bisbes pertanyien a membres de la família comtal. Així Odesind, com hem dit, era fill de Ramon II de Ribagorça. En aquests primers anys de la història del bisbat, els fets polítics i sobretot els bèl·lics provocaren canvis de vegades d'una manera força dramàtica. El successor d'Odesind fou Eimeric, el qual fou fet presoner arran d'una expedició andalusina que hi hagué l'any 1006. Després d'aquest desastre, decidí de traslladar-se a Llesp (actualment al municipi del Pont de Suert), que considerà que era un indret més segur; evidentment era més allunyat de la frontera, que, com hem comentat més amunt, solcava el territori d'est a oest a molt pocs quilòmetres de distància al sud de Roda.[107] Fins i tot, com hem assenyalat, Roda, al llarg d'uns anys, degué passar a dependre de les autoritats islàmiques (d'una manera semblant a allò que s'esdevenia a Aguilaniu o a Jusseu).

A l'inici del segle XI, el bisbat de Roda va perdre part de la seva solidesa i estigué a punt de desaparèixer. L'any 1017, s'esdevingué l'elecció del bisbe Borrell de Roda, que restava clarament subjecte al prelat d'Urgell, com es desprèn dels documents d'elecció i de proclamació que llavors es feren, conservats actualment a l'arxiu de la catedral d'Urgell (docs. 23 i 24). Durant els anys de govern del bisbe Borrell es degué esdevenir la restauració material de Roda i probablement el trasllat de la seu novament a aquesta població, fet que representà l'inici d'una certa recuperació.[108]

L'any 1025, quan de fet tota la Ribagorça ja quedà sota el govern de Sanç III de Pamplona, els lligams entre la seu de Roda i els bisbes d'Urgell es trencaren o es debilitaren molt. Tanmateix, més endavant, a causa sobretot de problemes de tipus polític, en algun moment, els monarques aragonesos s'hagueren d'acostar novament cap als prelats urgellesos. Fou així, per exemple, l'any 1040, quan el rei Ramir I d'Aragó va retre fidelitat al bisbe d'Urgell. Eren encara uns anys difícils per a la diòcesi de Roda, atès que, l'any 1046, va perdre el sector més occidental —part del Sobrarb—, que fou apropiat per la diòcesi de Jaca. Aquesta etapa més dolenta, que començà arran de l'algarada de l'any 1006, de fet s'acabà amb el regnat del monarca aragonès Sanç Ramir, que impulsà d'una manera decidida la consolidació del bisbat.

107. R. d'ABADAL, *Dels visigots als catalans*, vol. II, pàgs. 79-85.
108. R. d'ABADAL, *Dels visigots als catalans*, vol. II, pàgs. 85-88.

L'any 1068, fou un any important en el procés de consolidació de la seu de Roda. S'esdevingué la restauració de la catedral i de la canònica (doc. 43). El monarca aragonès, Sanç Ramir, va donar a la seu la població i el terme de Roda, va concedir delmes i primícies i també va fer lliurament de diverses abadies, llocs i drets (ja en parlarem d'una manera més detinguda en un altre apartat). En part, sembla que confirmà uns drets cedits pel seu avi, Sanç III, o pel seu pare, Ramir I. Cap a l'any 1077 (doc. 66), el papa Gregori VII va donar suport al nou bisbe Ramon Dalmau i d'aquesta manera reconegué definitivament el bisbat de Roda d'Isàvena.

A la fi del segle XI, a mesura que la frontera es desplaçava cap al sud, el territori que depenia del bisbat de Roda s'ampliava. Passà a dependre del bisbat de Roda la població de Montsó, amb la comarca del Cinca Mitjà i amb la Llitera i, més endavant, amb el Baix Cinca. L'expansió fou acompanyada, l'any 1101, del trasllat de la seu episcopal de Roda cap a Barbastre. Aquest fet afectà els interessos del bisbe d'Osca que s'hi enfrontà, fins i tot amb violència. Cap a l'any 1115, Esteve d'Osca va promoure una revolta de la noblesa de Barbastre (doc. 228). I, l'any 1116, es presentà amb un exèrcit davant d'aquesta ciutat i va expulsar-ne el bisbe Ramon Guillem. Se sentia fort perquè tenia el suport del rei Alfons I el Bataller. Va caldre esperar fins a l'any 1133 perquè, en part potser davant la pressió de l'arquebisbe de Tarragona, Oleguer, el bisbe d'Osca acceptés la restitució de la catedral de Barbastre als bisbes de la Ribagorça (docs. 286-288).

Ramir, abans d'ésser coronat com a rei, el mateix any 1134, fou elegit com a bisbe de Roda; tot i que hi va haver de renunciar, aquest fet degué afavorir que, ja com a monarca, fes créixer d'una manera notable el patrimoni del bisbat, com veurem més endavant d'una manera detinguda. Gaufred fou el successor de Ramir al capdavant del bisbat; va ésser nomenat l'any 1036. En aquesta època s'establiren els límits occidentals de la diòcesi, que incloïa algunes poblacions situades a ponent del Cinca (com Barbastre i Alquèssar), i també s'establiren les fronteres orientals. L'any 1140 (doc. 332), el bisbe Gaufred renuncià en favor del bisbat d'Urgell als drets que podia tenir sobre les valls de Boí, de Senyiu, sobre el terme d'Areny i el de Montanyana, sobre Girbeta i sobre tota la vall de Sant Esteve de la Sarga, aquesta darrera ja a la riba esquerra de la Noguera Ribagorçana. Poc després d'aquesta data, l'any 1149, es va esdevenir la conquesta de Lleida i de Fraga, cosa

FIGURA 10
Mapa dels principals llocs esmentats als documents publicats

Mapa del bisbat de Roda poc abans de la conquesta de Lleida (any 1149) i del trasllat de la seu episcopal de la Ribagorça fins a la riba del Segre. Hi veiem ja establerts els límits est i oest del bisbat, pactats amb els prelats de les seus episcopals veïnes. S'hi ha situat la majoria dels noms de lloc esmentats en aquest estudi introductori i en els documents conservats. Mapa: J. Bolòs.

que comportà l'inici d'una nova etapa del bisbat, que estudiarem en el volum segon d'aquesta col·lecció diplomàtica.

Els bisbes de Roda

A continuació, farem una llista de tots els bisbes de Ribagorça, de Roda o de Barbastre, des del segle IX fins al segle XII. També farem un breu esment dels fets més notables de cadascun dels episcopats. Aquestes breus biografies serviran de referència al llarg de les properes pàgines i facilitaran la comprensió dels documents que publiquem.

Adolf (888-911). Potser havia estat canonge de la seu d'Urgell. Esdevingué bisbe d'una nova diòcesi, que s'estenia pels comtats de Pallars i de Ribagorça, arran de la conversió del bisbat d'Urgell en arquebisbat per part del prevere Esclua. Tingué el suport del comte Ramon I de Pallars i Ribagorça.[109] El concili de Fontcoberta, de l'any 911, va acordar la desaparició d'aquest bisbat. De fet, abans, Adolf ja no era considerat com a bisbe. Hom creu que degué morir cap a l'any 922.[110]

Ató (924-955). Era fill del comte Ramon I de Pallars i Ribagorça.[111] Hagué de fer front a les expedicions de saqueig dels musulmans. Actuà com a bisbe dels comtats de Pallars, Ribagorça i Sobrarb. Va consagrar l'església del monestir de Sant Andreu de Barravés, l'any 930 (doc. 2). En aquesta primera etapa, hi havia un lligam estret entre l'episcopat i els membres de la família comtal.

Odesind (c. 955-c. 976). Era fill de Ramon II de Ribagorça i de Garsenda de Fesenzac, de la Gascunya.[112] Trobem que actuà com a bisbe en les consagracions de Sant Vicenç de Roda, el dia 1 de desembre de l'any 957 (doc. 3), que esdevingué la nova seu episcopal, de Santa Maria de Campo o de Bardaixí (any 960, doc. 4), de Santa Maria de Fontova (any 957-960, doc. 5), de Santa Maria de Pedrui (any 971, doc. 6), de Sant Esteve del Mall (any 972, docs. 7 i 8) i de Sant Pere de Molins (potser l'any 974, doc. 11). S'ha assenyalat que governà d'acord amb la política del seu llinatge.

109. R. d'ABADAL, *Dels visigots als catalans*, vol. II, pàgs. 65-68.

110. Jordi Boix feu una acurada biografia dels bisbes rodencs a: J. BOIX, *De Roda a Lleida. La fi d'un somni heroic*, Institut d'Estudis del Baix Cinca, Vielha, 1998, pàg. 42-87.

111. R. d'ABADAL, *Dels visigots als catalans*, vol. II, pàgs. 68-71.

112. R. d'ABADAL, *Dels visigots als catalans*, vol. II, pàgs. 73-79.

Durant el seu episcopat potser hi hagué el primer intent d'instal·lar la seu episcopal a l'*oppidum* de Roda, indret encara molt proper a la frontera amb Al-Andalus; cal pensar que, en aquest moment, Capella, Llaguarres, Lasquarri o Castigaleu encara eren sota domini islàmic; amb tot, també cal tenir present que a Aguilaniu i a Jusseu (i potser en molts altres llocs), poblacions situades al sud de la frontera, hi havia unes importants comunitats cristianes; les guerres no les feien normalment els pagesos dels llocs, sinó una minoria de "guerrers", que solien venir més o menys de lluny, i això era així en tots dos bàndols.

Eimeric (976-1017).[113] Possiblement provenia de Narbona, on hi havia la seu metropolitana de tots els bisbats de la Catalunya Vella. Abans d'ésser bisbe sembla que fou ardiaca de Roda. Consagrà i dotà diverses esglésies del seu bisbat: Santa Maria d'Alaó (any 976, doc. 9), Molins (any 987, doc. 11), Sant Pere de Llastanosa (any 988, doc. 12), Esplugafreda (abans de l'any 997, doc. 15), Eroles, al Pallars Jussà (any 999, doc. 17), Rallui (any 1007, doc. 19) i Lavaix (any 1015, doc. 21). Fou fet presoner arran de l'expedició islàmica que hi hagué l'any 1006.[114] Va deixar com a ostatge el seu nebot i se n'anà a l'altra banda dels Pirineus a cercar diners per a pagar-ne el rescat. Davant la inseguretat i la desolació de les terres de l'Isàvena mitjà, que devien haver quedat devastades (i plausiblement sota el control dels governants andalusins), es traslladà a Llesp, a la part inferior de la vall de Boí. Vers l'any 1009, fou un bisbe mossàrab de Saragossa anomenat Joan (*Iohannes episcopus Cesaragustane*) qui confirmà la dotalia de l'església de Sant Esteve del Mall (doc. 7), fet que, com hem dit, demostra que tot aquest territori era sota domini musulmà (i també que, en aquest moment, ja no hi havia cap bisbe mossàrab a Lleida). Amb la visió potser massa simplista que tenim ara, entendre la realitat de la frontera en aquesta època de vegades és molt difícil.

Borrell (1017-1027).[115] Abans d'ésser bisbe, sembla que fou jutge i escrivà. Va ésser elegit, amb el suport de l'Església ribagorçana i també amb el vistiplau del bisbe Ermengol d'Urgell (doc. 23). Potser la situació crítica del bisbat degué portar-lo a acceptar la dependència i la submissió al bisbe urgellenc. Consagrà les esglésies de Santa Maria de Roda (potser a prop de Carrasquer, any 1018,

113. R. d'ABADAL, *Dels visigots als catalans*, vol. II, pàgs. 79-85.
114. Dolors BRAMON, *De quan érem...*, pàgs. 352-353.
115. R. d'ABADAL, *Dels visigots als catalans*, vol. II, pàgs. 85-88.

doc. 25), de Serradui (any 1018, doc. 26), de Tella al Sobrarb (any 1019, doc. 27), de Montanyana (any 1021, doc. 28) i de Nocelles (any 1023, doc. 29). Possiblement començà a emprendre la restauració i la reconstrucció de la seu de Roda, després d'uns anys d'abandonament i potser de destrucció, per bé que el territori no es devia pas haver despoblat (com hem dit, possiblement passà temporalment a pagar impostos a les autoritats musulmanes). És significatiu que el trobem a Nocelles, a Carrasquer i a Serradui, però ni a Roda ni a Sant Esteve del Mall, situats molt pocs quilòmetres més cap al sud.

Arnulf (1028-1064). Sembla que fou elegit i consagrat a Bordeus, en terres occitanes, de la Gascunya. En aquell moment, el rei Sanç III de Navarra governava la Ribagorça.[116] Entre els anys 1028 i 1035 (doc. 30), es va esdevenir la consagració i dotació de la catedral de Sant Vicenç de Roda d'Isàvena. Tota la vall de la Ribagorça ja era plenament sota el control del monarca navarrès. S'hi havien traslladat les relíquies de sant Valeri.[117] Va rebre una important donació del monarca Sanç III, que fou confirmada i ampliada, més endavant, pel seu fill Ramir (doc. 43). Com ja hem esmentat, després d'una primera etapa de separació del bisbat d'Urgell, a partir de l'any 1040, hi hagué un canvi en la política dels reis de la casa navarresa. Ramir I d'Aragó reconegué, aquest any 1040, la jurisdicció dels bisbes urgellesos sobre les terres ribagorçanes i també sobre les noves terres conquerides a la marca, això és la vall inferior de l'Isàvena, amb Roda al bell mig (doc. 32). Durant el seu episcopat es va perdre la jurisdicció sobre el Sobrarb, que d'ençà de l'any 1046 passà a dependre des d'un punt de vista eclesiàstic del bisbat d'Aragó i de Jaca.[118] Va consagrar l'església de Sant Salvador d'Àger (any 1048, doc. 34),[119] la de Visalibons (any 1060, doc. 37) i també Sant Fèlix de l'Aïnsa

116. R. d'ABADAL, *Dels visigots als catalans*, vol. II, pàgs. 88-101.

117. "Seguint una revelació divina, el bisbe Arnulf localitzà el vell sarcòfag que contenia les relíquies del bisbe Valeri de Saragossa, vora el castell d'Estada. El trasllat de les sagrades despulles a la seu de Ribagorça donà magnificència i gran renom al nou edifici de la catedral, que llavors s'estava acabant de bastir sota la direcció del mestre Bradilà de Roda." J. BOIX, *De Roda a Lleida...*, pàg. 52.

118. Amb relació a l'activitat política que hi hagué durant el govern difícil del bisbe Arnulf: J. BOIX, *De Roda a Lleida...*, pàgs. 54-55.

119. Jordi Boix subratlla els forts lligams d'amistat que unien aquest bisbe amb l'abat Guillem d'Àger. Així mateix, també crida l'atenció sobre les relacions estretes que tenia amb les seus d'Urgell i de Vic, i amb els monestirs de Tavèrnoles i de Ripoll. J. BOIX, *De Roda a Lleida...*, pàg. 56.

(anys 1056-1064, doc. 41).[120] Vers l'any 1064, sembla que el nou rei Sanç Ramir el va deposar i s'ha afirmat que Arnulf es va retirar a Llesp.[121]

Salomó (d. 1064-c. 1075). Havia estat monjo de Ripoll.[122] Hom creu que fou consagrat a l'església del monestir de Sant Victorià d'Assan. L'any 1068, Sanç Ramir feu importants donacions a la catedral de Roda i li uní els monestirs d'Alaó, de Barravés i de Cavallera (doc. 43). En aquesta donació s'exposava que la finalitat era restaurar la seu de Roda ("restaurare in civitate Rota sedem episcopalem in honore Sancti Vincentii"), que gairebé havia estat destruïda ("olim a paganis invassa et pene destructa"); es recordaven els fets esdevinguts l'any 1006. A partir d'aquest moment, ja es parla del bisbat de Roda (en lloc de mencionar-se el bisbat de Ribagorça). Sabem també que el bisbe Salomó va participar a l'assemblea de Pau i Treva de Girona, de l'any 1068 ("Salomon Rotensis episcopus ss.").[123] Malgrat tot això, Salomó, potser per les seves idees reformistes (o bé a causa del seu caràcter), va caure en desgràcia i sembla que, vers l'any 1075, hagué de cercar refugi al seu monestir d'origen, on morí l'any 1097. Salomó, més endavant, en una carta (feta entre els anys 1095 i 1096, doc. 140) va reconèixer que havia deixat l'episcopat per culpa de la seva incapacitat per governar el bisbat ("indigno et inutili presidente pauperrimus erat et fragilis"). És interessant que en aquest document notable, fet per algú que n'havia estat bisbe, s'especifiquin quins eren els límits del bisbat de Roda: des del Cinca fins a la Noguera Ribagorçana (o la Noguerola) i des de Benasc fins a Benavarri ("a flumine quod dicitur Cincia vel Cinca usque ad Nucariolam, et a Benasco usque ad castrum Benavarr").

Ha estat defensat per diversos historiadors que Arnulf va ésser novament bisbe, al llarg d'uns mesos, després de la deposició

120. Quan l'any 1101 o el 1102 s'esdevingué la consagració i dotalia de Sant Nicolau d'Àger, aquesta església fou consagrada pel bisbe Berenguer de Barcelona. R. ORDEIG, *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, vol. III, primera part, Estudis Històrics, Vic, 2001, doc. 281, pàgs. 8-9; R. CHESÉ, *Col·lecció diplomàtica...*, doc. 187, pàgs. 454-455.

121. J. BOIX, *De Roda a Lleida...*, pàg. 57.

122. R. d'ABADAL, *Dels visigots als catalans*, vol. II, pàgs. 101-104.

123. L'any 1068, el cardenal Hug Càndid, legat pontifici, i Guifred, arquebisbe de Narbona, presidiren un concili a Girona, en què hi eren presents diversos bisbes i abats, i també els comtes Ramon Berenguer i Almodis. Gener GONZALVO i BOU, *Les Constitucions de Pau i Treva de Catalunya (segles XI-XIII)*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1994, doc. 7, pàgs. 36-37.

de Salomó per part del monarca. Hi ha un document (doc. 65), fet en principi el dia 6 de juny de 1077, en què Arnulf, bisbe de Roda, va lliurar a Sant Vicenç de Roda i als canonges dues vinyes situades al territori de Roda. S'hi diu que aquesta carta de donació fou feta "VIII idus iunii, anno XV regnante Sancio rege, filio Rannimiri regis". Guillermo Tomás opina que és més lògic que es tracti d'un error del copista del *Cartulari major de Roda* i que aquest text hagués estat escrit a l'etapa final de l'episcopat d'Arnulf, vers l'any 1064.[124] A part, però, hi ha un altre document que també fa dubtar sobre allò que feu el vell bisbe Arnulf. L'any 1072, Sanç Ramir d'Aragó va confirmar al monestir de Sant Victorià d'Assan les donacions del castell de Graus i de les abadies de Taverna, d'Ovarra i d'Orema.[125] Fou signat pel prelat Garcia de Jaca i pel bisbe Arnulf de Roda (*Arnulfus episcopus in Rota*); aquesta signatura fou afegida després de la deposició del bisbe Salomó? És difícil de saber res amb plena seguretat.

Ramon Dalmau (1076-1094).[126] Fou elegit en un concili celebrat a Terrantona, l'any 1076, amb el suport del llegat pontifici Amat d'Auloron.[127] A Roma, l'any 1077, obtingué unes butlles papals, una de les quals amb un privilegi per al bisbat de Roda (docs. 66 i 67). Actuà sobre el govern del monestir de Santa Maria d'Alaó amb la finalitat que recuperés el seu prestigi, per la qual cosa imposà que en fos abat un monjo de l'abadia de Sant Victorià d'Assan, anomenat Bernat (any 1078, doc. 71). Acordà, l'any 1080 (doc. 79), amb el bisbe de Jaca, que la partió entre els dos bisbats havia de coincidir amb el curs dels rius Cinca i Alcanadre; així s'establí el límit occidental del bisbat de Roda. L'any 1089, s'esdevingué la conquesta de Montsó, població que passà a fer part del bisbat. S'han assenyalat les seves qualitats de diplomàtic. Va aconseguir que, l'any 1081 (doc. 81), el rei Sanç Ramir renunciés a rebre els delmes i les primícies que havien d'ésser cobrats per les esglésies parroquials. El mateix any (doc. 82), obtingué del rei que els homes del bisbe poguessin tenir accés als boscos i que llurs ramats poguessin pasturar, segurament per les pastures de les altes valls pirinenques, sense cap entrebanc. Uns

124. G. TOMÁS FACI, "La organización del territorio...", pàg. 239.

125. A. J. MARTÍN DUQUE, *Colección diplomática de San Victorián...*, doc. 63, pàgs. 91-94.

126. R. d'ABADAL, *Dels visigots als catalans*, vol. II, pàgs. 104-107.

127. De fet, en aquesta època, s'esdevingué un distanciament de la seu metropolitana de Narbona. J. BOIX, *De Roda a Lleida...*, pàg. 61.

anys més tard, el 1085 (doc. 90), aconseguí que el monarca acceptés que els bisbes de Roda havien d'ésser elegits canònicament i, per tant, que no era acceptable la intromissió del monarca en les eleccions.[128] El mateix any 1085 (doc. 94), va obtenir del rei que els seus homes poguessin comprar i fer rompudes de terres ("escaliar") en tot el seu regne, amb la condició que no desfessin cap capmàs; el monarca, a més, feu diverses donacions, com la del castell de Castilló de Tor (doc. 95). Fins i tot, el rei, aquest any 1085 (doc. 96), va confirmar totes les donacions fetes per ell i pels seus antecessors[129] i, l'any 1089 (doc. 104), va fer lliurament del castell i la vila d'Esplucs, ja a tocar de la rodalia immediata de la ciutat de Lleida. També cal assenyalar que, l'any 1092 (doc. 118), el bisbe Ramon Dalmau va introduir la vida comunitària a Roda (ho comentarem més endavant). El capítol de Sant Vicenç de Roda va rebre nombrosos béns i drets que eren del bisbe. Un any més tard, el 1093 (doc. 126), Ramon Dalmau va establir les dates en què s'havia de proveir l'església de Roda i va concedir als canonges d'aquest lloc drets sobre diverses esglésies del bisbat (també en parlarem en un altre apartat detingudament).[130] Sembla que va restaurar, així mateix, l'església de Santa Maria de Tolba, temple que va intentar que fos un centre de pelegrinatge.[131] S'ha conservat el seu testament, fet l'any 1094 (doc. 134). Com diu Jordi Boix: "tal com subratllen les cròniques, correspon a Ramon Dalmau el mèrit de l'autèntica fundació de la diòcesi de Roda".[132]

Llop (1095-1096). S'ha afirmat que fou consagrat pel papa Urbà II.[133] L'any 1095, el rei i els nobles van obtenir un privile-

128. Tal com diu Jordi Boix: "Sanç Ramírez i el seu fill Pere I celebraren la pentecosta a Sant Vicenç de Roda amb els nobles de la diòcesi, ribagorçans, pallaresos i urgellesos. [...] A la reunió de Roda seguí la conquesta d'Estada (1087) i el control de la vall del Cinca, ja a les envistes de Montsó." Jordi BOIX, *De Roda a Lleida*..., pàg. 72.

129. Jordi Boix creu que aquesta donació i confirmació dels béns per part del monarca fou el resultat d'un "nou sínode aplegat a Sant Vicenç de Roda, l'any 1088". Jordi BOIX, *De Roda a Lleida*..., pàg. 72.

130. Pel que fa a les activitats polítiques i militars del bisbe Ramon Dalmau, vegeu: J. BOIX, *De Roda a Lleida*..., pàg. 71.

131. Vegeu la valoració que en fa Jordi BOIX, *De Roda a Lleida*..., pàg. 69. Diu "els veïns de Falç, Viacamp, Lluçars, Castigaleu, Monesma i Benavarri hi donaren diversos béns [...]. El santuari de Tolba havia d'esdevenir un lloc sagrat i privilegiat, un centre de peregrinació per motius de salut."

132. J. BOIX, *De Roda a Lleida*..., pàg. 65.

133. Jordi Boix creu que "el bisbe Llop estava molt vinculat als senyors de Montsó, Eiximèn Garcés i a la dona d'aquest, Toda, i que, per tant, podem inferir la seva pertinença a un noble llinatge de Sobrarb. [...] Llop Fortunyons havia participat

gi papal —la butlla "Tuae dilectissime"— per tal que poguessin disposar de les esglésies de les terres que fossin conquerides. L'existència d'aquesta disposició tenia i tingué posteriorment una forta repercussió en les relacions entre les autoritats eclesiàstiques i la noblesa laica. El març de l'any 1096, hi hagué una donació d'una vinya al bisbe Llop (doc. 139); aquest any 1096, aquest bisbe comprà, per la notable quantitat de 1.500 mancusos, el castell de "Canalills" (potser a Sant Andreu, doc. 142). Amb tot, segons el *Cronicó* d'Alaó, el mateix any 1096, el bisbe Llop deixà el càrrec.

Ponç (1097-1104). Fou elegit a Roda i fou consagrat pel papa Urbà II a Roma (doc. 144).[134] Feu diversos viatges a aquesta ciutat romana. L'any 1098, hi anà amb l'abat Frotard. Aconseguí del papa que acceptés el trasllat de la seu de Roda a Barbastre i que confirmés la instauració d'una canònica a Sant Vicenç de Roda, ja organitzada en temps del bisbe Ramon Dalmau. En una carta escrita per Pere I d'Aragó i adreçada al papa (doc. 148), el monarca demanava al bisbe de Roma que s'establissin els límits del bisbat de Barbastre i Roda, tingut pel bisbe Ponç, que havia d'incloure les poblacions de Barbastre, Alquèssar, Montsó, Xalamera i Almenar. L'any 1099 (doc. 155), Pere I va definir els termes de la ciutat de Barbastre i concedí a la seu de Barbastre els delmes i les primícies de les terres situades dins d'aquests límits urbans. Vers aquest mateix any 1099 (doc. 156), fou redactada una butlla pel papa Urbà II ("Miserationibus Domini"), adreçada al bisbe Ponç de Barbastre. Acceptava que la seu episcopal es traslladés a Barbastre i concedia que la diòcesi inclogués la fortificació d'Alquèssar i que, en el futur, s'estengués pels termes de l'antic bisbat de Lleida, quan fossin conquerits. Com assenyalava Ramon d'Abadal, en comptes de fer "la concessió directa de determinades ciutats, com demanava la carta del rei, ideà la restauració de l'antiga seu lleidatana en favor seu."[135] Davant les pretensions

activament a la conquesta d'Estada. Devia ser, doncs, el candidat de la noblesa que, en un ambient de croada, fou elegit bisbe de Roda." J. BOIX, *De Roda a Lleida*..., pàg. 74.

134. Boix afirma que fou "eminent canonista que mantingué correspondència epistolar amb els col·legues romans, i també fou un polític hàbil, com demostrà en la qüestió dels límits diocesans. És possible que la seva família estigués lligada a l'Empordà, ja que demostrà una afecció especial per Sant Pere de Rodes". Va professar al monestir occità de Santa Fe de Conques. J. BOIX, *De Roda a Lleida*..., pàg. 75. Vegeu també: R. d'ABADAL, *Dels visigots als catalans*, vol. II, pàgs. 108-111.

135. Ramon d'ABADAL, *Dels visigots als catalans*, vol. II: *La formació de la Catalunya independent*, Edicions 62, Barcelona, 1970, pàg. 108. Vegeu també: J. BOIX, *De Roda a Lleida*..., pàg. 76.

del bisbe d'Urgell, el bisbe Ponç aconseguí, l'any 1100, una butlla del papa Pasqual II ("Egregias quondam") en què s'establien els límits del bisbat, a la banda de ponent, en els cursos del Cinca i a Barbastre i, a la banda oriental, a Lavaix i fins a Almenar, ja a tocar de Lleida (doc. 158). Tanmateix, com hem comentat, aquest trasllat de Roda a Barbastre fou l'origen de llargs enfrontaments i plets que hi hagué entre el bisbat de Barbastre (i Roda) i el bisbat d'Osca.[136] L'any 1101, s'esdevingué la consagració i dotació reial de l'església catedral de Santa Maria i Sant Vicenç de Barbastre (doc. 167). Poc després, el bisbe Ponç consagrà les esglésies de Fontova (any 1103, doc. 180), de Calassanç (any 1103, doc. 181), etc. Podem assenyalar també que, l'any 1097, tornant de Roma, el bisbe Ponç va assistir a un concili celebrat a la catedral de Girona. Així mateix, participà sovint en actes religiosos a la Catalunya Vella.[137] Sembla que va morir a Sant Bertran de Comenge, en terres gascones.[138]

Ramon Guillem (1104-1126). Era canonge i havia estat prior de Sant Serni de Tolosa. El lligam amb les terres occitanes es va reforçar. Fou elegit per part dels canonges de Sant Vicenç de Roda d'Isàvena i fou consagrat com a bisbe per l'arquebisbe de Toledo, que era alhora llegat papal. Consagrà i dotà les esglésies de Ru (1104, doc. 196) i d'Aler (any 1105, doc. 199), un oratori a

FUNDACIÓ NOGUERA

136. Com assenyala Jordi Boix: "aquest privilegi [la consagració i dotació de Barbastre] expressa les greus dificultats i mancances de la fundació: el bisbe Esteve d'Osca no tenia cap intenció de respectar la divisòria de l'Alcanadre, els nobles sobrarbesos [que s'havien instal·lat a Barbastre] no estaven disposats a lliurar els delmes a l'església i persistia a la ciutat i als seus ravals una considerable massa de població musulmana". J. BOIX, *De Roda a Lleida...*, pàg. 78.

137. El trobem signant documents a Lledó, a Vilabertran, a Riudaura, etc. J. BOIX, *De Roda a Lleida...*, pàg. 76.

138. El fet que tingués un origen occità ha estat la causa que, per exemple, Sénac (P. SÉNAC, *La frontière et les hommes...*, pàg. 351) parli del "phénomène de francisation de l'épiscopat". Si no tenim present la realitat d'aquella època i només llegim aquests mots amb una perspectiva actual, correm el risc de pensar en unes influències molt allunyades d'allò que s'esdevenia realment en aquell temps medieval. Cal pensar que aleshores el regne franc era una entelèquia. Cal pensar que a Occitània es parlava occità, la llengua dels trobadors, un idioma amb un fort prestigi cultural a bona part de l'Europa occidental. I cal pensar també que, com ja hem comentat, els lligams entre els monarques aragonesos i les terres gascones o occitanes eren molt intensos. Per tant, només podem veure en aquesta influència de l'Església del nord dels Pirineus la influència d'uns eclesiàstics molt més propers a la tradició religiosa carolíngia i romana. En molts aspectes no eren pas en absolut uns forasters. Recordem també que el bisbat d'Urgell i el de Roda encara depenien en principi de la seu metropolitana de Narbona (fins que s'esdevingué la conquesta i reorganització de Tarragona).

Roda (1107, doc. 202), les esglésies de Fornillos (1108, doc. 203), de Viu de Llevata (1108, doc. 204), d'Alquèssar (1113, doc. 226), de Sant Romà de Castre (1121, doc. 243), de Merli (1122, doc. 250), de Santa Maria d'Alaó (1123, doc. 253), de Santa Maria i Sant Climent de Taüll (any 1123, docs. 254 i 255) i l'altar de Sant Vicenç de Roda (any 1125, doc. 260). Tal com assenyala Jordi Boix, va "fer nombrosos viatges a Roma, mantingué intensos vincles amb els cercles de Tolosa de Llenguadoc i, darrere la cort oficial del rei Alfons, es desplaçà per terres castellanes i, fins i tot, granadines".[139] Va rebre un privilegi del papa Pasqual II, l'any 1110 (la butlla "Spiritu Domini", doc. 212), en què es feia esment per primera vegada de la fugida llegendària del bisbe de Lleida cap a les muntanyes, on hi havia Roda i Barbastre, arran de la conquesta musulmana.[140] Aquesta era la justificació legal per concedir al bisbat de Barbastre les terres situades al sud d'Isona i de *Fons Salsus* (potser Peralta de la Sal) (doc. 238), i també les poblacions de Balaguer, de Tamarit de Llitera i de Fraga. El bisbe Ramon Guillem, així mateix, intentà recuperar uns drets eclesiàstics que s'havien apropiat els senyors laics de Barbastre, potser per instigació del prelat d'Osca (doc. 228). Aquest enfrontament facilità que aquest bisbe d'Osca, Esteve, conquerís Barbastre, l'any 1116, i fes fora el bisbe Ramon Guillem de la nova seu episcopal (doc. 229). Des de Roda i des de Roma, hom va intentar d'oposar-se a aquesta ocupació violenta, però Ramon Guillem ja no va poder retornar mai més a la ciutat de Barbastre (docs. 235, 236, 244). Sembla que va participar fins i tot en expedicions militars contra els musulmans.[141] Morí a Osca (després de fer part d'una expedició a Andalusia amb Alfons I d'Aragó) i molt aviat fou considerat un sant; l'any 1135, ja és esmentat com a "beatus Raymundus". Fins i tot, el canonge Elies va escriure la seva vida (doc. 330).

Esteve (1126-1127). Hom afirma que participà en la campanya militar que va dur a terme Alfons I el Bataller contra la ciutat de Lleida. No volgué ésser bisbe i continuà com a canonge de Sant

139. J. BOIX, *De Roda a Lleida...*, pàg. 81. Hi afegeix: "Se'l considera l'autèntic mecenes de l'esplendor artística que visqué aleshores la diòcesi de Roda."

140. De fet, això no s'hauria pogut afirmar un o potser dos segles abans, quan és probable que encara hi hagués un bisbe mossàrab al Segrià. En aquest moment, l'any 1100, ja no hi havia cap bisbe a Lleida.

141. "Defensà Montsó dels almoràvits [...], estigué present a la batalla decisiva de Cutanda i establí relacions amb la seu i el capítol de Saragossa, on foren traslladades les preuades relíquies de sant Valeri (any 1121)." J. BOIX, *De Roda a Lleida...*, pàg. 84.

Vicenç de Roda d'Isàvena. No el trobem esmentat en cap dels documents que publiquem en aquest diplomatari.[142] Durant aquests anys, Barbastre depenia del bisbe d'Osca. Podem fer esment d'un document fet el 24 de març de 1126,[143] segons el qual Eç, que era capellà, donà "meas casas de Barbastro, cum hereditate terris, vineis, ortis, ab omni integritate, quam acaptavi de rege Petro". No ho feu per passar a ésser canonge de Barbastre o de Roda, ans per tal d'esdevenir canonge d'Osca: "in tali convenientia ut in diebus meis habeam in supradicta sede [de Sant Pere d'Osca] victum et vestitum sicut unus de canonicis".

Pere Guillem (1127-1134). S'ha proposat que abans d'ésser bisbe fos abat d'Irache, encara que és més probable que fos ribagorçà. La mort del bisbe d'Osca, també anomenat Esteve, l'any 1130, va permetre que recuperés la seu de Barbastre.[144] Consagrà l'església de Tolba, l'any 1131 (docs. 277 i 282), i aquest mateix any va consagrar l'església de Sant Pere de Senz (doc. 279). Arran de la consagració de Santa Maria de Tolba, s'aplegà un concili a Roda, en què hi participà el nou bisbe d'Osca, Arnau Dodó (doc. 282). Morí en el setge de Fraga, l'any 1134, després de fer testament (doc. 296).

Ramir (1134-1135). Fill de Sanç Ramir i germà d'Alfons el Bataller. Havent tingut altres càrrecs eclesiàstics, fou designat com a prelat de Roda i Barbastre, després de la mort del bisbe Pere Guillem (i del seu germà Alfons I) a la batalla de Fraga. Quan Innocenci II acceptà el seu casament amb Agnès de Poitiers (any 1135), hagué de renunciar al bisbat. Confirmà el domini de la diòcesi ribagorçana sobre Barbastre (doc. 312) i feu importants cessions a la catedral i als canonges (algunes quan ja era monarca i quan

142. Llobet i Mas, en el seu *Índice de escrituras*, fol. 63r, publicà: "En la era MCLXI, en el castillo de Calasanz, en el año en que se vio el rey con el conde de Barcelona y con sus hijos; Esteban electo en Roda, señores Berenguer Gombaldo en Castro y Capella, Gimeno Fortún en Calasanz y Bardaxí, Lope Iñíguez en Piedra Rubia [Perarrua], Pedro Ramon en Estada, Ató Garcez en Barbastro, García Ramir en Monsón y Bicien en Boyl, y Esteban electo en Huesca. El rey don Alfonso dió a San Pedro de Tabernas y a San Victorián y a su abad Durando la villa de Gía, en sufragio de las almas de sus padres y predecesores." Vegeu: J. BOIX, "Ribagorça a l'alta edat mitjana", doc. 916, que el data a Calassanç, l'any 1126.

143. A. DURAN, *Colección diplomática*..., doc. 128, pàg. 154.

144. "Un cert penediment reial, [....] la mort del bisbe Esteve d'Osca, lluitant contra els almoràvits valencians (1130), havien de capgirar la situació política, de manera que el bisbe Pere Guillem no sols recuperà la seu de Barbastre, sinó que llavors un canonge de Roda, Arnau Dodó, fou promogut per l'arquebisbe Oleguer de Tarragona a ocupar la mitra d'Osca." J. BOIX, *De Roda a Lleida*..., pàg. 85.

ja governava el seu successor). Va deixar la càtedra episcopal a Gaufred (any 1136) i, poc després, tot el regne d'Aragó al comte de Barcelona, Ramon Berenguer IV (any 1137). Com hem dit, va fer nombroses donacions de terres i de drets jurisdiccionals a la seu de Roda, que esmentarem d'una manera detallada més endavant.

Gaufred (1136-1143). Havia estat monjo de l'abadia occitana de Sant Ponç de Tomeres. Fou elegit com a bisbe vers l'any 1136 (doc. 319). Havia d'ésser consagrat per Oleguer, l'arquebisbe de Tarragona, però aquest acte fou aturat per un interdicte papal motivat per una petició del prelat d'Osca (doc. 320).[145] Amb tot, molt poc després ja actuava com a bisbe. L'any 1137, l'aleshores monarca Ramir II confirmà les donacions fetes anteriorment (doc. 323). El bisbe Gaufred, l'any 1140, pactà amb el bisbe d'Urgell el límit oriental del bisbat ribagorçà, de tal manera que la vall de Senyiu, Areny i Montanyana continuaren dins de la diòcesi urgellenca (doc. 332). Consagrà les esglésies de Cornudella (1138, doc. 326), Vilarrué (1143, doc. 337) i les Paüls (1143, doc. 336). L'any 1139, durant el seu episcopat, hom regulà com havien d'ésser les racions que les dignitats aportaven a la mensa conventual (doc. 329).

Després de la seva mort, el 22 d'octubre de 1143, fou elegit com a successor en la funció episcopal Guillem Pere de Cornudella i de Ravidats, que ja era canonge de Sant Vicenç de Roda. Aquest prelat, després de la conquesta de Lleida, per part dels comtes de Barcelona i d'Urgell, l'any 1149, va dirigir el trasllat de la seu episcopal cap a la ciutat del Segre. La documentació que correspon a l'episcopat de Guillem Pere, bisbe de Lleida i de Roda, serà inclosa al segon volum d'aquesta col·lecció diplomàtica.

Funcions i poder dels bisbes

La majoria dels bisbes medievals eren alhora eclesiàstics i també senyors (amb drets jurisdiccionals i dominicals); tant podien consagrar una església com podien participar en una campanya militar. És prou conegut que als primers segles medievals el bisbe

145. De fet, les intromissions del bisbe d'Osca sembla que encara perduraren. Així, l'any 1140, el bisbe Dot (o Dodó) d'Osca donava a Comparat de Barbastre les vinyes del terme de *Castello Novo*. S'hi afirmava que aquest document fou fet "in illo anno quando amparavit comes Artallus Barbastro". A. DURAN, *Colección diplomática...*, doc. 154, pàg. 176.

tingué un paper fonamental en la gestió de la ciutat on tenia la catedral. Aquelles ciutats o poblacions de tradició romana en les quals hi havia una seu episcopal solien tirar endavant i solien desenvolupar-se; aquelles en què no hi vivia cap bisbe solien decaure o àdhuc desaparèixer. D'altra banda, poblacions amb un bisbe, encara que no tinguessin una tradició clàssica, podien créixer i prendre importància. Això en part s'entén si tenim present que molts prelats provenien precisament de famílies de l'alta noblesa, amb una gran influència entre els que tenien les terres i el poder. Com hem dit més amunt, fou així amb relació als primers bisbes de la diòcesi de Ribagorça.

Els bisbes, a part de llurs activitats com a caps de l'Església de la diòcesi (cosa que resta evident en el gran nombre de consagracions que feren), actuaven com a senyors d'uns dominis i es relacionaven amb les autoritats laiques, o bé per a enfrontar-s'hi o bé per a donar suport a reis, comtes i senyors laics. En el cas de Roda, per desgràcia, fins i tot quan actuaven com a autoritats eclesiàstiques, una de les tasques més importants que tingueren —i que ha deixat molts testimonis documentals— fou la de defensar el territori davant dels bisbes veïns. Primerament fou una lluita per a la supervivència, per aconseguir consolidar l'existència de la diocesi, i després fou una lluita per a assolir uns límits tan amplis com fos possible. Els enfrontaments amb els bisbes d'Urgell i amb els bisbes de Jaca o d'Osca foren permanents i les topades de vegades van ésser molt dures, com hem pogut comprovar al llarg de les darreres pàgines.

Cal també tenir present, i això és important, que la diòcesi de Roda se separà del bisbat d'Urgell, però segurament continuà sotmesa a l'arquebisbe de Narbona i, per tant, a les pràctiques que es van difondre per tots els comtats catalans durant els segles carolingis i allunyada, per tant, del món hispànic de tradició visigoda. No fou fins a l'inici del segle XII quan es va recuperar l'arquebisbat de Tarragona, amb el bisbe Oleguer. Cal dir, amb tot, que, al llarg del segle XI, a Roda augmentà molt la influència dels bisbes de les terres gascones i dels prelats de les diòcesis que eren sota el govern dels reis de la casa pamplonesa (com el d'Osca i el d'Iruña).

Abans de passar a parlar dels canonges, podem esmentar amb més detall, encara que breument, quines eren les principals funcions espirituals dels bisbes. Podem recordar la definició que

assenyala que el bisbe era el cap del clergat de la diòcesi i que tenia com a principal funció la cura pastoral.[146] Només els bisbes podien conferir els ordes majors i consagrar el crisma, les esglésies i els altars. En principi, també eren responsables de la vida intel·lectual de la diòcesi.[147] Hom té la impressió que, en el cas del bisbat de Roda, des del segle X fins al segle XII, a l'hora d'elegir els bisbes cada vegada es va tenir més present la importància de la responsabilitat espiritual que tenia llur actuació. Ho veiem amb claredat si ens fixem en la procedència dels prelats de la seu de Roda: de membres de la família comtal a membres de comunitats religioses, usualment occitanes o catalanes. A més, també se sap que alguns d'aquests bisbes promogueren d'una manera decidida la reforma de la comunitat canonical i també la reforma dels monestirs del comtat, fet que és un bon reflex de l'augment de la sensibilitat que tenien amb relació als temes eclesiàstics.

S'ha assenyalat que el bisbe Salomó, que provenia del monestir de Ripoll, ja tenia uns ideals reformadors.[148] Durant el seu episcopat s'esdevingué la restauració de l'any 1068. Amb tot, fou sobretot Ramon Dalmau (1076-1094) qui va aplicar aquests ideals a Sant Vicenç de Roda. Va aconseguir, l'any 1085 (doc. 90), que el monarca aragonès acceptés que els prelats de Roda havien d'ésser elegits d'una manera canònica, sense cap mena d'intromissió dels poders temporals. I potser encara és més important el fet que, l'any 1092 (doc. 118), va introduir la vida comunitària entre els canonges de Sant Vicenç de Roda. Per fer-ho possible, va cedir al capítol una gran quantitat de béns i de drets que eren en principi seus. Pensant en el funcionament de les diverses institucions de l'Església ribagorçana, el 1093 (doc. 126), el mateix bisbe Ramon Dalmau va acordar les dates en què calia proveir la comunitat canonical i va concedir als canonges de Roda drets sobre diverses esglésies del bisbat; ja ho estudiarem detingudament més endavant. El bisbe Ramon Dalmau també es preocupà perquè hi hagués una reforma en els monestirs ribagorçans. Es pot destacar d'una manera especial les actuacions amb relació al monestir de Santa Maria d'Alaó. Aquest moviment reformador va portar

146. J. R. PIQUÉ, "Els primers bisbes i els primers capítols catedralicis: estructura i funcionament d'un bisbat medieval", *Arrels Cristianes*, vol. I: *Temps de forja. Els inicis i l'alta edat mitjana. Segles V-XII*, Pagès editors – Bisbat de Lleida, Lleida, 2008, pàgs. 207-210.

147. J. R. PIQUÉ, "Els primers bisbes...", pàg. 222.

148. G. TOMÁS FACI, "La organización del territorio...", pàg. 242.

a la desaparició de la majoria dels petits monestirs que existien en època carolíngia, que foren absorbits per les grans abadies (o per la mateixa catedral). De la seu episcopal de Roda passaren a dependre els cenobis de Santa Maria d'Alaó, de Sant Andreu de Barravés i de Sant Martí de Cavallera. Només quedaren fora de la seva influència directa les abadies de Santa Maria de Lavaix i de Sant Victorià d'Assan.

Així doncs, podem subratllar el paper notable que tingueren els bisbes de Roda en la difusió dels principis doctrinals de la reforma eclesiàtica que hi hagué a l'Església catòlica al segle XI. Com assenyala G. Tomás, un bon testimoni d'aquesta activitat és un còdex conservat a la Biblioteca Pública de Tarragona, a parer seu redactat vers l'any 1100 i que havia de pertànyer als bisbes de Roda.[149] En aquest còdex, a part de diversos documents relacionats amb els enfrontaments que hi hagué pels límits entre Roda i Osca (que hem consultat a l'hora de redactar el diplomatari) i a part de textos litúrgics i morals, també hi ha transcrita una carta del cardenal romà Albert, adreçada al bisbe Ponç, on es responien diverses qüestions (fetes arribar a Roma pel llegat Bonifaci de Santafè), relacionades amb com ordenar els sacerdots, amb les celebracions litúrgiques, amb el ritus que calia seguir en la consagració de les esglésies o en com s'havia de fer front a la simonia, a la fornicació o a l'adulteri. De fet, aquestes devien ésser algunes de les activitats o preocupacions més importants dels bisbes, tal com veiem per exemple en alguns documents de la seu de Roda dels segles que estudiem. Bertran de Montanyana, per exemple, va tenir problemes pel fet d'haver-se casat amb la filla dels comtes de Pallars, amb qui podia tenir lligams de consanguinitat no permesos per l'Església; per aquest motiu, entre l'any 1076 i el 1094, intentà aclarir aquesta situació i feu una donació a la seu de Roda (doc. 132).

Com hem dit més amunt, una de les funcions importants dels bisbes era la consagració d'esglésies o d'altars. Ja n'hem parlat en altres apartats. S'han conservat nombroses dotalies; malgrat això, podem pensar que segurament només tenim el testimoni escrit d'una part de les consagracions que s'esdevingueren al llarg d'aquests segles. La consagració era un acte solemne, en què hi participava

149. G. TOMÁS FACI, "La organización del territorio…", pàg. 243. Vegeu la *Collectanea canonica. Rituale. Diplomata ecclesiastica,* manuscrit 26 de la Biblioteca Pública de Tarragona (BPT).

molta gent i en què es demostrava el poder del bisbe. Per aquest motiu, és sorprenent el fet que els bisbes de Roda participessin en consagracions d'esglésies situades en territoris que no eren estrictament dins del seu bisbat, com pot ésser Eroles i Àger (a les comarques del Pallars Jussà i de la Noguera). Així mateix, sobta l'actuació d'un bisbe anomenat Jaume o Jacob a Güel i a Capella (si acceptem que hi va haver de debò aquestes consagracions), tan a prop de Roda; hom només ho pot entendre si assumeix la idea que en aquell moment aquests indrets depenien de les autoritats musulmanes. Les consagracions obligaven el bisbe a recórrer la diòcesi; de fet, una de les obligacions del prelat (que potser de vegades delegava en els ardiaques) era visitar cada any totes les esglésies del bisbat. També podia promoure sínodes on hi participaven tots els clergues de la diòcesi. Tinguem així mateix present que el bisbe tenia una jurisdicció pròpia, un ban episcopal, que no afectava només a temes religiosos.[150]

Per a cloure aquest apartat, podem assenyalar que el bisbe cobrava unes rendes notables, com es desprèn de la mateixa documentació. Algunes d'aquestes entrades tenien un origen eclesiàstic. Trobem sovint esmentada l'existència de delmes, de primícies, d'oblacions i defuncions, que podien ésser cobrats (almenys en part) pel bisbe i que en algun cas foren cedits a la comunitat canonical. Al costat d'aquestes entrades, n'hi havia d'altres, que provenien de drets de tipus dominical o jurisdiccional. Ja en parlarem en un altre apartat.

El capítol: els canonges i les dignitats

A la seu de Roda, com amb relació a la resta de catedrals, al voltant del bisbe s'aplegava un cert nombre de preveres que formaven el capítol. El funcionament d'aquest capítol de canonges havia estat ja regulat a Aquisgrà, al cor de l'imperi carolingi, des de l'any 816, amb la promulgació del *De institutione canonicorum*, llei inspirada en la regla canonical del bisbe de Metz, Crodegang. Els canonges havien de viure tot formant una comunitat, d'una manera semblant a com vivien els monjos. En principi, havien de tenir un dormitori, un refetor i un celler comuns. Podien, tanmateix, mantenir llurs béns propis. L'obligació més important dels canonges era celebrar l'ofici diví a la catedral, al llarg de les

150. J. R. PIQUÉ, "Els primers bisbes...", pàg. 222.

hores canòniques del dia. A la catedral d'Urgell, molt abans de l'any 1000, ja hi ha documents que fan esment de l'existència de canonges.

A Sant Vicenç de Roda, s'esmenta l'existència de set canonges en el document d'elecció del bisbe Borrell, de l'any 1017.[151] Això no vol dir, en absolut, que no n'hi hagués ja abans. Després d'aquesta data, els esments de canonges no sovintegen gaire, però no són inexistents als documents conservats. L'any 1079, el canonge Sanç ("Sancius Rotensis kanonicus") donà a Sant Vicenç i a la canònica una vinya a "Ivó", cap a Realivó, al nord del terme de Roda (doc. 74). En aquesta època també trobem esments d'un ardiaca anomenat Pere ("Petrus archidiaconus", doc. 47, any 1071) i d'un sagristà que rebia el nom de Bernat ("Bernardus sacrista", doc. 78, any 1080).

Per solucionar els problemes que es devien presentar amb relació a l'actuació dels canonges, el bisbe Ramon Dalmau va promoure una reforma del capítol de Roda, l'any 1092 (doc. 118). En principi, podem creure que cal relacionar aquest document amb l'establiment d'una canònica regular augustiniana. Núria Grau pensa que això no es pot pas assegurar d'una manera taxativa, tal com s'havia fet (tot i que en aquest document es faci esment de la renúncia de la propietat o es mencioni el terme *regular*), atès que, segons aquesta historiadora, no s'hi feu esment d'una manera explícita de la *regula beati Augustini*.[152] Amb tot, el fet que el successor de Ramon Dalmau, el bisbe Ponç (1097-1104), l'any 1098, demanés la confirmació, per part del papa (carta reial, doc. 148; concedida el 1100, doc. 158), de la instauració d'una nova canònica a Sant Vicenç de Roda, més aviat ens ha de fer pensar en el caràcter clarament reformador de la transformació que havia dut a terme Ramon Dalmau.[153] Sigui com sigui, podem afirmar que es creà una mensa capitular, separada de la mensa episcopal. De fet, a Roda i a arreu, la separació de la mensa episcopal de la mensa capitular va provocar que, havent-se trencat el lligam econòmic,

151. Vegeu, amb relació a aquest aspecte: Núria GRAU, *Roda de Isábena en los siglos X-XIII. La documentación episcopal y del cabildo catedralicio*, Institución Fernando el Católico, Saragossa, 2010, pàgs. 102-124.

152. N. GRAU, *Roda de Isábena...*, pàgs. 107-109.

153. S'ha assenyalat que aquest bisbe Ponç feu de mediador amb el papa per tal que es creés per exemple la canònica augustiniana de Santa Maria de Mur. M. PAGÈS, *Sobre pintura romànica catalana*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2005, pàg. 119.

els canonges cada vegada s'independitzessin més del bisbe; amb el temps, això portà que els canonges tinguessin uns estatuts propis, en què es fixava, per exemple, un nombre màxim de components del capítol. De moment, en aquest document de l'any 1092, ja es precisaren quines eren les propietats que havien de dependre del capítol i que, per tant, havien de servir per a cobrir les necessitats dels canonges (fig. 11). Els béns cedits pel bisbe foren:

— castell de Roda, amb els delmes, primícies, defuncions i oblacions
— església de Santa Maria de Pedrui: tot allò que pertany al bisbe
— Sant Esteve del Mall: quarta part dels delmes, primícies i defuncions
— església de Monesma: quarta part dels delmes, primícies i defuncions
— església de Santa Maria de Lasquarri: quarta part dels delmes, primícies i defuncions; amb l'excusat Ató i els molins
— Avellana: tot el que hi té el bisbe
— *Alcastrum,* el Castre: alou
— església de Pano: quarta part dels delmes, primícies i defuncions
— església de Panillo
— església de Clamosa
— església de Sant Martí de Cavallera
— església de Santa Maria de Santa Llestra (o Santaliestra)
— església d'Avenoses (Abenozas, *Avinazar*): quarta part dels delmes, primícies i defuncions
— església de Vacamorta
— església de Terassa
— església de Merli
— església de la *Villa Paternini*, segurament Paderniu (a la vall de Lierp)
— església de Sant Pere de Llastanosa
— alou que el canonge Mir Roger va donar a Sant Vicenç (al lloc de Verí)
— Alquèssar: alou que hi té el bisbe

FUNDACIÓ NOGUERA

FIGURA 11
Mapa del bisbat de Roda amb els béns del capítol

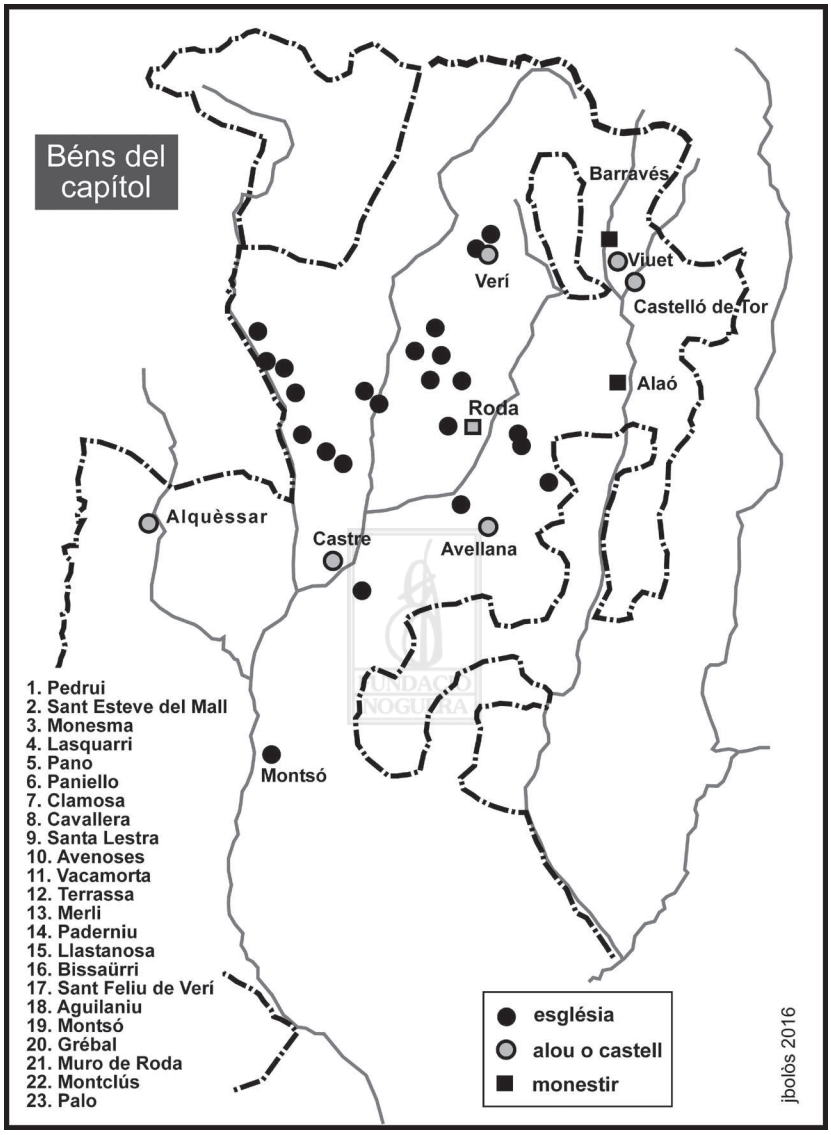

Mapa del bisbat de Roda, d'acord amb els límits que tenia la diòcesi poc abans del trasllat de la Ribagorça al Segrià. S'hi situen tots els béns esmentats l'any 1092 (doc. 118), que van constituir la base del patrimoni dels canonges de Roda d'Isàvena. Hem inclòs els noms d'aquests llocs en una columna escrita a l'esquerra del mapa. Mapa: J. Bolòs.

— Castilló de Sos: el que hi té el bisbe
— església de Bissaürri: quarta part dels delmes, primícies i defuncions
— església de Sant Feliu de Verí
— abadia de Sant Andreu de Barravés, amb tot allò que en depèn
— castell de Viuet (Viu de la vall de Barravés), amb tot el que en depèn
— abadia de Santa Maria d'Alaó (sempre hi han de restar però els monjos)
— església de Sant Martí d'Aguilaniu: quarta part dels delmes, primícies i defuncions
— capmàs d'Esclua i dels seus germans
— vall de Sant Vicenç (el terme d'Aguilaniu)
— capmàs de Man de Benasc
— església de Santa Maria de Montsó
— església de Griébal (a l'Aïnsa, lloc actualment anegat): quarta part dels delmes, primícies i defuncions
— església de Muro de Roda (al municipi de la Fueva): quarta part dels delmes, primícies i defuncions
— església de Montclús: quarta part dels delmes, primícies i defuncions
— església de Palo: quarta part dels delmes, primícies i defuncions
— quart del cànem, del lli i dels anyells de l'ardiaconat de Terrantona

Aquesta primera donació del bisbe als canonges fou ampliada, l'any 1093, amb noves donacions (doc. 126). En aquesta nova cessió, el bisbe lliurava les *mensuraturas* i *redecimationes* d'algunes esglésies (Monesma, Sant Esteve del Mall, Troncet, Pano, Panillo, Santa Llestra, Avenoses —o Abenozas—, Merli, Terrassa, Vacamorta, Padernui, Bissaürri i Sant Feliu de Verí). Alhora, però, establia l'obligació que cada dignitat havia de proveir d'una manera honorífica la comunitat de Roda en cadascuna de les principals festes de l'any:

— ardiaca de Ribagorça: Nadal
— ardiaca de les Muntanyes o de Benasc: Circumcisió del Senyor

— prior de Sant Andreu de Barravés: Aparició o Epifania
— prior de Sant Martí de Cavallera: Pentecosta
— capellà de Santa Llestra i de Besians: Sant Miquel
— ardiaca de Terrantona: Tots Sants
— sagristà: Sant Martí
— almoiner: diumenge en què hom canta *Ad te levavi*, primer diumenge d'Advent

Té un gran interès que s'hi faci esment d'uns ardiaconats de Ribagorça, de Terrantona i de Benasc, atès que sabem que van perdurar al llarg de molt de temps, fins i tot després de la creació del bisbat de Lleida, com a demarcacions d'aquesta nova diòcesi que tenia la seu al Segrià. D'altra banda, cal afegir que el bisbe Ramon Dalmau, en el seu testament (doc. 134, any 1094), va establir que el cellerer, el cambrer, el sagristà i l'infermer havien de lliurar el delme (*decimam*) a l'almoiner.

La forma més usual d'esdevenir canonge era entrar a la comunitat com a oblat, quan s'era jove. Normalment els pares lliuraven el fill, juntament amb una donació de béns més o menys notable. En el conjunt de documents conservats, trobem força exemples d'oblació d'un fill i de donació a la seu de terres, d'alous. L'any 1116, Campió del lloc del Mont de Roda (fig. 45), a precs de la seva dona i dels seus fills, va oferir un altre fill, Enard, a Santa Maria i a Sant Vicenç de Roda; alhora va lliurar la meitat de l'església de Sant Vicenç del Mont, amb delmes, primícies, oblacions i defuncions, i molts altres béns (doc. 230). Adonem-nos que, almenys en aquest cas, era alhora la manera de tornar a l'Església uns béns i uns drets eclesiàstics, posseïts —d'acord amb les idees reformistes— d'una manera indeguda.

Un segon exemple: l'any 1122 (doc. 247), Antònia, juntament amb els seus fills Arnau i Guillem, feu donació del seu fill Bertran a la canònica. També donà un alou situat a l'Estrada, al terme de Monesma, i dos homes (un d'ells amb la seva dona), que vivien a la vila de Soliveta (*Oliva*). Certament, ens hem de plantejar sobre quin era l'estatus social de les famílies d'aquests canonges. Com assenyala Núria Grau, els donadors devien ésser part de l'elit local, de les capes altes de la societat de la Ribagorça.[154] Per tal de cedir

154. N. GRAU, *Roda de Isábena...*, pàg. 115.

un fill que entrés al capítol, feien donació d'alous, de capmasos, d'esglésies i, fins i tot, de drets sobre persones.

També trobem algun cas en què un home feia donació dels béns que tenia, amb la condició de poder entrar com a canonge. En trobem un exemple evident en el document 77. L'any 1080, Mir Roger donà a Sant Vicenç de Roda el seu alou, els seus homes i tot allò que posseïa. També cedí l'església de Sant Feliu de Verí. A canvi, feu una sèrie de peticions, que abans es degueren haver pactat: que l'església de Sant Feliu fos ben proveïda de llibres i d'ornaments eclesiàstics, que els clergues preguessin per la seva ànima (quan es morís) i per la dels seus parents, que no s'incrementés el cens que havien de pagar els homes que deixava juntament amb l'alou i, en darrer lloc, que fos admès com a canonge i que, com a tal, fos alimentat i vestit ("ut episcopus Sancti Vincentii semper me habeat filium et discipulum, et cannonici fratrem et dilectum amicum, et sit semper mihi in eodem loco victus et vestitus"). Per aconseguir aquest reconeixement ell es comprometia que, al llarg del que li restés de la seva vida, mantindria, com si fos un canonge, "stabilitatem loci et veram obedientiam et fidelem me esse cannonicum, iuxta possibilitatem meam, et deincebs vivere sub regulari vita per iussionem proprii, episcopi et confratrum meorum". Sembla que, en aquest cas, Mir Roger tingué un paper important dins la comunitat de Roda i que, aviat, fins i tot en fou el prior. El trobem esmentat als documents 84, 118 ("Miro Rogerii, canonicus"), 126 ("Mironis Rogerii, prioris"), 131 (prior), 134 (prior), 162 ("Miro Rogerii firmat"), 163 ("priori Sancti Vincenti Miro Rogeri"), 178 ("Miro Rogerio prior"), 187 ("Mir Roger"), 188, 198, 201 ("Miro Rogerio, priori"), 202 ("infirmorum domo, quam edificavit dopnus Miro Rogerii, prior"), 206 ("Miro Rogerii priori et Guido priori"), 209 ("Miro Rogerius, prior"), 218 ("Miro Rogerio"). Aquest canonge i prior va viure fins a prop de l'any 1110; per tant, va passar els darrers trenta anys de la seva vida a la comunitat canonical de Roda. Atesa l'esperança de vida que els homes tenien el segle XI, va viure força anys.

Com hem vist més amunt, a la catedral de Sant Vicenç de Roda d'Isàvena, per damunt dels canonges, hi havia les dignitats, que ja hem esmentat en parlar dels documents fets pel bisbe Ramon Dalmau a la fi del seu episcopat. De fet, trobem algunes de les dignitats mencionades per primera vegada des de l'any 1086, encara que això no vulgui dir, cal subratllar-ho, que no existissin des d'abans. Les dignitats a Roda eren les següents:

PRIOR. Trobem documentat un prior de la comunitat de canonges de Roda d'ençà de l'any 1086 ("Arnallo Petro priori", doc. 98). Potser ja existia des d'abans. En els documents, signava immediatament al darrere del bisbe. Tenia un paper primordial amb relació a les compres i vendes, i amb relació a tota mena de contractes. Recordem el prior Mir Roger, que acabem d'esmentar més amunt (fou prior almenys des de l'any 1093). Cal pensar que, des de la fi del segle XI, també trobem esmentats els priors de Sant Andreu de Barravés o de Sant Martí de Cavallera (dues antigues abadies que depenien de la seu episcopal i que, per tant, eren uns priorats monàstics; "Ichile, prioris Sancte Andree", doc. 126, any 1093). A Roda, a partir dels anys 1135-1136 (doc. 319), es menciona, al costat del prior major, un prior claustral.

CAMBRER. El cambrer (*camerarius*) és esmentat per primera vegada l'any 1094 (doc. 134). L'any 1130 (doc. 276) trobem un canonge anomenat Garcia, que era el cambrer de la comunitat; també és mencionat en alguns altres documents escrits els anys següents. Cal suposar que s'encarregava de l'administració. Com les altres dignitats de la canònica, devia disposar d'unes rendes pròpies (i havia de contribuir d'alguna manera a ajudar la resta dels canonges).

ALMOINER. Trobem esmentat l'almoiner (*elemosinarius*) d'ençà de l'any 1093 (docs. 126 i 134). En aquests dos documents es fa esment de Baró, que tenia aquest ofici ("Baronis elemosinarii"). Era l'encarregat de l'almoina de la seu episcopal. En el conjunt de documents que publiquem, en trobem alguns d'altres, d'almoiners: "helemosinarius Arnallus Petrus" (docs. 163 i 178), "Guillem Bonofilio elemosinario" (docs. 231 i 271), "Ennechonis helemosinarii" (docs. 282, 283 i 296), "Raymundo Petri helemosinario" (doc. 313), "Garsiam elemosinarium" (doc. 318), "Raimundus helemosinarius" (doc. 319), "Petri de Marcella, Rotensis helemosinanarii" (doc. 329 i 331).

SAGRISTÀ. Vers els anys 1028-1035 (doc. 30), ja trobem mencionat un sagristà anomenat Galí ("pro anima de Galindone, sacristano"); no és pas segur que fos sagristà de Roda. Entre els anys 1076-1080 (doc. 76), s'esmenta un sagristà que rebia el nom de Bernat Llorenç ("sacristano Bernardo Laurentio"). Com en les altres catedrals, a la seu de Roda, el sagristà es devia fer càrrec del culte a la seu episcopal. Encara en altres documents també es parla de sagristans: "Raimundus sacristanus" (potser de Barbastre,

doc. 186), "Wielmo Arnaldi, sacristano Sancti Vincenti" (docs. 189, 210 i 211), "Guielmo sacristano" (docs. 220 i 221).

CELLERER. El trobem documentat l'any 1081 (doc. 84). El primer cellerer (*cellararius*) documentat es deia Guillem Ramió ("Guielmo Ramio, cellararius"). Era el responsable de l'abastiment dels canonges. També en trobem d'altres, com: "Bertrandus cellararius" (docs. 313, 319 i 334).

INFERMER. L'any 1094, hi ha mencionada, al testament de Ramon Dalmau, l'existència de l'*infirmarius* (doc. 134). Al llarg de tot el segle XII, no trobem cap vegada més l'esment d'un infermer de la canònica de Roda d'Isàvena (fet que no vol pas dir que no existís).

ARDIACA DE RIBAGORÇA. Al segle X, en molts bisbats ja s'esmenta l'existència d'ardiaques; en principi, un per diòcesi.[155] Fou, però, a la fi del segle XI (almenys d'ençà de l'any 1093) quan es va fragmentar el territori del bisbat de Roda en diversos ardiaconats. L'ardiaconat de Ribagorça (doc. 126, any 1093, "archidiaconus Rippacurcie") s'estenia per la vall mitjana de l'Isàvena, per l'anomenada vall de Ribagorça. En aquest document 126, ja trobem que es fa esment de l'ardiaca Arnau Gombau encarregat d'aquesta demarcació ("Arnaldi Gombaldi, archidiaconi Rippacurcensi"). En principi, s'ha considerat que els ardiaques tenien com a funció vetllar pels costums del clergat i també dels feligresos, i preocupar-se de l'aplicació de les mesures que es prenguessin als concilis.[156] De fet, era així en l'àmbit general, encara que la documentació ribagorçana no ens permeti de saber res en concret. És lògic pensar que actuaven com a transmissors entre el bisbe i els diferents rectors (o abats) de les nombroses parròquies que hi havia repartides pel territori; evidentment, l'ardiaconat era una institució intermèdia entre el bisbat i la parròquia. Com hem dit, aquests ardiaconats perduraren després del trasllat de Roda a Lleida; certament, d'ençà de l'any 1149, amb una diòcesi molt més extensa, encara hi havia més motiu perquè existissin.[157]

155. Amb relació a aquest aspecte, es pot consultar l'estudi de Manuel IGLESIAS COSTA, *Roda de Isábena*, Instituto de Estudios Pirenaicos, Jaca, 1980, pàgs. 158-161. En aquesta obra també hi trobem la biografia de tots els bisbes de Roda.

156. Amb relació als ardiaques: J. R. PIQUÉ, "Els primers bisbes...", pàg. 226.

157. J. BOLÒS – J. R. PIQUÉ, "Les parròquies: centres espirituals i demarcacions territorials", *Arrels cristianes, vol. II: Temps de consolidació. La baixa edat mitjana. Segles XIII-XV*, Pagès editors – Bisbat de Lleida, 2008, pàgs. 111-130.

ARDIACA DE TERRANTONA. L'ardiaconat de Terrantona tenia com a centre l'església de Sant Martí de Terrantona i s'estenia entre el riu Cinca i l'Éssera. De fet, la seva existència, com la dels ardiaconats de Benasc i de Pallars, representava una evident descentralització i una delegació del poder del bisbe. Com es desprèn indirectament de la normativa establerta per Ramon Dalmau l'any 1093, els ardiaques havien de posseir unes rendes pròpies. L'any 1093 (doc. 126), es feia esment de l'"archidiaconus Terrantone". L'ardiaca, en aquest moment, era Bernat Guillem ("Bernardi Guillelmi, archidiaconi Terrantone", doc. 126).

ARDIACA DE BENASC. L'ardiaconat de Benasc o de les Muntanyes s'estenia per les valls situades més enllà del coll de les Ares, de la serra del Turbó. De fet, comprenia la conca més alta del riu Éssera. Ja el trobem esmentat l'any 1093 (doc. 126): "archidiaconus de Montanis, scilicet, de Benasch". Un canonge anomenat Ramon era al capdavant d'aquest ardiaconat ("Raimundi, archidiaconi de Benasch", doc. 126).

ARDIACA DE PALLARS. L'ardiaconat de Pallars s'estenia per la conca alta de la Noguera que ara anomenem Ribagorçana (i que aleshores rebia el nom de Noguerola). L'any 1093, ja s'esmenta un ardiaca de Pallars: "Petri Onifredi, archidiaconi Paliarensis" (doc. 126).

A més, entre les dignitats del bisbat de Roda també podem fer esment de l'abat d'Alaó. Ja hem vist que, d'acord amb la cessió feta pel bisbe Ramon Dalmau, de l'any 1092, el monestir de Santa Maria d'Alaó passà a dependre dels canonges. L'any 1093, per exemple, l'abat d'aquest monestir signà un document, darrere del bisbe (doc. 126). També tenien un lloc entre les dignitats del capítol de Roda, el prior de Sant Martí de Cavallera i el prior de Sant Andreu de Barravés. Ambdós priors estaven al capdavant de sengles comunitats segurament monàstiques, d'una manera semblant al que s'esdevenia amb l'abat d'Alaó, que era al capdavant dels monjos d'aquesta abadia. Sembla que el capellà de Santa Llestra també tingué, en algun moment, una funció al capítol, encara que la seva actuació principal fos amb relació a aquesta població situada al costat de l'Éssera.

Com veurem al proper volum, després de l'any 1149, data de la conquesta de la ciutat de Lleida per part dels comtes de Barcelona i d'Urgell, diverses d'aquestes dignitats es van traslladar molt a prop d'on hi havia la nova seu episcopal.

La fraternitat

Nombrosos documents conservats a l'arxiu de Roda fan esment d'una *fraternitas* amb relació a aquesta catedral ribagorçana. Sovint trobem mencionada l'existència d'homes o de dones que pertanyien a aquesta fraternitat o que, per tal de poder-hi pertànyer, feien donacions a la seu. Tal com assenyala Núria Grau, cal relacionar aquesta institució amb la *familiaritas* que hom podia trobar en alguns monestirs de l'alta edat mitjana.[158] La relació que s'establia entre el membre de la fraternitat i la canònica permetia que aquell que pertanyés a aquesta confraria gaudís dels beneficis espirituals de la institució, a canvi, certament, de la donació prèvia a la catedral d'una part important del seu patrimoni. Com diuen els mateixos documents, el que hi entrava donava el seu cos, per ésser sebollit al cementiri de la comunitat, i la seva ànima, per tal de beneficiar-se de les oracions de la resta dels membres de la comunitat, un cop difunt. Alguns dels que esdevingueren confrares eren persones grans —potser abandonats pels fills i pels parents— i allò que esperaven de la fraternitat, en aquestes circumstàncies, era ésser alimentats i vestits.

Tanmateix, també cal tenir present que a la fraternitat de Roda hi trobem homes, dones, parelles i, fins i tot, matrimonis amb llurs fills. Així, Rotllan Ermengol, l'any 1133, feu donació, a Sant Vicenç i als canonges de Roda, d'un capmàs que posseïa a Esdolomada, tingut per Bertran. Reconeixia que ell, juntament amb el seu pare i la seva mare, havien estat acollits a la fraternitat de Roda ("fratribus meis canonicis Rotensibus, qui collegerunt me et patrem meum et matrem meam in sua fraternitate et societate in vita et in morte", doc. 291).

De fet, hi ha uns precedents força antics de l'existència de dones que es donaven a la comunitat de Roda amb algunes terres. En la consagració de Sant Vicenç de Roda, feta entre els anys 1028 i 1035, per part del bisbe Arnulf (doc. 30), ja trobem esmentada Meravella (*Miraveles*), que fou, tenint-ne plena consciència, "tradita ad Sancto Vincentio", alhora que feia la donació d'una terra i d'una vinya a Llastanosa. També s'esmenta una altra donada, "Imitira, tradita ad Sancto Vincentio", que cedí una terra, una vinya i una casa coberta. Més endavant, encara trobem que Bagelda ("Bageldes,

158. N. GRAU, *Roda de Isábena...*, pàg. 125,

qui sum tradita in Sancto Vincencio"), va lliurar una vinya a l'Obac ("illo Opacho"), per l'ànima de Bradira.

Centrem-nos en la fraternitat de Roda d'Isàvena. Com hem dit, l'entrada a la fraternitat suposava la donació d'una propietat al bisbe i als canonges, d'una manera semblant al que representava lliurar un fill com a oblat, per tal que esdevingués canonge. En algun cas, era una donació *post obitum*, per a després de la mort. De vegades, però, al document s'esmenta que el que feia la donació ja era membre de la fraternitat, cosa que fa pensar que potser estava ampliant la donació inicial que havia fet.

Com veurem en el volum segon d'aquesta col·lecció diplomàtica, la fraternitat de Roda continuà existint després de l'any 1149, data de la conquesta de Lleida i del trasllat de la seu episcopal a aquesta ciutat. No sols no va desparèixer ans, segons com, va adquirir més força en una època en què el pes de la canònica de Roda havia minvat, arran del trasllat a la capital del Segrià.

Per cloure aquest apartat, deixant de parlar de la fraternitat rodenca, cal assenyalar que, amb relació a algunes de les "abadies" o rectories que hi havia en aquest territori, també trobem l'existència de donacions de persones o de parelles, segurament grans i soles, amb alguna de llurs possessions. Aquests homes, dones o parelles perseguien dels clergues una recompensa material (que els alimentessin, vestissin ["abeam victum et vestimentum"] i segurament ajudessin) i una recompensa espiritual (que resessin per ells un cop morts, tot celebrant amb misses els aniversaris). Trobem un cas molt evident d'aquesta mena de fraternitat amb relació a Santa Maria de Güel (docs. 351, 353 i 355).

DOMINI DE LA SEU DE RODA

En les properes pàgines, primerament parlarem dels diferents tipus de béns i de drets que formaven el notable domini que tenia la seu de Roda d'Isàvena. Centrarem breument l'atenció en els castells, les esglésies, els pobles, els capmasos, les terres on es plantaven cereals o vinyes, els horts, els molins, les pastures, etc. Després, en un altre capítol, ens fixarem en com es distribuïen aquests béns, tant a les terres situades al nord del Turbó, com a les valls de la Ribagorça central, com a les contrades situades al sud de la serra de la Corrodella, a la plana de Montsó i a la Llitera.

En estudiar el patrimoni d'un senyor eclesiàstic, ens podem plantejar una sèrie de qüestions. Una primera qüestió fonamental fa referència al motiu pel qual els béns i els drets que tenia el senyor es repartien de la manera com ho feien. Era casual la distribució de béns i drets sobre el territori (resultat potser d'unes donacions espontànies) o més aviat aquesta distribució anava lligada a un conjunt d'interessos econòmics i a un desig de control de l'espai? En el cas d'un domini episcopal, calia sumar als interessos que podia tenir el bisbe com a senyor dominical i jurisdiccional el desig que també havia de tenir de controlar tot el bisbat, com a principal institució de l'Església. I, evidentment, a l'hora de tenir un domini sobre el territori, la diòcesi, no era pas el mateix tenir un castell (amb la jurisdicció), una església parroquial, un alou, un molí, un home (per exemple un excusat) o bé només un tros de terra on es plantaven vinyes, oliveres o ordi.

Un aspecte que també cal tenir present és el de la cronologia en la formació del domini, en aquest cas el de la seu episcopal. Cal assenyalar que, a Roda, sembla com si després de la recuperació de l'any 1068 (o de poc abans) gairebé tot començés de bell nou. Tenim poques dades sobre el patrimoni seent, immoble, que tenien els bisbes de Ribagorça al segle x, abans de les algarades islàmiques que hi hagué l'estiu de l'any 1006, que portaren que el bisbe hagués de fugir i instal·lar-se uns anys a Llesp (al nord-est del Pont de Suert). Podem recordar que, fins i tot, hi ha un document que ens recorda els problemes que hi hagué per tal de poder recuperar un molí que havia estat del bisbe abans d'aquest any 1006 (doc. 80, anys 1076-1080). Certament, els primers bisbes ribagorçans no només devien tenir això, un molí, al terme de Roda o en altres termes d'aquesta comarca pirinenca.

També és important descobrir el paper que tingueren els diferents donadors en la formació d'un gran domini senyorial. Quina importància hi tingueren els reis, els comtes, la noblesa o els petits i mitjans propietaris que no pertanyien a la noblesa? Normalment trobem aquesta informació en les diverses donacions que es feren, encara que hom no sempre pugui assegurar la no existència de buits documentals importants. Amb relació al domini del bisbe i dels canonges de Roda d'Isàvena, és fàcil d'adonar-se a l'acte de la importància que tingué el suport de la monarquia aragonesa en la creació i en el creixement d'aquest notable patrimoni de béns immobles i de drets.

Així mateix, cal tenir present que, l'any 1092, un patrimoni fins a aquest moment únic fou repartit en dues parts: una per al bisbe de Roda i una altra per als canonges de Sant Vicenç; aquesta partició és esmentada d'una manera meticulosa al document 118. A partir d'aquesta data, els dominis que pertanyien només al bisbe no eren gaire extensos; la majoria van passar a dependre de la canònica.[159] En tornarem a parlar més endavant.

Hem de dir també que a continuació no perseguim pas fer un estudi aprofundit del domini de la seu de Sant Vicenç de Roda d'Isàvena. Hi ha diversos treballs fets fa poc temps que aclareixen els principals aspectes sobre els béns seents i els drets d'aquesta catedral i de la canònica annexa.[160] Malgrat això, a continuació, estudiarem d'una manera sumària cadascun dels components d'aquest domini episcopal, força important quantitativament i qualitativa. Cridarem l'atenció, per exemple, sobre el desig, en ple període feudal, de disposar de castells i de termes castrals, com s'esdevenia en altres diòcesis catalanes. També serà interessant qüestionar-nos sobre per quin motiu la seu de Roda volia tenir un centre productor d'oli a Orcau (Conca Dellà, Pallars Jussà) o bé per què estava tan interessada en el vi que hom produïa a Castilló de Sos, a més de 900 m d'altitud. És important també, a l'hora d'entendre l'administració d'aquest gran domini dominical i jurisdiccional, valorar el paper que podien tenir els excusats esmentats —d'una manera personalitzada— en un document fet pel rei Sanç Ramir, els quals en part ja havien estat donats a la catedral ribagorçana en època de Sanç III de Pamplona. En resum: el bisbe i els canonges esdevingueren uns grans terratinents i uns dels senyors més importants del territori per on s'estenia el bisbat de Roda.

Certament, no coneixem pas la comptabilitat real d'aquest domini, les seves entrades i també les sortides. Les entrades, però, foren prou importants per poder construir l'edifici de la seu que s'alçava primerament a Roda i, després, durant uns anys, a Barbastre. Tot i que no podem barrejar el patrimoni privat del bisbe amb els béns de la catedral, sorprèn el fet que un bisbe

159. G. Tomás afirma que, més endavant, només un reduït grapat de béns, a Aguilaniu, a Fonts i a l'Almúnia de Sant Joan, van dependre directament del bisbe de Lleida en aquestes terres d'influència ribagorçana. G. TOMÁS FACI, "La organización del territorio...", pàg. 247.

160. Podeu veure també: N. GRAU, *Roda de Isábena*..., pàgs. 134-148.

com Ramon Dalmau, tal com consta al seu testament, fet l'any 1094 (doc. 134), hagués pogut deixar al rei mil mancusos o bé hagués prestat seixanta mancusos a un home, potser d'origen occità, anomenat Pere de Llemotges (Petrus Limovicencis). I encara és més sorprenent que, en aquest moment, deguessin al bisbe, a la ciutat de Lleida (certament sota domini musulmà), cent trenta mancusos més. Evidentment, com hem dit, es pot assegurar que, força abans de l'any 1149, el bisbe i la canònica de Sant Vicenç de Roda d'Isàvena havien esdevingut els senyors eclesiàstics més importants de la Ribagorça. Eren senyors dominicals o de la terra en algunes zones, sobretot en les contrades més properes a la seu episcopal. Eren senyors jurisdiccionals en molts indrets, per exemple al terme de Roda i també allà on tenien un terme castral. I, encara, tenien drets de tipus eclesiàstic per gairebé tota la diòcesi.[161] Gaudien de drets sobre grans dominis (cedits pel rei), sobre dominis de mida mitjana (lliurats pel monarca o per senyors locals) i sobre un nombre important de parcel·les de mida reduïda. A part, també tenien drets públics cedits pel rei sobre pastures i boscs o bé amb relació a drets de pas alliberats del pagament de les lleudes.

Castells i llocs fortificats

Els bisbes de Roda foren senyors de diversos castells. No ens pot pas sorprendre. Era normal que les seus episcopals tinguessin fortificacions. Podem recordar l'estudi que feu Paul H. Freedman sobre el bisbat de Vic. En el capítol quart del seu llibre *Tradició i regeneració a la Catalunya medieval* parlava sobre els castells episcopals.[162] Hi afirmava, amb relació a la diòcesi de Vic, que "en diferents períodes, els bisbes arribaren a posseir aproximadament uns vint-i-cinc castells o en foren els seus responsables".[163] Hauríem trobat realitats semblants amb relació, per exemple, al bisbat d'Urgell. Centrem ara l'atenció en allò que tenien els prelats de Roda d'Isàvena.

161. A parer de G. Tomás els seus dominis eren més importants que els dels monestirs d'Alaó, d'Ovarra o de Lavaix. G. TOMÁS FACI, "La organización del territorio…", pàg. 256.

162. Paul H. FREEDMAN, *Tradició i regeneració a la Catalunya medieval*, Curial, Barcelona, 1985, pàgs. 147-178. L'edició original anglesa d'aquest llibre, *The Diocese of Vic*, fou publicada l'any 1983.

163. P. FREEDMAN, *Tradició i regeneració…*, pàg. 148.

Cal assenyalar, en primer lloc, que la catedral de Roda era senyora de l'*oppidum* o *castellum* de Roda, que de vegades va rebre, fins i tot, el nom de *civitas*. Curiosament i casual, la població de l'Esquerda, al bisbat de Vic, també era considerada en època carolíngia com a *Rota civitate*.[164] En ambdós casos, no eren pas ciutats de tradició romana. Tanmateix, en el cas de Roda d'Isàvena, el fet que aquesta població encimbellada esdevingués una seu episcopal feu que tingués una funció semblant a la que van tenir moltes ciutats altmedievals construïdes sobre uns fonaments clàssics. Cal assenyalar que, l'any 1068 (doc. 43), el rei Sanç Ramir d'Aragó va donar a la seu ribagorçana els drets que tenia sobre aquest nucli urbà de Roda, tal com els tenia el seu pare i el seu avi. Eren uns drets bàsicament de tipus jurisdiccional (plets, el cens públic, drets sobre aigües, pastures, boscs i garrigues); també s'hi esmenten drets eclesiàstics, com els delmes, les primícies i les oblacions ("ipsam civitatem Rotam cum terminis suis quos in diebus avi et patris mei habuit"). L'any 1085 (doc. 96), en un document també reial, es menciona "castrum Rote, cum villa et terminis suis".

A més, els bisbes de Roda també tingueren drets sobre els castells següents:

— CASTELLÓ DE TOR (doc. 95, any 1085). S'esmenta en una còpia posterior: "castrum et villam quod dicitur Castellon a Tor". Trobem el mateix al document 96, de l'any 1088.

— VIUET (doc. 96, any 1085). En aquesta data fou donat pel monarca aquest castell al monestir de Sant Andreu de Barravés, que depenia de la seu de Roda ("donamus Sancto Andree apostolo, beati Petri germano, castrum quod dicitur Viuo, cum omnibus suis terminis et omnibus suis pertinentiis, et omnem vallem Arravensem, cum omnibus suis pertinentiis, et omnem vallem Super Salientis"). Vegeu també la donació reial esmentada al document 128 (any 1093). L'any 1117 (doc. 233), el bisbe Ramon de Roda d'Isàvena va donar en feu a Ramon d'Erill aquest castell

164. J. BOLÒS - V. HURTADO, *Atles del comtat d'Osona (798-993)*, Rafael Dalmau editor, Barcelona, 2001, pàgs. 26 i 114. I. OLLICH - M. ROCAFIGUERA - M. OCAÑA, "The Southern Carolingian Frontier in *Marca Hispanica* along the River Ter: *Roda Civitas* and the Archaeological Site of L'Esquerda (Catalonia)", a N. CHRISTIE - H. HEROLD, *Fortified Settlements in Early Medieval Europe. Defended Communities of the 8th-10th Centuries*, Oxbow, Oxford, 2016, pàgs. 205-217.

de Viuet, de tal manera que Galceran, que tenia el castell pel bisbe, esdevingués home seu.

— AGUILANIU (doc. 96, any 1085). El monarca Sanç Ramir d'Aragó també donà a la seu de Roda "castrum quod dicitur Aquilanidum", el castell anomenat Aguilaniu.

— ESPLUCS (doc. 104, any 1089). Sanç Ramir feu donació, poc després, de "illum castrum et villam et ecclesiam quod dicitur Splugs". És una població situada al costat del municipi d'Almacelles (ja dins la comarca del Segrià; històricament, podem considerar que tot aquest territori formava una àmplia comarca de la Llitera). En aquesta data era un territori perillós, molt proper a la frontera.

— CASTELLONROI (doc. 123, any 1093). El vescomte Guerau Ponç i la seva muller van donar el castell antigament anomenat Castelló, que acabaven de conquerir ("castellum quod antiquitus dicitur Castellion, quod Deus dedit nobis de manu paganorum"). Creiem que és molt probable que es tracti de Castellonroi, situat a la Llitera, a tocar del Segrià.

— "CANALILLS" o "Canalells", potser a Sant Andreu, a l'est del municipi d'Olvena (doc. 142, any 1096). Mir Gombau i el seu fill Pere Mir i la seva cunyada Sança vengueren al bisbe Llop de Roda, pel preu de mil cinc-cents mancusos d'or de València, "kastrum quod dicitur Kanalelgs".

— CONGEL (doc. 146, any 1098). Pere I d'Aragó va donar a l'església de Santa Maria de Montsó la vila i el castell de Congel (feta excepció del que havia lliurat al sarraí Galefon). També establí que allò que tenien per ell Garcia Eixemèn de Grustán i Berenguer Gombau, ho poguessin continuar tenint pel bisbe Ponç de Roda.

— FORNILLOS o "Fornells" (doc. 167, any 1101). Pere I d'Aragó donà el castell de "Fornells" ("castrum [...] quod vocatur Fornells, cum omnibus terminis suis ab integro, libere et ingenue, sicut hodie teneo et possideo, tali tenore ut ipsum castrum Exemeno Santii ad servitium Sancte Marie et episcopi teneat sicut per me ipsa die tenebat"). Eiximèn Sanç ho ha de continuar tenint pel bisbe de la mateixa manera que abans tenia aquesta fortificació pel rei.

— CERCET (doc. 205, any 1109). Donació del rei Alfons I d'Aragó. El monarca lliurà al bisbe "castrum quod dicitur

Cerced, cum omnibus terminis suis quos habet vel habere debet".

— TRONCET (doc. 311, any 1135). Ramir II, rei d'Aragó, feu nombroses donacions a Sant Vicenç de Roda, una de les quals fou el castell i la vila de Troncet, amb el seu terme i amb tots els censos i drets que li pertanyien ("ecclesiam, castrum vel villam quod dicitur Tronçet, cum omnibus suis terminis ab integris, heremis et populatis, et cum omnibus çensis et directatiçis quod ad me, regiam personam, ibi pertinet vel pertinere debet"). Cedí tots els drets que hi tenia com a monarca. Fou confirmat l'any 1137 (doc. 323; "castrum vel villam quod dicitur Tronceto").

— FONTS (doc. 315, any 1136). Aquest monarca, Ramir II, que havia estat abat de Roda encara feu una altra important donació. Va donar: "castrum, ecclesiam et villam quod dicitur Fontes, cum omnibus suis terminis ab integris, heremis et populatis, et cum omnibus censis vel directaticis quod ad me, regiam personam, ibi pertinet vel pertinere debet". En aquest moment Fonts (ara Fonz) era una terra situada encara en una zona molt propera a la frontera amb les terres controlades pels musulmans de Lleida. Fou confirmat pel mateix monarca, l'any 1137 (doc. 323; "castrum quod vocatur Fontes, cum sua villa").

— HUERTA DE VERO (doc. 323, any 1137). En aquesta data es fa esment de "castro de Ortu, cum sua villa". Aquest lloc és situat entre Barbastre i Alquèssar, molt a prop d'Adahuesca.

Les esglésies

Un percentatge important de les esglésies del bisbat depenien directament del bisbe. Amb tot, segurament n'hi havia moltes altres que depenien de monestirs, de senyors laics (que segurament les havien fet construir) o, fins i tot, de comunitats rurals. Adonem-nos que el mateix bisbe donà algunes esglésies a monestirs catalans, com Sant Pere de Rodes (Sant Just de la Millera, doc. 149, any 1098), o a algunes abadies occitanes, com Sant Víctor de Marsella (Albalat de Cinca, doc. 162, any 1101) o Santa Fe de Conques (Barbastre, doc. 170, any 1101). Per entendre la importància del nombre d'esglésies que depenien de la seu de Roda, només cal donar un cop d'ull a la concessió que el bisbe Ramon Dalmau va

fer, l'any 1092 (doc. 118), al capítol de canonges de Sant Vicenç. S'hi esmenten moltes esglésies parroquials repartides per tot el territori diocesà. Les hem comentat més amunt, en estudiar la canònica i fer esment d'aquest notable document 118.

S'ha assenyalat que, al llarg dels segles que estudiem, l'eclesiàstic que s'estava al capdavant d'una església parroquial va rebre diversos noms. Sembla que, fins cap a l'any 1050, predominava a la documentació el mot prevere (*presbiter*); tanmateix, entre aquest any 1050 i el 1250 passà a ésser predominant la paraula abat (*abbas*), i a partir d'aquesta darrera data es difongué el mot rector, que ha prevalgut fins ara.[165] L'aparició de la paraula abat, que de vegades pot ésser causa de confusions, té un gran interès atès que ens duu a pensar en l'existència d'un conjunt de clergues que convivien servint una església parroquial i que vivien a l'abadia (de vegades, després, la rectoria). Hom ha afirmat, per exemple, que a Sant Esteve del Mall, a la segona meitat del segle XII (fora per tant del marc cronològic estricte d'aquest estudi), hi havia una comunitat de preveres. En aquell moment hom diferenciava l'abat de Sant Esteve, dels preveres de les diverses esglésies que en depenien.[166] Així mateix, a Lasquarri, vers l'any 1040, només es feia esment d'una possible església de "Sancta Maria et Sancti Petri et Sancti Martini cum aliis sibi subiectis". Amb tot, molt més tard, l'any 1232, ja es deia que les esglésies de Santa Maria d'Avellana (Santa Maria Magdalena de Visallonga) i de Sant Pere de Móra eren sufragànies; l'església de Sant Martí era la de Lasquarri. Hauríem pogut trobar una realitat semblant a Fontova, a Serradui o, per exemple, a la vall de Bardaixí.[167]

Podem proposar que aquestes comunitats de clergues fossin el resultat de l'agrupament entorn d'una església principal de diferents capelles, potser creades per senyors laics. Sembla que fou així en el cas de Sant Miquel de Fontova. L'any 1113 (doc. 227), Baró, Bernat Galí i Domènec evacuaren i van donar al bisbe Ramon de Barbastre (i de Roda) l'església de Sant Miquel, situada al coll de Fontova, amb els delmes, les primícies, les oblacions i els drets sobre les defuncions, i amb les heretats o alous que tenia. Si els donadors i llurs hereus volien tenir aquest alou de Sant

165. G. TOMÁS FACI, "La organización del territorio...", pàg. 268.

166. Segons Guillermo Tomás, les de Peguerola, de la Riba i de Vallmanya. G. TOMÁS FACI, "La organización del territorio...", pàg. 269.

167. G. TOMÁS FACI, "La organización del territorio...", pàg. 269.

Miquel havien de lliurar al bisbe uns productes; també s'acordà la possibilitat que un membre de la família dels donadors continués essent el clergue de Sant Miquel, i que depengués de l'abat de Santa Cecília i del bisbe. És prou evident: "et si fuerit clericus de nostra generatione, qui bonus sit ad servitium Dei, stet cum abbate Sancte Cecilie, sicut unus de bonis clericis suis, et abbas Sancte Cecilie tenebit ecclesiam Sancti Michaelis per manum episcopi, cum decimis et primiciis et oblationibus et defunctionibus". Gairebé no caldria recordar que l'"abadia" de Fontova era a Santa Cecília, on vivia l'abat; esmentem, de passada, que al costat de Santa Cecília hi havia el notable castell de Fontova, un *oppidum* semblant als de Sant Esteve del Mall o de Calassanç (figs. 21 i 72) i construït, en part, abans de l'any 1000.[168]

Com es desprèn del que veiem en aquest document de l'any 1113, la pressió reformadora de l'Església tingué prou força com perquè, a partir sobretot del darrer quart del segle XI, lentament, molts senyors laics cedissin el delme que cobraven en llurs dominis. Aquests delmes de vegades foren lliurats al bisbe, però d'altres vegades també anaren a parar a monestirs i, algun cop, a les esglésies parroquials. Al document 37, de l'any 1060, arran de la consagració de Visalibons, els senyors, Berenguer Gombau i la seva muller Llorereta, cediren a la parròquia, acabada de consagrar, els delmes i les primícies de la senyoria de "Puiredon" ("omnia nostra sennoria de Poyo Retundo usque Intramas Aquas, et de termino Villa Carlli usque in termino Beranue"), amb tot el que hi tenien i hi havien de tenir. També cediren els llocs de la Paül i Gavardesa ("de castro Silvi"), amb els delmes i les primícies. D'altra banda, Ramon Amat, senyor de Beranui, i la seva muller donaren els delmes i les primícies de la Plana de Cercosa. Encara, Ansilà i la senyora Ginta cediren els delmes i les primícies de tot l'alou que hi tenien.[169] En aquest moment, totes les institucions eclesiàstiques perseguien amb delit poder recuperar el cobrament d'aquesta onzena part de tots els esplets agrícoles i de tots els beneficis derivats de l'activitat ramadera.

168. J. BOIX - J. BOLÒS, "Castell de Fontova", *Catalunya Romànica*, vol. XVI: *La Ribagorça*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1996, pàgs. 529-532.

169. Com assenyala Guillermo Tomás, de vegades se cediren els oratoris familiars, amb llurs delmes, a les institucions eclesiàstiques més importants G. TOMÁS FACI, "La organización del territorio...", pàg. 273.

D'altres vegades, trobem renúncies a franqueses (segurament amb relació a no haver de pagar el delme o a retenir-lo per a clergues potser de la família), per exemple en benefici de monestirs o de la seu episcopal. L'any 1073 (doc. 51), Ramon i la seva muller Riquil·la, juntament amb llurs fills Joan i Mir, donaren els delmes que tenien, pel fet de gaudir d'unes franqueses ("nostras franchedas"), a Santa Maria d'Alaó, a Sant Pere, al bisbe Salomó i als clergues que hi vivien. Aquest no fou pas un cas únic. Podem veure donacions semblants al document 52, de l'any 1074. També, l'any 1078 (docs. 69 i 70), hi hagué dues cessions molt semblants a aquestes, encara que ja sota l'episcopat del bisbe Ramon.[170]

També cal assenyalar que els sobirans aragonesos, els darrers decennis del segle XI i durant la primera meitat del segle XII, feren moltes cessions d'esglésies a la seu de Roda o bé a grans monestirs del seu comtat. Així, l'any 1085 (doc. 96), Sanç Ramir va confirmar la donació de l'església de Santa Llestra ("ecclesiam Sancta Listra") i donà les esglésies d'Àries, de Padelles i de Crespà ("ecclesiam de Arias et de Padelles et de Crespan"), situades entre Estadella i Fonts. Les donacions continuaren els darrers anys del segle XI i al llarg del segle següent, quan sovint es donava la població, amb l'església i de vegades fins i tot amb el castell (com s'esdevingué en els casos d'Esplucs o de Fonts). Amb tot, els documents conservats no ens poden fer oblidar una realitat que perdurava fins i tot al segle XV, quan encara hi havia moltes esglésies del bisbat de Lleida que no estaven en mans del bisbe ni de senyors eclesiàstics.[171]

De fet, potser cal relacionar algunes d'aquestes renúncies esmentades més amunt amb el document que va fer redactar Sanç Ramir, l'any 1081 (doc. 81), en què aquest monarca restituïa, compungit, els delmes i les primícies que havien d'ésser cobrats per les esglésies parroquials d'aquesta seu i que ell, d'una manera injusta, havia rebut i retingut ("recognovit gravem culpam erroris, scilicet, quod decimas et primitias que ad ius parrochianarum ecclesiarum eiusdem sedis pertinebant ipse suique contra iustitiam acciperent et retinerent").

170. G. TOMÁS FACI, "La organización del territorio...", pàg. 273, assenyala que al cartulari d'Alaó, entre els anys 1054 i 1088, trobem cinc donacions més, semblants a aquestes quatre que hem esmentat en el nostre diplomatari.

171. J. BOLÒS - J. R. PIQUÉ, "Les parròquies: centres espirituals i demarcacions territorials", *Arrels cristianes, vol. II: Temps de consolidació. La baixa edat mitjana. Segles XIII-XV*, Pagès editors - Bisbat de Lleida, 2008, pàgs. 111-130.

Amb tot, també cal tenir ben present la força del moviment oposat a aquestes restitucions. Malgrat la importància que tenia el moviment reformista dins l'Església, el desig d'impulsar el procés de conquesta de terres situades sota domini islàmic va portar que es permetés per part de la mateixa Església i, fins i tot, que de vegades s'impulsés el domini d'esglésies per senyors laics, amb la finalitat d'esperonar la conquesta de terres d'Al-Andalus. Vers l'any 1095, es va difondre la butlla "Tuae dilectissime", escrita pel papa Urbà II i adreçada al rei Pere I d'Aragó, en què es confirmava la concessió dels delmes i les primícies de les terres conquerides als musulmans; en principi es basava en un text fet pel papa Alexandre II (1061-1073) i tramès a Sanç Ramir, pare del rei Pere. Aquesta butlla "Tuae dilectissime" (doc. 136) ha estat considerada falsa per molts historiadors. Sigui com sigui, allò que s'aceptava en aquesta butlla s'aplicà moltes vegades al llarg dels decennis següents i fou motiu d'un gran nombre d'enfrontaments entre la noblesa i l'Església. Per exemple, en un document fet entre els anys 1109 i 1112, es feia esment de l'apropiació d'esglésies i de drets eclesiàstics per part del comte Pere Ramon I de Pallars Jussà (doc. 223) i de llur evacuació (en benefici del bisbe d'Urgell), tal com abans ho tenien Berenguer Gombau de Benavent i Capella i Pere Gausbert de Cornudella. En aquest mateix document d'evacuació, el comte també s'obligava, ell i els seus cavallers (potser per tal de fer-se perdonar), a lluitar contra els sarraïns, per exemple a les terres de Lleida.

Aquest precedent legal de la butlla "Tuae dilectissime" feu que fos possible que, en les terres de la Ribagorça meridional,[172] de la Llitera i després en altres comarques de la Catalunya Nova, alguns grans senyors, alhora que ocupaven amplis dominis, també s'apropiessin de les esglésies parroquials i de llurs rendes (d'una manera especial dels delmes). Com veurem (en els propers volums d'aquesta col·lecció diplomàtica), aquest abús fou motiu, al llarg dels anys següents, de molts enfrontaments entre els bisbes

172. Guillermo Tomás ("La organización del territorio…", pàg. 276) esmenta el cas de l'abat de Sant Romà de Castre que tenia el control de les esglésies de diferents pobles de la rodalia, com Ubiergo, Bolturina, Artasona, Olvena, Secastilla (o Setcastella) i Puy de Cinca. I el més important és que aquest "abat" va restar al llarg de tota l'edat mitjana sotmès a l'autoritat dels senyors de Castre. A més, aquest historiador crida l'atenció sobre el fet que les obligacions que tenien els capellans que estaven al capdavant d'aquestes esglésies envers els bisbes eren molt reduïdes, d'acord amb la documentació baixmedieval que va consultar.

i canonges i alguns dels grans senyors que tenien dominis en el bisbat de Roda o, més endavant, en el de Lleida.

Moltes d'aquestes esglésies ribagorçanes, sovint dirigides per un "abat", tenien una quantitat d'entrades molt considerable. Com hem comentat, d'una banda rebien els delmes de tota la producció agrícola, de cereals i de vi, però també un percentatge dels animals que naixien dins el terme parroquial. Alguns documents fan esment de graners que depenien de l'església i que segurament cal relacionar amb el cobrament de censos o també amb el cobrament dels delmes. A Serradui, l'any 1135, s'esmenta que el "sacrista Sancti Vincenci dividat cum abbatte illarum ecclesiarum illos graneros, omni tempore recipiat menssuraturas cum toto suo bladu ad integro" (doc. 308). També, en un document de l'any 1141 (doc. 331), es menciona, amb relació al bisbe Gaufred de Roda i Barbastre, que "baiulus meus sive successorum meorum mitat et teneat in eodem cellario vinum et anonam et que necessaria ei fuerint".

D'altra banda, només cal fer un cop d'ull a les dotalies d'algunes esglésies, que hem tingut la sort que es conservessin, per adonar-nos del gran nombre de terres que reberen aquestes institucions eclesiàstiques en el moment de llur consagració i dotació. I tal com veiem en moltes d'aquestes dotalies, a les donacions inicials sovint, amb el temps, encara s'afegiren noves cessions de terres i de vinyes, repartides per tot el territori de la parròquia (i de vegades curiosament fins i tot en termes veïns). Podem recordar els casos prou evidents de les dotalies de Sant Esteve del Mall (doc. 8), de Santa Maria de Güel (doc. 14), de Santa Cecília de Fontova (doc. 5), de Sant Pere de Molins (doc. 11), de Sant Julià de Capella (doc. 16), de Santa Maria de Campo o Bardaixí (doc. 4), etc. I fou així encara que, de vegades, en les transcripcions fetes modernament —per exemple en aquest darrer cas— s'hagi obviat el reguitzell de cessions que contenia el document original, fet que no ens permet de conèixer-ne l'abast real. I va ésser així encara que creguem que el document precursor fou una falsificació, per exemple en els casos de Capella i sobretot de Güel.

Pel que fa a l'elecció dels clergues que havien d'estar al capdavant d'aquestes parròquies i capelles, podem recordar allò que s'afirma, l'any 1136, amb relació a l'església de Benavarri: "et concedo et affirmo ad predicto Ramon Martin ut teneat ipsa abacia omnibus diebus vite sue, et post obitum suum ille de suis

consanguineis cui eam ipse dimiserit, cum consilio et laudamento de illo episcopo et archidiacono, et de suis vicinis" (doc. 316). El rei Ramir II donà a la seu de Roda l'església de Santa Maria de Benavarri, tanmateix el càrrec d'abat restà en mans de Ramon Martí i dels membres de la seva família. Certament, hi havia d'haver una supervisió del bisbe, de l'ardiaca i dels veïns del lloc. En molts llocs, el pes dels senyors locals, de les famílies més poderoses o de les comunitats rurals era molt important a l'hora de decidir qui havia d'ésser el rector (o "abat") de la població.

Hi ha altres aspectes sobre les esglésies que també creiem que són molt interessants. Així, per exemple, la relació que tenien amb un lloc de poblament, la distància que les separava del nucli del poble, l'advocació del sant o santa a què estaven dedicades, saber si tenien o no un terme i com era aquest territori que en depenia, etc. En parlarem més endavant, al final d'aquesta introducció, quan ens centrem en aspectes relacionats amb l'arqueologia del paisatge.

Monestirs

L'any 1068 (doc. 43), el monarca Sanç Ramir va donar a la seu de Sant Vicenç de Roda, a part de la població de Roda i de nombrosos llocs i drets, els monestirs de Santa Maria d'Alaó, de Sant Andreu de Barravés i de Sant Martí de Cavallera, amb llurs pertinences ("abbatiam Sancte Marie Alagonis, cum omnibus suis pertinentiis, et aliam abbatiam Sancti Andree in valle Arravensis, cum suis pertinentiis, et aliam abbatiam Sancti Martini de Cavallera, cum suis pertinentiis"). Va representar un canvi important per a la història d'aquestes abadies. També suposà una empenta en el moviment de restauració de la seu episcopal de Roda d'Isàvena. I, segurament, també cal relacionar aquestes donacions amb el moviment reformador de l'Església, impulsat inicialment pel bisbe Salomó (que potser no tingué prou empenta per tirar-lo endavant).

A partir d'aquest moment, els lligams entre la seu rodenca i, per exemple, l'abadia d'Alaó foren molt més intensos, tal com es desprèn d'allò que ens diu la mateixa documentació. Així, per exemple, l'any 1073 (doc. 51), Ramon i Riquil·la i llurs fills van donar els delmes que tenien en llurs franqueses a Santa Maria d'Alaó, a Sant Pere, al bisbe de Roda d'Isàvena i als clergues que vivien a la canònica. Com hem vist més amunt, s'han conservat diversos documents molt semblants a aquest.

Quan el bisbe Ramon Dalmau, l'any 1092 (doc. 118), va reformar la canònica de Sant Vicenç de Roda, per tal que els canonges hi visquessin en comunitat i sense tenir béns propis, feu donació a la canònica de les abadies de Sant Andreu de Barravés i de Santa Maria d'Alaó ("abaciam Sancti Andree de Barraves, cum omnibus suis apendiciis [...] cum cunctis suis pertinentiis. Abaciam Alaonis insuper eis trado et precipio ut semper monachorum conventus ibi maneat. Abas vero qui ibi erit ab episcopo et canonicis Sancti Vincentii eligatur et semper sit eis subditus"). Tal com s'esmenta, l'abat d'Alaó era escollit pel bisbe i els canonges, i havia de restar-hi sotmès. Adonem-nos també que en aquest moment només es parla de l'església de Sant Martí de Cavallera ("ecclesiam Sancti Martini de Cavallera") i no es diu pas que fos un cenobi (potser, però, fou un lapsus).

Per cloure aquest apartat, podem fer esment de la butlla "Spiritu Domini", adreçada, l'any 1110, pel papa Pasqual II al bisbe Ramon Guillem de Barbastre (i Roda) (doc. 212). A part d'altres coses, s'establia el territori per on s'estenia el bisbat (i per on s'havia d'estendre en el futur) i hom hi deia que també en depenien l'"abbatia Alaonis ac monasterio Sancti Martini de Cavallera, sicut in alodium Rotensi ecclesie a regibus impetrata sunt". Per tant, s'hi tornava a fer esment del monestir que s'alçava al nord de la petita població de Cavallera, dedicat a sant Martí, situat a la vall mitjana de l'Éssera.[173] Tanmateix, de fet, Sant Andreu de Barravés i Sant Martí de Cavallera esdevingueren dos priorats.

Els pobles

En moltes de les donacions reials es feia lliurament del castell i del poble (*castrum et villam*). Fou així, l'any 1085 (doc. 95), arran de la donació de Castilló de Tor. L'any 1089, quan hi hagué la cessió del castell d'Esplucs, també fou lliurat el poble i l'església ("castrum et villam et ecclesiam quod dicitur Splugs") (doc. 104). L'any 1092, el bisbe de Roda tenia el castell i el terme d'Aguilaniu, llevat d'un home ("preter unum hominem quem ego retineo ad meum opus"). De fet, la donació del castell normalment suposava la concessió dels drets jurisdiccionals sobre la gent que vivia dins del seu terme. Més endavant, l'any 1135 (doc. 311), la

173. Jordi BOIX - Joan Albert ADELL, "Sant Martí de Cavallera", *Catalunya Romànica*, vol. XVI: *La Ribagorça*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1996, pàgs. 552-553.

seu de Sant Vicenç de Roda d'Isàvena rebia el castell i el poble de Troncet ("castrum vel villam quod dicitur Tronçet"). A Fonts, l'any 1136 (doc. 315), el rei aragonès també va cedir no sols el castell, ans també la vila i l'església parroquial ("castrum, ecclesiam et villam quod dicitur Fontes"). A part d'aquestes poblacions castrals, la catedral de Roda també va rebre altres pobles, com Besians ("villam, hoc est Bisense", doc. 166, any 1102), Forcat ("medietatem de villa Enforcato", doc. 234, vers l'any 1117) i Muro de Roda ("villam et ecclesiam quod vocatur Muro Maior", doc. 300, any 1134). Cal pensar que en totes aquestes donacions fetes pel monarca aragonès, el rei cedia els drets jurisdiccionals que tenia sobre la població; evidentment no donava pas la propietat dominical sobre totes les cases i terres del seu terme.

Tal com assenyala Núria Grau en el seu acurat estudi sobre el domini de Sant Vicenç de Roda d'Isàvena, també cal tenir present les poblacions que depenien de priorats o d'esglésies que restaven lligats a la seu episcopal.[174] Així, l'any 1098, el rei Pere I d'Aragó va donar a l'església de Santa Maria de Montsó la vila i el castell de Congel, amb la condició que Garcia Eixemèn de Grustán i Berenguer Gombau i llurs fills ho poguessin continuar tenint, ara per al bisbe de Roda, Ponç, i per als seus successors (doc. 146).

Algunes d'aquestes poblacions que depenien dels bisbes i canonges de Roda o que s'esmenten a la documentació recollida en aquest diplomatari potser corresponien al tipus de poble de cases i obert, sense cap castell i amb l'església situada fora del nucli habitat original (per exemple Senet o Bissaürri). Moltes d'altres eren pobles castrals, nuclis de població organitzats amb relació a un castell (per exemple Aler). Hi havia molt pocs pobles de sagrera o eclesials (potser només Tolba). També podem assenyalar que una part d'aquests pobles mencionats als documents que publiquem acabaven d'ésser conquerits als andalusins (així, per exemple, Estada, Esplucs o Fonts), fet que fa pensar que és molt probable que l'organització i l'urbanisme que hi havia abans de la conquesta encara perdurés, almenys al llarg dels primers anys. Parlarem extensament de l'urbanisme i dels diferents tipus de pobles que trobem en el territori estudiat, que coincideix bàsicament amb les terres que depenien del bisbat de Roda d'Isàvena, en un proper apartat, quan tractem del tema del paisatge històric.

174. Núria GRAU, *Roda de Isábena...*, pàgs. 84-96 i 159.

Almúnies

Parlar de les almúnies és parlar del poblament andalusí i, també, de l'hàbitat que trobem immediatament després de la conquesta feudal. El nom *almúnia* és àrab i inicialment feia referència a un lloc habitat i a una explotació tinguda per un terratinent; després de la conquesta dels reis i comtes cristians, fou utilitzat àmpliament en les fonts escrites (molt més que no pas la paraula *alqueria*). Com va afirmar ja fa anys Xavier Eritja, hi havia, abans de la conquesta feudal, bàsicament dos tipus principals d'almúnies: les que tenien com a base material un espai irrigat i les que posseïen unes terres de secà dedicades principalment a la pastura.[175] Les primeres eren situades al costat d'una séquia; les segones, que es dedicaven al bestiar, s'alçaven a prop d'una cabanera o carrerada. Tanmateix, en estudiar la documentació de Roda, hem vist que la realitat potser era més complexa, atesa la utilització agrícola força generalitzada d'unes terres de secà, que no podien ésser regades per cap séquia. Creiem que hi hagué un ús força generalitzat dels espais de secà en època visigoda, i també durant els anys de domini islàmic. Cal pensar que moltes de les famílies que vivien en un lloc abans de l'any 713 foren les mateixes que hi vivien al segle X o al segle XI, per exemple. Tot això també ens ha de portar a plantejar-nos la importància dels espais conreables que s'estenien al llarg de les comes o valletes (que creiem que moltes vegades podien ésser conreades ja des de l'època visigoda). Aquestes comes, uns fons de valls conreats, podem considerar que se situen a mig camí entre els secans més àrids i les terres ben irrigades situades al costat d'una séquia.

Estudiarem les almúnies i llurs característiques d'una manera més profunda més endavant, en atansar-nos al paisatge que hi havia abans de la conquesta reial i comtal. Aleshores també valorarem la importància que pogueren tenir aquestes comes o fondalades una mica més humides i fèrtils a l'hora d'entendre el poblament en el món andalusí. A continuació incloem una llista dels esments d'almúnies que trobem en la documentació que publiquem. Cal diferenciar les que s'afirma que depenien de Sant Vicenç de Roda d'aquelles que no era pas així.

175. Xavier ERITJA, *De l'*almunia *a la* turris*: organització de l'espai a la regió de Lleida (segles XI-XIII)*, Universitat de Lleida, Lleida, 1998.

Doc. 75 (any 1080 [potser vers l'any 1118]). S'hi esmenta que "adquisivi de dompno Petro rege almuniam Sagarra, cum omnibus suis pertinentiis et regale preceptum". És l'almúnia de Segarres (amb les cases de Segarra Alta i el poble de Segarra Baixa), una explotació situada en una terra bàsicament de secà; l'estudiarem més endavant (fig. 68).

Doc. 105 (any 1089). Hi trobem una llarga llista d'almúnies situades al voltant de Montsó. S'hi fa esment de noranta-sis almúnies (repartides en un primer grup de setanta-quatre i en un segon grup de vint-i-dues). S'hi diu: "De almuniis vero de Littera que pertinent ad Sanctam Mariam de Montson et sunt de termino eiusdem castri de Montson."

Doc. 107 (any 1090). Esment de l'almúnia d'Aréstoles, situada pocs quilòmetres al nord de Montsó: "illa almunia de Ariestolis et illa Zeida". N'estudiarem les característiques més endavant (fig. 71).

Doc. 111 (1089-1090). Esment d'"illa almunia de Medalaflag et illa almunia de Iben Gelar ut abeas cum eorum terminis quod abebant et tenebant die quod Deus omnipotens donavit nobis Monteson". Potser vers Binaflatx[176] o Binafoc, a l'est de Montsó i a ponent del terme de Sant Esteve de Llitera (figs. 102 i 103).

Doc. 123 (any 1093). "Almuniam Albam, que est in termino de Castellon." Hem suposat que era a prop de Castellonroi.

Doc. 137 (any 1095). Alguns documents fan esment d'una manera específica d'algunes almúnies situades al terme de Montsó: "Et illum meum alodem quod habeo in Montesono et in suis terminis, hoc est illas duas almunias que sunt in Sosa et cum illa que est in Orta et illas casas quas habeo in Montesono, cum ipsis ortis, quas dedit mihi senior meus per dotem." Una devia ésser cap a la Sosa (potser cap als Salobres) i l'altra segurament a Sossils (o bé una mica més cap al sud). En parlarem més endavant (figs. 57 i 59).

Doc. 152 (any 1099). També trobem algunes almúnies amb relació a terres més septentrionals. En aquest document,

176. Potser aquest topònim es pot relacionar amb el nom Beniflà, del País Valencià. Vegeu: J. COROMINES, *Onomasticon Cataloniae...*, vol. IV, pàgs, 224-225. Amb tot, no sabem si el terme "medala" no s'ha de relacionar més aviat amb *medialia*, a partir d'una pronúncia mossàrab (vol. V, pàg. 154).

d'una banda s'esmenten les "almuniis quarum una vocatur de Medalafla, altera de Ambengala, tam in domibus quam in terris, vineis, et ortis, haberet predictus abbas IIII^{am} partes et succesoribus eius in perpetuum". Poden correspondre a les almúnies ja mencionades al document 111 (anomenades Medalaflag i d'Iben Gelar), situades a tocar de Montsó. A més, també s'hi diu: "cum omni medietate de almunia de Barasona, cum suis alodiis que sunt ultra flumen Eseram". Aquesta tercera almúnia era a Barasona, a la conca de l'Éssera.

Doc. 159 (any 1100). En aquesta data, tornem a trobar esmentada l'almúnia de Segarres: "ofero domino Deo et Sancta Maria de Tolva, in illam almuniam de Saharra, que est in illo termino de Falces".

Doc. 165 (any 1101). Donació del rei Pere I d'Aragó de "illa almunia que dicitur Saravalla, que fuit de meo patre [...], cum totos suos terminos, sicut erat inde tenente ista predicta almunia die quando ego eam donavi ad hunc locum suprascriptum". Estudiarem en un proper apartat aquest indret de Saravalla, on hi havia una almúnia de secà, situada al costat d'una via important i de diverses comes o valletes segurament ja treballades des de l'inici de l'edat mitjana (fig. 69).

Doc. 170 (any 1101). Pere I d'Aragó donà a l'església de Santa Fe de Barbastre l'almúnia que havia estat *de Iben Xipiello*. Cal suposar que era a prop d'aquesta ciutat.

Doc. 171 (any 1101). En un document relacionat amb Xalamera, es fa esment d'"illam meam almuniam que dicitur almunia de Ibn Zahada, cum omnibus suis propiis terminis et pertinenciis". Més endavant comentarem les característiques del sistema hidràulic de Xalamera i d'algunes de les comes de secà que hi ha al seu terme (fig. 61).

Doc. 194 (any 1099). A l'est de Montsó, hi havia "illa almunia de illa Sosa, cum suo termino, ab integrum". La Sosa és un riu que passa per Montsó venint de l'est i que aflueix al Cinca; més endavant estudiarem els espais irrigats medievals i actuals que hi ha en el tram del riu proper a la població de Montsó, a la partida dels Salobres (vegeu fig. 57).

Doc. 216 (any 1110). A la zona de Castre, com ja hem vist també hi havia almúnies: "illa almunia que est sita in territorio de Castro, que advenit mihi in dote mariti mei, ad faciendam propiam voluntatem meam". En un proper apartat estudiarem la zona de Castre, de Munyons i del Camp de Fuero (fig. 40).

Doc. 232 (any 1117). Suiran és situat, com diu el mateix document, entre Castre, Capella i Graus. Segons aquest document, hi havia una "almuniam de Puio Suiarano, que est sita infra terminos de Chastro et de Capella et de Gradibus, quam dedit". És un clar testimoni de continuïtat en l'aprofitament d'un espai al llarg dels segles, atès que aquest nom segurament s'havia creat en època romana, amb relació a un fundus o una villa premedievals.

Doc. 324 (després de l'any 1137). En el testament de Fortuny Dat (potser el primer senyor de Calassanç), es menciona: "et illa almunia de Ges illa medietate, ad Sancta Maria de Arrepoll, cum illos kasales que faciant kasas Sancta Maria de Arrepoll". En aquest mateix document, també trobem: "et illo alode de Barbastro cum illos kasales et illa almunia, ad Sancti Sepulcri". L'almúnia de Ges (o de Gessa, evidentment un indret amb guix o ges) segurament era al nord de Montsó; en parlarem més endavant.

Com hem dit més amunt, tornarem a parlar àmpliament del tema de les almúnies en centrar l'atenció més endavant en el poblament i el paisatge que hi havia en època islàmica. En aquest apartat proper, intentarem de descriure les característiques d'algunes d'aquestes almúnies, com poden ésser les que hi havia a l'horta de Montsó o bé les de Segarra (ara de Segarres Altes), Arèstoles, Saravalla o la Moça. Com podrem veure, algunes eren situades prop d'un terreny irrigat, però d'altres foren edificades en una terra de secà, on podia haver-hi hagut, però, una ocupació i un ús amb molts segles d'història. En molts casos, a l'hora d'analitzar les activitats que es feien en aquestes terres de secà és molt difícil poder assegurar què era nou, de l'època islàmica, i què era vell, d'abans de l'any 713 (any en què, si fa no fa, arribaren els exèrcits àrabs i berbers en aquest país).

Alous

Cal assenyalar que quan als documents es feia referència al lliurament d'un alou, no sols s'estava dient que es donava una possessió sobre la qual no hi havia cap altre senyor que hi tingués drets dominicals, ans també normalment s'estava parlant de la cessió d'un conjunt ampli de cases, capmasos, terres, vinyes, horts i, de vegades, fins i tot de prats, boscs, pastures i molins. Així, per exemple, en un document de l'any 1102, el prevere Joan

(doc. 178) feu donació d'un alou amb gairebé tot el que acabem d'esmentar: terres, vinyes, prats, arbres, molins, aigües, rius, pastures, cases i casals ("in terris, in vineis, in pratis, in arboribus, in molendinis, in aquis, in rivis, in paschuis, in casis, in casalis, in omnibus possessionibus meis").

Un altre exemple. Al document 192, fet entre els anys 1094 i 1104, Guillem Bernat va donar a Sant Vicenç de Roda l'alou que tenia al terme del castell de Lasquarri. L'havia comprat a Garsèn, a canvi de cinc-cents mancusos. Aquest alou era format per cases, vinyes, horts, canemars, prats i pastures, tant "in monte" com "in villa". Abans, l'havia donat, a canvi d'un cens, a Guillem Ferrer, amb la condició, això sí, que quan morís passés a la catedral i a la canònica de Sant Vicenç.

L'any 1106 (doc. 201), El·liarda i el seu marit Ponç Roger vengueren, a Mir Roger, prior de Roda, a Guiu, al cellerer Pere Arnau i als restants canonges de Sant Vicenç, uns homes amb l'alou que treballaven, situat a Lasquarri, pel preu de cent seixanta sous de diners ("vindimus vobis nostros homines cum alodio quod habemus in Alasquarre, cum toto illo censo quod nobis fecerunt vel facere debent"). En aquest cas, també era una possessió extensa. Tanmateix, cal assenyalar que no sempre era així. Hem de recordar que, per exemple, en un cas, un alou, només era format per uns casals (doc. 261, vers els anys 1113-1126). Or i les seves filles Cet, Ermessèn i Blanca, vengueren a Bernat, ardiaca de Sant Vicenç de Roda, un alou: uns casals que tenien a la vila de Benavarri, sota l'església d'aquesta població.

Encara podem fer esment d'algunes altres donacions d'alous. L'any 1080 (doc. 77), Mir Roger cedí a Sant Vicenç de Roda el seu alou, els seus homes i tot allò que hi tenia ("omnem alodium meum et omnes homines meos et omnia mobilia et inmobilia mea"). Ja ho hem comentat més amunt: gràcies a aquesta cessió, aquest home esdevingué canonge de Roda (i poc després el prior de la comunitat). Aquest mateix any 1080 (doc. 78), el bisbe Ramon Dalmau lliurà a l'ardiaca Pere i al seu germà Bernat i als seus nebots un alou situat al terme de Roda, a Montoliu ("unum alode quod est in terminum de Rota prenominatum ipsa Serra de Oliva") (fig. 44). Fins i tot se n'esmenten les afrontacions. Per aquesta donació, l'ardiaca i la seva família esdevingueren homes del bisbe i es comprometeren a donar-li la meitat dels delmes.

Un darrer exemple. L'any 1095 (doc. 137), una dona anomenada Caritat donà el seu cos i la meitat de les seves possessions a Sant Vicenç de Roda. Les donacions eren formades pel "pa i el vi" (els camps de cereals i les vinyes) que tenia a Erdau i per l'alou que posseïa a Montsó, format per dues almúnies situades a la Sosa, a l'est d'aquesta població ("meum alodem quod habeo in Montesono [...] hoc est illas duas almunias que sunt in Sosa"), amb tot el que tenia a l'horta (potser a l'horta de Sossils o a l'Horta Vella, situades al sud de Montsó) i amb unes cases en aquesta vila. Més amunt, ja hem fet esment de la importància que tenien les almúnies (llocs habitats i explotacions privades) en les terres acabades de conquerir als musulmans. Veiem, per tant, que un alou també podia ésser format per unes almúnies. Més endavant, ja estudiarem i situarem d'una manera més precisa alguns d'aquests indrets.

Capmasos

Quin era el significat del mot *capmàs*? Cal tenir present els diversos sentits que sembla que va tenir aquesta paraula a l'edat mitjana. Un dels possibles significats és que el capmàs era el mas més important, amb relació a un conjunt de masos. Un altre és que era el nucli del mas, de l'explotació agrícola, la part construïda (sense incloure per tant les terres que en depenien). Un tercer significat és que el capmàs corresponia a aquesta part edificada, però també, per extensió, a tota l'explotació que en depenia. El fet que trobem sobretot esments de capmasos en terres on predominava un poblament concentrat o semidispers fa pensar que es devia aplicar en algun moment potser només a la casa situada al poble, la qual era el centre o "cap", la part més elevada o, més aviat, més important de l'explotació agrícola i ramadera. Tot seguit, però, com dèiem, passà a significar no només la casa central ans també la resta de l'explotació, amb els camps de cereals, horts, vinyes, farraginals, pastures, etc. Sempre hem cregut que per entendre el significat del mot *capmàs* cal tenir present que sobretot el trobem a les terres de la Catalunya Nova o de la Catalunya de ponent, on el poblament dispers és menys important i on els habitatges de les explotacions pageses se solien apinyar en un poble més agrupat. En general, podem veure que allà on predominà un poblament concentrat dominà el mot *capmàs*, mentre que a les terres d'hàbitat sobretot dispers predominava el nom *mas*. Mai hem cregut

que això fos casual. Amb relació a aquest aspecte, l'acurat estudi de Guillermo Tomás corrobora la nostra idea.[177]

A la documentació de Roda, trobem pocs esments de masos i en canvi moltes mencions de capmasos. Malgrat que, com hem dit, potser hi havia alguna diferència entre el significat de la paraula *mas* i el del mot *capmàs*, en alguns casos (per exemple allà on hi havia un hàbitat dispers) les dues paraules podien aplicar-se a la mateixa realitat. Sabem que el capmàs era una explotació, en principi unifamiliar. A més, era una unitat d'exacció dels censos i de tributs. I, a més a més, en principi no podia ésser fragmentat. De fet, també trobem totes aquestes característiques en el mas. Pel que fa als capmasos, en un document reial, de l'any 1085 (doc. 94), s'esmenta que els abats de Roda tenien drets "emendi et eschalidandi in toto nostro regno", amb la condició que "non desfaciant caputmansum"; podien comprar i rompre noves terres, però no podien pas desintegrar cap capmàs.[178] Trobem una frase semblant a l'instrument 302, de l'any 1134 ("excepto quod capudmansum nos desfaciant"). En la documentació coetània, amb relació a altres institucions, aquesta disposició fou esmentada molts altres cops. El desig senyorial i, en especial, del rei, que no es trenquessin les explotacions, arreu va portar a prendre fortes mesures per tal d'assegurar-ne la integritat. A la Catalunya del nord-est, per tal d'evitar la fragmentació dels masos, el senyor imposà la tria d'un dels fills, que havia de rebre l'herència paterna (fet que acabà duent l'aparició de la institució de l'hereu, un fill, sovint el fill gran, que rebia tota l'explotació familiar).[179]

177. G. TOMÁS FACI, "La organización del territorio...", pàgs. 387-397.

178. En altres fons documentals, hom troba una cronologia semblant, bé que una mica posterior. A la documentació d'Ovarra trobem, l'any 1090, un instrument de cessió d'unes persones, en el qual es fa esment d'un capmàs. A Santa Maria d'Alaó, vers l'any 1100, també s'esdevingué la cessió d'un home amb la seva família; en aquest document es parla també d'un capmàs. G. TOMÁS FACI, "La organización del territorio...", pàg. 386. Això duu aquest medievalista a considerar que la paraula *capmàs* estava associada a la transmissió d'explotacions agràries amb les famílies que hi vivien i alhora amb el desig dels senyors d'evitar que hi hagués una fragmentació d'aquestes explotacions (fet que a la Catalunya Vella va portar a l'aparició de la institució de l'hereu). Fora de la Ribagorça, a la vall d'Àger (la Noguera), ja trobem un *capmàs* esmentat en un document de l'any 1065 ("ipsum caputmanssum qui fuit de Mir Guillem, quod modo tenet Mir Arnal"); era al lloc de Claramunt. R. CHESÉ, *Col·lecció diplomàtica...*, doc. 67, pàg. 294.

179. En aquest sentit és fonamental: Lluís TO I FIGUERAS, *Família i hereu a la Catalunya nord-oriental (segles x-xii)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1997.

Podem fixar-nos en alguns altres documents d'aquesta col·lecció diplomàtica en què es fa esment de capmasos. L'any 1092 (doc. 116), un home anomenat Ramon cedí a Sant Vicenç i als seus canonges "in villa Benasco uno capudmaso de Reale". L'any 1094 (doc. 134), el bisbe donà "in Aquilanido, ecclesiam cum omnibus suis pertinentiis, et totum alodium planum quod ibi habeo, cum caputmanso de Sclua et fratribus suis". L'any 1122 (doc. 249), Alfons I d'Aragó cedí al lloc d'Ancils (també a la vall de Benasc), "in villa qui dicitur Anciles, tres capudmasos de homines, et sunt Asner et uxor sua, et Arnal et uxor sua, item Radolf, cum suas casas et cum tota lure hereditate et censum quod michi debent facere quod ad me regalem personam pertinet". Eren tres capmasos, amb les cases i amb llurs terres, i amb els censos a què eren obligats els que hi vivien. De fet, més endavant parlarem del tema del "cens" o censum, que, en aquest cas, recorda més el cens públic jurisdiccional, d'origen fiscal, que no pas un cens dominical (d'una manera semblant a allò que trobem a Senet, doc. 240).

El document 180 (any 1103) és molt interessant; s'hi fa esment de "duos caputmansos quos habeo in Fontova, videlicet Corribas de Super, per nominato Sanxo Carregato et coniux eius Orivita; et alio est in Monte Lauri, Iohan d'Onorra et coniux eius Sanxa; cum hominibus et famulibus et domibus et terris et vineis et ortis et linaribus et arboribus et selveis et vetatibus et heremis et populatis et secano et regano". Aquesta donació fou feta per Pere Sanç (Pere I), rei d'Aragó, de Sobrarb i de Ribagorça, arran de la dotalia de l'església de Santa Cecília de Fontova. En aquest terme de Fontova precisament hi predominava el poblament dispers (fig. 33). Malgrat això, també s'hi fa esment del nom *capmàs*, usual en aquesta comarca (i no del mot *mas*). En el mateix document 180, trobem: "sicut afrontat ortis et ferraginalis in caputmansum de la Selva Viellya". Més endavant, ja parlarem àmpliament del poblament dispers medieval en aquestes terres de la conca baixa de l'Isàvena i de l'Éssera. Tanmateix, fixem-nos ja ara que s'està parlant d'un mas *Çorribas de Super*, que correspon a un Sorribes de Sobre (sobirà, de dalt o d'amunt), fet que ens fa suposar que, a una certa distància, potser no gaire gran, hi havia d'haver el mas jussà, de baix o d'avall (d'acord amb les diverses formes com s'anomenaria en altres comarques catalanes). Aquest desdoblament dels masos se solia produir en terres amb un important poblament dispers

(com Osona, el Berguedà, el Vallès, la Garrotxa, etc.).[180] En aquest sector, al terme de Fontova predominava l'hàbitat dispers; també era predominant, com ja hem comentat més amunt, al proper terme de Güel. Per tant, així mateix eren capmasos dispersos alguns dels esmentats a la parròquia de Santa Maria de Güel: "illo caputmaso de illa Guardiola" (doc. 354; fig. 39A). No és gaire segur que fos així al terme d'Esdolamada: "ipso capudmaso de Pere Mir et de fratribus suis", el "capudmaso de Pere Odger" o el "capudmasum de At Bardina", esmentats en aquest mateix document 354, els quals segurament tenien el "cap", la casa, en el poble.

Podem acabar fent una llista de capmasos esmentada al document 240 (de l'any 1118). S'hi mencionen trenta-quatre capmasos situats a la vall de Barravés, a Senet i en algunes poblacions veïnes (fig. 19). Tots aquests capmasos tenien la casa situada al poble (un poble obert) i les terres eren repartides pel terme. En cada cas, en el document, també es feia esment del cens que havien de lliurar els que tenien el capmàs, el qual, encara que pugui semblar un cens dominical, segurament tenia un origen jurisdiccional (ja en parlarem més endavant).

A Senet

Caputmas de Galin At
Caputmas de Baron Oriol
Caputmas de Arnal Baron de [...]
Caputmas de Martin Bernard
Caputmas de At Bidal
Caputmas de Galin Guadenga
Caputmas de [...]t Baron
Caputmas de Eç Oriol. A més també té un alou
Caputmas de [Arnal] Pere
Caputm]as de Baron Oniscol
Caputmas de At Oriol
Caputmas de At Uniscul
Caputmas de [...]

180. Generalment, l'aparició dels masos dobles s'esdevingué quan abans hi havia un vilar, un poblament semidispers, característic de l'alta edat mitjana i de les terres pirinenques. J. BOLÒS, *El mas, el pagès i el senyor*..., pàgs. 110-114; J. BOLÒS, *Els orígens medievals del paisatge*..., pàgs. 250-261.

Caputmas de Baron Bida
Caputmas de Amiget
Caputmas de Mar[tin Mir]
Caputmas de Martin Pere
Caputmas de Eç Mir
Caputmas de Sirat
Caputmas [de ...] Asner
Caputmas de Per Arnal
Caputmas de Muza
Caputmas de Iohan [...]
Caputmas de Ramon Bidal
Caputmas de At Radibert
Caputmas de Per Iohan cum suos fratres
Caputmas de Ramon Bons
Caputmas de Bida
Caputmas de Altemir Martin
Caputmas de [M]artin Ramio
Caputmas de [...] Altemir
Caputmas de Daill
Caputmas de Radipert et de At Amill

A Molsui
Caputmas de Bernard Pere de Boet
Caput]mas de Puiolo
Caputmas de Marcual

En tots aquests casos, tal com dèiem, el capmàs era una explotació formada per una casa edificada al poble i per uns drets sobre unes terres (camps, pastures, boscs) repartides per tot el terme. Més endavant veurem com era per exemple el poble obert de Senet (segurament amb una morfologia força semblant a la del poble actual) (fig. 27). A més, com acabem de dir en parlar del cas de Fontova, al costat d'aquest tipus (la casa dins d'un poble), el capmàs també podia correspondre a una casa de pagès amb les seves terres, situada no en un nucli apinyat, sinó envoltada de camps, horts, farraginals, boscs i pastures. Més endavant, veurem

algun exemple concret de mas isolat entre camps, a partir d'una anàlisi regressiva d'allò que ha arribat fins al segle XX (figs. 32, 34 i 36).

Terres de conreu i camps

Gairebé tots els alous incloïen terres de conreu, com hem pogut veure més amunt (per exemple, un alou era compost "in terris, in vineis, in pratis, in arboribus, in molendinis, in aquis, in rivis, in paschuis, in casis, in casalis", doc. 178, any 1102). Així mateix, com acabem de veure, gairebé tots els capmasos tenien unes terres destinades a cultivar-hi cereals. Cal pensar, per tant, que, quan als documents hom parla de terres, està mencionant trossos o parcel·les de terra que es conreaven. D'altra banda, a la documentació de Sant Vicenç de Roda, també trobem nombrosos esments de donacions, de compres o de bescanvis de peces de terra (o de vinya) individuals, segregades, per tant, de la resta de l'explotació. Per començar aquesta aproximació als conreus al bisbat de Roda, podem esmentar l'aportació feta per G. Tomás a partir del buidatge de diferents rotlles de documents o de conjunts d'instruments (per exemple de compres o vendes). Aquest treball li permet fer el quadre següent, que creiem que pot ésser útil per tal d'introduir-nos en el tema de les terres de conreu que estudiem ara.[181]

FUNDACIÓ NOGUERA

Font documental	*terra*	*vinya*	*hort*	*canemar*	*prat*
Rotlle de Benasc	56 (68,2 %)	22 (26,8 %)	-	-	4 (4,8 %)
Rotlle de Vallabriga	15 (57,6 %)	6 (23,0 %)	4 (15,3 %)	-	1 (3,8 %)
Santa Maria de Güel	72 (68,5 %)	29 (27,6 %)	2 (1,9 %)	2 (1,9 %)	-
Sant Esteve del Mall	77 (72,6 %)	22 (20,7 %)	2 (1,8 %)	5 (4,7 %)	-
Vall de Beranui	35 (72,9 %)	9 (18,7 %)	3 (6,2 %)	1 (2,0 %)	-

L'autor d'aquest quadre assenyala que cal ésser prudent a l'hora de valorar les dades que hi inclou, atès que, per exemple, el possible interès que tenien els compradors d'adquirir vinyes va poder fer que n'augmentés la quantitat proporcional (amb relació

181. G. TOMÁS FACI, "La organización del territorio…", pàg. 138. Vegeu també: G. TOMÁS, *Montañas, comunidades y cambio social...*, pàgs. 75, 82-88.

als altres conreus), i que, per tant, que és possible que el percentatge que hi consta no correspongui exactament amb allò que hi havia en realitat. També assenyala, d'una manera encertada, que, en aquest quadre, resta menystinguda la importància dels horts. Sigui com sigui, hi veiem reflectit un predomini de les terres sembrades amb cereals, que representaven més del 50 % dels espais conreats. Després venien les vinyes, que almenys eren, si fa no fa, una quarta part de les terres conreades. Els horts, tot i que ben segur que tenien una importància evident en l'alimentació de la població, no eren un espai agrícola gaire comprat ni venut. Els prats i els canemars encara sembla, segons aquests documents, que tenien un paper més marginal, fet que no ens pot dur a suposar per exemple que la ramaderia fos marginal en aquestes terres de muntanya (ben segur que no era pas així, ni a la vall de Benasc ni a Vallabriga, a l'extrem oriental del Turbó).

Tornem als documents publicats en aquest volum. Ja hem dit que hi trobem nombroses donacions i compres (o vendes) de terres. En principi, com hem assenyalat, aquestes terres, mencionades d'una manera individual o bé esmentades dins d'un alou o gran propietat es devien dedicar sobretot al conreu dels cereals. És una realitat que descobrim a la major part de la documentació d'aquesta comarca i també en la d'altres comarques. Tal com assenyala Núria Grau, d'acord amb els censos que es pagaven, cal suposar que bàsicament s'hi conreaven blat, ordi, civada i sègol. No farem pas una llista de tots els esments de terres de conreu que trobem als documents de la col·lecció diplomàtica; no tindria cap sentit. Només citarem algunes mencions que ens semblen interessants per tal de comentar el que ara centra el nostre interès. Com es desprèn del que acabem de dir, moltes vegades, la possibilitat d'analitzar els censos —ho farem d'una manera detinguda en un altre apartat— pot ésser interessant per conèixer allò que hom conreava. Així, l'any 1089 (doc. 103), Maria, Domènec i Jordana es comprometeren a lliurar a Joan i Arsèn un cafís de forment o blat (*frumenti*) i un cafís d'ordi (*ordei*), durant tres anys, com a pagament dels drets que podien tenir sobre una casa. Una mica més tard, l'any 1137 (doc. 321), Pere Mir del Grat hagué de donar quatre sesters de forment (o blat) i quatre sesters d'ordi ("quatuor sesterarios frumenti et quatuor ordei"), el dia de Tots Sants, amb relació a uns molins situats al costat de l'Isàvena. I hi ha també molts altres exemples interessants que ens il·lustren sobre quins eren els conreus més usuals. A la fi del segle XI (anys 1076-1093,

doc. 130), Ramon Oriol i Pere Bernat donaven un cens de sis sesters de farina de forment, de dos moltons (*arietes*) i de quatre sesters de vi, de deu sesters d'ordi (*ordei*) i de sis de civada (*avena*), cada any, i s'hi comprometeren per sempre més. L'any 1121 (doc. 246), sabem que, per una vinya a Santa Llestra, calia lliurar, a part del delme i de la novena, mig moltó (*arietem*), sis fogasses (uns pans rodons i grossos), un sester de vi i dos sesters de cereals, mig d'ordi i mig de civada ("inter ordeum et avenam"). També podem fer esment del document 353, relacionat amb el terme de Güel (anys 1051-1100), segons el qual es donaren a l'església parroquial de Santa Maria de Güel, juntament amb uns alous, dos cafissos i una quarta de forment i set cafissos i tres quartes d'ordi. De fet, si això corresponia amb el que es collia en aquest indret, això vol dir que s'hi conreava tres vegades més d'ordi que de forment.

Amb relació a les diferents menes de cereals que hauríem trobat en aquestes terres, podem copiar el quadre que publicà G. Tomás, a partir de les dades editades per Thomas Bisson.[182] Cal assenyalar, d'entrada, que són d'un moment una mica més tardà, amb relació al període estudiat en aquest volum, i que fan referència a les terres meridionals del bisbat de Roda (a la Llitera).

Cereal	*Estopanyà 1*	*Estopanyà 2*	*Valldellou*	*Camporrells*	*Natjà*	*Miravet*
Forment	40 %	41 %	25 %	36 %	40 %	21 %
Ordi	33 %	35 %	62 %	55 %	50 %	8 %
Civada	16 %	14 %	13 %	9 %	10 %	50 %
Sègol	11 %	10 %	-	-	-	21 %

Aquestes informacions corresponen a una data propera a l'any 1157 i pertanyen a la comptabilitat del comte de Barcelona, Ramon Berenguer IV. Sembla que les dades d'Estopanyà 1 (Ribagorça) i de Valldellou (la Llitera) provenen de les entrades d'una dècima laica i que les altres quatre provenen d'un delme eclesiàstic. Veiem que, en aquella època, a mitjan segle XII, sovint predominava l'ordi, encara que la pressió dels senyors (i també més endavant de les ciutats) va tendir a fer créixer el conreu del forment (o blat). El

182. Thomas N. BISSON, *Fiscal accounts of Catalonia under the early count-kings (1151-1213)*, University of California Press, Berkeley - Los Angeles, 1984, vol. II, pàgs. 50-51; G. TOMÁS FACI, "La organización del territorio...", pàg. 435.

sègol era, en principi, un conreu que dominava a les terres més altes i fredes; amb tot, com veurem més endavant, als censos de per exemple la vall de Barravés, l'ordi també hi era totalment majoritari.

També és molt interessant saber el significat exacte del mot *camp*. D'acord amb els estudis fets fins ara, en principi, un camp podia ésser una peça de terra o podia ésser una contrada àmplia, gairebé una comarca. Als comtats catalans, trobem aquesta segona accepció d'una manera força excepcional; amb tot, de vegades, en època carolíngia, es parla del Camp de la Segarra, del Camp de Barberà o del Camp d'Abella (de la Conca).[183] Això no obstant, potser encara tenia un tercer significat: de vegades hi havia camps que sembla que corresponien a un conjunt de terres força ampli, sense arribar però a ésser una comarca sencera. D'altra banda, s'ha considerat que, en alguns casos, el mot *camp* —com a peça de terra de conreu— s'havia fet servir amb relació a unes terres que tenien unes característiques diferenciades, a conseqüència de qui les havia posseït en el passat. És un tema que s'està estudiant sobretot amb relació a França.[184] Als documents que publiquem en aquest volum trobem que es fa ús de la paraula *camp* força cops. De vegades com a topònim: hi havia un lloc anomenat *illos Campos*, "los Camps", al terme de Sant Esteve del Mall (doc. 8). D'altres vegades sembla que té el significat de peça de terra: a Sant Pere de Llastanosa, en establir-se unes afrontacions, hom diu que "est terminum per stremo de ipso meo campo" (doc. 13; a. 980-981). Arran de la dotalia de l'església de Güel (doc. 14), una parella diu que dona: "uno campo in Lavagolum; de oriente torrente et de occidente Chonscholgare". També s'hi afirma que "mittimus medium campo in loco ubi dicitur ad illo Cuvilare". Així mateix, sabem que el "campo de Manadrovero" (un home que rebia aquest nom) afrontava "de parte oriente [...] in stirpe et de occidente in via". Un altre exemple, també amb relació a Güel: hom donà "medium campo, in loco ubi dicitur a Balasanz; de oriente Ennecho, de occidente via currit". En tots aquests casos, hom té la impressió que el camp era un tros de terra. Ens adonem que era, a més, una paraula força usual.

183. J. BOLÒS, "Les champs en Catalogne aux IXe et Xe siècles: entre les documents écrits et les témoignages conservés dans le paysage actuel", a *'Campus' au Moyen Âge: usages du mot, archéologie, paysage et société* (en curs de publicació).

184. Vegeu: *'Campus' au Moyen Âge: usages du mot, archéologie, paysage et société* (congrés celebrat a Balaguer, l'any 2012, coordinat per Didier Panfili, en curs de publicació).

Amb relació al mot *camp*, hi ha casos encara més interessants. En el document 17 (any 999), relatiu a Eroles, al Pallars Jussà, trobem esmentat més d'un cop el lloc de "Campo Anticum". En aquest mateix indret d'Eroles, un home anomenat Erimon donà: "uno campo cum sua servitute in Anaui, III semite". En el primer cas, potser era un topònim, el nom d'un lloc, i, en el segon, només era un tros de terra. En general, però, hom té la impressió que aquests camps no tenien pas res a veure amb el Camp d'Abella, que trobem a l'altra banda de la Noguera Pallaresa, també al segle X, i que podem considerar, com hem assenyalat, que era una contrada extensa, una petita comarca.

En els nombrosos documents que parlen de les terres de conreu que hi havia a la comarca de la Ribagorça, trobem alguns altres exemples també força aclaridors, pel que fa al significat del nom *camp*. Al lloc de Rallui (doc. 19, fig. 12), l'any 1007, en una donació, es diu que un home donava "uno campo super ipsa ecclesiam et unam terram super villa [...] et una closa super ipsa villa [...] et duas terras super ipsa villa [...]. Et subtus ipsa villa mito uno campo [...] et alia terra prope ipso campo [...] et alia terra subtus ipsa ecclesia [...] et alias duas terras [...] et uno campo ad ipso Puzo [...]". Després de llegir aquestes línies, el primer que podem subratllar és que, en aquest poble, s'hi diferenciaven força clarament els camps de les terres en principi també conreades. En aquell moment, la gent que va redactar el document (i els que feien de testimoni) eren clarament conscients que, al voltant de la població de Rallui, hi havia unes parcel·les que s'anomenaven camps (conreats) i unes altres parcel·les que rebien el nom de terres (segurament també sembrades). Nosaltres —ho hem de reconèixer— no sabem pas quines diferències hi havia entre els camps i les terres.[185]

I encara podem mencionar alguns altres exemples de camps esmentats als documents que publiquem. Ens podem traslladar al terme de Roda, prop d'on actualment hi ha la Pobla de Roda. En un document, fet entre els anys 1028 i 1035 (doc. 30), es menciona "I kampum in Ibuni; de orientem pinna et de occidentem rio" o bé "I campo in Ibuni, ad ipsa Petra Ficta; de orientem padule et de occidentem Rialvo". Aquest lloc d'Ivó sembla que era situat al

185. L'església de Sant Climent de Rallui fou consagrada l'any 1007 (doc. 19). L'any 1135, Ramon Serfdedéu la donà a l'abadia d'Ovarra. A. MARTÍN DUQUE, *Colección diplomática de Obarra*..., doc, 153, pàg. 137.

FIGURA 12
Mapa del lloc de Rallui (municipi de Beranui)

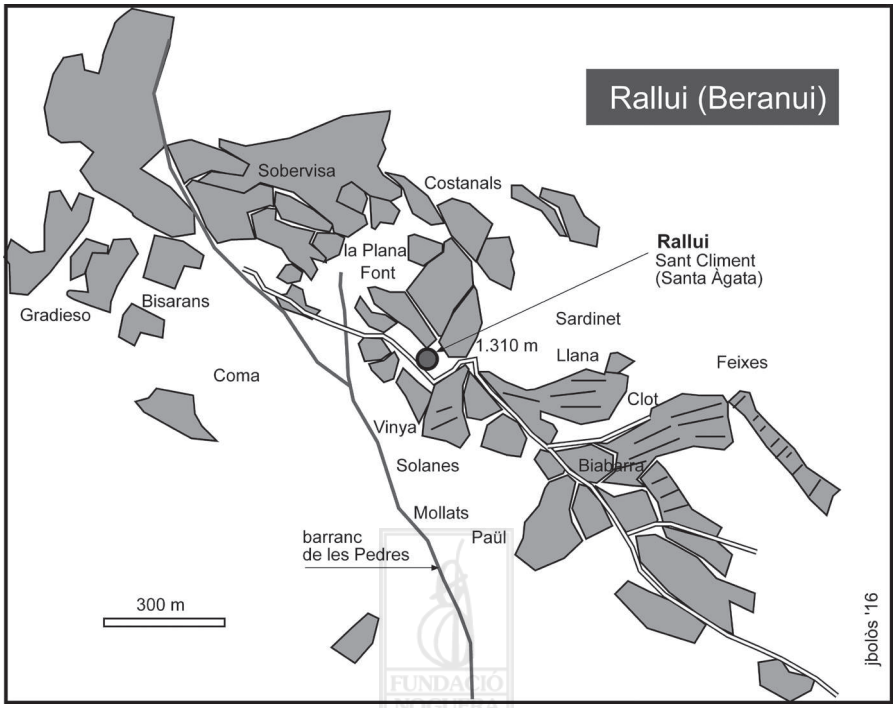

Mapa de la rodalia de la població de Rallui, situada al municipi de Beranui. Les terres que, segons el document de l'any 1007, eren *super ipsa villa*, havien d'ésser situades a la partida de terres de Sobervisa ('sobre la vila').
Mapa: J. Bolòs.

nord de la Pobla de Roda (prop d'on actualment hi ha el barranc de Realivó). En aquesta mateixa zona, l'any 1122 (doc. 250), arran de la dotalia de Merli, Pere At donà "Iª terra in illo Campo de Ripas; de oriente ipsa connamina et de occidente terra de Sancta Maria". Aquest és un cas semblant al del "Camp Antic" d'Eroles (al Pallars Jussà): es confirma que de vegades el camp podia ésser una partida de terres i no sols un tros de terra. En podem veure un exemple encara més evident.

Si anem una mica més cap al sud, en un document de l'any 1110 (doc. 216), amb relació al territori de Castre, es fa esment

d'una "almunia in Campo de Furo, in territorio de Castro" (fig. 40). Aquesta vegada, aquest camp sembla que era una partida, potser una contrada àmplia.[186] En un document una mica posterior, fet l'any 1131, es fa esment d'un alou situat "in castro Moniones [...], ad Campo de Fuero, in loco ubi dicitur ad Ginibrellus", situat a l'est del terme de Setcastella (*Setcastella*). Fou una donació feta per Arnau Guillem de Foradada (*Arnal Gillem de Foratata*) a Sant Pere de Taverna.[187] Com hem vist, aquest castell de Munyons era situat al tossal del Cerro Calvario, al nord de Castre.[188]

Finalment, encara més cap a migjorn, en unes terres acabades de conquerir, al voltant de Montsó, l'any 1090 (doc. 107), trobem que es fa esment de "tale parte de hortos et campos quale tangit in illa horta de Puego inter tuos companieros". Aquests camps eren peces de terra (potser destinades al conreu de cereals), situades precisament en l'horta d'aquesta població de Pui o Puidemoros (ara Pueyo de Santa María), propera al Cinca, que acabava d'ésser conquerida per Pere I d'Aragó. Cal assenyalar també, com veurem més endavant, que segurament un dels conreus bàsics de les terres irrigades, almenys després de la conquesta, eren els cereals, com ja vam podem mostrar en estudiar les terres del Segrià septentrional.[189] Més recentment, algunes anàlisis de llavors, trobades a Balaguer i a Lleida, mostren la importància que tenien en l'alimentació, fins i tot en època islàmica, l'ordi (*Hordeum vulgare*) i el blat (*Triticum aestivum*). A més a més, fins i tot abans de la conquesta comtal també hi havia a prop d'aquestes dues ciutats —Balaguer i Lleida— força quantitat de vinyes (*Vitis vinifera*), en principi per a fer panses.[190] En parlarem a continuació.

186. Els topònims *Fuero* i *Coma de Fuero* encara existeixen actualment: C. RIZOS, *Municipio de La Puebla de Castro*, Edicions de la Universitat de Lleida, Lleida, pàg. 19.

187. A. J. MARTÍN DUQUE, *Colección diplomática del monasterio de San Victorián...*, doc. 161, pàg. 181. Vegeu també el document 216.

188. De fet, el castell de Munyons ja és documentat en època islàmica. Al-'Uḏrī fa esment del *qaṣr Mūniš*, fortalesa situada dins de la jurisdicció de *Barbāṭaniya*. D. BRAMON, *De quan érem...*, pàg. 188.

189. J. BOLÒS, "Paisatge i societat al Segrià al segle XIII", a J. BOLÒS (ed.), *Paisatge i societat a la Plana de Lleida a l'Edat Mitjana*, Universitat de Lleida, Lleida, 1993, pàgs. 45-81.

190. Natàlia ALONSO - Ferran ANTOLÍN - Helena KIRCHNER, "Novelties and legacies in crops of the Islamic period in the northeast Iberian Peninsula: The archaeobotanical evidence in Madîna Balagî, Madîna Lârida, and Madîna Turṭûša", *Quaternary International*, núm. 346, 2014, pàgs. 149-161.

Vinyes

Als segles X-XII, una part força notable de les terres conreades era coberta de ceps. Malgrat el que hem dit més amunt, és difícil saber la proporció real que hi havia entre les hectàrees de terres bladeres i les hectàrees (o àrees) cobertes de vinyes. Potser el tant per cent de terres amb vinyes no era tan gran com es desprèn d'allò que ens diuen els documents fets pels bisbes o pels canonges de Roda d'Isàvena. Trobem sovint que la comunitat canonical comprava o rebia vinyes. De vegades, aquestes vinyes eren enmig de terres d'altres possessors, de vegades eren part d'alous, de capmasos o d'almúnies.[191] És, però, molt interessant d'adonar-nos que la documentació sovint reflecteix l'existència de vinyets, indrets on hi havia una agrupació de trossos de terra dedicats a la producció de raïms (per a obtenir panses o sobretot per aconseguir vi). Els mateixos documents moltes vegades permeten de situar-les i de saber que eren en un terme pobletà determinat o bé en un indret concret. N'hi havia fins i tot en colls o en costes; d'altres vegades, per exemple, eren al costat d'un riu. Cal assenyalar també que en trobem gairebé arreu, sobretot a les terres prepirinenques de les valls baixes de l'Isàvena i de l'Éssera o de la Terreta (a banda i banda de la Noguera Ribagorçana). Amb tot, també hi havia agrupacions importants de vinyes en les altes valls dels Pirineus, com la vall de Benasc. Mereix un esment especial el document 31 (fet vers l'any 1040 [o potser després de 1068]), on es fa esment del delme de les vinyes de Castilló de Sos (fig. 13).

A continuació farem una llista dels llocs d'on eren les persones que tenien vinyes a Castilló de Sos o bé en llocs propers a aquesta població, com Estierri, Gausac, etc.

Abella	5
Arassant	7
Benasc	4
Bissaürri	5
Buielgues (*Bugiligas*)	2
Castilló de Sos (si no s'indica el contrari)	6
Erissué	1
Espés	4

191. Coincidim amb allò que assenyala N. GRAU, *Roda de Isábena...*, pàg. 173.

Espés de Baix	4
Fades	2
Gavàs	4
Gia	14
Grist	1
Orema	1
La Pallera ? (*Pallars*)	1
Pardina	1
Pedrafita	1
Rins	1
Sant Feliu de Verí	2
Sant Martí d'Estet	7
Sessué	1
Turbiner (*Torbiner*)	3
Verí	1
Vilanova	3
Vilaplana	1

Per obtenir una valoració del pes que tenia la vinya en l'economia agrícola d'aquesta comarca, creiem que és interessant el càlcul que fa G. Tomás Faci amb relació a un moment molt més tardà (de cap a l'any 1300). Malgrat aquesta gran distància en el temps, és important assenyalar que aquest historiador s'aproxima, a partir del valor dels productes delmats, a la proporció que hi havia entre els cereals i la vinya en diverses poblacions de la Ribagorça: a Estopanyà el valor del delme del vi corresponia al 21 % del valor del delme dels cereals, a Santa Llestra al 25 %, a Perarrua corresponia al 22 %, a Aguilar al 8% i a Panillo a l'11 %. En alguns indrets més planers gairebé representava una quarta part de les entrades dels pagesos.[192] Aquests resultats no són pas gaire diferents dels que trobàvem amb relació a mitjan segle XII —que hem comentat més amunt—, obtinguts a partir de les dades publicades per Thomas Bisson. És el valor de la collita de blat o de raïms, que no coincideix pas evidentment amb la superfície de terra conreada.

192. G. TOMÁS FACI, "La organización del territorio...", pàg. 439.

FIGURA 13
Mapa de la rodalia de Castilló de Sos

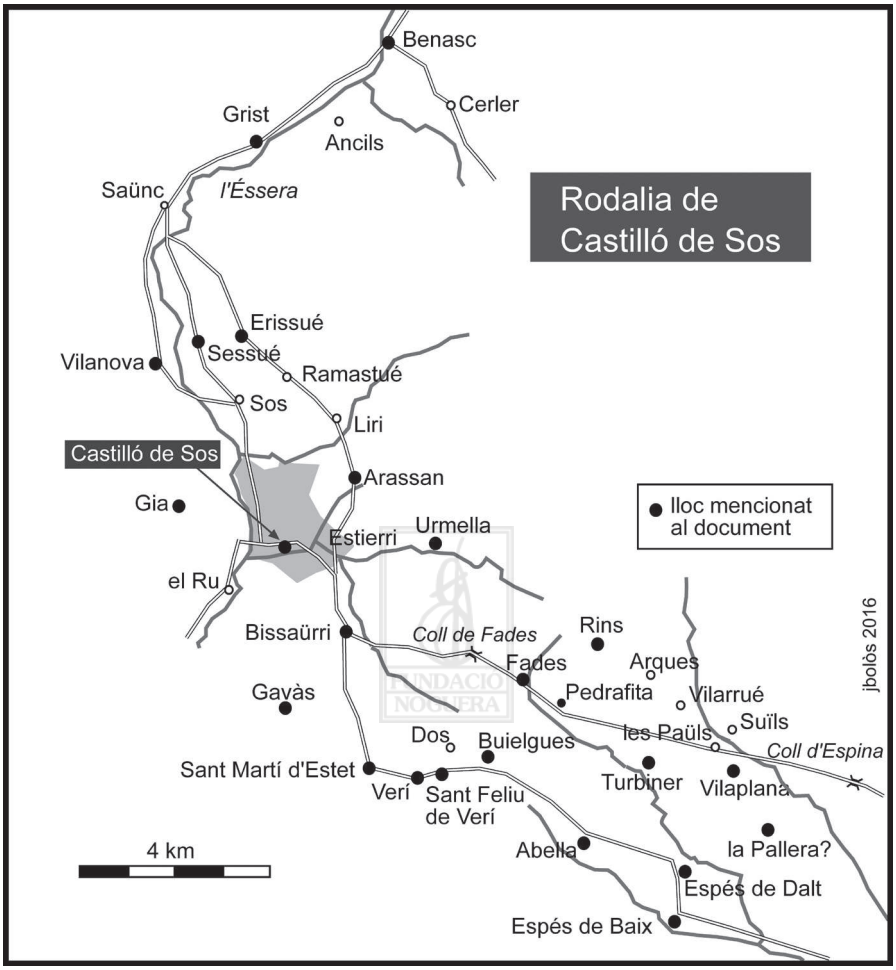

Mapa dels llocs esmentats al document 31 (fet entre els anys 1040 i 1068). S'hi defineix la zona d'influència de Castilló de Sos, que s'estenia per terres de la vall de Benasc i per poblacions situades més enllà del coll de Fades, com les Paüls i Espés. Mapa: J. Bolòs.

A continuació esmentarem algunes mencions de vinyes que trobem en la documentació que publiquem en aquest volum (cal assenyalar que no és pas una llista exhaustiva):

Doc. 3 (any 957): "ipsa vinea plana subtus civitate Rota". A Roda d'Isàvena.

Doc. 5 (entre els anys 957-960): "Iª vinea subtus Herdao". A Erdau.

Doc. 8 (any 972): "mittimus una terra ad illas Vineas Planas", "mitto una vinea ad illos Pocos", "una vinea in poio Saturnini". Esment d'unes vinyes planes, sense feixes o terrasses.

Doc. 10 (any 987): "non comparaverunt nulla hereditatione de homines de Ioused, nec agrum nec vineam". A Jusseu.

Doc. 11 (any 987): "ipsa medietate, in terris, in vineis, in arboribus, et ipsos linares, ipsa medietate ab integrum". A Molins.

Doc. 14 (any 996): "et una vinea in Isdolomata; de oriente vinea Barone, de occidente vinea", "mittimus una vinea in pugo Vallans et uno cannamare", "una sorte de vinea ad illas Focheras", "una vinea in domum Sancte Marie, in villa Gudil, in loco ubi dicitur subtus illas Casellas", "mitto una vinea et uno trulgare et uno linare [...] in loco ubi dicitur ad Avellana", "mitto una vinea in illo pago de Sancto Michaele", "I vinea ad illo Pradu". Vinyes a Esdolomada, Güel i Visallonga.

Doc. 17 (any 999): "una vinea in ipso pago de Filizano, prope vinea de Galino". Eroles (Pallars Jussà).

Doc. 19 (any 1007): "alias duas vineas ad Goiveru, super ipsa vinea de Huarra". A Rallui.

Doc. 21 (any 1015): "unam vineam in Gerondela, secus vinea Giscafredo", "decimam de nostra vinea, qui est in ipsa Rota".

Doc. 25 (any 1018): "vinea in illo Opacum", "I vinea ad illa serra prope Galindoni", "I vinea in Coma Letosa". Vers Carrasquer.

Doc. 29 (any 1023): "Iª sorte de vinea in illa Coma, ad illo Torculario". A Nocelles.

Doc. 30 (entre els anys 1028-1035): "I vineam tras ipsum kastellum; de orientem vineam de Sancto Vincencio de occidentem rio", "I terra et I vinea in Lastonosa, circundatas et terminatas ab integro". Trobem documentada l'existència de moltes altres vinyes a Llastanosa, que moltes vegades afrontaven amb altres vinyes; més endavant parlarem detingudament del lloc

de Sant Pere de Llastanosa. Moltes vegades es pot assenyalar una relació entre les vinyes i els trulls o premses de vi: "*ipsa vinea in Radicero et de ipso torqualiorio ipsa quarta parte*".

Doc. 31 (a. 1040): "decima debent dare de illas vineas que habent in Castellione", "de vinea quod tenet in caput de Castellione, decima dare debet". A Castilló de Sos.

Doc. 39 (entre els anys 1044-1063): "de una vinea in Riazolo". Al terme de Lluçars.

Doc. 57 (any 1074): "vindimus vobis illa vinea circumdata et terminata ab integrum, in precio placibile I bove valente X solidos". A Llastanosa.

Doc. 65 (any 1077): "una vinea in locum que vocitatur Subtus Sancto Vincentio; de parte orientis afrontat in vinea de Guielm Ramio, de parte occidentis in vinea de Mir Galin", "alia vinea ad illa Corva; de parte orientis in v[inea] de Enneg afrontat, de parte occidentis in vinea de Girberga". Vers Roda.

Doc. 87 (any 1083): "in villa Vineale, hominem unum, in villa Molsui unam vineam". A Molsui.

Doc. 117 (entre els anys 1085-1092): "ipsam vineam iam dictam, cum exiis vel regressiis suis, et cum omnes arbores qui deincebs sunt, tam pomiferis quam impomiferis, et cum ipsa terra in qua est fundata". A Llastanosa.

Doc. 124 (vers l'any 1093): "hanc vineam dederunt mihi cum omni termino que pertinet ad illam, sive cum culto vel inculto". Vers Montsó.

Doc. 129 (entre els anys 1089-1094): "ipsa vinea in territorio Rota, subtus ipsam villam". A Roda d'Isàvena.

Doc. 152 (any 1099). "vinea de Sadarrui". A Serradui.

Doc. 161 (c. 1100): "una vinea que est ad illo Vado de illo Mercato. De oriente Isavana". Al terme de Roda.

Doc. 163 (c. 1101): "et in termino Murello dono, in quatuor sortes de vineas, illa medietate et per nomine vocant ad Poio de Comitissa. Et de ipso torcularío qui est in capud de vineas, dono quartam partem, ubi pisent sua medietate de vineas vindemia". A Morillo de Liena.

Doc. 168 (any 1101): "una vinea que est in termino Rota, in locum que dicitur ad illa Corona. De oriente Mir Duran, de occidente vinea de ipsos canonicos". En aquest indret anomenat

la Corona hi havia diverses vinyes de la canònica de Roda.

Doc. 180 (any 1103): "uno campo in collo de Vinea". A Fontova també eren abundants les vinyes.

Doc. 183 (any 1103): "una vinea ubi dicitur ad illa Insula de Ovarra, sicut afrontat per caput de oriente <in> rivo". Vers el lloc d'Ovarra.

Doc. 211 (any 1110): "medietatem de una vinea subtus illo podio de Coma Legosa", "Affrontat de oriente vinea que fuit de uxore Petri Ramii, de occidente vinea de Arnal Galin". Al terme de Roda.

Doc. 218 (c. 1101): "una sorte de vinea que habuimus in rivum Cecherum". Al barranc de la Ceguera (terme de Roda).

Doc. 221 (any 1112 o 1113): "unam vineam in territorio Rote, in loco ubi dicunt ad illas Costes, que sunt subtus via publica que vadit subtus Sancta Cruce". Hi havia nombroses vinyes al turó de Roda.

Doc. 231 (any 1116): "et de una vinea qui est ad Oro Vetere, ipsa medietate; de oriente vinea de Tatila". A Oliviadre també hi havia vinyes (fig. 41).

Doc. 246 (any 1121): "ut omni anno reddas de ipsa vinea tu et qui eam tenuerit nonum et decimum Sancto Vincentio et suis". Era situada a Santa Llestra.

Doc. 264 (c. 1109-1126): "illa vinea in terminum Sancti Martini Parietes Altas, ubi dicunt in illum Campum Sancti Vincentii". El lloc de Parets Altes potser era vers la Pobla de Fontova.

Doc. 272 (1128-1129): "una vinea infra termino de Castro Galef, in ipsa collata de Oro Vetere". Hi havia diverses vinyes a la collada d'Oliviadre.

Doc. 275 (any 1130): "meam vineam in Monte Cluso, in loco qui dicitur Arasanz". També hi havia vinyes a Montclús i Arasanz.

Doc. 306 (any 1135): "ipsa mea vinea vetera, que est ibi, in ipso Vingero de Iaca". A Jaca.

Doc. 326 (any 1138): "una vinea ad illa Sponda". Al terme de Cornudella.

Per a cloure aquest apartat, podem assenyalar que trobem vinyes a tot arreu (en comes, a prop de pujols, en collades, en "illes" fluvials, en llocs obacs, etc.). Molt sovint eren indrets poc o

molt abruptes, vessants de muntanya aterrassats; és significatiu el fet que, quan hi havia una "vinya plana" (a prop de Roda), això cridés tant l'atenció com perque la gent creés un nou topònim que havia de servir per identificar aquest lloc. Podem assenyalar també el fet que, algunes vegades, a prop de la vinya hi havia un trull, l'indret on es premsava el raïm. Finalment, potser un dels aspectes més notables és la proximitat que hi havia entre les diferents parcel·les de vinyes; moltes vegades, les terres dedicades a la producció de raïm afrontaven amb altres trossos plantats de ceps. Com hem esmentat més amunt, en molts pobles hi havia vinyets, agrupacions de terres on s'havia plantat només vinyes.

Oliveres

Al fons documental de la seu de Roda es conserven uns quants documents en què es fa una relació detallada d'un conjunt important d'oliveres donades a Sant Vicenç de Roda d'Isàvena. És interessant —i fins i tot sorprenent— el fet que aquestes oliveres fossin situades a Orcau, en una població d'una altra comarca, el Pallars Jussà, que formava part del comtat urgellès i també del bisbat d'Urgell. Evidentment no era pas l'únic lloc de l'entorn de Roda d'Isàvena on hi havia oliveres i on la comunitat de Sant Vicenç en tenia; més aviat creiem que darrere d'aquest conjunt d'instruments de donació o d'inventari s'hi amaguen altres realitats, com poden ésser uns lligams personals que no coneixem prou bé. A continuació, esmentarem els documents d'aquesta col·lecció diplomàtica en què es fa esment d'oliveres, que eren del bisbe o dels canonges de Roda.

Doc. 47 (any 1071): "duos olivarios". Al terme d'Orcau (Pallars Jussà).

Doc. 48 (vers l'any 1071): "unum olivarium qui nobis advenit per comparationem".

Doc. 54 (abans de l'any 1074): "unam olivam in Orchal, et habet quatuor brancas, in ipso orto, subtus illo suo columbario", "unam olivam, in ipso orto de Guillem Duran, et habet quinque branchas", "unam olivam in ipso orto, subtus illa era; habet unam brancam", "una oliva, et habet duas brancas, et est in ipso [ort]o, subtus illas suas casas".

Docs. 55 i 56 (any 1074): "unam arborem olivam in orto [...] et habet ipsa oliva branchas duas", "duas olivas in ipso orto

[...] et habet brancas tres", "unam olivam in orto [...] et habet ipsa arbor olive brancas quatuor", "duas arbores, quartam partem, in ortal [...] et habent ipsas arbores una brancha quatuor", "unam olivam, in ortali suo", "unam olivam in ortali suo, ad illas Erolas; et habet brancas duas", "unam olivam, ad Podium Falconarium, in ipso Ceger, iuxta ortum", "olivam unam", "in Podio Olivarium I[a], in ceger subteriore, prope oliver de Isarn Ez", "I arbore[m] olivam in orto nostro, ad plano de Rivo" i "unam arborem olivam in orto nostro, subtus era, ad ipsas Lenas".

Doc. 78 (any 1080): "ipsa serra de Oliva". A Montoliu.

Doc. 131 (entre els anys 1092-1094): "aliud totum de illo Monte Olivo habeant totum homines de Rota cultum vel incultum, preter hoc quod spondas non frangant de illis terris". A Montoliu.

Doc. 180 (any 1103): "una terra ad illo collu Oliva". No es pot rebutjar totalment la possibilitat que Oliva fos un antropònim, encara que no és pas probable. Parlarem més detingudament d'aquest indret de Coll Oliva més endavant (fig. 35).

Doc. 183 (any 1103): "unum caputmansum nostrum quod habemus in termino Fontova, ubi dicitur a Coll Oliva, ante illam eclesiam Sancte Marie, in illa plana que est contigua cum ipsa eclesia".

Doc. 184 (any 1103): "alodio de Monte Olivo", "termino de Monte Olivo".

Doc. 247 (any 1122): "ipsa villa de Oliva". Soliva a Montanyana.

Doc. 267 (entre els anys 1104-1126): "illo alodio de Monte Olivo", "ipso podio de Monte Olivo".

Les oliveres eren molt valorades, fins al punt que moltes vegades es compraven o donaven d'una manera individual; no se solia vendre un camp d'oliveres, sinó una olivera sola, de la qual àdhuc, com veiem, se'n podien comptar les branques. Podem esmentar altres exemples, amb relació a terres no gaire allunyades de les suara esmentades (Orcau, a la Conca Dellà), mencionades en altres fons documentals. L'any 1037, Renard i la seva muller Raquel van vendre a Arnau Mir de Tost i a la seva dona Arsenda "ipsos nostros oliveros", que tenien al comtat d'Urgell, al terme de Castelló (al Pallars Jussà), per l'equivalent d'una moneda d'or i de tres monedes d'argent ("propter precium numo I aureo et

argenteos III in rem valente").[193] En el seu testament, el mateix Arnau Mir de Tost deixà, l'any 1072, "medietate de cunctis olivariis" que tenia i que la seva muller havia tingut al terme del castell de Llordà.[194] L'any 1115, la meitat d'una olivera fou venuda per dos sous; era a Marunyà, al terme d'Àger.[195] Certament, les oliveres eren ben valorades; i, certament, fins i tot és possible que algunes de les oliveres que hi havia fa uns nou-cents anys encara siguin vives ara.

Horts, "illes" i hortes

Cal distingir els petits horts que hi havia a prop de molts pobles, de les "illes" o espais irrigats que s'estenien al costat d'alguns rius (especialment, segons la documentació que publiquem, a les ribes de l'Isàvena), de les hortes o grans espais irrigats que hi havia a les terres planes meridionals, per exemple amb relació a Montsó o bé amb relació a algunes altres poblacions, com Balaguer, Lleida o Fraga. Als documents que publiquem, les hortes més àmplies eren situades sobretot a banda i banda del Cinca i de la Sosa. Més endavant les estudiarem d'una manera detallada i, fins i tot, les cartografiarem. A continuació, presentarem una llista d'horts i d'hortes situats al bisbat de Roda i esmentats als documents annexos:

Doc. 17 (any 999): "ipsos Ortales". A Eroles, al Pallars Jussà.

Doc. 28 (any 1021): "ego Bonafilga mito I terra ad ipsa horta et in Chalas". A Montanyana.

Doc. 55 (any 1074): "subtus ipso ortal de Marches", "duas olivas in ipso orto de Duran Tudisclo et fratribus eius; et est ipsum ortum iuxta ortum de Duran Ennisclo". A Orcau.

Doc. 107 (any 1090): "et de tale parte de hortos et campos quale tangit in illa horta de Puego inter tuos companieros". Al terme de Montsó, a Puidemoros. Hi hagué un repartiment de l'horta entre els repobladors; en parlarem en un proper apartat.

Doc. 110 (any 1090): "en la Huerta de Monzón". A Montsó.

193. R. CHESÉ, *Col·lecció diplomàtica...*, doc. 7, pàg. 209.
194. R. CHESÉ, *Col·lecció diplomàtica...*, doc. 99, pàg. 346.
195. R. CHESÉ, *Col·lecció diplomàtica...*, doc. 227, pàg. 503.

Doc. 111 (c. 1089-1090): "et dono vobis uno orto in illa Asosa et in illa orta de Pugo. Dono vobis tale parte de ortos quale vos tanget inter vestros companieros". Més endavant parlarem d'una manera detallada dels sistemes hidràulics i de les terres irrigades que hi havia al costat del riu Sosa i potser al sud de Montsó, on hi havia l'Horta Vella.

Doc. 137 (any 1095): "in Montesono et in suis terminis, hoc est illas duas almunias que sunt in Sosa et cum illa que est in Orta". Cal pensar que es fa referència a l'horta de Sossils o a l'Horta Vella.

Doc. 165 (any 1101): "in illa Orta de Monteson uno orto".

Els darrers cinc esments són d'hortes situades a Montsó, al costat del Cinca o de la Sosa (afluent per l'esquerra d'aquest riu). Certament també hauríem trobat hortes en altres indrets, més cap al nord o encara més cap al sud de Montsó, a banda i banda del Cinca. Després en parlarem d'una manera més detinguda, en l'apartat dedicat exclusivament al paisatge andalusí. Com veurem, és molt possible que hi hagués, en aquesta època, petites zones d'horta en indrets com Estadella, Fonts, Aréstoles, Ripoll i, fins i tot, potser com Xalamera, encara que no ho esmentin els documents. Amb tot, també cal reconèixer que ara és molt difícil distingir les hortes que s'originaren en època islàmica de les hortes feudals, atès que després de la conquesta s'esdevingué una total reparcel·lació de gairebé totes les antigues terres irrigades i un important creixement dels espais d'horta (potser d'una manera especial en les terres sota domini dels ordes militars). Cal dir, amb tot, que algunes hortes excepcionals, com la regada per la font d'Estadella, pot ésser que encara ara sigui força semblant a la que hi hauríem trobat abans de la conquesta de l'infant Pere d'Aragó, a la fi del segle XI.

Les "illes" (en llatí *insulae*) eren espais conreables i ben irrigats, situats molt a prop del riu; de vegades es crearen tot aprofitant un meandre.[196] A una banda de l'"illa" hi havia el curs del riu i, a l'altra, hi podia haver una canalització efímera (o ni tan sols

196. En un document fet al Vallès, a la segona meitat del segle X, es diu: "meos molinares cum suis capudaquis et suos regos et subtus regos et illorum discursis, et insulas et gleras et quantum habeo ego de ipso molino qui fuit de Donado et de Ardarigo, usque ad ipsa insula qui fuit de Ermengarda [...] usque in flumen Riopullo". Aquesta illa era al costat de la glera o llera (*glera*) del riu Ripoll. J. RIUS, *Cartulario de "Sant Cugat" del Vallés,* CSIC, Barcelona, 1945, vol. I, doc. 152, pàg. 127 (any 983).

això, atès que el sòl era humit potser simplement per capil·laritat). De fet, una riuada podia causar la desaparició de les "illes" de terra irrigada i la necessitat d'haver-les d'organitzar i de treballar de nou.[197] Com podem descobrir als documents, moltes vegades cal relacionar les "illes" amb els molins.[198] Pel que fa a les "illes", podem fer-ne la llista següent, d'acord amb allò que diuen els instruments que publiquem en aquest volum:

Doc. 7 (any 972): "mito unos molendinos quos habeo in Ysavena predicte ecclesie cum sua supraposita et cum omnibus pertinentiis suis et media insula cum suo exeo et regressio ab integro". A la riba de l'Isàvena; prop de Sant Esteve del Mall.

Doc. 8 (any 972): "uno channamare et media insula in locho ubi dicitur ad illa Channonicha". A la riba de l'Isàvena; prop de Sant Esteve del Mall.

Doc. 30 (entre els anys 1028-1035): "hunas molas cum ipsa insula; de orientem Isavana et de occidentem ipse chomes. Et alia insula ad ipsum Sischare; de orientem Isavana, de occidentem viam". Prop de Roda.

Doc. 116 (any 1092): "et duas insulas in illa ribera de Isavana. Una ad illo ponte, de illa via in susu. Illa alia insula, de parte aqua quod tenet Roger Bradila".

Doc. 130 (entre els anys 1076-1093): "cartam de illa insula episcopali de illo rio, de illa Corva [...] et laborent et habeant illam insulam per medietatem. Et de illa insula [...] donent decimas et primitias Deo et Sancto Vincentio".

Doc. 151 (abans de l'any 1099): "insula de Capella, cum ipsos molinos qui ibidem sunt". A la riba de l'Isàvena, segurament a Capella.

Doc. 191 (any 1103): "una vinea ubi dicitur ad illa Insula de Ovarra, sicut afrontat per caput de oriente rivo et Vernat Oger, et de occidente de Boca, per fundum via per capud Martin Galind".

197. S'ha considerat que correspon a l'àrab *algesira* (*al-jazīra*).

198. En altres comarques també en trobem. Hi ha un document de l'any 1065, en què s'esmenta que es donen dos molins situats a sota del castell de Ponts, "in ipsa insula", al costat del Segre. R. CHESÉ, *Col·lecció diplomàtica...*, doc. 69, pàg. 300. Segurament amb relació al Sobrarb, es feu esment d'una illa en què fins i tot, curiosament, s'havien plantat vinyes ("sorte de vinea in illa insula"). A. J. MARTÍN DUQUE, *Colección diplomática del monasterio de San Victorián...*, doc. 87, pàg. 121.

Doc. 206 (entre els anys 1101-1109): "ipsos molendinos, cum insulis et arboribus et omnia que ibi sunt". "Et de ipsas insulas et de ortis et de arboribus et de omnia que ibi habuerint, et in antea ibi edificare vel plantare potuerint, similiter reddant nobis medietatem". Segurament a l'Isàvena.

Doc. 268 (entre els anys 1113-1126): "illos molinos qui sunt in illa insula de Ysavana"; "tornent aqua et faciant cechia per illa insula unde illi voluerint".

Doc. 270 (any 1127): "qualem partem habemus in ipsa insulade Almuzara, que fuit de aviis nostris nominatos domno Orrato et uxor sua domna Regales, et fuerunt avii et antecessores nostri et advenit nobis isto alodio per ipsos". Al Soler, a la riba de l'Isàvena.

Doc. 283 (any 1131): "de ipsa aqua que vadit ad ipsos molendinos de Bernad Roger et fratres eius et transit per illam insulam quam canonici rancurabant", "illas rancuras de illa insula et de ipsa aqua et de ipsis molendinis quas nos habemus". A la riba de l'Isàvena

Doc. 305 (entre els anys 1104 i 1134): "de oriente esponda et terras de Sancto Stefano et de occidente illa cequia et insula usque ad torrente de Matamors et per capud vestros molendinos de illa canonicha". Entre Serradui i Sant Esteve del Mall.

Més endavant parlarem novament de les "illes" i veurem si actualment encara hi ha alguna resta d'aquestes "illes" medievals de l'Isàvena. Podem dir ja ara que els ortofotomapes actuals permeten reconstruir una d'aquestes "illes", que encara existia a mitjan del segle passat (encara que, molt probablement, fos molt més vella) (fig. 55). Hi ha paisatges actuals que semblen ésser relíquies del passat.[199]

Al llarg de les darreres pàgines, consultant els documents que publiquem en aquesta col·lecció diplomàtica, hem centrat l'atenció en alguns conreus més importants (cereals, vinyes, hortalisses). Fent ús de la mateixa font, també podríem fer esment d'altres cultius, com els que es feien als farraginals (per obtenir el farratge per al bestiar), als canemars o als llinars (per tenir cànem i lli). Amb relació als canemars, al darrer document esmentat en la llista precedent (doc. 305), trobem, per exemple: "sicut iste afrontaciones

199. S. RIPPON, *Historic Landscape Analysis. Deciphering the Countryside*, Council for British Archaeology, York, 2012 (primera edició de l'any 2004).

includunt, sic damus et concedimos vobis illo canamar, ut abeatis et possideatis ad propriam volumptatem ac ereditatem vestra et omnes sequaces vestri, liberum, salvum et securum per secula cuncta". O bé, el document 206 (fet entre els anys 1101 i 1109) diu: "de arboribus et de ortis et de cannamares". La producció de cànem era important.

Molins

Com ja hem dit més amunt, en parlar dels establiments, a la documentació conservada de la seu de Roda trobem un bon nombre d'instruments relacionats amb els molins. En podem fer una llista:

Doc. 8 (any 972, vers l'any 1016): "et huno molino in Isavana, cum suo exio et regressio, et uno cha[n]namare et media insula in locho ubi dicitur ad illa Channonicha", "medio molino in Isavana de illa Domna, et teneat illum filii sui in vita sua et postea in Sancti Stefani remaneat", "micto decima de Iº molino", "quarte parte de molino". A la riba de l'Isàvena; prop de Sant Esteve del Mall.

Doc. 11 (any 987): "Mulinus", "in molinis, in mulinariis". A Molins.

Doc. 22 (vers l'any 1015): "uno molino in civitate Rota, in loco ubi dicitur ad Sanctum Petrum; de oriente Isavana et de occidente nos metipsi comparatores", "in precio placibile XX et uno solido". A la riba de l'Isàvena; prop de Roda.

Doc. 30 (entre els anys 1028 i 1035): "Et hunas molas cum ipsa insula; de orientem Isavana et de occidentem ipse chomes".

Doc. 45 (any 1070): "ad illos molinos suos de illa Canonicha, ad Issavena".

Doc. 76 (entre els anys 1076 i 1080): "suos molinos de Galin ad Sancti Vincenti, decima et quarta parte, ut siant edificati de illos in unum". Vers Lasquarri i Visallonga.

Doc. 78 (any 1080): "usque ad ipsos molinos de Sancto Vincentio et de Galin de Suasi".

Doc. 80 (entre els anys 1077 i 1080): "noticie de illo molino de Rialbo". Al barranc de Carrasquer.

Doc. 88 (any 1084): "ipso rivo de Valle Mania in flumine de Ysavana, que faciatis ibi molinos quanto magis potueris facere

vel edificare per me et vos, ego medium et vos medium", "et abeatis ipsa molinaria que pertinet ad ipso molinero". A la riba de l'Isàvena.

Doc. 116 (any 1092): "et de duos molendinos quod tenent Sança et filio Centullo, illam decimam". A la vall de Benasc.

Doc. 118 (any 1092): "ecclesie Sancte Marie de Alasquar, cum excussato eiusdem ville nomine Atone et cum molendinis ipsius loci". Al terme de Lasquarri.

Doc. 131 (entre els anys 1092-1094): "de molendinis propriis quos habet comes in illa Lena, in ripa fluminis Ysavana, a parte occidentali, si fuerit opus ut accipiant aquam per terras de Rota usque in eternum, et accipiant ramas ad illos solos molinos a parte orientali de via in iosu que discurrit de Rota ad Alasquar"; "similiter, laudatum est de molendinis propriis episcopi quos episcopus facit operarii in orientali parte Ysavana si fuerit opus, ut accipiant aquam per terras de Gudul usque in eternum et habeant molas de termino de Gudul et hoc habeant per consensum et mandamentum de vichario comitis". A la riba de l'Isàvena.

Doc. 134 (any 1094): "Rialbo, cum molendinis qui ibi sunt". Al barranc de Carrasquer.

Doc. 151 (vers l'any 1099): "et medio molino quod habeo ad illa Lena". Potser a la riba de l'Isàvena, segurament cap a Ovarra.

Doc. 167 (any 1101): "molendina que fuerunt Avin Haabz et de Moderaf". Vers Barbastre.

Doc. 169 (vers l'any 1101): "in termino de Barbastro, sicut aqua discurrit molendinos et ortos, campos et vineas". Al terme de Barbastre.

Doc. 178 (any 1102): "in molendinis, in aquis, in rivis". Cap a Terrantona.

Doc. 206 (entre els anys 1101 i 1109): "ipsos molendinos, cum insulis et arboribus et omnia que ibi sunt", "Et interim istum molendinum faciunt, dent nobis de alios ipsa medietate". A prop de Roda.

Doc. 213 (any 1110): "ortis, molendinis". Al terme de Roda.

Doc. 219 (vers l'any 1110): "illo meo molino de Coma Ionchosa, totum ab integrum, cum omnia que ad molinum pertinent". Segurament al terme de Roda.

Doc. 224 (any 1113): "molinos in sicco vel sub terris". Al terme de Barbastre.

Doc. 225 (any 1113): "locum molendini qui est in Oscha, alodium Sancti Vincentii, [...], ut edificet ibi molendinum cum optima turri, qui locus vocatur ad Fontes Gintolles", "et teneat ipsum molendinum bene aptatum et bene moliente et reddat medietatem de eo Beato Vincentio sine enganno; et de alia sua medietate donet ei decimam". A Osca.

Doc. 245 (any 1120): "et suos molinos in Lerida". Molins que hi havia a prop de Lleida, en època islàmica.

Doc. 262 (entre els anys 1119 i 1126): "ipsa zequia de molinos de Riopoll", "uno molino". A la riba de l'Isàvena, vers Fontova.

Doc. 268 (entre els anys 1113 i 1126): "in illos molinos medietatem et debebat eis aqua dare et ezequia ad uno molino et non potuit aquam dare nec zequia sicut convenit, et per minva de illa aqua et de illa zequia que non potuit habere sicut convenit Mir Ato", "si voluerit in illo casale IIII^{or} molinos, et Mir Ato eligat unum molinum, qualem voluerit, et de illo molino quod elegerit habeat illa tercia parte Mir Atto et sua posteritate, sic que non mittant ibi nulla missione in aqua tornare nec in molas nec in fuste nec in ferro nec in illo molinero. Et si illo molino quod Mir Atto elegerit se exterminaverit per aquam perdere aut per aliquam rem per una die et uns nocte, non se faciat malus Mir Ato et posteritas eius, et de uno die et una nocte in antea, si non erit restaurato illo molino, Mir Atto eligat se unum de aliis molentibus et apprehendat se III^{a} parte, sicut superius dicit, usque illo molino quod habebat Mir Ato predicto sedeat restaurato". "Et qualecumque hora Mir A[to] aut posteritate eius potuerit dare aquam et zequia ad illos molinos per illum locum sicut convenit, habeat in illos molinos medietatem. Et Bernardus archidiachonus et posteritate eius tornent aqua et faciant cechia per illa insula unde illi voluerint, per hoc de Mir Ato et de suos parentes". A la riba de l'Isàvena.

Doc. 269 (entre els anys 1109 i 1126): "illo molino de Rigo Albo". Potser al barranc de Carrasquer.

Doc. 283 (any 1131): "Magna discordia erat inter illos et nos de ipsa aqua que vadit ad ipsos molendinos de Bernad Roger et fratres eius et transit per illam insulam quam canonici rancurabant, per voces de Ramon Garsia, et de illa aqua que

exit de nostros molendinos de Curva, quam prendebant Bernard Roger et fratres eius ad suos molendinos supra dictos". A l'Isàvena.

Doc. 305 (entre els anys 1104 i 1134): "per capud vestros molendinos de illa canonicha". A la riba de l'Isàvena.

Doc. 321 (any 1137): "Pere Mir del Grat, et vestris ut faciatis duos molendinos in termino Rote, in loco ubi dicitur a la Moxa, iuxta flumen Isavene", "cum cequis et aquis et cum omnibus molitoribus quod ibi voluerint molere". Al terme de Roda.

Doc. 350 (anys 1039-1063): "illos molinos de Rialb". S'han de relacionar, però, amb l'església parroquial de Santa Maria de Güel.

Doc. 351 (anys 1051-1100): "molinos in Romerosa". Havien d'ésser a prop de Güel. És molt notable l'esment d'uns moliners que cobren la multura ("illos molineros abent de unoquoque kaficio uno cuçolo").

A partir d'allò que diuen els documents que publiquem en aquesta col·lecció diplomàtica, podem mencionar alguns aspectes interessants sobre els molins que hi havia al bisbat de Roda. Hem de dir, d'entrada, que gairebé tots els esments fan referència a molins situats a les ribes de l'Isàvena i, segurament, dins del terme castral o parroquial d'aquest lloc de Roda. Només hi ha unes quantes excepcions, per exemple amb relació a uns molins situats a Barbastre, segurament al Vero (uns dels quals fins i tot es diu que havien estat d'*Avin Haabz* i de *Moderaf*, doc. 167, any 1101), i a un altre que era a Osca (doc. 225, any 1113). També, amb relació a Barbastre, és molt notable el que diu un document de l'any 1113 (doc. 224), que recorda l'existència d'uns molins que en part eren bastits sobre terra ferma i en part eren subterranis ("in sicco vel sub terris"). Potser també n'hi havia algun cap a Benasc (doc. 116). Així mateix, cal destacar el fet que en el pacte entre l'alcaid de Lleida, Avifilel, i el comte de Barcelona, es fes esment dels molins que (abans de la conquesta de l'any 1149) ja hi havia al voltant d'aquesta ciutat del Segrià (doc. 245). Certament, això coincideix perfectament amb allò que diuen alguns textos escrits poc després d'aquesta data de la conquesta de Lleida, feta per part dels comtes de Barcelona i d'Urgell.[200] Cal subratllar que,

200. J. BOLÒS, "Paisatge i societat al Segrià al segle XIII", a J. BOLÒS (ed.), *Paisatge i societat a la Plana de Lleida a l'Edat Mitjana*, Universitat de Lleida, Lleida, 1993,

d'una manera lògica, el fet que només s'esmentin aquests molins (o de vegades aquests conjunts de molins) no vol pas dir que, en aquesta època, no n'hi hagués més, en altres conques, per exemple al llarg de l'Éssera, a la part superior del curs del mateix Isàvena, a la Noguera Ribagorçana o en altres cursos d'aigua secundaris, a prop dels diferents pobles que hi havia en tota aquesta comarca de la Ribagorça. I, possiblement, també n'hauríem trobat alguns a la conca del Cinca, tant al nord d'Olvena com a la plana de Montsó. De fet, en fer els *Atles dels comtats de la Catalunya carolíngia*, hem pogut documentar, en moltes contrades dels comtats catalans, que cada vil·la o cada comunitat pagesa disposava d'un molí, encara que fos molt modest (amb una paixera de troncs, uns murs de fusta, sense bassa, amb un rodet horitzontal i amb unes moles petites, d'uns 90 cm de diàmetre).

Pel que fa als molins situats al voltant de Roda, en trobem en diversos llocs. Se n'esmenten en un indret anomenat "la Canònica" (doc. 8) (fig. 14). Al nord del terme, se'n construïren al costat del Rialb, segurament a la vall de Carrasquer (doc. 134). També n'hi havia a Sant Pere, molt possiblement a Sant Pere de la Ribera (doc. 22). N'hi havia alguns a "Vallmanya", segurament també cap a l'extrem meridional (doc. 88). Així mateix, n'hauríem trobat a la Llena (doc. 131), al sud del terme rodenc. Més cap al sud, n'hi havia, així mateix, al terme de Lasquarri (doc. 78). Encara hi havia molins al tram final de l'Isàvena, potser a la riba dreta, a l'indret anomenat els molins de Ripoll (de fet al sud del terme de Fontova) (doc. 262). I, a més, ja amb relació a la fi del període estudiat, hom parla dels molins situats al lloc de la Corba (doc. 283) i al lloc de la Moixa (doc. 321), que possiblement eren a prop del tossal on es construí la població de Roda d'Isàvena. I no podem pas assegurar si el molí de Coma Joncosa també era proper a Roda (doc. 219), encara que és possible.

En parlar dels molins, moltes vegades es fa esment d'altres elements del paisatge propers, com són les séquies o les "illes". Les "illes", com acabem de veure, eren espais situats a tocar del curs del riu; eren al llit del riu, a la seva glera (o llera). Ja en el document 8 es fa esment, amb relació a un molí, de mitja "illa"

pàgs. 45-81. Darrerament, fins i tot s'ha excavat un molí andalusí, de roda vertical, a la mateixa ciutat de Lleida: Isabel GIL - Marta MORÁN, "Molí hidràulic de l'Avinguda Blondel, 94 de Lleida", *VI Congrés d'Arqueologia medieval i moderna a Catalunya*, Lleida, 2018 (en curs de publicació).

("et media insula"). En un altre cas —també amb relació a uns molins— es parla d'una séquia que havia de passat pel mig d'una d'aquestes "illes": "tornent aqua et faciant cechia per illa insula, unde illi voluerint" (doc. 268). O bé: "de ipsa aqua que vadit ad ipsos molendinos de Bernad Roger et fratres eius et transit per illam insulam, quam canonici rancurabant" (doc. 283). De fet, el lligam entre els molins i algunes "illes" era molt estret: "ipsos molendinos, cum insulis et arboribus et omnia que ibi sunt" (doc. 206).

Molts d'aquests molins que hem esmentat eren bastant grans. No sabem si alguns havien estat fets per comunitats locals. Tanmateix, ja en una data força primerenca, veiem que n'hi hagué de senyorials. Sovint sembla que tenien més d'una mola i que, per tant, tenien un edifici amb una mida força considerable. Fins i tot, en un cas, es feu esment d'un casal de molí amb quatre moles ("in illo casale IIII^{or} molinos", doc. 268). També, en un altre cas, es diu que hi havia algú que feia de moliner, que es dedicava de manera gairebé exclusiva a treballar al molí ("abeatis ipsa molinaria que pertinet ad ipso molinero", doc. 88). De fet, sembla que hi va haver una evolució entre el molí esmentat al document 8, amb les seves entrades i sortides ("cum suo exio et regressio"), i el molí esmentat al document 321, amb les séquies i amb diverses moles ("cum cequis et aquis et cum omnibus molitoribus quod ibi voluerint molere"). Certament, com hem dit moltes vegades, cal diferenciar el molí "pagès" de l'alta edat mitjana, del molí senyorial de la baixa edat mitjana (sovint amb bassa i cup, amb un edifici potser fet amb carreus, amb diverses moles i àdhuc amb moliner).

Pastures i boscs

Les característiques de la documentació medieval tendeixen a fer que valorem molt poc les pastures i la ramaderia. Els conreus hi són esmentats molt més sovint. De vegades, però, es mencionen boscs i pastures o bé, per exemple, drets de lliure accés a l'ús de la llenya o als indrets on podien péixer els animals. A continuació fem una llista dels documents on es fa esment d'aquests boscs i pastures, o dels drets de fer-ne ús.

Doc. 30 (entre els anys 1028 i 1035): "terra in illa Pechera". Cal llegir aquest topònim *Pequera* o Peguera, un lloc on es produïa pega. Prop de Roda.

Doc. 53 (any 1074). Donació entre particulars amb relació al monestir de San Millán, on es feia esment de prats, pastures, paüls, muntanyes i fonts ("pratis, pascuis, paludibus, in montibus, in fontibus").

Doc. 82 (any 1081). Sanç I d'Aragó donà a Sant Vicenç de Roda drets sobre el bestiar (carnalatge?) dels homes que Mir Roger havia donat com a alou a la seu de Roda. Alhora donà llibertat perquè els homes de Sant Vicenç poguessin accedir als boscs i que llurs ramats poguessin péixer a les pastures sense cap entrebanc ("ut habeant potestatem incidere in meas silvas ad opus Sancti Vincentii, et similiter ut habeant licentiam ire in pascuis sine impedimento et sine ulla inquietudine").

Doc. 119 (any 1092). Arnau Bernat de Benasc cedí a Sant Vicenç de Roda un home anomenat Sinfred, amb els seus fills i filles i amb tot allò que tenia, cases, terres, vinyes, horts, arbres secs i verds, garrigues, boscs, prats i pastures ("arboribus siccis, viridis [...] garriciis, silvis, pascuis, pasturis").

Doc. 142 (any 1096). Mir Gombau vengué al bisbe Llop de Roda, per mil cinc-cents mancusos d'or de València, el castell de "Canalills" (*Kanalelgs*), que incloïa torres, cases, muntanyes, boscs, pastures, herbes, terres de conreu i vinyes, aigües i erms ("montibus, silvis, pascuis, erbis, terris et vineis"). Potser era situat a la vall de Sant Andreu, al terme d'Olvena.

Doc. 178 (any 1102). Joan donà a Sant Vicenç de Roda, per a l'ànima del seu fill Asnar i dels seus parents, un alou format per cases, terres, vinyes, prats, arbres, molins, pastures i drets sobre els cursos d'aigua ("in terris, in vineis, in pratis, in arboribus, in molendinis, in aquis, in rivis, in paschuis, in casis, in casalis"). Cap a Terrantona.

Doc. 182 (any 1103). Pere I d'Aragó, amb relació a la nova seu de Barbastre, al costat de moltes altres coses, s'obligà a donar llenya a l'albergueria dels pobres ("in meas silvas et ire in paschuis et in pratis regalibus").

Doc. 192 (entre els anys 1094-1104). Guillem Bernat feu donació a Sant Vicenç de Roda de l'alou que tenia al terme del castell de Lasquarri, format per cases, vinyes, horts, canemars, prats i pastures ("in pascuis et in pratis"), tant "in monte com in villa".

Doc. 222 (any 1112). Jimena Gonsálvez cedí a Santa Maria i Sant Vicenç de Roda el monestir de Santa Maria de la vila de

Torre Alvar Fáñez, amb un terreny, amb cases, terres, vinyes, horts, llinars, prats i pastures ("pratis, pascuis").

Doc. 240 (any 1118). Amb relació al cens d'un dels capmasos de la vila de Senet (al costat de la Noguera Ribagorçana), de Galí At: "I cepo de teda". La teia era la fusta reïnosa del pi.

Doc. 299 (any 1134). Alfons I d'Aragó cedí a Toda, viuda de Tissó, el castell d'Estig de Cinca. Hi havia terres, vinyes, horts, aigües, pastures, aiguamolls ("paschuis et palustris sicut ad illum chastellum pertinet vel pertinere debet").

Podem recordar que també en altres documents de la Ribagorça o del Sobrarb trobem esments de les pastures i dels drets de portar a pasturar el bestiar. En general són documents reials; el sobirà tenia la jurisdicció sobre l'ús dels boscs i de les pastures de les terres d'alta muntanya. En podem esmentar alguns de relacionats, per exemple, amb el monestir de Sant Victorià d'Assan. El rei Ramir I, poc abans de morir l'any 1063, deia: "concedo in ipsas stibas vel in monte sive in plano, que ad iure meo pertinet, ut pascant ipsas bestias de Sancto Victoriano, maiores atque minores, sine ullo impedimento seniorum vel blandimento, sic pascant quomodo ipsas meas".[201] Aquest text ens parla d'unes pastures d'estiu (fet que permet d'afirmar que hi havia una certa transhumància) i també del bestiar gros i del menut (potser vaques i ovelles). Plausiblement, la seu de Roda tingué, en aquest moment o una mica més tard, uns drets semblants, com potser reflecteix el contingut del document 82, de l'any 1081. Aquesta mena de privilegis reials també foren concedits a altres institucions eclesiàstiques; l'any 1084, en va rebre un de semblant el monestir de Sant Pere de Taverna.[202]

DISTRIBUCIÓ DEL DOMINI

A l'hora d'estudiar com es distribuïa el domini del bisbe i de la comunitat canonical de Sant Vicenç de Roda d'Isàvena, convé repartir i agrupar els llocs amb relació als diversos territoris per on s'estenia la influència d'aquesta institució. Així doncs, a continuació ens aproximarem primerament al territori de Roda d'Isàvena.

201. A. J. MARTÍN DUQUE, *Colección diplomática del monasterio de San Victorián...*, doc. 31, pàgs. 50-54 (el data vers l'any 1055).

202. A. J. MARTÍN DUQUE, *Colección diplomática del monasterio de San Victorián...*, doc. 75, pàg. 108.

Després esmentarem tots els dominis situats a la vall mitjana de l'Isàvena, a la vall de Benasc, a la vall de Barravés i a la resta de la conca alta de la Noguera Ribagorçana. També centrarem l'atenció en l'anomenada Terreta i en el territori de Benavarri. Més endavant, estudiarem d'una manera diferenciada les terres de Lasquarri, Llaguarres, Güel, Monesma i Lluçars, situades al sud de la seu episcopal. Tot anant cap a ponent, també centrarem l'atenció en els territoris que depenien del castell de Fontova i en aquells que hi havia a la vall inferior de l'Éssera. Així mateix, parlarem dels dominis situats a Castre i a Aguilaniu (o Aguinaliu), terres que vers l'any 1000 encara eren a la banda andalusina de la frontera. En l'apartat següent ens traslladarem una mica més cap al nord, per estudiar els béns i drets que la seu de Roda tenia al territori de Terrantona i a la riba esquerra del Cinca. Dedicarem un breu apartat al Pallars Jussà, d'una manera especial al terme castral d'Orcau, on el bisbe posseïa, com ja hem dit, diverses oliveres. Els darrers apartats se centraran en les terres més meridionals, conquerides a la segona meitat del segle XI i al segle XII, al terme de Montsó, a la Llitera i al Baix Cinca. També esmentarem els béns i drets que tenia la seu episcopal a la vall del Vero, afluent per la dreta del Cinca: especialment a Alquèssar i a Barbastre. Certament, aquesta darrera ciutat tingué una importància molt gran en la història del bisbat de Roda durant la primera meitat del segle XII, a partir del moment en què s'hi instal·là el bisbe i la seu episcopal, al llarg d'uns curts (i conflictius) períodes de temps. El darrer punt serà dedicat als dominis que la seu i la canònica de Sant Vicenç de Roda d'Isàvena tenien en terres ja molt més allunyades, com poden ésser les ciutats de Jaca o d'Osca.

El terme de Roda

D'una manera lògica, la seu de Sant Vicenç de Roda tenia molts drets al territori que depenia directament d'aquesta població encastellada (fig. 14). Cal tenir present que, contràriament a allò que s'esdevenia en algunes altres seus episcopals, en aquest cas, molt aviat, el bisbe no hagué de compartir el govern del terme amb cap comte o rei. Als altres comtats catalans trobem realitats diverses. Mentre a Barcelona comparteixen la ciutat el comte i el bisbe, al Rosselló el bisbe vivia a Elna i el comte, en principi, a Castellrosselló. El bisbe d'Urgell vivia a la Seu d'Urgell i el comte al nucli proper de Castellciutat (fins que al segle XII es traslladà a

FIGURA 14
Mapa del terme de Roda d'Isàvena

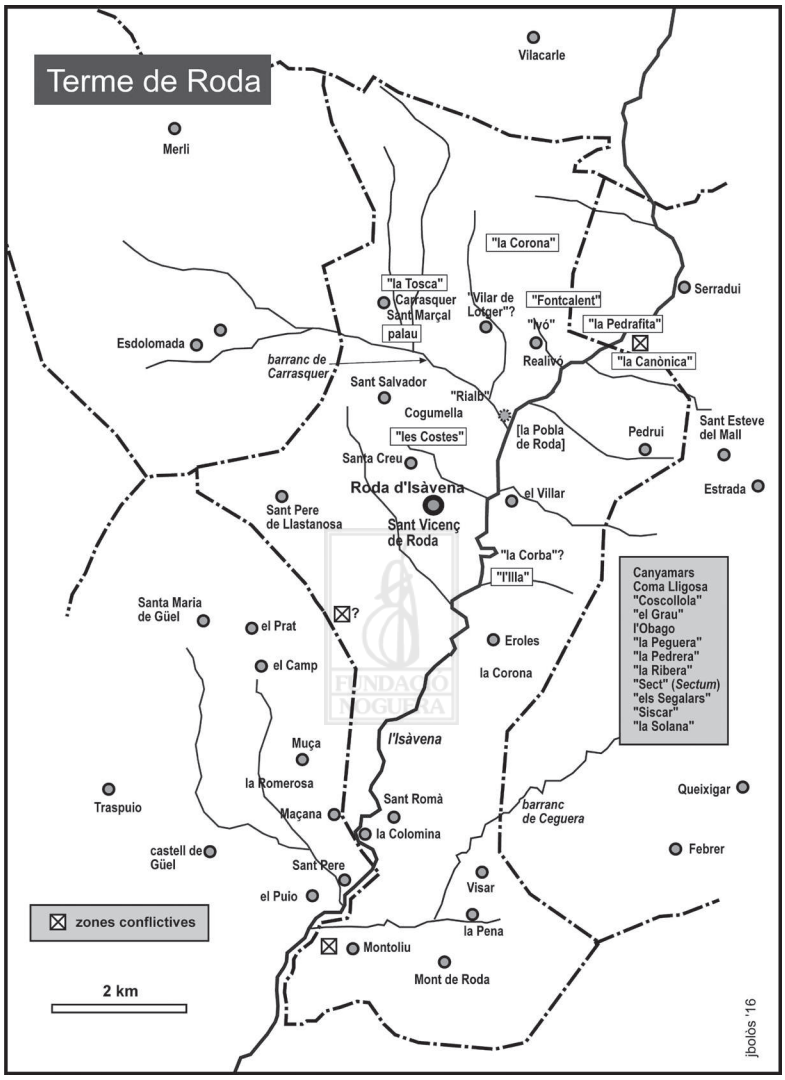

Mapa dels límits del terme de Roda d'Isàvena, que s'estengué al llarg del curs de l'Isàvena, entre els termes d'Esdolomada i Güel, a l'oest, i el de Sant Esteve del Mall, a l'est. Dins d'aquest terme de Roda, hi havia diverses esglésies, com la de Sant Pere de Llastanosa. Posteriorment al període estudiat en aquest volum, s'hi bastí una vilanova: la Pobla de Roda. Mapa: J. Bolòs.

Balaguer). Així mateix, el bisbe de Vic tampoc no hagué de compartir la ciutat amb el comte, que era el de Barcelona; una realitat semblant s'esdevingué, de fet, molt aviat a Girona. A continuació farem una llista amb totes les donacions i els documents publicats en aquesta col·lecció diplomàtica relacionats amb el terme de Roda.

Doc. 43 (any 1068). Sanç Ramir, que tenia present el desig del seu pare de restaurar la seu episcopal a Roda d'Isàvena, lliurà a Sant Vicenç de Roda la ciutat de Roda, amb els seus termes, amb els delmes i les primícies, i amb els drets jurisdiccionals que tenia sobre aquest territori.

Doc. 65 (any 1077). Arnulf, bisbe de Roda, donà a Sant Vicenç de Roda i als canonges dues vinyes situades al territori de Roda. Una de les vinyes era a sota de l'església de Sant Vicenç; l'altra vinya era a la Corba. A més, també feu donació de dues tines.

Doc. 74 (any 1079). Sanç, canonge de Roda, va donar a Sant Vicenç una vinya situada al territori de Roda, al lloc anomenat "Ivó" (vers Realivó), i una terra situada a Eroles (fig. 36).

Doc. 96 (1085). Sanç, rei d'Aragó, de Pamplona i de Ribagorça, a precs de Ramon, bisbe de Roda, confirmà les donacions fetes per ell i pels seus antecessors. Va confirmar, juntament amb molts altres béns i drets, la cessió del castell de Roda, amb la vila i amb el seu terme.

Doc. 116 (any 1092). Ramon va donar a Sant Vicenç unes vinyes situades al territori de Roda. Totes dues eren situades a Llastanosa (fig. 37). Així mateix, cedí sis terres, una de les quals al lloc de la Cinta. També feu lliurament de la meitat del vinyal de "Na Riquell" (*Domna Richell*) i de dues terres situades a l'Obac. Cedí, així mateix, dues "illes" (*insulas*) situades a la ribera de l'Isàvena, una al costat del pont de la via i l'altra en aquella part del riu que té Roger Bràdila.

Doc. 118 (any 1092). Ramon Dalmau, bisbe de Roda, perseguint la reforma de la canònica de Sant Vicenç de Roda, va donar als canonges l'església del castell de Roda, amb tots els delmes, primícies, defuncions i oblacions rebuts en els termes que depenien d'aquest castell (*castrum Rotam*) (fig. 14). També va cedir l'església de Sant Pere de Llastanosa (fig. 37).

Doc. 129 (entre els anys 1089 i 1094). Dot donà una vinya situada al territori de Roda, sota la vila, a Ramon, canonge

de Sant Vicenç, a canvi d'una vinya situada al territori de Castilló de Sos, al lloc d'Esterri (fig. 13).

Doc. 161 (vers l'any 1100). Gamiça, en el seu testament, va donar a Sant Vicenç de Roda una vinya situada a la riba dreta de l'Isàvena, a l'anomenat "Gual del Mercat". És interessant aquest document perquè també ens recorda l'existència d'un mercat en aquest indret proper a Roda d'Isàvena; en parlarem més endavant.

Doc. 168 (any 1101). Got cedí a Sant Vicenç de Roda, per a després de la seva mort, una vinya situada al terme de Roda, al lloc que diuen "la Corona" (que devia ésser un lloc elevat, muntanyós).

Doc. 187 (entre els anys 1101 i 1104). At Garcia bescanvià amb els canonges de Sant Vicenç una terra situada a Llastanosa. A canvi, va rebre una terra al "vilar d'Oleguer" o "de Lotger", situat també al terme de Roda.

Doc. 188 (entre els anys 1101 i 1104). At Mir donà als altres canonges de Sant Vicenç una vinya situada a Llastanosa i la meitat de la terra que tenien amb At Garcia, a canvi d'una vinya situada al Camp de la Coma de la Tosca i una terra a "Ivó" (cap a Realivó).

Doc. 198 (any 1105). Riquelda lliurà als canonges de Sant Vicenç de Roda una terra situada a Llastanosa, a canvi de rebre'n una altra de situada al vilar de *Lodegario* ("vilar de Lotger") i un argenç.

Doc. 213 (any 1110). Pere Ramon d'Erill donà a Sant Vicenç de Roda i als seus canonges un alou que tenia en aquesta vila de Roda.

Doc. 218 (vers l'any 1110). Martí Oníscol i els seus fills donaren als canonges de Sant Vicenç de Roda una sort de vinya que tenien al "riu Ceguer" (*barranc Ceguera*), a canvi d'una altra vinya anomenada de Sota el Castell i, com a torna (*cum tornam*), un sou gros.

Doc. 219 (vers l'any 1110). Pere Roger, en el seu testament, deixà a Sant Vicenç de Roda el molí de "Coma Joncosa" i el capmàs on vivia Ramon Garcia.

Doc. 230 (any 1116). Campió cedí la meitat de l'església de Sant Vicenç del Mont, amb delmes, primícies, oblacions i defuncions (fig. 45). També donà la meitat de tot allò que

posseïa a l'església de Sant Joan de *Luscaniel* (que podia ésser Lasquea, al terme de Lasquarri, fig. 46). Al castell del Mont feu donació d'un home anomenat Eç At, amb els fills i filles, el casal i el cens que havia de lliurar. A la vila d'Antissa donà la part que tenia a l'església de Sant Martí, amb els delmes, amb objectes eclesiàstics i amb un home.

Doc. 257 (any 1124). Ramon Pere d'Erill donà a l'església de Sant Vicenç de Roda l'alou que havien tingut els seus parents al terme de la vila de Roda.

Doc. 266 (entre els anys 1116 i 1126). Mir Galí, Arnau Galí i Ramon Mir donaren als canonges de Sant Vicenç les cases que tenien a Roda, al lloc de la Pedrera.

La vall mitjana de l'Isàvena (excepte el terme de Roda d'Isàvena)

A la vall mitjana de l'Isàvena (entre el congost d'Ovarra i Güel) hi havia una altra institució eclesiàstica important, el monestir de Santa Maria d'Ovarra. Aquest fet degué ésser la causa que la seu de Roda no tingués gaire propietats ni drets en els termes situats al voltant del lloc on s'alçava aquest cenobi. En aquesta mateixa vall de la Ribagorça, a la riba esquerra del riu, també hi havia el terme de Sant Esteve del Mall, el senyor jurisdiccional del qual era el sobirà: primerament el comte de Ribagorça i després el monarca aragonès (fig. 18).

A continuació veurem els principals documents de la col·lecció diplomàtica relacionats amb Sant Vicenç de Roda, que fan referència a aquest territori del curs mitjà de l'Isàvena. A part dels instruments esmentats més avall, cal recordar que, amb relació a la vall de Ribagorça, a l'annex documental publiquem, amb els números 7 i 8, les dotalies de les esglésies de Sant Esteve del Mall i, amb el número 45, l'acord establert entre els homes de Serradui i els homes de Sant Esteve del Mall per tal d'evitar les baralles que hi havia hagut per un hort situat en una zona limítrofa entre aquests dos termes (fig. 14). A més, amb relació a aquest territori, també cal recordar, a causa de la seva importància, la dotalia de l'església de Santa Maria de Güel (doc. 14), en teoria feta arran de la consagració de l'any 996.

Doc. 86 (any 1082). Ermengol, fill de Regal i de la seva muller Estefania, donà a Sant Vicenç de Roda un home de la vila de Beranui, juntament amb la seva muller; aquesta parella

i llurs descendents havien de dependre sempre més de Sant Vicenç de Roda. Més endavant parlarem detingudament de les persones que eren del bisbe o dels canonges de Roda.

Doc. 92 (entre els anys 1076 i 1085). Ricolf Uníscol, home lliure de Sant Esteve del Mall, donà a Sant Vicenç de Roda un cens de vint fogasses, un moltó, un porc i sis sesters de vi, cada any, per poder gaudir de l'usdefruit d'un alou, que hem de suposar que abans ell mateix havia cedit a la comunitat de Sant Vicenç.

Doc. 101 (any 1087). Ermessèn va donar a Sant Vicenç de Roda la part de l'herència paterna que tenia a Corbera (municipi de Beranui), formada per terres, vinyes, horts, canemars, cases, arbres i pels homes que les treballaven.

Doc. 118 (any 1092). El bisbe Ramon Dalmau cedí als canonges de Roda, a part de molts altres béns, l'església de Santa Maria de Pedrui i la quarta part dels delmes, les primícies i les defuncions de les esglésies de Sant Esteve del Mall i de Monesma.

Doc. 151 (vers l'any 1099). Ramon Guillem i la seva muller Sicarda donaren a la canònica de Sant Vicenç una vinya situada a Serradui.

Doc. 251 (any 1122). Ramon, bisbe de Barbastre, sembla que concedí als canonges de Sant Vicenç de Roda la quarta part dels delmes de Serradui.

Doc. 292 (any 1133). Ermengarda donà a Sant Vicenç de Roda un home a Esdolomada (fig. 43), amb el seu capmàs i amb tota la seva heretat. Aquesta possessió li provenia del seu marit, Ramon Rotllan (o Rotllà), com a dot. S'esmentava el cens que s'obtenia d'aquesta explotació: la novena de tots els fruits i de tot allò que s'hi produís, dotze pans, dos sesters de vi, un moltó en canal, un quarter (o una quarta) d'ordi i mig cafís de civada.

Doc. 296 (vers l'any 1134). El bisbe Pere Guillem donà, per a després de la seva mort, l'església de Santa Maria de Güel.

Doc. 308 (any 1135). Ramir II va cedir els drets que tenia a les esglésies de Serradui i un excusat a Solanella.

Territoris situats al nord del Turbó: la vall de Benasc

El bisbe i els canonges de Roda tingueren, des de molt aviat, drets a la vall de Benasc, a les terres situades més enllà del port de les Ares i a ponent del coll d'Espina. Com comentem en un altre apartat dedicat a la societat, malgrat ésser una vall pirinenca, la feudalització també entrà en aquestes terres de muntanya. Aviat, dins de les comunitats rurals, es van diferenciar unes famílies més riques que acumulaven drets i que pogueren aconseguir el suport de les classes dirigents. Alhora, el pes de l'església de Roda i, més endavant, de Lleida en aquestes valls pirinenques fou notable. Com hem vist més amunt, un dels ardiaconats de la diòcesi de Roda (o, més endavant, de la de Lleida) fou precisament el de Benasc. A continuació fem una relació dels drets i de les terres que, d'acord amb els documents que publiquem en aquest volum, tenien el bisbe i els canonges de Roda en aquesta vall de Benasc:

Doc. 31 (c. 1040; potser fet vers l'any 1068). Memòria dels delmes que cobrava Sant Vicenç de Roda en les vinyes de Castilló de Sos. S'hi esmenten els noms d'alguns dels habitants de la vall de Benasc, de Castilló i de les altres poblacions de la contrada, que tenien vinyes a Castilló i que restaven obligats a pagar el delme. Hem fet un mapa de la procedència d'aquesta gent que hi tenia vinyes (fig. 13).

Doc. 43 (any 1068). El rei Sanç Ramir, en restaurar-se la seu episcopal de Roda, li donà els delmes de Castilló de Sos. També cedí a Sant Vicenç els delmes de totes les parròquies que fossin del "feu" (que podem considerar que era un sinònim de fisc) reial, de la vall de Benasc (*in Super Aras*). De fet, seria lògic de relacionar aquest document amb el precedent, que hem datat una mica abans.

Doc. 46 (any 1071). Odolina lliurà a Sant Vicenç de Roda la meitat de les seves cases. Eren quatre cases, amb una cort petita i amb una era, situades al comtat de Ribagorça, més amunt del port de les Ares, a la vila de Castilló de Sos. Desitjava que esdevinguessin les cases o el palau que tingués el bisbe en aquesta vall.

Doc. 77 (any 1080). Mir Roger donà a Sant Vicenç de Roda el seu alou, els seus homes i tot allò que tenia segurament a la contrada de Verí. Cedí l'església de Sant Feliu de Verí, amb la condició que fos proveïda de llibres i d'ornaments eclesiàstics. Demanava que no s'incrementés el cens que havien de pagar

els homes que deixava conjuntament amb aquest alou. Més endavant fem un mapa de les poblacions de Verí i de Sant Feliu de Verí (fig. 29).

Doc. 116 (any 1092). Ramon donà a Sant Vicenç i als seus canonges, a la vila de Benasc, el capmàs de Real i del seu fill Ató i dos molins que tenien Sança i el seu fill Centull i la dècima d'Isarn d'Ancils, que tenia com a alou franc.

Doc. 118 (any 1092). El bisbe Ramon Dalmau donà als canonges tot allò que tenia a Castilló de Sos, la quarta part dels delmes, les primícies i les defuncions de l'església de Bissaürri i de l'església de Sant Feliu de Verí.

Doc. 126 (1093). Ramon Dalmau, bisbe de Roda, d'acord amb les dignitats de la seu, establí les dates en què s'havia de proveir l'església de Roda. Concedí novament als canonges de Roda drets sobre les esglésies de Bissaürri i de Sant Feliu de Verí.

Doc. 196 (1104). Ramon, bisbe de Barbastre (i Roda), consagrà l'església de Ru, a la vall de Benasc, dedicada a la Mare de Déu i a sant Hilari. Es guardaren a l'altar relíquies dels sants Just i Tiburci.

Doc. 318 (1136). Acord entre, d'una banda, uns canonges de Sant Vicenç de Roda i Ramon Martí, arxipreste de Campo, i, de l'altra banda, Arnau Roger i Arnau Pere d'Erdau i Ramon Bernat, amb relació a un alou situat a Sant Feliu de Verí, que va donar Mir Roger el dia de la seva conversió (doc. 77, any 1080), format per homes i capmasos, amb els censos que havien de pagar.

Doc. 329 (1139). Gaufred, bisbe de Barbastre i Roda, arribà a un acord amb el prior Guillem Bonfill i amb els canonges de Sant Vicenç de Roda sobre les racions o procuracions que, tal com constava al privilegi del bisbe Ramon Dalmau (doc. 126), havien de lliurar a la mensa conventual de Roda. Es feu esment de tot allò que havia de donar l'ardiaca de Benasc.

La vall de Barravés i l'alta conca de la Noguera Ribagorçana

Les valls de Castanesa o Senyiu, de Barravés i de Boí foren terres de frontera entre els bisbats de Roda i d'Urgell. Els drets senyorials i jurisdiccionals acabaren pesant molt a l'hora de decantar cadascuna d'aquestes valls cap a una banda o bé cap

a l'altra. Els drets que tingué la seu de Roda (i més endavant la catedral de Lleida) sobre la vall de Barravés eren importants (fig. 19).[203] De fet, bona part d'aquests drets havien estat a l'inici del monestir de Sant Andreu de Barravés, que, des de l'any 1068, passà a dependre de la catedral de Roda. Els bisbes ribagorçans també tingueren importants possessions a Castilló de Tor i a Llesp; aquest darrer poble, en un moment de gran inseguretat, després de l'any 1006, fins i tot esdevingué la residència dels bisbes de la Ribagorça. Fou una estada provisional, fins que hi va haver la restauració dels edificis de Roda, segurament força abans de l'any 1068. Aquests són els documents que permeten conèixer els drets que tenien els bisbes i canonges de Sant Vicenç de Roda d'Isàvena en aquestes terres pirinenques:

Doc. 2 (vers l'any 930). Ató, bisbe de Ribagorça i Pallars, dedicà l'església de Sant Andreu de Barravés (segurament al municipi de Vilaller).

Doc. 43 (any 1068). El rei Sanç Ramir donà a Sant Vicenç de Roda l'abadia de Sant Andreu de Barravés, amb totes les seves pertinences.

Doc. 95 (any 1085). El mateix monarca, Sanç Ramir, feu donació a l'església de Roda del castell i de la població de Castilló de Tor.

Doc. 96 (any 1085). Sanç Ramir confirmà la donació feta a Sant Vicenç de Roda del cenobi de Sant Andreu de Barravés. També donà el castell i la vila de Castilló de Tor, la vila de Cóll i la vila de Llesp. Lliurà, així mateix, a Sant Andreu de Barravés, el castell de Viuet, la vall de Barravés, la vall de Senet (*Super Salientis*) i la vila de Denui. Com podem veure, en aquell moment hom diferenciava la part inferior de l'alta vall de la Noguera Ribagorçana o vall de Barravés, de l'extrem més alt que era la situada "Sobre Sallent", per damunt d'un saltant d'aigua.

Doc. 118 (any 1092). El bisbe Ramon Dalmau donà als canonges de Sant Vicenç de Roda d'Isàvena l'antic monestir de Sant Andreu de Barravés i el castell de Viuet.

203. Joan Ramon PIQUÉ, "Evolució de l'organització territorial i senyorial a la Ribagorça. Segles XIV-XVII", a J. BOLÒS (ed.), *Poblament i societat als Pirineus als darrers dos mil anys. Territori i Societat: el paisatge històric*, vol. VI, Lleida, 2014, pàgs. 147-170.

Doc. 127 (any 1093). L'infant Pere Sanç feu donació a Sant Vicenç de Roda d'un home a Castilló de Tor, amb tot allò que posseïa.

Doc. 128 (any 1093). El monarca Sanç Ramir feu donació al monestir de Sant Andreu de Barravés del castell de Viuet, la vall de Barravés, la contrada de "Sobre Sallent" (*Super Salientem*) o vall de Senet i la vila de Denui. Cal relacionar-lo amb el document 96.

Doc. 134 (any 1094). En el seu testament, el bisbe Ramon Dalmau cedí la vinya que tenia a Viu (segurament Viuet) a Sant Andreu de Barravés, i recordà que Sant Andreu fou donat a Sant Vicenç de Roda. En aquest mateix testament s'establí que Castilló de Tor havia d'ésser de Guillem Rostany i que ho havia de tenir pel bisbe i pels canonges.

Doc. 233 (any 1117). Convinença pactada entre Ramon, bisbe de Barbastre, i Ramon Pere d'Erill. El bisbe Ramon donà en feu a Ramon d'Erill el castell de Viu (de fet Viuet, municipi del Pont de Suert), de tal manera que Galceran, que tenia el castell pel bisbe, esdevingués home del senyor d'Erill. Ramon Pere s'havia de quedar una quarta part dels drets que provinguessin d'aquest castell (les altres tres se les havien de repartir el bisbe i Galceran). El bisbe lliurà també un capmàs a Viuet i un altre a Aneto (fig. 28). Així mateix, si se celebrés mercat a la vall de Barravés, una cinquena part dels beneficis haurien d'ésser per a Ramon Pere. El senyor d'Erill s'havia de comprometre a defensar el castell de Viuet i també el monestir de Sant Andreu de Barravés.

Doc. 240 (any 1118). Argila, sacerdot i senyor de la vila de Senet, donà al cenobi de Sant Andreu de Barravés, que ell havia edificat, la vila de Senet, amb els seus censos, usatges, delmes i altres drets. Cedí, així mateix, diversos béns situats a la vall de Barravés. A l'inventari es feia esment dels capmasos que hi havia a la vila de Senet, a Molsui i també es mencionaven alguns drets que eren cobrats en altres indrets.

La Terreta, Lluçars, Falç i Benavarri

El territori anomenat actualment la Terreta també era una zona de frontera entre el bisbat de Roda i el d'Urgell i entre els comtats de Ribagorça i de Pallars. La Terreta és solcada de

nord a sud per la Noguera Ribagorçana, anomenada Noguerola en aquella època. Al mig de la Terreta hi havia un monestir molt important per a la comarca i també per al bisbat de Roda: l'abadia de Santa Maria d'Alaó. Mentre que els lligams entre els monestirs d'Ovarra i de Lavaix amb la seu de Sant Vicenç de Roda no eren gaire intensos, els lligams entre els bisbes de Roda i els abats i la comunitat d'Alaó foren molt forts, com ja hem comentat més amunt. A continuació esmentarem els documents que ens permeten conèixer allò que els bisbes i els canonges de Roda tenien en aquesta contrada.

Doc. 39 (entre els anys 1044-1063). Pere donà a Sant Vicenç i al bisbe Arnulf una vinya situada al lloc de Riassol (*Riazolo*; potser al terme de Lluçars), amb els arbres que hi havia.

Doc. 43 (any 1068). Sanç Ramir, arran de la restauració de la seu episcopal de Roda, li donà l'abadia de Santa Maria d'Alaó.

Doc. 49 (any 1072). Els preveres Cit i Ramon, amb llurs parents i fills, feren donació a Sant Vicenç de Roda de l'alou que els provenia dels pares, format per l'església de Santa Maria [de Lliterà?] i per la meitat de l'església de Sant Miquel [Sant Esteve de Viacamp]; totes dues eren situades al terme del castell de Viacamp.

Doc. 96 (any 1088). Sanç Ramir donà a Sant Vicenç de Roda (a part de molts altres béns) una almúnia situada al terme de Benavarri. Potser era cap a les Segarres.

Doc. 102 (any 1088). Gervàs i la seva mare Guilla donaren al bisbe de Roda l'església de Santa Maria del castell de Sapeira (ara situada al terme de Tremp), amb totes les seves pertinences. El bisbe Ramon havia de cedir-la, després de la seva mort, a l'abadia de Santa Maria d'Alaó.

Doc. 127 (any 1093). Pere Sanç de Montsó, fill del rei, donà a Sant Vicenç de Roda i al bisbe Ramon Dalmau, a part d'altres béns, tot allò que tenia a Avellana. Avellana correspon al lloc de Visallonga, al municipi de Lluçars (fig. 41).

Doc. 132 (entre els anys 1076 i 1094). Bertran, fill de Bertran de Montanyana, d'acord amb els seus germans Pere Bertran i Guillem, i amb Ramon Bonfill, lliurà a Sant Vicenç de Roda i al bisbe Ramon un mas habitat per Mir Bonhom. Aquest mas devia ésser situat al terme de Montanyana.

Doc. 134 (any 1094). Ramon Dalmau, bisbe de Roda, en el seu testament, deixà a Sant Vicenç de Roda, al lloc d'Avellana

(o Visallonga), tot allò que li havia donat el rei. També feu donacions en altres indrets.

Doc. 141 (entre els anys 1095 i 1096). Ramon Ponç donà a Santa Maria de Tolba una terra que era al terme del castell de Falç, al lloc anomenat "Cinc Cercs" (segurament perquè hi havia cinc alzines de mida considerable).

Doc. 159 (any 1100). Pere I d'Aragó cedí a Santa Maria de Tolba tot allò que tenia a l'almúnia de Segarres (segurament a les Segarres Altes), situada al terme de Falç.

Doc. 195 (entre els anys 1100 i 1104). Pere I d'Aragó donà l'església de Tolba a la seu de Sant Vicenç de Roda i als seus canonges. Aquest fet degué tenir importància en l'urbanisme d'aquesta població, com veiem en estudiar els pobles de sagrera (fig. 24).

Doc. 205 (any 1109). Alfons I d'Aragó va donar a Santa Maria i Sant Vicenç de Roda el castell de Cercet (situat prop de Pilzà), amb tots els seus termes.[204] Havia comprat aquest castell de la muller de Pere Brocard, que ja l'havia deixat en vida a Sant Vicenç de Roda, on va voler ésser enterrada. El monarca es reservava el dret de poder entrar i sortir del castell quan volgués.

Doc. 231 (any 1116). Acord entre els canonges de Sant Vicenç de Roda i Martí Galí i Guillem, fill de Sanç Galí, amb relació a l'alou d'Avellana (al terme de Lluçars), indret que havia estat poblat per Galí de Soàs, en temps del rei Ramir (doc. 35). Van resseguir a peu l'alou i s'inventariaren les possessions que tenien els hereus dels primers pobladors.

Doc. 252 (any 1123). Inventari dels drets que Sanç Galí tenia empenyorats a Sant Vicenç de Roda, al bisbe Ramon Guillem de Barbastre i a l'ardiaca Bernat, amb relació als censos que li feien els homes d'Avellana.

Doc. 263 (any 1126). Mir Galí i la seva muller Maria donaren una vinya als canonges de Sant Vicenç situada a *Solemira* i, a canvi, reberen una vinya a Riassol (*Riazulo*; potser al terme de Lluçars).

204. J. Boix, "Castell de Cercet", *Catalunya Romànica*, vol. XVI: *La Ribagorça*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1996, pàg. 63. Era situat a prop de Pilzà; fins i tot podria correspondre a Castilló del Pla.

Doc. 280 (entre els anys 1102 i 1130). Ényec d'Areny feu donació d'una vinya a Lluçars i d'una terra a "Montell".

Doc. 285 (any 1132). Roger, juntament amb la seva mare Sicard i la seva muller Sança, van fer donació a Sant Vicenç de Roda d'un alou que tenien al comtat de Pallars, segurament al terme de Montanyana. En primer lloc, lliuraren, al lloc de Giró, un home anomenat Guillem Domènec amb el seu capmàs i tot allò que li pertanyia. Així mateix, un altre home a "Puifel", anomenat Joan, amb un capmàs i tot allò que tenia. Encara, un altre home, que rebia el nom de Guillem Guillem, que vivia a Calàs i que tenia també un capmàs. A més, feren donació del delme de les terres que treballava aquest home (o d'aquell que treballés el seu capmàs) al terme de Montanyana. Al final del document, s'establí que els donadors havien de donar un muig de pa, vuit sesters de vi, dos moltons i un porc, el qual havia de tenir el valor de quatre sous de diners.

Doc. 316 (any 1136). Ramir II d'Aragó donà a Sant Vicenç de Roda i a Ramon Martí l'església de Benavarri. Mentre visqués, Ramon Martí havia de tenir l'abadia d'aquest lloc; després de la seva mort, podia passar a algun parent seu, triat per ell, d'acord amb el bisbe, l'ardiaca i els veïns del lloc.

Com hem dit en les pàgines precedents, en aquestes terres frontereres entre comtats i entre bisbats, la influència d'Arnau Mir de Tost i dels comtes de Pallars fou molt notable. Hi ha diversos documents relacionats amb Sant Pere d'Àger que permeten conèixer moltes coses sobre aquestes contrades.[205] En el testament d'Arnau Mir de Tost, de l'any 1072, trobem que es feia esment dels castells d'Areny (*Areng*), de Montanyana (*Montaniana*) de Llaguarres (*Laguars*), de Capella (*Capella*), de Lasquarri (*Alasquarr*), de Casserres (*Castro Serris*), de Falç (*Falcibus*), de Viacamp (*Viacampo*), de Lluçars (*Locars*), de Pilzà (*Pilzano*), de Purroi (*Podio Rubeo*), de Cercet (*Cercedo*), etc.[206]

205. Gairebé a l'atzar, podem agafar un document de l'any 1067, en què es fa esment de les afrontacions de Calladrons: la via que anava de Pilzà a Benavarri, el terme de Benavarri, el terme de Falç i el terme de Casserres. R. CHESÉ, *Col·lecció diplomàtica...*, doc. 77, pàg. 311.

206. R. CHESÉ, *Col·lecció diplomàtica...*, doc. 99, pàg. 349; vegeu també F. FITÉ – E. GONZÁLEZ, *Arnau Mir de Tost. Un senyor de frontera al segle XI*, Edicions de la Universitat de Lleida, Lleida, 2010, pàgs. 206-209; F. FITÉ, *Reculls d'història de la vall d'Àger. Període antic i medieval*, Centre d'Estudis de la Vall d'Àger, Àger, 1985, pàgs. 127-141.

Els termes de Lasquarri, Llaguarres i Monesma

Al darrer tram, l'Isàvena deixa el seu recorregut orientat de nord a sud i es desvia cap a ponent, en no poder superar la serra de Llaguarres. Al llarg d'aquesta vall força ampla i plana, que s'orienta d'est a oest, trobem, a ponent, els termes de Capella i de Laguarres; ja més cap a llevant, el terme de Lasquarri; encara més cap a l'est, ja a la vall del Queixigar (que aflueix a la Noguera Ribagorçana), hi ha els termes de Castigaleu i de Monesma. Cap a l'any 1000, la marca que separava les terres que depenien del comtat de Ribagorça i les terres islàmiques passava per aquests territoris tan propers a Roda, els quals encara feien part d'Al-Andalus. Els documents que esmentem a continuació són de la segona meitat del segle XI i del segle XII.

Doc. 118 (any 1092). El bisbe Ramon Dalmau cedí als canonges de Sant Vicenç de Roda d'Isàvena les esglésies de Monesma, de Lasquarri i d'Avellana (actualment de Visallonga, que hem esmentat a l'apartat precedent).

Doc. 149 (any 1098). El bisbe Ponç, d'acord amb el clergat de Roda i amb Berenguer, arquebisbe de Tarragona, va donar al monestir de Sant Pere de Rodes (Alt Empordà) i al seu abat Ramon l'església de Sant Just de la Millera (*Sancti Iusti de Miliaria*), amb els seus delmes, primícies, oblacions, defuncions i alous.

Doc. 192 (entre els anys 1094 i 1104). Guillem Bernat donà a Sant Vicenç de Roda l'alou que tenia al terme del castell de Lasquarri, format per cases, vinyes, horts, canemars, prats i pastures, tant "in monte" com "in villa".

Doc. 230 (any 1116). Campió donà la meitat de tot allò que posseïa a l'església de Sant Joan de *Luscaniel* (que podia ésser Lasquea, al terme de Lasquarri, fig. 46). A la vila de *Luscaniel*, cedí un home anomenat Pere, amb els seus descendents, amb el seu casal i amb el cens que havia de fer.

Doc. 247 (any 1122). Antònia donà a la canònica de Sant Vicenç de Roda d'Isàvena un alou situat a l'Estrada, al terme de Monesma, del qual se n'esmenten les afrontacions. A més, va lliurar dos homes, un d'ells amb la seva dona, que vivien a la vila de Soliveta (*Oliva*), al terme d'Areny.

Doc. 273 (entre els anys 1126 i 1129). Ényec Sanç, la seva muller i els seus fills donaren als canonges de Sant Vicenç

de Roda d'Isàvena una terra situada al terme de Lasquarri, al lloc anomenat Oliviadre. Una de les afrontacions era la via que anava a l'Avellana (ara Visallonga). A més, donaren una vinya al lloc anomenat "la Torroella", de la qual també s'esmentaren les afrontacions.

Territori de Fontova i la vall de l'Éssera mitjà

Els termes de Fontova (fig. 33), de Perarrua, de Santa Llestra i l'anomenada vall de Bardaixí ja formaven part del comtat de Ribagorça abans de l'any 1000, quan es constituí el bisbat de Ribagorça amb seu a Roda d'Isàvena.[207] A continuació esmentarem les donacions que hi hagué al bisbe i als canonges de Sant Vicenç de Roda d'Isàvena, en aquestes terres situades a la conca inferior de l'Éssera. Cal pensar que segurament els drets, en alguns casos, arrencaven d'abans del canvi de mil·lenni, per bé que la destrucció esdevinguda l'any 1006 (i el trasllat de la seu a Llesp) degué fer que es perdessin molts documents anteriors a aquesta data. Pel que fa a aquest territori, també cal tenir present totes les consagracions i dotalies que s'hi feren, com les de Santa Cecília de Fontova (docs. 5 i 180) o la de Santa Maria de Campo o de Bardaixí (doc. 4). En aquesta conca de l'Éssera, hi havia, així mateix, la important església monàstica de Sant Martí de Cavallera, que, com podem veure, passà a dependre de la seu de Roda.[208]

Doc. 43 (any 1068). Sanç Ramir, amb la finalitat de restaurar la seu episcopal a Roda d'Isàvena, donà, a la catedral de Sant Vicenç, l'abadia de Sant Martí de Cavallera, amb les seves pertinences. A més, feu donació de l'església de Santa Maria de Santa Llestra i d'una tercera part dels delmes parroquials. Així mateix, en aquesta conca de l'Éssera va fer lliurament de Bràdila, excusat que vivia a Santa Llestra, i de l'excusat Ramió amb la seva muller, que eren de Perarrua.

Doc. 96 (any 1085). El monarca Sanç Ramir d'Aragó confirmà la donació de les esglésies de Santa Llestra i de Sant Martí de Cavallera. A més, a part de moltes altres coses, donà a Sant Vicenç de Roda d'Isàvena un home franc a Fontova.

207. Vegeu: Jordi BOLÒS – Víctor HURTADO, *Atles dels comtats de Pallars i Ribagorça (v806-v998)*, Rafael Dalmau editor, Barcelona, 2012.

208. Jordi BOIX – J. Albert ADELL, "Sant Martí de Cavallera", *Catalunya Romànica*, vol. XVI: *La Ribagorça*, Barcelona, 1996, pàgs. 552-553.

Doc. 118 (any 1092). El bisbe Ramon Dalmau donà als canonges de Sant Vicenç de Roda d'Isàvena les esglésies de Sant Martí de Cavallera, de Santa Maria de Santa Llestra i també cedí drets sobre Avenoses (*Avinazar*), Vacamorta, Terraça, Merli i Paderniu (*Villa Paternini*).

Doc. 122 (any 1093). Sanç Ramir va donar al bisbe i als canonges l'església de Santa Maria de Campo, amb els delmes, les primícies, les oblacions i les defuncions.

Doc. 137 (any 1095). Caritat, muller de Brocard, va donar la meitat de les seves possessions a Sant Vicenç de Roda. Aquests drets eren formats en primer lloc pel "pa i el vi" que tenia a Erdau, indret situat al nord de Fontova (fig. 49).

Doc. 163 (vers l'any 1101). Ricolf cedí a Sant Vicenç de Roda i als seus canonges un alou que tenia al terme d'Eixea (o Ejea) i al terme de Morillo de Liena (*Murello*).

Doc. 174 (any 1102). Pere I, rei d'Aragó, donà a Sant Vicenç de Roda la vila de Besians (municipi de Santa Llestra), amb tots els seus termes i amb tots els drets que hi tenia. Pel fet que el comte Pere Ramon I de Pallars Jussà tenia aquesta vila pel rei, la donació a la seu de Roda només era efectiva quan el monarca l'obtingués mitjançant un bescanvi.

Doc. 209 (entre els anys 1101 i 1109). Berenguer, poc abans de morir, deixà un alou, segurament situat a Erdau, als seus fills, Bertran i Ramon, amb la condició que cada any donessin als canonges de Sant Vicenç de Roda trenta pans, tres sesters de vi i un moltó. Si morien tots dos sense descendents nascuts d'un cònjuge legítim, aquesta possessió passava a la seu de Sant Vicenç.

Doc. 264 (entre els anys 1109-1126). Martí Baró i Pere Baró donaren als canonges de Sant Vicenç de Roda una vinya, que havien rebut dels mateixos canonges, al terme de Sant Martí de *Parietes Altas* (potser cap a la Pobla de Fontova), en el lloc anomenat el Camp de Sant Vicenç.[209] A canvi, reberen unes vinyes al riu Ceguer (*barranc Ceguera*).

Doc. 270 (any 1127). Gombau, Guerau i Ramon, fill de Pere Guillem, donaren a Sant Vicenç de Roda la part que tenien a

209. Amb relació a Sant Martí de Parets Altes, vegeu el parer de G. TOMÁS FACI, "La organización del territorio...", pàgs. 284-285.

l'illa d'Almussara (el Soler), que havia estat dels seus avis. Era situada al terme de Fontova, al seu extrem més meridional, al costat de l'Isàvena.

Doc. 295 (any 1134). Osset, fill de Bernat Gaufred, senyor d'Aler, donà a Sant Vicenç de Roda l'heretat que tenia a Fontova i un home a *Pezonatam,* amb els censos que havia de lliurar.

Doc. 296 (any 1134). Pere Guillem, bisbe de Barbastre i de Roda, va fer donació, per a després de la seva mort, a Sant Vicenç de Roda i als seus canonges, de la quarta part dels delmes, les primícies i les defuncions de l'església de Santa Cecília de Fontova (a part de fer moltes altres donacions).

Doc. 301 (any 1134). El monarca Ramir II donà i confirmà a Sant Vicenç de Roda i als seus canonges l'església de Sant Martí de Cavallera, amb una heretat situada entre els termes de Cavallera i de Santa Llestra (*Santa Listra*). Els canonges podien eixamplar aquesta heretat, si feien rompudes al terme de Cavallera.

Doc. 313 (any 1135). Ramir II, rei d'Aragó, donà a Sant Vicenç de Roda l'església de Sant Joan de Besians, amb la seva abadia i amb tots els drets que tenia en aquesta població i al seu terme. A més, cedí una quarta part de la vila de Perarrua, que ja pertanyia al bisbe.

Trobareu els esments de llocs com Pano, Panillo o, força més cap al nord, de Foradada de Toscar, en un apartat proper, dedicat a la contrada de Terrantona i a les terres situades en aquests territoris septentrionals, que són a l'est del Cinca.

Territoris de Castre i d'Aguilaniu

A la vall inferior de l'Éssera, trobem un territori que, fins força després de l'any 1000, no deixà de formar part d'Al-Andalus. Mentre Fontova —i el seu terme— abans del canvi de mil·lenni ja depenia dels comtes ribagorçans, la zona més meridional, al voltant de Graus, de Castre, de Munyons i, encara més cap al sud, entorn d'Aguilaniu (o Aguinaliu) i de Jusseu, en aquestes dates del primer mil·lenni encara era en mans dels musulmans. Tot això malgrat que la distància que separava els llocs situats a una banda i a l'altra de la frontera no era pas gaire gran (Fontova o Perarrua eren a poc més de 10 km de Graus). Hem de recordar alhora que és precisament amb relació als llocs d'Aguilaniu i de

Jusseu que es conserva un judici, fet l'any 987 (doc. 10), en el qual participà el delegat d'un jutge cristià de Lleida, pel fet d'ésser una terra governada pel visir Zamega d'aquesta ciutat ("sub imperio Zamega alvazir") (fig. 15). En aquesta contrada que s'estén al voltant de Castre i fins a Aguilaniu, el bisbe i els canonges de Roda tingueren, als segles XI i XII, les terres i els drets següents:

Doc. 96 (any 1085). El rei Sanç Ramir, a part de fer altres donacions, feu lliurament a Sant Vicenç de Roda d'Isàvena d'un home franc a Fontova (vegeu l'apartat precedent) i d'una quadra al terme de Castre. A més, donà el castell d'Aguilaniu i uns drets al seu terme.

Doc. 99 (any 1086). Julià, bisbe de Saragossa, donà a Ramon, bisbe de Roda, la jurisdicció episcopal sobre l'església d'Aguilaniu i sobre l'església de Torres del Bisbe (*vico Turres*), a part de la jurisdicció sobre altres esglésies situades més cap al sud i també a la riba dreta del Cinca. Malgrat això, sabem que Aguilaniu, abans de l'any 1000, pertanyia a la zona d'influència de la ciutat andalusina de Lleida (any 987, doc. 10).

Doc. 118 (any 1092). El bisbe Ramon Dalmau cedí als canonges de Sant Vicenç l'església de Sant Martí d'Aguilaniu amb la seva abadia i amb totes les pertinences, amb la quarta part dels delmes, les primícies i les defuncions, i també amb el capmàs d'Esclua i dels seus germans. A més, donà la vall de Sant Vicenç íntegrament. Abans, sembla que havia donat un alou que tenia a *Castrum*, probablement el lloc de Castre. Amb tot, més avall, assenyala que retenia allò que tenia a Castre, amb la seva vila (*Castrum vero cum villa*). En aquest cas, podem assenyalar que s'esmenten les afrontacions de la vall de Sant Vicenç d'Aguilaniu (situada a llevant d'aquesta població): d'una banda, a l'est, Penyaguda (*Penna Acuta*) (fig. 15); també s'hi menciona el riu de *Morral*, la *serra Molar*, un lloc anomenat *Maruin Maiol*, la font de *Besvei* i el puig de *Besvei*.

Doc. 127 (any 1093). L'infant Pere Sanç va donar a Sant Vicenç de Roda un home a Aguilaniu, que havia de treballar el seu domenge, la terra que tenia reservada, amb tot allò que li pertanyia.

Doc. 134 (any 1094). Testament de Ramon Dalmau, bisbe de Roda. Feu donacions a Sant Vicenç de Roda d'una església a Aguilaniu i d'un alou amb el capmàs d'Esclua i dels seus germans.

FIGURA 15
Mapa dels termes d'Aguilaniu i de Jusseu (municipi de Graus)

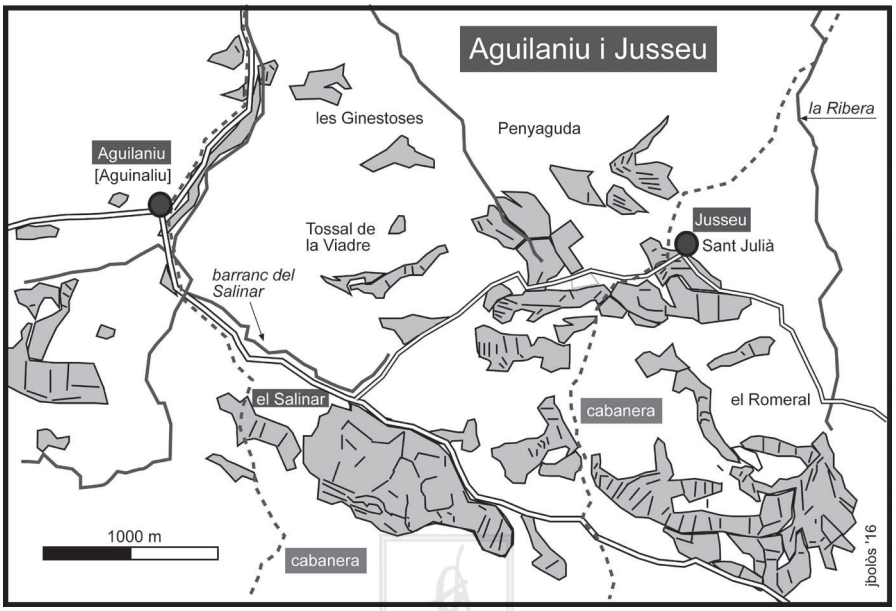

Mapa dels termes d'Aguilaniu (o Aguinaliu) i de Jusseu, actualment situats al municipi de Graus. Entre aquestes dues poblacions hi ha les salines, ja esmentades l'any 987, quan en aquests llocs, que eren part del califat de Còrdova, hi vivien comunitats cristianes. Mapa: J. Bolòs.

Doc. 142 (any 1096). Mir Gombau i el seu fill vengueren al bisbe Llop de Roda, pel preu de mil cinc-cents mancusos d'or de València, el castell de "Canalills" (*Kanalelgs*). Dins el terme del castell, hi havia torres, cases, muntanyes, boscs, pastures, herbes, terres de conreu, vinyes, aigües i erms. Potser era situat a Sant Andreu (a l'extrem oriental del terme municipal d'Olvena).

Doc. 151 (abans de l'any 1099). Ramon Guillem i la seva muller Sicarda donaren, a part d'altres béns i drets, l'almúnia de Barasona a la canònica de Sant Vicenç.

Doc. 197 (any 1104). Pere I d'Aragó cedi el lloc d'Aguilaniu, amb totes les seves pertinences, a la seu de Sant Vicenç de Roda i als seus canonges.

Doc. 216 (any 1110). Beatriu, comtessa, va lliurar a Santa Maria i Sant Vicenç de Roda una almúnia situada al territori de Castre, que li havia donat com a dot el seu marit, el comte Sanç. Aquesta almúnia era situada al *Campo de Furo* (ara Fuero, a l'est de la Pobla de Castre) i era formada per terres, vinyes i arbres, i la part d'un aiguamoll o paül. També cedí una quantitat de sal de la salina, tal com li havia donat el rei Sanç. Més endavant parlarem detalladament d'aquest terme de Castre, on s'han trobat notables restes arqueològiques (fig. 40).

Doc. 232 (any 1117). Ramon Gombau de Portaspana i la seva muller Elergot i llur fill Pere donaren a Santa Maria i a Sant Vicenç de Roda l'almúnia de Suiran (*Puio Suiarano*), situada entre els termes de Castre, Capella i Graus, que havien rebut del rei Sanç. A canvi d'aquesta donació, van rebre del bisbe i dels canonges cent quaranta sous grossos de Ribagorça. S'establí també que, mentre visquessin ell i la seva muller, podrien tenir la meitat de l'almúnia.

El territori de Terrantona i la riba esquerra del Cinca

Al voltant de la població de Terrantona, la seu de Roda tenia un nombre important d'esglésies i de drets sobre terres i persones. Molts d'aquests drets eclesiàstics, jurisdiccionals o dominicals provenien de donacions fetes pels monarques aragonesos. Tenir aquest conjunt de béns i de drets degué ésser un dels motius que portaren a la creació d'un ardiaconat de Terrantona, que nasqué quan encara la seu del bisbat era a Roda i que perdurà després, quan la seu episcopal es va traslladar a Lleida. A l'extrem occidental d'aquesta contrada, a la riba del Cinca, trobem el lloc de Montclús, lloc de pas (on es cobraven unes lleudes), conegut especialment pel fet de viure-hi, al llarg de l'edat mitjana, una comunitat de jueus (fet que comentarem més endavant). Aquest territori de Terrantona era al límit entre la Ribagorça i el Sobrarb.

Doc. 43 (any 1068). Sanç Ramir, amb la finalitat de restaurar la seu episcopal a Roda d'Isàvena, donà, a Sant Vicenç, excusats en diverses poblacions d'aquest territori: el prevere Undiscle amb els seus germans a Palo, el prevere Garcia a Troncet (*Tronceto*), Asnar amb els seus germans i fills a Muro de Roda (*Muro Maiori*), Frugell a Banastón (*Banasto*), Franc a Salinas, Dac a Formigales (*Fromicaris*), un altre Dac a Morillo de Monclús (*Morello*) i Miró a *Pallerol*. A més, hi afegeix els

excusats d'Enyecó Garcians, amb els seus fills, a Pano, de Centoll Bradilans a *Cutsa*, de Centoll Gamiça a *Araost*, d'un altre home a *Toleto* i de Joan a Foradada de Toscar (*Foratata*). Algunes d'aquestes poblacions (com Foradada) potser ja eren a l'aiguavés de l'Éssera; de fet, però, pertanyien a la contrada de Terrantona.

Doc. 83 (any 1081). El bisbe Ramon Dalmau cedí, en el seu testament, al monestir de Sant Joan de la Penya l'església de Banastón (*ecclesiam de Banasto*). Concedí la quarta part dels delmes i de les oblacions que tenia per dret episcopal i la quarta part que corresponia als pobres (*iuris pauperum*). El bisbe es reservava el dret d'ordenar els clergues d'aquesta església i de concedir el crisma. Lliurà al monestir, en aquesta vila, l'excusat Vidal Frogel (*Vitalis Froiel*), amb els seus fills.

Doc. 96 (any 1085). Sanç d'Aragó confirmà a la seu de Roda la possessió de la lleuda de Montclús. Montclús era al costat del Cinca (on ara hi ha l'embassament de Mediano).

Doc. 118 (any 1092). El bisbe donà als canonges de Sant Vicenç de Roda d'Isàvena la quarta part dels delmes, de les primícies i de les defuncions de les esglésies de Pano (*Pan*), de Panillo (*Pannel*) i de Clamosa (Pano i Panillo són a la conca de l'Éssera). A més, també els feu lliurament de la quarta part dels delmes, primícies i defuncions de les esglésies de Griebal (*Griaol*), de Muro de Roda (*Mur*), de Montclús i de Palo (*Pal*). Així mateix, el quart del cànem, del lli i dels anyells de tot l'ardiaconat de Terrantona.

Doc. 120 (any 1092). El rei Sanç d'Aragó i de Ribagorça confirmà a Sant Vicenç de Roda la possessió de la quadra de Sant Vicenç i del lloc de Palo.

Doc. 154 (c. 1099). El canonge Folc de la canònica de Roda donà unes cases, uns horts, unes vinyes i unes terres a Sant Vicenç de Roda, situades a Montclús i a Coscojuela de Sobrarbe (*Coscollola*), indret situat a la riba dreta del Cinca.

Doc. 178 (any 1102). Joan, prevere de Muro de Roda (municipi de la Fueva de Terrantona), va donar a Sant Vicenç de Roda un alou format per cases, terres, vinyes, prats, arbres, molins, pastures i drets sobre els cursos d'aigua. No s'inclou, en aquesta donació, una vinya i un camp que havia donat a l'església de Santa Maria de Terrantona. Cal suposar que aquest alou era situat a Muro de Roda.

Doc. 296 (vers l'any 1134). El bisbe Pere Guillem lliurà, per a després de la seva mort, a Sant Vicenç de Roda, l'església de Santa Maria de Terrantona. A més, també va fer donació de la quarta part dels delmes, les primícies i les defuncions de les esglésies de Trillo i de Salinas de Trillo.

Doc. 300 (any 1134). El rei Ramir II donà i confirmà a Sant Vicenç de Roda la vila i l'església anomenada Muro de Roda (*Muro Maior*), amb els termes que en depenien, amb els seus censos i usos i amb tots els drets que pertanyien al monarca.

Doc. 302 (any 1134). Ramir II, rei d'Aragó, donà a l'església de Santa Maria de Terrantona l'heretat que tenia a Sant Vicenç, davant del lloc de Palo, tant si era poblat com si no n'era. A més, feu donació dels seus clavaris i de les cases de *Poiolo*, amb tot allò que tenien, amb la condició que no es desfés la possessió de cap capmàs.

Doc. 304 (any 1134). Ramir II, rei d'Aragó, cedí a la cambra de Sant Vicenç de Roda (per a comprar vestits per als canonges) un home amb la seva muller, amb llurs fills i amb l'heretat que tenien a Montclús i a Samitier (indret situat a la riba dreta del Cinca). A més, feu donació d'un trull a Montclús i dels casals que tenia al costat de la cambra de la canònica de Sant Vicenç, on hom hi podia construir cases.

Doc. 310 (any 1135). Ramir II, rei d'Aragó, va donar i confirmar a Sant Vicenç de Roda unes cases amb l'heretat que era d'Ényec Dacons de La Lecina. Tot això era situat a la vila de Muro de Roda (*Muro Maiore*). Incloïa un capmàs que pagava un cens.

Doc. 311 (any 1135). Ramir II, rei d'Aragó, donà i confirmà a Sant Vicenç de Roda l'església, el castell i la vila de Troncet, amb el seu terme i amb tots els censos i drets que li pertanyien.

Doc. 331 (any 1140). Gaufred, bisbe de Barbastre i de Roda, va lliurar als canonges de l'església de Roda les cases que foren d'Esteve de La Lecina, que restaren abandonades (*venerunt in lexivum*) i que eren situades al puig de La Lecina (a l'oest de Muro de Roda; mun. de La Fueva). Ho donà amb la condició que hi fessin un celler on portar el vi.

Doc. 338 (entre els anys 1100-1143). Arnau Pere feu testament i deixà a Sant Vicenç de Roda l'alou i les cases que tenia a Montclús.

Pallars Jussà

El Pallars Jussà no era part del bisbat de Roda. Amb tot, sabem que un bisbe de Roda va consagrar l'església d'Eroles (doc. 17, any 999), que tot seguit fou dotada sobretot pels seus feligresos. Encara més cap al sud, s'esdevingué la dotalia i la consagració, per part del bisbe Arnulf de Roda, de l'església de Sant Salvador d'Àger (doc. 34, any 1048), a l'actual comarca de la Noguera. D'una manera lògica, els bisbes i canonges de Sant Vicenç de Roda d'Isàvena no podien tenir gaires béns ni drets en les comarques pallareses (o de la Noguera), que, en principi, pertanyien al bisbe d'Urgell. Per aquest motiu és sorprenent l'existència de diverses donacions d'oliveres al terme d'Orcau, a la Conca Dellà (Pallars Jussà). Això ens fa pensar, com hem dit més amunt, que no tenim prou dades per entendre el motiu d'aquestes donacions; alhora, això també ens duu a qüestionar-nos sobre els possibles buits que hi pot haver en la documentació conservada.

> Doc. 47 (any 1071). Ramon i la seva muller, i llur fill, donaren a Salomó, bisbe de Roda, una quarta part de dues oliveres situades al terme del castell d'Orcau, al Sallent, a l'hort de Geruç. En el mateix document, consta que Maria cedí una altra olivera, Isnard una altra, Guitard una altra, Mir Eiç dues oliveres més i Borrell Guansam una altra olivera, situades també en aquest mateix indret.
>
> Doc. 48 (vers l'any 1071). Mir Vidal, la seva muller i llurs fills donaren a Salomó, bisbe de Sant Vicenç de Roda d'Isàvena, una olivera situada al terme del castell d'Orcau.
>
> Doc. 54 (abans de l'any 1074). Tedball, senyor d'Orcall, cedí a Sant Vicenç de Roda una olivera a Orcau, situada a l'hort que hi havia a sota del colomar. Bernat Mir i Ermengarda també donaren sengles oliveres. Ramon Bernat va cedir, així mateix, mitja olivera.

El terme de Montsó, la Llitera i el Baix Cinca

La conquesta de Montsó, a la segona meitat del segle XI, va representar l'expansió del comtat de Ribagorça pel curs del Cinca i per la Llitera, comarca que s'estenia fins a les portes de la ciutat de Lleida. Els reis aragonesos van dedicar molt d'esforç a aquest procés de conquesta i de repoblació, que en aquestes terres fou dut a terme en gran part per homes i dones que parlaven català,

tal com s'intueix arran de la lectura dels documents. Sembla que, a partir d'aquest moment i al llarg de diversos segles, el riu Cinca degué fer de frontera entre les dues comunitats lingüístiques —que és molt probable que no fossin ben homogènies—, sense que sembli que hi hagués cap mena de fricció entre elles. A més, però, després de la conquesta i de la colonització cristiana, en aquestes terres de Montsó hi van continuar vivint força mossàrabs, potser alguns eixàrics musulmans i alguns jueus. En parlarem més endavant.

Doc. 96 (any 1085). El rei Sanç donà a la seu de Roda les esglésies d'Àries, Padelles i Crespà (situades entre Estadella i Fonts) i també els delmes dels béns que tenia a Estada, Estadella, Cofita i Fonts.

Doc. 99 (any 1086). Julià, bisbe mossàrab de Saragossa, va cedir al bisbe de Roda la jurisdicció episcopal sobre les esglésies d'Estada, Estadella, Calassanç, Aguilaniu i *Kanalilgs* ("Canalills"), a part d'algunes altres, situades a la riba dreta del Cinca.

Doc. 104 (any 1089). El rei Sanç amb el seu fill Pere donaren a Sant Vicenç de Roda el castell i la vila d'Esplucs.

Doc. 110 (c. 1090). El rei Sanç d'Aragó cedí a Sant Vicenç de Roda una almúnia situada a prop de Fraga, unes cases a Montsó i unes heretats a l'horta de Montsó. La datació d'aquesta notícia planteja problemes; d'altra banda, no sabem pas on podia ésser situada aquesta almúnia propera a Fraga.

Doc. 118 (any 1092). El bisbe Ramon Dalmau donà als canonges l'església de Santa Maria de Montsó, amb totes les seves pertinences, llevat del quart, la cena i els plets, que continuaven essent del bisbe.

Doc. 123 (any 1093). El vescomte Guerau Ponç i la seva muller donaren a Sant Vicenç de Roda el castell que antigament era anomenat "Castelló" (potser Castellonroi), que havien pres als sarraïns. Mentre visquessin, lliuraven la meitat d'aquest castell en feu. En aquest terme hi havia séquies (*aqueductibus*), arbres fruiters, vinyes, horts, terres irrigades ("cum terris aqua rigatis et ab aqua longe positis") i conreades, amb muntanyes (en una de les quals s'alçava el castell), amb planes i valls. Els castlans que tinguessin el castell havien de retre homenatge al bisbe i als seus successors. A més, també donaren l'anomenada "Almúnia Alba", que havia d'ésser posseïda com a domenge (*dominicaturam*).

Doc. 134 (any 1094). Ramon Dalmau, bisbe de Roda, va establir en el testament que Guillem Rostany havia de tenir les honors de Castelló (segurament Castellonroi), de Natjà i de Baells, pel bisbe i pels canonges.

Doc. 137 (any 1095). Caritat, muller de Brocard, donà a Sant Vicenç de Roda l'alou que posseïa a Montsó, format per dues almúnies situades a la Sosa, amb allò que tenia a l'horta (segurament l'Horta Vella de Montsó o a l'horta de Sossils) i amb les cases que eren en aquesta població.

Doc. 146 (any 1098). Pere I d'Aragó i de Pamplona cedí a l'església de Santa Maria de Montsó la vila i el castell de Congel (lloc situat a la riba dreta del Cinca, fig. 62), llevat d'allò que havia donat a Galefon, que era un sarraí (sobre aquest musulmà i les seves possessions en parlarem àmpliament en altres capítols, fig. 70).

Doc. 151 (abans de l'any 1099). Ramon Guillem i la seva muller donaren l'alou de Montsó, l'almúnia de Barasona i la vinya de Serradui a la canònica de Sant Vicenç.

Doc. 162 (any 1101). Ponç, bisbe de Barbastre, lliurà a l'abadia de Sant Víctor de Marsella les esglésies del castell i del terme d'Albalat de Cinca, amb tots els drets que hi tenia.

Doc. 165 (any 1101). El monarca Pere I d'Aragó donà a Sant Vicenç de Roda l'almúnia anomenada Saravalla, que havia estat del seu pare, amb tots els seus termes (fig. 69). També feu lliurament d'un hort situat a l'horta de Montsó (segurament l'Horta Vella d'aquesta població o potser l'horta de Sossils).

Doc. 171 (any 1101). Pere I d'Aragó va donar a Sant Jaume de Xalamera, en el dia de la consagració d'aquesta església edificada en aquest castell, l'almúnia d'Ibn Zahuda, amb tots els seus termes (fig. 61). Establí també que aquesta església de Xalamera fos tinguda per l'església de Sant Vicenç de Roda. L'abat (o rector) de Sant Joan de Montsó renuncià a rebre els delmes d'aquesta almúnia.

Doc. 315 (any 1136). Ramir II d'Aragó donà i confirmà a Sant Vicenç de Roda el castell, l'església i la vila de Fonts, amb tots els seus termes (fig. 73) i amb els censos i drets que ell hi tenia.

La riba dreta del Cinca: Alquèssar i Barbastre

Prop de la carena pirinenca, el bisbat de Roda s'estenia de fet fins al Cinca. Sovint, a l'alta edat mitjana, els rius eren usats com a frontera, fins i tot més que no pas les serralades i llurs carenes. Força més tard, el límit oest del comtat de la Ribagorça s'establí a la serra de Campanué i a la carena on hi ha el canvi d'aiguavés entre l'Éssera i el Cinca. Al sud, a la plana de Montsó, el Cinca es considerà fins al segle XIV com la frontera occidental de Catalunya. Amb tot, el trasllat de la seu de Roda a la ciutat de Barbastre va representar que el bisbat de la Ribagorça s'estengués per terres situades a la riba dreta d'aquest riu Cinca, malgrat la palesa —i en part lògica— oposició del bisbe d'Osca. Aquest fet permet d'entendre que el bisbe de Roda (i de Barbastre i, fins i tot, més endavant, el de Lleida) tingués importants drets en aquest territori situat a ponent d'aquest riu, com podem comprovar llegint els documents publicats en la col·lecció diplomàtica.

Doc. 83 (any 1081). El bisbe Ramon Dalmau va donar, en el seu testament, al monestir de Sant Joan de la Penya, l'església de Naval (*parrochiam de Napal*), situada a la riba dreta del Cinca, amb els delmes i les oblacions, quan, però, fos conquerida pels cristians. Segurament el bisbe la devia considerar com a un patrimini personal, que podia cedir a una altra institució eclesiàstica.

Doc. 96 (any 1085). Sanç Ramir, rei d'Aragó, donà o confirmà a la seu de Roda d'Isàvena tot allò que pogués adquirir i construir al terme del castell d'Alquèssar.

Doc 99 (any 1086). Julià, bisbe de Saragossa, donà al bisbe de Roda la jurisdicció episcopal sobre les esglésies de Mipanas i de Suelves, a part de la d'altres situades a l'est del riu Cinca (que hem comentat en els apartats precedents). Aquesta renúncia mostra un cert domini teòric de l'església de Saragossa sobre aquestes terres, quan encara eren sota domini islàmic; amb tot, com hem vist, sembla, per contra, que Aguilaniu restava més sota la influència de la ciutat de Lleida que no pas de la de Saragossa (segurament, en aquest moment, encara hi devia haver un bisbe en aquesta ciutat i ja no n'hi havia cap a la capital del Segrià).

Doc. 118 (any 1092). El bisbe Ramon Dalmau va donar als canonges de Sant Vicenç de Roda d'Isàvena l'alou d'Alquèssar.

Doc. 134 (any 1094). Testament de Ramon Dalmau, bisbe de Roda, que deixà a la canònica de Sant Vicenç tot allò que tenia a Alquèssar.

Doc. 154 (c. 1099). El canonge Folc de la canònica de Roda donà unes cases, uns horts, unes vinyes i unes terres a Sant Vicenç de Roda, situades a Montclús i a Coscojuela de Sobrarbe (*Coscollola*), aquest darrer indret situat a la riba dreta del Cinca.

Doc. 167 (any 1101). El rei Pere I d'Aragó, arran de la consagració de la nova seu episcopal de Barbastre, confirmà el trasllat de la seu del bisbat, d'acord amb el desig del seu pare, Sanç Ramir, i d'acord amb els decrets dels papes Urbà II i Pasqual II. S'establiren com a termes meridionals els límits de l'antic bisbat de Lleida i es feu arribar la diòcesi fins al riu Alcanadre. També va fer donació del castell de Fornillos, situat al sud-oest de Barbastre. Cedí, així mateix, els delmes de la ciutat de Barbastre i diversos béns, com molins, un forn, una almúnia, terres, horts i vinyes. Concedí privilegis per a poder comprar lliurement i la franquícia d'un peatge.

Doc. 200 (any 1106). Guillem Asner va donar a Santa Maria i a Sant Vicenç de Roda, al bisbe Ramon Guillem i als canonges l'alou que va rebre del rei Pere I d'Aragó i del seu germà Alfons, a la vila i castell de Pertusa (entre Barbastre i Osca, a la riba esquerra de l'Alcanadre), amb terres, vinyes, horts, amb un home que hi vivia i amb tot allò que hi pogués haver en el futur.

Altres dominis i drets

A part d'aquests dominis, el bisbe i els canonges de Sant Vicenç de Roda d'Isàvena també tenien terres i drets en alguns altres territoris situats fora dels límits del bisbat, de vegades força lluny. Els esmentem a continuació.

Doc 143 (any 1097). El rei Pere I donà a Sant Vicenç de Roda la mesquita d'*Iben Atalib* i unes cases situades a la ciutat d'Osca, que eren de *Ferro Alharraz*, d'*Iben Karabueia* i d'*Abdella iben Rebel* i de la seva muller.

Doc 222 (any 1112). Jimena Gonsálvez cedí a Santa Maria i Sant Vicenç de Roda el monestir de Santa Maria de la vila de Torre Alvar Fánez, amb un terreny (*solare*), amb cases,

terres, vinyes, horts, llinars, prats i pastures, amb tot allò que hi tenia el seu capellà, anomenat Ramon. Segurament situat a Castella.

Doc 306 (any 1135). El monarca Ramir II donà a Sant Vicenç de Roda les botigues ("illas meas tendas") que posseïa a Jaca, a la Carnisseria, que tenia per ell un home anomenat Natal. També cedí el dret de fer cases ("magnas et obtimas casas") a la plaça ("ipsa plaza") del Castellar. També feu lliurament de la vinya vella que hi havia al vinyer de Jaca. Així mateix, concedí que tot allò que la comunitat de Sant Vicenç de Roda adquirís a Jaca i al seu terme ho podrien tenir com a béns francs i lliures.

Doc 317 (any 1136). Ramir II, rei d'Aragó, va fer lliurament a l'església de Sant Vicenç de Roda d'una heretat situada a Borja (a l'extrem occidental del regne aragonès), que havia estat de Zahet Abolhacin.

Doc 334 (any 1143). Ainer feu testament i va donar a Sant Vicenç de Roda l'alou que tenia a Tudela.

Administració del domini episcopal i donacions reials

Volem que aquest apartat faci de pont entre aquest capítol, dedicat a l'estudi del domini de la seu de Roda, i el proper capítol, dedicat a fer una aproximació a la societat de la Ribagorça. A l'hora d'entendre el funcionament d'aquests dominis episcopals, cal tenir present l'existència d'uns intermediaris entre, d'una banda, el bisbe o els canonges i, de l'altra banda, els pagesos que treballaven les terres, els pastors que conduïen el bestiar o bé, per exemple, els moliners que tenien cura de la molta dels cereals. En aquest sentit, cal cridar l'atenció sobre l'esment sovintejat dels excusats. Era una institució bàsicament reial. L'any 1068 (doc. 43), quan Sanç Ramir impulsà la restauració de la seu episcopal de Roda d'Isàvena, al costat de molts béns i drets, confirmà el lliurament d'onze excusats, que recordava que ja havien estat cedits pel seu avi, el rei Sanç (segurament entre els anys 1025 i 1035), als quals n'afegí quinze més; amb relació a tots ells, es mencionava llur nom i el lloc on vivien (fig. 16). L'esment moltes vegades de llurs fills assegurava la continuïtat de la gestió d'aquests intermediaris entre el senyors i les diverses comunitats locals. Eren els següents:

Excusats que ja havien estat concedits pel rei Sanç III	Excusats concedits per Sanç Ramir
Prevere Undiscle amb els seus germans - Palo	Ennecó Garcians amb els seus fills - Pano
Prevere Garcia amb la seva mare i els seus germans - Troncet	Centoll Bradilans - *Cutsa*
Açnar amb els seus germans i els seus fills - Muro de Roda (*Muro Maiori*)	Centoll Gamiça - *Araost*
Centoll amb els seus fills - Gavasa	Un altre - Toledo
Frugell - Banastón	Joan - Foradada
Galí - *Gricium*	Bràdila - Santa Llestra
Galí - Trillo (*Tril*)	Ramió amb la seva dona - Perrarua
Franc - Salinas de Trillo	Un altre - Espluga (*Spelunca Armentare*)
Dacó - Formigales (*Fromicaris*)	Un altre - Lasquarri
Dacó - Murillo (*Morello*)	Dac - Sant Esteve del Mall
Mir - *Pallerol*	Renart amb els seus fill - Serradui (*Satarrue*)
	Un altre - Iscles (*Achisculos*)
	Un altre - Iscles o Isdes (*Aniscles*)
	Alat amb els seus fills - Benasc
	Un altre - Betesa

Mentre que a la primera llista —els excusats cedits per Sanç III de Pamplona— trobem esmentades poblacions situades d'una manera majoritària a l'est del Cinca, cap a la Fueva, els noms de lloc de la segona columna —excusats cedits per Sanç Ramir— sobretot corresponen a indrets situats a la vall de l'Éssera i, al final, a alguns indrets ubicats al sector més oriental del comtat (llevat de Benasc, esmentat en penúltim lloc). De fet, les noves donacions, fetes en època de Sanç Ramir, omplien en part els buits deixats arran de la primera cessió feta per Sanç III (que sembla com si aleshores tingués més influència en les contrades més occidentals del bisbat).

Al començament de la llista de persones (i de llocs) i al final, es fa esment que aquests excusats eren donats amb tot allò que tenien o que en el futur adquirissin, ells i llur posteritat ("in istis locis singulos escussatos cum filiis suis et cum omnibus ad ipsos pertinentibus que hodie habent vel deinceps adquisierint ipsi et posteritas eorum"). D'acord amb els estudis fets fins ara, podem situar socialment aquests excusats a mig camí entre la baixa noblesa i les elits pageses. Sembla que hom els pot col·locar en una situació social semblant a la dels "homes francs" o a la

FIGURA 16
Mapa dels excusats del bisbat de Roda
(cedits o confirmats l'any 1068)

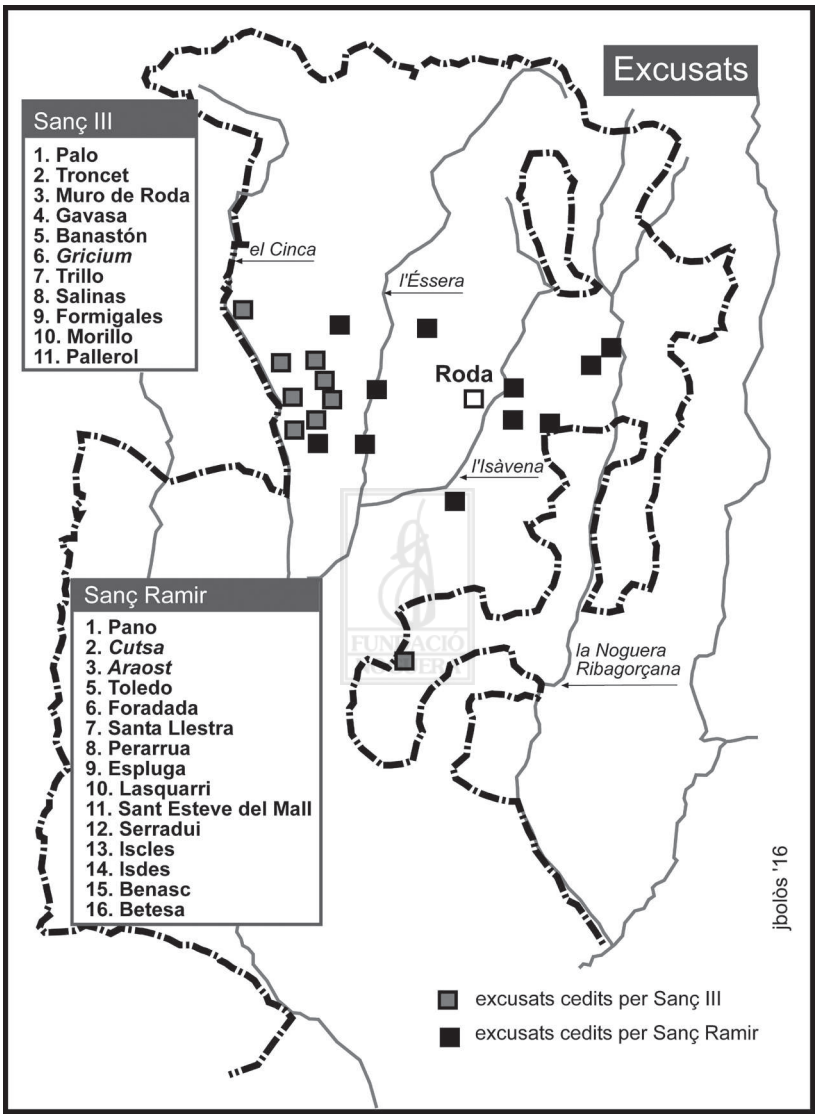

Mapa del bisbat de Roda i ubicació dels excusats cedits, l'any 1068 (doc. 43), per Sanç Ramir, i, així mateix, dels excusats que ja havien estat donats abans, per Sanç, l'avi d'aquest monarca aragonès. Mapa: J. Bolòs.

dels clavaris.[210] Els excusats gaudien de certes exempcions fiscals, d'algunes franqueses, a canvi d'estar al servei d'un senyor com a intermediaris, com a gestors de l'administració de certs dominis, o a canvi de participar en activitats bèl·liques.[211] Per tant, en aquest cas, cal pensar, d'una manera lògica, que aquests excusats, repartits per tot el comtat de Ribagorça, tingueren la funció d'administrar les possessions que la seu rodenca tenia esgarriades per tot el bisbat. És un tema que tornarem a tractar en parlar, en el proper capítol, sobre la societat que hauríem trobat en aquesta època al bisbat de Roda.

Amb relació als excusats, en la carta del bisbe Ramon Dalmau, de l'any 1092 (doc. 118), s'esmenta un excusat de Lasquarri i se'ns en diu el nom ("ecclesie Sancte Marie de Alasquar, cum excussato eiusdem ville nomine Atone"). També és molt interessant el document de donació del rei Sanç, de l'any 1085 (doc. 96), que no fa esment de cap excusat, però sí d'un home franc donat pel rei al bisbe, que era sacerdot: "unum franchum in Fonte Tova, Benedictum sacerdotem, cum omnibus que possidet et quantum usque hodie adquisivit et deinceps adquisierit". Sembla com si, en aquest cas, aquest "franc" tingués unes obligacions semblants a les que tenien els excusats esmentats l'any 1068 (doc. 43). Recordem també la donació que hi hagué ja més tard, l'any 1135 (doc. 308), d'un *scusato de Solanella*; segurament aquest excusat lliurat pel monarca aragonès a Sant Vicenç de Roda vivia a prop de Serradui.

D'altra banda, és interessant comparar aquests excusats cedits pel monarca a la seu de Roda, l'any 1068, amb allò que, en aquesta mateixa època, s'esdevenia amb relació al monestir de Sant Victorià d'Assan. L'any 1035, el rei Ramir I d'Aragó va donar a aquesta abadia els excusats següents:

> Els fills de Senter, el prevere Duran i els seus germans - Toledo de Terrantona
> Ató Sançol amb els seus fills - Araost
> El prevere Eixemeno - Boïl
> El prevere Baró i el seu germà Albí - *Iaro*

210. Vegeu també P. SÉNAC, *La frontière et les hommes...,* pàg. 330. Els *claveros*, *maiorales* i *excusatos* eren "employés pour recouvrer les redevances dues par les paysans ou cultiver les terres et celle de merinos sur les terres du roi, montrent enfin que les seigneurs disposaient d'un personnel chargé d'administrer leurs domaines."

211. G. TOMÁS FACI, "La organización del territorio...", pàgs. 197 i 353.

Centull amb els seus fills - Coscollola (o Coscojuela) de Sobrarb
Adroer amb la seva descendència - Perarrua
Bançó - Salines
Balla i Centull - Muro de Roda *(Muro Maiore)*
Bançó Gallons - Sant Vicenç

Dos d'aquests excusats (el de *Iaro* i el de Coscollola) ja havien estat donats al cenobi del Sobrarb pel seu pare, d'una manera semblant a allò que s'esdevingué en el cas de Sant Vicenç de Roda d'Isàvena.[212] Aquesta llista, amb relació a l'abadia de Sant Victorià, encara s'amplià, l'any 1044:

Oriol Aracuç i la seva muller Elo i llurs fills - Lasquarri

Galí amb la seva muller Madrona i llurs fills - Lasquarri

En aquest cas, d'una manera específica, es concreta que ells i llurs descendents havien de servir el monestir de Sant Victorià i n'havien de dependre per sempre més.[213] És interessant que també s'hi afirmi que el rei cedia aquests excusats amb tot allò que tenien o que en el futur poguessin tenir, tant si ho obtenien, com si ho compraven, com si ho aconseguien rompent unes terres. A més, estaven obligats a donar el delme del que tinguessin, que s'especifica que eren terres, vinyes, horts, canemars, llinars, bestiar i farratge ("de bestiis et de omni nutrimento suo"). Alhora, però, es va establir que aquests homes de Sant Victorià eren francs amb relació a tot allò que tenien i amb relació a les ampliacions de llurs possessions que poguessin fer en el futur; certament això devia significar que no havien de pagar la "novena" o delme laic (que ja comentarem en un altre apartat, més endavant). Cal dir que, a aquests excusats de Sant Victorià, vers l'any 1055, el monarca aragonès encara en va afegir uns altres:

212. A. J. MARTÍN DUQUE, *Colección diplomática del monasterio de San Victorián de Sobrarbe (1000-1219)*, Universidad de Zaragoza, Saragossa, 2004, doc. 13, pàgs. 22-23. Viruete el considera fals (R. VIRUETE, *La colección diplomática...*, doc. 2, pàgs. 285-288, doc. 4, pàgs. 289-290).

213. S'hi diu: "in istos excusatos tale facio decretum ut omnes filii et filie qui de eis vel de eorum posteritate nascituri sunt, in monasterio Sancti Victoriani perhenniter serviant, sine ullo blandimento seniorum vel vicarii, et sin semper cum omnia que abuerint de eadem loco". Aquesta donació fou ampliada, l'any 1049, per la donació d'un home a Benasc anomenat *Mannus* i per un home a Lluçars, que rebia el nom d'Elies, juntament amb els seus fills i filles. A. J. MARTÍN DUQUE, *Colección diplomática del monasterio de San Victorián...*, docs. 19 i 23, pàgs. 32-33 i 40-42; R. VIRUETE, *La colección diplomática...*, doc. 29, pàgs. 345-346. De fet, poc després (vers l'any 1055 i abans del 1063), sembla com si Elies encara fos un excusat de la vila de Lluçars. A. J. MARTÍN DUQUE, *Colección diplomática del monasterio de San Victorián...*, doc. 31, pàg. 52.

Elies i els seus fills (possiblement) - Lluçars
El prevere Enyegons - vila de Sant Esteve, al territori de *Securum*
El prevere Fortuny - *Latre* (potser a Calladrons)

És en aquest document on, a continuació, Ramir I va donar a aquest monestir de Sant Victorià el castell de Graus, tot especificant que seria així "si Deus per suam sanctam misericordiam dederit mihi". Com és prou sabut, Ramir I va morir l'any 1063, precisament a la batalla de Graus, quan assetjava aquesta fortificació. Pel que fa als excusats, en el futur continuà aquesta manera de donar suport a una institució eclesiàstica, en aquest cas l'abadia de Sant Victorià. L'any 1084, el monarca Sanç Ramir, des de Montclús, va donar a Sant Victorià:[214]

Balascut amb la seva muller i posteritat (possiblement) - Pano
Garcia Bançons amb la muller i els fills - Castejón (*Castellione*) de Sobrarb
Garcia Pietro amb la muller i amb els fills i filles (possiblement) - Olsón (o Elsón)

Tots aquests excusats esdevenien homes del monestir (o bé, en el cas de Roda, de la seu episcopal i de la canònica), al qual restaven lligats gairebé per sempre, ells i llurs hereus. Podia semblar una realitat social propera a la servitud (que tenien per exemple els homes de remença); veure-ho d'aquesta manera seria però tenir una perspectiva ben equivocada. Cal adonar-nos que personalment tenien una situació social clarament privilegiada amb relació a la de la resta dels homes que vivien en el mateix poble: és evident que gaudien de notables privilegis i que es podien aprofitar de llur proximitat amb els poderosos.

També hauríem trobat una realitat semblant —l'existència d'uns excusats— amb relació al monestir de Sant Pere de Taverna. Sanç Ramir va annexar aquest monestir al de Sant Victorià i alhora va concedir a ambdues comunitats diversos homes, que de fet tenien un estatus social molt semblant al que tenien els excusats, encara que els documents no ho diguin clarament.[215] Podem assenyalar que també trobem excusats en altres llocs de la Ribagorça o de la seva rodalia. Sabem que, l'any 1065, Sança, viuda del comte

214. A. J. MARTÍN DUQUE, *Colección diplomática del monasterio de San Victorián...*, doc. 74, pàgs. 106-107.

215. A. J. MARTÍN DUQUE, *Colección diplomática del monasterio de San Victorián...*, doc. 85, pàgs. 118-120 (anys 1063-1094). Aquests homes eren a la vall de Benasc i al Sobrarb: "villa Heristi", "villa Gia", "villa Panno", "Castellone a Suprarbi", "villa Tortas" i "villa Nasarreto". Alguns d'aquests abans ja havien estat cedits a Sant Victorià.

d'Urgell, i el comte Ermengol IV donaren a Sant Pere d'Àger, al castell de Pilzà, un mas en què hi vivia Pasqual, "qui est excusatus domni Arnalli Mironis", que era excusat, en aquest cas, d'Arnau Mir de Tost.[216] Fins i tot, l'any 1110, s'esmentava que hi havia un excusat a Corçà ("in eodem castrum [de Corçà] unum excusatum in Corzano, cum tota sua decima et quartam partem ex omnibus placitis ipsius loci, et illud servicium quod homines ipsius castri solebant facere ad Berengarium Arnalli").[217] Corçà és situat a l'extrem occidental de la vall d'Àger.

Homes del bisbe i dels canonges

Podem considerar que aquests excusats o que els clavaris —que estudiarem més endavant— eren homes del bisbe i dels canonges. En realitat, però, com hem subratllat més amunt, gaudien d'un estatus social privilegiat. Al costat de tots aquests homes que de fet feien d'intermediaris entre el senyor i les comunitats rurals o els pagesos, hi havia molts altres homes que, al llarg del segle XI i XII, passaren a dependre de Sant Vicenç de Roda, amb la funció de treballar unes terres o bé tota una explotació. Per tant, llur situació social no era pas en absolut la mateixa que la que tenien aquests excusats que hem estudiat a l'apartat precedent. Com que, de fet, podem considerar que aquests homes cedits al bisbe o a la canònica eren, en certa manera, part del domini episcopal, ara volem fer-hi una primera aproximació, encara que en tornarem a parlar més àmpliament en un capítol proper, dedicat a la societat que hi havia a les terres del bisbat de Roda als segles X-XII.

Com veurem més endavant, a la Ribagorça, hi ha precedents força antics de la donació d'un home amb les seves terres; tanmateix, el primer cas que trobem —en els documents que publiquem en aquest diplomatari— en què es fa esment d'unes terres donades conjuntament amb les famílies que hi vivien, és de l'any 1080 (doc. 77). En aquesta data, Mir Roger lliurà a Sant Vicenç de Roda el seu alou, amb els homes que el treballaven. El donador, curiosament, demanà que no s'incrementés el cens que havien de pagar aquests pagesos que ell deixava juntament amb la possessió donada, que sembla que devia ésser situada a Sant Feliu de

216. R. CHESÉ, *Col·lecció diplomàtica...*, doc. 69, pàgs. 300-301.

217. R. CHESÉ, *Col·lecció diplomàtica...*, doc. 211, pàg. 485. És una cessió d'uns drets que feu l'abat de Sant Pere d'Àger a Galceran.

Verí (fig. 29). És curiós el reconeixement d'aquesta doble realitat: intercedir pels seus pagesos, però també ésser conscient que els cedia alhora que lliurava els drets que tenia sobre les terres. Cal dir que aquests homes, com deixa palès un altre document, no eren només agricultors ans també tenien ramats que pasturaven pels vessants d'aquestes valls altes de la Ribagorça.

A partir d'aquesta data (any 1080), se succeïren les donacions d'homes i de dones que eren lliurats a la seu de Roda d'Isàvena alhora que se cedien les terres que treballaven. A continuació en podem fer una llista.

Doc. 82 (any 1081). El monarca Sanç Ramir cedí a Sant Vicenç de Roda drets sobre el bestiar dels homes que Mir Roger havia donat com a alou a la seu de Roda (doc. 77 esmentat més amunt).

Doc. 86 (any 1082). Ermengol i la seva muller Estefania donaren a Sant Vicenç de Roda un home de la vila de Beranui, anomenat Bràdila, juntament amb la seva muller Englia.

Doc. 87 (any 1083). Ramon Isarn i els seus germans Baró i Guillem evacuaren en el rei Sanç d'Aragó "in villa Vineale, hominem unum, in villa Molsui, unam vineam". Aquest home vivia al poble de Vinyal, a la vall de Barravés.

Doc. 96 (any 1085). El rei Sanç Ramir, a part de molts béns i drets, cedí un home franc al lloc de Fontova. Cal pensar que la situació social d'aquest home, que s'assenyala que era franc, segurament era molt més propera a la dels excusats que no pas a la dels pagesos que treballaven les terres d'Ermesèn, que veurem tot seguit (doc. 101).

Doc. 101 (any 1087). Ermesèn, d'acord amb el consell del seu pare i dels seus parents, donà a Sant Vicenç de Roda el seu cos (per a ésser-hi enterrada) i la part de l'herència paterna que tenia a Corbera, formada per terres, vinyes, horts, canemars, cases, arbres i també pels homes que les treballaven.

Doc. 102 (anys 1087-1088). Gervàs, fill de Rodbald, i la seva mare Guilla, donaren al bisbe Ramon Dalmau de Roda un home anomenat Mir Baró.

Doc. 119 (any 1092). Arnau Bernat de Benasc va donar a Sant Vicenç de Roda un home anomenat Sinfred, amb els seus fills i filles.

Doc. 127 (any 1093). L'infant Pere Sanç cedí a Sant Vicenç de Roda un home, a la població d'Aguilaniu, que tenia al seu

domenge, amb tot allò que li pertanyia ("ego ibi tenebam ad mea propria dominicatura, cum toto quantum ad illum pertinet"). També feu donació d'un altre home a Castilló de Tor, amb el que posseïa.

Doc. 200 (1106). Guillem Asner donà a Santa Maria i a Sant Vicenç de Roda un alou a la vila i castell de Pertusa (terme de Sarinyena), amb terres, vinyes, horts i amb un home que hi vivia.

Doc. 201 (any 1106). Eliarda i el seu marit Ponç Roger vengueren als canonges de Roda uns homes amb l'alou que tenien a Lasquarri, a canvi de cent seixanta sous. En el document es fa esment del cens que havien de pagar.

Doc. 230 (any 1116). Campió, del lloc del Mont de Roda, donà a la població de *Luscaniel* (segurament Lasquea, al terme de Lasquarri) un home anomenat Pere, amb els seus descendents, amb el seu casal i amb el cens que havia de fer. Al castell del Mont de Roda també feu donació d'un home anomenat Eç At, amb els fills i filles, el casal i el cens que havia de lliurar-li. A la vila d'Antissa donà la part que tenia de l'església de Sant Martí i, a més, un home.

Doc. 248 (any 1122). Berenguer, en el seu testament, va donar un home anomenat Pere Borrell d'Arp a la canònica, amb els censos i usatges a què estava sotmès.

Doc. 249 (any 1122). El rei Alfons lliurà, a Guillem Ademar i a la seva muller, tres capmasos a la vila d'Ancils, habitats per Asner, Arnau i Radolf, amb llurs famílies, i amb els censos que li devien.

Doc. 247 (any 1123). Antònia, juntament amb els seus fills Arnau i Guillem, donaren a Sant Vicenç de Roda dos homes, un d'ells amb la seva dona, que vivien a la vila de *Soliveta* (potser Oliva, vers Areny).

Doc. 285 (any 1132). Roger, juntament amb la seva mare Sicard i la seva muller Sança, van donar a Sant Vicenç de Roda, al lloc de Giró, un home anomenat Guillem Domènec, amb el seu capmàs i amb tot allò que li pertanyia, un altre home a *Puifel*, anomenat Joan, amb un capmàs i amb tot allò que tenia, un altre home, que rebia el nom de Guillem Guillem, que era de Calàs i que també tenia un capmàs. A més, feren donació del delme de les terres que treballava aquest

home (o aquell que treballés el seu capmàs) dins del terme de Montanyana.

Doc. 292 (any 1133). Ermengarda donà a Sant Vicenç de Roda un home a Esdolomada, amb el seu capmàs i amb tota la seva heretat. S'hi esmenta el cens que s'obté d'aquesta explotació.

Doc. 304 (any 1134). El rei Ramir II cedí a la cambra de Sant Vicenç de Roda un home amb la seva muller, amb llurs fills i amb l'heretat que tenien a Montclús i a Samitier.

Doc. 307 (any 1135). Ramir II d'Aragó va donar a Gil de Lascellas la vila de Ponzano, situada prop de Lascellas, amb el castell, muntanyes, aigües, aiguamolls i amb tots els homes que hi vivien, amb el cens i els drets que hi tenia.

Doc. 318 (any 1136). Acord entre els canonges de Sant Vicenç de Roda i l'arxipreste de Campo amb Arnau Roger, Arnau Pere d'Erdau i Ramon Bernat, amb relació a l'alou situat a Sant Feliu de Verí, que havia donat Mir Roger (doc. 77), format per homes i capmasos, amb els censos que havien de pagar.

Com vèiem en els exemples precedents, en la majoria dels casos esmentats, aquests homes que passaven a dependre del bisbe o de la comunitat canonical de Sant Vicenç de Roda d'Isàvena eren homes que treballaven unes terres i que eren obligats a pagar uns censos per aquestes terres (de les quals evidentment gaudien de l'usdefruit). Eren homes o famílies que vivien en un capmàs, sovint situat en un poble, tal com trobem en el cas de Sant Feliu de Verí, esmentat al document 77, i després, també, en el document 318 (any 1136). D'acord amb diversos dels instruments conservats, hi havia un lligam força estret entre el capmàs i l'home o la família que hi vivia i que en treballava les terres. Moltes vegades, als documents, es feia esment de l'home amb el seu capmàs ("uno homine de Esdolomada cum suo caputmanso, nomine Bertran", doc. 293, any 1133); d'altres vegades es feia menció del capmàs amb l'home que el tenia ("caputmansum quod habeo in Esdolomada quod tenet Bertran", doc. 291, any 1133). Són dues cares de la mateixa realitat, atès que, fins i tot en aquest exemple, en ambdós casos es parla del mateix capmàs i del mateix home. Una altra qüestió és saber quina era la situació legal d'aquest Bertran; gairebé segur que no era pas un home lligat a la terra, al capmàs, com si fos un remença, com podria semblar a primer cop d'ull. Ja en parlarem més endavant.

LA SOCIETAT

Aquests documents de Sant Vicenç de Roda permeten conèixer força aspectes sobre les característiques de la societat en les terres de l'antic bisbat ribagorçà. Permeten, a més, veure'n l'evolució, entre els segles X i XII, i apreciar les diferències que hi havia entre les terres de muntanya, les terres mitjanes i les terres de la "marca" més meridional, això és, bàsicament les contrades de Montsó i de la Llitera. En aquest territori trobem pagesos lliures i aloers, pagesos tenidors de terres d'altri, poc o molt lligats a l'explotació que treballaven, *maçarecs*, homes enfranquits o francs, petits senyors, membres de la noblesa propers als monarques, grans senyors eclesiàstics (com els bisbes i els abats), etc. Era una societat diversa amb relació a un espai també molt variat, que, a més, com hem descrit més amunt, va canviar força al llarg dels segles que estudiem en aquest volum. Amb relació a la societat, els darrers estudis que s'han dut a terme sobre la Ribagorça han perseguit aclarir si les teories de Pierre Bonnassie, que parlen dels grans canvis que s'esdevingueren a la societat de la Catalunya Vella poc després de l'any 1000, es poden aplicar també en aquest país que feia de frontera entre els comtats catalans, on hi havia una forta empremta carolíngia, i les terres aragoneses i navarreses, on aquesta influència no hi era pas tan evident.[218]

Amb relació a la societat del sector septentrional del bisbat, clarament ribagorçà, pel que fa a les darreres recerques fetes, podem destacar la tesi doctoral de G. Tomás Faci, llegida l'any 2013. És una notable aportació al coneixement de la societat d'aquest territori. Amb relació al sector més meridional, que se situa al voltant de Montsó i de Barbastre, trobem en el llibre de Philippe Sénac, editat l'any 2000, l'estudi més notable sobre com eren les relacions socials en unes terres que passaren de dependre d'uns governants islàmics a dependre d'uns sobirans cristians. A continuació simplement exposarem breument els aspectes més significatius de la societat del període que estudiem en aquest volum, amb la finalitat de fer més comprensible la lectura dels documents que publiquem. L'espai estudiat correspon aproximadament al territori que depenia del bisbat de Roda (i Barbastre) i que més endavant passà a fer part de la diòcesi de Lleida.

218. Malgrat tot, els treballs de J. J. Larrea sobre Navarra o de C. Laliena sobre Aragó sembla que demostren, amb relació a aquests dos països, la importància que tingueren els anomenats canvis de l'any 1000.

Senyors laics

Parlar dels senyors laics és entrar de ple en la problemàtica que es planteja quan volem conèixer la història de la societat de la Ribagorça als segles X-XII. En aquest període s'esdevingueren canvis fonamentals. Hem d'estudiar la societat amb relació als que treballaven la terra i amb relació als que no ho feien, i veure les mutacions que hi hagué cap a l'any 1000. En el nivell inferior, el d'aquells que en principi treballaven per poder menjar, podem analitzar les transformacions que es produïren a les comunitats locals, a l'interior de les quals aviat es van diferenciar uns pagesos més rics, que acabaren disposant de força terres i també de nous drets (i que segurament acabaren deixant de treballar aquestes terres). Això degué portar a una evident diferenciació social en molts pobles i en moltes valls. Si centrem directament l'atenció en l'estatus social superior, dels que vivien d'allò que produïen els primers —els que treballaven—, veiem l'aparició d'uns senyors dels castells i de les fortificacions, que molt sovint tingueren el suport de la nova monarquia aragonesa i que passaren a ésser els "senyors" per excel·lència. Alhora, també hi hagué canvis als estaments socials intermedis. Poc després de l'any 1000, als nous pagesos enriquits i als novells senyors dels castells, encara s'afegiren uns nous homes francs, que trobem sobretot a les terres de frontera, i potser uns pagesos —com els excusats— que gaudien d'uns certs privilegis, a canvi dels serveis prestats com a funcionaris de la monarquia aragonesa (o d'algun senyor important, com podia ésser el bisbe o un abat).

L'ENRIQUIMENT D'ALGUNS MEMBRES DE LES COMUNITATS RURALS. La tesi doctoral de Guillermo Tomás ha aclarit la importància dels canvis que s'esdevingueren en les comunitats rurals a l'inici del segon mil·lenni, en el moment de les mutacions de l'any 1000 que defensà l'historiador tolosà Pierre Bonnassie. Ho fa sobretot a partir de diversos exemples: el cas de la vall de Benasc, el de Vallabriga i el cas de Güel. Tots aquests exemples ens interessen d'una manera molt especial atès que molts dels documents inclosos en aquesta col·lecció diplomàtica fan referència a aquests territoris.

Guillermo Tomás creu que els rotlles de pergamins de Benasc i de Vallabriga representen el cartoral de la família de Sança de Benasc i dels seus dos marits, Enard i Apó (o Ap), en els quals es copiaren els documents escrits entre els anys 1010 i 1045. Reflecteixen la manera com els membres d'aquesta família esdevingueren

propietaris notables en l'àmbit local. En aquest procés, fou important el casament de Sança amb Enard, un home vingut de fora i que gaudia del suport de la comtessa Major, que li va concedir algunes terres i també franqueses.[219] En morir Enard, Sança es va maridar amb Apó Galí, propietari de Vallabriga, i, entre els anys 1043 i 1045, va rebre un privilegi de Ramir I.[220] Després del casament, Apó Galí va aconseguir ampliar el patrimoni a la vall de l'Isàvena (on hi ha aquest indret de Vallabriga). L'any 1045, Sança, havent mort el seu segon marit, feu testament.[221] Podem considerar que és un bon exemple d'ascensió d'una família de pagesos que tingué terres en unes valls de la muntanya ribagorçana, situades a banda i banda del massís del Turbó.

Amb relació a Güel (fig. 39A), és molt interessant la dotació de l'església de Santa Maria que s'ha conservat a la Biblioteca de Catalunya (doc. 14). Certament, no totes les donacions que trobem en aquesta dotalia són del segle X; n'hi ha del segle XI i potser fins i tot, també, del segle XII. La lectura d'aquest document de dotalia permet a Guillermo Tomás afirmar que l'abadia de Güel (d'una manera semblant a allò que s'esdevenia a Fontova) va caure sota el domini de l'elit del lloc. Els pagesos enriquits que controlaven la parròquia eren els possessors dels principals masos del terme parroquial, com Balassanç (doc. 350, 353, 355, 357) o Avellana (docs. 350, 360, 361). Només trobem la resta dels habitants del terme de Güel, com a veedors i oïdors, en els documents de donació esmentats en les ampliacions de la dotalia, al final del text. D'altra banda, a parer d'aquest historiador, els castlans de Güel estigueren poc lligats al lloc i a la seva església, fet que degué facilitar l'augment del poder d'aquesta elit pagesa.[222] Més endavant ja comentarem la importància que tenia en aquest terme el pobla-

219. A. MARTÍN DUQUE, *Colección diplomática de Obarra...*, doc. 15, pàgs. 19-20. S'hi diu: "Ego Magor cometissa tibi fidele meum Enardum \et uxori tue Sanga/", als quals confirma la compra d'un casa i d'una vinya a la vila de Benasc. En un altre document, potser de l'any 1018, s'hi diu "Enarde fuiste de terra aliena et beniste a me et fecisti a me serbicios quales tu mihi potuisti facere et placuerunt mihi". És un document també de la comtessa Major (doc. 25, pàg. 28).

220. Vers l'any 1031, trobem una venda a "Apone et Sanga" a la vila de Benasc. A. MARTÍN DUQUE, *Colección diplomática de Obarra...*, doc. 109, pàg. 98. N'hi ha d'altres. És interessant un document de compra, fet per "Abu Galindo et uxor sua Sanga", d'un alou a Vallabriga (*Valle Apricha*), des de les Ares fins a l'Isàvena ("de Aras usque in Isavana") (doc. 130, pàg. 115).

221. G. TOMÁS FACI, "La organización del territorio...", pàgs. 150-152.

222. G. TOMÁS FACI, "La organización del territorio...", pàg. 154.

FIGURA 17
Dominis de Pere Roger (segons el seu testament fet c. 1110)

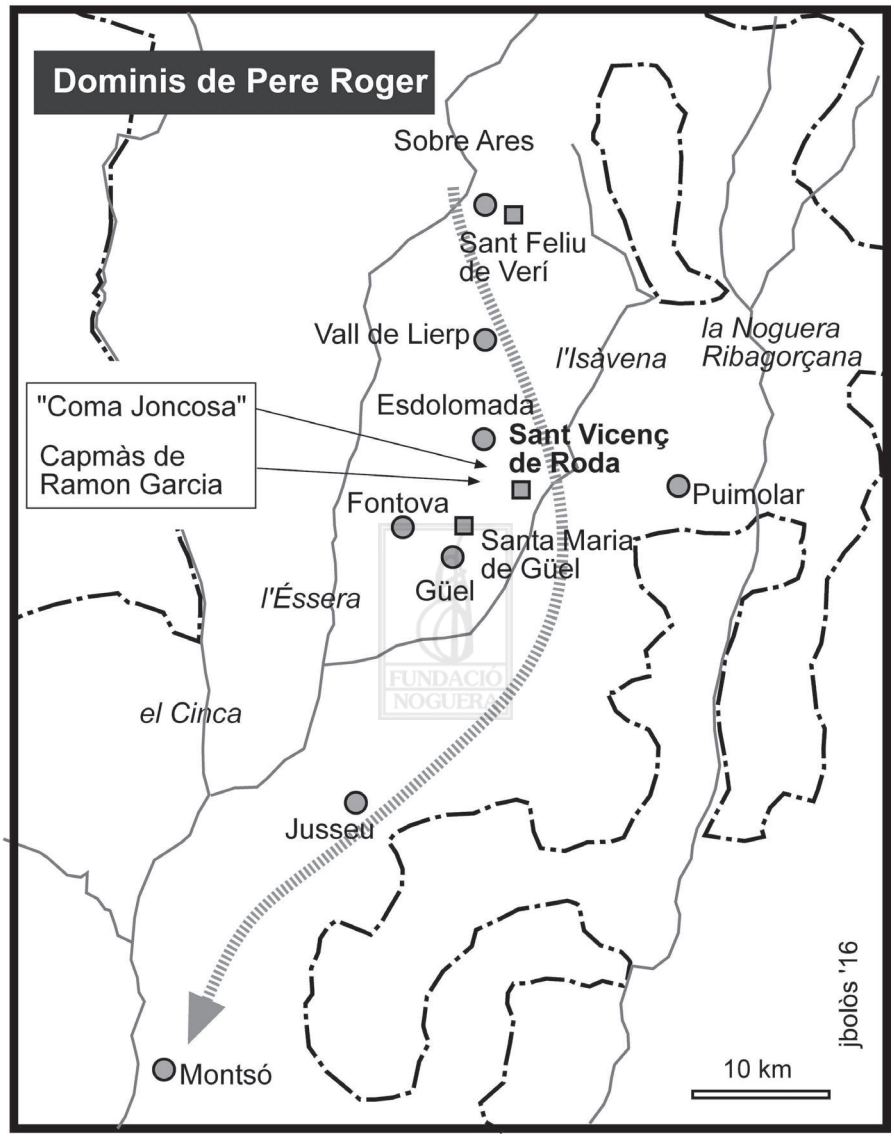

Mapa dels béns esmentats al testament de Pere Roger (doc. 219), fet vers l'any 1110. Els dominis s'estenien de nord a sud, des de les valls pirinenques fins a les terres meridionals acabades de conquerir. Mapa: J. Bolòs.

ment dispers en masos, i en veurem algun exemple d'una manera detallada. De fet, com s'esdevingué a la Catalunya del nord-est, en aquesta parròquia sembla que la dispersió en cases de pagès també es produí força després de l'any 1000, a la fi del segle XI o potser ja al segle XII.

En alguns casos, aquests membres de l'elit local van aconseguir augmentar encara més llur poder en esdevenir jutges o batlles del lloc per nomenament del comte o del rei. El pes dels jutges era bastant gran, com podem observar, per exemple, arran de la dotalia de l'església de Sant Pere de Molins (doc. 11, any 987), quan el jutge Asner va fer un gran nombre de donacions, cosa que fou possible perquè posseïa moltes terres i molts drets en aquest terme proper al curs de la Noguera Ribagorçana.[223] Més endavant tornarem a fer esment d'altres funcionaris, com els clavaris o els excusats (que ja hem citat més amunt, en parlar del domini territorial de la catedral de Roda).

Després del canvi de mil·lenni, els documents de la primera meitat del segle XI ja fan evident que hi havia importants diferències socials dins de cada comunitat rural. Al lloc d'Erdau (poblet encimbellat situat a l'oest de Roda, fig. 50), en un document de l'any 1018, ja es fa esment d'un senyor (*senior*) i s'hi diferencien uns veïns *maiores* i uns altres de *minores*.[224] També és notable que s'hi mencionin onze persones amb llurs respectives parenteles.[225] En la dotalia de Nocelles (població situada al nord d'Erdau, fig. 49), de l'any 1023, s'esmenta d'una manera diferenciada el *populum*, els *nobiles* i els *francos*, que hi havien estat convidats (doc. 29). Com veurem en el proper apartat, al món rural, al voltant de l'any

223. Vegeu també: G. TOMÁS FACI, "La organización del territorio…", pàg. 153.

224. A. J. MARTÍN DUQUE, *Colección diplomática de Obarra...*, doc. 29 i G. TOMÁS FACI, "La organización del territorio…", pàg. 155. P. SÉNAC, *La Frontière et les hommes...*, pàg. 333: "certains individus étaient désignés par le nom de *domno* ou de *domna* et occupaient vraisemblablement une place privilégiée au sein de la communauté".

225. S'hi diu: "Ego Galindo senior et coniux mea Balla, simul cum cuncta nostra vicinitate qui habitant in castro de Erdao, id est: Albin Bradilans cum omni sua parentela, et Oriolus cum sua parentela, et Albinus magister cum omni sua parentela, et Raterus magister cum sua parentela, et Olipa cum sua parentela, el Maiolphus et Salomon cum suas parentelas, el Dacho cum sua parentela, et Galindo et Asnerius cum suas parentelas, et Ermenniculus et Ato cum suas parentelas, et Chacus et Allo cum suas parentelas, et Exemeno et Miro cum suas parentelas, el Albinus et Centullus cum suas parentelas, et Centullus presbiter cum omni sua parentela. Nos suprascripti cum omni nostra vicinitate, tam miores quam minores, tam nobiles quam ignobles"; cedeixen unes esglésies amb tot allò que posseïen a l'abat Galí i al seu germà At. A. J. MARTÍN DUQUE, *Colección diplomática de Obarra...*, doc. 29, pàg. 32.

1000, trobem mencionada l'existència de *seniores*; de fet, el nom *senior* passà a tenir moltes vegades un significat molt específic. S'ha pogut documentar que trobem alguns d'aquests senyors a l'origen dels llinatges aristocràtics.[226] També, en els documents es fa esment algun cop dels *francos*, que potser hem de situar més a prop dels pagesos que no pas dels nobles. Més endavant en parlarem. Amb relació als "francs", de moment només un exemple una mica més tardà. Entre els anys 1100 i 1130 (doc. 281), arran de l'establiment d'una torre a Aguilaniu, Ponç es va comprometre a lliurar un cens anual i a servir el bisbe, això sí, com a home franc ("sicut franchus homo episcopo").

ELS SENYORS DELS CASTELLS. Cap a mitjan segle XI, s'esdevingué l'aparició, en moltes valls de la Ribagorça, generalment amb relació a un castell termenat, de les anomenades honors o tinences. Aquestes honors sembla que es van crear durant el regnat de Sanç III el Gran a Navarra i a Aragó, i que es degueren introduir a la Ribagorça, potser durant el regnat del seu fill, Ramir I.[227] Tal com diu Juan José Larrea, "segons un ús del qual trobem ressons a l'època visigoda, el títol de *senior* s'aplicava en primer lloc als agents del poder públic que governaven les *villas*, els districtes i els castells en nom del rei".[228] A la Ribagorça, en un moment primerenc —amb l'inici del control de la dinastia pamplonesa—, la comitiva del rei era formada per gent de fora del comtat; més endavant, en època de Ramir I, ja no era així. Inicialment, aquesta cessió per part del monarca del castell i del seu terme a un "tinent" podia ésser revocada per part del rei, encara que molt aviat la tinença d'un castell esdevingué hereditària, fet que va

226. Així, per exemple, ho ha pogut documentar Tomás Faci amb relació a un Asner que era senyor de Lierp (*Lirb*) o a un Garcia de Güel. G. TOMÁS FACI, "La organización del territorio…", pàg. 156.

227. Amb relació a aquest aspecte: Carlos LALIENA, "Una revolución silenciosa. Transformaciones de la aristocracia navarroaragonesa bajo Sancho el Mayor", *Aragón en la Edad Media*, núms. 10-11, 1993, pàgs. 481-502; C. LALIENA, *La formación del Estado feudal. Aragón y Navarra en la época de Pedro I,* Instituto de Estudios Altoaragoneses, Osca, 1996, pàgs. 229-245.

228. Juan José LARREA, *La Navarre du IVe au XIIe siècle...,* pàg. 226. A continuació, diu "c'est-à-dire aux *tenentes*", encara que s'afanya a dir que aquest mot només pertany al vocabulari dels medievalistes i no s'esmenta pas als documents. També diu: "À l'époque de Sanche le Grand, pouvoir royal et pouvoir seigneurial sont conçus quasiment comme des synonymes. [...] Entre le début du Xe siècle et 1035, les noms des personnages précédés du titre *senior* sont couramment suivis de l'indication du district qu'ils commandent ou, lorsque, plus rarement, ceci n'est pas précisé, ils sont aisément indentifiables parmi les *tenentes* des districts" (pàg. 227).

facilitar la creació dels llinatges senyorials. Tant és així que, per exemple quan el castell de Besians fou cedit a Sant Vicenç de Roda d'Isàvena, el rei va haver de compensar aquell que fins aquest moment gaudia dels drets sobre l'honor d'aquesta fortificació, el comte Pere Ramon de Pallars Jussà.[229]

Als documents reials de la monarquia aragonesa, després de la data i de la signatura del rei, hi havia sovint l'esment d'alguns bisbes i dels senyors principals del regne. Així, podem llegir els noms de molts senyors, relacionats amb els diferents castells del reialme aragonès. Alguns els podem vincular amb el comtat de la Ribagorça. S'esmenten membres de les famílies dels Erill, els Benavent, els Entença, els comtes de Pallars, i, també, membres dels llinatges dels Sanui, els Benasc o els Beranui. En parlar d'aquesta alta noblesa ribagorçana lligada al monarca, Guillermo Tomás subratlla la importància que tenia la catedral de Sant Vicenç de Roda d'Isàvena, que era per a ells un lloc de referència.[230]

Si ens fixem en les subscripcions dels documents reials que publiquem, trobem esmentats els senyors de les honors de Perarrua, de Lluçars, de Troncet, de Falç, de Llaguarres, de Lasquarri, de Viacamp, de Cornudella, etc. Segurament els lligams que hi havia entre alguns d'aquests senyors feudals que estaven al capdavant d'aquests castells i el monarca d'Aragó eren molt forts. L'any 1049, el monarca va lliurar a Ramon Sunyer, arran del seu bateig, el castell de la Millera, a causa dels serveis retuts pel seu pare, Sunyer Josfred, que havia estat el tenidor dels castells de Perrarua, Monesma i Castigaleu.[231] L'estudi d'aquestes subscripcions també permet de veure que hi va haver una certa especificitat de la noblesa de la Ribagorça, amb relació a la resta de la noblesa

229. Document 174. G. TOMÁS FACI, "La organización del territorio…", pàg. 193, qui també parla dels casos en què el senyor va poder perdre alguna d'aquestes honors, potser a causa d'haver participat en una rebel·lió ("antequam Garsias Arnallus perdidisset Gudul", doc. 128).

230. G. TOMÁS FACI, "La organización del territorio…", pàg. 204.

231. G. TOMÁS FACI, "La organización del territorio…", pàgs. 292-293. El document diu: "Ego Ranimirus, Sancioni regis filius, voluntas mici evenit ut babtiçabi Raimundo filium Soniari Ioçfred et pro hoc vel pro servicium quod fecit mici pater illius et dedit mici C mankusos aureos et uno kaballo, placuit mici iam dictus rex Ranimirus et feci hanc cartam donationis et inienuacionis ad predictum Raimundo de castrum que vocant illa Milgera cum ominibus [o potser òmnibus] ibi populantes [populatores?] et cum terminis et omnibus suis pertinenciis ut abeat illo inienuo tam ille quomodo qui de illo fuerit aut cui ille eum dimiserit per secula cuncta." R. VIRUETE, *La colección diplomática...*, doc. 59, pàg. 387. Estudiat per J. BOIX, "La serra del castell de Llaguarres: prospeccions arqueològiques", *Lambard*, vol. III, 1987, doc. 2, pàg. 65.

del regne d'Aragó. Hi havia un sol monarca, però el comtat ribagorçà mantingué la seva personalitat diferenciada (que motivà que de vegades fos governat per comtes, com el bastard Sanç Ramir [doc. 216], o per fills del monarca [Pere I]). Així mateix, cal tenir present —com reconeix el mateix G. Tomás— que, potser amb una mica de retard, a la Ribagorça també s'introduïren maneres d'actuar que eren pròpies de la resta de l'espai català, com podien ésser els homenatges o les convinences feudals o, fins i tot, el fet que les mateixes honors esdevinguessin feus que es regien pels usatges de Barcelona. Cal recordar, com ja hem comentat més amunt, que tot el sector meridional de la Ribagorça fou conquerit pels comtes o els vescomtes de Barcelona i d'Urgell, i per membres de la noblesa d'aquests comtats catalans. Certament, la Ribagorça fou una terra de marca, solcada per diverses fronteres que anaven d'est a oest i també de nord a sud; en parlarem més endavant.

Podem dividir aquesta alta noblesa de la Ribagorça en dos grans grups. Com acabem de veure, era formada, en primer lloc, per potser ni una dotzena de grans nobles estretament lligats al monarca. Com hem dit, els trobem sovint quan signen els documents fets pel rei, al comtat de Ribagorça i també fora del comtat; participaven, així mateix, en les cerimònies importants que es feren a Sant Vicenç de Roda. Eren els que tenien la majoria de les honors o tinences castrals. Per sota d'aquests llinatges, hi havia les famílies nobles que actuaven sobretot dins el territori de la Ribagorça. Podien tenir més influència en l'àmbit local, però en tenien menys davant del monarca; de fet, els contactes i lligams entre aquests senyors i els reis se solien fer a través de les famílies més poderoses. Els membres d'aquesta aristocràcia purament ribagorçana van poder disposar de diverses esglésies i, fins i tot, pogueren arribar a posseir algun monestir petit.[232] A continuació, després d'haver centrat l'atenció en l'alta noblesa, parlarem de la baixa noblesa i dels pagesos enriquits.

HOMES FRANCS I CAVALLERS. A la fi del segle XI, entre els anys 1093 i 1094 (doc. 131), es fa esment d'uns homes "feudals" a Güel ("homines de Gudul fevales habeant terras fectivas quas antiquitus habuerunt"). Segurament hauríem pogut oposar aquests homes "feudals" als homes francs d'aquesta població. Per entendre

232. Seguim bàsicament l'esquema proposat per G. TOMÁS FACI, "La organización del territorio...", pàg. 199.

millor el significat del nom que rebien alguns d'aquests habitants del terme de Güel, podem recordar el lligam que tenia el mot *feudal* amb la paraula *fiscal*; de fet, com ens va ensenyar Pierre Bonnassie ja fa uns anys, amb relació als comtats catalans, en època carolíngia (anterior al canvi de mil·lenni), hi havia una equivalència entre el feu o el fisc (que era en mans dels sobirans o de llurs representants que gaudien del ban, de la jurisdicció).[233]

Tornem al tema dels homes francs, que és allò que ara ens interessa. En d'altres documents, per exemple en un de relacionat amb el terme de Falç (ara al municipi de Tolba), es parla de "tu quod cavallero et franco sedeas quomodo homine debet esse in frontera, francho et cavallero". És un document del rei Ramir I d'Aragó, fet l'any 1062 (doc. 38). L'existència en les comunitat pageses d'aquesta contraposició entre homes "feudals" i aquests homes francs és molt notable. Des de fa molts segles s'havia relacionat —d'una manera no gaire encertada— el mot franc, l'home franc, amb els carolingis que el segle IX travessaren els Pirineus i començaren a controlar aquest territori per foragitar-ne els musulmans. Cal recordar que l'origen d'aquesta visió ja és documentat en la crònica d'Alaó, feta a la segona meitat del segle XII, on es deia que el comte Bernat va fer fora els musulmans fins a Calassanç, amb l'ajut dels francs que vingueren de França, els quals es quedaren unes terres, on s'instal·laren. Per tant, d'acord amb aquesta idea, els homes francs dels segles XI i XII haurien hagut d'ésser els descendents d'aquests conqueridors i colonitzadors carolingis. Certament, en el fons, era més la justificació èpica d'una realitat que no pas l'explicació real d'aquesta realitat.

En canvi, és molt més encertada la visió que hom té actualment d'aquests homes considerats com a francs. Ara es tendeix a relacionar el mot *franc* amb la paraula *franquesa*. Els "francs", per tant, eren aquells homes que eren lliures, francs, de pagar certes imposicions, com podia ésser la dècima (o la novena), que cal no confondre amb el delme eclesiàstic.[234] N'haurem de parlar més.

233. Pierre Bonnassie parlà extensament del "fevum sive fiscum". Deia també: "en zona de franquesa, el vocable *terra fedale* (terra de fisc, sotmesa a impost públic) s'oposa sense ambigüitat al de *terra franka* (terra franca, exempta de tot tribut)". P. BONNASSIE, *Catalunya mil anys enrera*, Edicions 62, Barcelona, 1979, vol. 1, pàg. 183. Un exemple: al Vallès, encara l'any 991, hom feia menció, en una donació testamentària, de "in termino de ipso feo de Plagamanes", situat a Plegamans, al costat de Lliçà d'Amunt. J. RIUS, *Cartulario de Sant Cugat...*, vol. I, doc. 263, pàgs. 221-222.

234. G. Tomás esmenta un document del poble d'Areny, de l'any 1152, en què potser resten reflectides les obligacions que tenien aquests homes francs envers llur

Com veiem en el segon document que hem mencionat més amunt —relacionat amb el castell de Falç—, en la societat ribagorçana de després de l'any 1000, hi havia un conjunt important de persones que formaven part de la baixa noblesa, al costat d'altres que eren membres d'una pagesia enriquida. De vegades, hom té la impressió que els límits entre els uns i els altres eren poc definits. Ens podem plantejar, amb tot, si hem de considerar com a nobles uns pagesos enfranquits, que no és pas gaire segur que tinguessin altres homes que treballessin per ells, en llurs terres. Guillermo Tomás relaciona directament les franqueses que gaudien els homes anomenats francs amb l'existència de les dècimes laiques o de les anomenades novenes que trobem sovint a la Ribagorça al llarg de l'edat mitjana central. Segons aquest historiador, aquesta càrrega senyorial era una imposició pública. Al segle X, la dècima va poder ésser concedida pels comtes a un senyor, amb relació, per exemple, al domini d'una església. Al segle XI, la novena era cedida pels reis aragonesos a la noblesa i esdevingué una de les entrades més importants dels feus i de les honors. Enllaçant amb el que dèiem més amunt, el fet que existís aquesta imposició feia que hi poguessin haver alguns pagesos que estaven enfranquits de pagar aquesta novena (els francs), mentre d'altres restaven obligats a fer lliurament de la novena part de llurs collites al senyor (possiblement eren els homes "feudals").[235] Ja hem fet esment més amunt del cas de Güel, on és evident aquesta contraposició. Ara, podem sortir breument del marc cronològic d'aquest llibre i copiar dos textos de la segona meitat del segle XII que ho il·lustren ben clarament. A Areny, en els usatges de la vila, s'establí "constituimus usaticos et consuetudines in villa de Arenno", adreçats a "omnes homines de Arenyo, franchi et fevi". Resta ben clara la dualitat de situacions dels pagesos d'aquesta població de la Terreta. A la població de Roda, en aquesta mateixa època, també es diferenciaven: "censis et usaticis quos debent facere homines de Rota domino episcopo et

senyor: "illos homines de Areny debent mihi, Arnaldo Mir comite, ipsi qui mei sunt seguire, ipsi fevi cum pane de III dies et ipsi franchi cum pane usque ad me sint. Et postea, si volueri eos tenere, donet eos a comedere a franchi et a fevi". Podem interpretar que els "feudals" havien de dur menjar per a tres dies i que els francs, a causa de llur situació privilegiada, tenien l'obligació de portar aliment per a tot el viatge que calgués fer per anar fins al lloc on era el comte. G. TOMÁS FACI, "La organización del territorio...", pàg. 422.

235. G. TOMÁS FACI, "La organización del territorio...", pàg. 369.

senoribus, tam francs quam fedales".[236] Aquesta darrera notícia prové del Capbreu de Roda, escrit vers l'any 1200, en què es fa esment de tretze capmasos francs i de trenta-nou de "feudals" (el 25 % dels uns davant del 75 % dels altres).[237]

Amb relació al moment en què van aparèixer els homes francs o ingenus també cal assenyalar diverses coses. Descartada la possibilitat que tinguin l'origen al segle IX, arran de la conquesta dels comtes de Tolosa, podem creure, com fa G. Tomás, que aquesta distinció s'esdevingué quan els reis de Pamplona i d'Aragó dominaren la Ribagorça. Aquest historiador també ho fa coincidir amb el moment en què trobem els primers esments de senyors (*seniores*); així, vers l'any 1017, s'esmenta el primer senyor (*senior*) a Güel.[238] Força més tard, en un document fet entre l'any 1093 i el 1094 (doc. 131), hom parla "de illis ingenuis [homes francs] de Gudul qui sunt ingenui facti de manu regis vel comitis" o bé "de illis ingenuis qui per veram et antiquam ingenuitatem sunt ingenui". De fet, com ja hem vist més amunt i com veurem tot seguit, segurament també fou en aquestes dates poc posteriors a l'any 1000 quan es creà la institució dels excusats a la Ribagorça, fruit d'una concessió dels reis d'Aragó.

Com hem esmentat més amunt, amb relació al lloc d'Aguilaniu, trobem un altre esment d'aquesta realitat social. Un home havia de servir al bisbe (amb la torre que tenia) com a home franc ("servias sicut franchus homo episcopo"). Ja som al primer quart del segle XII (doc. 281). En aquest cas, ¿aquest home franc era un pagès o era un noble (que tenia fins i tot una torre)? Treballava les terres o tenia algú altre que les treballés per ell? És molt notable poder discernir els passos que dugueren al naixement d'una baixa noblesa en les terres d'aquest bisbat de Roda.

236. Esmentat per G. TOMÁS FACI, "La organización del territorio…", pàg. 420; vegeu també la pàg. 422.

237. Aquesta realitat, que hauríem trobat en molts altres termes, lentament va perdre's, segurament com a conseqüència de la pressió senyorial. Són molt interessants uns privilegis concedits per Jaume I (i que esmenta G. TOMÁS FACI, "La organización del territorio…", pàg. 425) amb relació a les poblacions de Castigaleu i Lluçars, on es diu que als costums d'aquests llocs es fa esment de "omnes honores et hereditates quas habetis vel de cetero habebitis, que ab antiquo franche fuerunt, sint franchi et libere perpetuo [...]. Tamen, si aliquis vel alicuy, non coacti sed propia voluntate, hereditates franchas posuerint in feudo, ipse hereditates remaneant de cetero in feudo [...]". Certament, les coaccions degueren ésser un dels motius més importants que dugueren a la pèrdua de les llibertats personals i a l'assumpció d'algunes càrregues senyorials o jurisdiccionals.

238. G. TOMÁS FACI, "La organización del territorio…", pàgs. 423-424.

Al costat d'aquests francs, hi havia els cavallers, que segurament estaven socialment força per sobre d'aquests homes ingenus. Formaven la baixa noblesa. Com hem exposat més amunt, en el procés de conquesta i de repoblació esdevingut al llarg del segle XI, es conqueriren castells, que passaren a dependre de *seniores*, senyors que sovint participaven en el seguici del monarca.[239] Tanmateix, també es crearen nuclis de població secundaris, que calia repoblar i que sovint tenien alguna petita fortificació. Al capdavant d'aquestes fortificacions secundàries hi podia haver un cavaller. En la documentació publicada en aquest diplomatari en trobem alguns exemples. Potser el més interessant és el d'Avellana, indret situat entre Lasquarri i Lluçars, actualment anomenat Visallonga.[240] Vers l'any 1050 (doc. 35), Ramir I d'Aragó donà a Galí de Sobàs (o Soàs) una torre anomenada Avellana, situada dins del terme del castell de Lasquarri, per tal que aquest home fes poblar aquest indret. La meitat de la vila nova la podia tenir com a alou, mentre que l'altra meitat l'havia de tenir pel rei, i pels seus fills i descendents. Tot això ho sabem sobretot perquè el monarca va donar, més tard, a la seu de Roda aquesta segona meitat de la torre d'Avellana. Tornem, un moment, a l'origen del procés de colonització del lloc. L'any 1050, s'establí que Galí podia eixamplar i ampliar mitjançant compres aquest domini d'Avellana; totes aquestes ampliacions les podia tenir lliurement. A més, fixem-nos (amb relació a allò que comentàvem més amunt) que gaudia de la franquesa (*illa francheca*), concedida pel monarca, de no haver de donar la dècima (*decima*); era, per tant, un home franc (però no només això). Més tard, es tornà a fer esment d'aquest indret d'Avellana, en una concòrdia signada l'any 1116 (doc. 231), que ens permet saber no sols els drets que hi tingué la seu de Sant Vicenç de Roda d'Isàvena, ans també, fins i tot, els noms dels primers pobladors: Ponç, Galí Costut i Tàtila ("ipsi populatores fuerunt Pontius, pater de Compang, et Galin Costud, et succesor eius fuit Exemeno, et alius fuit Tatila"). A part de l'hereu de Ponç,

239. P. SÉNAC, *La Frontière et les hommes...*, pàg. 329: "le terme senior était aussi porté par des nobles de rang inférieur dont les biens, plus réduits, ne dépassaient guère les limites d'un terroir".

240. Cal relacionar aquest nom Visallonga amb una 'vil·la llonga'. En el parlar romànic arcaic (altmedieval) d'aquestes terres pirinenques el so "ll" esdevingué "z", tal com trobem, per exemple, en el nom del poble de Visalibons. J. COROMINES, *Onomasticon Cataloniae...*, vol. VIII, pàg. 80. D'aquest parlar romànic arcaic ja n'hem fet esment a la introducció, en comentar els lligams que hi havia entre els pobladors de les terres pirinenques.

anomenat Company, i del de Galí Costut, anomenat Eixemèn, l'any 1116 també hi havia en aquest lloc altres possessors, com Garcia Oriol, Pere Martí, Mir Bofill, Berenguer, etc. A més, també hi tenien cases Martí Galí i Guillem, fill de Sanç Galí, que eren els hereus de Galí de Soàs (o Sobàs) i, per tant, senyors del lloc. En resum, per no allunyar-nos massa del tema: podem considerar que aquest Galí és un bon exemple d'un cavaller que va rebre una torre directament del monarca per tal de poblar-la. A la Ribagorça del segle XI, hauríem pogut trobar molts altres exemples semblants a aquest; en parlarem més endavant.

Pel que fa a aquests homes, que segurament no eren pagesos aloers i que més aviat cal assimilar amb una baixa noblesa, podem fer esment d'alguns exemples, trets de la col·lecció diplomàtica que publiquem en aquesta obra:

> Doc. 108 (any 1090). L'infant Pere Sanç donà a Pere Didaç la meitat de l'heretat que havia estat de Comparat i de la seva muller (i que perderen a causa de la mala actuació d'aquesta dona). Era situada al terme de Llaguarres i era formada per la Cova i per altres béns. Havia d'ésser lliure i franca i no restava gravada per cap mal cens (*ullo cinso malo*). A canvi d'aquesta donació va rebre un cavall d'ell i del seu company, anomenat Garcia, que era el seu reboster. Podem considerar que eren pagesos? O més aviat cal incloure'ls en la baixa noblesa? Cal pensar que els cavalls en aquella època eren molt cars!
>
> Doc. 247 (any 1122). De vegades, la donació d'un alou anava acompanyada de la cessió d'un fill perquè entrés a la comunitat de canonges. Segons aquest document, Antònia, juntament amb els seus fills Arnau i Guillem, feu donació del seu fill Bertran a la canònica de Sant Vicenç de Roda. Hi aportaren també un alou situat a l'Estrada, al terme de Monesma. A més, donaren dos homes, un d'ells amb la seva dona. En aquest cas també ens hem de qüestionar sobre si aquesta família —un membre de la qual entrava com a canonge i que tenia terres treballades per tercers i que, fins i tot, cedia persones— pot ésser considerada com a "pagesos aloers" o més aviat hem de considerar que formaven part de la petita noblesa, que hem descrit més amunt. De fet, trobem altres casos semblants que difícilment podem creure que corresponguin a petits pagesos. És així, per exemple, en el cas de Rotllan Ermengol, que, juntament amb el seu pare i la seva mare, pertanyia a la

fraternitat de Roda (*fraternitate et societate*) i que donà, l'any 1133 (doc. 291), un capmàs a Esdolomada. En resum, hem de considerar que aquestes donacions representaven una minva de la propietat laica d'uns homes que o bé eren part de l'elit pagesa o bé de la baixa noblesa.

Doc. 262 (entre els anys 1119 i 1126). De fet, en molts documents se'ns plantegen dubtes sobre qui eren realment, des d'un punt de vista social, alguns dels donadors o venedors que hi trobem mencionats. En aquest document 262, Mir At, amb els seus fills i les seves filles, vengué a l'ardiaca un alou al terme de Fontova, al seu extrem meridional. Vengueren la meitat d'aquest alou per vint sous grossos de Ribagorça, una quantitat força notable. L'alou era al costat de l'Isàvena i de la séquia dels molins de Ripoll. De fet, l'ardiaca Bernat hi volia construir un molí i havia obtingut l'acord que aquest Mir At li donaria aigua per a aquest molí. Certament, no creiem pas que Mir At fos un pagès. Amb tot, els límits que separaven les dues realitats de vegades són molt fins i fan de mal precisar d'una manera segura, només a partir de les dades que tenim.

EXCUSATS, CLAVARIS I BATLLES. Més amunt, en parlar de l'administració del domini de la catedral de Roda, ja hem fet esment dels excusats. Hem considerat que els excusats i els clavaris eren uns funcionaris del monarca o d'un senyor (laic o eclesiàstic), que feien d'intermediaris entre els nobles i els pagesos que treballaven les terres. Tenien potser una certa semblança amb els batlles, que trobem en altres comarques de la Catalunya Vella. Aquests homes, els excusats, per la feina que feien, gaudien d'uns certs privilegis, d'exempcions; lògicament, el nom *excusat* deriva precisament d'aquest fet. En canvi, els clavaris rebien aquest nom pel fet de disposar de les claus de, per exemple, uns graners, uns cellers, etc. Aquests clavaris, de vegades, fins i tot, podien tenir dret de rebre la renda d'alguna possessió.[241]

241. És interessant un document una mica més tardà, esmentat per Tomàs Faci ("La organización del territorio…", pàg. 353), en què, arran de la concessió feta pels canonges de Sant Vicenç de Roda d'Isàvena a Pere Ramon de Serradui, l'any 1152, es diu que "episcopus retinet sibi in ipso Tronceto unum excusatum, et prior Rotensis alium, iure hereditario, et abebunt eos in ea consuetudine qua rex habebat suos clavicularius". No sols es fa esment que hi havia un excusat que servia el bisbe i un altre el prior, ans que es regien pels mateixos costums que tenien els clavaris del rei.

Amb relació a la documentació de Sant Vicenç de Roda és fonamental recordar novament la donació de l'any 1068 (doc. 43), en què el monarca Sanç Ramir confirmà la cessió d'onze excusats feta pel seu avi Sanç a la seu ribagorçana, als quals ell n'afegí quinze més. És probable que esdevinguessin els funcionaris que feien d'intermediaris en llurs respectius pobles entre el senyor i els pagesos que hi havia al territori on vivien. Eren els homes "de confiança" que tenia el senyor repartits pel bisbat. No en parlarem més, perquè ja ho hem comentat més amunt d'una manera detallada i fins i tot n'hem escrit la llista, tot diferenciant els primers excusats dels nous excusats i tot fent esment d'on vivien (vegeu fig. 16). Cal repetir, amb tot, que no només en tenien els reis, ans també els bisbes, els monestirs i alguns senyors laics.

Pel que fa als clavaris (potser, encara més, amb una funció semblant a la que feien els batlles), hem de fer esment dels documents 302 i 303 d'aquest diplomatari. Pel primer, de l'any 1134, Ramir II d'Aragó va fer donació a Santa Maria de Terrantona d'una heretat a Palo, d'unes cases i també d'uns clavaris que segurament vivien i actuaven en aquesta contrada. Pel segon, fet el mateix any 1134, el rei va donar a Sant Vicenç i als canonges de Roda els tres clavaris (potser aleshores en deien 'clavers', d'una manera menys culta), que el rei tenia a la població de Roda i que s'anomenaven Pere Galí, Mir Galí (eren germans) i Bonuç Vidal, amb tot allò que tenien i tot el que pertanyia a la clavaria reial, i amb el cens que havien de donar al rei. Tot i que no sabem d'una manera precisa quina era la funció d'aquests clavaris i sobre quin territori tenien jurisdicció (en principi tot el terme de Roda era del bisbe o dels canonges), sembla que la concessió d'aquests clavaris també fou acompanyada de la cessió d'uns censos i d'uns drets.

Hi ha un document relacionat amb el lloc de Febrer (situat al sud-oest de Queixigar), en què es fa esment d'uns batlles (*ipsos baiulos*). S'hi diu que Martí Bràdila, amb els senyors d'Iscles i els batlles anomenats Pere de Ramon de Benasc i Mir Galí d'Iscles, va obtenir una terra per un judici. És un document molt interessant; ara, però, sobretot ens interessa el fet que s'hi faci esment d'aquests batlles que potser depenien del senyor del castell d'Iscles (i que, per tant, no podem pas relacionar amb la seu de Roda d'Isàvena). Més endavant, en el proper capítol, fixarem novament l'atenció en aquest lloc de Febrer i en el seu paisatge (fig. 47).

Senyors eclesiàstics

Ara no ens hi volem entretenir pas gaire. Hi havia grans senyors eclesiàstics a la Ribagorça, com la seu de Roda i també com alguns monestirs, Alaó, Ovarra, Lavaix o Sant Victorià d'Assan. Podem representar sobre mapes les fases d'expansió de llur patrimoni i també les contrades i comarques on hi tingueren possessions.[242] Aquesta expansió va dependre, en gran mesura, del fet de tenir el suport d'algun gran senyor o, encara millor, del sobirà, tant si era el comte com si era el rei. També hi havia monestirs més petits, que acabaren essent absorbits per la mateixa seu episcopal (com per exemple en el cas de Sant Andreu de Barravés o de Sant Martí de Cavallera) o per alguna de les grans abadies suara mencionades. Al costat de la seu i dels monestirs, també hi havia nombroses parròquies, els "abats" de les quals de vegades tenien molts drets i moltes terres. Ja hem parlat del tema de les esglésies i, més de passada, d'aquelles persones que les edificaren i dels que les dotaren. Si llegim les consagracions i dotalies, ho trobem ben especificat. Hi hagué esglésies que nasqueren sota l'impuls d'un senyor, d'altres d'un prevere i d'altres com a resultat de l'esforç de tota una comunitat rural. Amb relació a les parròquies, també hem fet esment de la importància que tingué el delme eclesiàstic, que beneficiava l'Església i també, moltes vegades, malgrat la pressió reformista, els senyors laics.

Un aspecte fonamental és el lligam que solia unir totes aquestes institucions religioses i la noblesa alta o la baixa. Per entendre moltes de les donacions que es feren als monestirs o, en el nostre cas, a la seu de Sant Vicenç de Roda d'Isàvena cal entendre l'interès que podia tenir, d'una banda, el senyor eclesiàstic i, de l'altra banda, l'interès que podien tenir els donadors. En estudiar la fraternitat de Roda d'Isàvena veiem perfectament la importància d'aquests lligams que perseguien una finalitat espiritual, però també moltes vegades solucionar uns problemes materials, potser de supervivència (i algun cop de prestigi). S'ha assenyalat que, fins i tot en el cas dels monarques, mentre ells atorgaven protecció i béns a la seu episcopal o als cenobis de llur país, el bisbe i els abats (i la resta d'eclesiàstics) donaven legitimitat i prestigi a aquests sobirans que els protegien i enriquien, i també a llurs famílies.[243]

242. Vegeu: J. BOLÒS – V. HURTADO, *Atles dels comtats de Pallars i Ribagorça (v806-v998)*, Rafael Dalmau editor, Barcelona, 2012, pàgs. 130-135.

243. G. TOMÁS FACI, "La organización del territorio...", pàg. 166.

Pagesos aloers

Per entendre la situació dels pagesos que visqueren al bisbat de Roda cal tenir present que hi hagué importants diferències en l'espai i al llarg del temps. La realitat social que hauríem trobat a les valls de Benasc, de l'alt Isàvena o de l'alta Noguera Ribagorçana era una mica diferent d'allò que hi havia a les terres de la Ribagorça central, com és la zona de la vall mitjana de l'Isàvena, a Roda o a Sant Esteve del Mall, o bé com la zona dels castells de Laguarres, Castigaleu o Falç, terres ja més meridionals, conquerides després del canvi de mil·lenni. La realitat social al sud de la serra de la Corrodella encara era més diferent de la que podem descobrir a les terres més septentrionals; era així quan romania sota domini islàmic, però també després de la conquesta dels senyors feudals. D'altra banda, com hem vist més amunt, fins i tot a les valls d'alta muntanya, no era pas el mateix allò que hi hauríem trobat abans del canvi de mil·lenni que el que hi havia després de l'any 1000, quan sembla que lentament algunes famílies pageses s'enriquiren i entraren en l'estament noble.

A l'hora de comprendre la situació dels pagesos, en principi és molt útil diferenciar els pagaments que havien de fer si la terra que posseïen era d'un senyor —els drets dominicals—, d'allò que havien de pagar si només tenien per damunt el senyor jurisdiccional —el sobirà. Podem acceptar que els pagesos aloers eren aquells que només pagaven drets de tipus jurisdiccional (o banal) i drets de tipus eclesiàstic i que, per tant, podien disposar lliurement de les terres que treballaven (les podien vendre o donar). Aquesta realitat, evident en principi abans de l'any 1000, de vegades no és tan clara després d'aquesta data. En primer lloc, com veurem més endavant quan parlem de la renda senyorial, a la Ribagorça se solien pagar uns delmes eclesiàstics i uns delmes laics (també anomenats la novena: "de quantum fructum habueritis ut donetis decimam illam ad Deum et ad me [el rei] illa novena", doc. 85, any 1081), que a l'inici segurament es confonien. En segon lloc, com a tot arreu, després de l'any 1000, la situació dels pagesos aloers fou cada vegada més complicada i, sovint, el dret de possessió de les terres restà retallat per les obligacions envers uns senyors que tenien algun tipus de jurisdicció —per exemple banal— sobre el pagès o sobre les seves possessions. La realitat va poder ésser molt complexa i es tendiren a confondre les obligacions dominicals amb les d'origen jurisdiccional, que es pogueren convertir en feixugues

càrregues que afectaven el conjunt de la població, fins i tot si era propietària de les terres que treballava. Com s'ha d'entendre, per exemple, que el monarca, a Sant Esteve del Mall (doc. 85, any 1081), concedís la supressió d'uns mals usos en un terme on sembla que predominaven els pagesos aloers? Amb relació a tota aquesta problemàtica, creiem que és fonamental comprendre l'origen i l'evolució del cens o *censum*. En principi, com veurem, sembla una imposició dominical; per contra, és molt probable que, almenys en molts casos, a l'origen fos una càrrega jurisdiccional. Hom té, per exemple, la impressió que a Senet es passà d'un cens "públic", lliurat al senyor que tenia la jurisdicció, a un cens que es podia confondre perfectament amb un dret dominical, lliurat a un senyor que aleshores ja no era el sobirà. Malgrat tot, aquest és un camí ple de suposicions i amb poques certeses; hi ha, però, altres maneres d'apropar-nos als pagesos aloers de la Ribagorça als segles X-XII.

Potser una de les millors maneres que tenim per tal d'atansar-nos al coneixement dels pagesos aloers és veure quins homes o famílies eren els que feien donacions (vendes o bescanvis) de petites propietats a la catedral de Roda d'Isàvena o a alguna institució religiosa (com podien ésser les esglésies parroquials). Això, però, comporta un petit parany: cal pensar que mentre és cert que, d'acord amb allò que diuen els documents, de vegades el donador (venedor o bescanviador) potser només era un petit propietari, d'altres vegades també podia ésser un membre de l'elit local o fins i tot podia pertànyer a la petita noblesa. I això normalment no és prou evident en aquests instruments. Això no obstant, a continuació veurem una llista de documents on s'esmenten propietaris que cediren llurs terres; podem suposar que en la majoria dels casos eren petits possessors aloers. Tanmateix, per tal de complementar aquesta visió, en el proper apartat ens centrarem en les donacions fetes pels habitants de diverses parròquies (que havien d'ésser propietaris aloers) a l'església del poble, arran de la seva consagració i dotació; ens servirà per ampliar i aprofundir, potser d'una manera més ferma, l'aproximació que farem a continuació.

> Doc. 8 (any 972). Un home, anomenat Àrguila, donà a l'església de Sant Esteve del Mall (arran de la seva dotalia) una terra situada a la casa Estrada (*illa Strata*), que afrontava, a l'orient, amb terres de Baró i, a l'occident, amb terres de Daniel. Cal pensar que aquests tres homes eren propietaris de les terres que donaven o que posseïen. De fet, adonem-nos que trobem

aquesta mateixa donació al doc. 7 ("ego Argila mitto una terra in illa Strata; de horiente Barone, de hoccidente Daniel"), al costat de moltes altres donacions semblants. No sembla que fos un gran propietari ni encara menys un senyor, un membre de la noblesa. És només un exemple. Al proper apartat inclourem la llista sencera dels donadors que trobem esmentats al document 8 (i també de tots aquells que tenien terres i només són esmentats d'una manera indirecta en mencionar-se les afrontacions); aquesta és potser una de les millors maneres d'aproximar-nos al coneixement d'aquesta pagesia propietària de terres en aquest terme castral que depenia del comte (i després del rei).

Doc. 11 (any 987). En la consagració de l'església de Sant Pere de Molins, Oriol amb els seus germans i nebots donà a l'església allò que tenia des del riu fins al bosc: "portiones habemus de ipso rio usque in ipsa silva". Al seu costat, dotzenes de persones feren donacions lliurement de terres que posseïen. És un cas semblant al precedent de Sant Esteve del Mall. Nombroses donacions, que creiem que devien ésser de mitjans o de petits propietaris. Les consagracions i dotalies són una bona font per a descobrir el pes de la petita propietat alodial en aquestes terres ribagorçanes. En tornarem a parlar més endavant.

Doc. 14 (any 996). Aquest document, la dotalia de Santa Maria de Güel, malgrat que tingui alguns aspectes que han fet pensar que era fals, és molt interessant. Tant si el nucli inicial, primer, és falsificat com si no ho és, el conjunt de donacions que s'afegiren al llarg de decennis no són pas inventades. Només dos exemples. Borrell, la seva dona Domnula[244] i llurs fills i Ànsila donaren una terra a la Mata (*illa Mata*), que afrontava a l'est amb la terra d'Àlbar i a ponent amb la terra de Requesèn. Un altre home anomenat Àlbar i la seva muller Domnula i llurs fills donaren una altra terra al mateix lloc, que limitava a l'orient amb la terra d'Eldevó i a l'occident amb la terra de Sança. Totes aquestes terres que hi havia (i dotzenes més) eren propietat d'aquests homes i

244. Trobem el nom *Domnulus* o *Domnula* (o *Donnula*) als comtats de Besalú, de Cerdanya (vall de Brocà), d'Urgell i sobretot al Pallars i Ribagorça. Jordi BOLÒS – Josep MORAN, *Repertori d'Antropònims Catalans (RAC) I*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1994, pàg. 227.

dones que les cedien a l'església del lloc. Certament, ja podem intuir que l'església de Güel degué esdevenir el més gran propietari d'aquest terme (on també hi havia un castell, que només trobem documentat com a ubicació: "media terra ad tras illo castello"); els pagesos podien disposar lliurement de les terres com a alous. És ací mateix, a Güel, on, com hem vist més amunt, poc després, trobem la diferenciació dels pagesos ingenus o francs i d'uns pagesos "feudals" (que no gaudien de cap franquesa). Eren només uns pagesos que vivien en una terra "fiscal", fet que no afectava gaire els drets que tenien sobre les terres que treballaven? Sí que sembla que aviat s'hi pogueren distingir algunes famílies pageses més riques. En el proper apartat també inclourem la llista de tots els possessors d'aquest lloc, d'acord amb el que descobrim en aquesta dotalia.

Doc. 25 (any 1018). En la dotalia de Santa Maria de Roda (de Coll o potser de Carrasquer)[245] trobem nombroses donacions de terres i de vinyes que eren propietat d'aquells que feien la donació. Mir donà una vinya que afrontava amb una terra de Bradelina; Galitó una terra a la Llena; Fedac una terra prop de Santa Maria; Guimarà i Altemir una terra a Rialb (potser el barranc de Carrasquer); Atala dues terres a la Cogumella; Rodger una vinya a Llastanosa, que afrontava amb la possessió de Galeni; Martí Miró de Carrasquer i Guillem Baró d'Ivó tres sorts de terra a Ivó (cap a la Pobla de Roda), etc. Podríem continuar la llista molt més. Malgrat que el sobirà tenia drets en aquest terme, la majoria de la gent hi tenia propietats que si volia podia lliurar amb plena llibertat a l'església. I, de fet, trobem una realitat molt semblant, amb relació a aquest mateix territori, en la dotalia de l'església de Sant Vicenç i de Sant Valeri de Roda, feta entre els anys 1028 i 1035 (doc. 30). Certament, en aquest moment, cal distingir els drets jurisdiccionals dels drets que derivaven de l'ús de la terra. Bonnassie va deixar molt clara la diferència entre aquestes dues realitats i també què passà quan, al llarg del segle XI, es van tendir a confondre els uns amb els altres, per interès dels senyors.

245. Jordi BOIX, "Santa Maria de Carrasquer", *Catalunya Romànica*, vol. XVI: *La Ribagorça*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, pàg. 87.

Doc. 28 (any 1021). Un altre exemple, molt semblant als precedents. En la dotalia de Sant Martí de Montanyana, trobem nombroses donacions de terres per tot el terme parroquial, per part de Galí (que feu la donació per l'ànima de la seva mare), de Centull (per l'ànima d'Òria), d'Asner (per l'ànima de la mare), d'Ègica (pel seu pare Undiscle), d'Orreca[246] (per Albaró), de David (per Belluça, potser la seva dona), de Bonhom (pel seu germà Bonpare), de Leòvia (per Oriol, potser el seu marit), i molts més. Nombroses donacions de nombrosos mitjans o petits propietaris, dins el terme del castell de Montanyana. La visió que ens forneix aquest document no és gaire diferent de la que vèiem en les dotalies fetes (o iniciades) el segle X. Una cosa són els pagesos, aloers, i l'altra el senyor que hi tenia la jurisdicció. En l'apartat proper incloem així mateix una llista de tots aquells que feren donacions a l'església parroquial, arran d'aquesta dotalia.

Doc. 39 (entre els anys 1044 i 1063). Les donacions que es feien a les esglésies parroquials o a altres senyors eclesiàstics afebliren lentament la importància d'aquestes propietats alodials que en molts termes sembla que eren majoritàries al segle X i també al segle XI. Pere, estant malalt i segurament no tenint fills, vers mitjan segle XI, donà al bisbe una terra a Riassol (prop de Lluçars). Aquesta terra devia ésser una terra alodial. Com acabem de dir, cessions com aquesta feren que d'una manera lenta aquesta propietat no subjecta a censos perdés part de la seva importància. Podem esmentar altres donacions fetes a la seu, com les recollides als documents 101 (any 1087), 168 (any 1101), etc. Més amunt, en un altre apartat, hem fet una llista de totes les donacions que es feren a la catedral de Roda i als seus canonges.

Doc. 57 (any 1074). Al costat de les donacions, hi havia també les vendes; tant les unes com les altres ajudaren a fer minvar el nombre d'alous. Mir i la seva dona Queno tenien una vinya en plena propietat dins del terme de Roda, al lloc de Sant Pere de Llastanosa; la vengueren a canvi d'un bou, que fou valorat per deu sous. Com veiem en tots aquests exemples,

246. Abans de l'any 1000, trobem l'antropònim *Orraco* només als comtats de Pallars i Ribagorça i el nom *Urraca* (o *Urrata*) en aquests dos comtats i també al comtat d'Osona i a la vall de Brocà. J. BOLÒS – J. MORAN, *Repertori d'Antropònims Catalans*..., pàgs. 425, 554 i 555.

malgrat els drets que hi tenia el rei i, des del 1068, la seu de Roda, encara hi continuava havent nombroses terres i vinyes que eren alodials dins d'aquest terme, com es desprèn de les nombroses vendes, donacions o bescanvis que trobem en el conjunt de documents que ha arribat fins a nosaltres. Com hem dit, encara cal diferenciar els drets sobre la terra dels drets jurisdiccionals o banals.

Doc. 84 (vers l'any 1081). Baró i la seva muller vengueren als canonges de Sant Vicenç una vinya situada també a Riassol, pel preu de tres sous de la Ribagorça i quatre argenços. Trobem a la col·lecció diplomàtica molts altres exemples de vendes fetes al bisbe o als canonges; així, els documents 98 (any 1086), 109 (c. 1090), 139 (1096), 189 (c. 1101-1104), 210 (1110), 220 (1112 o 1113), 221 (1112 o 1113), 274 (c. 1126-1130), 275 (1130 o 1131), 276 (1130), 290 (1133), etc. Podem ampliar molt els exemples si afegim les vendes fetes a altres particulars (doc. 91, anys 1063-1085; doc. 117, c. 1085-1092; doc. 164, c. 1101) o a esglésies (com el doc. 175, any 1102). Assenyalem que algunes d'aquestes vendes fetes als canonges de Roda eren propietats situades a Montclús, a la comarca de la Fueva, i de vegades foren fetes per jueus.

Doc. 92 (entre els anys 1076 i 1085). Aquest document ens mostra la conversió d'un petit alou en una terra sotmesa a un cens que calia pagar a Sant Vicenç de Roda d'Isàvena, com a conseqüència de la imposició d'un càstig per un crim comès. En aquest cas, el procés que va portar la imposició d'aquest cens, de fet, era el mateix que el que s'hauria produït si un pagès hagués donat la terra a la seu i després n'hagués recuperat l'usdefruit amb un contracte d'establiment. El cens era de vint fogasses, un moltó, un porc i sis sesters de vi, cada any, el dia de Tots Sants. Era la conseqüència del pecat "gran i inaudit" que havia comès Ricolf Uníscol. La justícia senyorial, encara que en menor mesura, també va ajudar a reduir la petita propietat alodial.

Doc. 129 (entre els anys 1089 i 1094). Hem parlat de la importància de les donacions i de les vendes. També podem fer esment dels bescanvis de terres o vinyes amb la seu de Sant Vicenç de Roda d'Isàvena. D'una manera o altra són una demostració de l'existència d'una petita propietat (en aquest cas del document 129 situada al terme de Roda). Entre els

bescanvis, podem esmentar també els documents 187 (c. 1101-1104), 188 (c. 1101-1104), 198 (any 1105) i 218 (c. 1110). En un altre apartat —més amunt— incloem una llista exhaustiva de tots els bescanvis inclosos en aquest recull de documents de la catedral de Roda.

Doc. 141 (entre els anys 1095 i 1096). Mentre que la majoria dels documents fan referència a terres situades a prop de la seu de Roda, en aquest cas es tracta d'una terra situada al terme del castell de Falç, que fou donada per Ramon Ponç a l'església de Santa Maria de Tolba. Aquest Ramon Ponç no podem assegurar si era un pagès ric o bé si era un petit senyor. Per contra, Esteve Oriol i la seva muller Or, a qui Ramon Ponç havia comprat la terra per dos sous, sembla gairebé segur que eren uns pagesos pobres, però aloers.

Doc. 180 (any 1103). Consagració i dotalia de l'església de Santa Cecília de Fontova. Mostra, d'una manera semblant al que hem vist amb relació a altres dotalies ribagorçanes redactades en un moment precedent, la importància que tenia la petita propietat alodial en el terme d'aquesta parròquia. En parlarem en l'apartat següent, en què inclourem una llista de tots els propietaris que feren donacions i també de tots aquells que tenien terres que afrontaven amb les terres donades (i que podem suposar que les posseïen també d'una manera alodial). Eren nombrosos encara a l'inici del segle XII.

Doc. 209 (entre els anys 1101 i 1109). Com hem vist en el document 92, de vegades era evident el pas de propietat alodial a possessió que restava sota el domini d'un senyor. Berenguer (que d'acord amb el regest del Cartulari Major vivia a Erdau), poc abans de morir, deixà l'alou que tenia segurament en aquest lloc als seus fills, Bertran i Ramon, amb la condició que cada any donessin als canonges de Sant Vicenç de Roda trenta pans, tres sesters de vi i un moltó. Establí també que, si moria un d'ells sense fills, la seva part havia de passar a l'altre germà; si morien tots dos, sense descendents nascuts d'un cònjuge legítim, passava definitivament a la seu de Sant Vicenç de Roda. Realment, a partir d'aquest moment, ja era una possessió del domini de la seu i els antics propietaris només en tenien l'usdefruit.

Doc. 326 (any 1138). Dotalia de l'església de Sant Miquel del castell de Cornudella. En parlarem a l'apartat següent. Farem,

com en els altres casos, una llista de tots els donadors i de totes les persones que hi tenien terres.

La impressió general, a partir dels exemples exposats, és que hi hagué una lenta i progressiva reducció de la petita propietat alodial. Alhora, però, tenim la sensació que aquesta no va pas desaparèixer totalment, almenys al llarg dels decennis que estudiem en aquest volum. Això no es va esdevenir a les altes valls pirinenques, com la de Benasc, ni tampoc en les terres mitjanes, com la rodalia de Roda i tota la vall de l'Isàvena, ni potser en les terres més meridionals, més properes a la frontera. Creiem, amb tot, que cal tenir presents dos aspectes. En primer lloc, com acabem de dir suara, que hi havia notables diferències d'un lloc a un altre, de vegades entre una vall i una altra de propera o bé entre un terme castral o parroquial i els del costat. No podem extrapolar la situació de Senet arreu de les valls dels Pirineus, de la mateixa manera que no podem pensar que la realitat que hauríem trobat per exemple a Sant Esteve del Mall fos la mateixa que la que hauríem trobat a la resta de les valls mitjanes de la Ribagorça. Per algun motiu, que molts cops desconeixem, de vegades en un poble, en un vilar o bé en una "torre" o vilanova totes les terres eren d'un senyor i tots els pagesos estaven sotmesos al seu domini i, per tant, no podem pas considerar que fossin aloers. És així, per exemple, a l'Avellana. Fins i tot sembla que era així a Senet, malgrat que, com hem dit, en aquest cas potser s'havia esdevingut el pas de l'obligació de pagar, per part de tothom, un *censum* públic a haver de lliurar un cens privat; potser un senyor que de fet només tenia la jurisdicció, per delegació del comte o del monarca, havia passat a considerar-se el senyor dominical del poble.

Per tant, la qüestió fonamental és saber què va passar amb els drets jurisdiccionals. Possiblement, en molts termes, l'evolució de les relacions socials va permetre que aquells que tenien la jurisdicció acabessin imposant a tota la població un conjunt de mals usos i de mals censos, com va passar per exemple en moltes comarques de l'anomenada Catalunya Vella. El document 85, de l'any 1081, deixa oberta aquesta possibilitat en reconèixer l'existència de nombrosos usos i abusos comesos per alguns senyors, que el rei Sanç no volia que s'imposessin als homes que vivien al seu terme de Sant Esteve del Mall (fig. 18). Tanmateix, en aquest terme que depenia directament del sobirà, sí que hom estava obligat a lliurar l'anomenat delme laic, encara que el pa-

gament d'aquesta novena no creiem pas que pressuposés que els pagesos perdessin la llibertat o la propietat de llurs terres (de la mateixa manera que, com hem dit, en principi, el *censum* pagat a les autoritats públiques al conjunt dels comtats catalans, almenys en època carolíngia, no comportava que els pagesos deixessin d'ésser pagesos aloers). Certament, també convé que ens adonem que entre la novena i la tasca (o onzè) que pagaven molts pagesos tenidors, sobretot a la Catalunya Vella (que per tant restaven sota el domini d'un senyor), no hi havia gaire diferència (si més no pel que fa a la quantitat que havien de lliurar). En molts casos, però, la realitat econòmica no coincidia amb la realitat social; molt més endavant en el temps i en unes comarques molt diferents (per exemple a la Garrotxa), es va poder veure que hi podia haver emfiteutes "lliures", però pobres, i remences sotmesos a una feixuga servitud legal, però rics.[247]

Pagesos i dotalies

A continuació ens fixarem en les persones esmentades en diverses dotalies, conservades i publicades en aquest diplomatari de la seu episcopal de Roda d'Isàvena. Aquestes llistes de possessors de terres permeten tenir una visió, ni que sigui aproximada, de la gent que podia viure en un terme parroquial i del nombre de propietaris de terres que hi havia, un percentatge important dels quals eren pagesos aloers (alguns altres, pocs, també podien ésser membres de les elits locals o de la baixa noblesa). En primer lloc, ens fixarem en la dotalia de l'església de Sant Esteve del Mall (doc. 8) (fig. 18). Un dels problemes que planteja aquest document és que fou fet (com moltes d'aquestes dotalies) en més d'un moment. Una part potser es pot datar el setembre de l'any 972; tanmateix, els darrers paràgrafs sembla que foren afegits en una o en dues vegades, possiblement durant la primera meitat del segle XI. Per aquest motiu, distingim, en la llista annexa, els primers noms, dels d'un possible segon grup (assenyalats amb una creu, +) i dels d'un tercer grup (acompanyats de dues creus, ++), els quals és molt probable que fossin inclosos en un moment més tardà. També distingim aquells noms de tenidors que només coneixem perquè tenien una terra que afrontava amb la terra donada (hi

247. J. BOLÒS, *El mas, el pagès i el senyor....*, pàgs. 194-230; P. H. FREEDMAN, *Els orígens de la servitud pagesa a la Catalunya medieval*, Eumo editorial, Vic, 1993.

diu: possessor veí); en aquest cas, certament, no és totalment segur que tinguessin les terres que treballaven com a aloers (encara que és el més probable).

FIGURA 18
Mapa del terme de Sant Esteve del Mall

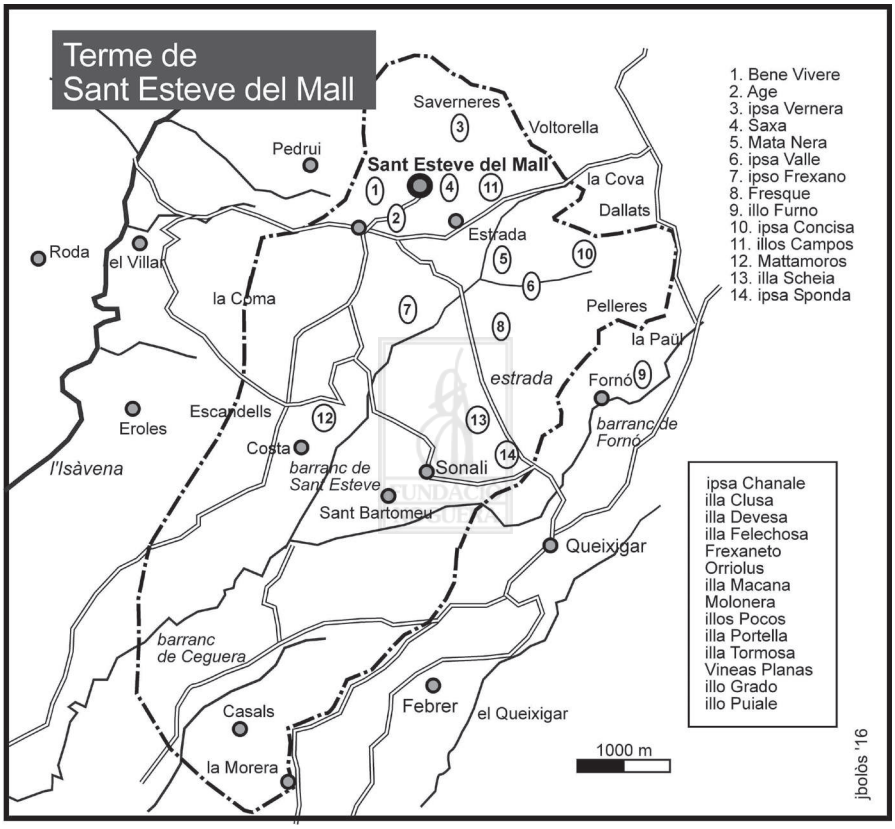

Mapa del terme de Sant Esteve del Mall, situat a l'est del terme de Roda d'Isàvena. Tenia com a centre el *castrum* de Sant Esteve i s'estenia cap al sud d'aquesta notable fortificació (fig. 21). Tot i que no es pot descartar que tingués uns precedents més antics, quan és documentat, en època carolíngia, aquest *castrum* tingué un paper important com a castell fronterer del comtat de la Ribagorça. Mapa: J. Bolòs.

Sant Esteve del Mall:

Actus magister ++ - possessor veí
Adefonsus - possessor veí
Altemirus (i possessor veí)
Altemirus presbiter i *Miro presbiter*
Ansila, presbiter
Apone ++ - possessor veí
Ardalde Bonofilgo + - possessor veí
Argila (i possessor veí)
Asnere Atones - possessor veí
Asnerus presbiter (i possessor veí)
Asnerus - possessor veí
Ato Godiosus - possessor veí
Atroverus
Atus (*Atone* - possessor veí)
Atus Galgardus
Bardina (i + possessor veí)
Barone Asnere
Barone Chota
Barone Dacho - possessor veí
Barone presbiter (i possessor veí)
Barone - possessor veí
Berengario + - possessor veí
Bonofilio
Bonupatre
Bonushomo (i possessor veí)
Bradila (i possessor veí)
Bradila
Bradila Elia
Centollus
Dacho - possessor veí (i +)
Daniel - possessor veí
Durabiles + (i ++)
Durandos Iocto ++
Durandus (i possessor veí i ++)
Duraveles (i possessor veí)
Eço Maior + - possessor veí
Eco - possessor veí
Eles Hichila
Endischule Bonofilio et Martinus presbiter
Endischulus (i ++)
Endischulus presbiter
Ennecho (i possessor veí)
Ennecho Durando + - possessor veí
Ennecho Turmo - possessor veí
Ennego Miro ++ - possessor veí
Erildi ++ - possessor veí
Exemeno, senior
Fachilo (i ++)
Fedacho
Fertungo Horiol
Galindo (i possessor veí)
Galitto
Gallenius et Galindo
Garcia (i ++) i *Geneontes*
Gelemondus - possessor veí
Giterus - possessor veí
Gualaonsus ++ - possessor veí
Horiolfus (i *Oriolfus* - possessor veí)
Horiolus
Horrecha ++
Ioannes - possessor veí
Langovardus
Macharone i *Geneontes*
Macola
Martinus (i possessor veí)
Matrona (i +)
Mennosa
Miro Galindo
Miro Lalla - possessor veí
Miro presbiter i *Gelemondus*
Odesendus presbiter
Onnecha ++ (*Orrecha*?)
Oriole Galindo - possessor veí
Oriolus (i possessor veí) *et Oriolus et Boniça et Matrona* ++
Oriolus i *Songerus* +
Radolfus presbiter - possessor veí
Radolfus - possessor veí
Ramius (i possessor veí)
Ramius monachus - possessor veí
Sanci - possessor veí
Servedi Asner ++
Sidila
Susanna - possessor veí

FUNDACIÓ NOGUERA

Cal assenyalar que sembla que no va poder passar gaire temps entre quan es va escriure la primera llista de donadors i els moments en què es feren els diversos afegits, atès que alguns noms de persones són mencionats més d'un cop, amb relació a donacions que fa la impressió que foren fetes en diversos moments. En total, si sumem tots els noms dels donadors i tots els noms d'aquells que tenien terres que afrontaven amb les terres donades (i eliminem les repeticions), tenim una llista de vuitanta-tres persones. D'aquestes persones en podem treure potser deu que només s'esmenten en la darrera ampliació (feta potser vers l'any 1016 i representada amb dues creus) i sis més que potser s'afegiren en un segon moment (acompanyats amb una creu). Per tant, sigui com sigui, podem assegurar que, l'any 972, quan es degué fer la primera redacció d'aquest document, hi havia almenys seixanta-set pagesos plausiblement aloers que vivien en aquest ampli terme de Sant Esteve del Mall, repartits segurament pels diferents vilars que s'estenien per aquest territori. I, certament, parlar de pagesos possessors és parlar de caps de família, cosa que ens duu a pensar que hi havia més de tres-centes persones.

Un altre cas. En principi, cap a l'any 996 (doc. 14) es va començar a redactar l'acta de consagració i la dotalia de l'església de Santa Maria de Güel (fig. 39A). En aquest segon exemple també hem distingit tres moments. Un moment inicial, un altre conjunt de noms potser afegits en un segon moment (que hem barrejat amb els primers, encara que els hem diferenciat amb una +), i unes donacions finals (que no incloem en aquest primer grup d'antropònims de la llista annexa). En aquest cas, en aquesta llista annexa, també hem inclòs els possessors que s'esmenten pel fet de tenir terres que afrontaven amb alguna de les possessions que foren donades (s'hi diu, al costat, com en l'exemple precedent de Sant Esteve del Mall: possessor veí).[248]

248. Quan, en aquesta llista, separem els noms d'un home i d'una dona per "i", és perquè al document s'assenyala que és l'home amb la seva muller (així, per exemple, *Albarus* i *Donnula*).

Santa Maria de Güel:
Acto, presbiter - possessor veí
Adalen + - possessor veí
Adolfus
Albaroni - possessor veí (potser Albarus)
Albarus i *Donnula*
Albinus +
Allone - possessor veí
Alono
Altemir, filio Galindone - possessor veí
Altemirus
Ansalone - possessor veí
Apo
Argila et Ovirana +
Arnal Savila + - possessor veí
Arnallus et Wielmus et Petrus
Asnerus, monachus
At Algacec +
Aterus (i possessor veí)
Ati Ramon + - possessor veí
Atilane - possessor veí
Ato Orrato
Ato, presbiter, filio Galindo - possessor veí
Atone - possessor veí (difunt)
Atus + - possessor veí
Ava de Fontova - possessor veí
Baldiro, mulier de Toderico
Balliro (i +)
Ballomirus
Banzone - possessor veí
Bardina - possessor veí
Baron Centul + - possessor veí
Barone Conpagno - possessor veí
Barone - possessor veí (Esdolomada)
Belasco
Bernard Ati + - possessor veí
Bernard Ramon + - possessor veí
Biloru + - possessor veí
Bita +
Bita, filio Galindo +
Bita, presbiter
Bita Endiscul - possessor veí
Blandericus - possessor veí
Bonus - possessor veí
Bonusomo filio
Borrellus i *Donnula et Ansila*
Bradila (i possessor veí i + possessor veí)
Bradila magister
Bradilina
Braduluni + - possessor veí
Cartinalci - possessor veí
Centulo Polega
Centulo - i possessor veí (i + possessor veí)
Chamnasci - i possessor veí
Cheno +
Conpango - possessor veí
Dacco et uxor mea Bela
Davidium - possessor veí
Doncela - possessor veí
Eldefredi (i possessor veí) *et uxor sua Bona*
Eldevoni - possessor veí
Elias (i possessor veí) *et Fachilo*
Ennecho (i possessor veí)
Ennecho Iovero - possessor veí
Ennego + - possessor veí
Enniscul - possessor veí
Eriberti - possessor veí
Ermengard + - possessor veí
Exemeno +
Exemeno, presbiter
Fedacho - possessor veí
Galin Exemen + - possessor veí
Galindo, filio Polentia
Galindo, filio Sanga
Galito - possessor veí
Gamiza - possessor veí
Garcia, filius Oriol
Garsia - possessor veí
Gelmon + - possessor veí
Gemo
Gielm Anssila + - possessor veí

Guielm Ramon
Gimar (i possessor veí i +)
Gipertus
Goannes +
Gostremiri i *Chenoni*
Goto + - possessor veí
Guielm Bernard +
Guielm Pere +
Guielmus de illa Tremosa +
Guilmone - possessor veí
Hoderichi i *Thodesenda*
Ihila et ego Radulfus
Isarni Onofred - possessor veí
Istefredus i *Donna*
Libanus (i possessor veí) *et uxor mea Sindiloni*
Manadrovero - possessor veí
Manni - possessor veí
Martinus +
Micarro i *Ava*
Micarro et Oriolfus
Miro Ennego (i possessor veí)
Mitira (?) - possessor veí
Ona Chenoni + - possessor veí
Oriolfus et Daccolina
Oriolus i *Chenoni* (donen llibres i terres)
Oriolus, filio Bita +
Oriolus, magister (i + possessor veí), i *Aldena*
Per Gassia +
Pere Borel + - possessor veí
Petina (?) - possessor veí
Placianus (i possessor veí)
Pura + - possessor veí
Radolfus +
Ramio de Todudi
Ramios et Dabidius
Ramius (i possessor veí) i *Thanani*
Randimirus
Reavisendo - possessor veí
Rechisinno - possessor veí
Renoval et ego Galindo (i *Renovaldi* - possessor veí)
Requesindi - possessor veí
Richels
Richisenno - possessor veí
Sanc
Sanca - possessor veí
Serve Dei - possessor veí
Speciosa - possessor veí
Stefanus + - possessor veí
Tedotis (i possessor veí)
Todericus (i possessor veí)
Ubirtina
Uvane (fills d') +
Vitales, presbiter

Aquesta llista és formada per cent trenta-tres persones, que corresponen, com hem dit, a donadors i també a persones amb unes terres que tenien un dels costats que limitava amb alguna de les possessions cedides. Tot i que no es pugui assegurar que totes les persones que feren donacions a Santa Maria de Güel visquessin al terme de Güel (potser algú vivia per exemple a Esdolomada), podem creure que la immensa majoria hi tenia l'habitatge i que tots hi tenien terres. Això ens duu a pensar en la importància de la petita propietat i en el gran nombre de petits aloers que hi hauríem trobat fa uns mil anys. Una altra qüestió és que, enmig d'aquest notable conjunt de propietaris, aviat es van començar a distingir algunes famílies més poderoses, com ja

hem comentat en un altre apartat. Per cloure la llista de noms esmentats en aquest notable document (malgrat que s'hagi considerat fals), afegim els noms de persona que només s'esmenten en les darreres donacions (no hi hem inclòs, però, els noms dels testimonis que són mencionats en alguns d'aquests textos afegits en una darrera etapa; docs. 340-362).

Almorabit ++ possessor veí
Assalit de Castro ++ possessor veí
At Garcia ++ possessor veí
Bernard Sango ++
Bernard, filio Mir Arnal ++
Bernard, filio Richolph ++
Bernat ++
Bita ++
Bradila i *Domeneca* ++
Daniel ++
Dominico Richolph ++
Ermesen Commaioncosa ++ possessor veí
Galin At ++
Galin Ferere ++ possessor veí
Galinno ++
Garsia Arnall ++
Guid Ato ++ possessor veí
Guielm Arnal ++ possessor veí
Guielm Ramon ++
Iohan Ramon i *Bonasias* ++
Isarn Apo ++
Isarn Unifrede ++ possessor veí
Martin At i *Adalesz* ++
Martin Bonushomo ++
Martin Galin i *Maria* ++
Martin Iovan de Sancti Stefan ++ possessor veí
Mir Ramii ++ possessor veí
Oriol Galin ++ possessor veí
Pere Lel ++ possessor veí
Pere Ramon ++
Pere Ramon de Benascho ++ possessor veí
Ponç Ramon ++
Richel ++
Richolph ++
Unifred de Sdolomada ++ possessor veí

FUNDA NOGU

Abans de deixar de comentar aquesta dotalia de Santa Maria de Güel i després d'incloure aquests noms que hi foren afegits posteriorment, podem cridar l'atenció sobre el fet que, en general, sobretot a la primera llista, no trobem gaires noms dobles ni gaires noms que duguin un cognom que n'indiqui, per exemple, la procedència o el lloc on vivien. De fet, atès que al segle XI (i encara més al segle XII) es tendí a fer ús d'una manera sistemàtica de l'esment del nom del pare (segon nom), del nom de l'indret on es vivia (o d'on es provenia) o bé del nom de l'ofici, hem de pensar que en principi podríem datar aquesta gent (de la primera llista) en una data força propera a l'any 1000.[249] Només és

249. Al segle XI, als comtats catalans les formes antroponímiques formades per dos elements, passaren d'ésser només el 17,4% del total, entre els anys 1001 i 1025, a ésser el 40,5 %. entre l'any 1026 i el 1050, al 63,9 %, entre l'any 1051 i el 1075, i

un aspecte més que també cal tenir en compte a l'hora de datar aquesta dotalia tan notable.

Un tercer cas. L'any 987, hi hagué la confirmació de la dotalia de Sant Pere dels Molins que s'havia fet l'any 974 i que, després, havia estat cremada. Totes les donacions fetes arran de la primera consagració foren confirmades l'any 987. Aquest document ens mostra l'existència de diversos propietaris que feren cessions a l'església de Sant Pere (doc. 11). En aquest cas, veiem una certa diversitat de realitats. Trobem propietaris que tenien extensions de terra força notables. També hi veiem homes dels diversos pobles o vilars que feien part d'aquesta parròquia (Ovís, Pallerol, etc.). Per tant, com a primera conclusió, amb relació a aquest lloc dels Molins, podem dir que hi havia una petita propietat alodial, però alhora que hi havia una elit pagesa que estava al capdavant dels diversos nuclis de població, els membres de la qual eren els que feien les donacions més importants. És, per tant, potser una realitat social que sembla diferent de la que trobem a Sant Esteve del Mall o a Güel (i, com veurem més endavant, a Fontova). Un primer exemple d'aquesta elit és precisament el jutge Asner i el seu germà Mir, que tenien en principi drets sobre un alou que s'estenia "de ipso pugolo de Elecina usque in Montoti et de Petra Nigra usque ad ipsa Gesseras et usque ad ipso Palgerolo", on hi podia haver boscs, pastures, paüls, prats, horts, arbres, molins, canemars i vinyes. A continuació incloem la llista de tots aquells que havien fet donacions l'any 974 (molts dels quals ja eren morts) i dels que les confirmaren.

---

arribaren al 77,6 %, entre el 1076 i l'any 1100. Lluís To FIGUERAS, "Antroponimia de los condados catalanes (Barcelona, Girona y Osona, siglos X-XII)", a P. MARTÍNEZ SOPENA (ed.), *Antroponimia y sociedad. Sistemas de identificación hispano-cristianos en los siglos IX a XIII*, Universidade de Santiago de Compostela - Universidad de Valladolid, Valladolid, 1995, pàg. 390. M. Zimmerman afirma, per la seva banda. "les données de l'onomastique catalane se modifient nettement —et brutalement— à la fin du premier tiers du XIe siècle; vers 1030-1035, l'anthroponymie à deux éléments s'impose comme un mode régulier de dénomination". Michel ZIMMERMANN, "Les débuts de la "révolution anthroponymique" en Catalogne (X^e^-XIIe siècles), a P. MARTÍNEZ SOPENA (ed.), *Antroponimia y sociedad. Sistemas de identificación hispano-cristianos en los siglos IX a XIII*, Universidade de Santiago de Compostela – Universidad de Valladolid, Valladolid, 1995, pàgs. 351-369, en concret pàg. 361. Vegeu també: Monique BOURIN – Pascal CHAREILLE, *Noms, prénoms, surnoms au Moyen Âge*, Éditions Picard, París, 2014, especialment pàgs. 37-50.

Sant Pere de Molins:
Getesendo et Chenone - difunt
Borrello
Lalatore de Pennello - difunt
Borrello ad ipsa villa de Palgerolo Subirore
Gilimundo
Asnero iudice, in ipsa Villa Comitale
Languardus, ubi dicitur ad Ballvera
Dachulina de Ubisi, cum filia mea Lillu, ubi dicitur ad Mulinus, in ipsa Padule
Oriolo presbitero - possessor veí
Oriolus, cum fratres meos et nepotes meos, de ipso rio usque in ipsa silva
Miro, cum fratres meos et nepotes meos
Borrellus et Galindo, filii Ballironi, cum nepotes nostros
Undisculus, cum fratre meo Asnero, de ipso rio usque ad ipsa turre
Ennego, cum fratres meos et nepotes meos
Gimarani - difunt, possessor
Datone - possessor veí
Oriolo - difunt
Gamicani et Actoni presbitero - difunts
Sungero - difunt
Oriolo - difunt
Endisculo monacho - difunt
Tatilane, presbitero de Felecares, in serrato Sancte Cruce
Lebs et Trasiva uxor sua, in pago Asimmundo - difunt
Ego, et est in Pallerolo - difunt
Olipa et fratres suos, in Pallerolo Superiore - difunt
Macola de Supetrungo, in Centum Fontes - difunt
Exipione de Felegares, in serrato Sancte Crucis - difunt

Un quart exemple. La dotalia de l'església de Montanyana, feta l'any 1021 (doc. 28), ens ofereix també la possibilitat de fer una llista de donadors de terres i de persones que tenien terres (en principi en propietat), que afrontaven amb les que foren donades. En aquest cas, trobem una llista de trenta-quatre homes i dones. Els errors de transcripció fan que potser algun antropònim sigui esmentat més d'una vegada, escrit de dues maneres diferents (potser Elo i Eco). D'altra banda, en aquest cas de Montanyana, generalment només es fa menció d'una de les afrontacions (l'oriental), motiu pel qual tenim molts menys "possessors veïns". Sigui com sigui, podem assegurar que en aquest terme de Montanyana hi havia un nombre força notable de pagesos aloers, que compartien el territori, això sí, amb una important noblesa, alguns membres de la qual són mencionats en diversos documents d'aquesta col·lecció diplomàtica.

Sant Martí de Montanyana:
[...]
[...]*va*
Adevonsus
Amilgus
Arnallus
Asnerus (i possessor veí)
Ato
Baron presbiter et Marches et Con-pag<n>o - constructors de l'església
Biathera - possessor veí

Biatherus - possessor veí
Bonadonna et Opua (*Opila*?) *et Adevonsous*
Bonafilga
Bonufilgo, magister - possessor veí
Bonushomo (i possessor veí)
Bradilina
Centullus
Daniel - possessor veí
Davidius
Davidius Bradila - possessor veí
Durandus et Bon[ufilgo
Eco - possessor veí (*Elo* ?)
Egicha
Elo - possessor veí
Ennecho - possessor veí
Fertu<n>go
Galindo
Iohannes
Iohannes, presbiter
Leouvia ?
Mancho - possessor veí
Oria - possessor veí
Oriolus - possessor veí
Orrecha
Possedonius - possessor veí
Ramius (i possessor veí)
Undiscolo - possessor veí

Un cinquè cas. L'any 1103, ja al segle XII, s'esdevingué la consagració i la dotalia de l'església de Santa Cecília de Fontova (doc. 180) (fig. 33). Inclou nombroses donacions, com trobem en moltes d'aquestes dotalies ribagorçanes i pallareses fetes vers l'any 1000. És una font molt notable per conèixer qui tenia les terres (i també per conèixer el nom de dotzenes de persones que altrament haurien restat en l'anonimat). Aquesta és, així doncs, la llista dels homes (i d'algunes dones) que sabem que hi tenien propietats; els coneixem o bé perquè en feren donació, de les terres, o bé perquè tenien unes possessions que afrontaven amb els béns immobles donats a l'església de Santa Cecília.

Santa Cecília de Fontova:
Adilena
Adulina
Albin
Altemir Centol
Altemir Mironis
Arnal Bernard
Arnal Favila
Arnal Garsia
Arnal Guillem
Aroro (?) [*Erolo?*]
Asner Apo
Asner Galin
At Ansilans
At Galin
At Iohannis
At Sunier
Ato Bonofilio
Ava
Ava de Ponz Gila
Baro Gila
Baron Albi
Baron Asner
Baron Martin
Baron Sunyer
Berengarius Guillem
Bernard Alfons
Bernard Otger
Bita Garsia

Bofillo (?) *de la Clusa*
Bonofilio Crenilgola
Bonus Homo
Bonusomo de la Vallicella
Centol
Deleto
Domenchis
Domenec Atroero
Domenech Argilans
Domenech Ioan
Domenecha Sticillorda
Eliano de Coma Longa
Elieno de Garcia, magister
Elo de Gourniosella
Enecho de Passaron
Ermesen
Erolo
Ez Duran
Galin Asner
Galin Atons de Comabona
Galin Bita
Galin Dadila
Galin Dod (?)
Galin Durabilis
Galin Enniscol
Galin Ferruz
Galin Garsia
Galin Gila
Galin Guillem
Galin Iustus
Galin Maiol
Galin Martin
Galin Oriol
Galin Petro
Gamius (o *Gamiza*)
Gamiza Albi
Gamiza Marti
Gariuzus
Garsen (filla del *presbiter Vita*)
Garsia magister
Gauzpert Guillelmi
Gerali Martin
Gerali Oriol
Gilberga de la Front
Guafridus
Guarnari (?)
Guillelmi Petro
Guillem Onofre
Iohan
Iohan Galin
Iohannis Casa Puios
Iustus de Valle Filiera
Langobardus
Manni Gela
Marie Sancii
Martin Adtons
Martin Baron
Martin Durabiles
Martin Ferruz
Martin Gallito
Mayor de Bitalato
Mir Baron
Mir Baron de los Medianos
Mir Odger
Mir Sanz
Mir Ysarnis
Oriol [...]
Oriol de la Serra
Oriol de Sancti Felicis
Oriol Gamiza
Oriol, clavero
Pe [...]
Pere Bernard
Pere Oriol
Pere Roger
Petro Gitardus
Petro Moran
Petrus Fortes
Poncius Rodger
Rami (?)
Rami (?) *Martin*
Rami (?) *Rodger*

FUNDACIÓ NOGUERA

Ramii de Fega
Ramon (?) Mancho
Ramon de la Ripella
Sanxo
Sanxo de Coscolla
Sanz Galinner
Stephano
Stephanus Asner
Sunier Mirons
Victoriane
Vida Garsia
Vidal Albi
Vidal Dovat
Vidal Galin

L'esment d'unes cent vint-i-quatre persones diferents que eren possessores de terres és molt notable. És cert que hi pot haver alguna repetició (i fins i tot algun error) o bé també pot ésser que alguns d'aquests homes (i molt poques dones) fossin germans o parelles. Amb tot, aquesta llista tan llarga demostra, sense cap mena de dubte, una bona vitalitat, encara al segle XII, de la petita propietat en aquestes terres de la Ribagorça central. A més, cal tenir present que és molt possible que no hi sigui esmentada tota la gent que hi vivia i que hi tenia terres. En un document fet en aquesta mateixa època (doc. 185), trobem que Ramon Arnau deixà, en fer el testament, un alou situat a Fontova a la seva filla, amb la condició que el seu germà Guillem Arnau actués com a tutor. Aquest Ramon Arnau no és pas esmentat en la llista precedent.

Per cloure aquest apartat, podem fer esment, com a sisè cas, de la dotalia de l'església de Sant Miquel del castell de Cornudella (doc. 326). Cal tenir present que aquest document fou escrit l'any 1138, una mica més tard que la resta (que hem vist fins ara), ja en ple segle XII. La llista de persones que feren donacions a l'església que era consagrada en aquell moment ens mostra una societat on hi havia molta gent que tenia terres, de les quals podia disposar lliurement, per exemple per donar-les a una institució eclesiàstica. Cal pensar que la majoria de les persones esmentades havien d'ésser pagesos (encara que potser no pas totes). El fet que aquests pagesos tinguessin ple dret sobre llurs possessions, probablement no impedia que tributessin certs drets al senyor jurisdiccional del lloc. Podríem pensar que la proximitat de la frontera facilitava aquesta realitat, d'una tan notable propietat alodial. Potser era així en part, però també cal tenir present, com hem comentat més amunt, que la situació dels diferents estaments de la societat podia variar força d'una parròquia o d'un terme castral al del costat. Heus ací, així doncs, la llista de possessors de terres o de capmasos a Cornudella (lloc situat a l'oest d'Areny).

Sant Miquel de Cornudella:
Agnes, filia Petri Gauzperti - capmàs
Bernard Bernard - terra
Bernard Vita, Pere Pere - terra
Bernardus Gamiza, Petrus Miro - terra amb arbres
Dominicus - home que vivia en un capmàs
Galin Asner - terra
Galin Crescent - terra
Galin et Ramon Mir - terra
Geraldus et Miro - terra
Guillelmus Petri, castellanus - vinya
Guillem Arnalt, fills de - possessor veí
Guillem Mir - possessor veí
Iohan de Clarasvalls - possessor veí
Martin Musca - possessor veí
Martin Pere de Alos - terra
Martini Moxon - possessor veí
Mir Dach - possessor veí
Mir Ez - possessor veí
Mir Gitard - terra; possessor veí
Mir Sunger - possessor veí
Oria - terra, vinya
Pere Bofill - possessor veí
Petrus Arnulfi - vinya
Petrus Gauzperti, Vidianus, Iordana - capmàs
Raimundus Sanauga, Berengarius - terra
Ramon Altemir - possessor veí
Ramon Artal - terra i canemar
Ramon Ferruza - possessor veí
Ramon Mir, baiul - terra
Ramon Sunger - possessor veí
Vita - terra

En aquest cas veiem una llista de trenta-una persones. Es tracta de trenta-un possessors de terres, en un indret on hi havia un castell notable i que, una mica abans, l'any 1135, havia rebut una carta de franquesa per part del rei (doc. 309). Adonem-nos també —reprenent allò que dèiem més amunt— que en aquesta data, a la primera meitat del segle XII, gairebé tothom ja tenia un nom doble (format pel nom propi i molt sovint pel nom del pare), cosa que no trobàvem en altres documents una mica més vells.

Més endavant, al final d'aquesta introducció, quan parlem de temes relacionats amb les llengües que parlaven aquests homes i aquestes dones que van habitar aquests termes fa prop de mil anys, tornarem a fer ús d'aquestes notables llistes de persones que pertanyien a unes famílies que sabem que van viure els segles X, XI i XII en diverses parròquies de la Ribagorça.

Pagesos tenidors

Ja hem vist en l'apartat precedent molts casos de pagesos aloers que cediren les terres a un senyor i que, així, deixaren de tenir-les com a propietat alodial. En el futur, ells i llurs fills o hereus, per gaudir de l'usdefruit d'aquestes terres, hagueren de pagar uns censos. Moltes vegades, coneixem la manera com es va poder arribar a aquesta situació. Com acabem de veure, el

pagès va poder cedir la terra al senyor i comprometre's a pagar una quantitat (podia ésser per motius religiosos o per causes econòmiques). En d'altres casos, el pagès pactà un contracte d'establiment per passar a treballar les terres que eren d'un senyor. El senyor donava les terres a un pagès a canvi que fos "el seu" home ("suprascriptum alodium damus vobis tali convenientia ut vos sitis nostri et de Sancto Vincentio et serviatis nobis sicut boni homines debent servire bonis dominis", doc. 207, any 1109). Encara, potser d'altres vegades, uns homes esdevingueren pagesos d'un senyor pel simple fet d'instal·lar-se en unes terres que havien estat ocupades per aquest senyor (com trobem al lloc d'Avellana, doc. 231). Finalment, aquest canvi de situació, amb relació a la terra treballada, també va poder ésser causat pel fet d'haver comès alguna mena de crim o de delicte. Desgraciadament, només coneixem una molt petita part dels processos que conduïren a l'aparició d'un pagès que era tenidor d'unes terres que eren del senyor: no sempre s'ha conservat el document que ens permet de conèixer com s'establiren els lligams i quines eren les obligacions a les quals quedava sotmès el pagès. I, de fet, potser encara hi havia una altra possibilitat que va comportar la desaparició d'una pagesia aloera, com es desprèn del que hem dit més amunt: el pagès que passà de pagar un *censum* públic a pagar un cens que podem considerar dominical, que passà d'ésser aloer a tenir les terres o el seu capmàs per un senyor, tal com potser es va esdevenir a Senet en un moment situat a cavall entre el segle x i el segle xi. Aquest canvi encaixa perfectament en el conjunt de transformacions que es produïren arran de les anomenades mutacions de l'any 1000, que va estudiar Pierre Bonnassie.

D'altra banda, com ja hem comentat, en aquestes comarques ribagorçanes, des d'un moment força primerenc hi havia persones que eren donades a un senyor, juntament amb les terres (o els capmasos). Això sorprèn i ens obliga a plantejar quina era la situació real d'aquesta gent. La resposta no és pas senzilla; en parlarem en un proper apartat. Alhora, també cal tenir present, com ja hem esmentat més amunt, que, en certs casos, el lligam estret que es creava entre alguns homes i el senyor, en aquest cas el bisbe i els canonges, no sempre comportava que aquests homes tinguessin un estatus social baix. Algunes vegades, aquest lligam —per exemple en el cas dels homes que formaven la fraternitat, dels que tenien parents que eren canonges o bé dels que eren excusats— era el motiu pel qual llur situació social era millor que la de la resta

de la población pagesa o de petits i mitjans propietaris. Tornem a centrar l'atenció en els pagesos dependents.

Podem veure, a continuació, alguns exemples que ens permetran acostar-nos a la realitat social dels pagesos que tenien les terres que treballaven pel bisbe o per la comunitat de canonges de Sant Vicenç de Roda. Les realitats que hi trobarem són diverses.

Doc. 77 (any 1080). Aquest document és sorprenent i important. Un home, Mir Roger, segurament un senyor local (que volia entrar a la comunitat o fraternitat de la catedral de la Ribagorça), donà a Sant Vicenç de Roda d'Isàvena un alou a Verí, amb l'església de Sant Feliu d'aquest lloc (fig. 29). És interessant, però, la petició que feu al bisbe i als canonges en el sentit que no s'incrementés el cens que havien de pagar els homes que deixava conjuntament amb aquest alou. ¿Era a causa d'un sentiment de caritat cristiana o bé era a causa d'un lligam i d'un afecte personal amb aquesta gent que treballava les seves terres? Sigui com sigui, es planteja una situació complexa en què es barregen lligams senyorials i sentiments personals i, sigui com sigui, es fa evident la situació de dependència dels homes que treballaven aquestes terres de Mir Roger. Tinguem també present que Verí és a la vall de Benasc, en una terra pirinenca on la ramaderia tenia molta importància.

Doc. 86 (any 1082). La relació entre els pagesos i el senyor sembla força diferent en un document fet només dos anys més tard. Ermengol i la seva muller donaren a Sant Vicenç de Roda un home de la vila de Beranui, anomenat Bràdila, juntament amb la seva muller Englia. S'establia que ells i llurs descendents havien de dependre per sempre més de Sant Vicenç de Roda. Encara que no es digui, cal suposar que, juntament amb aquesta família, també es donaven les terres que treballaven. És sorprenent posar el dret de la possessió de les persones fins i tot per sobre del dret de posseir les terres (encara que, com veurem tot seguit, fos força usual en aquesta època). D'altra banda, no sabem en aquest cas el lligam que aquesta família tenia amb la terra que treballava; cal recordar, amb tot, que no sembla pas que existís un lligam dels pagesos ribagorçans a la terra. En aquest cas, allò que sembla més important és el lligam personal amb la catedral, amb el senyor. Més endavant parlarem detingudament de les donacions de persones.

Doc. 132 (entre els anys 1076 i 1094). De fet, en altres casos, el lligam entre les persones donades i el senyor no era tan fort. En aquest document 132, Bertran de Montanyana donà a Sant Vicenç de Roda i al bisbe Ramon un mas habitat per Mir Bonhom. No feu donació de Mir Bonhom directament. Certament, aquest Mir Bonhom degué continuar treballant les terres per al nou senyor i degué continuar pagant un cens, per tal de gaudir de l'usdefruit de l'explotació del mas on vivia.

Doc. 207 (any 1109). El prior i els canonges donaren en establiment a Ényec una "illa" situada a Sant Pere de la Ribera, per tal que hi fes cases, i també dues peces de terra en un altre lloc, una terra i una vinya. A canvi de tots aquests béns, Ényec es comprometria a lliurar els delmes, les primícies i també un cens de quinze fogasses, d'un moltó (o d'un porc que valgués un sou), de dos sesters de vi i de sis sesters d'ordi.

Doc. 240 (any 1118). Argila, sacerdot i senyor de la vila de Senet, va donar la vila de Senet al cenobi de Sant Andreu de Barravés, amb els seus censos, usatges, delmes i altres drets, i també amb diversos béns situats a la vall de Barravés. Com ja hem comentat més amunt, al document es fa un inventari dels capmasos que hi havia a la vila de Senet i d'alguns béns que tenia a Molsui i en alguns altres llocs. El fet que en una població de muntanya, com Senet, tothom pagués un cens a un senyor per poder treballar el propi capmàs és sorprenent. ¿Com es passà d'un cens"públic", altmedieval, que devien pagar potser els habitants d'aquest poble abans de l'any 1000, a un cens senyorial? En tornarem a parlar més endavant.

Doc. 249 (any 1122). El rei Alfons I donà a Guillem Ademar i a la seva muller tres capmasos a la vila d'Ancils, habitats per Asner, Arnau i Radolf, amb llurs famílies, i amb els censos que li devien. En aquest cas, també, allò lliurat són els capmasos, amb la gent que els habita i amb els censos que han de donar.

Doc. 252 (vers l'any 1123). Recull dels drets que Sanç Galí tenia empenyorats a Sant Vicenç de Roda i al bisbe i a l'ardiaca, amb relació als censos que li feien els homes d'Avellana (ara rep el nom de Visallonga). A la segona part del document es detallen altres quantitats prestades i els censos i les persones que restaven com a fiança d'aquests préstecs.

En parlarem novament en comentar els censos pagats. Com ja hem vist, el primer poblador d'aquest lloc d'Avellana, que el va rebre del monarca, va cedir en establiment les terres als nous pobladors que quedaven obligats a pagar un cens per poder gaudir de l'usdefruit de les terres.

Guillermo Tomás assenyala que, al segle XI, es van afegir serveis personals, *servicia*, a les rendes que abans pagava el pagès per poder treballar les terres del senyor. Ho lliga amb la fragmentació de la jurisdicció pública, fet que va permetre que alguns senyors s'apropiessin de càrregues que fins aleshores eren del monarca, perquè estaven lligades a la jurisdicció, al ban. És bàsicament l'esquema que Pierre Bonnassie descriu detalladament en la seva meritòria tesi sobre la transició de l'any 1000, a Catalunya.[250] Amb tot, una cosa és que hi hagués sovint una tendència a la confusió i una altra és que al segle XI i, fins i tot, al segle XII no se sabés clarament l'origen de les càrregues que pesaven sobre el pagès i la gent no fos conscient que els "mals censos" no provenien de drets d'origen dominical, ans eren uns drets imposats pels senyors jurisdiccionals.

Un aspecte en què també estem d'acord amb aquest historiador aragonès és que, des de mitjan segle XI, tal com diuen els documents, la cèl·lula essencial de molts dominis senyorials era el capmàs (la casa sovint situada al poble amb les seves terres, l'explotació pagesa), amb la família que hi vivia i que el treballava.[251] Així ho hem vist, per exemple, en el document en què se'ns descriuen les explotacions del poble de Senet i d'altres indrets de la vall de Barravés (doc. 240). Era una realitat paral·lela, malgrat les notables diferències que hi havia, a allò que hauríem trobat a la Catalunya Vella amb els masos.[252] Del tema dels capmasos i dels masos ja n'hem parlat més amunt i en tornarem a parlar en centrar l'atenció en el poblament i el paisatge històric. Amb tot, volem assenyalar ara, novament, que una de les limitacions més importants establertes en alguns documents (per exemple reials) era que no es podien desfer aquests capmasos, que devien ésser la base damunt la qual es fonamentava el pagament dels censos.

250. G. TOMÁS FACI, "La organización del territorio…", pàg. 348; Pierre BONNASSIE, *Catalunya mil anys enrera,* vol. 2, Edicions 62, Barcelona, 1981.

251. G. TOMÁS FACI, "La organización del territorio…", pàg. 344.

252. J. BOLÒS, *Diplomatari del monestir de Santa Maria de Serrateix (segles X-XV)*, Fundació Noguera, Barcelona, 2006.

Un document d'Ovarra, de l'any 1119, especificava, fins i tot, que els homes i les dones dels capmasos se'n podien anar per casar-se, amb la condició que no se'n fragmentés la possessió.[253] Lligant-ho amb el que dèiem més amunt, això ens permet d'assegurar que pel fet d'anar-se'n de l'explotació, el pagès o algun membre de la seva família no havia de pagar cap mena de remença o redempció, com s'esdevenia a la Catalunya Vella. El pagès només tenia l'obligació de deixar al senyor les terres i tots els edificis que hi havia ("relinquatis nobis alodium nostrum, cum omni edificio quod ibi fuerit", doc. 207, any 1109); aquest senyor dominical, un cop els pagesos se n'haguessin anat, en podia fer allò que desitgés.

El lligam a la terra i les donacions de persones

Per ampliar el que acabem de dir, volem aprofundir en l'estudi de la situació d'alguns pagesos que treballaven per al bisbe o per als canonges. Com hem afirmat, no calia pagar una redempció per deixar la casa; tanmateix, en alguns casos, hi havia un fort lligam entre els pagesos i la terra que treballaven, fins al punt que, sovint, després de l'any 1000, se cedien persones, en lloc de cedir-se terres o explotacions.[254] Ja n'hem parlat força en estudiar el domini de Sant Vicenç de Roda.

Amb relació a aquest tema, certament important, s'ha assenyalat que, cap a l'any 1000, hi hagué un canvi.[255] Almenys,

253. "Et ordinaverunt ut si quis homo vel femina egrederetur de istis supradictis locis super uxorem vel super virum, cum avere mobile exeat, hereditas vero nullo dividatur, set semper ipsi abeant et possideant sine ulla divisione ab integro qui habitare voluerint in domibus". A. J. MARTÍN DUQUE, *Colección diplomática de Obarra (siglos XI-XIII)*, CSIC – Universidad de Navarra, Saragossa, 1965, doc. 149, pàg. 133.

254. Amb relació a aquest aspecte, vegeu també: Paul H. FREEDMAN, *Els orígens de la servitud pagesa a la Catalunya medieval*, Eumo editorial, Vic, 1993, pàg. 92. S'hi fa esment de la venda o donació de persones i de la venda o donació de terres amb la gent que hi vivia.

255. De fet, en altres comtats, trobem realitats semblants, fins i tot abans d'aquesta data. Al comtat de Barcelona, l'any 953, una parella donà al monestir de Sant Cugat del Vallès unes cases i unes terres, per les quals havien de pagar un cens; s'establí que "post obitum nostrum [...] filii nostri sint omines de ipsos abates de domum Sancti Cucufati". En aquest cas, són els fills els que esdevenen homes del monestir. J. RIUS, *Cartulario de Sant Cugat*..., vol. I, doc. 34, pàg. 32. Potser encara més evident: en un altre document d'aquest mateix comtat, de l'any 960, s'establí que "ipsos homines qui stant super ipsum alodem" donessin a la seu de Barcelona el mateix que donaven abans a un home anomenat Oliba (que feia el testament). L'alou era traspassat amb els homes que el treballaven. À. FÀBREGA, *Diplomatari de la catedral*..., vol. I, doc. 57, pàgs. 251-252.

aquesta transformació resta reflectida d'una manera evident en la documentació. En un instrument de donació fet pel comte Guillem Isarn al cenobi d'Ovarra, escrit vers l'any 1013, aquest comte cedí un home que s'estava precisament al terme del castell de Sant Esteve del Mall, anomenat Ramió, juntament amb la seva muller, Fàquilo, i amb llurs fills i filles, els quals perpètuament havien d'ésser servidors de la comunitat monàstica. Cal que ens adonem que és un document comtal. En aquest cas, ja no se cedien unes terres o alous, sinó unes persones, "cum omnia que nunc abent vel augmentare potuerint".[256] Sembla com si es valoressin en primer lloc les persones i, després, els béns que tenien, i que en principi també eren donats. No sembla pas que aquest Ramió pogués ésser per tant un pagès aloer (encara que qui sap si tenia algunes terres alodialment). Un altre exemple, una mica diferent. Vers l'any 1019, el comte Ramon i la seva muller Major van donar a l'abat del mateix cenobi d'Ovarra una vil·la situada al terme de les Paüls, anomenada Arques, "cum homines et feminas ibi habitantes et habitaturos".[257] Sense que evidentment puguem dir que hi havia una servitud, trobem que els homes que treballaven les terres eren part del patrimoni (en aquest cas potser, fins i tot, part d'un patrimoni jurisdiccional).

Cenyint-nos als instruments que publiquem en aquest diplomatari, el primer document en què es fa esment de la donació d'unes terres i dels homes que les treballaven és de l'any 1080 (doc. 77). Ja n'hem parlat més amunt: Mir Roger donà a Sant Vicenç de Roda d'Isàvena l'alou que tenia, amb els homes que hi vivien. A més, curiosament, intercedí pels "seus" pagesos, que era conscient que lliurava juntament amb les terres. Una qüestió —irresoluble— és saber com i quan aquest home, Mir Roger, o potser els seus avantpassats havien pogut tenir uns homes que treballessin per a ells i que no posseïssin les terres que havien d'explotar per a viure.

D'ençà de l'any 1080, hi hagué nombroses donacions d'homes i de dones, cedits conjuntament amb les terres que formaven l'explotació que treballaven. Ja n'hem fet una llista més amunt, en

256. M. SERRANO SANS, *Noticias y documentos...*, pàg. 396; A. J. MARTÍN DUQUE, *Colección diplomática de Obarra...*, doc. 19, pàgs. 22-23 (el data entre els anys 1010 i 1012). Transcrit en la tesi de Jordi Boix ("Ribagorça a l'alta edat mitjana...", doc. 341) i esmentat en la tesi de Guillermo Tomás ("La organización del territorio...", pàg. 128).

257. A. MARTÍN DUQUE, *Colección diplomática de Obarra...*, doc. 36, pàg. 41.

parlar dels homes del bisbe i dels canonges. Com podem veure en els casos mencionats, en la majoria dels cops, aquests homes, que passaven a dependre del prelat de Roda o de la comunitat canonical de Sant Vicenç de Roda d'Isàvena, treballaven unes terres i restaven obligats a pagar uns censos per les possessions que tenien en usdefruit. Eren homes o famílies que vivien en un capmàs, segurament situat en un poblet, i que treballaven els camps, les vinyes o altres terres que en depenien. Hi ha tres documents, en la llista esmentada, que no fan referència directament al bisbe i a la canònica de Sant Vicenç de Roda, però que hem inclòs al diplomatari (docs. 87, 249 i 307). Com hem dit més amunt, no són exemples únics. A la Ribagorça podríem trobar molts altres casos d'aquesta mena de donacions. Fem esment, per acabar, d'un altre document força interessant i, això sí, molt més tardà: l'any 1162, Ponç i la seva muller Urraca donaren a l'abadia de Santa Maria d'Ovarra "unum hominem in Chalvaria qui vochatur Gillem Per, cum suo chapudmaso et cum omnia que ad capudmasum pertinent".[258] Aquest document ens apropa a Guillem Per, que vivia a Calbera. Diguem també que trobem realitats molt semblants fora de la Ribagorça: el nebot d'Arnau Mir de Tost retornà a Sant Pere d'Àger allò que aquest havia donat: "ecclesiam Sancti Saturnini de Lordano et unum hominem, Olibanum nomine, de Sancta Maria".[259]

FUNDACIÓ NOGUERA

La renda senyorial

Creiem que és important distingir les rendes senyorials que provenien de drets eclesiàstics, de les rendes que tenien un origen en drets que podem considerar com a jurisdiccionals o banals, d'aquelles obligacions derivades exclusivament de la tinença dominical de la terra. És cert que, com ja hem assenyalat més amunt, amb el temps, moltes vegades es tendiren a confondre entre elles. De fet, a la Ribagorça, ja hem vist que hi hagué un delme laic que va rebre el nom de novena (que era en mans dels senyors de la jurisdicció), que fàcilment es va poder prestar a confusions. Sigui com sigui, almenys d'entrada, és molt important aclarir l'origen dels diferents pagaments que feien els pagesos, per tal d'aproximar-nos al coneixement de la renda senyorial i per tal d'intentar comprendre per què i també quan es van crear.

258. A. MARTÍN DUQUE, *Colección diplomática de Obarra...*, doc. 154, pàg. 138.
259. R. CHESÉ, *Col·lecció diplomàtica...*, doc. 184, pàgs. 448-449.

DELMES, PRIMÍCIES I ALTRES OBLIGACIONS D'ORIGEN ECLESIÀSTIC. Els pagesos havien de pagar els delmes i les primícies de tota la producció agrícola i ramadera. Com veurem, en el cas de la Ribagorça, aquestes imposicions tingueren una evolució pròpia, potser una mica diferent de la que trobem als altres comtats catalans, a causa de les intromissions dels senyors laics. D'altra banda, com a tot arreu, durant l'edat mitjana central, a part dels delmes i de les primícies, l'Església també cobrava les oblacions i les defuncions. Sovint, aquests drets són esmentats arran de les consagracions o dotalies de les esglésies.

Cal assenyalar, com es desprèn del que hem dit més amunt, que de vegades és difícil saber qui era el que cobrava aquests drets en principi eclesiàstics; especialment és així amb relació als delmes. En cada cas, caldria saber quin percentatge d'aquests delmes es quedava a la parròquia i quin percentatge anava a parar al bisbe; d'una manera semblant, també convindria saber quina quantitat anava a parar a les mans del senyor laic o eclesiàstic del lloc (o bé quina part restava en mans de la comunitat eclesiàstica del poble, sovint dirigida pels seus preveres i clergues). Cal pensar que tot això depenia molt de la parròquia i, sobretot, de qui era el senyor que la tenia (i també de l'època en què centrem la nostra atenció). L'any 1081 (doc. 85), Sanç Ramir va establir per als homes de Sant Esteve del Mall que, de tot allò que collissin, donessin el delme a Déu i la novena a ell ("quod de quantum fructum habueritis ut donetis decimam illam ad Deum et ad me illa novena"). Com que deia que feia això "propter amorem Dei et sancta Ecclesia", podem suposar que és molt possible que abans s'hagués apropiat d'una manera indeguda d'aquest delme eclesiàstic.

D'altra banda, sembla que s'establí, a la fi d'aquest segle XI, que el bisbe s'havia de quedar una quarta part dels delmes cobrats. L'any 1092 (doc. 118), trobem que el bisbe cedí precisament als canonges, amb relació a aquesta mateixa església del Mall, "quartam partem decimarum et primiciarum, defunctionum ecclesie Sancti Stephani et quartam partem decimarum et primiciarum et defunctionum ecclesie de Montmesma". Això és, la quarta part dels delmes, de les primícies i de les defuncions de les esglésies de Sant Esteve del Mall i de Sant Vicenç de Monesma. En un document fet l'any 1107 (doc. 202), el bisbe deia: "dono et concedo prescripte domui infirmorum", de la canònica de Sant Vicenç de Roda, "quartam eclesie de Villacaroli, qui est iuris episcopalis, de pane scilicet de vino et de omnibus une quartam dari consuevit".

A part d'això, també hi podia haver altres pagaments menys importants, com podia ésser una *cena* o algun altre reconeixement simbòlic de l'autoritat episcopal.[260] Tanmateix, com es desprèn del que hem dit més amunt, aquesta quarta part dels delmes no sempre anava a parar als graners del bisbe. Moltes esglésies que eren de monestirs cedien la part que no es quedaven al cenobi del qual depenien (en lloc de donar-la al bisbe). A més, quan el senyor de l'església era un laic, sovint s'apropiava d'aquests drets eclesiàstics (malgrat la creació de la novena), fet que va provocar moltes reclamacions per part de l'Església, d'una manera especial quan es consolidà el moviment reformista que havia pres força al segle XI.

Com és prou conegut, el pagament del delme es degué introduir durant els primers anys del domini dels comtes carolingis de Tolosa. Potser alhora (o poc més tard) es va difondre el pagament de les primícies. S'ha considerat que aquestes representaven si fa no fa el 3 % de les collites i de la producció ramadera. Aquesta quantitat, en principi, era destinada a la construcció o al manteniment de les esglésies.[261] Com hem dit, encara calia afegir-hi altres càrregues, com les oblacions, que, tot i que no representaven una quantitat fixa, a la pràctica acabaren esdevenint obligatòries. A la dotalia de Santa Maria de Güel, pretesament de l'any 996, s'assenyalava que el bisbe Jaume feia donació a l'església de "primicias et decimas et oblaciones fidelium supranominatos, cum fines, terminos eisdem pertinentibus, sicut olim constitutum fuit secundum canonica auctoritate" (doc. 14). Arran de la consagració de Santa Cecília de Fontova, de l'any 1103 (doc. 180 B), també trobem escrit que el bisbe concedí "decimas et primicias et oblaciones fidelium de terminos Fonte Tova, quod habuit et habet, sicut sanctus canon docet, et quidquid a fidelibus christianis usque hodie datum est". És lògic de pensar que els preveres i els religiosos que vivien a la parròquia eren els més capacitats per controlar el cobrament d'aquests feixucs i exhaustius imposts, atesa la proximitat que tenien amb els feligresos.

Tot i que ja ho hem mencionat més amunt, ara convé de ferne novament esment: a la Ribagorça, alhora que es va produir, sobretot al llarg de la segona meitat del segle XI, el retorn dels

260. Amb relació a aquest aspecte, vegeu G. TOMÁS FACI, "La organización del territorio...", pàg. 246.

261. G. TOMÁS FACI, "La organización del territorio...", pàg. 365.

delmes al bisbe o a altres institucions eclesiàstiques, també hi hagué l'aparició d'una nova imposició, que complementava el delme i que era cobrada pels senyors laics. Poc abans de l'any 1100, sembla que s'esdevingué la creació i consolidació del cobrament de la novena que, a parer de Guillermo Tomás, fou una reduplicació de la càrrega original —el delme—, quan ja no la podien cobrar els laics.[262] De la novena ja n'hem parlat amb relació al document reial de l'any 1081 (doc. 85), relacionat amb Sant Esteve del Mall, i en parlarem novament a l'apartat següent.

OBLIGACIONS DERIVADES DE LA JURISDICCIÓ. Aquestes càrregues són les que en principi es pagaven al sobirà (al comte o al rei). Eren formades per una gran diversitat d'obligacions que pesaven sobre els pagesos. Hi podem incloure des del cens fix, segurament record d'un antic cens públic (el *censum* que hem esmentat algun cop), fins a nombroses obligacions derivades de drets de tipus militar o del dret de la justícia.[263] I també tenien l'origen en la jurisdicció molts dels mals usos i allò que Pierre Bonnassie va anomenar la "pirateria senyorial".

L'ús del mot *cens* sembla que inicialment servia per a anomenar les quantitats que calia lliurar al sobirà, però molt aviat també van rebre aquest nom pagaments proporcionals, fixos o, fins i tot, serveis personals que calia fer al senyor feudal.[264] G. Tomás assenyala, fins i tot, els enfrontaments d'interessos que hi va haver quan, en un terme, la jurisdicció era en mans d'un senyor, mentre d'altres senyors tenien el domini sobre les terres o els capmasos. Crida, així mateix, l'atenció sobre el fet que molts documents falsos del monestir de Sant Victorià d'Assan, escrits al segle XII, perseguien precisament defensar el domini sobre els seus capmasos, davant la pressió dels interessos dels castlans dels termes on eren inclosos. Amb relació a aquesta mena de drets que tenien els senyors del ban, també es pot esmentar, per exemple, la questa (o quèstia), que pagava Pere Gausbert de Soperuny, cap a l'any 1120, d'una manera semblant a allò que feia la resta de veïns d'aquest lloc.[265]

262. G. TOMÁS FACI, "La organización del territorio…", pàg. 368.

263. P. BONNASSIE, *Catalunya mil anys enrera*..., vol. 2, pàgs. 49-59.

264. G. TOMÁS FACI, "La organización del territorio…", pàg. 372. Assenyala que, fins i tot, de vegades, es confonia el cens i l'usatge.

265. G. TOMÁS FACI, "La organización del territorio…", pàgs. 347-348. També recorda el lliurament de toltes, *parias* i demandes que havien de fer tots els habitants de Montanyana, l'any 1232, certament ja fora del marc cronològic d'aquest estudi.

En aquest apartat, volem tornar a parlar, breument, del tema de la novena o delme laic. Guillermo Tomás creu que, cap a l'any 1100, hi havia un estret lligam entre el cobrament del delme i l'existència d'una església i el cobrament de la novena i el domini d'un castell.[266] Com hem dit més amunt, segons el seu parer, els laics, en perdre la possibilitat de cobrar els delmes, ho compensaren creant un nou impost, la novena. I el fet de parlar d'aquesta imposició, de fet jurisdiccional —la novena—, ens porta a recordar novament la diferència que hi havia entre els homes "feudals", que devien ésser els que la pagaven, i els homes "francs", que n'eren exempts, com ja hem esmentat més amunt. A més, però, aquesta "franquesa" no només afectava la novena ans també podia afectar per exemple una obligació jurisdiccional anomenada "cens", en principi per tant d'origen públic. Més amunt, ja hem comentat el possible origen públic d'alguns censos que trobem en pobles pirinencs (en tornarem a parlar més endavant).

En l'anomenat capbreu (o llevador) de Roda, fet vers l'any 1200, sembla que hom encara era conscient de les diferències que hi havia entre els diferents pagaments, d'acord amb unes tradicions antigues. D'una banda, hi havia el cens que pagaven els homes francs, que corresponia només a vuit fogasses, un moltó en canal i un sester de vi. D'altra banda, hauríem trobat el cens pagat per la resta dels pagesos, que era una quantitat en metàl·lic d'uns dos sous, un "servei" de sis fogasses de pa, mig moltó, tres sesters d'ordi i un sester de vi.[267] Diguem també que, en alguns dominis eclesiàstics, com el de Roda, no es feia pas esment de la novena sinó de la undècima. Una possibilitat lògica és que s'anomenés així perquè en aquest terme eclesiàstic s'agafava l'onzena garba (després de treure el delme), mentre que en les terres dels senyors laics s'agafava la novena.[268]

266. G. TOMÁS FACI, "La organización del territorio…", pàg. 368.

267. Aquest aspecte és estudiat detalladament per: G. TOMÁS FACI, "La organización del territorio…", pàg. 375.

268. A parer de G. Tomás, l'undècim només era la sostracció de la desena part d'allò que restava després de llevar-ne en delme (o desè), fet que representava poc més del 9 % del total segat. Així hauria estat una imposició una mica menys feixuga. G. TOMÁS FACI, "La organización del territorio…", pàg. 369. Cal assenyalar que aquesta undècima també és coneguda en alguns altres comtats catalans. G. Tomás ("La organización del territorio…", pàgs. 369-370) també diu que en les terres més orientals de la Ribagorça (Areny, Montanyana, Estopanyà o Entença), no es parla de novena ans només de delme (que aleshores, per tal de distingir-lo de l'eclesiàstic, es pot anomenar delme castral). En darrer lloc, no podem comparar aquesta novena o delme castral

Després de l'any 1000, es va esdevenir la difusió d'alguns mals censos. Aquestes noves obligacions derivades de la jurisdicció (del dret del ban, del dret de manar) eren considerades com a serveis o, més sovint, com a censos dolents (*censos malos*), tal com trobem mencionat per exemple l'any 1081 (en el molt sovint esmentat document 85). D'acord amb el que diuen altres instruments, eren les sofres, la jova, el carreig (o tragí amb un carro), les cistelles de verema, les garbes de blat, etc.[269] De fet, moltes vegades se'n fa esment en les cartes de franquesa (quan precisament hom diu que no s'havien de cobrar als pagesos del lloc). Ampliarem aquesta llista més endavant. També, com en altres comtats de la Catalunya Vella, de vegades hom menciona les toltes, questes (o quèsties) i forces, imposicions característiques de l'anomenada "pirateria senyorial", que es va difondre arran del procés de feudalització de la societat esdevingut cap al segle XI.[270] I, tot i que no afecti directament la documentació que publiquem, que se centra en els dominis de la seu de Roda d'Isàvena, podem recordar que a la vall de la Noguera Ribagorçana, en poblacions com Areny, Castanesa, Castigaleu o Lluçars, també hom ha trobat esmentats mals usos com la intestia, l'eixorquia, la cugucia i, fins i tot, per bé que més rarament, la remença (amb relació a l'abandonament dels capmasos); la influència dels bisbes i dels senyors urgellesos hi és evident.[271]

Tornem a mencionar el notable document 85, de l'any 1081, que feu escriure el rei aragonès Sanç Ramir, amb relació al terme de Sant Esteve del Mall (fig. 18). A part de fer esment del delme i de la novena, va reconèixer que, pel fet de disposar de la jurisdicció, també tenia molts drets que, com hem dit, eren considerats com a mals censos (*censos malos*), que no pensava pas reclamar i que, per tant, n'alliberava, els habitants d'aquest terme, de pagar-los. La llista que s'hi esmenta permet d'aprofundir

amb la tasca; la novena sembla que cal relacionar-la més aviat amb la jurisdicció i la tasca era una renda proporcional purament dominical, lligada al domini de la terra.

269. G. TOMÁS FACI, "La organización del territorio...", pàgs. 346 i 362. De fet, en la major part de la documentació d'aquests segles XII i XIII, se sol parlar de la trilogia de la *jova,* el *carreg* i la *batuda*, que corresponien als ajuts que havien de fer els pagesos per tal de llaurar els camps, per traginar amb un carro els productes i, finalment, per batre els cereals del senyor. De fet, eren un suport per a uns moments determinats en què hi havia més feina.

270. G. TOMÁS FACI, "La organización del territorio...", pàg. 352; P. BONNASSIE, *Catalunya mil anys enrera...*, vol. II, pàgs. 49-59.

271. G. TOMÁS FACI, "La organización del territorio...", pàg. 346.

en aquest tema; s'hi feia esment de l'argençada, de les pernes de porc, de la donació de robes, de vaixells (per al vi), de fer ferma, de segar o batre les collites, de fer *precarios* per força, de treballar les vinyes o veremar-les, de donar garbes o cistells de raïms, de donar *bertas*, espatlles, pa, vi, o de fer tragins (*viaticos infra terra*). En canvi, retingué, com a senyor jurisdiccional que era, la justícia, la host, el carnalatge (*carnalem*), la novena i el carreig o tragí amb un carro (*carreio*) fins als castells de les terres de frontera (*estremadura*).

Podem cercar alguns altres exemples, que ens permetran d'aprofundir en el coneixement d'allò que els monarques aragonesos rebien al comtat de Ribagorça. Per una carta de franquesa concedida a Benasc, l'any 1086, sabem que aquests reis obtenien els beneficis derivats de la justícia, la novena, el carnalatge, un impost sobre les fàbregues, a part de drets sobre la host o sobre els castells de la marca.[272] Com hem dit, el carnalatge (o *carnal*) gravava sobretot les activitats ramaderes, relacionades amb l'aprofitament de les pastures i del bosc, molt importants en aquesta vall pirinenca.[273] Ja hem esmentat, en parlar de les pastures, l'interessant document de l'any 1081 (doc. 82), en què el rei Sanç Ramir va donar a Sant Vicenç de Roda i al seu bisbe els drets sobre l'ús dels espais de pastura i forestals (el carnalatge) que tenien els homes que Mir Roger havia donat, juntament amb un alou, a la seu de Roda. Alhora, donà llibertat perquè els homes de Sant Vicenç tinguessin accés als boscos i perquè llurs ramats poguessin péixer a les pastures sense cap entrebanc. En aquest cas, per referir-se al carnalatge, es fa servir el mot *carneratura* en lloc de parlar de *carnal*, com hem trobat altres vegades.[274] Cal assenyalar que molts d'aquests drets públics passaren a dependre dels senyors jurisdiccionals dels diversos territoris, al llarg del segle XI, d'una manera semblant a allò que s'esdevingué a la resta

272. G. TOMÁS FACI, "La organización del territorio…", pàg. 378: "[…] retineo super vos per ad me justicia et oste ab integra et karnale et novena et fabrecha per ad kastellos de Extremadura […]". A. CANELLAS, *La colección diplomática de Sancho Ramírez*, Real Sociedad Económica Aragonesa de Amigos del País, Saragossa, 1993, doc. 95. En aquesta època, l'Extremadura aragonesa era un territori que s'estenia entre l'Ebre (des de Belchite) i el Jiloca (des de Daroca) cap al sud, fins més enllà de Terol.

273. Com assenyala Guillermo Tomás ("La organización del territorio…", pàg. 379), representava el lliurament d'algunes ovelles i de monedes el mes de maig (*carnali madii*).

274. En un document de Sant Victorià d'Asan, es diu "sine ullo erbatico et carneramento et absque ulla decimatione". A. J. MARTÍN DUQUE, *Colección diplomática del monasterio de San Victorián...*, doc. 74, pàg. 107 (any 1084).

de comtats de la Catalunya Vella i semblantment al que hauríem trobat en bona part de l'Occident europeu.

Encara que sortim del marc cronològic del volum, també ens podem plantejar quina fou la situació posterior d'aquesta pagesia de la Ribagorça. S'ha assenyalat que hi hagué dues circumstàncies que feren que no es degradés molt, tal com potser va passar en altres terres (per exemple a la Catalunya del nord-est, el país dels remences). D'una banda, s'ha dit que els reis no deixaren d'ésser els garants de l'ordre i de la justícia, cosa que no s'esdevingué per exemple, a l'anomenada Catalunya Vella.[275] Fins i tot, van poder fer de mitjancers en alguns conflictes i evitar els mals censos (*zinsos*) o les males sofres (*açofras*) que els senyors feudals intentaven imposar als pagesos que tenien sota llur jurisdicció (així, per exemple, a Benasc o a Graus).[276] D'altra banda, la proximitat de la frontera i dels territoris que calia repoblar va facilitar que sortissin pobladors de les terres pirinenques, que abandonessin les senyories on vivien, per anar a instal·lar-se a les noves terres conquerides, a la Baixa Ribagorça, a la Llitera o a la rodalia de Montsó.[277] Una mica més tard, també trobarem alguns d'aquests pagesos ribagorçans a les terres del Segrià i del Baix Cinca, que acabaven d'ésser conquerides pels comtes d'Urgell i de Barcelona.

Tornem endarrere. Abans de cloure aquest apartat de drets jurisdiccionals, podem fer esment, en primer lloc, dels documents d'aquesta col·lecció diplomàtica dels bisbats de Roda i de Lleida en què es fa esment de la novena:

> Doc. 85 (any 1081). Amb relació a Sant Esteve del Mall i a una concessió reial: "ut donetis decimam illam ad Deum et ad me illa novena, et ingenuo vobis multos censos malos quos faciebatis". Ja hem esmentat, més amunt, aquest notable document reial algunes altres vegades.

275. Precisament, la base de la tesi de Pierre Bonnassie és que quan els sobirans, cap a l'any 1000, deixaren de garantir la justícia, un dret a l'abast en principi de tothom i, per tant, la defensa dels més dèbils, és quan s'esdevingué la feudalització de la societat. P. BONNASSIE, *Catalunya mil anys enrera*, vol. 2, Edicions 62, Barcelona, 1981. Amb relació a la justícia i sobre la seva importància: J. M. SALRACH, *Justícia i poder a Catalunya abans de l'any mil*, Eumo Editorial, Vic, 2013.

276. G. TOMÁS FACI, "La organización del territorio…", pàg. 297.

277. Tomás Faci assenyala que, en època d'Alfons I, cada pagès solia rebre una jovada de terra de regadiu, que corresponia a unes cinc hectàrees; a part de les terres de secà. Vegeu: G. TOMÁS FACI, "La organización del territorio…", pàg. 297; C. LALIENA, "Repartos de tierras en el transcurso de la conquista feudal del valle del Ebro (1080-1160)", a E. GUINOT – J. TORRÓ (eds.), *Repartiments a la Corona d'Aragó (segles XII-XIII)*, Universitat de València, València, 2007, pàgs. 17-50, en concret pàgs. 19-26.

Doc. 201 (any 1106). Amb relació a un alou situat a Lasquarri: "Et Miro Guillelmi dabit vobis XII focazas obtimas et I porco annale et IIII sestarios vini et semodio ordei et novenam de omnia que habuerit. Et Guillelm Abo dabit vobis novenam et servitium IIII focazas et unas iuntas de molton et I emina vini et dos sestarios ordei". D'una banda, es fa esment de la novena i, de l'altra, d'un servei que potser es podria identificar amb un cens dominical, sobre les terres, o bé, més aviat, amb un "cens" públic, jurisdiccional, tal com hem mencionat més amunt.

Doc. 246 (any 1121). Per una vinya de Santa Llestra: "nonum et decimum Sancto Vincentio et suis, et medium arietem et VI focazas obtimas et I sestarium vini et II sestarios, inter ordeum et avenam". Aquest *nonum* ha de correspondre a la novena.

Doc. 292 (1133). Amb relació a un capmàs situat a Esdolomada: "Et de ipsa hereditate exit tale censum: novenam, scilicet de omni fructu et de omni nutrimento quod ibi fecerit, ab integro, et XII panes obtimos et II^{os} sestarios vini et unum arietem in canal et I^{a} quarter ordei aud medium kafiz avena." La novena es pagava amb relació a tots els fruits i tots els aliments que s'obtinguessin de la terra (tenia un abast per tant exactament igual que el que tenia el delme eclesiàstic). D'altra banda, també en aquest cas, sembla que hi hagi un lligam entre la novena i el "cens", segurament amb un origen jurisdiccional.

Doc. 339 (c. 1100-1143). A l'inventari de les terres que tenia Martí Bràdila a Febrer, trobem esmentat: "Et ipsa terra traxit Martin Duran de kastro Acisculis, et dedit ipsa decima et ipsa novena ad kastro Galef. Et Martin Bradila cum suos seniores de Acisculis et ipsos baiulos nominatos Pere de Ramon de Benascho et Mir Galin de Acisculis, sic traxit ipsa terra cum ipsa decima et novena de kastro Galef, per iudicio et per directum." Veiem que, en aquest cas, tant el delme (en principi eclesiàstic) com la novena eren en mans d'un senyor laic. Evidentment, la novena solia ésser sempre en mans del senyor del castell, tant si era el de Lasquarri, com el de Castigaleu o el de Falç.[278]

278. Amb relació a Falç, G. Tomás fa referència al nomenament de Ramon Ponç com a amirat (*amirate* o "feudatari", cap militar del castell) de Falç, l'any 1084,

I, en segon lloc, podem veure alguns exemples de censos o de drets cobrats als pagesos, que segurament tenien l'origen en un dret públic, jurisdiccional. Només esmentarem dos documents publicats en la col·lecció diplomàtica.

Doc. 38 (esment fet sota l'*stemma*) (any 1084). Servei que feien els homes de Falç: "servicium de uno quarto de carnero optimo et una galleta de vinum purum et duos panes optimos et uno sester d'ordii". A més, com a cens i usatge, havien de donar: "III solidos denariorum ipsos de bona moneta curribile, pane vel vinum et ad aliis rebus." Tot això, tant els homes "francs" com els "feudals". De fet, aquest tipus de cens o servei recorda més el cens "públic" que trobem per exemple al Berguedà o a l'Empordà que no pas un cens que hom pugui relacionar amb l'usdefruit d'unes terres. Per tal d'aprofundir en aquest aspecte, més endavant compararem els censos esmentats en diversos documents de Roda, i el "cens" d'origen jurisdiccional cobrat a les parròquies de Serrateix i Viver (al Berguedà).

Doc. 285 (any 1132). Roger, juntament amb la seva mare Sicarda i la seva muller Sança, donaren a Sant Vicenç de Roda un alou que tenien al comtat de Pallars, al terme de Montanyana. Es comprometen a donar a Sant Vicenç, cada any, un *recept* de pa, de vi i de carn ("unum receptum de pane et vino et carne, nominato uno modio pane et VIII sesteros vino et de carne duos arietes et uno porcho de IIII^{or} solidos denarios"). Aquest *receptum* l'havien de donar també els seus fills i hereus, que tinguessin Montanyana i Giró ("tenuerit Montaniana et Gerone").[279]

RENDES DERIVADES DE L'ÚS DE LA TERRA. Molts documents mostren allò que calia lliurar al senyor pel gaudi de l'usdefuit d'una terra

quan es diu que li dona: "pro bono servicio que tu mihi fecisti, aquesta novena, cum ego rege abeo vel abere debeo in castrum vel villa de Falç et in suis terminis, scilicet de panem et de vinum et de alias rebus quantum homines possident". G. TOMÁS FACI, "La organización del territorio...", pàg. 371. En un document de l'any 1085, es torna a repetir: "ipsa novena iamdicta de totis rebus de quantum possideran, ço és a saber, de bladum et de vinum et de carn et de omnibus rebus que colliran; donam a tu Ramon Ponç et a tota tua progenitatem aquella iamdicta novena del castel et de la vila et ab totum suum terminum de Falç". I. BAIGES – G. FELIU – J. M. SALRACH, *Els pergamins de l'Arxiu Comtal...*, vol. I, doc. 149, pàg. 361 i doc. 155, pàg. 369.

279. Amb relació al recept i l'alberga: P. BONNASSIE, *Catalunya mil anys enrera...*, vol. 2, pàg. 50.

o d'un altre bé seent. A continuació, veurem alguns exemples dels censos que es pagaven per tenir unes terres, una vinya, un alou, un capmàs i, fins i tot, per tenir dret d'ús de l'aigua o per disposar d'un terreny on edificar-hi uns molins. Aquests censos no solien ésser d'una part proporcional de la collita, com trobem en altres comarques (on es pagava la meitat, el terç o el quart dels esplets o també la tasca o onzè de les collites), ans eren una quantitat fixa. Generalment suposaven un conjunt d'obligacions que s'assemblaven força les unes amb les altres, com podrem veure tot seguit (i que, per cert, com ja hem subratllat, recorden bastant allò que calia lliurar arran del pagament de l'anomenat "cens" públic, que trobem ben especificat en documents d'altres comarques catalanes). Podem veure alguns exemples d'aquests censos, en principi pagats per a poder tenir una terra o algun altre bé seent o immoble.

> Doc. 130 (entre els anys 1076 i 1093). Per un alou situat a Roda: "debent facere censum [...] VI sestarios farina formenti obtima et II arietes obtimos et IIII sestarios de vino obtimo et X sestarios ordei et VI sestarios avena, per singulos annos et per secula cuncta".
>
> Doc. 161 (vers l'any 1100). Per un hort i un *confosso*, situats a la rodalia de Roda: "Uno orto qui est ad illa Porta, in tale convenientia ut per unumquemque annum donent ad illos canonicos IIII focazas panis et I cannada vino, et unas guntas de molton"; "et donet pro illo confosso, per unoquoque anno, ad canonicos, VI focazas panis et II sestarios vini et uno moltone vivo".[280]
>
> Doc. 207 (any 1109). Per unes terres al terme de Roda: "reddatis nobis X[a] et primitia et ut solvatis nobis, omnibus annis, per censum, XV fogazas obtimas et uno ariete vivo; et si non potueritis arietem habere, ut donetis uno porco solidare et II sestarios vini et VI sestarios ordei".
>
> Doc. 209 (entre els anys 1101 i 1109). Han de donar, per un alou segurament situat a Erdau (o Yardo): "per unumquemque annum dent ad canonicos Sancti Vincentii XXX[a] panes obtimos et III sestarios vini et I arietem".

280. Sembla que un "confós" o "comfós" (un *confosso*, del llatí *confosum*) era un espai voltat de rases o valls. Vegeu: C. A. RIZOS, *Municipio de Graus III: Zona de Fantova*, Ed. Milenio, Lleida, 2007, p. 46.

Doc. 227 (any 1113). Per un alou situat a Fontova: "in unoquoque anno faciemus episcopo tale servitium: medium modii pulcre farine triciti et X sestarios ordei et X sestarios avene et unum porcum bonum unius anni, cum uno bono ariete, et si non potuerimus habere porcum, dabimus bonos II arietes et unum metrum obtimi vini".

Doc. 240 (any 1118). A Senet, per un capmàs: "facere VI panes et I perna de porch si occiderit et [I perna de] molton et I quarter de molton et I sester de avena et XX ovos et I cepo de teda talem quem [un animal] potuit portare et ipsa bestia de charreio si habet VIII° dies et ipsa ancha de bacha si in Ceneto [en morís alguna?] et ipsa decima de omnia que possidet et fidancas de directo quando ipse senior Sancti Andree [ho demani?] et banno de LX° solidos". Un altre capmàs havia de fer per "Natale Domini II^{os} panes et I perna de porch si occiderit et alia de molton per ipsum alode que dedit ipse senior de Sancto Andrea et I sester de avena". Un altre capmàs: "debet facere I^{a} perna de carn ad uno anno et ad alio I de molton et ancha de bacha". Un altre: "VIII pans et II pernas, I de porch si occiderit et alia de molton et [...] I sester ordei et XII ovos et ancha de bacha". I encara uns altres capmasos: "II sesters ordei, perna de porch si occiderit et alia de molton et ancha de bacha"; "I perna de molton et I sester ordei"; "III panes et II pernas, I de porch si occiderit et alia de molton et I sester ordei"; "I perna de porch et I sester ordei"; "IIII^{or} panes et I^{a} perna de porch [...] XII ovos et I^{a} emina ordei"; "IIII panes et I^{a} perna de porch [...] et XII ovos". I les diverses famílies de Bono havien de repartir-se el servei (*servicio*) i havien de donar com a cens "I perna de porch et alia molton et VI panes et I sester ordei et XII ovos et ancha de bacha". Un altre capmàs havia de lliurar un cert nombre de "panes, II pernas, I de porch si occiderit et alia de molton, et I sester ordei et ancha de bacha et XII ovos". A la població de Molsui, per un capmàs, calia donar "VIII° panes et perna de porch et I sester ordei et I^{a} emina de vino et XII ovos et IIII iornals". Un home havia de fer donació de "II panes et I sester ordei et media emina vino et [...]". Uns homes de Casós: "perna de porch et IIII^{or} panes et XII ovos". Una dona de Casós i uns homes de Vilaller: "II panes et I^{a} perna de porch et I sester ordei et I^{a} emina de vino". Un home de Molsui: "II panes et I sester avena et

media emina vino". Un home i una dona de Castanesa: "II panes et Iª perna de molton [i una] emina vino". Un home de Castanesa: "III panes et Iª perna de molton et I sester ordei". Uns homes de Riupedrós: "III panes et Iª perna de molton et I sester ordei". Un altre home "II panes et I perna de molton et I sester ordei". Un home de Peguera: "II panes et Iª spalla de molton et I sester ordei". Per un altre capmàs: "VII panes et Iª perna de porch et emina de vino et I sester ordei et XII ovos". A més, tots aquests homes de Sant Andreu de Barravés havien de fer fiança de dret, tenien un ban de seixanta sous i havien de pagar el delme de tot el que obtinguessin.

Doc. 246 (any 1121). Per una vinya situada a Santa Llestra: "nonum et decimum Sancto Vincentio et suis, et medium arietem et VI focazas obtimas et I sestarium vini et II sestarios, inter ordeum et avenam".

Doc. 271 (entre els anys 1126 i 1129). Amb relació a un alou a Calbera: "per unoquoque anno, IIIIª focazas obtimas et unas iuntas de molton aut una perna de porco et I emina de vino et I sester ordei".

Doc. 281 (entre els anys 1100 i 1130). Per una torre situada a Aguilaniu: "in unoquoque anno, VI denariatas cerae super altare Sancti Vincencii quod est in Rota ponetis, et ante episcopum cum perna una et VI panibus et sextario vini te semel in anno presentes et posteritas tua, et servias sicut franchus homo episcopo. Et episcopus faciat tibi bonum sicut franco homini". Adonem-nos que, en aquest cas, es fa esment d'una manera especial del fet que es tractava d'un home franc, que gaudia d'una certa franquesa i d'una relació especial amb el bisbe.

Doc. 283 (any 1131). Amb relació a un dret sobre l'ús de l'aigua, dins el terme de Roda d'Isàvena: "omnibus annis, festivitate Sancti Michaelis usque in festivitate Omnium Sanctorum, quo die ipsi facere voluerint, hoc est: bonos duos arietes in canale et VI sestarios forment et IIII sestarios de bono vino et veniant IIIIor de illis ad manducandum nobiscum tota die honorifice".

Doc. 285 (any 1132). Per un alou situat a Montanyana, a Giró: "per unumquemque annum, unum receptum de pane et vino et carne, nominato uno modio pane et VIII sesteros vino et de carne duos arietes et uno porcho de IIIIor solidos denarios.

FIGURA 19
La vall de Barravés i de "Sobre Sallent"

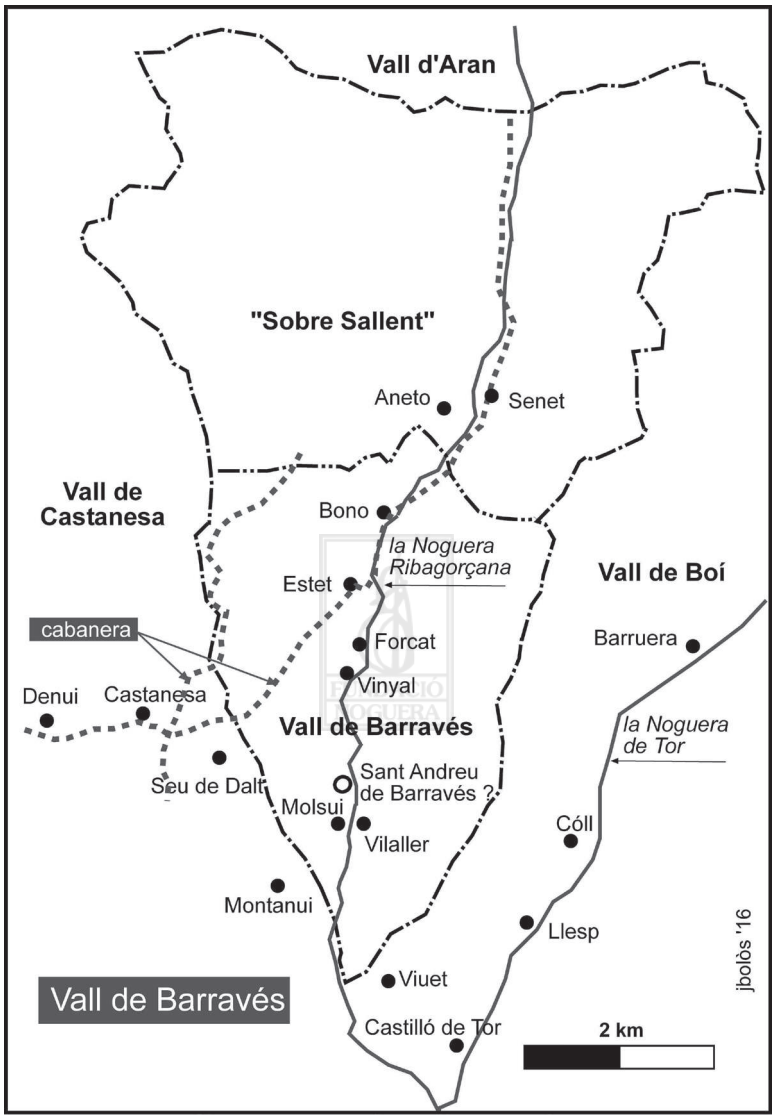

Mapa de la vall de Barravés, que s'estén al llarg del primer tram de la Noguera Ribagorçana. En un document escrit l'any 1118 (doc. 240), s'esmenten alguns dels seus pobles i les rendes que havien de lliurar a la comunitat de Sant Andreu de Barravés els habitants que vivien als diferents capmasos. Mapa: J. Bolòs.

Et istum receptum det si quis ex filiis aut de posterita nostra tenuerit Montaniana et Gerone".

Doc. 321 (any 1137). Per uns molins situats al terme de Roda: "uniusquisque annum detis nobis et successoribus nostris quatuor sesterarios frumenti et quatuor ordei pro algavara,[281] in festivitate Omnium Sanctorum".

A continuació podem traslladar totes aquestes dades a un quadre, cosa que ens permetrà de veure'n les característiques i de poder valorar els elements coincidents i les diferències que hi havia entre uns llocs i els altres.

Doc.	*Què*	*On*	*Any*	*Forment*	*Ordi*	*Civada*	*Fogassa o pans*	*Moltons*	*Porc*	*Vi*	*Ous*	*Altres*
130	alou	Roda	1076-1093	x	x	x		x		x		
161 I	hort	Roda	1100				x	x		x		
161 II		Roda	1100				x	x		x		
207	terres	Roda	1109		x		x	x	(x)	x		
209	alou	Erdau (?)	1101-1109				x	x		x		
227	alou	Fontova	1113	x	x	x		x	x	x		
240 I	capmàs	Senet	1118			x	x	x (perna i quarter)	x (perna)		x	teia (anca de vaca)
240 II	capmàs	Senet	1118			x	x	x (perna)	x (perna)			
240 III	capmàs	Senet	1118		x			x (perna)	X (perna)		x	anca de vaca
240 IV	capmàs	Molsui	1118		x		x		x (perna)	x	x	jornals
246	vinya	Santa Llestra	1121		x	x	x	x		x		
271	alou	Calbera	1126-1129		x		x	x	x	x		
281	torre	Aguilaniu	1100-1130				x		x	x		cera
283	aigua	Roda	1131	x				x		x		
285	alou	Montanyana	1132				x	x	x	x		
321	molins	Roda	1137	x	x							

FUNDACIÓ MOGUERA

281. Aquest mot correspon a la paraula *alifara* o *adehala*, que prové de l'àrab hispànic *aliḥála*, i de l'àrab clàssic *iḥālah*, que era una cessió de crèdit. En castellà *alifara* sobretot s'emprà amb el significat d'àpat que es feia per cloure i corroborar una venda o un conveni. Una *adehala* en canvi era el que es donava graciosament o el que s'establia com a obligatori sobre el preu d'allò que es comprava o s'arrendava.

Per establir una comparació amb altres comarques i per tal d'entendre millor aquests censos, podem veure allò que es pagava com a "cens", vers l'any 1400, a les parròquies de Serrateix i de Viver.[282] Quan vam estudiar el monestir del Berguedà de Santa Maria de Serrateix, arribàrem a la conclusió que calia distingir allò que s'anomenava "cens", que provenia del *censum* públic altmedieval, jurisdiccional, d'altres pagaments que derivaven del dret dominical sobre la terra (bàsicament, en aquesta comarca, l'anomenada tasca o onzè de les collites). Incloem, a sota, alguns exemples d'aquest "cens" jurisdiccional, amb relació a quatre masos de la parròquia de Serrateix i a dos masos de la parròquia de Viver.

Serrateix i Viver	*Any*	*Forment*	*Ordi*	*Civada*	*Pa*	*Carn*	*Diners*	*Ovella o cabra*	*Vi*	*Conill*	*Gallines (aviram)*	*Altres*
mas de Xeixelans[283]	c. 1400	x	x	x	x	diners	x	x	dolces de cércols		x	x
mas de la Roca	c. 1400	x	x	x		diners	x	x			x	x
mas del Camp[284]	c. 1400	x	x	x		diners	x	x		x		x
mas de la Call	c. 1400	x	x	x		diners	x	x				x
mas d'Albesa	c. 1400	x	x	x		diners	x	x	x		perdius	x
mas de la Vila	c. 1400		x	x		diners			x		x	x

Si comparem aquestes dades tretes dels documents de Santa Maria de Serrateix amb les del quadre precedent, ens adonem de les grans semblances que hi ha, fet que corrobora alguna de les idees que hem plantejat més amunt. Potser l'aspecte més diferent és que a Serrateix i a Viver no se solien lliurar porcs ni ous, però sí que hi havia l'obligació de donar gallines i fins i tot, en algun cas, conills o perdius. A més, en el cas de Serrateix, en ésser un document molt més tardà, ja hi havia hagut canvis, com pot ésser el fet que alguns pagaments es fessin en metàl·lic, en diners. En resum, creiem que a la Ribagorça, en molts casos, el cens no era només un cens sobre la terra, sinó que més aviat s'ha de relacionar amb el cens "públic" que ja trobà Pierre Bonnassie, als comtats

282. J. BOLÒS, *Diplomatari del monestir de Santa Maria de Serrateix...*, doc. 395, pàgs. 544-558.

283. Ara correspon al mas Cebers, a l'extrem sud-oest del terme municipal de Viver i Serrateix, al Berguedà.

284. Ara rep el nom de mas Santamaria; és situat a l'est del mas Cebers. Dins la seva propietat hi ha les terres de l'antiga masoveria de la Call.

catalans, en època carolíngia. Fins i tot, podem pensar que, inicialment, devia ésser una quantitat que es cobrava al conjunt de la població i que cada any es repartia entre totes les cases o masos (o capmasos) que hi havia; amb el temps, aquestes quantitats es pogueren fixar amb relació a cada explotació.

Enfranquiments i cartes de poblament

Més amunt, en parlar dels diferents tipus de documents, ja hem presentat alguns textos relacionats amb concessions d'alliberament personal. També, en les pàgines precedents, hem vist la importància de les franqueses concedides a pagesos en alguns termes de la Ribagorça, que permetien que una part dels homes es consideressin com a homes "francs", mentre d'altres eren considerats com a homes "feudals" (potser perquè eren part del "feu" o fisc del sobirà). Així mateix, hem fet esment de l'existència d'algunes cartes de franquesa o de poblament concedides pel monarca o per un senyor. A continuació farem una llista amb tot aquest conjunt de documents.

Doc. 35 (vers l'any 1050). Ramir I d'Aragó, fill de Sanç, donà a Galí de Sobàs (o Soàs) una torre anomenada "Avellana" (vers on ara hi ha Visallonga, fig. 41), situada a sobre del castell de Lasquarri, per tal que poblés aquest indret. Podia tenir com a alou la meitat de la vilanova, mentre que l'altra meitat l'havia de tenir per ell, el monarca, i pels seus fills i descendents. Galí podia eixamplar i ampliar mitjançant compres aquest domini, de tal manera que totes aquestes ampliacions les podria tenir lliurement (també com a alou). A més, gaudia de la franquesa (*illa francheca*) de no haver de donar la dècima (*decima*); pertanyia, per tant, a la categoria dels homes francs. Aquesta dècima devia ésser el delme laic, que corresponia segurament a la novena (que hem comentat més amunt).

Doc. 51 (any 1073). Ramon (*Raimundus*) i la seva muller Riquil·la (*Ricellis* o *Rechillis*), juntament amb llurs fills Joan (*Iohannes*) i Mir (*Miro*), donaren els delmes que tenien en llurs franqueses ("nostras franchedas") a Santa Maria d'Alaó, a Sant Pere i al bisbe Salomó ("et ad domnum Salomonem episcopum") i als clergues que hi vivien. Cal relacionar-ho amb el moviment de recuperació, per part de l'Església, dels delmes eclesiàstics. Reflecteix també la confusió que hi havia entre el delme eclesiàstic i la novena laica.

Doc. 52 (any 1074). Ricolf Marquès (*Ricolf Marches*) i la seva muller Madrona (*Matrona*), juntament amb llurs fills Isarn, Amat (*Amad*), Pere (*Petrus*), Mir i Bernat (*Bernard*), donaren els delmes que tenien en llurs franqueses ("nostras franchedas") a Santa Maria d'Alaó, a Sant Pere i al bisbe Salomó ("et ad domnum Salomonem episcopum"), a l'ardiaca Pere (*archidiaconum Petrum*) i als clergues que hi vivien. Podem assenyalar el mateix que en el cas precedent.

Doc. 69 (any 1078). Baró At de Felegars (*Baron At de Felegares*) i la seva muller Bonadona, i llurs fills Baró i Guillem (*Baron et Vilelm*), donaren els delmes de les franqueses (*franchezas*) que tenien al monestir de Santa Maria d'Alaó, a Sant Pere, a Ramon, bisbe de Roda (*dominum Raimundum episcopum*) i als clergues que hi vivien.

Doc. 70 (any 1078). Guillem Mir de Felegars (*Vilelmus Miro de Felegares*) i els seus fills Pere Guillem i Bernat Guillem (*Petrus Guilelmus et Bernardus Guilelmus*) donaren els delmes de les franqueses (*franchezas*) que tenien al monestir de Santa Maria d'Alaó i a Sant Pere a Ramon, bisbe de Roda (*domnum Raimundum episcopum*), i als clergues que hi vivien ("ipsos clericos qui in ibi commorantur vel adhuc commoraturi sunt"). L'hem de relacionar amb els tres documents precedents.

Doc. 85 (1081). Sanç Ramir, rei d'Aragó, concedí als homes de Sant Esteve del Mall privilegis amb relació a nombrosos "mals censos", que són especificats, dels quals en resten alliberats per sempre més. Continua exigint, però, la novena, la justícia, la host, el carnalatge i el transport fins als castells de les terres frontereres. Devien tenir problemes per proveir-se sobre el territori els habitants d'aquestes fortificacions de la marca aragonesa.

Doc. 124 (vers l'any 1093). Ramon Dalmau, bisbe de Roda, alliberà Fortuny avin Roman, el seu fill, Joan avin Roman, i els seus nets, per l'alou que tenien i que havien adquirit. A canvi d'aquesta carta d'alliberament, el bisbe rebia una vinya al lloc anomenat el Morral. Establí que li fessin el servei que devien els homes de la Ribagorça lliures i francs a llur senyor. Aquesta concessió fou confirmada posteriorment per Ramon Guillem, bisbe de Barbastre (i de Roda) (1104-1126). Un primer aspecte sobre el qual ens podem qüestionar és sobre si aquests homes eren musulmans o més aviat, gairebé segur,

eren mossàrabs; en parlarem més endavant. També veurem que, a l'est de Montsó, hi ha un lloc encara ara anomenat Roman (o Romano).

Doc. 130 (vers els anys 1076-1093). El bisbe Ramon Dalmau concedí una carta *ingenuitatis* als seus fidels Oriol Baró i Bernat Baró, alhora que els cedí un alou que antigament era dins del terme de Roda. Els que rebien aquesta carta i llurs successors havien de tenir aquest alou per Sant Vicenç i pels seus clergues. Podem considerar que aquests dos germans esdevingueren homes francs o ingenus del bisbe.

Doc. 309 (any 1135). Ramir II, rei d'Aragó i de Pamplona, concedí una carta de llibertat als homes de Cornudella, a precs de Bernat de Meitat. Els alliberà de pagar el dret de ferreria (o fàbrega), de la sofra i del tragí (o carreig), que feien en temps dels seus avantpassats. També eren francs de pagar amb relació als casos d'homicidi, tal com ja havia concedit el seu germà.

Com veiem, en la col·lecció de documents annexa, publiquem una carta de franqueses de Sant Esteve del Mall (doc. 85) i la carta de poblament de Cornudella (doc. 309). Amb relació a aquest mateix país de la Ribagorça i als segles que estudiem, es van concedir altres cartes de poblament als habitants d'Alquèssar (1069), Casterlenes (1078), Lumberres (1081), Lecina (1083), Estadella (i Montsó) (1090), puig o castell de Barbastre (1099), Naval (1099), Barbastre (1100), Puig Giró (1098-1114), Montsó (1130), Benavarri (1137), etc.[285] En altres apartats, comentarem algunes d'aquestes concessions.

Comunitats

Podem començar aquest apartat en un moment molt reculat, fins i tot anterior a quan es creà el bisbat de Roda. L'any 909, ja hi havia una comunitat d'homes de Roda que es posaren d'acord per tal d'intentar negociar amb els àrabs en una situació desesperada. Segons Ibn Idhārī, arran de l'algarada que feu Muhammad al-Tawil contra aquestes terres pirinenques, els habitants de Roda, davant de la greu situació de perill, atès que l'expedició de saqueig era al

285. Vegeu: M. L. LEDESMA, *Cartas de población del reino de Aragón en los siglos medievales*, Institución Fernando el Católico, Saragossa, 1991.

Pallars, van voler pactar una rendició, que no fou pas acceptada pel cabdill islàmic, que, l'any 909, va destruir el castell de Roda d'Isàvena. El text original, traduït al català, diu: "se li dirigí un missatger de part de la fortalesa de Roda que desitjaven la pau a canvi d'ostatges i de pagar tribut (*gizya*). Però, en no accedir-hi, fugiren de la fortalesa i l'abandonaren, amb la qual cosa [al-Tawil] avançà cap allà i la destruí".[286]

El pes de les comunitats pageses en aquestes terres ribagorçanes era important. Les comunitats s'organitzaven, per exemple, amb relació a l'ús de les pastures o de les terres forestals, a l'obtenció de la sal o, fins i tot, a l'ús d'alguns espais de conreu, com podien ésser uns horts. Les comunitats de vegades construïen l'església del lloc. Algunes vegades podien també edificar molins. Sempre defensaven llurs interessos enfront dels interessos dels habitants de les poblacions veïnes. D'altra banda, els senyors moltes vegades intentaren de frenar, d'erosionar i de desfer l'existència i el creixement de la força de les comunitats rurals. En resum, en aquestes terres de muntanya, el pes d'aquestes agrupacions de veïns d'un lloc podia ésser molt notable. I això era així, fins i tot, en terres sota domini musulmà, com hem pogut veure a Jusseu o Aguilaniu (doc. 10, any 987).

En la documentació que publiquem, trobem sobretot reflectida l'existència de comunitats rurals en les dotalies d'esglésies i també en textos fets arran d'alguns conflictes. En podem parlar breument.[287] Pel que fa a les dotalies, trobem, en la consagració de Visalibons (doc. 37, fig. 25), l'esment clar que, "per preces de illos homines de Villa Luporis", el bisbe Arnulf del comtat de Ribagorça, l'any 1060, va anar a consagrar l'església d'aquest lloc. En el mateix document, se'ns diu que tots els homes de Visalibons s'havien compromès a donar delmes i primícies de tot allò que tenien i també a fer les donacions i les oblacions a què estaven obligats, a més de lliurar llibres, calzes, creus i tot el que calgués per a l'església. De fet, al bisbat d'Urgell (per exemple al Berguedà), trobem alguns exemples de dotalies amb aquestes mateixes característiques, sense que, de vegades, el promotor de l'església

286. D. BRAMON, *De quan érem...*, pàg. 249.

287. Guillermo Tomás, en la seva tesi doctoral, en parla d'una manera molt més extensa. G. TOMÁS FACI, "La organización del territorio…", pàgs. 144-145 i també pàgs. 92 i 122.

ni fos un senyor, ni fos el mateix prevere del lloc.[288] A més, fins i tot en el cas que la construcció de l'església no fos promoguda per la comunitat d'habitants del lloc, això no impedia que les principals famílies de la parròquia fessin importants donacions, com trobem en molts casos, com ja hem comentat més amunt. En els documents publicats, veiem diverses dotalies en què hi participaren gairebé tots els pagesos aloers del lloc: Sant Esteve del Mall, Güel, Fontova, Campo, etc. Com ja hem assenyalat, el fet que s'hi esmentin tants noms de persones i de llocs és molt interessant a l'hora de fer estudis lingüístics sobre els antropònims i, també, si volem conèixer l'organització del territori o, com hem vist, si perseguim valorar la importància de la propietat alodial. En tornarem a parlar més endavant.

Un altre cas semblant al de Visalibons és el de l'església de Santa Maria i Sant Climent de Merli (fig. 48). En aquest cas, també es feia esment que els "vicini eiusdem ville et alii de aliis locis dederunt de suis bonis in die illa dedicacionis predicte ecclesie". Era l'any 1122 (doc. 250) i el bisbe era Ramon Guillem de Roda i Barbastre. Cal assenyalar, però, que, en aquest cas, els primers que feren la donació foren el senyor Berenguer Gombau i la seva muller, i també Arnau Guillem, Bartomeu i la senyora de *Puiol*.

Com hem dit, de vegades trobem reflectida l'existència d'una comunitat rural arran d'enfrontaments per l'ús de l'espai i per l'establiment dels límits de les terres que depenien de cada comunitat. En el conjunt de documents de Roda d'Isàvena, en tenim dos exemples molt clars. Un primer cas. L'any 1070 (doc. 45), hi hagué un acord entre els homes de Serradui i els homes de Sant Esteve del Mall ("homines de Sancto Stefano et de Sadarrue"), per evitar la repetició de les baralles que hi havia hagut per un hort que Baró Mir, "abat" de Sant Esteve, i els seus clergues havien construït en el lloc on hi havia els molins que tenien a l'Isàvena (fig. 14).[289] Aquest hort havia estat ocupat pels homes de Serradui ("venerunt homines de Sadarrue et invasserunt illum ortum"); devia ésser situat al nord-est de la Pobla de Roda.

Un segon cas. Trobem l'esment d'unes comunitats, també amb relació a una qüestió de límits, arran d'una concòrdia signada per Ramon, bisbe de Roda, per Sanç Ramir, comte de Ribagorça, i

288. C. BARAUT, "Les actes de consagracions d'esglésies del bisbat d'Urgell (segles IX-XII)", *Urgellia*, 1, 1978, pàgs. 11-182.

289. G. TOMÁS, *Montañas, comunidades y cambio social...*, pàg. 66.

per diversos homes a l'església de Sant Pere de la Ribera, feta entre els anys 1093 i 1094 (doc. 131; figs. 14 i 39A). S'hi diu, per exemple, que hom acordà que els homes "feudals" de Roda disposessin de les terres que antigament van tenir al terme de Güel ("laudatum est quod homines de Rota habeant illas terras quas antiquitus habuerunt in termino de Gudul"). De la mateixa manera, els homes de Güel podien tenir les terres que havien posseït ("homines de Gudul habeant suas terras fectivas quas antiquitus habuerunt"). En aquest mateix document hi ha també alguns aspectes interessants amb relació a l'ús de l'espai. Per exemple, els homes de Roda podien tenir allò que volguessin de Montoliu, amb l'obligació de no trencar les espones o marges (segurament de pedra) que s'haguessin construït en aquestes terres ("preter hoc quod spondas non frangant de illis terris"). També s'hi assenyalava que, conjuntament, els homes de Roda i els de Güel poguessin dur-hi a pasturar llurs animals i recollir-hi llenya, mentre no malmetessin el lloc, ni envaïssin potser un vedat ("quod habeant simul Rota et Gudul pascere et ligna colligere, preter hoc quod malum non faciant, nec quod vetitum fuerit non invadan").

D'altra banda, també podem assenyalar que la simple consecució d'una carta de franquesa col·lectiva ja presuposava una certa col·laboració dels habitants d'un lloc per tal de demanar-la i d'aconseguir-la. En aquest sentit, podem cridar l'atenció sobre la concessió feta per Sanç Ramir d'Aragó, l'any 1081, als habitants de Sant Esteve del Mall (doc. 85): "vobis omnes homines de Sancte Stephano de illo Mayllo". Trobem un cas semblant amb relació als homes de Cornudella (doc. 309), on, l'any 1135, el rei va concedir una carta de llibertats i de franqueses als habitants d'aquest lloc: "facio hanc cartam ingenuitatis vos totos homines de Cornudella".

És molt interessant veure com, lentament, dins les comunitats d'aquestes valls i d'aquests pobles dels Pirineus i dels Prepirineus, van prendre importància una o unes famílies que esdevingueren l'elit dirigent de la població o del territori. Ja n'hem parlat una mica en estudiar l'aparició dels senyors laics locals. G. Tomás en parla detingudament, tot aprofitant les dades incloses en els anomenats rotlles de Benasc i de Vallabriga, que permeten descobrir la situació de la família de Sança de Benasc i dels seus dos marits, Enard i Apó Galí, a la primera meitat del segle XI.[290]

290. G. TOMÁS FACI, "La organización del territorio...", pàg. 150.

El mateix historiador també assenyala el fet que a Erdau, l'any 1018, es parlés d'un senyor, d'uns veïns majors i també d'uns veïns menors. En la consagració i dotalia de Nocelles, l'any 1023 (doc. 29), es fa esment de la població, dels nobles i dels homes francs ("devotissimum populum et nobiles et francos"). Hom pot considerar que els primers esments del mot *senior*, que ja trobem a la fi del segle X (abans per tant de l'arribada de la dinastia navarresa), només feien referència a personatges preeminents dins les diverses comunitats rurals.

Amb relació a la consolidació d'algunes comunitats locals, també cal mencionar la gran importància que hi tingué l'Església. L'església parroquial era on es reunien els veïns, al cementiri era on s'enterraven els parents i el cobrament dels delmes obligava a delimitar aquest espai eclesiàstic (que solia coincidir amb l'espai econòmic pobletà). A més, la tria del prevere i dels clergues de l'abadia feia néixer un altre lligam dins la comunitat, que sovint podia intervenir en l'elecció. D'altra banda, fins i tot s'ha dit, encara que pugui ésser sorprenent, que l'existència d'una senyoria —laica o eclesiàstica— va poder ésser un element que també afavorí la cohesió dins la comunitat local.

Un terme que és interessant a l'hora d'aproximar-nos al coneixement de les comunitats rurals és el de *veí*. L'esment del mot *veí* té una potent connotació comunitària, atès que ésser veí d'un lloc no implicava només residir-hi, ans també fer part del col·lectiu d'habitants d'aquesta població. Tal com assenyala G. Tomás, força aviat trobem que es fa esment d'una *vicinitate* a Erdau o d'un *vicinatus societatem* amb relació a Roda.[291] De fet, el mot *veïnat* és molt usual arreu de les comarques catalanes i, fins i tot, a la Cerdanya, ja hi havia, des de l'alta edat mitjana, un poblet de *Vicinulas*, actualment el lloc abandonat de Vencilles.[292] A continuació, podem veure en quins documents d'aquesta col·lecció diplomàtica es fa esment dels veïns:

> Doc. 17 (any 999). Arran de la consagració de l'església pallaresa d'Eroles, per part del bisbe de Ribagorça, es feu esment dels seus veïns: "pro preces de Isarno abbate et Erimondo seniore et de ipsos vicinos, in locum venerabilem, ad consecranda ecclesia". Hom menciona els veïns del lloc, tot i haver-hi un senyor.

291. G. TOMÁS FACI, "La organización del territorio...", pàg. 413.

292. J. BOLÒS – V. HURTADO, *Atles dels comtats de Cerdanya i Berga (v 788-990)*, Rafael Dalmau editor, Barcelona, 2015, pàg. 33.

Doc. 75 (any 1080 [-1118]). En un document fals relacionat amb l'església de Tolba, presumptivament escrit pel bisbe de Roda, s'hi afirmava: "et hoc exemplo vicini de villis de Falces, de Viacampo et de Losarz et de Castro Galeph et de Monmesua et Benavarr dederunt ibi de bonis suis, et de aliis villis de quibus per longum est enarrare promisserunt ibi facere adiutorium". Cal tenir present que segurament aquest document no fou escrit el segle XI, sinó més tard. Com veiem, s'hi esmenten els veïns de les viles de Falç (devia ésser situada al costat del castell), de Viacamp, de Lluçars, de Castigaleu, de Monesma (ara hi ha un poblament molt dispers) i de Benavarri.

Doc. 250 (any 1122). Arran de la consagració de l'església de Santa Maria i Sant Climent de Merli (fig. 48), es feia esment dels "vicini eiusdem ville et alii de aliis locis dederunt de suis bonis in die illa dedicacionis predicte ecclesie". En aquest cas també es mencionava l'existència d'uns veïns de Merli i de les poblacions veïnes.

Doc. 316 (any 1136). En la donació de l'església de Benavarri, per part del monarca, al bisbe de Roda, s'hi deia "cum consilio et laudamento de illo episcopo et archidiacono, et de suis vicinis".

La realitat social que trobem a les planes de Montsó i de la Llitera segurament en molts aspectes era molt semblant a la que hauríem trobat, una mica més tard, a la rodalia de Balaguer o bé a la plana del Segrià. El sistema d'ocupació i de repoblació del territori, amb uns promotors de l'ocupació que atreien uns companys que els havien d'ajudar en aquesta tasca, resta ben reflectit en alguns documents relacionats amb el terme de Montsó i, després, també el trobem molt ben documentat en les terres properes a la capital de la Catalunya de ponent. Parlarem d'aquestes comunitats rurals, més endavant, a l'apartat proper.

Diguem, per acabar, que l'ús compartit de l'aigua degué tendir a consolidar les comunitats rurals. Mentre a les valls pirinenques els drets d'ús compartit de les pastures servien per a unir els habitants dels llocs, en les terres més meridionals del bisbat de Roda (i després del de Lleida), en alguns indrets, va caldre que els pagesos es posessin d'acord a l'hora de repartir l'ús de l'aigua, per tal de mantenir les séquies netes, ben escombrades, i també quan calia, d'una manera regular, refer les rescloses o paixeres. I, com es desprèn del que veurem amb relació a la segona mei-

tat del segle XII i al segle XIII, també hi havia, en les terres de repoblació, altres realitats que unien les comunitats: per exemple la senyoria, la parròquia o el bestiar. De fet, els senyors, en les planes meridionals, en concedir les cartes de poblament, sovint forçaven que es creessin noves comunitats rurals: feien pressió per tal que es concentressin les poblacions disperses i alhora obligaven els pagesos a tenir un sol molí, un sol ferrer o un sol forn (cosa que, evidentment, feia més fàcil el cobrament de les rendes derivades d'aquests monopolis senyorials). Aquests pagesos que gaudien dels privilegis definits en una carta de poblament, que restaven reclosos dins els murs (de pedra o de tàpia) d'un castellnou o una vilanova, havien de tenir uns forts lligams entre ells; ja en parlarem quan estudiem la fi del segle XII i el segle XIII, en un proper volum.

El paper de les dones

Estudiar la història de les dones és estudiar la societat medieval. Certament, les dones no tenien el mateix pes que els homes, en aquests segles X-XII, tanmateix tampoc no eren pas "invisibles", d'acord amb allò que ens diuen els documents que han arribat fins a nosaltres.[293] En primer lloc, trobem les dones al costat de llurs marits, quan es feien donacions, compres o vendes. Això era normal en el conjunt de comtats catalans, a causa de l'existència del dècim, desena part dels béns que el marit donava a la seva muller arran del casament. En aquest comtat de la Ribagorça no es fa esment d'aquest dècim (de tradició visigòtica), però ben segur que devia existir, tal com ho demostra el fet que la muller sempre signi al costat del seu marit. Així ho veiem en un gran nombre de casos, per exemple els següents:

> Doc. 22 (any 1015). Galitó i la seva muller Argileva vengueren, per vint-i-un sous, a Garan Aç, a Radulf i a la seva muller Locorosa, i a Anaga i a la seva muller Valdiró, un molí situat al lloc de Sant Pere de la Ribera.
>
> Doc. 86 (any 1082). Ermengol, fill de Regal, i la seva muller Estefania, filla de Ginculina, donaren a Sant Vicenç de Roda un home, de la vila de Beranui, anomenat Bràdila, juntament amb la seva muller Ànglia.

293. Amb relació a la història de les dones a l'edat mitjana: Teresa M. VINYOLES, *Història de les dones a la Catalunya medieval*, Pagès editors i Eumo editorial, Lleida i Vic, 2005.

Doc. 117 (anys 1085-1092). Miró i la seva muller Ginta vengueren a Brocard i la seva muller Caritat una vinya situada al terme del castell de Roda, al lloc anomenat Llastanosa, pel preu de vuit sous, a canvi d'alguna cosa que tingués aquest valor.

A continuació, fem un quadre on s'esmenten totes les dones que tenen un paper primordial en algun dels documents que publiquem en aquest diplomatari.

Document	*Data*	*Nom*	*Actuació*	*Situació social o familiar*
46	1071	Odolina	donació	viuda
50	1073	Adelgarda	venda	viuda
89	1064-1092	Esmessèn	beneficiària	muller
91	1063-1085	Girberga	venda	viuda
98	1086	Ava	venda	viuda
101	1087	Esmessèn	donació	muller
103	1089	Maria de Sossiats	donació	viuda
132	1076-1094	Esquiva	consanguinitat	muller
133	1085-1094	Maria	venda	muller
137	1095	Caritat	testament	viuda
138	1096	Girberga	testament	viuda
183	1103	Almizaria de Castre, Àngela	donació	senyora
185	c. 1103	filla de Ramon Arnau	beneficiària de testament	filla (amb tutor)
198	1105	Riquelda	bescanvi	viuda?
201	1106	El·liarda	venda	muller
211	1110	Sança	venda	viuda
216	1110	Beatriu	donació	comtessa, viuda
222	1112	Jimena Gonzálviz	donació	viuda
247	1122	Antònia	donació	viuda
261	c. 1113-1126	Or	venda	viuda
289	1133	Urraca	evacuació	viuda
292	1133	Ermengarda	donació	viuda
328	1139	Maria	donació	viuda
357	1104-1134	Ermengarda	donació	senyora, viuda
360	1104-1134	Riquel	donació	viuda?

Hi veiem l'existència de diverses realitats. Hi descobrim dones que pertanyien a la noblesa, d'altres que havien estat casades amb homes rics i també hi trobem dones pageses que compartien les terres amb el seu marit. Molt sovint, quan la dona pren la inicia-

tiva i actua, de vegades acompanyada dels fills o filles, és perquè el seu marit ha mort. A partir d'aquests exemples, és difícil de determinar el paper de la dona en la societat de la Ribagorça de vers l'any 1000; només podem assegurar que no era pas invisible i que, en alguns casos, podia arribar a tenir un paper important en certs actes socials, d'una manera semblant a allò que trobem en la resta dels comtats de la Catalunya Vella. A continuació, fem una llista amb un breu resum de cadascun dels casos esmentats més amunt.

Doc. 46 (any 1071). Odolina, dona, va fer lliurament a Sant Vicenç de Roda i al bisbe Salomó de la meitat de les seves cases; l'altra meitat l'havia donada a la seva filla (l'únic dels fills que havia tingut que encara era viu).

Doc. 50 (any 1073). Adelgarda, amb els seus fills, vengué al bisbe Salomó una casa situada a la ciutat de Roda, amb la seva cort, pel preu de quatre sous.

Doc. 89 (anys 1064-1092). Arnau donà a Ermessèn i als seus fills, Queno, Bernat Mir i Arnau, la parròquia d'Erist (o Grist), dues vinyes i tres terres. A canvi, rebé uns drets que Ermessèn i els seus fills tenien sobre l'església de Sant Martí de Benasc.

Doc. 91 (anys 1063-1085). Girberga i la seva filla Bonassia vengueren a Sanç At una vinya que tenien al lloc d'Ivó, a la Corona, pel preu de quatre sous.

Doc. 98 (1086). Ava vengué als canonges de Sant Vicenç de Roda la meitat de la vinya que tenia a Llastanosa, que li provenia de compra, pel preu de setze sous.

Doc. 101 (1087). Ermesèn, filla de Serfdedeu, muller d'Arnau Garcés, d'acord amb el consell del seu pare, dels seus parents i del seu marit, donà a Sant Vicenç de Roda el seu cos i la part de l'herència paterna que tenia a Corbera (municipi de Beranui), formada per terres, vinyes, horts, canemars, cases, arbres i pels homes que les treballaven.

Doc. 103 (any 1089). Maria de Sossiats, d'acord amb els seus fills Joan i Arsèn, donà al seu gendre Domènec i a la seva muller —que també devia ésser filla seva— Jordana la casa de Sossiats, dins del terme del castell d'Iscles. Maria, Domènec i Jordana es comprometien a lliurar a Joan i Arsèn un cafís de forment i un cafís d'ordi durant tres anys, com a pagament dels drets que aquests dos germans podien tenir sobre la casa. A més, Joan —que devia ésser el fill gran—, d'acord amb el

costum del lloc, tindria dot. Maria esdevindria senyora de tot allò que tinguessin o adquirissin Domènec i Jordana i aquests —gendre i filla— la servirien d'acord amb llurs possibilitats i la tindrien per mare i ella els tindria com a fills.

Doc. 132 (anys 1076-1094). Bertran lliurà a Sant Vicenç de Roda un mas, a causa de l'enfrontament que hi havia entre la seva dona Esquiva, filla del comte de Pallars Jussà, i el bisbe, pel fet que aquest afirmava que ella tenia lligams de consanguinitat amb el donador; feu aquesta donació per evitar l'excomunió del bisbe. Investigat pels homes millors i pels més vells, hom trobà que no hi havia cap lligam més enllà de la cinquena generació. Al capdavall del document, el bisbe Ramon acceptà que Bertran visqués tranquil amb la seva muller.

Doc. 133 (anys 1085-1094). Maria i el seu marit Nunyo vengueren a Folc i als seus nebots la meitat d'un alou situat a la riba del Cinca (potser a Coscojuela de Sobrarb), format per terres, vinyes, llinars, arbres i per l'església de Sant Vicenç, a canvi de cent sous.

Doc. 137 (1095). Caritat, muller del senyor Brocard, donà el seu cos i la meitat de les seves possessions a Sant Vicenç de Roda. L'altra meitat la deixà a esglésies, preveres i pobres.

Doc. 138 (1096). Girberga en el seu testament feu donacions a Santa Maria de Lavaix, als seus fills i filles, i a Sant Vicenç de Roda.

Doc. 183 (1103). Almizaria de Castre i Àngela donaren, a Santa Cecília de Fontova i a Ramon, abat (o rector) d'aquesta església, un capmàs situat al terme de Fontova; també cediren una coma i una vinya.

Doc. 185 (c. 1103). Ramon Arnau, en el seu testament, deixà un alou situat a Fontova a la seva filla, amb la condició que el seu germà, Guillem Arnau, actués com a tutor ("senior et antparator"). Guillem Arnau rebé tota la resta de l'alou que tenia Ramon Arnau.

Doc. 198 (1105). Riquelda donà als canonges de Sant Vicenç de Roda una terra situada a Llastanosa, a canvi de rebre'n una altra de situada al "vilar de Lotger" (dins el mateix terme de Roda) i a canvi d'un argenç.

Doc. 201 (1106). El·liarda i el seu marit Ponç Roger vengueren als canonges de Sant Vicenç de Roda un alou situat a Lasquarri, pel preu de cent seixanta sous de diners.

Doc. 211 (1110). Sança i els seus fills, Mir Arnau i Galí Arnau, vengueren a Guillem Arnau, sagristà de Sant Vicenç de Roda, la meitat d'una vinya situada sota el puig de "Coma Llegosa", a canvi d'un sou i mig.

Doc. 216 (1110). La comtessa Beatriu donà a Santa Maria i Sant Vicenç de Roda una almúnia situada al territori de Castre, que li havia lliurat el seu marit, el comte Sanç Ramir, com a dot. També cedí una quantitat de sal de la salina que hi havia en aquest lloc.

Doc. 222 (1112). Jimena Gonsálviz feu donació a Santa Maria i Sant Vicenç de Roda, per a la seva ànima i la del seu senyor Diego Gonsálviz, el monestir de Santa Maria de la vila de Torre de Álvar Fáñez. Hi afegí una devesa que havia estat de la seva neboda Elvira Díaz i alguns altres béns.

Doc. 247 (any 1122). Antònia, amb els seus fills Arnau i Guillem, feu donació del seu fill Bertran a la canònica de Sant Vicenç de Roda, juntament amb un alou i amb dos homes, Ramon Altemir i Baró Albí, el primer dels quals juntament amb la seva dona, Maria.

Doc. 261 (c. 1113-1126). Or i les seves filles Cet, Ermessèn i Blanca, vengueren per quinze sous a Bernat, ardiaca de Sant Vicenç de Roda, un alou, format per uns casals que tenien a la vila de Benavarri, a sota de l'església.

Doc. 289 (any 1133). Urraca, muller de Rotllan Ermengol, renuncià a un home, que li havia deixat el seu marit, anomenat Bertran, que vivia en una tinença que era seva, situada a la vila d'Esdolomada, a Vilanova; ho feu a canvi de quinze sous de diners.

Doc. 292 (any 1133). Ermengarda donà a Sant Vicenç de Roda el seu fill Bernat, per tal que esdevingués canonge. A més, lliurà un home a Esdolomada, amb el seu capmàs i amb tota la seva heretat. Aquesta possessió li provenia del seu marit, Ramon Rotllan, com a dot.

Doc. 328 (any 1139). Maria i el seu fill Guillem donaren a Arnau de Sanaüja i a la seva muller Sança l'heretat que tenien a la vila de "Busa", allò que tenien a Castre i el castell de Santa Llestra, amb la vila i el terme.

Doc. 357 (1104-1134). N'Ermengarda amb els seus fills lliuraren a l'església de Santa Maria de Güel un canemar situat al lloc de Balassanç.

Doc. 360 (1104-1134). Riquel, juntament amb el seu germà, donà a l'església de Santa Maria de Güel una terra situada al terme del castell de Güel.

Recordem, per acabar, el paper de Sança, dona segurament de la vall de Benasc, que primerament es casà amb un home foraster ben situat, Enard, i que, quan enviudà, es va maridar amb Apo (o Ap), un home de la vall mitjana de l'Isàvena, de la Ribagorça estricta. Com hem vist, pertanyia a la noblesa local. La coneixem bé a causa d'haver-se conservat un gran nombre de documents, sobretot compres, que feu al costat dels seus dos marits.

Els andalusins (musulmans i cristians) abans i després de la conquesta

No pretenem pas fer un estudi de la situació de les comunitats islàmiques abans i després de la conquesta. Darrerament, els treballs de Philippe Sénac han representat una aportació molt notable amb vista a conèixer aquesta realitat social. Ara només volem fer algun comentari sobre aspectes que creiem importants a l'hora d'entendre els documents que publiquem en aquest volum. Farem una llista dels esments que trobem en aquests textos, amb relació a comunitats cristianes que vivien en terra andalusina i a musulmans i mossàrabs que vivien en terres controlades pels sobirans cristians.

Hi ha un text, datat entre els anys 797-798, que és molt interessant per saber alguna cosa sobre com vivien els musulmans abans de la conquesta. És un text d'al-Udrí, en què s'explica una història relacionada amb els Banu Salama, que eren senyors d'Osca. En un cert moment, s'hi diu que Buhlūl "es dirigí cap a l'alqueria de Selgua (*Salqwah*) (fig. 20), al pla de *Barbitāniya*, del districte de Barbastre, on vivien una germana seva i el seu cunyat. [...] L'encarregat (*'amil*) dels Banū Salama en aquella alqueria de Selgua explotava els seus pobladors i els imposava tota mena d'obligacions. Un dels perjudicats era el marit de la germana [...]. Es trobà amb Buhlūl i el posà al corrent del que succeïa, però mentre era amb ell arribà un criat de l'encarregat i li ordenà que tornés sens falta. Buhlūl suplicà al criat que li permetés estar amb ell la resta del dia, però s'hi negà, dient-li: «Vine tu, treballa en lloc seu i te'l deixo.» Això passava en el temps de la collita i Buhlūl digué: «Encara acabaré tan malament que segaré la collita

de cereals dels Banū Salama si no procuro per mi»".[294] És un text molt il·lustratiu sobre les característiques de la societat i de l'economia d'aquesta població. Selgua és situat a la riba dreta del Cinca, davant de Montsó. Força lluny, a uns 1.300 m cap a l'oest de la població, hi ha un curs d'aigua anomenat la Clamor. Tanmateix, creiem que a les seves ribes no hi podia haver un espai irrigat gaire gran. En l'economia d'aquest lloc ben segur que era molt més important la ramaderia i l'agricultura de secà. Com podem veure en el mapa annex, almenys modernament, travessava aquesta població una cabanera. A més, les restes de reparcel·lacions esdevingudes en el període romà, visibles encara en la xarxa de vies actuals (moltes són orientades segons la parcel·lació premedieval B2 i la centuriació *Ilerda* A) i especialment evidents en el parcellari d'alguns camps (per exemple al sud del poble), fan pensar en una prolongada continuïtat pel que fa a l'aprofitament dels espais de secà que envolten aquesta població.

Per entendre més bé el món rural andalusí hem de tenir present que, com afirma Philippe Sénac, no hi havia pas una societat homogènia. Hi hauríem trobat nombrosos rics propietaris que vivien a les ciutats i que podien tenir gairebé el monopoli de les terres de conreu (que devien ésser treballades per jornalers o parcers). Sénac fa esment d'un home anomenat Iben Barbicula, que, l'any 1099, tenia cases a Barbastre i una almúnia i una torre prop d'Alquèssar (riu Vero amunt).[295] I aquesta realitat que trobem a Barbastre és exactament la mateixa que descobrim a Montsó o bé, gairebé mig segle més tard, a Lleida i al seu territori. Com assenyala Sénac, algunes famílies urbanes més importants solien tenir una notable quantitat de terres en un radi de quatre a cinc llegües (uns 20 km) entorn de les ciutats on vivien.[296] A més, sembla que, en zones més rurals, hauríem trobat realitats semblants. Sénac recorda un home anomenat *Yben Alfachi* (potser cal llegir Alfaquí), que tenia unes cases a la fortificació (*hisn*) de Tamarit de Llitera i que, alhora, tenia una almúnia.[297] I podem fer menció de molts altres exemples amb relació al territori que estudiem del Cinca Mitjà i de la Llitera. Pel que fa al terme de

294. D. BRAMON, *De quan érem...*, pàg. 189. Ens podríem qüestionar sobre si aquests cereals eren plantats en una terra irrigada o bé eren sembrats en una terra de secà. Allò que hi veiem actualment ens fa decantar cap a la segona possibilitat.

295. P. SÉNAC, *La frontière et les hommes...*, pàg. 136.

296. P. SÉNAC, *La frontière et les hommes...*, pàg. 137.

297. P. SÉNAC, *La frontière et les hommes...*, pàg. 137.

FIGURA 20
El territori de Selgua

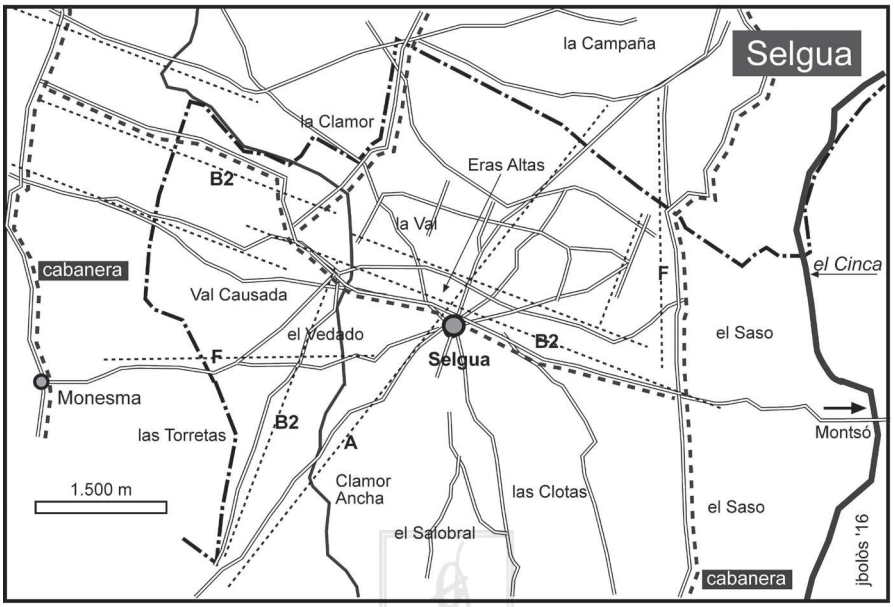

Mapa del terme de Selgua. Aquesta població, situada a l'oest de Montsó, a la riba dreta del Cinca, ja és esmentada en època islàmica, quan era una alqueria. Amb tot, podem assegurar que aleshores ja tenia uns precedents molt més antics, com testimonien els camins vells que travessen aquesta plana i s'encreuen en aquest lloc. L'economia de Selgua es basava en els cereals i la ramaderia, com reflecteixen les diverses cabaneres que solquen el territori.
Mapa: J. Bolòs.

Montsó, esmentem, com a exemple, que, a la fi del segle XI, Abin Habanon (de fet 'Abd al-'Aziz ibn 'Umar ibn Habnun) tenia cases en aquesta important població i una almúnia a la seva rodalia. També podem recordar un home musulmà anomenat *Galefon sarracenus* que, abans de l'any 1098, va vendre una part dels béns que tenia a Congel als cristians (doc. 146).[298] Fins i tot, sembla

298. P. SÉNAC, *La frontière et les hommes...*, pàg. 137. Sénac crida l'atenció sobre el fet que encara actualment hi hagi una partida de terres que rebi aquest nom Galafón, situada al nord de Selgua. Més endavant, en tornarem a parlar, d'aquesta possessió, i de les característiques que podia tenir (fig. 70).

que ell hi continuà vivint, atès que aquest antropònim, convertit en topònim (Galafón), ha arribat fins a l'actualitat (es conserva entre Castelló Ceboller i Barbastre), com estudiarem més endavant (vegeu fig. 70).[299]

A continuació, fem una relació dels documents inclosos en aquest diplomatari que esmenten poblacions cristianes sota domini musulmà, musulmans sota domini cristià i sobretot mossàrabs (del país o potser vinguts de terres més meridionals) que vivien en les terres conquerides pels senyors feudals.[300] Creiem que s'ha de fer una valoració adequada de les diverses realitats.

Doc. 10 (any 987). És un document bàsic per conèixer la pervivència de comunitats cristianes sota domini islàmic, ja en una data molt propera a l'any 1000. Ens mostra dues comunitats cristianes, una que habitava a prop del castell d'Aguilaniu i l'altra a Jusseu. Els homes d'Aguilaniu juraren, en l'església de Sant Sebastià, que tenien la tercera part d'un pou saliner com a heretat i que no havien comprat cap heretat dels homes de Jusseu, ni cap camp ni cap vinya. Feren aquest jurament per manament de Fortuny, prevere i jutge de tots els cristians de Lleida, sota el govern del visir Zamega. Aquest document permet d'assegurar un cert lligam dels homes d'aquestes contrades amb la capital lleidatana.

Doc. 14 (any 996). El bisbe Jaume (o Jacob) va consagrar l'església de Santa Maria de Güel, situada al comtat de Ribagorça. És curiós que en aquest indret tan proper a Roda vingués a consagrar l'església aquest bisbe mossàrab. Cal dir, amb tot, que la major part de la historiografia considera aquest document com a fals. Caldria, però, distingir aquells elements que són certs —que n'hi ha— d'aquells que no ho

299. Encara que sigui ja un indret molt allunyat del territori que estudiem, és significatiu saber que, l'any 1097, Pere I d'Aragó donà a *Petro de Almaria*, a Arascués, "illa medietate de illa alode qui fuit de Ivin Zevala, in cassas, terras, vineas, olivas, molinos et toto quod habuit in prenominato termino de Arascuasse" (A. DURAN, *Colección diplomática...*, 1965, doc. 65, pàgs. 91-92). Arascués és situat al nord d'Osca. Aquest alou després fou donat a la catedral d'aquesta ciutat aragonesa (docs. 88 i 91, pàgs. 113 i 116-117). És curiós d'assenyalar que quan *Petrus de Almaria* (molt probablement un mossàrab) feu testament, l'any 1116, va escriure diverses paraules en àrab (doc. 120, pàgs. 147-148).

300. No sabem pas si, amb relació als mossàrabs (o maçarecs) dels segles XI i XII, s'esdevingué un procés de migració semblant al que hi hagué amb els *hispani*, en època carolíngia. De fet, l'existència d'un *Petrus* vingut d'Almeria, esmentat en la nota precedent, així ens ho fa creure.

són. Podem assegurar que moltes de les donacions degueren ésser reals. No sabem, per contra, si hi ha algun aspecte cert amb relació a l'existència d'aquest bisbe anomenat Jaume (esmentat en algun altre document).

Doc. 16 (vers l'any 997-1043/1062). Segons aquest document, el mateix bisbe Jaume (o Jacob), que aquesta vegada es diu que era bisbe de Lleida, consagrà l'església de Sant Julià de la vila de Capella. En aquest cas, la falsificació encara és més evident, especialment quan n'analitzem la data. Amb tot, resten dos dubtes. El primer és sobre si les donacions esmentades són certes o no; és molt possible que existissin, encara que potser foren fetes en un moment una mica més tardà. L'altra fa referència al bisbe. ¿Quan es feu la falsificació, possiblement per part dels monjos del monestir de Sant Victorià, tenien una informació certa sobre l'existència d'un bisbe Jaume de Lleida, el nom del qual van utilitzar per a fer més creïble el document que estaven escrivint, ja cap a mitjan segle XI? Només és una sospita, que certament serà gairebé impossible de confirmar.

Doc. 99 (any 1086). Julià, bisbe de Saragossa, cedí a Ramon, bisbe de Roda, la jurisdicció episcopal sobre les esglésies d'Estada, Estadella, Calassanç, Aguilaniu, *Kanalilgs* ("Canalills", potser a Sant Andreu), Torres del Bisbe (*vico Turres*), Mipanas i Suelves. És sorprenent que hi hagi aquest document tan tardà on s'esmenti encara un bisbe, que pretenia tenir jurisdicció sobre unes terres que en aquell moment eren a punt d'ésser ocupades pels reis d'Aragó (l'any 1089 es va esdevenir la primera conquesta de Montsó i, abans, ja hi havia hagut la conquesta d'algunes fortificacions properes). Podríem concloure dues idees (amb molts interrogants). En primer lloc, que encara hi havia comunitats mossàrabs en alguns d'aquests indrets. En segon lloc, que en aquest moment (contràriament al que passava un segle abans) ja no hi havia cap autoritat cristiana a la ciutat de Lleida.

Doc. 100 (any 1087). L'infant Pere Sanç (el futur rei Pere I d'Aragó) donà a Eiximèn Garcés una torre feta sobre la porta segurament del lloc d'Estada, juntament amb la mesquita, amb unes cases que havien estat de *Radima*, amb una altra casa que l'Eiximèn havia bescanviat amb *Ibn Borrelli* (que havia estat de *Zikri ibn Halidlu*), amb una part de l'heretat que fou

d'*Hobz* i amb una era que fou de *Zulema ibn Habdilbar*. Cal assenyalar que aquest *Ibn Borrelli* duia un nom clarament romànic i que no havia perdut la seva casa (ans l'havia canviat per una altra cosa).

Doc. 105 (any 1089). Concòrdia entre d'una banda Sanç, rei d'Aragó, i el seu fill Pere i de l'altra Ramon Dalmau, bisbe de Roda. S'establí que tots els delmes, les primícies, les oblacions i les defuncions de la vila de Montsó i del seu terme fossin de l'església de Santa Maria de Montsó. En restaven, però, exclosos uns maçarecs (*macarechos*)[301] que depenien de Sant Joan de Montsó i uns altres que depenien de l'església de Sant Esteve. També s'establí les parròquies i els llocs en què llurs habitants havien d'anar a batejar-se a Santa Maria de Montsó o bé que restaven sota la seva jurisdicció. Al final, inclou una llista de les almúnies de la Llitera que depenien de Santa Maria de Montsó i que eren situades al terme del castell de Montsó. És un document altament interessant.

Doc. 111 (vers l'any 1089-1090). Pere I d'Aragó, fill del rei Sanç, donà a Ramon Guillem i a Berenguer Gombau l'almúnia de *Medalaflag* i l'almúnia d'*Iben Gelar*, amb llurs termes (potser situades a prop de Sant Esteve de Llitera) (figs. 102 i 103). A més, els cedí, a la ciutat de Montsó, les cases que ja posseïen, encara que va retenir-ne la justícia. També feu donació d'un hort a la Sosa i d'un altre a l'horta de *Pugo* (Pui o Puidemoros, ara Pueyo de Santa Cruz). Els feu lliurament de la part dels horts que els toqués, possiblement en el repartiment que havien de fer entre els companys o socis.

Doc. 123 (any 1093). Guerau Ponç, vescomte, i la seva muller, Estefania, donaren a Sant Vicenç de Roda i al seu bisbe Ramon Dalmau el castell que antigament era anomenat "Castelló" (potser Castellonroi) i que havien pres als sarraïns.[302] Mentre els donadors visquessin només donaven la meitat d'aquest castell en feu. En aquest terme hi havia aprisions i séquies (*aqueductibus*), arbres fruiters, vinyes, horts, terres irrigades ("cum terris aqua rigatis et ab aqua longe positis") i conreades,

301. Encara, a la riba meridional de la Sosa, hi ha una partida de terres anomenada *Los Mazaricos*, els maçarics. De fet, aquests maçarecs, com veurem, segurament havien estat uns mossàrabs.

302. Tampoc no es pot descartar que no fos Castilló del Pla. Aleshores podríem pensar que l'Almúnia Alba correspondria al Mas Blanc. No és, però, gens segur.

amb muntanyes (en una de les quals s'alçava el castell), amb planes i valls. Els castlans que tinguessin el castell havien de retre homenatge al bisbe i als seus successors. A més, també donaven al bisbe Ramon Dalmau l'anomenada "Almúnia Alba", situada al terme de "Castelló" (potser Castellonroi), que l'havia de posseir com a domenge.

Doc. 143 (any 1097). Pere I, rei d'Aragó, donà a Sant Vicenç de Roda la mesquita d'*Iben Atalib* i unes cases, situades a la ciutat d'Osca, que eren de *Ferro Alharraz*, d'*Iben Karabueia* i d'*Abdella iben Rebel* i de la seva muller.

Doc. 171 (any 1101). El monarca Pere I va lliurar a Sant Jaume de Xalamera, en el dia de la consagració de l'església edificada en aquest castell, l'almúnia d'*Ibn Zahuda*, amb tots els seus termes. Establí també que aquesta església de Xalamera fos tinguda per l'església de Sant Vicenç de Roda. L'abat (o rector) de Sant Joan de Montsó renunciava a rebre els delmes d'aquesta almúnia que havien d'ésser donats a l'església de Sant Jaume de Xalamera.

Doc. 184 (any 1103). Dot Pere i la seva muller Clemència vengueren als canonges de Sant Vicenç de Roda l'alou de Montoliu (municipi d'Isàvena), que havien rebut de Pere Onofred i de Bernat Onofred, a canvi de cent mancusos d'or, que dedicaren a redimir llurs fills, que eren captius a Lerda. En aquesta venda també restà inclosa la meitat dels delmes del terme de Montoliu.

Doc. 212 (any 1110). Butlla "Spiritu Domini" adreçada a Ramon Guillem, bisbe de Barbastre (i de Roda). El papa Pasqual II hi exposava que el bisbe de Lleida havia fugit, arran de la conquesta islàmica, a les muntanyes de Barbastre. Això li servia com a justificació per tal d'establir que aquest bisbe es podria traslladar des de Roda i Barbastre a la seu episcopal de Lleida, quan fos conquerida aquesta ciutat. També li adjudicava el territori del bisbat, amb les valls de Bielsa i Gistau, amb l'abadia d'Alaó i el monestir de Sant Martí de Cavallera. Li confirmava, així mateix, les esglésies de Balaguer i de Tamarit, en indrets ja conquerits, i les terres de Fraga, Saidí i Ontinyena, quan ja fossin ocupades pels cristians. A més, li confirmava els delmes i els altres béns eclesiàstics de l'antic bisbat de Lleida, tal com ja havia concedit Urbà II. Aquest document fou fonamental quan trenta-nou anys més tard es

va conquerir la ciutat de Lleida. L'existència d'aquesta butlla també feu oblidar que a Lleida segurament hi havia hagut bisbes cristians als segles VIII, IX i potser X.

Doc. 245 (any 1120). Ramon Berenguer III, comte de Barcelona, acordà amb Avifilel, alcaid de Lleida, que, quan li lliurés diversos castells situats en el territori de Lleida, li facilitaria vint naus i *gorabs* que permetrien de transportar dos-cents cavallers fins a Mallorca. L'alcaid donà com a ostatges els seus fills i altres homes, i jurà fidelitat per Lleida, per Tortosa i per altres terres d'Hispània (això és Al-Andalus).

Doc. 317 (any 1136). Ramir II, rei d'Aragó, d'acord amb Teresa i amb la seva filla, donà a l'església de Sant Vicenç de Roda i als canonges una heretat situada a Borja (a l'oest de Saragossa), que havia estat de *Zahet Abolhacin*.

Evidentment, aquests documents no són pas els únics que s'han conservat amb relació a aquesta zona que fan referència a la situació dels musulmans i dels mossàrabs després de la conquesta reial. A continuació, per tal de conèixer quelcom més sobre aquesta realitat, ens aproparem a la situació dels eixarics i dels maçarecs. Podríem pensar que són dues paraules que reflectien la mateixa realitat; malgrat que inicialment vam dubtar, després de veure allò que en diuen els documents, no creiem pas que fos així.

El nom eixaric prové de l'àrab *al-šarīq*, que era aquell que tenia un contracte a mitges. De fet, eren musulmans sota domini cristià.[303] Els que ho han estudiat, assenyalen que llur situació jurídica podia variar des dels que eren possessors d'una terra per la qual pagaven una renda, fins als que eren homes amb una situació propera a la servitud; de fet, segurament, la situació que tenien va empitjorar molt amb el temps, immediatament després de la conquesta feudal. En trobem a la regió de Tortosa i també a Aragó.[304] Es documenten diversos eixarics tant amb relació a Osca, com també a prop de Montsó. En un document d'Osca, de l'any 1100, es fa esment d'un *xarich*. L'any 1106, en el testament dictat per Asuero Fafilaz, en favor dels canonges de la seu d'Osca,

303. Amb relació als eixarics: Brian A. CATLOS, *The Victors and the Vanquished. Christians and Muslims of Catalonia and Aragon, 1050-1300*, Cambridge University Press, Cambridge, 2004, pàgs. 181-191.

304. Pel que fa a Tortosa: Antoni VIRGILI, *Ad detrimentum Yspanie. La conquesta de Turtūša i la formació de la societat feudal (1148-1200)*, Universitat Autònoma de Barcelona – Universitat de València, València, 2001.

es mencionen dos *axaricos* que rebien el nom de Kalef i de Zaid, que vivien a l'almúnia de Pi (*Pinus*), propera a la localitat de Montsó. Podríem descobrir fàcilment altres exemples amb relació a la resta d'Aragó.[305] Tanmateix, hem de dir que en aquesta col·lecció diplomàtica no trobem esmentat cap vegada aquest nom. I amb això no volem pas dir que no hi hagués musulmans al sector meridional del bisbat de Roda després de la conquesta feudal. Sabem, per exemple, que, precisament a Aguilaniu, l'any 1085, hi havia homes sotmesos a lliurar la *mutegena*, que es pagava en espècie i que gravava precisament els musulmans (doc. 96). També sabem que, en algunes poblacions, com Puidemoros (ara Pueyo de Santa Maria) o Ripoll, situades al sud de Montsó, hi va haver una important comunitat islàmica, fins que hi hagué l'expulsió dels musulmans en època moderna.

Com hem dit, als documents d'aquest recull documental trobem la menció d'un altre terme, que creiem que no té pas el mateix significat. Al document 105, de l'any 1089, es fa esment del terme *macarechos*, que en la llengua romànica, en català, devia dir-se maçarecs (i en castellà *mazarecos*). Philippe Sénac creu que el nom maçarec havia de tenir el mateix significat que la paraula eixaric, força més difosa. En el seu llibre fa esment diverses vegades dels maçarecs de Montsó i, fins i tot, d'un barri de maçarecs que hi havia a prop de l'església de Sant Esteve.[306] Després els esmenta en parlar dels mudèjars i també en comentar la carta de poblament de Montsó de l'any 1169, quan es considera que els maçarecs havien d'ésser *franchos et liberos*.[307]

Hi ha diverses coses que són sorprenents i que fan que gairebé sigui impossible considerar els maçarecs com uns eixarics. D'entrada, podem assenyalar que és curiós que s'esmentin en un document que fa referència als delmes i a altres obligacions en principi eclesiàstiques. També sorprèn que aquests homes es relacionin expressament amb dues esglésies, Sant Joan de Montsó i Sant Esteve d'aquest mateix lloc. També és sorprenent que esdevinguessin "francs", enfranquits, una condició social que, com hem vist, era privilegiada. Amb relació a aquest nom, *maçarec*,

305. P. SÉNAC, *La frontière et les hommes...*, pàg. 467.
306. P. SÉNAC, *La frontière et les hommes...*, pàg. 464.
307. P. SÉNAC, *La frontière et les hommes...*, pàg. 468. Certament, les aljames islàmiques generalment també gaudien de franqueses (*franquitas*): Brian A. CATLOS, *The Victors and the Vanquished...*, pàg. 129.

cal assenyalar que encara ara hi ha un espai irrigat, que s'estén a les dues ribes de la Sosa, que devia rebre a l'edat mitjana el nom de los Maçarics (ara *Los Mazaricos*). Aquest indret és actualment al terme de Montsó, però molt a prop del terme municipal de l'Almúnia de Sant Joan (que comença a l'altra banda de la Sosa) i de Sant Esteve de Llitera.

Per tant, tots aquests fets (especialment aquesta relació estreta amb unes esglésies) ens han dut a creure que és més lògic que es tractés de mossàrabs. De fet, Jordi Boix, fa uns anys, ja va proposar que fossin cristians vells, encara que hi afegia un interrogant al darrere.[308] És el més probable. D'altra banda, hem de pensar que els coneixements d'aquests maçarecs sobre el món hidràulic andalusí degueren fer que fossin especialment valorats allà on hi havia importants espais irrigats.[309] Pogueren fer de dena, de lligam entre l'abans i el després de la conquesta cristiana. Esmentem per cloure aquest tema —i ja fora del marc cronològic d'aquest volum— que, entre els anys 1164 i 1196, un home anomenat Maçarec ("ego Mazarecha") va donar el capmàs de l'Estall de Güel ("ipso Estallo de Gudel") i un camp a l'església de Santa Maria d'aquest lloc. Certament aquest home era cristià.[310] L'existència d'aquest maçarec a Güel és una altra prova que hi hagué una certa migració de mossàrabs vinguts del sud (d'Al-Andalus o Hispània) cap al nord (els comtats i regnes cristians); de fet, s'instal·laren sobretot en les terres acabades de conquerir.

Formes de repoblació del territori

L'any 1993, en estudiar el procés de repartiment i de repoblació dels territoris conquerits al nord de la ciutat de Lleida, en unes terres tingudes pels templers de Gardeny a l'anomenat "Segrià"

308. J. BOIX, *De Roda a Lleida...*, pàg. 73.

309. D'una manera semblant amb allò que els passava als musulmans: "Indeed, Muslim expertise in irrigation may have given mudéjares some advantage when negotiating with their lords, endowing them with a fair degree of informal authority." Brian A. CATLOS, *The Victors and the Vanquished...*, pàg. 190.

310. Document publicat per G. TOMÁS FACI, "La organización del territorio...", doc. 33, pàg. 718. Abans, aquest capmàs havia estat tingut per un home anomenat Mir Bernat i la seva muller. Per contra, el camp que tenia al Mesull (*ipso Mesolio*) li provenia del seu oncle Gassia Arnal ("avunculus meus Gasia Arnal"). Al final del document es diu que Maçarec feu aquesta donació en presència de la seva dona i de llurs fills ("fuit factum in presencia de uxor sua et de Petrus, abbas, filius eius, et Bernardus, prior Sancte Andre, filius eius").

històric, ens adonàrem de l'existència d'uns trets característics en la forma com s'esdevenia l'ocupació del territori.[311] Veiérem que el sistema de repartiment i d'explotació de l'espai ocupat es fonamentava en l'existència de tres fases, que es produïen no gaire allunyades en el temps. Una primera fase era la concessió d'almúnies o torres a membres de la baixa noblesa cristiana. És possible que, en alguns casos, aquestes torres fossin almúnies o *burğ(s)* habitats des d'abans de la conquesta, encara que també és possible que, en d'altres casos, no fos així i que es tractés de llocs creats de nova planta després de l'ocupació dels senyors feudals. Així, amb relació a aquest procés de colonització es van crear llocs poblats com les "torres" de Torrefarrera, Rosselló, Alcanís, etc., totes elles situades al llarg de la séquia de Segrià (l'actual canal de Pinyana) o d'algun dels seus braçals.

En la segona fase s'esdevenia la concessió a unes quantes famílies (els "hereters") de les parellades o heretats en què es dividiren aquestes grans explotacions o "torres", on hi havia segurament un lloc de defensa i sobretot on hi havia un hàbitat.[312] Aquestes famílies no podem pas considerar que pertanyessin a la baixa noblesa, però sí que eren membres d'una pagesia rica, influent. En certa manera, feien el paper d'impulsors del procés de repoblació i d'explotació d'un espai que s'havia d'ocupar. En aquest moment, devia caldre la col·laboració d'uns agrimensors, atès que en aquesta etapa del procés de repoblació és quan es degué produir la reparcel·lació de les antigues hortes que hi havia abans de la conquesta. En parlarem més endavant, en estudiar els espais hidràulics andalusins.

311. J. BOLÒS, "Paisatge i societat al Segrià al segle XIII", a J. BOLÒS (ed.), *Paisatge i societat a la Plana de Lleida a l'Edat Mitjana*, Universitat de Lleida, Lleida, 1993, pàgs. 45-81; J. BOLÒS, "Changes and survival: the territory of Lleida (Catalonia) after the twelfth-century conquest", *Journal of Medieval History*, núm. 27, 2001, pàgs. 313-329; J. BOLÒS, "El paisatge de Torrefarrera cap a l'any 1200 i als darrers segles medievals", a E. VICEDO *et al.*, *Les etapes de la construcció del territori a Catalunya. Torrefarrera i la Catalunya occidental, segles VII a XX. Una proposta metodològica*, Ajuntament de Torrefarrera – Pagès editors, Lleida, 2013, pàgs. 45-67.

312. Certament, no només podem trobar parellades en terres de regadiu, també n'hi havia en zones de secà: "iuxta terminum de Castro Serris et de Stagna, duas pariliatas terre que laborentur in uno anno, et alias duas in alio sequenti anno". Casserres i Estanya eren a la Ribagorça. Aquest document reflecteix una rotació d'any sí i any no, un any de conreu i un any de guaret. R. CHESÉ, *Col·lecció diplomàtica...*, doc. 69, pàg. 301.

Finalment, en un tercer moment, apareixien els socis o companys. Aquests eren atrets pels "hereters" de les parellades, que evidentment es quedaven una part notable de les terres, però que, alhora, en concedien una part també notable a aquests socis. Cal repetir que tot aquest procés anà lligat a una feina de reparcel·lació de l'espai (sobretot irrigat) arran de la creació de les anomenades parellades. Creiem que, en terres irrigades, aquestes parellades havien de tenir totes elles una mida semblant: unes 10 ha.[313]

Quan observem en aquestes terres de repoblació (per exemple al llarg del canal de Pinyana) allò que ha arribat fins a nosaltres, veiem unes llenques de terra molt regulars, que comencen a la séquia i que sovint s'estenen al llarg d'uns centenars de metres. L'amplada d'aquestes parcel·les sol ésser força regular (encara que modernament es puguin haver partit o annexat entre elles algunes d'aquestes llenques de terra primerenques). Cal adonar-se que aquesta reparcel·lació acurada també va permetre una distribució regular d'allò que calia pagar al senyor. Es pagava en funció de la quantitat de terres rebudes. D'altra banda, podem suposar (per exemple d'acord amb allò que s'ha trobat al País Valencià i a les Illes Balears) que les parcel·les de terres d'horta que hi havia abans de la conquesta eren molt més irregulars, potser amb unes formes més quadrades i amb unes mides més reduïdes.[314] Com veurem més endavant, potser els espais irrigats propers al Cinca, que poden recordar més allò que hi havia abans de la conquesta, són els d'Estadella o els de Pomar i de Congel (el que hi ha al sud de la població).

Creiem que és important haver fet un breu esment del procés de conquesta i de repartició de l'espai irrigat atès que és molt probable que aquest procés no s'inventés al Segrià —no s'hi apliqués per primer cop—, ans que tingués uns precedents anteriors, per exemple arran de la conquesta de Montsó o de Balaguer. Com s'ha estudiat al llarg dels darrers anys, trobem testimonis d'aquesta parcel·lació regular en molts indrets al voltant de la ciutat de

313. J. BOLÒS, "Paisatge i societat al Segrià...", pàg. 58.

314. E. GUINOT – F. ESQUILACHE, *Moncada i l'Orde del Temple en el segle XIII. Una comunitat rural a l'Horta de València en temps de Jaume I*, Institució Alfons el Magnànim, València, 2010; Ferran ESQUILACHE MARTÍ, *Història de l'horta d'Aldaia. Construcció i evolució d'un paisatge social*, Ajuntament d'Aldaia, València, 2007. Darrerament, s'ha publicat una obra fonamental: F. ESQUILACHE, *Els constructors de l'Horta de València. Origen, evolució i estructura social d'una gran horta andalusina entre els segles VIII i XIII*, Publicacions de la Universitat de València, València, 2018.

Lleida: al llarg de la séquia de Segrià (l'actual canal de Pinyana) i d'algun dels seus braçals, al llarg de la séquia del Cup de Balaguer, al costat de les séquies d'Albesa, de Corbins, de Fontanet, de l'antiga séquia d'Alcarràs (a la partida de Rufea), etc. Realment, aquesta regularitat, fruit d'una reparcel·lació creada arran d'un repartiment posterior a la conquesta cristiana, ens amaga allò que hi hagué abans, en època andalusina. Cal anar als petits espais hidràulics de Mallorca o, com hem dit, cal atansar-nos a alguns sectors de l'Horta de València per poder trobar testimonis de la parcel·lació prefeudal, que, com hem dit, era molt més irregular i molt probablement —almenys en alguns casos— era organitzada d'acord amb les mesures usades en època islàmica (com per exemple la tafulla).

Tornem al tema del repartiment esdevingut arran de la colonització dels extrems meridionals del bisbat de Roda. Podem veure alguns exemples de documents en què s'intueix l'existència d'una forma d'ocupació i de repartiment del territori semblants a allò que trobem al nord de la capital del Segrià:

Doc. 100 (any 1087). Al castell d'Estada, l'infant Pere Sanç d'Aragó va donar a Eiximèn Garcés una torre, juntament amb la mesquita, amb diverses cases i amb una era. A més, també cedí una part de l'heretat que havia estat d'*Hobz*. L'aspecte més interessant és que, amb relació a aquesta heretat, s'hi diu "sicut tetegit in parte cum tuos compannieros". D'això es desprèn que hi hagué una repartició de les terres ocupades en aquest moment, arran de la conquesta i colonització, entre els companys que s'instal·laven al lloc, potser com a fruit d'un repartiment fet a sort. Sembla que l'ocupació d'aquesta població fortificada s'havia produït molt poc abans (fig. 63).

Doc. 107 (any 1090). L'infant Pere va donar a García Ennecones de Asieso (indret proper a Jaca) l'almúnia d'Aréstoles i de "la Saida", que ell havia obtingut quan va conquerir Montsó. També li confirmà l'alou que ja tenia a la rodalia de Montsó, que segurament corresponia a la part dels horts i dels camps que li havien tocat a l'horta de Pui (o Pueyo de Santa Cruz), en repartir-se el terreny amb els seus companys. També li cedí les cases que tenia a la població i les que tenia a la fortalesa de Montsó.

Doc. 111 (vers els anys 1089-1090). Pere I donà a Ramon Guillem i a Berenguer Gombau l'almúnia de *Medalaflag* (vers

Binaflatx?, fig. 103) i l'almúnia d'*Iben Gelar*, amb llurs termes. En aquest cas es concretava (cosa que no es feu en el cas precedent) que els límits d'aquestes dues almúnies havien d'ésser els mateixos que tenien quan el monarca va conquerir Montsó. Com en el cas precedent, va confirmar la possessió de les cases i va retenir el dret d'impartir la justícia. A més, donà (o confirmà) un hort a la Sosa i un altre a l'horta de Pui (ara Pueyo de Santa Cruz). De fet, es reconeixia que estava confirmant allò que abans s'havien repartit els "companys" que s'instal·laren en aquest indret. S'exposava, al final, que aquesta donació no l'havien de tenir com a alou ans que ho tindrien com a feu seu i dels seus successors.

Doc. 137 (any 1095). És interessant el testament de Caritat, muller de Brocard. A part d'altres donacions fetes en diversos indrets a Sant Vicenç de Roda, també feu una donació al terme de Montsó. Donà un alou format per dues almúnies, una de situada a la Sosa i l'altra a l'Horta (segurament l'Horta Vella de Montsó o bé la partida de Sossils). A més, juntament amb aquesta propietat, també tenia unes cases a la mateixa població de Montsó. Segurament és una realitat molt semblant a la que trobem en els casos precedents, encara que, en aquest moment, ja no calgué fer esment que hi havia hagut una repartició entre els "companys" que participaren en la conquesta i colonització d'aquest indret. Més endavant, intentarem de situar d'una manera precisa on podien ésser aquests horts que va donar Caritat, que fou la viuda de Brocard (fig. 59).

Doc. 165 (any 1101). Pere I d'Aragó va donar a Sant Vicenç de Roda l'almúnia anomenada Saravalla, que havia estat del seu pare, amb tots els seus termes. Segurament sembla que mantenia els mateixos límits que tenia anteriorment, abans de la conquesta. També feu donació d'un hort situat a l'horta de Montsó. En aquest cas no sabem com es va produir la repoblació i repartició d'aquesta almúnia. Segurament fou d'una manera semblant a allò que s'esdevingué en els casos precedents. Sigui com sigui, tenim la sort, com veurem més endavant, de poder situar d'una manera precisa l'esmentada almúnia andalusina ubicada, en aquest cas, en unes terres de secà, on hi havia, però, diverses comes conreades i hi passava una cabanera, una via de bestiar (fig. 69).

Cal recordar que hi hagué una altra forma de repartiment del territori entre els colonitzadors cristians. Al costat d'aquestes

parellades de terra de regadiu, hi va haver un repartiment en parellades de secà, en franges de terra que es podien estendre per exemple des d'un curs d'aigua fins a la carena d'una serra. S'han descobert testimonis d'aquesta ocupació de l'espai al Priorat, al nord del País Valencià i també, recentment, a les partides dels Plans i els Castellassos de Vilella.[315] En parlarem en els volums propers.

La percepció de l'entorn que tenien els pagesos

Aquest apartat que encetem ara, dedicat a la percepció de l'entorn que tenien els pagesos, volem que faci de pont i d'enllaç entre el capítol centrat en la societat i el capítol dedicat a l'estudi del paisatge històric, que veurem a continuació. En aquest apartat ens qüestionarem sobre quina era la perspectiva dels homes que vivien als diferents pobles, a l'edat mitjana, sobre tot allò que hi havia a llur voltant i també sobre la capacitat que tenien per transformar-ho. Ho farem prenent com a referència territorial el bisbat de Roda.

Sempre hem estat molt reticents a l'hora d'acceptar que, com a historiadors, podem estudiar un paisatge vist només com una realitat subjectiva, creada en funció de la perspectiva personal que en té un home actual. El paisatge històric no és només una realitat estètica.[316] Hem defensat, com a historiadors, que el paisatge és un conjunt de realitats objectives que podem analitzar i veure com es transformen al llarg dels temps en gran part a causa de l'activitat antròpica.[317] Dit això, ara pensem que, per contra, pot ésser molt interessant fer l'esforç d'intentar conèixer la percepció que podien tenir de l'entorn els homes i dones pretèrits, d'un passat que volem saber com era i que perseguim entendre.

315. J. BONALES, *Traces d'un passat llunyà. El Baix Cinca (1200 aC - 1149 dC)*, Institut d'Estudis del Baix Cinca IEA, Fraga, 2018, pàg. 97-98, figs. 37 i 38. Vegeu també: J. BOLÒS (coord.), *Caracterització històrica del paisatge del Priorat-Montsant-Siurana*, Diputació de Tarragona – Observatori del Paisatge, [Olot], 2016; consultat a: <http://www.catpaisatge.net/pahiscat/docs/CHPC_PRIORAT-MONTSANT-SIURANA.pdf>; E. GUINOT, "La construcción de nuevos espacios agrarios en el siglo XIII. Repartimientos y parcelarios de fundación en el Reino de Valencia: Puçol y Vilafamés", a J. TORRÓ – E. GUINOT (eds.), *Trigo y ovejas. El impacto de las conquistas en los paisajes andalusíes (siglos XI-XVI)*, Universitat de València, València, 2018, pàgs. 119-160.

316. Matthew JOHNSON, *Ideas of Landscape*, Blackwell Publishing, Malden – Oxford, 2007, pàgs. 2-4.

317. J. BOLÒS, "L'arqueologia del paisatge a la Catalunya medieval", *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, núm. XXV, 2014, pàgs. 101-170, en concret pàgs. 102-103.

Fins ara, al llarg de les darreres pàgines, hem centrat la nostra atenció en la societat que hauríem trobat al llarg dels segles X-XII en un país que s'estenia des de les terres altes septentrionals, cobertes de pastures i boscs —per exemple a les valls de Benasc o de Barravés—, fins a les terres més planeres meridionals, que necessiten ésser regades perquè produeixin d'una manera regular, com són les de Montsó, la Llitera o Fraga. D'altra banda, el fet de perseguir una visió diacrònica del passat medieval ens ha obligat a tenir ben present l'existència de la línia de la frontera —mòbil i amb oscil·lacions— que separava les terres cristianes i les andalusines. A partir d'ara, centrarem la nostra atenció en el paisatge, observat evidentment des d'una perspectiva històrica; tanmateix, en els propers paràgrafs, farem l'esforç d'intentar veure'l amb els ulls de la gent que hi va viure en l'època que estudiem.

En redactar aquestes pàgines ens hem plantejat més d'una vegada què devia pensar la gent que va viure en aquells segles sobre tot allò que s'esdevenia aleshores i sobretot quina era la percepció que tenien els homes i les dones d'allò que hi havia a llur voltant. I, si anem més enllà i fonem aquestes dues realitats, cal també intentar saber si aquella gent era conscient de la capacitat que tenia d'actuar i de transformar el medi molt sovint hostil on vivien.[318] I no pensem tant en els senyors, sinó, en primer lloc, en els pagesos que depenien de l'agricultura i de la ramaderia per a sobreviure. Sobretot ho hem pensat en veure el contrast que hi havia, pel que fa a l'entorn de la gent, entre el poblador de les valls i de les muntanyes pirinenques, l'habitant del terme de Roda o de Sant Esteve del Mall i la família que vivia en les terres conquerides al sud de la serra de la Corrodella. Una gent que hagué de fer front a un medi natural difícil, realitat que se sumà a una gran inseguretat fruit d'una violència real o temuda, gairebé quotidiana.

Per entendre les vivències personals, podem fer ús dels documents, però també de l'arqueologia, de la toponímia i, certament, de la història del paisatge que estudiarem al llarg de les properes

318. Actualment, d'ençà de l'any 2011, a la Facultat d'Història de la Universitat d'Oxford, hi ha un projecte de recerca que rep precisament el nom "The South Oxfordshire Project: perceptions of landscape, settlement and society, c. 500-1650", que es planteja descobrir com la gent normal que vivia en època medieval, entenia el món que hi havia entorn seu. És dut a terme per Stephen Mileson, Chris Wickham i Stuart Brookes.

pàgines. Abans d'entrar en el proper capítol, ens qüestionarem sobre diversos aspectes, encara que som conscients que moltes de les preguntes restaran sense resposta. Si intentem de posar-nos en la pell d'aquella gent, podem plantejar-nos, per exemple, sobre si eren conscients de la pròpia identitat en funció del lloc on vivien. També és important saber com creien que era el medi o l'entorn que hi havia allà on habitaven. Evidentment, tenien la capacitat de transformar el paisatge que els envoltava i cal suposar que n'eren conscients. Adonem-nos que era un paisatge complex, format per realitats físiques i naturals i també era el resultat dels canvis esdevinguts al llarg dels segles, fruit precisament de l'activitat antròpica. Era un paisatge compost per elements que s'han de relacionar amb l'habitatge, d'altres amb la producció d'aliments, d'altres amb el transport, d'altres amb la transformació dels productes i encara d'altres, per exemple, amb la religió o simplement amb la defensa i el poder. La visió que tenia de tot això el pagès no era pas la mateixa que la que tenia el senyor. Certament, per posar un exemple, ben segur que era diferent la visió que tenia el pagès d'una feixa o bancal o bé d'un molí i d'una "illa", que la que en aquell mateix moment tenia el senyor del lloc; de la mateixa manera, tampoc veia igual el castell el senyor que hi vivia dins o el pagès que vivia sota les seves muralles. A més, segurament la visió que podien tenir els uns i els altres l'any 950 era força diferent de la que tenien l'any 1100.

D'acord amb el plantejament que hom ha fet a Anglaterra, aquesta manera d'estudiar el passat va més enllà de la visió subjectiva de la gent i ens duu a valorar la capacitat que tenien aquestes persones per transformar l'entorn del lloc on vivien. Ens pot dur a plantejar que no hem de cercar les causes dels canvis que hi hagué en un lloc només en l'actuació dels senyors o en els canvis de les tendències demogràfiques i econòmiques. Per fer aquesta aproximació d'una manera adequada, d'acord amb el que afirma Stephen Mileson, podem pensar que "la perspectiva dels pobladors del món rural medieval no era pas la mateixa que la que tenien els que manaven (i també era molt diferent de la que tenen llurs successors moderns)".[319] A partir dels estudis fets fins ara, s'ha assenyalat el pes que podia tenir la religió, la natura, la

319. Stephen MILESON, "The South Oxfordshire Project: perceptions of landscape, settlement and society, c. 500-1650", *Landscape History*, núm. 33:2, 2012, pàgs. 83-98, en concret pàg. 84.

tradició popular, la família o, per exemple, l'ordre social a l'hora de prendre certes decisions que afectaven el paisatge. Cal ésser conscients que, en general, aquests aspectes que ens atansen al coneixement de la mentalitat resten poc reflectits en la documentació medieval. Com hem vist en altres apartats, el control sobre l'espai comportava moltes vegades negociacions i enfrontaments, potser a partir de normes i de valors diferents, sovint entre estaments diversos, de vegades entre els habitants d'un mateix lloc o bé entre gent de poblacions veïnes.[320]

A continuació volem comentar alguns aspectes. Certament només serà una primera aproximació a un tema important, amb relació al qual, en un futur proper, caldrà emprendre noves recerques.

a. La construcció de la casa i del poble. A l'hora de construir la casa del poble o la casa isolada del mas (o capmàs), els pagesos que hi havien de viure devien tenir un paper fonamental. Devien ésser ells els que tallaven i arrossegaven les pedres per alçar les parets, potser muntaven les tapieres per fer els murs de tàpia o bé tallaven les bigues i serraven les fustes per cobrir els sostres. Aquest és un aspecte que ha estat confirmat per les excavacions arqueològiques que s'han dut a terme al llarg dels darrers decennis.[321] Amb tot, potser, als darrers segles medievals i en època moderna, ja hi havia especialistes a fer habitatges, per exemple per als pagesos més enriquits.[322] Sigui com sigui, normalment era el pagès el que es feia l'habitatge, adaptat a les seves necessitats i d'acord sobretot amb les seves possibilitats de treball, les seves capacitats tècniques i el fet de disposar o no de diners. Els capmasos, els habitatges dels pobles medievals ribagorçans, devien ésser petits, pobres i moltes vegades només devien tenir una planta.

320. El projecte, promogut des de la Universitat d'Oxford, vol analitzar com la gent entenia el seu entorn i la manera com els valors i les actituds que les persones tenien afectaven la manera com s'explotava el paisatge. S. MILESON, "The South Oxfordshire Project...", pàg. 85.

321. Sauro GELICHI, *Introduzione all'archeologia medievale. Storia e ricerca in Italia*, Carocci editore, Roma, 1997, pàgs. 104-107. Per exemple, en el cas dels masos de Vilosiu (Berguedà) sembla gairebé segur que degueren ésser els mateixos pagesos els que feren les parets de les cases. J. BOLÒS (ed.), *Un mas pirinenc medieval. Vilosiu B (Cercs, Berguedà). Estudi dels edificis i materials trobats durant les excavacions (1984-1986)*, Universitat de Lleida, Lleida, 1996, pàgs. 40-46.

322. Carme BARBANY *et alii*, *De la balma a la masia. L'hàbitat medieval i modern al Vallès Oriental*, Museu de Granollers, Granollers, 2006; Jean-René TROCHET, *Maisons paysannes en France*, Créaphis, París, 2006; Jean-René TROCHET (dir.), *Maisons paysannes en Europe occidentale, XVe-XXIe siècles*, PUPS, París, 2008.

Usualment devien ésser formats per quatre àmbits: un per a les persones (menjar i dormir), un per als animals, un altre per a guardar el menjar i un de darrer per a fer-hi activitats artesanals o relacionades amb la transformació dels aliments.

b. Tria de la forma de poblament. Vers l'any 1100, en alguns indrets predominava un poblament totalment dispers, en d'altres un hàbitat semidispers i en d'altres un poblament concentrat, sovint apinyat al costat de l'església o, encara més sovint, a sota del castell.[323] Qui triava la forma de poblament? En alguns casos sembla que era el senyor. Només cal recordar els processos d'encastellament o d'emmasament que s'han documentat en diferents comarques de Catalunya (i també en altres països europeus) als segles X-XII. Malgrat això, no podem menystenir el pes que podien tenir els pagesos a l'hora de construir en un lloc o en un altre les cases on havien de viure, especialment en algunes etapes primerenques i en algunes zones determinades. Com veurem, l'origen dels capmasos que s'agruparen per formar els pobles oberts ben segur que arrenca de la més remota edat mitjana. Esmentem casos concrets. Qui trià, per exemple, els llocs on es bastiren els pobles de Senet o d'Aneto? Ben segur que els triaren els pagesos, els primers habitants del lloc (el problema gairebé irresoluble és saber en quin segle es va esdevenir això; nosaltres pensem que és plausible que existissin, per posar una data, vers l'any 600).[324] En resum, almenys a l'alta edat mitjana (abans de l'any 1000), la decisió de fer un nucli de població i, fins i tot, la tria del lloc devia dependre en gran part dels homes i de les famílies que hi havien de viure.[325]

c. Creació dels espais agrícoles de secà. Sabem ben poca cosa sobre les actuacions dels pagesos per crear, per ampliar o simplement per mantenir els espais conreats. Sabem que, en alguns

323. J. BOLÒS, *Els orígens medievals del paisatge català*, Institut d'Estudis Catalans - Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2004, pàgs. 149-247.

324. Les aportacions fetes aquests darrers anys han estat fonamentals. Vegeu: R. FRANCOVICH – R. HODGES, *Villa to Village. The Transformation of the Roman Countryside in Italy, c. 400-1000*, Duckworth, Londres, 2003.

325. Pel que fa a la tria dels cons de dejecció com a lloc on situar el poble o el vilar, en terres pirinenques (al país de Comenge): "le choix des cônes de déjection comme site d'habitat par les sociétés villageoises commingeoises apparaît beaucoup moins surprenant qu'en première lecture. Il répondait à des logiques et des stratégies tout à fait défendables [...]". J.-M. ANTOINE – B. DESAILLY, "Habitat, terroirs et cônes de déjection torrentiels dans les Pyrénées commingeoises", a M. BERTHE – B. CURSENTE (eds.), *Villages Pyrénéens*, CNRS – Université de Toulouse-Le Mirail, Tolosa, 2000, pàg. 41.

casos, la iniciativa de l'ocupació i rompuda de terres va provenir dels senyors; no sempre, però, degué ésser així. A més, la tasca d'evitar l'erosió de la terra dels camps i, si calia, de fer nous marges havia d'ésser empresa i planificada pel pagès.[326] El pes d'aquesta actuació sobre el paisatge podia ésser molt gran. D'altra banda, és molt possible, com demostra algun document, la pràctica de fer créixer sense permís alguns dels espais conreats, especialment si al costat hi havia un erm o una zona forestal i si es podia rompre fàcilment.[327] Fora dels límits del territori estudiat, trobem un document de l'any 1087 que ens recorda un establiment pactat entre l'abat de Sant Miquel de Montmagastre (a la Noguera) i una parella de pagesos, Guillem Bofill i Sedònia. Per aquest conveni, s'establia que s'havien de treballar les terres, que s'hi havien de fer rases i parets o marges ("faciat rasas et parietes"), que tenien l'obligació de femar les terres ("getet in ipsum alodium de ipsum femis"), que havien de treballar en la construció de les cases ("quo operiat ipsas mansiones"), que restaven obligats a conrear les oliveres que hi havia a l'hort ("laboret ipsos olivarios qui sunt in ipso orto") i que encara havien de fer basses ("faciat bassas"). També havien de treballar bé un camp de vinyes ("laboret eam bene").[328] Els pagesos tenien moltes obligacions, però alhora podien prendre moltes iniciatives a l'hora de gestionar el paisatge agrícola que hi havia a l'entorn del lloc on vivien. I això era així al comtat d'Urgell, al del Pallars i també al de la Ribagorça!

NOGUERA

326. En un document de l'any 1258, hi ha unes queixes: "las quals honors m'an haermades e lexades portar ad aigua, hon jo n'e perduds esplets com els no les lauraren bé". J. BOLÒS, *Diplomatari del monestir de Santa Maria de Serrateix (segles x-xv)*, Fundació Noguera, Barcelona, 2006, doc. 201, pàg. 300. Darrerament també ens hem plantejat la importància de la construcció dels marges transversals en les comes o bé la importància de les petites espones o marges que calia fer en les terres de conreu costerudes que depenien dels vilars dels Prepirineus (de l'Alt Berguedà o del Ripollès). J. BOLÒS, "Paisatges i transicions: canvis i continuïtats al llarg de la història", a J. BOLÒS (ed.), *El paisatge en èpoques de transició al llarg dels darrers dos mil anys. Territori i Societat: el paisatge històric*, VII, Lleida, 2015, pàgs. 70-86. Pel que fa a les terres de Vilosiu: J. BOLÒS, *Un mas pirinenc medieval. Vilosiu B (Cercs, Berguedà). Estudi dels edificis i materials trobats durant les excavacions (1984-1986)*, Espai-Temps 26, Universitat de Lleida, Lleida, 1996, pàgs. 27-32.

327. Un home anomenat Guillem Jover i el seu fill, l'any 1197 "in septem locis condaminarum pro extremitatibus quasdam particulas accipiebat, et subtus condaminas similiter unam fexam tenebat [...] de qua nichil reddebat monasterio." Ignasi M. PUIG I FERRETÉ, *El monestir de Santa Maria de Gerri (segles xi-xv)*, IEC, Barcelona, 1991, vol. II, doc. 185, pàg. 132.

328. R. CHESÉ, *Col·lecció diplomàtica…*, doc. 137, pàgs. 391-392. De fet, curiosament, l'única cosa que sembla que hi havia des d'abans era les oliveres.

d. Creació dels espais hidràulics. Cal diferenciar l'actuació del pagès andalusí de l'actuació del pagès que va viure després de la colonització feudal (que esmentarem al punt "e"). Pel que fa a l'etapa islàmica, segurament caldria diferenciar també l'activitat d'una petita comunitat pagesa, de l'actuació d'una comunitat urbana (com hauríem trobat a Lleida, Montsó, Balaguer o Fraga) i, fins i tot, allò que feia un senyor que tenia unes terres de fet com a un domini propi.[329] En la zona que estudiem, segurament es crearen petits espais hidràulics per part de les comunitats pageses al llarg del Cinca o dels seus afluents. Un cas excepcional és el de la font d'Estadella, que estudiarem més endavant (fig. 64). De vegades, potser s'hagueren de posar d'acord diverses comunitats pageses per tal de fer una séquia més important; qui sap si fou així amb relació als llocs d'Àries, Cofita i Aréstoles, encara que no es pugui assegurar, ben al contrari, que els grans recs que solquen el territori i són paral·lels al Cinca no siguin, més aviat, posteriors a la conquesta.[330] Defensem, en principi, que potser abans de fer-se una séquia important s'aprofitaven valletes o fondalades fèrtils. Ben segur que moltes vegades els pagesos andalusins treballaren petits espais conreats i regats situats a les valls laterals dels grans rius (per exemple en el cas de Pomar) o també aprofitaren comes (o fondalades de valletes), on potser el nivell freàtic era proper a la superfície del sòl i, fins i tot, on se'n podia regar almenys una part; en veurem molts exemples en el capítol dedicat a l'estudi del paisatge d'època islàmica.

e. Reparcel·lació de les terres irrigades. Cal suposar que els pagesos que vivien a la banda meridional —andalusina— de la frontera tingueren una forta capacitat per gestionar les terres que treballaven. El pes de la comunitat, tant si era islàmica com si era cristiana (tal com s'esdevenia a Aguilaniu o Jusseu), hi era fonamental. La situació, però, degué canviar després de la conquesta, quan els senyors prengueren un paper important en la reparcel·lació dels espais conquerits, en especial de les terres irrigades. D'altra banda, cal pensar que aquesta tasca de reparcel·lació degué ésser encarregada a especialistes, com podien ésser uns agrimensors.

329. P. SÉNAC, *La Frontière et les hommes...*, pàgs. 136-138.

330. A Andalusia s'han fet estudis acurats sobre la manera com es repartien l'aigua les diverses comunitats que vivien en un territori. Amb relació al regadiu i a l'existència d'un patrimoni clànic més o menys concentrat o dispers: C. TRILLO, *Agua, tierra y hombres en Al-Andalus*, Ajbar, Granada, 2004, especialment làmines de les pàgs. 166-169.

Per desgràcia, la feina que feren aquests especialistes, en crear nous parcel·laris, és molt poc documentada i, per tant, gairebé desconeguda. Les parellades que trobem al llarg de la séquia de Segrià, les parcel·les que s'estenen davant de Menàrguens i molts dels parcel·laris que trobem al llarg del Cinca (i que comentarem a continuació) són, però, una bona mostra de la feina de creació de llargues peces de terra de regadiu que hom va dur a terme al llarg dels segles XI i XII.[331] D'altra banda, com hem assenyalat més amunt, després de la conquesta dels senyors feudals, el paper que pogueren tenir els musulmans i els mossàrabs, a l'hora d'organitzar el funcionament dels espais hidràulics, va poder ésser notable; els eixarics i els maçarecs degueren fer de baula d'enllaç entre els dos mons, que impedí que hi hagués un trencament de la continuïtat de les tradicions que eren vives abans de la colonització i que, possiblement, permetia, per exemple, un bon funcionament dels espais irrigats.

f. Tria dels conreus. S'ha assenyalat moltes vegades el pes que tingueren els senyors en la tria dels conreus. Amb tot, cal tenir també molt present el pes de la tradició i certament els condicionadors imposats per l'altitud, la pluviositat o el tipus de sòl. És cert, però, que sovint el cens que es pagava com a renda era el reflex d'una realitat imposada en el passat, que, això sí, pesava sobre l'activitat d'aquells que treballaven la terra en aquell moment. N'hem parlat una mica en el capítol dedicat als censos. Si ens cenyim a un sol aspecte, com pot ésser l'expansió de les vinyes en les terres de muntanya, hi podem veure reflectit l'interès dels pagesos per tenir vi, l'interès dels senyors i dels eclesiàstics per disposar de vi (que es podia guardar i vendre) i, fins i tot, el resultat d'un canvi climàtic (l'escalfament de l'any 1000) que ho permetia.[332] En unes circumstàncies totalment diferents, podem assenyalar també la gran difusió de les vinyes que s'esdevingué en les terres meridionals (que poc abans feien part d'Al-Andalus). És un tema que haurem de tractar molt més a fons quan parlem de la conquesta de la ciutat de Lleida i trobem dotzenes de contractes

331. J. BOLÒS, "El paisatge de Torrefarrera cap a l'any 1200 i als darrers segles medievals", a E. VICEDO (ed.), *Les etapes de la construcció del territori a Catalunya. Torrefarrera i la Catalunya occidental, segles VII a XX. Una proposta metodològica*, Ajuntament de Torrefarrera - Pagès editors, Lleida, pàgs. 45-67; J. BOLÒS – J. BONALES, *Atles històric de Menàrguens*, Ajuntament de Menàrguens – Pagès editors, Lleida, 2013, pàg. 52.

332. J. BOLÒS – V. HURTADO, *Atles dels comtats de Cerdanya i Berga (v 788-990)*, Rafael Dalmau editor, Barcelona, 2015, pàgs. 58-61 i 66-67.

destinats precisament a potenciar la difusió d'aquest conreu (que d'altra banda ja existia, potser amb menys importància, abans de la conquesta cristiana).[333] La realitat era, però, complexa: tot i el pes dels senyors, podem assegurar que l'expansió de la vinya no sempre fou deguda a la pressió senyorial. Fem esment del que s'esdevingué en un lloc no gaire allunyat de la Ribagorça: en unes terres properes al monestir de Gerri, uns pagesos, sense permís, van plantar-hi ceps.[334] De vegades, els interessos dels senyors i els dels pagesos podien ésser —en part— coincidents.

g. Organització de les activitats ramaderes. La capacitat que tenien les comunitats de muntanya per gestionar llurs ramats era molt gran. Moltes vegades calia establir pactes amb altres comunitats o bé amb senyors veïns per tal de poder pasturar en terres que depenien d'un altre senyor o, fins i tot, d'un altre sobirà.[335] Podem recordar el document 82 (any 1081), en què el monarca reconeixia a uns habitants de Sant Feliu de Verí la possibilitat de portar els ramats a pasturar allà on volguessin; aquests homes abans depenien d'un petit senyor local (Mir Roger, doc. 77) i, l'any 1081, ja depenien de l'abat i dels canonges de Roda. Cal tenir també present que ben segur que —almenys abans de passar a dependre de la seu de Roda— es pagava una quantitat per utilitzar les terres de pastura que eren part del "fisc"; de fet, així ho trobem amb relació a tots els territoris pirinencs, tant els aragonesos com els catalans. També és interessant fixar-nos en un document de l'any 1094, que, amb relació al lloc de "Torres" (no sabem si era Tor-la-ribera), fa esment que tot el bestiar gros o menut del poble havia de pasturar al voltant de la població ("tota illorum pecora de supradicta ecclesia et villa, tam maiora quam minora, pascant in toto illorum circuitu, in plano et in monte, ubi bestias et oves de meos homines pascuunt, et sine ullo erbatico et carneramento, et tallent [...] fustamen que opus habuerint, ubi mei homines tallunt").[336]

333. M. MONJO, "Sarraïns d'Aitona, el tresor de la família Montcada. Estudi de l'aljama al segle XV: el treball agrícola, els sistemes hidràulics i les rendes senyorials", tesi doctoral llegida a la Universitat de Lleida l'any 2016, pàg. 200.

334. "Super vineas quas illi homines contra prohibitionem abbatis et fratrum plantaverant in planicie sub castro quod vocatur Cartanis." I. M. PUIG i FERRETÉ, *El monestir de Santa Maria de Gerri...*, vol. II, doc. 189, pàg. 135.

335. J. BONALES, *Història territorial de la vall d'Andorra. Dels orígens al segle XV*, Consell General, Andorra la Vella, 2013, pàgs. 164-275.

336. A. MARTÍN DUQUE, *Colección diplomática de Obarra...*, doc. 145, pàgs. 129-130. És un document del rei Pere I d'Aragó, fet a Montclús (al Sobrarb).

No coneixem pas l'abast real dels moviments de transhumància, d'una manera especial abans del segle XII, centúria en què s'esdevingueren les grans conquestes de les terres planes de Balaguer, Lleida i Fraga, usades als darrers segles medievals —com confirmen els documents— com a pastures d'hivern. D'acord amb la lògica dels fets bèl·lics, podríem creure que la frontera entre el món cristià i el musulmà era una barrera infranquejable per al bestiar i que, per tant, els ramats portats pels pastors cristians no passaven, quan arribava la tardor, aquesta frontera, de la mateixa manera que els ramats menats per pastors andalusins no gosaven anar cada primavera cap a les terres altes septentrionals de les valls de Benasc, de Castanesa, de Barravés o de Boí. Aquesta visió és lògica, encara que sorprèn la gran quantitat d'almúnies que trobem als documents del segle XI —i que segurament tenien uns precedents andalusins—, que eren situades al costat d'una via de bestiar, tant si eren a la rodalia de Benavarri, com al llarg del Cinca Mitjà o a la Llitera. Si volem defensar l'existència d'una transhumància de llarg recorregut abans del segle XII, podem fer esment d'una dada que, si més no, ens pot fer augmentar els dubtes. El fet que, almenys fins a l'any 1000, hi hagués importants comunitats cristianes prop de la frontera (per exemple a Aguilaniu, Jusseu o Castellonroi), pot permetre de suposar que trobar pastors cristians al costat meridional de la "marca", que haguessin pogut fer sense problemes tot el recorregut (des de la Llitera o dels plans de Lleida fins als Pirineus) no hauria estat pas gaire difícil. Tanmateix, només és una hipòtesi de treball (que certament serà molt difícil de confirmar).

h. Consolidació de les comunitats rurals i participació dels pagesos del lloc. En els capítols precedents, hem parlat força de les comunitats rurals i del pes que tenien a l'hora de gestionar les activitats ramaderes, agrícoles, religioses o a l'hora de defensar els interessos dels habitants del territori on vivien i, així, els límits de les terres que en depenien. Aquesta defensa es feia davant les comunitats veïnes i, si calia, davant dels senyors. Els documents d'aquesta època només ens permeten veure la fi dels processos: el final d'un enfrontament que acabà amb un pacte, el final d'una negociació o d'una petició que es clogué amb una carta de franquesa, etc. En conjunt, creiem que el pagès que treballava les terres de conreu o que portava a péixer els ramats a les muntanyes havia de tenir una certa consciència que era protagonista de la seva història i de la història de la seva comunitat. De fet, en aquesta

època, a les terres de muntanya possiblement ja hi havia espais comunals, destinats a la pastura, a l'obtenció de llenya i potser, fins i tot, dedicats a la creació de boïgues o artigues temporals; tanmateix, els documents encara no en diuen res.

De fet, quan els pagesos migraven d'un lloc a un altre, un aspecte en què devien notar canvis —pel que fa a la relació que tenien amb l'entorn— degué ésser precisament el de la forma que hi havia d'utilitzar els espais usats d'una manera comunitària.[337] La importància de l'ús d'aquestes terres variava molt entre les diferents contrades. No era el mateix allò que feia un pagès de Verí o de Senet, allò que feia un pagès de Güel o de Fontova, allò que feia un pagès d'Estadella o de Montsó. En aquest aspecte, no només pesava el pes divers de l'agricultura o la ramaderia, sinó també la forma del poblament (més o menys dispers) i l'ús que es podia fer de certs espais per part de la col·lectivitat: pasturar-hi el bestiar, obtenir-hi fusta i llenya o potser fer-hi conreus temporals.

i. Creació o manteniment d'uns límits. El límit és un element del paisatge que no veiem, que pot semblar invisible, però que ha tingut molta importància al llarg dels segles. De fet, l'espai econòmic i d'ús de qualsevol comunitat havia de tenir uns límits, poc o molt precisos, malgrat tot, ben coneguts. L'origen dels límits és, per tant, tan vell com el de les mateixes comunitats de pagesos. Certament, no podem pas oblidar que també tenien partions les senyories laiques i eclesiàstiques o les parròquies. Tanmateix, ben segur que molt abans que el senyor establís el límit de les terres on cobrava la renda (o que restaven sota la seva jurisdicció) o que el prevere posés fins i tot per escrit els termes de la parròquia dins dels quals podia cobrar els delmes, els pagesos d'un lloc ja sabien quines eren les terres conreades, les terres forestals o les pastures sobre les quals tenien dret d'ús. Algunes delimitacions possiblement ja arrenquen d'abans de l'època romana, encara que sigui impossible saber ben res sobre la consciència d'un espai propi o d'un espai de la comunitat fins a l'edat mitjana.[338] Als

337. Jacinto BONALES, *La Solana d'Andorra. Un conflicte mil·lenari pel control dels recursos naturals*, Comú d'Encamp, Encamp, 2003, pàgs. 69-72.

338. J. GUILAINE, "Vers une Préhistoire agraire", a *Pour une Archéologie agraire*, Armand Colin, París, 1991, pàgs. 31-80, en concret pàgs. 42-45. Vegeu, tanmateix: Angus WINCHESTER, *Discovering Parish Boundaries*, Shire Publications, Oxford, 2008 (primera edición del 1990, segona edició de l'any 2000).

segles medievals, hi hagué la consolidació d'uns termes, hi hagué també canvis en altres partions i, sobretot, es produïren molts enfrontaments per tal de defensar certs límits (com podem veure en algun dels documents d'aquest diplomatari). Per tal d'evitar confusions, alguns cops, el recorregut dels termes es posà per escrit en un pergamí o un paper: molts documents ens parlen de les afrontacions, tant d'una peça de terra, com d'una parròquia o d'un terme castral. En alguns indrets, encara es poden trobar testimonis sobre el terreny de fites velles o de marques gravades a les roques.[339]

j. Manteniment dels camins. Podem afirmar que hi ha molts camins que són molt vells; cal tenir ben present, amb tot, que si els camins es mantenen és perquè tenen una utilitat, i perquè hi ha persones que els necessiten i en fan ús. Els estudis d'arqueologia del paisatge relacionats amb els camins es basen, en part, en aquesta premissa. Aquesta antiguitat dels camins o vies de comunicació és molt evident en les terres planes, on les pervivències d'època romana hi són ben paleses i es poden estudiar i cartografiar amb facilitat. Ja en parlarem més endavant (per exemple amb relació a Fonts, Tamarit de Llitera o Esplucs, figs. 73-75). Els camins de les terres de muntanya també devien tenir una llarga història, encara que això sigui més difícil d'assegurar.[340]

Ara, però, allò que ens interessa és sobretot saber quina fou l'actuació dels pagesos que havien de treballar constantment per tal d'assegurar el manteniment dels camins vells. Pagesos que, a més, si calia, havien d'emprendre la construcció de noves vies de comunicació, que completessin la xarxa que ja existia. S'havien de dedicar moltes hores per tal d'evitar l'erosió dels camins, per mantenir els empedrats, per evitar que s'embardissessin i, fins i tot, per cloure a banda i banda les cabaneres (o carrerades) i evitar que el bestiar que hi passava entrés als camps propers. Seguir el camí empedrat que duu al castell de Girbeta, a la riba dreta de la

339. J. BONALES, "Límits administratius i pressió demoeconòmica: marc teòric i mètode d'anàlisi històrica sobre la transformació de límits en zones de muntanya. El cas d'Enclar (Andorra)", a J. BOLÒS (ed.), *La caracterització del paisatge històric, Territori i Societat*, V, Lleida, 2010, pàgs. 241-272, en concret pàgs. 245-246.

340. En aquest sentit, és modèlic l'estudi sobre la xarxa de camins del Pallars Jussà: J. BONALES – Miquel BAILAC, *Els camins històrics del Pallars Jussà*, Garsineu edicions, Tremp, 2015.

Noguera Ribagorçana, ens fa adonar encara ara d'aquesta realitat.[341] També, com es desprèn del que acabem de dir, cal tenir present que, d'una manera lògica, la creació de qualsevol poble i mas o de qualsevol nou espai romput i treballat suposava la construcció d'un camí o d'una xarxa de camins que hi portés; de la mateixa manera, quan s'abandonava un mas o un poble, els camins que hi duien (i que menaven a tots els edificis o espais que en depenien) deixaven de tenir utilitat, i, en passar els anys, es podien perdre.

k. Creació de les esglésies. En principi, podríem pensar que les esglésies només eren una qüestió dels eclesiàstics o, com a màxim, dels senyors laics. No sempre era així. Com hem vist, en moltes de les consagracions i dotalies restava ben testimoniat el pes notable que hi tenien les comunitats locals, que moltes vegades impulsaven la construcció de les noves esglésies; a més, arran de la dotalia, llurs membres feien un gran nombre de donacions de béns mobles i sobretot de terres de conreu. També, com s'ha assenyalat més d'un cop, el fet que en les terres pirinenques les esglésies fossin bastides en un terreny de vegades tan allunyat del nucli poblat, segurament és una demostració de la iniciativa presa pels veïns del lloc, que foren els que cediren el terreny on construir el temple; no podem, amb tot, menystenir el pes de les tradicions àdhuc precristianes. Tampoc no podem deixar de fer esment del pes que tenien algunes comunitats rurals a l'hora de nomenar aquells que havien de dirigir les esglésies del territori.[342]

l. Construcció dels molins. Hi havia molins construïts per pagesos o per comunitats pageses i molins fets edificar pels senyors. Trobem aquesta doble realitat en totes les èpoques, encara que, lògicament, abans de l'any 1000, potser predominaven els primers, mentre que després del canvi de mil·lenni prengueren més importància els segons. El paper que tingueren els pagesos en la construcció dels molins fou important, com demostren alguns documents escrits o bé algunes restes que trobem al llarg de

341. *Catalunya Romànica*, vol. XVI: *La Ribagorça*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1996, fotografia de la pàg. 98. En aquest camí, com en molts d'altres, trobem, en algun tram, a banda i banda murs de pedra, acabats amb un rengle de lloses col·locades verticalment (destinades a protegir els camps propers del bestiar).

342. J. BOLÒS – J. R. PIQUÉ, "Les parròquies: centres espirituals i demarcacions territorials", *Arrels cristianes, vol. II: Temps de consolidació. La baixa edat mitjana. Segles XIII-XV*, Pagès editors – Bisbat de Lleida, 2008, pàgs. 111-130 (d'una manera especial, els mapes dels diferents ardiaconats del bisbat de Lleida als darrers segles medievals).

rius o de rieres.[343] En la documentació que publiquem en aquest volum, veiem constantment la coexistència de les dues realitats i les tensions que de vegades hi hagué entre els drets dels senyors (especialment el bisbe i els canonges de Roda) i els drets d'ús que tenien alguns pagesos sobre els molins que s'havien construït a les ribes de l'Isàvena i d'altres cursos d'aigua.

m. Construcció de castells. Certament, podem pensar que, en principi, els pagesos es miraven de lluny i amb un cert recel com es bastien els castells dels senyors. Malgrat tot, hem de fer algunes observacions a aquesta idea inicial. En primer lloc, els pagesos, després de l'any 1000, sovint tenien l'obligació de participar en la reparació del castell del senyor de l'indret. En segon lloc, cal assenyalar la diferència que hi havia entre els castells altmedievals, els *oppida* o *castella*, i els castells feudals de la baixa edat mitjana (que començà vers l'any 1000). Tot i que caldria estudiar-ho bé, cal pensar que algunes de les fortificacions que s'esmenten en els documents que publiquem corresponen clarament a un castell refugi de l'alta edat mitjana (on, amb tot, d'acord amb els darrers estudis fets, també hi podia haver tingut la residència un membre de la noblesa).[344] Només quatre exemples de zones molt diverses: el castell de Sant Esteve del Mall (fig. 21), el castell de Fontova, el castell de Calassanç (fig. 72) i el castell d'Alquèssar. En tots quatre casos, la defensa natural és molt notable; tots quatre pogueren servir, al llarg dels segles altmedievals, de lloc de refugi de la població pagesa que vivia en llurs territoris, d'una manera semblant al que es va poder esdevenir en castells d'altres comtats catalans més orientals, com poden ésser el de Tarabau o bé el de Llimiana.[345] De fet, a l'alta edat mitjana, segurament hauríem trobat aquest tipus de castell refugi tant a la banda nord com a la meridional de la frontera, que separava els comtats de les terres del califat.

343. J. BOLÒS, "Les moulins en Catalogne au Moyen Âge", a M. MOUSNIER (ed.), *Moulins et meuniers dans les campagnes européennes (IXe-XVIIIe siècle)*, Flaran XXI, Presses Universitaires du Mirail, Tolosa, 2002, pàgs. 53-75.

344. Vegeu, per exemple, els treballs publicats a: N. CHRISTIE - H. HEROLD, *Fortified Settlements in Early Medieval Europe. Defended communities of the 8th-10th centuries*, Oxbow, Oxford, 2016.

345. Fins i tot a Andorra, com ha estat ben estudiat, hauríem trobat un d'aquests *oppida* altmedievals al lloc d'Enclar. J. M. BOSCH, "L'assentament prefeudal (segles IV-VIII)", *Roc d'Enclar. Transformacions d'un espai dominant (segles IV-XIX)*, Andorra, 1997, pàgs. 98-109. Malgrat tot, com hem dit, tampoc es pot menystenir la relació que podien tenir amb la noblesa altmedieval, que havia abandonat les *villae* de les terres planes.

Cal recordar també que molts dels castells ribagorçans, en principi fets després de l'any 1000, promoguts per exemple per Arnau Mir de Tost (com foren els de Viacamp, de Falç o de Lluçars) o per part del rei aragonès, ja tenien unes característiques ben diferents (eren centrats per una torre o torrassa senyorial); amb tot, és molt possible que abans d'esdevenir un castell feudal —destinat sobretot a fer de residència del senyor o del seu castlà— haguessin estat un *oppidum* bastit potser pel conjunt d'habitants del territori (en el cas de Viacamp per exemple això sembla força evident).[346] Diguem també, per cloure aquest apartat, que en alguns indrets de la marca dels comtats catalans (per exemple a la Segarra) hi hagué algunes fortificacions petites que foren fetes per la mateixa comunitat dels habitants del lloc; no sabem pas si això també s'esdevingué, en algun cas, a la Ribagorça (per exemple a Puig Giró).

n. Manteniment de les tradicions, com podien ésser els *faros* o falles. Per acabar, allunyem-nos una mica del paisatge i atansem-nos a les mentalitats col·lectives. Sabem ben poca cosa de les tradicions populars, de les pervivències paganes que hauríem trobat als segles medievals (que de fet, sovint, acabaven repercutint en l'entorn). Són realitats que pertanyen al món dels pagesos. La sacralització d'alguns elements de la natura devia ésser encara ben present gairebé arreu, malgrat l'esforç fet per l'Església per esborrar aquestes darreres pervivències del passat precristià. Només cal pensar en el paper de les pedres o rocs (on de vegades es feien creus o petits altars o fornícules), el paper dels arbres i dels boscs, el paper de les fonts i dels cursos d'aigua o el paper del foc. Tanmateix, a part de descobrir alguns topònims fossilitzats, que han arribat fins ara, en sabem ben poca cosa de tot plegat. Remarquem una tradició com la de les falles i els fars (o *faros*), que ha perdurat al llarg dels segles —i que per tant era ben viva en les comunitats pageses medievals—, que permet d'aproximar-nos a una d'aquestes pervivències que anaven lligades al calendari de l'any.[347] Recordem només el notable esment que trobem en un

346. J. BOLÒS – J. BUSQUETA – J. BOIX, "Castell de Viacamp", *Catalunya Romànica*, vol. XVI: *La Ribagorça*, Enciclopèdia Catatana, Barcelona, 1996, pàgs. 505-507.

347. J. BOLÒS – V. HURTADO, *Atles dels comtats de Pallars i Ribagorça (v 806-v 998)*, Rafael Dalmau editor, Barcelona, 2012, pàg. 81; Xavier TERRADO, *Els noms de lloc de la Vall de Boí*, Toponímia de la Ribagorça, Pagès editors, Lleida, 2002, pàg. 158 ("Xerixinti: probablement d'una expressió com 'xera santa', és a dir 'foguera santa' amb un tractament fonètic pròpiament ribagorçà. Tot això té molt a veure amb els costums precristians que les falles d'avui en dia mantenen").

document del 1019, en què, entre les afrontacions de la població d'Arques, hi havia el "faru de Villarue", el far o faro de Vilarrué, poble situat al nord de les Paüls (a la banda septentrional de les Ares del Turbó).[348]

o. El pes de la por. Fiquem-nos de ple dins del món de les mentalitats. Un dels motius que empenyien les famílies de pagesos o les comunitats pageses a actuar com actuaven era la por. Moltes de les realitats que hem comentat més amunt eren potser fruit de la tradició, però també de vegades de la necessitat de protegir-se de tots els perills que els amenaçaven constantment i que podien arribar sovint d'una manera inesperada. Més endavant ja parlarem de la por dels enemics que vivien a l'altra banda de la frontera que separava —en principi— cristians i musulmans. El perill, però, de vegades podia venir de molt més a prop, de persones o d'animals que no vivien gaire lluny. Això va portar que, alguns cops, les poblacions no fossin obertes, que alguns hàbitats s'encimbellessin i, sobretot, que la gent s'agrupés per poder-se defensar millor.[349] El fet que les persones s'instal·lessin a prop de Sant Esteve del Mall s'entén per aquesta causa. Alhora, la creació d'uns vilars a l'alta edat mitjana (abans que s'esdevingués potser una total dispersió en masos o capmasos) també va poder tenir aquesta motivació. Per contra, la consolidació d'un poblament dispers, als segles XI o XII, és el reflex d'una certa seguretat i del fet que la frontera, la marca, ja s'havia desplaçat força cap a unes terres més meridionals. Més endavant parlarem detingudament de les característiques dels masos dispersos de Güel, de Fontova o de Sant Esteve del Mall.

p. Creació i manteniment d'uns topònims. Els topònims no són un element del paisatge que ens envolta, evidentment no els podem veure entorn nostre, però ens ajuden a entendre moltes coses sobre la història d'aquest paisatge i de la gent que hi va viure i que el va transformar. Els pagesos medievals van ajudar a mantenir uns topònims vells, creats de vegades en èpoques anteriors. De la mateixa manera que perquè un camí es mantingui al llarg dels segles cal que la gent l'utilitzi, perquè un nom de lloc segueixi viu cal que hi hagi molta gent que el conegui i l'empri d'una manera regular. Així mateix, cal tenir present que, durant

348. A. J. MARTÍN DUQUE, *Colección diplomática de Obarra...*, doc. 36, pàg. 41.

349. Albert ROIG – Jordi ROIG, "L'ocupació del territori de muntanya: l'urbanisme i els despoblats al Pallars (Pirineu central)", *IV Congrés d'Arqueologia Medieval Espanyola, Societats en transició*, Actes II, Alacant, 1993, pàgs. 325-330.

els segles medievals, es van crear, es van inventar, molts topònims nous que serviren per poder anomenar i diferenciar tot allò que una persona podia veure entorn seu: des de les cases disperses fins a les partides de terra, des dels camins fins als camps, des de les muntanyes fins als rius o barrancs. De vegades, saber quan es va crear un topònim i entendre el motiu per què es va triar, per què és com és, pot aportar-nos molta informació sobre un indret, sobre la seva història i sobre les vivències dels seus habitants. En les terres meridionals del bisbat de Roda, l'existència d'un gran nombre de noms de lloc àrabs també ens ensenya moltes coses sobre els canvis que hi va haver, sobre la pervivència dels musulmans o dels mossàrabs i sobre les característiques de la societat i de l'economia.[350]

q. Consciència de la diferència i de la identitat pròpia. Era conscient el pagès que vivia en un lloc que allò que hi havia al seu voltant era diferent del que hauria trobat en altres llocs? Així doncs, coneixia la identitat diferenciada del paisatge humanitzat que tenia entorn seu? Era conscient també que la seva manera d'actuar amb relació al medi on vivia no era igual que com interrelacionava amb l'entorn el pagès d'una altra vall o d'un altre indret situat, per exemple, més cap al nord o més cap a migjorn? Coneixia la identitat diferenciada de la seva manera d'actuar, de les tradicions culturals que havia heretat de la seva família i que compartia amb la seva comunitat? De fet, és un aspecte molt interessant, encara que certament és una qüestió amb relació a la qual als documents escrits difícilment podrem trobar una resposta.

Tanmateix, podem suposar que, en un territori com el bisbat de Roda, amb una gran diversitat de paisatges i de cultures, aquesta consciència de la diversitat i de la identitat pròpia era més fàcil d'assumir que en altres països més grans i uniformes. El moviment dels pastors, dels cavallers o dels repobladors devia facilitar que els pagesos tinguessin consciència de les diferències entre allò que hi havia per exemple al nord del país, el que hi havia al bell mig d'aquesta terra ribagorçana (a l'entorn de Roda) i allò que hi havia al sud, a les terres potser acabades de conquerir i de

350. Amb relació a aquest aspecte, cal assenyalar els treballs de Joan Coromines i també els diferents estudis promoguts per Xavier Terrado, publicats en la col·lecció de llibres "Toponímia de la Ribagorça", de Pagès editors, i en la col·lecció "Toponimia de Ribagorza", d'editorial Milenio (a l'inici editada per les Publicacions de la Universitat de Lleida).

colonitzar. Certament, una de les primeres coses que en moure's devien veure és que hi havia gent que parlava altres idiomes; la Ribagorça era un país on hi havia diverses llengües en contacte. En una població com Montsó, vers l'any 1100, almenys es devien parlar tres llengües: en primer lloc el català, també l'aragonès i segurament, així mateix, l'àrab. Ho comentarem més a fons, en un apartat proper. També eren conscients de la coexistència de religions; malgrat els enfrontaments, hauríem trobat cristians, musulmans i jueus convivint molt sovint sense gaire problemes. I les diferències també afectaven molts altres àmbits de la vida quotidiana, com es desprèn del que comentem en altres apartats.

r. Capacitat d'adaptació. Aquest és un darrer aspecte que pensem que cal esmentar. Molt sovint, creiem que el pagès era un home aferrat a les seves tradicions i als seus costums ancestrals, fet que feia que tingués una inamobible relació amb l'entorn, cosa que el conduïa a mantenir allò que havia après dels pares i aquests dels avis i aquests dels besavis, etc. Tanmateix, cal pensar que, en una època de guerres i encara més en una època de migracions i de processos de repoblació, el fet d'aferrar-se a les tradicions heretades de les generacions pretèrites molts cops devia ésser inviable. Per aquest motiu, els pagesos que venien de Benasc o de Senet i s'instal·laven a la vall de l'Isàvena mitjà s'havien d'adaptar a unes noves realitats lligades al clima, a la morfologia del lloc i a les tradicions d'ús de l'espai. Aquest canvi encara era més brusc per a aquelles famílies que deixaven les terres muntanyoses i s'instal·laven en una "torre" o en una almúnia i, allà, es veien obligats a treballar una parcel·la irrigada, segurament compartida amb un grup d'altres pagesos que provenien de llocs molt diferents. Aquests canvis, amb una mentalitat moderna, podríem pensar que podien ésser molt enriquidors; tanmateix, cal creure que aleshores degueren motivar molts fracassos, molta gent desarrelada que, davant la incapacitat d'adaptar-se al lloc, continuava migrant, a la recerca de noves terres, potser cada vegada més meridionals, i, per tant, cada cop més diferents. La col·laboració de tota la gent que vivia en les terres del migjorn del bisbat (fins i tot dels maçarecs i potser dels eixarics) degué ésser vital per tal d'assegurar l'èxit d'aquells que s'instal·laven en un lloc despoblat (sovint després d'haver-hi hagut una actuació violenta). En aquestes noves terres, segurament les cases eren diferents, les eines usades per a treballar els camps també, els atuells de terrissa també i, sobretot, eren diferents els conreus i les tècniques hidràuliques que calia conèixer (encara que,

com veurem, en aquestes terres planes del sud la importància de la ramaderia i dels conreus de secà potser era força més gran del que podria semblar de bell antuvi). En resum, és evident que la relació entre el pagès de Senet i el territori era molt diversa de la que hi havia en el cas del pagès de Güel o encara més en el cas del pagès instal·lat per exemple a Aréstoles. Més endavant en parlarem novament.

Per a cloure aquest apartat, podem fer algunes valoracions. De fet, segurament podríem distingir diferents tipus de pagesos, d'acord amb el lloc on habitaven. El pagès que vivia a Castilló de Sos o a Senet era diferent del que vivia a Sant Esteve del Mall, al terme de Güel o al de Falç, i aquest també era diferent del que vivia en una almúnia prop de Montsó o bé del que vivia cap a Castellonroi. En tots els casos, creiem que, malgrat el pes que tenien els senyors i malgrat el pes de l'Església, els pagesos eren conscients de la capacitat que tenien de transformar el territori. És cert, com es desprèn del que hem dit més amunt, que l'economia de les altes valls no era pas igual que l'economia de les terres baixes. Les comunitats pageses de les terres de muntanya tenien molt pes social i degueren ésser les que van edificar sovint les esglésies per als feligresos, i ho feren, com és prou conegut, molts cops lluny del poble. D'altra banda, els pagesos de Güel vivien dispersos pel territori en vilars i, ja molt aviat, en masos esparsos —com els de la Catalunya Vella oriental—, fet que els obligava a tenir més autonomia en llurs actuacions. I, per acabar, els pagesos que s'instal·laren en les terres que ja s'havien organitzat en època islàmica, s'hagueren d'adaptar i hagueren de reorganitzar el territori d'acord amb les necessitats que tenien com a nouvinguts colonitzadors, tal com hem pogut estudiar en terres properes del Segrià. Aquesta visió que ens permet de desplaçar-nos de nord a sud, com hem dit, ens duu a pensar en els moviments de població, les migracions destinades a ocupar noves terres buides o abandonades (sovint per força). També ens porta a pensar en el pes de les tradicions de la comunitat (o de cada família) i alhora en la necessitat de canviar i d'adaptar-se a les noves realitats del lloc on s'instal·laven aquestes famílies. Un pagès podia tenir bestiar i viure de la ramaderia a Forcat i a Gia, també a Fontova i a Sant Esteve del Mall o, fins i tot, a la Moça i Saravalla. En canvi, un altre pagès que venia de les terres septentrionals i s'instal·lava a les ribes del Cinca o de la Sosa, havia d'aprendre un conjunt de tècniques de regadiu que segurament

eren desconegudes allà d'on venia. Com ja hem dit altres vegades, en aquestes terres meridionals, solcades per séquies, el paper dels maçarecs (i potser també dels eixarics), que trobem esmentats en alguns documents, va poder ésser molt important com a dena en la cadena de la transmissió d'unes tècniques relacionades amb el regadiu i el conreu, poc conegudes per molts dels nouvinguts que s'hi instal·laven. Cal tenir present, amb tot, com veurem més endavant, que segurament en aquestes planes properes a Montsó i a la Llitera no hi hauríem trobat uns espais irrigats tan amplis i importants com els que els colonitzadors pirinencs van trobar per exemple al voltant de les poblacions de Balaguer, de Corbins o de la ciutat de Lleida; tot seguit en parlarem.

A partir d'ara, centrarem l'atenció en el paisatge històric, una bona manera d'apropar-nos a l'espai on van viure els pagesos medievals. Estudiar el paisatge ens ha de dur a aprofundir en el coneixement dels pobles, dels masos, dels molins, dels camins, de les séquies, dels conreus i de les pastures, en tots aquests territoris, i a poder entendre millor la importància dels canvis que hi hagué en la societat al llarg d'aquests segles.

EL PAISATGE HISTÒRIC

Dels documents a la realitat actual

Els estudis que s'han fet al llarg d'aquests darrers anys sobre el paisatge històric han estat molt notables. Els models que s'han seguit per a fer-los han vingut molt sovint d'Anglaterra i de França; en aquest darrer cas, d'una manera especial, de recerques fetes amb relació a les veïnes terres occitanes.[351] L'aplicació a Catalunya de les metodologies emprades fora del nostre país i alhora la creació de metodologies noves han fet que actualment siguem capaços d'entendre molt millor el paisatge que ens envolta, de poder veure'l com una realitat que s'ha creat com a fruit de les activitats dels homes i de les dones que hi han viscut al llarg dels

351. Hi ha algunes obres fonamentals, que quan es van publicar foren altament innovadores, com M. FIXOT – E. ZADORA-RIO, *L'église, le terroir*, CNRS, París, 1989; D. BAUDREU, "Une forme de villages médiévaux concentrés: le cas du Bas-Razès (Aude)", *Archéologie du Midi Médiéval*, 4, 1986, pàgs. 49-73; B. CURSENTE, *Des maisons et des hommes. La Gascogne médiévale (xie-xve siècle)*, Presses Universitaires du Mirail, Tolosa, 1998.

segles, fins i tot dels darrers mil·lennis.[352] En l'apartat precedent ja hem dit alguna cosa sobre la interacció que hi ha hagut (i hi ha) entre les persones i llur entorn i de la capacitat que ha tingut la gent de transformar-lo, en funció de les necessitats econòmiques, de la realitat social i també de les tradicions.

En concret, els progressos en els nostres coneixements sobre la història del paisatge han permès que puguem entendre per quin motiu els pobles són com són, per què hi ha un tipus de poblament determinat, per què els camins passen per on passen o com ha evolucionat la xarxa de vies de comunicació al llarg dels segles. També han fet possible saber quan es van crear les séquies, i amb relació a quina realitat social, o bé per què els camps tenen les formes que tenen i, així doncs, no han d'ésser vistos com un conjunt desordenat i incomprensible de peces de terra. I, així mateix, han permès conèixer molts altres aspectes relacionats per exemple amb l'aprofitament dels boscs o de les pastures.

Per entendre totes aquestes realitats, per comprendre per què tot allò que ens envolta és com és, hi ha dues fonts bàsiques: d'una banda els documents escrits i de l'altra els plànols, mapes i ortofotomapes actuals. A més, hi ha altres fonts que, en alguns casos, també poden aportar molta informació, com poden ésser les anàlisis dels pol·lens, l'antracologia o estudi dels carbons, la realització de perfilatges de luminescència, la toponímia, etc. En les properes pàgines, intentarem bàsicament relacionar les dues primeres realitats: els documents que publiquem en aquesta col·lecció diplomàtica i allò que ha arribat fins a l'actualitat i que podem observar sobre el terreny (o bé, sobretot, que podem veure en els mapes i en les fotografies aèries contemporànies).

Inicialment parlarem del paisatge en les terres septentrionals de la Ribagorça o del bisbat de Roda, controlades en bona part, des de l'època carolíngia, pels comtes i pels reis cristians, i després, en segon lloc, centrarem l'atenció en les terres meridionals del territori estudiat, on el domini islàmic va perdurar fins a una data molt més avançada, sovint fins a la segona meitat del segle XI o fins a l'inici del segle XII. És molt enriquidor poder comparar aquests dos paisatges, que tenen unes històries diferents. Alhora, també és fonamental cercar els precedents de tot allò que estudiem

352. J. BOLÒS, *Els orígens medievals del paisatge català*, Institut d'Estudis Catalans-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2004.

en etapes anteriors a l'edat mitjana, i, fins i tot, veure'n l'evolució fins a l'actualitat. Aquesta observació de qualsevol territori tenint una perspectiva que permeti albirar almenys dos mil anys d'història, és la millor manera de comprendre el nostre entorn com quelcom viscut i transformat per moltes generacions d'homes i de dones.

El poblament al comtat de Ribagorça

Com es desprèn del que acabem de dir, els estudis sobre el poblament a l'edat mitjana han progressat molt aquests darrers decennis. Els treballs fets al nord dels Pirineus han estat fonamentals a l'hora d'establir una metodologia que permeti estudiar i entendre com són els pobles actuals, els quals sabem que en llur majoria es van crear al llarg de l'edat mitjana. A continuació, parlarem sobretot de pobles oberts i de pobles castrals, i també de vilars (petits pobles oberts) i de masos (o de capmasos). Encara que no creiem pas que hi hagués gaires pobles de sagrera o eclesials a la Ribagorça —d'una manera semblant al que trobem a les terres del bisbat d'Urgell—, no en descartem totalment l'existència (i analitzarem l'interessant cas de Tolba). Per contra, atès el marc cronològic estudiat, no podem fer encara esment de cap vilanova (per exemple, la Pobla de Roda no fou edificada fins més endavant, després de l'any 1143).

En les properes pàgines caldrà, així doncs, estudiar els pobles que podem relacionar amb els castells (que solien ésser al centre d'un terme castral) i els que hem de relacionar amb les esglésies (que eren molt sovint al bell mig d'una parròquia). Caldrà veure també la relació que hi havia entre els llocs habitats i els camps de conreu que permetien aportar una font d'alimentació fonamental per als homes i dones que hi vivien. També s'haurà de fer esment de la ramaderia i de les pastures. Així mateix, haurem de parlar breument dels camins i de les carrerades o cabaneres. Finalment, tampoc podrem oblidar el paper que tingueren els molins, les "illes" o les séquies, que cal dir que ja hem tractat d'una manera força extensa en altres apartats. Tanmateix, la recerca sobre les séquies i els espais hidràulics —sobretot amb relació al sector més meridional del bisbat de Roda— serà un dels aspectes més interessants i que ens aportarà una visió més innovadora dels territoris estudiats.

Pel que fa al poblament a l'alta edat mitjana, els segles d'abans de l'any 1000, podem remetre el lector d'aquestes pàgines

en primer lloc als mapes inclosos a l'*Atles dels comtats de Pallars i Ribagorça*.[353] En aquests mapes veiem ubicades vil·les i també se situen els vilars, alhora que s'hi dibuixen esglésies, monestirs i castells. Tanmateix, malgrat que els documents escrits ens aportin molta informació sobre el poblament d'un territori —en algunes zones densament habitat—, no hem de caure en dos errors en què és fàcil de caure. Un primer error és el de pensar que pel fet que no hi hagi documents escrits de les etapes precedents a la carolíngia hem de suposar que gairebé no hi vivia ningú. Les anàlisis dels pol·lens o bé altres estudis fets amb relació als primers segles medievals mostren allò que la lògica ens ha de dur a afirmar amb plena seguretat.[354] En aquests primers segles de l'edat mitjana hi havia molta més població del que suposem quan quedem encegats pel buit que significa aquesta manca de documentació escrita. Pensem que moltes vegades hauríem de cercar l'origen de molts dels nuclis de poblament medieval no a l'època carolíngia ans al llarg dels segles de domini got. Només unes excavacions podrien permetre de sortir d'aquest atzucac; tanmateix, excavar profitosament per exemple un lloc que ha estat habitat d'una manera ininterrompuda al llarg dels darrers mil anys és gairebé impossible.[355] Tot i això, també cal afirmar que el fet que una contrada sempre hagi estat habitada no vol pas dir que sempre el poblament hagi viscut exactament en un mateix lloc.

FUNDACIÓ NOGUERA

353. J. BOLÒS – V. HURTADO, l'*Atles dels comtats de Pallars i Ribagorça (v 806-v 998)*, Rafael Dalmau editor, Barcelona, 2012, pàgs. 32-51.

354. A. ESTEBAN (ed.), *Los paisajes de Parques Naturales. La humanización de las altas cuencas de la Garona y las Nogueras (4500 aC-1955 dC)*, Ministerio del Medio Ambiente, Madrid, 2003; D. GALOP, *La forêt, l'homme et le troupeau dans les Pyrénées. 6000 ans d'histoire de l'environnement entre Garonne et Mediterranée*, GEODE - Laboratoire d'Ecologie Terrestre - FRAMESPA, Tolosa, 1998.

355. En el mapa que C. Cartault publica a la pàgina 48 del seu estudi sobre el poblament a la Ribagorça, diferencia, per exemple, vil·les del segle X i vil·les del segle XI. Tots hem fet aquesta mena de representacions, basades només en els documents escrits que s'han conservat, encara que cal ésser conscients dels errors greus que es poden produir. Si fem un cop d'ull a aquest mapa pot semblar com si Biesques, Serradui o Güel fossin més antics que Calbera, Visalibons, Vilacarle, Arques o Vilarrué, per exemple, quan això és impossible d'assegurar (i molt probablement no és pas cert). Camille CARTAULT, "Les structures de peuplement en Ribagorce dans les vallées de la Noguera Ribagorçana et de l'Isábena (IXe-XIe siècles)", a Jean-Pierre BARRAQUÉ - Philippe SÉNAC (eds.), *Habitats et peuplement dans les Pyrénées au Moyen Àge et à l'époque moderne*, CNRS - Université de Toulouse-Le Mirail, Tolosa, 2009, pàgs. 37-48. De fet, per estudiar la formació del poblament, caldria conèixer no sols els documents escrits, ans també la toponímia, les advocacions de les esglésies i s'hauria de fer també un estudi de l'arqueologia del paisatge del lloc (i no ens atrevim a dir que caldria fer-hi una excavació arqueològica, atès que molt sovint els resultats potser no serien prou significatius).

Un segon aspecte que cal tenir present és que, malgrat la riquesa de la documentació dels segles carolingis i malgrat l'alta densitat de poblament que les fonts escrites demostren que hi havia en algunes contrades, no podem assegurar en absolut que només hi hagués allò que tenim documentat. De fet, en contrastar els topònims que esmenten els pergamins conservats amb els topònims que ben segur que, d'acord amb la llengua en què foren escrits, havien d'existir al segle X, ens adonem de la quantitat de buits que tindríem en els nostres coneixements si ens conforméssim només amb la consulta dels documents escrits. En fer aquest *Atles dels comtats de Pallars i Ribagorça*, ens vam adonar, per exemple, que si podem afirmar que, abans de l'any 1000, hi havia molts nuclis de població a la vall de Boí no és pas gràcies als pergamins, sinó al fet que gairebé tots els topònims importants d'aquesta vall són preromans i que, per aquest motiu, podem assegurar que es crearen abans de la fi del primer mil·lenni de la nostra era. I si hi ha noms de poblacions, vol dir que és possible que aquests corresponguin a antics llocs habitats o, si més no, vol dir que en aquesta vall hi vivia gent.

Castells, termes castrals i poblament

A continuació no volem pas fer un estudi aprofundit dels castells esmentats en aquesta documentació dels segles X-XII.[356] Sí que creiem que és important distingir-ne algunes característiques. A primer cop d'ull, podem subratllar les diferències que hi havia entre unes fortificacions de tradició altmedieval, que podem considerar un *oppidum* o *castrum*, les construccions que hom pot considerar que corresponen al castell feudal típic. Les primeres eren encimbellades i usualment protegides per unes defenses naturals. Bàsicament, almenys a l'inici, eren un gran recinte on es podia refugiar la població de l'entorn. Malgrat això, cal assenyalar que els darrers estudis duts a terme també valoren la importància del fet que hi poguessin habitar els membres de l'aristocràcia.[357]

356. Vegeu els estudis publicats als diferents volums de *Catalunya Romànica*, d'una manera especial al volum XVI, dedicat a la Ribagorça, editat per Enciclopèdia Catalana l'any 1996. S'hi estudien d'una manera detallada els castells de Viacamp, Lluçars, Falç, Montanyana, Benavarri, Fontova, Perarrua, etc.

357. L. SCHNEIDER, "*Castra*, *vicariae* et circonscriptions intermédiaires du haut Moyen Âge méridional (IXe-Xe siècle). Le cas de la Septimanie-Gothie", a D. BOISSEUIL - P. CHASTANG - L. FELLER - J. MORSEL (eds.), *Écritures de l'espace social. Mélanges d'histoire*

El segon tipus de fortificació era menys extens, solia tenir una torre mestra (o una torrassa), de vegades era situat al costat del poble, encara que normalment sempre era ubicat al cim d'un turó o tossal. Alhora, també cal tenir present els precedents d'època islàmica d'alguns dels castells que trobem al territori del bisbat de Roda. Per tot això, si volem estudiar una fortificació, a part dels aspectes purament constructius, cal tenir ben present la seva ubicació, la funció que tenia, la relació que hi havia amb els llocs habitats propers i també la importància que tingué a l'hora d'organitzar el territori que en depenia, que solia correspondre al que anomenem el terme castral (ja en parlarem més endavant).[358]

Més amunt, ja hem fet una llista dels castells que trobem esmentats a la documentació. Mentre castells com Sant Esteve del Mall o Fontova ja són documentats abans de l'any 1000 i pertanyen a la primera categoria (dels *oppida* o *castra*), d'altres, com els que hi havia a Aler o a Lumberres, pertanyen al tipus de castell feudal; en aquests dos casos, eren les fortificacions d'uns senyors locals. Amb tot, com ja hem esmentat més amunt, cal tenir també ben present que molts castells edificats al segle XI, en realitat es van construir sobre fortificacions molt més velles; és així, per exemple, en el cas dels castells feudals de Fontova, de Viacamp, de Falç o de Lluçars, i segurament també en el de Montanyana. També hi degué haver transformacions en els castells situats a les terres més meridionals del bisbat, a la Ribagorça, al Cinca Mitjà o ja a la Llitera, que sabem que foren alçats pels musulmans abans d'ésser conquerits pels reis aragonesos o pels comtes catalans; és així en els casos dels de Castre, de Munyons o Muñones (que ha estat excavat recentment),[359] d'Estada, de Calassanç, de Castellon-

médiévale offerts à Monique Bourin, Publications de la Sorbonne, París, 2010, pàgs. 237-266; I. OLLICH - M. ROCAFIGUERA - M. OCAÑA, "The Southern Carolingian Frontier in *Marca Hispanica* along the River Ter: *Roda Civitas* and the Archaeological Site of L'Esquerda (Catalonia)", a N. CHRISTIE - H. HEROLD, *Fortified Settlements in Early Medieval Europe. Defended communities of the 8th-10th centuries*, Oxbow, Oxford, 2016, pàgs. 205-217; J. A. QUIRÓS, "Defensive sites of the Early Middle Ages in North-West Spain", a J. BAKER - S. BROOKES - A. REYNOLDS (eds.), *Landscapes of Defence in Early Medieval Europe*, Brepols, Turnhout, 2013, pàgs. 303-339.

358. En aquest sentit, és altament fructífer un llibre com: O. H. CREIGHTON, *Castles and Landscapes*, Continuum, Londres, 2002. Vegeu també: J. BOLÒS, "Fortificacions de la marca i organització del territori a Catalunya (segles VIII-XII)", *Els castells medievals a la Mediterrània nord-occidental*, Museu Etnològic del Montseny, Girona, 2004, pàgs. 67-88.

359. José Ángel ASENSIO ESTEBAN - María de los Ángeles MAGALLÓN BOTAYA, *La fortaleza altomedieval del Cerro Calvario, en La Puebla de Castro: un hisn en el extremo norte de la Marca Superior de Al-Ándalus*, Instituto de Estudios Altoaragoneses, Osca, 2011.

roi, etc. Alguns, després de la conquesta, foren reaprofitats i de vegades molt transformats; en alguns d'altres no degué ésser pas així, potser perquè perderen la funció estratègica que tenien abans.

En aquestes terres frontereres, l'existència d'un castell, tal com trobem al llarg de tota la marca dels comtats catalans (des d'aquestes contrades ribagorçanes fins al Penedès), solia suposar l'existència d'un terme castral. Aquest territori, que restava sota la jurisdicció del senyor que tenia la fortificació, sovint és esmentat en els documents que publiquem. És així, per exemple, amb relació als castells de Roda, de Sant Esteve del Mall, de Fontova, de Lasquarri, etc. De vegades, les formes d'aquests termes castrals ens poden sorprendre (sovint el castell no era situat en una posició central). Normalment solien tenir una extensió força àmplia.[360] Tal com és lògic, els termes més vells eren els més grans i les segregacions que hi hagué en un segon moment, poc després de la conquesta feudal, foren menys extenses (d'una manera semblant, malgrat les diferències que hi pugui haver, a allò que s'esdevingué amb els termes parroquials).

Podem comentar breument les característiques dels termes castrals que trobem al llarg del darrer tram de l'Isàvena: Roda, Sant Esteve del Mall, Lasquarri, Llaguarres, Fontova, etc. En veure'ls representats en un mapa, ens adonem que, en la majoria dels casos, el castell era situat a l'extrem nord del terme, fet que fa pensar en un procés d'expansió cap al sud (on hi havia la frontera amb les terres andalusines). D'altra banda, com acabem de dir, solien ésser força amplis. El terme de Roda, que fou cedit pel monarca a la seu episcopal, s'estenia sobretot a la riba esquerra de l'Isàvena. El terme de Llaguarres saltava més enllà de la carena on s'alçava la fortificació. El terme de Fontova, per la banda oest no arribava fins a l'Éssera, però, en canvi, per la banda meridional sí que s'estenia fins a l'Isàvena (fig. 33). Aquests termes castrals formaven una xarxa que ocupava de fet tot el territori. A mesura que s'amplià la zona controlada pels monarques aragonesos o pels comtes

360. Guillermo Tomás ("La organización del territorio…", pàg. 326), amb relació al terme castral de Fontova, assenyala que el castell i l'església annexa eren el punt de referència d'una població molt dispersa, que vivia repartida en zones agrícoles molt separades: una a la ribera de l'Isàvena, una altra al pla de la Pobla de Fontova (per aquest motiu s'hi va edificar més endavant aquesta vilanova) i una de tercera a la ribera de l'Éssera.

catalans, l'organització en termes castrals també s'estengué a les noves terres més meridionals acabades d'ocupar i, així, es crearen els termes d'Estada, d'Estadella, de Fonts o bé de Calassanç, de Pilzà, d'Estopanyà, etc. Malgrat tot això, hem de pensar que, en la majoria dels casos, és possible que aquests termes (com a realitat militar o econòmica) tinguessin uns precedents anteriors al pas del domini andalusí al domini dels sobirans aragonesos o catalans.

Certament, és impossible afirmar que tots aquests límits de termes castrals existissin abans de la conquesta comtal o reial. Amb tot, hi ha dos fets que ens obliguen a no descartar-ho en tots els casos. D'una banda, perquè —tal com diuen els documents— els límits de moltes de les almúnies eren els mateixos que els que hauríem trobat durant l'època islàmica. D'altra banda, perquè, alguns cops, aquests límits coincideixen amb camins molt vells o bé segueixen unes orientacions que tenen l'origen abans dels segles medievals; ja en parlarem més endavant, per exemple en estudiar el lloc d'Avellana (o Visallonga) o el de Segarra (Segarres Altes). Cal dir que, amb relació al darrer tram de l'Isàvena, G. Tomás es decantà a pensar que els termes castrals foren creats arran de la conquesta feudal d'aquestes terres. Assenyala que la delimitació dels termes de Casterlenes o de Graus s'establí quan hi hagué la concessió de Sanç Ramir, els anys 1078 i 1083. Així mateix, l'organització del terme de Llaguarres es produí després de la creació d'aquest castell, vers l'any 1060, al capdamunt de la serra precisament del Castell de Llaguarres. A parer seu, les campanyes que es dugueren a terme entre els anys 1078 i 1083 van fer possible que els termes de Llaguarres i de Capella s'estenguessin a banda i banda de la serra que separa la vall de l'Isàvena de la vall del Guart.[361]

Per cloure aquest punt, és interessant d'incloure el quadre que fa G. Tomás amb relació a l'extensió que creu que devien tenir els termes castrals més importants i aquells que cal relacionar amb fortificacions segurament secundàries, que s'intercalaren entre la xarxa de termes primerencs.[362]

361. Vegeu: G. TOMÁS FACI, "La organización del territorio…", pàg. 326.
362. Vegeu: G. TOMÁS FACI, "La organización del territorio…", pàg. 327.

FIGURA 21
Plànol de l'*oppidum* de Sant Esteve del Mall

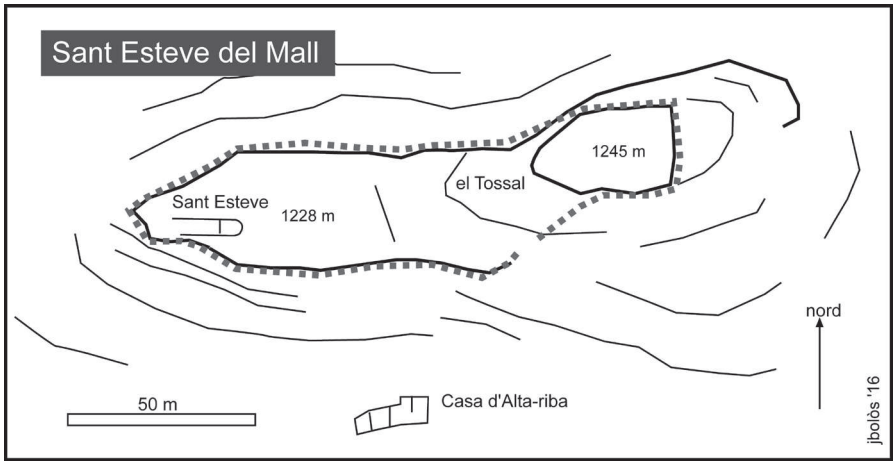

Plànol del *castrum* o *oppidum* de Sant Esteve del Mall. Aquesta fortificació de l'alta edat mitjana era en primer lloc defensada pel relleu del lloc. Hi destaca el "mall" o roca prominent que sobresurt a l'extrem oriental del recinte sobirà de l'espai fortificat. Dibuix: J. Bolòs.

FUNDACIÓ NOGUERA

Castell principal	*Superfície aproximada del terme*	*Castell secundari*	*Superfície aproximada del terme*
Capella	27 km²	Avellana	3 km²
Castigaleu	25 km²	Bellestar	3 km²
Castre	27 km²	Benavent	4 km²
Falç	31 km²	Casterlenes	7 km²
Llaguarres	44 km²	Giró	6 km²
Lasquarri	31 km²	Lumberres	4,5 km²
Monesma	34 km²	Portaspana	2 km²

Un exemple de castrum *altmedieval: Sant Esteve del Mall*. Aquest lloc fortificat és un magnífic exemple de possible *oppidum* o *castrum* de l'alta edat mitjana. L'existència de l'església romànica de Sant Esteve al capdamunt del tossal altera la visió defensiva d'aquest indret encimbellat (fig. 21). Cal tenir ben present diversos aspectes. D'una banda, hem de valorar la gran panoràmica que hom té des d'aquesta fortificació. Cal pensar que, al segle x, moltes

de les terres que es podien veure des de la fortificació de Sant Esteve del Mall eren en poder o sota control dels musulmans. D'altra banda, el més important d'aquest castell i allò que fa que creguem que s'ha de considerar que era un *oppidum* altmedieval és la topografia de l'indret on fou bastit. La plataforma on es va alçar molt aviat l'església (que devia ésser força més petita que l'actual) té una longitud de 125 m (més els 110 m de la penya o roca que hi ha a l'extrem est) i una amplada màxima d'uns 43 m. En aquests 7.240 m² de tot el conjunt, només s'hi pot tenir accés des de la banda sud, passant per sota de la penya situada a llevant. Era, per tant, un indret molt fàcil de defensar, fortificat en gran part pel mateix relleu natural, amb un cingle notable que envolta tota la plataforma rocosa superior. Hi trobem tots els trets característics d'un *oppidum* o *castrum* de l'alta edat mitjana, confirmats a més pel fet que ja es consideri que era un castell en els primers documents conservats, anteriors a la fi del primer mil·lenni ("ipsum kastrum Beati Stephani", doc. 7, any 972). Convé d'assenyalar també que, al final de l'edat mitjana, ja no es conservava cap resta del castell altmedieval. L'any 1494, els habitants d'aquest lloc "responen que may no y vieren castel, sinó un torm, hon an oyt dir que solia estar lo castel, però que nunqua y veren cuber<t>, fins ara de poch temps ançà que els li an cubert una caseta".[363]

FUNDACIÓ NOGUERA

Pobles castrals

A la Ribagorça central trobem diverses realitats. En alguns termes castrals ja documentats abans de l'any 1000, com els de Fontova o de Sant Esteve del Mall, no hi hagué una important concentració del poblament entorn del castell de tradició altmedieval, força encimbellat; més aviat hi predominà un poblament semidispers (en vilars) o totalment dispers (en masos o capmasos). No s'hi va produir un procés d'encastellament com s'esdevingué en altres termes i en comarques properes.[364] No fou així a Roda, ni

363. ACL, P1_M3_P1_C04. En les enquestes fetes l'any 1494, incloses al volum anomenat *Arxiu de Ribagorça*, f. 106. Cal assenyalar que un torm, d'acord amb la definició del *Diccionari català-valencià-balear*, és un "penyal o elevació del terreny isolada". De fet, és un terme amb el mateix significat que la paraula mall.

364. J. BOLÒS, "Fortificacions de la marca i organització del territori a Catalunya (segles VIII-XII)", *Els castells medievals a la Mediterrània nord-occidental*, Museu Etnològic del Montseny, Girona, 2004, pàgs. 67-88.

tampoc a Montanyana, on trobem sengles poblacions a tocar de la fortificació. De la població de Roda d'Isàvena ja en parlarem d'una manera més detinguda en un proper apartat; el fet d'haver-hi la catedral, segurament feu que tingués unes característiques especials.

En les terres conquerides després de l'any 1000, la realitat fou una mica diferent. En general hi hagué una certa tendència a produir-se la concentració de la població a tocar del castell. Podem destacar els llocs de Benavarri i de Lasquarri.[365] No sabem pas, però, allò que hi havia abans, quan aquests llocs eren sota domini andalusí. Amb relació al castell de Lasquarri, tenim fins i tot un document, fet vers l'any 1023, en què es menciona l'existència del poble. Aquest document fou pactat entre el rei Sanç III el Gran i el monestir de Sant Serni de Tavèrnoles. Inicialment, Sanç III donà al monestir urgellenc la vila i el castell de Lasquarri ("villam [...] nuncupata Alasquarre"), amb els seus termes (que s'hi especifiquen). Tanmateix, els monjos es degueren adonar que era un lloc encara massa perillós: en un segon document, s'establí que l'abat ho retornava al rei perquè el tingués mentre visqués i el fes edificar i poblar ("faciatis eum hedificare et appopulare et faciatis eum in pace stare ex gentibus ismahelitarum"). Potser en un tercer document, l'abat ho deixà a un tal Garcia, que era fill de Sanç (que no necessàriament havia d'ésser el rei), "ut edifices ipsum kastrum et appopules ipsa villa et in pace facias stare".[366] Diversos altres documents fets al llarg del segle XII, així mateix, fan esment del castell o castellar d'aquest lloc ("in kastlar de Alasquar", any 1154; "in Kastellar", any 1169).[367]

En aquestes terres més meridionals, el fet que s'esdevingués la conquesta quan ja estava plenament consolidada la societat feudal potser afavorí la creació de pobles castrals, de nuclis de població encastellada. Hi ha però també algunes excepcions, com la de Llaguarres, on el castell és situat al cim de la serra i el poble es va edificar a la plana. D'altra banda, pensar que tot es va crear de nou per part dels senyors cristians en el moment en què ho conqueriren potser tampoc respon a la realitat; en els casos d'Aguilaniu o de Jusseu sabem perfectament que existien

365. Aquest tema és tractat per Guillermo Tomás ("La organización del territorio…", pàg. 328). Fa esment també del castell i de la població de Graus.

366. Cebrià BARAUT, "Diplomatari del monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles (segles IX-XIII)", *Urgellia*, núm. 12, 1994-1995, docs. 47, 49 i 50, pàgs. 116-120.

367. G. TOMÁS FACI, "La organización del territorio…", pàg. 333.

uns precedents anteriors a la conquesta feudal (no podem parlar pas de "cristiana"). D'altra banda, en el cas de Lasquarri, el fet que hom parli d'un "castellar" també és força sorprenent. La guerra devia haver-ne afavorit la despoblació, però no havia pas esborrat el record de tot allò que hi havia abans. De fet, amb relació a Benavarri, l'any 1023, s'esmenta "ipso castro eremum de Benavarre" i també, fins i tot, es menciona l'existència d'una propera "Spelunca Latronis".[368] Malgrat els anys d'abandonament i d'inseguretat, segurament hi hagué un poble de Benavarri després de la conquesta situat en el mateix lloc on n'hi havia hagut un abans. Més endavant, en parlar de pobles més meridionals, com Estada, Estadella o Fonts, podrem comprovar que aquesta continuïtat —breument trencada— encara hi és més evident.

De fet, amb relació al poblament encastellat, creat, ara sí, de bell nou després de la conquesta feudal, tenim un magnífic exemple esmentat en la documentació que publiquem en aquest volum. L'any 1050, el monarca Ramir I va donar a Galí de Soàs un indret, per tal que el poblés, atès que era un lloc deshabitat (doc. 35); hi havia una torre i s'hi havia de fer un conjunt de cases al seu costat. És el lloc d'Avellana, ara anomenat Visallonga; en parlarem extensament més endavant. No fou pas un cas únic. També és molt interessant la concessió feta, vers l'any 1100, per Pere, comte del Pallars Jussà, amb relació al lloc de Giró (o de Puig Giró), situat aleshores al terme de Montanyana ("dono vobis illos homines de Gerone ut mutetis eos in illo podio et edificetis illos et alios quantos magis potueritis").[369] Giró ara és situat a l'extrem sud-est del municipi de Monesma i Queixigar. S'hi havien d'establir persones que havien de construir uns habitatges. Es tracta clarament d'un procés d'encastellament, semblant a tants d'altres que trobem en comarques més orientals o més septentrionals. En parlarem més, així mateix, en un proper paràgraf. Les fotografies aèries fetes l'any 1956 ens permetran de veure els testimonis d'uns camps i d'unes feixes molt interessants, situats entorn d'aquest lloc encimbellat (ara gairebé tot ell cobert de bosc; fig. 23).

368. C. BARAUT, "Diplomatari del monestir de Sant Sadurní...", doc. 47. Cal assenyalar que *Latro* (genitiu *Latronis*) podia ésser un nom de persona, d'una manera semblant a allò que assenyala Joan Coromines amb relació al proper lloc de Calladrons ('el castell de Lladró'). J. COROMINES, *Onomasticon Cataloniae...*, vol. III, pàg. 194.

369. M. L. LEDESMA, *Cartas de población...*, doc. 27, pàgs. 51-53.

FIGURA 22
Plànol de la població castral d'Aler (municipi de Benavarri)

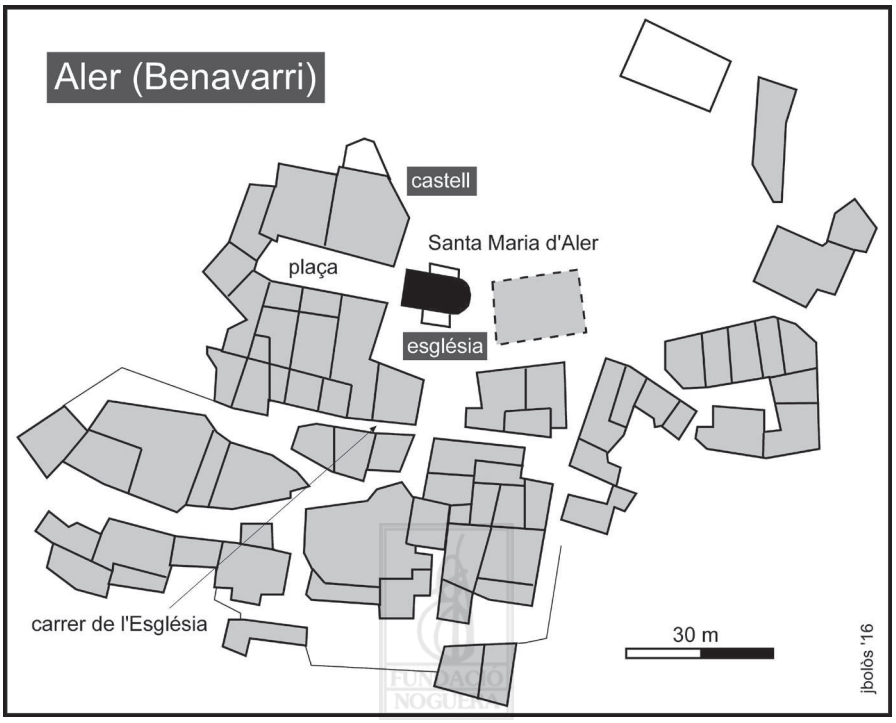

Plànol del poble castral d'Aler, situat al municipi de Benavarri. En el lloc més elevat es va construir la fortificació del senyor feudal. A sota, hi ha l'església de Santa Maria. I, també per sota del castell, s'estenen les cases del nucli de població. Cal suposar que els habitatges es feren després d'edificar-se el castell. Dibuix: J. Bolòs.

A més, en altres llocs propers a aquests, també hauríem trobat realitats semblants a les que estem descrivint, encara que aquests indrets no s'esmentin directament als documents que publiquem; pensem, per exemple, en Benavent, Portaspana (que descriurem d'una manera breu més endavant), Casterlenes, etc.[370]

370. Tema àmpliament tractat per Guillermo Tomás ("La organización del territorio…", pàg. 329), que fa menció d'altres exemples, com la Millera (1049), Entença (1063), Miravet (1067), Casterlenes (1078), Lumberres (1079) o Podivita (1085). I encara

Aler. Com a primer exemple d'aquests pobles castrals, en principi nascuts arran de la conquesta i feudalització d'aquest territori, podem fer esment de la població d'Aler, situada al municipi de Benavarri (fig. 22). Al costat del castell hi havia l'església. A sota de l'indret on hi havia la fortificació dels senyors d'Aler i l'església de Santa Maria (doc. 199, any 1105), trobem encara ara el petit nucli de població, creat inicialment en època medieval, potser poc després de la conquesta.

Giró. Com hem dit suara, hi ha un document d'aquesta zona que estem estudiant que és molt interessant: és la carta de poblament de Puig Giró, feta entre els anys 1098 i 1114.[371] Pere, comte i marquès del Pallars Jussà, donà a Sicarda i al seu fill Roger un puig anomenat Giró. Giró actualment és situat al municipi de Monesma i Queixigar, a l'extrem sud-est del terme. En aquesta carta de poblament s'establí que els homes que vivien al lloc de Giró es traslladessin a viure al cim del puig ("ut mutetis eos in illo podio et edificetis illos"). Per tant, no és que hi hagués la repoblació d'aquest indret (potser habitat des de feia uns decennis), ans és un magnífic exemple d'encastellament, de trasllat d'un hàbitat al costat d'un indret fortificat. Els homes que hi vivien podien, dins el terme castral de Montanyana, treballar les terres, plantar, comprar béns seents, fer pasturar llur bestiar i aplegar llenya. No havien de lliurar cap cens ni a un senyor, ni al veguer, llevat de pagar el delme. Això sí, havien de fer una fortificació al capdamunt d'aquest puig. En aquest cas, la col·laboració dels pagesos en la construcció del castell del lloc fou molt intensa (contràriament al que es devia esdevenir en molts altres llocs). Els mateixos primers beneficiats de la carta, Sicarda i el fill Roger, tampoc no havien de lliurar cap cens al senyor de Montanyana o bé a cap comte del Pallars.

Actualment, el lloc ha estat abandonat i als antics camps s'hi han plantat pins. Amb tot, les fotografies aèries fetes l'any 1956 permeten veure les formes que tenien les terres conreades que hi havia al voltant d'aquest vilar medieval. Com podem endevinar en el mapa annex (fig. 23), al peu del turó (al sud-est), hi havia un conjunt de peces de terra que s'organitzaven al llarg d'una coma

---

menciona Pueyo de Ésera, Torre de Ésera, el Turmo, Canalís, el Pueyo de Marguillén (fundat, per cert, per un home anomenat Mir Guillem), etc. Vegeu també: G. TOMÁS, *Montañas, comunidades y cambio social...*, pàgs. 192-195.

371. J. M. FONT RIUS, *Cartas de población....*, doc. 43, pàg. 72-74; M. L. LEDESMA, *Cartas de población...*, doc. 27, pàg. 52.

FIGURA 23
Mapa de Giró (municipi de Monesma i Queixigar)

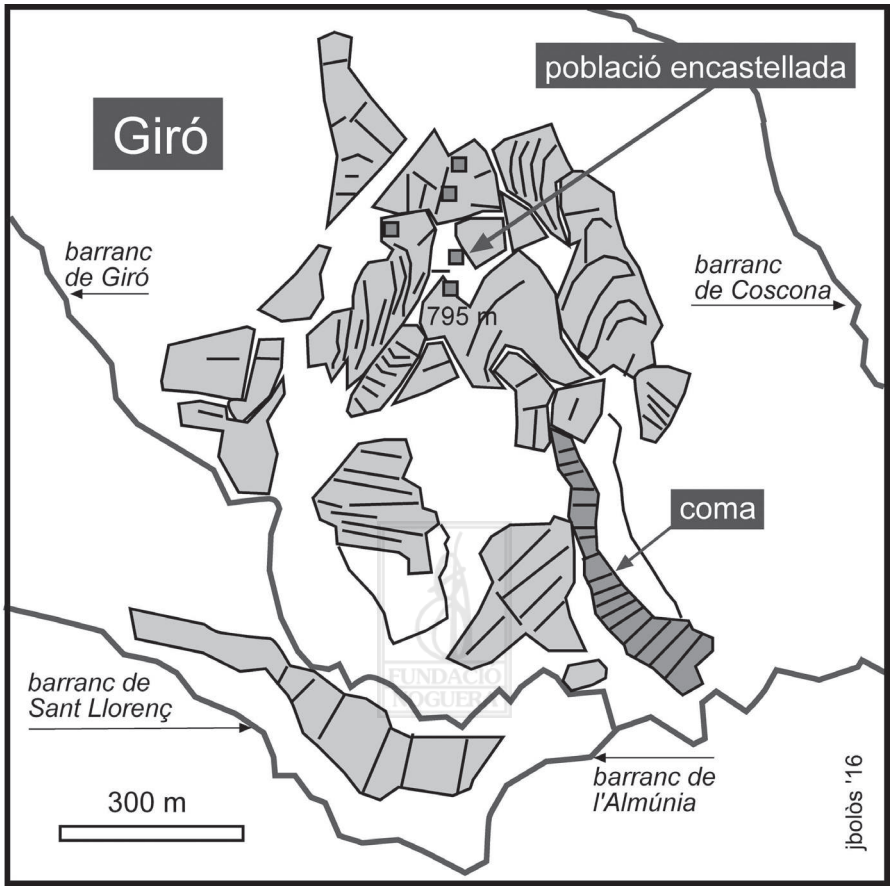

Mapa del territori de Giró. Hi hem de destacar, en primer lloc, que aquesta població nova era encimbellada, bastida al cim d'un puig. També cal tenir present que, a prop, hi havia una coma plausiblement conreada des d'una època reculada. No podem descartar en absolut que aquest indret ja hagués estat habitat abans que la població es traslladés al Puig Giró. De fet, és un exemple clar d'encastellament. Mapa: J. Bolòs.

(o valleta). És molt interessant. Segurament aquesta coma almenys havia estat conreada als segles X o XI. És molt probable que els pobladors, abans d'instal·lar-se al cim del turó, ja en treballessin

les terres. I, fins i tot, és possible —és només una hipòtesi de treball— que aquesta coma ja hagués estat explotada abans que aquest indret fos poblat (de nou?) vers l'any 1000, per exemple als segles VIII i IX.[372] De fet, seria una realitat no gaire diferent d'allò que tenim documentat en almúnies com les de Segarra (o Segarres Altes) o de Siuran, que són esmentades als documents que publiquem, i que estudiarem més endavant. A Giró potser hi hagué una certa continuïtat en l'ocupació del lloc; tanmateix, en aquest cas, cap a l'any 1100, hi va haver un procés d'encastellament evident, promogut pels senyors, quan precisament —cal remarcar-ho— la frontera ja s'allunyava d'aquest indret.

Casterlenes. Potser també podem incloure en aquest conjunt de poblacions nascudes com a resultat del procés d'encastellament del segle XI, la població de Casterlenes. No ens hi volem estendre gaire, però val la pena de fer esment de la donació que hi hagué, per part del monarca, d'aquest indret encimbellat, per tal que es poblés.[373] Sanç Ramir, l'any 1078, cedí a Gombau Ramon el puig anomenat Casterlenes ("puio que vocitant Kaster Lenas"), per tal que hi fes un castell i amb la finalitat que poblés el lloc ("faciatis ibi castrum et populetis eum"). És curiós que s'hi diu que els termes d'aquest lloc els havien d'acordar el senyor Sanç Asnares de Perarrua, els senyors Guillem Serfededeu o Guillem Isarn de Benavarri i els veïns de Capella. De fet, des del punt de vista de la jurisdicció d'aquest lloc, és un cas molt semblant al que hem trobat a l'Avellana: el monarca donà a Gombau Ramon la meitat de la població com a alou i l'altra meitat la cedí només com a feu.

Pobles eclesials o de sagrera

Així com podem trobar, dins del territori del bisbat de Roda d'Isàvena, diversos pobles encastellats i nombrosos pobles oberts,

372. Joan Coromines es decanta a creure que aquest topònim prové del nom de persona germànic *Geiro*. J. COROMINES, *Onomasticon Cataloniae...*, vol. IV, pàg. 354. Al *RAC I*, trobem només esmentat un *Gero*, l'any 962, en terres occitanes; hi ha, en canvi, dues persones anomenades *Gera*, al Conflent i al comtat de Barcelona; per contra, els antropònims *Geireldes* o *Geiroaldus* són més difosos. J. BOLÒS – J. MORAN, *Repertori...*, pàgs. 316-321. A parer de Dieter Kremer, els antropònims començats per *Geir-* són fràncics (i no gòtics). D. KREMER, "Zur Urkunde a. 913 des Archivo Condal in Barcelona", *Beiträge zur Namenforschung, Neue Folge*, vol. 9, Universitätverlag, Heidelberg, 1974, pàg. 78, nota 530.

373. M. L. LEDESMA, *Cartas de población...*, doc. 3, pàg. 29; J. M. LACARRA, *Documentos para el estudio de la reconquista...*, doc. 3, pàg. 11-12.

FIGURA 24
Plànol de la població eclesial de Tolba (municipi de Tolba)

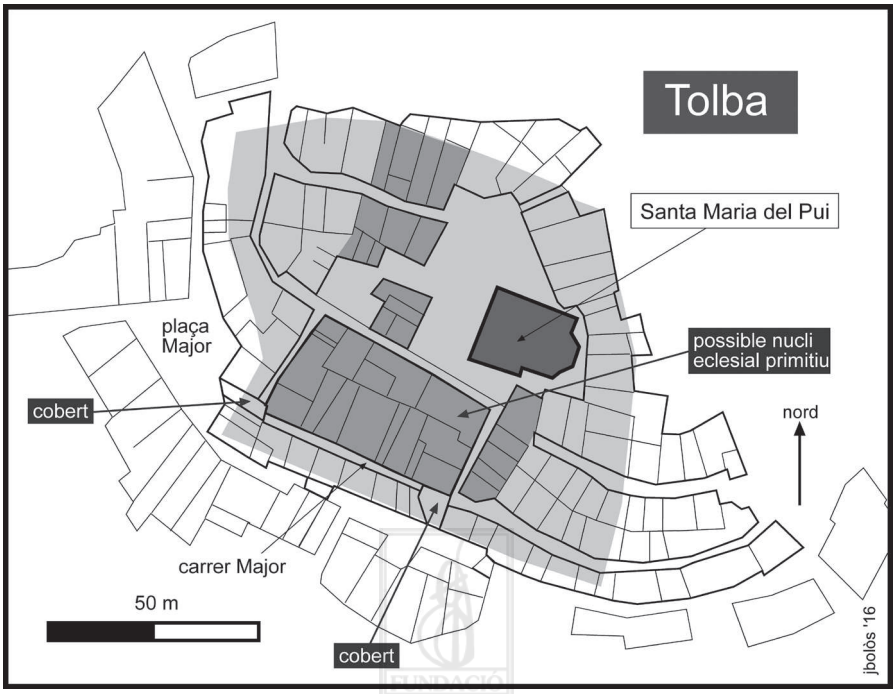

Plànol del poble de Tolba, a la Baixa Ribagorça. És una de les poques poblacions que, d'acord amb la seva morfologia, sembla un poble eclesial, de sagrera. Per entendre aquesta realitat força excepcional, cal tenir present el seu lligam estret amb la seu episcopal de Roda, com resta reflectit a la documentació conservada. Dibuix: J. Bolòs.

és més difícil de trobar pobles de sagrera o eclesials, que, com sabem prou bé, sovintegen als bisbats d'Elna, de Girona, de Vic i, fins i tot, de Barcelona. També és cert que, com hem dit més amunt, els pobles de sagrera ja són molt escassos a la diòcesi d'Urgell (especialment al sector occidental). De fet, creiem que llur importància en gran part va dependre de cap a on es decantà l'equilibri de forces que hi havia entre els bisbes i els senyors laics, especialment durant els primers decennis del segle XI. En aquest bisbat de Roda, el pes del bisbe, al llarg del segle XI, no fou pas gaire gran i, per contra, la força dels senyors laics era molt no-

table. Malgrat tot, hem trobat un exemple de poble de sagrera a Tolba (fig. 24). Ja fa uns anys el vam estudiar.[374] Aleshores ja ens va sorprendre que les cases actuals de la població s'organitzessin encara ara al voltant de l'església. Potser el lligam estret que tenia aquesta població de Tolba amb la seu de Roda, com reflecteixen diversos dels documents que publiquem (docs. 61, 75, 141 i 159), va provocar la manera com es van organitzar els habitatges en aquest nucli habitat de la Ribagorça meridional.

Pobles oberts

A Occitània, havent-se estudiat les vilanoves (o bastides), els pobles eclesials i les poblacions castrals, es van analitzar les característiques dels anomenats pobles oberts o casalers. Després de les primeres recerques de Benoît Cursente i del congrés que se celebrà a Tolosa l'any 1997 sobre aquest tema, s'han fet diversos treballs amb relació als pobles "casalers", oberts, situats en les comarques catalanes pirinenques.[375] Trobem pobles oberts al Ripollès, al Conflent, a la Cerdanya, a l'Alt Urgell, a Andorra, al Pallars i a la Ribagorça. S'han estudiat alguns casos concrets (com Meranges, Olopte o bé Sorpe) i es va fer un primer intent de síntesi, amb relació a un territori ampli, en un treball sobre el Pallars Sobirà en època del darrer comte d'aquest comtat, Hug Roger III.[376] També es feu una breu aproximació a la relació que hi havia entre els pobles oberts i les esglésies en un estudi sobre les parròquies del bisbat de Lleida, on s'analitzaren alguns exemples (com Denui i Cóll).[377]

Com és prou conegut, en els pobles oberts foren les cases les que organitzaren la població. No tenien cap tipus de muralla o de tancament extern, almenys de bell antuvi. En principi, no posseïen cap fortificació, castell o casa forta a l'interior de l'espai edificat. A més, i aquest és un dels aspectes que crida més l'aten-

374. J. BOLÒS, *Els orígens medievals del paisatge...*, pàg. 197; J. BOLÒS – J. R. PIQUÉ, "Les parròquies...", pàg. 127.

375. B. CURSENTE, *Des maisons et des hommes. La Gascogne médiévale (XIe-XVe siècle)*, Presses Universitaires du Mirail, Tolosa, 1998; M. BERTHE – B. CURSENTE (eds.), *Villages Pyrénéens. Morphogenèse d'un habitat de montagne*, CNRS – Université de Toulouse-Le Mirail, Tolosa, 2001.

376. J. BOLÒS, *Els orígens medievals...*, pàgs. 169-181; J. BOLÒS, "Un territori en temps de guerra", *Hug Roger III, senyor en les muntanyes. Procés al darrer comte del Pallars. 1491*, Pagès editors, Lleida, 2002, pàgs. 41-77.

377. J. BOLÒS – J. R. PIQUÉ, "Les parròquies...", pàg. 127.

FIGURA 25
Plànol del poble de Visalibons (municipi de Tor-la-ribera)

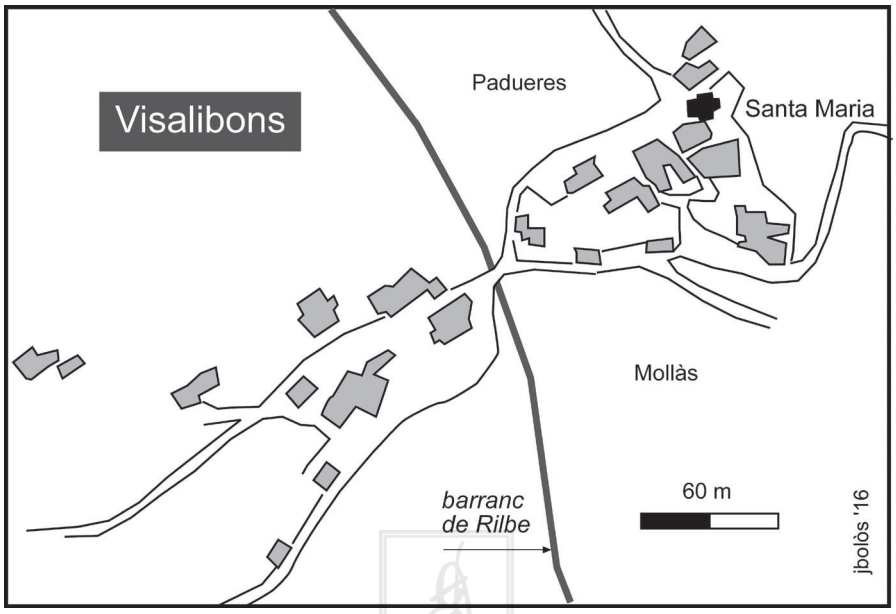

Plànol de Visalibons. És un poble obert. A l'extrem nord-est de la població, hi ha l'església dedicada a Santa Maria. Actualment, les cases s'estenen al llarg d'un camí i són repartides a banda i banda del barranc de Rilbe.
Mapa: J. Bolòs.

ció, l'església es construí gairebé sempre fora del nucli habitat, de vegades a força distància de les primeres cases del poble, vist des de fora. Ara, amb relació a la zona que estudiem, volem centrar l'atenció en algunes de les poblacions esmentades a la documentació publicada en aquest volum. En comentarem alguns exemples.

Visalibons. És un magnífic exemple de poble obert. L'església de Santa Maria és situada al capdamunt del poble (fig. 25). La població, situada a uns 1.050 m d'altitud, és formada per un conjunt de cases que s'estenen a sota l'església i al llarg del camí que se'n va cap al sud-oest. Segurament hauríem trobat els precedents d'aquesta dotzena de cases en uns habitatges situats si fa o no fa en el mateix lloc ja en època carolíngia i, possiblement, fins i tot ja abans. Certament, a part d'aquesta probable coincidència en

l'ocupació d'un mateix espai, no en queda ben res de les antigues edificacions medievals. Sigui com sigui, en un document datat, en principi, l'any 929 ja es fa esment de la *Villa Luponis*, possiblement la vil·la d'un home anomenat Llop.[378]

Vilacarle. A Vilacarle trobem una realitat molt semblant. En aquest cas, l'església, també dedicada a Santa Maria, és situada a l'extrem occidental del nucli habitat (fig. 26). En aquest poble, situat a uns 930 m d'altitud, actualment la població viu una mica més apinyada. Malgrat això, Vilacarle és compost per un conjunt d'habitatges que molt possiblement també es degueren edificar per primera vegada abans que es construís l'edifici religiós. Aquesta població ja surt esmentada abans de l'any 1000. Com en el cas de Visalibons, el topònim Vilacarle també es formà a partir del genitiu del nom de persona germànic *Karl*, Carles, segurament introduït arran de la conquesta tolosana, a l'inici del segle IX.[379] No podem pas saber què hi havia abans.

Calbera. El document 271 (escrit entre els anys 1126 i 1129) és un establiment fet pels canonges de Roda d'un alou situat al terme de Calbera (municipi de Beranui). S'hi fa esment d'una manera expressa d'una terra situada sota l'església de Sant Andreu (fig. 9). Calbera és un poble obert que ja trobem mencionat l'any 916 (*Kalbaria*).[380] En un document de l'any 1002, relacionat amb el monestir d'Ovarra, es fa esment de "medio chasalicio chum sua superposita et uno orreo", situat en la "villa Chalvaria". Aquest casal afrontava a l'est amb el casal de Sunyer ("chasale Soniario"), a l'oest amb un hort i, als altres dos costats, amb una estrada pública (un camí o carrer) i amb el casal dels fills de Benet ("chasale de filiis Benedicti").[381] En un altre document, de l'any 1025, Galí i Júnia vengueren a l'abat Galí i al seu germà Ató la part que tenien d'unes cases en aquesta població, al lloc anomenat "super castellum", que afrontaven també amb uns *kasales* i amb

378. L'origen d'aquest nom sembla que és el genitiu de *Lupus*, nom de persona força usual a les terres pirinenques. Vegeu: J. COROMINES, *Onomasticon Cataloniae...*, vol. VIII, pàg. 80. Hi remarca, amb tot, la confusió amb el nom d'una *villa Eldeboni*, esmentada en aquest mateix lloc, també al segle X.

379. J. COROMINES, *Onomasticon Cataloniae...*, vol. VIII, pàgs. 28-29. Carles era, però, un nom molt rar als comtats catalans. Abans de l'any 1000, només hem trobat un *Karlus*, al comtat de Manresa, l'any 995. J. BOLÒS – J. MORAN, *Repertori...*, pàg. 363.

380. J. BOLÒS – V. HURTADO, *Atles dels comtats de Pallars i Ribagorça...*, pàg. 45.

381. A. MARTÍN DUQUE, *Colección diplomática de Obarra...*, doc. 1, pàg. 3.

FIGURA 26
Plànol de la població de Vilacarle (municipi de Tor-la-ribera)

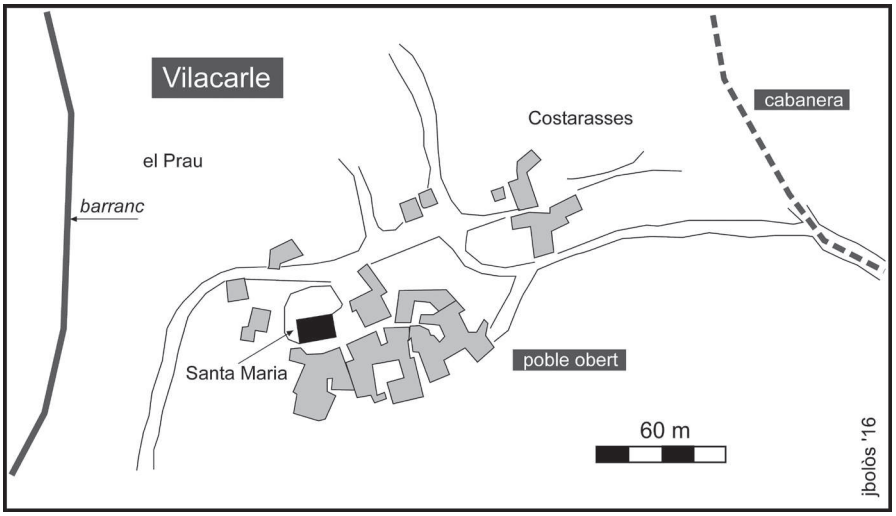

Plànol de Vilacarle. És un poble obert. L'església dedicada a Santa Maria és ubicada al costat nord-oest dels habitatges de la població. A unes dotzenes de metres cap a l'est de les cases, trobem una via de bestiar. Mapa: J. Bolòs.

FUNDACIÓ NOGUERA

una estrada.[382] Actualment, el poble de Calbera és un poble obert, un poble "casaler". No sabem pas on era aquest castell, que es degué construir després de l'any 1000 (en una tercera fase: primer es feren les cases, després l'església i en darrer lloc la fortificació). Ara les cases es reparteixen a banda i banda de tres carrers, un de dalt, un de baix i un del mig. L'església és a l'extrem més meridional del nucli habitat. L'organització del poble segurament no ha canviat gaire al llarg dels darrers mil anys; tanmateix, és ben cert, sens dubte, que les cases actuals són més grans i altes que els casals d'abans de l'any 1000.

Senet. El poble de Senet, situat a la riba esquerra de la Noguera Ribagorçana, a uns 1.300 m d'altitud, és format per l'església de Santa Cecília i per un conjunt de més d'una dotzena de cases que s'estenen a sota seu, cap al sud-oest (fig. 27). Com en els

382. A. MARTÍN DUQUE, *Colección diplomática de Obarra...*, doc. 103, pàg. 93.

FIGURA 27
Plànol del poble de Senet (municipi de Vilaller, Alta Ribagorça)

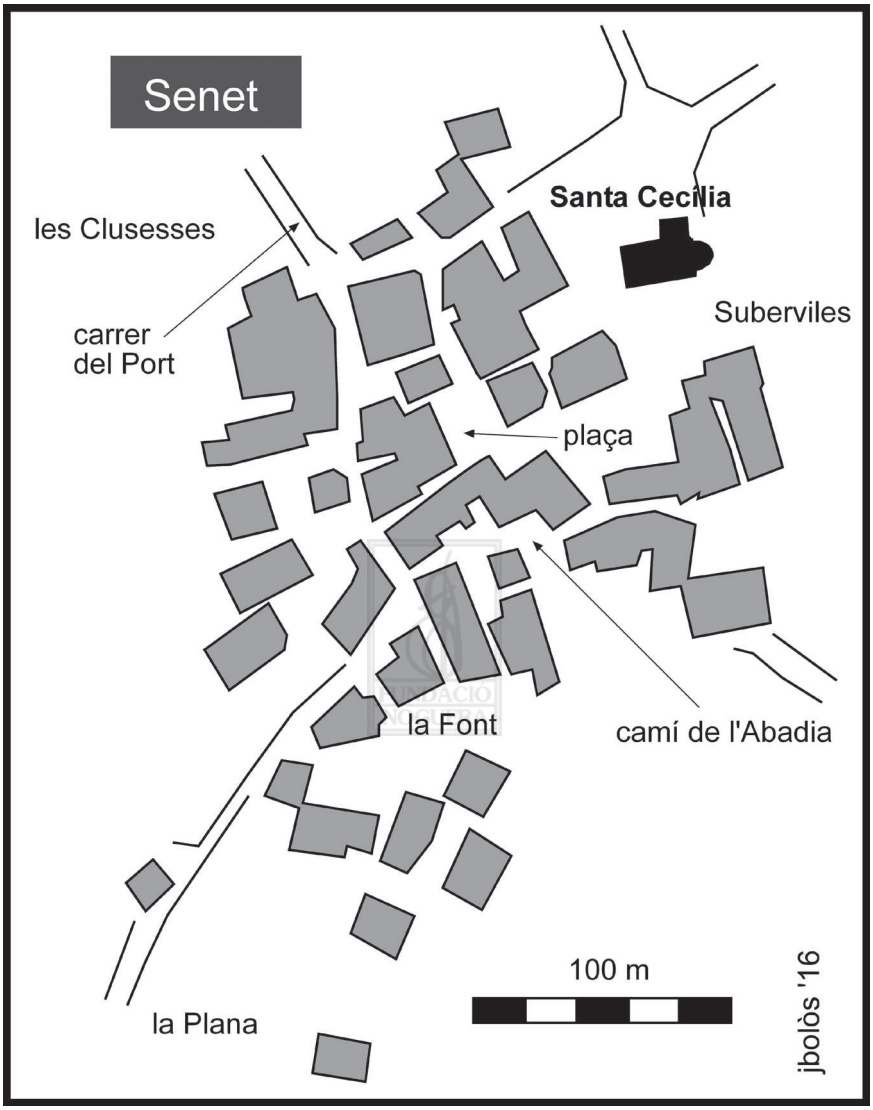

Poble obert. Senet és situat a l'extrem septentrional de la vall de Barravés, davant del poble d'Aneto. L'església, dedicada a santa Cecília, s'alça a la part superior de la població, la qual és formada per un conjunt de cases, que en molts casos deuen ésser ubicades on hi havia els capmasos esmentats l'any 1118. Mapa: J. Bolòs.

casos precedents, cal pensar que en un primer moment, a l'alta edat mitjana, es van edificar els habitatges, els casals del poble, i que després, segurament, però, força abans de l'any 1000, es va construir, a la part alta, aquesta església parroquial dedicada a santa Cecília. De fet, hem de tenir present que moltes de les cases actuals han d'haver-se construït sobre els capmasos que trobem documentats al segle XII, al document 240 (any 1118) d'aquesta col·lecció documental.

Aneto. Aquest poble és situat al davant del de Senet, a la riba dreta de la Noguera Ribagorçana. El trobem esmentat al document 233 (de l'any 1117): "et alium in Super Salientem, in villa Aneto, At Asener, excepto Xª que est Sancti Andree". És situat a uns 1.350 m d'altitud. En aquest cas, encara en el poble, al sud d'una dotzena de cases, hi ha l'església de Sant Valeri, del segle XVIII. Tanmateix, l'església parroquial és la de Sant Climent, on hi ha el cementiri de la població (fig. 28). Aquesta església s'alça a gairebé uns 200 m de les darreres cases del poble, més cap al nord-est. En aquest indret, l'església primitiva fins i tot quedava a l'altra banda del barranc, que corre d'oest a est, al nord de la població. Cal pensar que, com en els casos precedents, primerament es feu el petit nucli habitat i, després, molt possiblement abans de l'any 1000, es va triar un indret on edificar l'església parroquial, en un terreny que potser era de la comunitat, encara que fos força allunyat i, per tant, poc avinent per als feligresos. Cal afegir-hi dues coses més. D'una banda, adonem-nos que les advocacions que trobem en les esglésies d'aquests pobles oberts o casalers (santa Maria, sant Andreu, santa Cecília, sant Climent o sant Feliu, com veurem a continuació) poden ésser molt velles, en principi fins i tot d'abans de l'època carolíngia. D'altra banda, un aspecte que caldria no oblidar mai és el de la continuïtat o, si voleu, el dels precedents. Ens podem plantejar: ¿abans d'edificar-se l'església, en el mateix indret, hi havia alguna mena de construcció relacionada amb un culte pagà? Si fos així, aquesta pervivència entre el temps pagà i el cristià, que ha estat ben documentada en altres països, seria un element més —potser el més important— a l'hora d'entendre la gran distància que separa el temple cristià i les cases del poble.[383] És només una hipòtesi.

383. R. MUIR, *Be your own landscape detective investigating where you are*, Sutton Publishing, Stroud, 2007, pàg. 157. Diu: "The church at Rudston [...] was built right beside a monolith that must have been considered sacred since Bronze Age times or

FIGURA 28
Plànol del poble d'Aneto (municipi de Montanui)

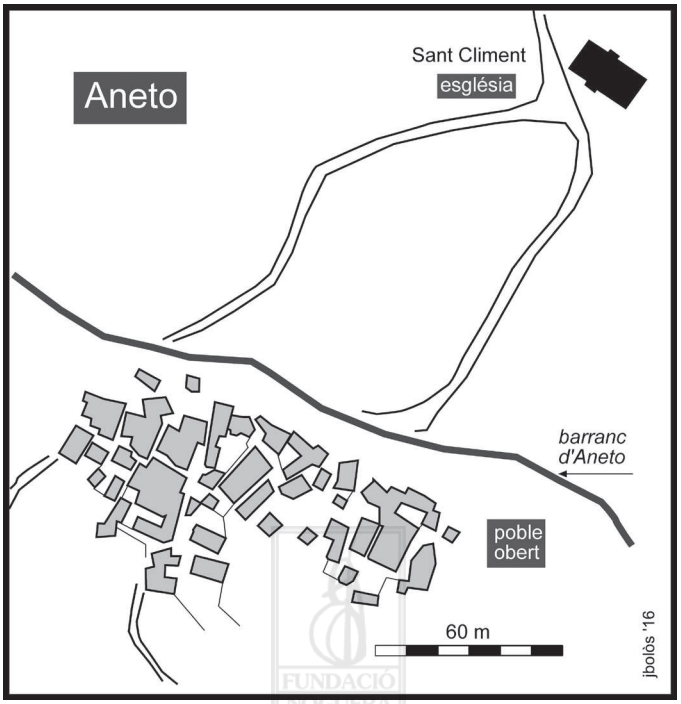

Poble obert d'Aneto, situat a 1.350 m d'altitud i a uns 800 m a l'oest del poble de Senet, que fou construït a l'altra banda de la Noguera Ribagorçana. L'església de Sant Climent s'alça al nord del barranc d'Aneto, a uns 200 m del nucli de població. Dibuix: J. Bolòs.

Verí, Sant Feliu de Verí i Sant Martí d'Estet. El lloc de Verí és un típic hàbitat de muntanya. És situat a uns 1.400 m d'altitud. Al voltant seu, hi ha diversos petits nuclis de població (fig. 29). A l'est, a uns cinc-cents metres de Verí, hi ha el lloc de Sant Feliu de Verí. A la part alta d'aquesta petita població de Sant Feliu (que trobem ben documentada l'any 1080, al document 77), hi ha l'església dedicada a aquest sant. A l'oest de Verí, a uns mil

earlier". Amb relació a aquest aspecte: T. Ó CARAGÁIN – S. TURNER (eds.), *Making Christian Landscapes in Atlantic Europe. Conversion and Consolidation in the Early Middle Ages*, Cork University Press, Cork, 2016.

FIGURA 29

Plànols dels pobles de Verí, Sant Feliu de Verí i Sant Martí d'Estet (municipi de Bissaürri, Ribagorça)

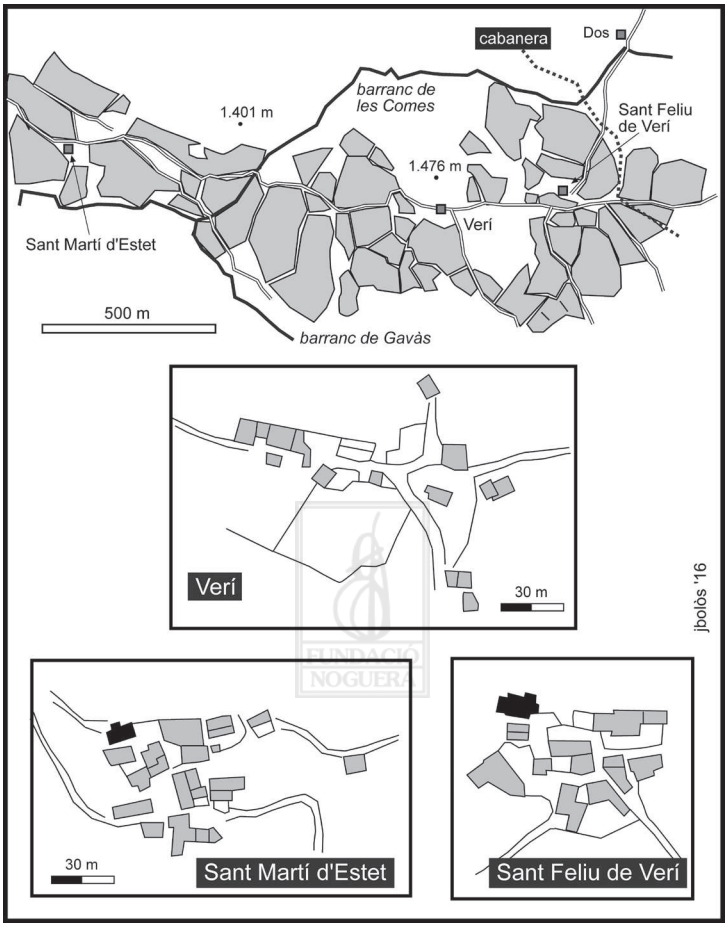

Mapa de la contrada de Verí, al terme municipal de Bissaürri. Al llarg d'un camí trobem els tres petits nuclis de població de Sant Feliu de Verí, de Verí i de Sant Martí d'Estet. Són tres pobles o vilars oberts, creats a l'alta edat mitjana. En dos d'aquests llocs es va construir una església, a l'extrem nord-oest de l'espai edificat. Mapa: J. Bolòs.

set-cents metres, hi un tercer nucli: Sant Martí d'Estet. En aquest cas, l'església és situada a l'extrem occidental de la població; és dedicada a un sant gàl·lic i possiblement, per tant, fou construïda

FIGURA 30
Plànol del poble de Bissaürri (municipi de Bissaürri)

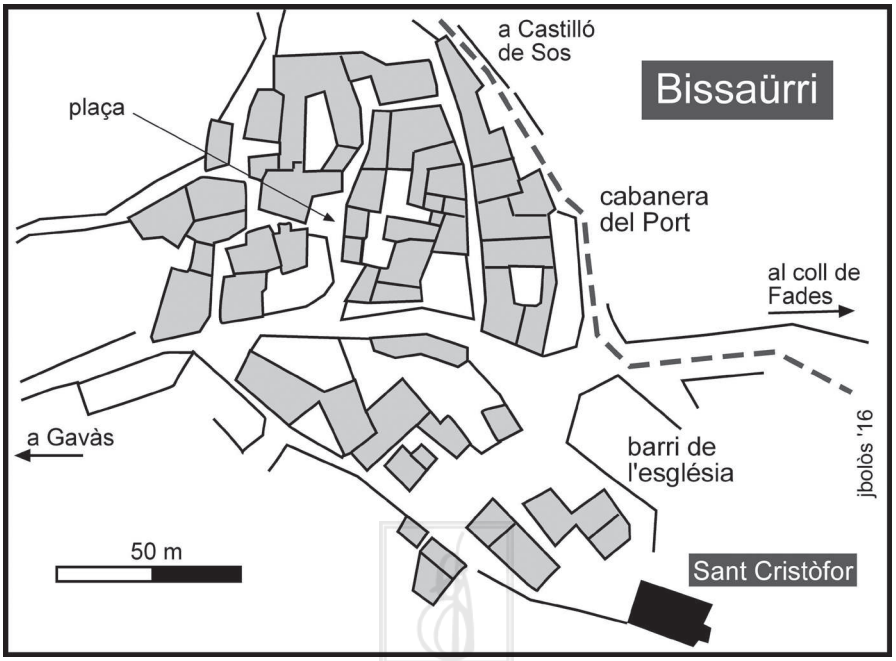

Plànol del poble obert de Bissaürri, a l'extrem meridional de la vall de Benasc. L'església, dedicada a sant Cristòfor, és situada a l'extrem meridional de la població. A llevant dels habitatges, trobem una via de bestiar, l'anomenada cabanera del Port. Dibuix: J. Bolòs.

després de l'any 806. És un magnífic exemple d'un hàbitat semidispers pirinenc, format per diversos vilars oberts, situats al llarg d'un camí que permetia que es comuniquessin.[384]

Bissaürri i Arassant. En el llevador dels delmes que cobrava la seu de Roda per les vinyes de Castilló de Sos (doc. 31, vers l'any 1040 o cap al 1068), s'esmenten aquests dos llocs, Bissaürri i Arassant (o potser Arassan). Tots dos eren uns pobles oberts, tal com podem veure-ho encara ara en l'urbanisme dels nuclis

384. Correspondria als pobles polifocals anglesos o, exactament, als "villages of clusters" que descriu Muir amb relació al lloc de Darley, al Yorkshire septentrional. R. MUIR, *Be your own landscape detective...*, p. 114.

FIGURA 31
Plànol del poble d'Arassant (municipi de Bissaürri)

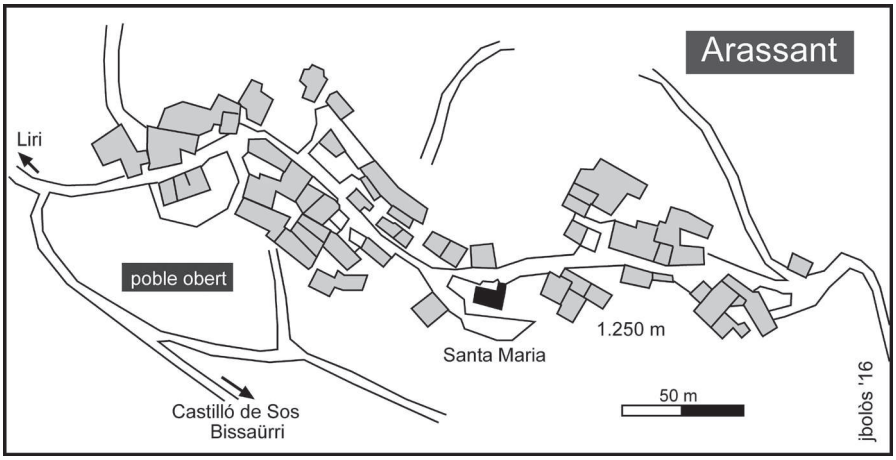

Plànol del poble obert d'Arassant (o Arassan), al municipi de Bissaürri. Les cases s'estenen al llarg d'un camí o carrer. L'església, dedicada a santa Maria, és situada a la banda meridional de la població, separada de la zona més poblada. Dibuix: J. Bolòs.

habitats. A l'inici d'aquest document del segle XI, ja trobem esmentat un "Bonuz Bidal de Araran". Més endavant, amb relació a *Araran* o Arassant es fa esment de la gent següent: *Bonadona, Pere Ennecho, Ariol Albini, Dominicus de Araran*, el prevere *Oriolus, Martin Ennecho, Baron Ennecho,* potser *Petrus Martini de Viruni, Mir Oriol* i *Ennecho de Araran*. Amb relació a Bissaürri, trobem que s'esmenten els homes següents: *Baron Oriol, Asner Bonofilio, Petrus Ato, Bernard Gundiz, Baron Fedach* i el prevere *Bernardus*.

Actualment, a Bissaürri, veiem un grup de cases que s'estenen al nord-oest de l'església de Sant Cristòfol, que s'alça a l'extrem meridional de la població (fig. 30). A Arassant (o Arassan), trobem unes quantes cases situades al llarg d'un carrer (segurament un antic camí) (fig. 31). En aquest lloc, l'església, dedicada inicialment a la Mare de Déu (ara al Sant Crist), fou bastida a la part inferior del poble. En ambdós casos veiem que l'església hi té un paper marginal i que són els habitatges els que organitzen l'espai construït. D'altra banda, cal assenyalar que, en l'urbanisme d'aquestes dues poblacions, encara no s'hi han produït grans transformacions

al llarg dels darrers decennis —tal com trobem en altres pobles d'aquesta mateixa vall de Benasc—, fet que en facilita l'estudi.

Cavallera. Aquest poblet és situat entre Santa Llestra (població situada uns 2 km més cap a l'est; és el cap del municipi) i Sant Martí de Cavallera, església d'origen monàstic, com hem vist molt lligada a la canònica de Sant Vicenç de Roda (situada a uns 3 km cap al nord). El nucli de població, un poble obert, és format per dos vilars separats entre ells uns 133 m: la Vila, al sud, i el Sarrau, al nord. Al veïnat de la Vila encara hi ha les restes de nou cases abandonades i d'una església dedicada a santa Eulàlia; al barri del Sarrau, ara hi ha el testimoni d'onze cases també enrunades, amb corrals porxats i bordes. Cavallera és a 990 m d'altitud, situada ja a la conca baixa de l'Éssera, prop de castells importants, com Troncet, Panillo o Perarrua.

Podríem trobar molts altres pobles casalers o oberts en aquesta comarca de la Ribagorça. Així, per exemple, Denui, que vam estudiar fa uns anys.[385] Hem triat els llocs descrits al llarg de les darreres pàgines pel motiu que són esmentats als documents que editem. En principi, el poblament de tot el sector septentrional de la Ribagorça era format sobretot per pobles oberts. Amb tot, cal tenir present que, mentre que alguns d'aquests pobles oberts no han sofert grans canvis al llarg dels segles, d'altres poblacions, de vegades durant aquests darrers decennis (per exemple a causa de l'edificació de residències secundàries), han estat molt alterats (i a causa d'això, per exemple, l'església, que inicialment era fora del nucli habitat, ha pogut quedar inclosa dins l'espai urbanitzat).

El poblament dispers: del vilar al capmàs

Bàsicament podem distingir tres tipus diferents de poblament. En primer lloc, un hàbitat concentrat, amb nuclis on vivien unes dotzenes de famílies, que molt sovint foren construïts al costat d'un castell o al voltant d'una església. N'hem parlat als apartats precedents. En segon lloc, un hàbitat basat en petits nuclis de població on vivien d'unes cinc a unes deu famílies, que nosaltres anomenem vilars, d'acord amb allò que diuen els documents medievals. Correspon al poblament semidispers. Alguns dels nuclis habitats que hem vist al llarg de les darreres pàgines de fet eren

385. J. BOLÒS – J. R. PIQUÉ, "Les parròquies...", pàg. 127.

vilars (per exemple a la contrada de Verí). També cal tenir ben present que els vilars molt sovint foren els precedents dels masos dispersos. I, en tercer lloc, el poblament dispers, en què la població vivia en masos repartits per tot el terme, molt sovint voltats dels propis camps, i també de boscs, pastures o erms.[386]

A les valls altes de la Noguera Ribagorçana, de l'Isàvena o de l'Éssera predominava un poblament semidispers, repartit en petits vilars (recordem novament els exemples de Verí i de Cavallera), o lleugerament concentrat en pobles oberts, com els que acabem de veure a Senet, a Aneto, a Visalibons i a Vilacarle. A les terres meridionals, al voltant de Benavarri, de Graus o, encara més cap al sud, al llarg del curs del Cinca mitjà, trobem molts nuclis de població potser una mica més grans, edificats al costat de castells, com s'esdevingué a Estada, Estadella, Fonts o Montsó; també hi trobem, amb tot, alguns petits nuclis d'hàbitat semidispers, herència d'antigues almúnies (que estudiarem més endavant) o bé alguns petits pobles castrals edificats al costat d'una torre (com Portaspana), que cal relacionar-los amb el procés de conquesta i de repoblació. En tercer lloc, hi ha un sector intermedi en què predominà, durant l'edat mitjana central, un poblament bàsicament dispers. Podem descobrir mostres d'aquest hàbitat repartit en masos a l'entorn de Roda d'Isàvena, per exemple al terme de Sant Esteve del Mall, a Monesma, també a Güel i a Fontova. És un tipus de poblament que trobem en moltes altres comarques catalanes, especialment de l'anomenada Catalunya Vella, i també en moltes regions d'Europa.[387] Ara no podem entrar a fons en aquest tema i pretendre aclarir els motius que portaren que es desenvolupés aquest tipus d'hàbitat espars. Cal valorar, però, amb relació a la seva existència, el fet de poder disposar d'aigua i de camps a prop de les cases, que hi hagués un tipus de societat que ho permetés, o àdhuc que ho impulsés, i també una realitat política que ho fes possible (per exemple que no hi hagués molta inseguretat). Sigui com sigui, hem de recordar que en molts llocs

386. J. BOLÒS, *Els orígens medievals del paisatge...*, pàgs. 249-267; J. BOLÒS, *El mas, el pagès i el senyor...*, pàgs. 40-47.

387. Laurent FAU (ed.), *Les Monts d'Aubrac au Moyen Âge. Genèse d'un monde agropastoral*, dAf 101, Éditions de la Maison des sciences de l'homme, París, 2006; B. CURSENTE (ed.), *L'habitat dispersé dans l'Europe médiévale et moderne*, Flaran XVIII, Presses Universitaires du Mirail, Tolosa, 1999. És interessant també la valoració del poblament dispers i semidispers que trobem en: D. PICHOT, *Le village éclaté. Habitat et société dans les campagnes de l'Ouest au Moyen Âg*e, PUR, Rennes, 2002.

—potser també a la Ribagorça— abans d'haver-hi un poblament ben dispers hi hagué un poblament semidispers, repartit en vilars (o llogarets), on, com hem vist, vivien diverses famílies. Podem centrar a continuació l'atenció en tres exemples: Güel, Fontova i Sant Esteve del Mall, que tenim ben documentats amb relació a unes dates properes a l'any 1000.

Terme de Güel. A Güel, la dotalia, en principi feta l'any 996 (doc. 14), ja reflecteix una certa dispersió, que es va consolidar de fet un segle més tard i que ha perdurat fins a l'actualitat (quan molts d'aquests masos han quedat per desgràcia despoblats) (fig. 39A). En la dotalia, hi trobem esmentats molts dels indrets on —en aquest data del 996 o, més aviat, uns decennis més endavant— es construïren aquests masos: *Balasanc, Maçana, Romerosa, illo Pogo, illo Collello, Silva, Coscolgare, Traspugo, Coma Sorda, Lavagolum, Letons, ipsas Lenas, illa Vinea*, etc.[388] Sembla que, al llarg de l'edat mitjana central, en aquest terme parroquial hi hagué uns trenta masos dispersos.[389] En aquest indret, com es desprèn del que trobem a la dotalia, hi havia una església dedicada a santa Maria que hi tenia un pes important; aquesta església era situada al nord i hom creu que correspon al temple de la Mare de Déu de les Roques. Sembla que alguns documents fan esment que hi havia una abadia, on residia un conjunt força ampli de clergues, que vivien precisament de les rendes obtingudes arran de la dotalia (i de les successives donacions que es feren al llarg dels decennis següents).[390] Aquesta església, alhora que tenia unes funcions religioses, devia ésser l'indret on es reunien quan calia tots els habitants que vivien dispersos pel terme. Al territori de Güel també hi havia un castell, documentat en la mateixa consagració i dotació de l'església (*illo Castello*). L'indret on s'alçava aquesta

388. Molts d'aquests topònim corresponen a masos ben documentats d'ençà del segle XII. G. Tomás parla dels següents: *Balasanz, Coscolla, Romerosa, Trespueyo, Prado, Graudelena, Mazana, Castell, Cusilari, Avellana, Pueyo, Cusimata* o *Comasorda*; algunes d'aquestes explotacions agrícoles han perdurat fins a l'actualitat. G. TOMÁS FACI, "La organización del territorio…", pàg. 102.

389. G. TOMÁS FACI, "La organización del territorio…", pàg. 429.

390. G. TOMÁS FACI, "La organización del territorio…", pàg. 429. En un moment una mica més tardà, amb relació a l'abadia, hauríem trobat mitja dotzena de preveres i de porcioners fills dels masos (o capmasos) del terme, com podien ésser els Armenter, Avellana o Camp. Durant els segles centrals de l'edat mitjana, com assenyala Tomás "la autonomía de la parroquia y su control por parte de los notables autóctonos fueron esenciales para la estratificación y la organización del campesinado". G. TOMÁS FACI, "La organización del territorio…", pàg. 431.

fortificació encara es pot localitzar al cim d'un turó, on, però, ja gairebé no hi ha cap mur sencer.[391] A més, també s'ha assenyalat que aviat s'hi distingiren una desena de famílies pageses més importants, que són les que feren les darreres donacions que consten al pergamí on es va escriure la dotalia pretesament feta l'any 996.

Com hem dit, en aquesta parròquia de Santa Maria de Güel hi hagué un tipus de poblament molt semblant al que trobem en moltes de les comarques de la Catalunya Vella.[392] Com a la Catalunya oriental, cal assenyalar que la dispersió segurament fou un procés que es produí a la segona meitat del segle XI o potser més aviat ja al segle XII. Cada mas era envoltat de terres de conreu, de terres forestals i de pastura o, simplement, d'erms. La distància entre les cases oscil·lava entre uns 500 m i poc més de 1000 m. En podem veure un exemple molt interessant.

La Maçana. Si recuperem alguns esments de la dotalia datada l'any 996 (doc. 14), trobem que una parella, Argila i Ovirana, donaren una terra a la coma de Maçana ("I terra a coma de Macana") o bé que un home anomenat Bita va fer donació de "I terra in comas de Macana". Aquests esments són molt interessants, almenys per dos motius: perquè mencionen unes comes i perquè demostren que encara en aquest moment, vers l'any 996, la Maçana era un indret posseït per diverses famílies. Així mateix, en aquesta donació de Bita també es diu que la terra afrontava a l'est amb un espai sense treballar i a ponent amb una terra treballada, que era de Pere Borrell. Per tant, podem assegurar que el mas de la Maçana i l'explotació agrícola compacta que hi havia a la baixa edat mitjana es degué edificar i organitzar després de l'any 1000. Com dèiem més amunt, és molt probable que el mas sigui

391. J. BOIX – J. BOLÒS, "Castell de Güel", *Catalunya Romànica*, vol. XVI: *La Ribagorça*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1006, pàgs. 538-539. Guillermo Tomás assenyala que, a parer seu, el poder dels senyors laics hi fou dèbil i allunyat. Un senyor anomenat Garcia va ésser deposat per Sanç Ramir abans de l'any 1080. Assalit de Güel, més endavant, va bastir el lloc anomenat el Soler (*ipso Soler*), que feia de residència senyorial i de magatzem de les rendes de la terra. Els posteriors hereus de la castlania se'n van desentendre cada cop més. G. TOMÁS FACI, "La organización del territorio…", pàg. 430.

392. J. BOLÒS, *El mas, el pagès i el senyor*, Curial, Barcelona, 1995; Mercè AVENTÍN, *Vilamajor 872-1299. De la fi del sistema antic a la consolidació del feudalisme*, Ausa, Sabadell, 1990; Antoni PLADEVALL, *Taradell. Passat i present d'un terme i vila d'Osona. I. Dels orígens a finals del segle XVIII*, Eumo – Ajuntament de Taradell, Vic, 1995. Vegeu també, amb relació al poblament dispers: G. TOMÁS, *Montañas, comunidades y cambio social...*, pàg. 52.

del segle XI o del segle XII, tal com s'ha trobat en altres comarques de la Catalunya del nord-est. El lloc, però, ja era conreat des de molt abans. A Güel, hi hagué un procés d'"emmasament", entès com un procés de creació d'un poblament dispers, on es lligava una transformació del paisatge amb un canvi en la possessió de la terra, que segurament només es pot comprendre si hi havia l'interès dels senyors del lloc d'afavorir aquesta transformació (fig. 39A).

Un altre aspecte molt notable és l'esment de les comes, ja treballades segurament al segle X. Com hem vist, en la dotalia s'esmenta l'existència d'una coma o, més aviat, d'unes comes. I aquestes comes encara ara es poden identificar en les fotografies aèries (fig. 32). Precisament, la casa de pagès (del mas) s'alça entre la coma més curta, que hi ha a l'est, i la coma més llarga, que s'estén a ponent de l'habitatge. A l'est hi ha una coma que va de sud a nord, dividida en vuit parcel·les o petits camps o parades (fa en total unes 4,5 hectàrees). A ponent hi ha una altra coma també allargada, fragmentada en un nombre més gran de parades, algunes una mica més extenses (en conjunt fa unes 14,5 hectàrees). Més endavant, encara parlarem d'un altre dels masos d'aquest terme de Güel, el mas de Traspuio (ara anomenat Traspueio). Així mateix, en un altre apartat estudiarem a fons el tema de les comes, que eren unes fondalades més humides i amb sòl més fèrtil, molt sovint ja treballades des de la més remota edat mitjana.

Terme de Fontova. Com hem assenyalat més amunt, als termes de Sant Esteve del Mall i de Fontova també hauríem trobat, a l'edat mitjana central, un hàbitat dispers. Fins i tot, en zones amb uns sòls de més bona qualitat, com els que trobem al sud-oest del castell de Fontova, a les ribes del barranc que solca el terme de nord-est a sud-oest, encara hi hagué una densitat més alta de masos, per aquest motiu separats entre ells d'una distància més reduïda.[393] Cal pensar que molts dels llocs esmentats a la dotalia de l'any 1103 (doc. 180 B), d'una manera semblant amb allò que s'esdevenia a Güel, ja devien ésser poblats. Potser en aquest terme abans de l'any 1000 i al llarg de bona part del segle XI hi havia diversos vilars; tanmateix, segurament a la fi del segle XI o al segle XII, s'hi desenvolupà un poblament dispers. A continuació farem una llista amb els noms de lloc mencionats en aquesta

393. G. TOMÁS FACI, "La organización del territorio…", pàg. 102. Els estudia a partir de la dotalia de l'inici del segle XII (doc. 180) i també fent ús de documents més tardans, d'aquest segle XII i del segle XIII.

FIGURA 32
Mapa de les terres del mas de la Maçana (terme de Güel, municipi de Graus)

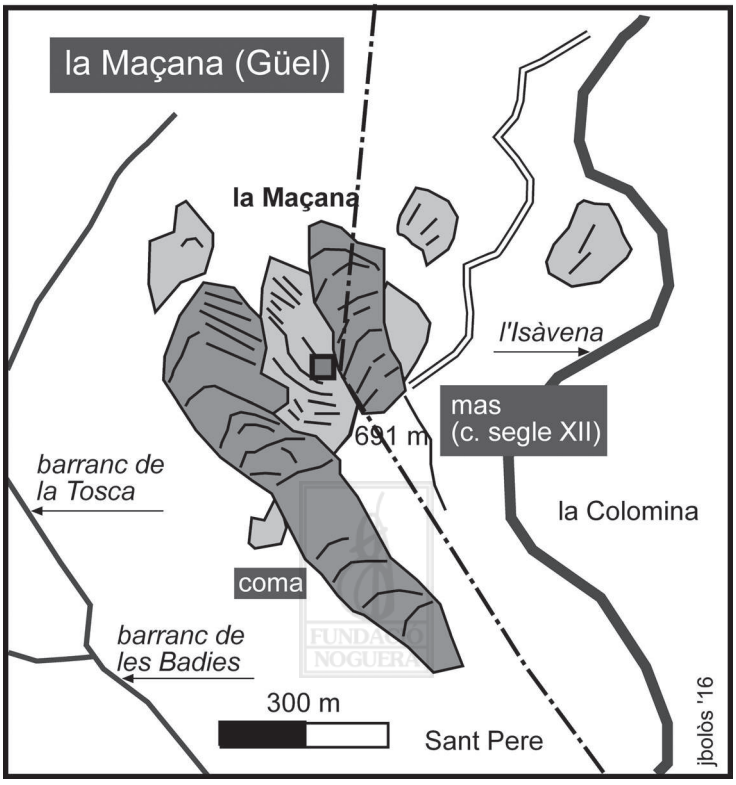

Plànol de les terres del mas de la Maçana de Güel. Inicialment devia ésser un vilar, situat al mig de dues comes; les terres conreades eren en mans de diversos propietaris, com reflecteixen els documents conservats. A l'edat mitjana central, la Maçana esdevingué una explotació tinguda només per una família. Mapa: J. Bolòs.

data de l'inici del segle XII, al terme parroquial de Santa Cecília de Fontova (fig. 33).

FIGURA 33
Mapa del terme de Fontova (municipi de Graus)

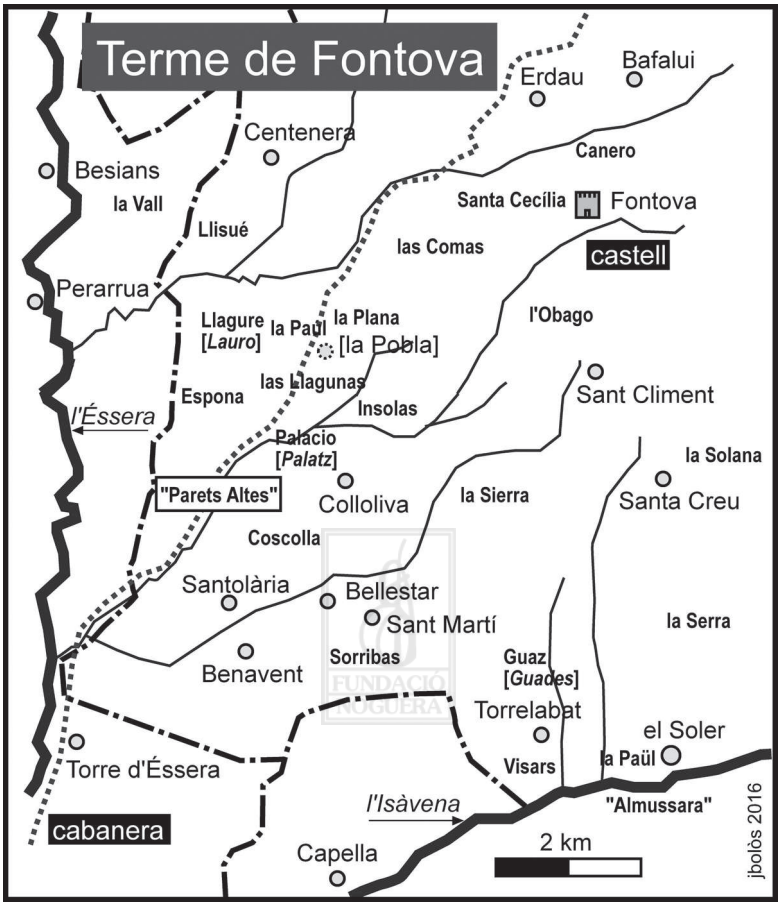

Mapa del terme de Fontova, que s'estenia a l'est de l'Éssera, al nord de l'Isàvena i a ponent del terme de Güel. Al nord-est del terme, hi havia el *castrum* de Fontova, amb l'església de Santa Cecília. En aquest territori hauríem trobat diversos vilars o masos, en alguns casos encimbellats (així per exemple el vilar de Santa Creu, fig. 34). Mapa: J. Bolòs.

illa Articha
Berro Veterum (cap a Güel?)
illo Cannero (potser el Rialez)
Casa de At Iohana
illo Castillo
illo Cerulguso
illo Collo
illo Collo de Castanella
illo Collo de illa Mola
Collo Oliva (ara Colloliva)
Collu de Vinea
illa Coma
illa Coma de la Gordia
Coma de la Peschera
Coma Longa
illas Comas
illo pago de Coscolla; fundum de Coscollga (Sant Martí de Coscolla?)
illa Fonte Freta (Fontfreda)
illa Fronte; la Front
Gourniosella
rio Guarnero (es Guarners?)
illos Iungentes
illas Lacunas (ara Las Llagunas)
illo Lauro (ara Llagure?)
illa Mantiola
illo Mediano (ara El Mediano)
illos Medianos
illo Obacho de Mariniafrido
Orto, terminos de
Palazo (partida de Palaç o Palacios)
illa Plana de illo Rege
Port (?) de la Pera
illo Puiale (ara El Puyal)
Puio Milars
illa Ripera (la Ribera)
illo Saliente (Sallant?)
Sancta Cecilia
Sancta Cruce (Santa Creu)
Sancti Christofori (Sant Cristòfol d'Avenoses?)
illa Tormosa de Fontova
illa Tremosa de illa Fichera (Tremosa o Tormosa)
illa Valle
Valle Filiera
la Vallicella
illa Vicirola
Villa Talgata; illa Talgata
illo Villar de Guades; ipso rio de Guades
illo Villarcello
illo Villare de los Collellos

Certament, alguns d'aquests topònims corresponen a llocs habitats; encara que amb relació a molts d'altres potser no era pas així. De vegades és difícil de distingir-ho. Quan es parla del vilar, de la vil·la, del vilarzell o de la casa, segur que s'està fent esment a un poblament dispers o semidispers. En d'altres casos, com el de Coscolla, Colloliva, Comallonga o Llagure[394] (el *Lauro*), com que sabem que després hi va haver un lloc habitat, podem pensar que hi ha moltes possibilitats que hi hagués ja en aquest moment un mas o un petit nucli de població (d'una manera semblant a allò que s'esdevingué al terme de Güel). En la resta de casos, no

394. Vegeu: C. A. RIZOS, *Municipio de Graus III: Zona de Fantova*, Editorial Milenio, Lleida, 2007.

FIGURA 34
Mapa de les terres del capmàs de Santa Creu (terme de Fontova, municipi de Graus)

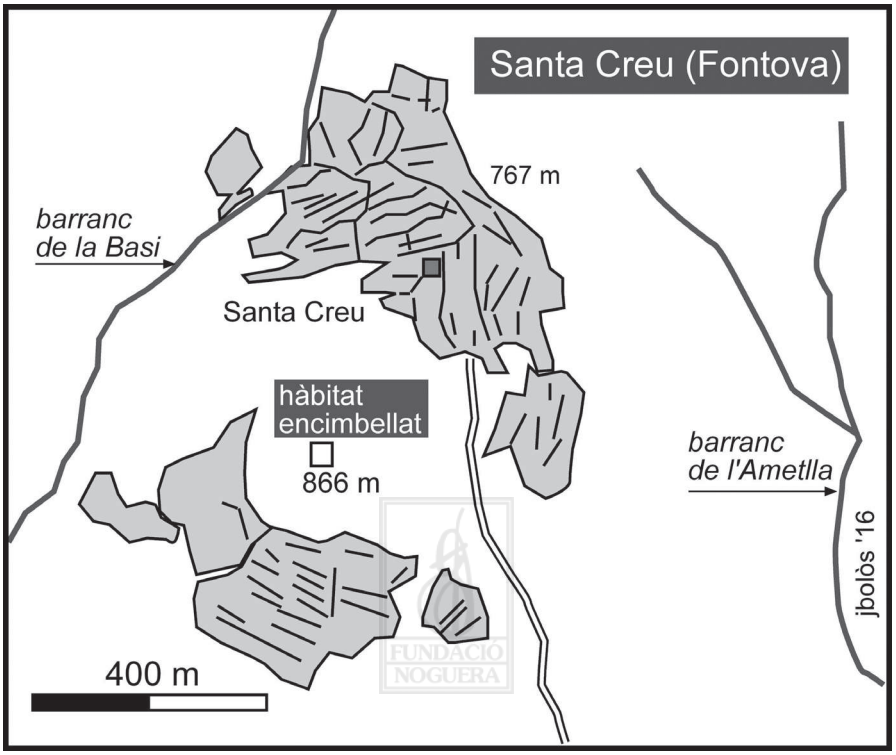

Plànol del mas de Santa Creu, situat al terme de Fontova i uns quatre quilòmetres al nord de l'Isàvena. Inicialment, hi degué haver un vilar encimbellat, situat al capdamunt del tossal. Mapa: J. Bolòs.

podem assegurar ben res.[395] Cal dir també que el mot *coll* tant pot tenir el significat de collada com de turó (del llatí *collis*); tant en

395. Certament, aquesta llista tampoc permet de conèixer tots els llocs i totes les partides. En un document de l'any 1002, es fa esment d'una terra "in civitate Fonte Tova, in loco ubi dicitur a la Coma de Tarsi" i en un altre, fet poc abans de l'any 1019, s'esmenta "loco que dicitur Insula". A. MARTÍN DUQUE, *Colección diplomática de Obarra...*, doc. 2, pàg. 4-5, i doc. 31, pàg. 35. Per contra, en un altre document, de cap a l'any 1009, es mencionen una terra al lloc de *Palaço* i una altra al lloc de *illa Lacuna del Palaço* (que afrontava amb una terra de Santa Cecília), que sí que són esmentats en aquesta llista (doc. 12, pàgs. 16-17).

un cas com en l'altre podien ésser indrets habitats o no.[396] Ara centrarem l'atenció en dos indrets molt interessants: un hàbitat encimbellat i un hàbitat situat al costat d'una coma (d'una manera semblant a allò que vèiem a la Maçana de Güel).

Santa Creu. Un dels llocs esmentats en aquesta llista de topònims de la parròquia de Fontova és el de Santa Creu (any 1103, doc. 180 B) (fig. 34). El record de la ubicació d'aquest lloc de Santa Creu encara existeix actualment; és situat a ponent de Güel i al sud de Fontova. A la dotalia de Santa Cecília hi ha la donació d'una terra en aquest indret ("una iunctata de terra ad Sancta Cruce; de oriente via, de occidente Guafridus"). En aquest cas, d'una manera semblant al que podem veure a Erdau (o Yardo) o a Portaspana, trobem que l'espai habitat i conreat s'organitzà al voltant d'un turó, que té una altitud de 866 m. D'acord amb les prospeccions que hi va realitzar Guillermo Tomás, al cim del tossal hi ha les restes d'un jaciment, que ell data a l'alta edat mitjana.[397] La casa, potser moderna, de Santa Creu és situada a la banda nord del turó. A tot al voltant d'aquest pujol, sobretot als costats nord, est i sud, l'any 1956, hi havia camps o feixes allargades. En aquest cas i en d'altres —que estudiarem en les properes pàgines— hem pogut comprovar que és molt important poder consultar aquestes fotografies fetes a mitjan segle xx, atès que actualment les formes de les terres conreades han canviat moltíssim.

Coll Oliva. En la mateixa dotalia de Santa Cecília de Fontova, de l'any 1103 (doc. 180 B), trobem tres esments del lloc de Coll Oliva: "una terra ad illo collu Oliva" o bé "una terra in collo Oliva"; en els tres casos es tracta de terres de les quals s'esmenten les afrontacions d'orient i d'occident, on moltes vegades hi havia terres d'altres possessors o bé, per exemple, una penya o un torrent. També, aquest mateix any 1103 (doc. 183), hi hagué una altra donació d'un capmàs a aquesta església de Santa Cecília, també situat a Coll Oliva, al costat de l'església de Santa Maria ("ubi dicitur a coll Oliva, ante illam eclesiam Sancte Marie, in illa plana que est contigua cum ipsa eclesia"). A més, podem subratllar que es donà la coma que s'estenia a sobre del capmàs, que rebia el nom de Comallonga, la qual afrontava, al capdamunt, amb la

396. Vegeu J. COROMINES, *Onomasticon Cataloniae*..., vol. 3, pàgs. 407-409. Mentre que Collformic o bé Colldejou són collades, el nom de Collmorter, indret proper al castell de Mur, prové de *collem mortuorium*, el turó dels morts.

397. Vegeu G. TOMÁS, *Montañas, comunidades y cambio social*..., pàg. 55.

FIGURA 35

Mapa dels camps del lloc de Coll Oliva (terme de Fontova, municipi de Graus)

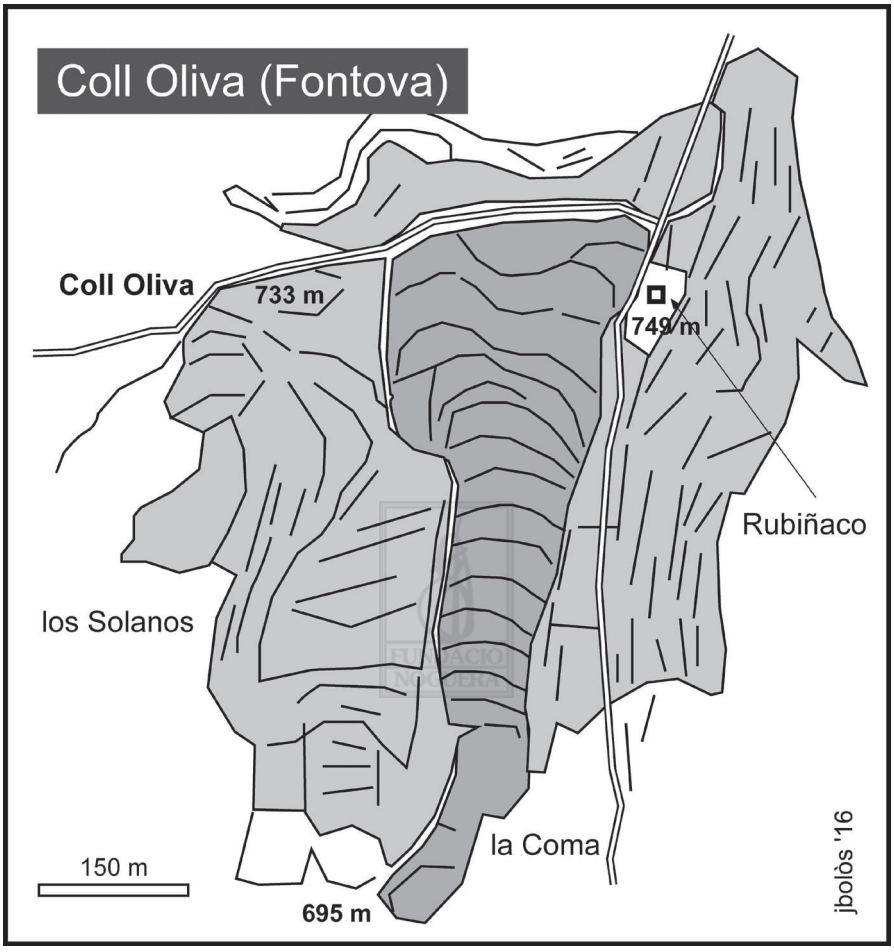

Mapa de les terres que pertanyien a l'antic vilar de Coll Oliva (que va rebre aquest nom potser perquè era en un coll entre les valls de Las Ínsolas i de Bellestar o potser perquè era al costat d'un turó). Hi veiem el testimoni d'una coma força notable (amb una superfície d'unes 8 ha), que s'estén des de la carena cap al sud. Mapa: J. Bolòs.

Tosquiella i, al fons, amb un torrent. El fet que aquest document sigui del segle XII fa que se'ns mostri un paisatge força diferent del que segurament hi havia cent anys abans (i que hem descobert a Güel); en aquest segle ja descobrim l'existència d'alguns masos (o capmasos) dispersos.

Actualment, a l'est del lloc de Coll Oliva, trobem una coma i un mas (fig. 35). No sabem si aquesta coma és la Comallonga que s'esmenta al document. Sigui com sigui, podem assegurar l'aprofitament d'aquest espai gairebé d'una manera contínua des de l'alta edat mitjana. I, certament, és molt possible que on ara hi ha una casa de pagès, des d'una data propera a l'any 1000 hi hagués un lloc habitat, potser primerament un vilar i després un capmàs.

Terme de Sant Esteve del Mall. Amb relació al terme de Sant Esteve del Mall (fig. 18), podem fer el mateix que hem fet amb relació als termes de Güel i de Fontova. El document que ens servirà de referència és, en principi, més antic. L'any 972 (doc. 8), s'esdevingué la dotalia de l'església de Sant Esteve i Sant Silvestre del Mall, consagrada pel bisbe Odesind. Pel que fa a aquesta consagració i dotalia, com ja hem assenyalat, s'ha considerat que algunes de les donacions s'han de datar cap a l'any 1016 (o fins i tot més tard). A sota, incloem una llista de tots els topònims que són esmentats en aquest document:

illos A<r>gilachares (argelagars)
Aie; Agęę
Bene Vivere
illos Campos
ipsa Chanale
Channonicha
Chasa in illo Poio
illo Chollo
illo Chollo de Sonali
Choschulgola
illa Clusa
illa Concisa
illa Devesa
Eroles
ipsa Escheia
illa Felechosa
Feschue
Fonte Chomitale
ipsa Fonte de illo Cumo de \Miro/
Fonte Putia
illa Fossa de Moarchi
Frexaneto
ipso Frexano
illa Fronte de Sonali
illo Furno
illo Grado
Horriolos; Orriolus
Licidonicha (la Canònica?)
illo Lomare
illa Macana
Mata Nera, in illa Strata
Mattamoros
Molino in Isavana de illa Domna
illa Molonera
illo Plano
illos Pocos

Poio Saturnini
ipso Poio de illos Galgischos
Poio de Rege
illa Portella; in chaput strata
illo Pugale; illo Puiale; subtus illa eclesia
illo Rio
Sancta Maria
Sancto Martino
Sancto Saturnino
illa Schega; illa Scheia
illo Schorischato
villa de Sonali
illo Spinero
illa Strata; illam Strata
illo Torchulario de Albarone
illa Tormosa
illa Torre
illa Valle
Valle de Rota
Valle Manga
ipsa Vernera
illas Vineas Planas

D'una manera semblant al que hem trobat en els casos de Güel i de Fontova, podem assegurar que alguns d'aquests llocs esmentats en la dotalia de Sant Esteve del Mall eren habitats. Podem parlar de la vil·la de Sonali (actualment al terme de Monesma i Queixigar) o de l'hàbitat que hi havia al Pui. Aquests indrets no plantegen dubtes. A més, segurament molts altres llocs també eren poblats, com Eroles, Estrada, Puial (on hi havia una església), etc. Cal assenyalar que hi ha dos topònims potser preromans: *Age* i *Fresqüe*.[398] Al cim del mall, hi havia un *oppidum* o *castrum* altmedieval (fig. 21); en el mateix lloc, fou edificada l'església parroquial (i l'abadia), que donà nom a l'indret; repartides pel terme, hi havia diverses esglésies sufragànies. En canvi, no hi hauríem trobat cap nucli concentrat important. Per contra, en aquest territori que depenia de Sant Esteve del Mall, a l'edat mitjana central, es va construir un nombre considerable de masos dispersos. Com ja hem dit, podem suposar que abans de l'any 1000 s'hi alçaven diversos vilars, que, després del canvi de mil·lenni o potser ja al segle XII, es desintegraren en masos o capmasos. A continuació, en veurem un exemple.

Eroles. Per a cloure aquest apartat sobre Sant Esteve del Mall, podem apropar-nos al lloc d'Eroles, que ja trobem esmentat en aquesta dotalia de l'any 972. La casa d'Eroles és situada al cim d'un petit turó, uns 450 m a l'est de l'Isàvena (fig. 36). És en-

398. Aquest indret duia un nom preromà, que es pot relacionar amb el de la població d'Age, a la Cerdanya. No creiem pas que en aquest cas hi hagués un trasllat (procés d'altra banda molt usual, sobretot en terres de repoblació). Age, segons Joan Coromines, deriva del nom basc *hagin*, teix, *Taxus baccata*. Joan COROMINES, *Onomasticon Cataloniae...*, vol. II, p. 108.

FIGURA 36
Mapa de les terres del capmàs d'Eroles (municipi d'Isàvena)

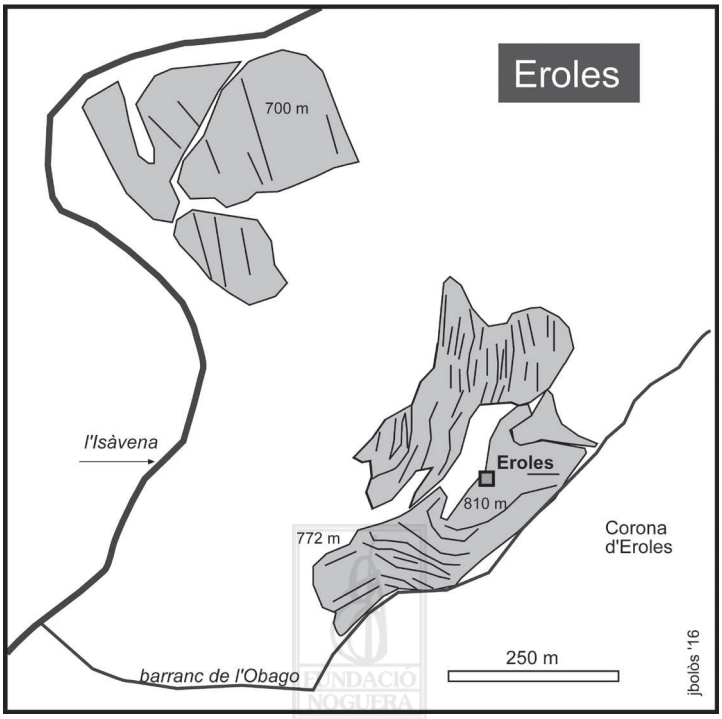

Mapa de les terres que depenien del vilar (i després mas) d'Eroles, situat a poc més de quatre quilòmetres cap al sud-oest del castell de Sant Esteve del Mall. Al voltant de l'habitatge hi ha un notable conjunt de terrasses trenades, segurament construïdes al llarg de l'edat mitjana. Mapa: J. Bolòs.

voltada de boscs, encara que al nord i a l'oest hi ha unes feixes i uns quants camps no gaire grans. L'existència d'unes feixes o bancals va permetre el conreu del pujol on s'alçaven els habitatges lleugerament encimbellats, d'una manera semblant a allò que trobem en altres indrets que tenen aquestes mateixes característiques (com per exemple Santa Creu, al terme de Fontova). Cal tenir també present que alguns espais propers, ara emboscats, és molt probable que estiguessin conreats en el passat (de fet, així ho podem comprovar en comparar els ortofotomapes actuals i les fotografies aèries fetes l'any 1956). D'acord amb els límits cadas-

trals actuals, veiem que el terme d'Eroles també inclou, a l'est, l'anomenada Corona d'Eroles.[399] El territori que depenia d'aquest mas, segurament un vilar en temps carolingis, s'estenia des de l'Isàvena fins a una petita elevació, a llevant (els Escandells), i tenia una superfície de gairebé unes 200 ha, la majoria de les quals no conreades.

Terme de Roda d'Isàvena. Al terme de Roda (situat al mig d'aquests territoris de Sant Esteve del Mall, Güel i Fontova), el poblament dispers potser hi tingué menys importància (fig. 14). Hi hauríem trobat sobretot alguns petits nuclis que podem considerar que eren uns vilars, a Llastanosa, "Oleguer" (*villare de Oldegario*), potser a Ivó (prop de Realivó), a Carrasquer, etc. A continuació, abans de parlar de les torres i dels nous nuclis de població semiconcentrats creats després de la conquesta feudal, volem centrar un moment l'atenció en el lloc de Llastanosa, situat a l'oest de Roda d'Isàvena. Cal dir que aleshores, als segles X i XI, més que no pas un mas (o capmàs) era un vilar format per les cases de diverses famílies i per una església. Segurament, però, el grau de dispersió dels habitatges hi era força gran.

Sant Pere de Llastanosa. Aquest lloc tenia fins i tot una església; actualment, als mapes només hi llegim Sant Pere i ja no s'hi esmenta la paraula Llastanosa (fig. 37). Amb relació a aquest indret, hi ha un document molt interessant de la fi del segle X (doc. 13). És un judici relacionat amb la rompuda d'unes terres a l'Obac (una zona obaga on hi havia un *scalido*), situades al costat d'un camp que era del comte; aquestes terres finalment foren cedides a l'església del lloc. Si ens fixem en les fotografies aèries fetes l'any 1956, veiem a Sant Pere de Llastanosa uns petits camps, unes feixes o terrasses i unes zones planes properes, en part conreades. De vegades, el límit entre la terra llaurada i la terra de pastures, els anys cinquanta del segle passat, era poc clar. En un paisatge com aquest s'entén que fa mil anys es plantegés la possibilitat d'ampliar un camp o bé la possibilitat de convertir un *scalido* en una terra de conreu, si la població del lloc ho necessitava. D'altra banda, aquestes fotografies aèries fetes fa més de seixanta anys també permeten de veure un espai conreat més o menys concèntric que envoltava el nucli de població format per l'església

399. Joan Coromines, al *Diccionari Etimològic* (DECLC, vol. II, pàg. 945), defineix "corona" com a "cim planer i arrodonit".

de Sant Pere i les cases que hi havia en aquest lloc de Llastanosa. Aquesta església de Sant Pere fou consagrada l'any 988 (doc. 12). Assenyalem també que, d'acord amb els documents, al segle XI, a Llastanosa, hi havia un nombre important de vinyes (docs. 57, 58, 60, 98, 116, 117, 139, 164 i 188), situades potser on modernament encara hi veiem un conjunt de feixes o terrasses assolellades.

FIGURA 37

Mapa de les terres del lloc de Sant Pere de Llastanosa (terme de Roda, municipi d'Isàvena)

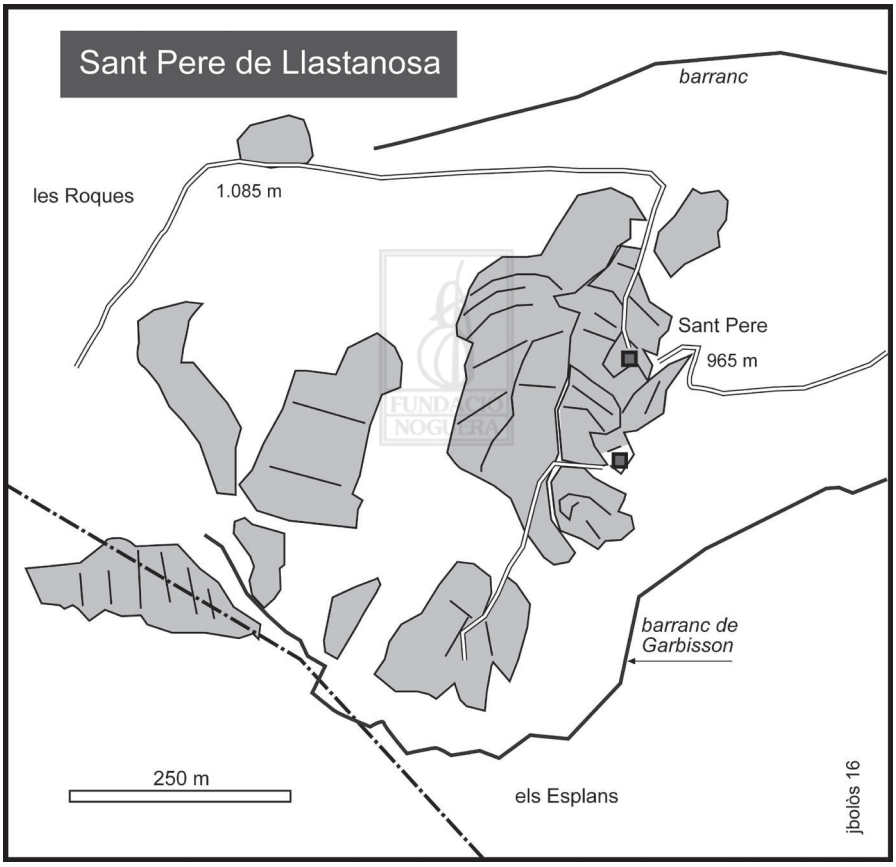

Mapa de les terres que depenien del vilar de Sant Pere de Llastanosa, situat a poc més de dos quilòmetres a l'oest de Roda d'Isàvena. El topònim ens recorda la importància que devien tenir les pastures en una contrada on hi havia gramínies, llistons (o llastons). Després, en aquesta clariana de conreus, hi hagué una església, dedicada a sant Pere, i diverses cases. Mapa: J. Bolòs.

Torres i nous nuclis de població

Al territori del bisbat de Roda —i després al de Lleida— algunes torres esdevingueren l'element catalitzador d'uns nous llocs de poblament. Sobretot a les valls més meridionals de la Ribagorça i a les planes que s'estenen al sud de la serra de la Corrodella, conquerides a la fi del segle XI i ja al segle XII, trobem torres, que, de vegades, van poder ésser el nucli al voltant del qual es bastí un hàbitat. Podem recordar d'una manera especial la torre d'Avellana, documentada vers l'any 1050 (doc. 35). Ja ha centrat la nostra atenció més amunt diverses vegades. El monarca Ramir I d'Aragó va donar a un senyor, Galí de Sobàs (o de Soàs), una torre anomenada Avellana ("ipsa turre que vocitant Abellana"), al terme del castell de Lasquarri, amb la finalitat que hi construís una població nova. Més endavant, l'any 1116 (doc. 231), tornem a trobar esmentat aquest alou d'Avellana, que ara es diu que era dins el terme de Lluçars. En aquest segon document, fet uns seixanta anys més tard, ja es parla de diverses cases i se'ns mostra un paisatge humanitzat, amb cortals, horts, una via que va cap a Lluçars, vinyes, llinars, camps de conreu, etc. En aquest espai edificat i transformat, hi descobrim unes cases situades a sota la torre ("casas suptus ipsa turre, medietate de ipsa casa ubi stan filii de Exemen et alias qui sunt a parte orient"). Fins i tot, potser hi havia cases amb un pis a sobre ("casas unam sopiratam cum sotalo").[400] També hi havia uns habitatges una mica separats de l'entorn fortificat ("alia casa de foris") i unes cases amb corts i amb horts ("ipso orto qui est suptus ipsas casas").[401] Més endavant, en un proper apartat, quan parlem dels camps i dels conreus (i dels camins i límits), tornarem a centrar l'atenció en aquest lloc tan interessant.

Als documents que publiquem, també trobem esmentada una torre a Aguilaniu (doc. 281, anys 1100-1130). Arran de l'establi-

400. A Torrelles, al Rosselló, l'any 1287, hi havia una "domum cum sotulo et solerio", amb una planta arran de terra i un pis o soler al damunt. A. CATAFAU, "La maison rurale en Roussillon de XIe au XVe siècle. Une approche par les textes", a A. ROUSSELLE – M. C. MARANDET (eds.), *Le paysage rural et ses acteurs*, Perpinyà, 1998, pàgs. 163-191.

401. Amb relació a aquest indret, podem consultar: Roberto VIRUETE ERDOZÁIN, "La creación de un hábitat en el Prepirineo oriental aragonés durante el segundo y tercer cuarto del siglo XI", a J. F. UTRILLA – G. NAVARRO (eds.), *Espacios de montaña: Las relaciones transpirenaicas en la Edad Media*, Universidad de Zaragoza-Resopyr, Saragossa, 2010, pàgs. 95-120.

ment d'aquesta torre, Ponç, un home "franc", es comprometia, malgrat aquesta franquesa, a lliurar, cada any, cera per valor de sis diners, més una perna, sis pans i un sester de vi, i també a servir el bisbe com a home franc que era; la situació social dels francs, ja l'hem comentada més amunt.

També hi havia altres llocs amb unes característiques semblants a les d'Avellana, amb una torre i un poblet, com Giró o Puig de Giró (ara al terme municipal de Monesma i Queixigar) i Aler, que ja hem descrit més amunt. A més, encara que no s'esmentin als documents que publiquem, podem mencionar altres torres habitades, situades al tram final de l'Isàvena i de l'Éssera, com Podivita,[402] Casterlenes, la Millera, Pueyo de Ésera, Torre d'Éssera (ara Torre de Ésera),[403] Puio de Mirguillem (ara Pueyo de Marguillén), Portaspana, Miravet, etc.[404] Estudiarem en un apartat proper, dedicat a les almúnies, els indrets de Suiran i de Segarres, on hi podia haver un hàbitat semblant, encara que potser no tenien una torre; possiblement, però, tenien uns orígens més remots.

Per entendre una mica millor el paper de moltes d'aquestes torres, ens podem traslladar cap a unes terres més meridionals. A prop de la ciutat de Lleida vam veure que les torres, sobretot en un moment primerenc, arran de la conquesta del territori, tingueren una gran importància en la creació i en la consolidació del nou poblament que hi emigrà després de l'any 1149. Al Segrià, moltes eren hereves de les almúnies o dels *burǧ(s)* andalusins (que ja eren fortificats). Segurament també n'hi havia que es crearen de nova planta, per part de petits senyors que s'instal·laven al territori conquerit.[405] Hi descobrim topònims com Torrefarrera, Torre-serona o Torrelameu, que prenen el nom de la forma com s'anomenaven aquests hàbitats del segle XII, encara que sovint tenien uns precedents anteriors. No sabem exactament com eren realment aquestes "torres": quina importància hi tenia

402. En un document fet vers l'any 1084, amb relació a les afrontacions del castell de Graus, es fa esment de "Puio de Vita". A. J. MARTÍN DUQUE, *Colección diplomática del monasterio de San Victorián...*, doc. 76, pàg. 109.

403. En un document de l'any 1066, Sanç Ramir feu una donació a *Ture d'Esera* del capmàs de *Iohan de Pui de Sus* i de tres capmasos situats al proper castell de *Turmo*. A. J. MARTÍN DUQUE, *Colección diplomàtica del monasterio de San Victorián...*, doc. 53, pàgs. 76-77.

404. G. TOMÁS FACI, "La organización del territorio...", pàgs. 329-331.

405. Xavier ERITJA, *De l'*almunia *a la* turris*: organització de l'espai a la regió de Lleida (segles XI-XIII)*, Universitat de Lleida, Lleida, 1998; J. BOLÒS, "Paisatge i societat al Segrià...", pàgs. 45-81.

FIGURA 38
Plànol de la població de Roda d'Isàvena (municipi d'Isàvena)

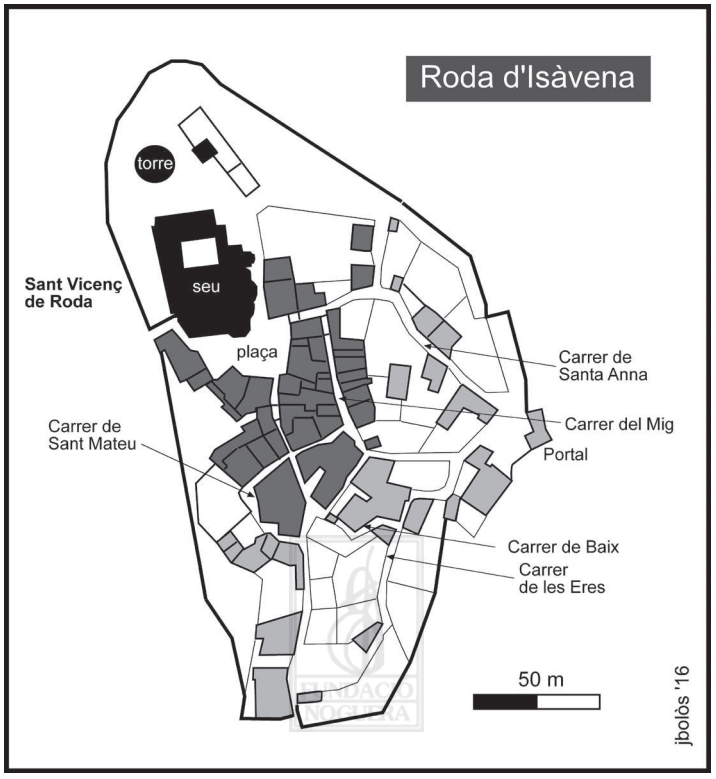

Plànol de la població de Roda d'Isàvena. Hi podem distingir un recinte que, almenys en part, ha de correspondre a l'antic *oppidum* de l'alta edat mitjana. Dins d'aquest espai, es va edificar la seu episcopal, una torre i un conjunt de cases organitzades al llarg de diversos carrers propers a la catedral; segurament, amb el temps, els habitatges acabaren estenent-se per tot l'espai clos per les muralles. Dibuix: J. Bolòs.

l'edifici fortificat i quina importància hi tenia el poblament que s'arredossava al seu costat. Cal dir que, tot i que ben segur que hi havia una petita fortificació, sempre hem pensar que allò que era més important d'aquestes "torres" era la població que hi vivia, que tingué un paper fonamental en el procés de colonització i d'explotació dels nous territoris d'on fou expulsada la població andalusina, en aquest moment ja ben islamitzada. Ja en tornarem

a parlar en estudiar la conquesta de Lleida, en el proper volum d'aquesta col·lecció diplomàtica. I l'interès que tenim per aquestes torres ens porta a interessar-nos també per les almúnies, que sovint en són els precedents, tant de les establertes en terres de regadiu, com de les situades en secans. Estudiarem les almúnies en un apartat proper, dedicat al paisatge en època islàmica, atès que gairebé totes deuen llur morfologia, ubicació i entorn a allò que es creà durant l'etapa anterior a la conquesta (i també, en una petita part, a allò que hi havia en una etapa precedent).

Roda d'Isàvena

Roda d'Isàvena era la població més important del bisbat de Ribagorça als segles X i XI, almenys fins a la conquesta de Barbastre i de Montsó. Durant molts anys, fou la capital política i religiosa d'aquesta comarca pirinenca. Mereix que ens hi aturem un moment per estudiar-ne l'urbanisme i situar damunt d'un plànol (fig. 38) els edificis més importants entorn dels quals s'organitzà la població que vivia en aquest tossal fàcilment defensable.

L'espai més planer que corona el tossal on s'alça l'antiga catedral de Roda, on hi ha les restes del castell i per on s'estén el nucli de població, segurament a l'alta edat mitjana era una mena d'*oppidum* o *castrum*, lloc que podia fer de refugi de la població de la contrada, d'una manera semblant a allò que també es devia esdevenir al proper castell de Sant Esteve del Mall (o al de Calassanç, figs. 21 i 72). A més, d'acord amb els darrers estudis fets en gran part d'Europa, també podia haver estat l'hàbitat d'algun membre de la noblesa d'aquest país.[406]

Com ja assenyalàvem fa uns anys, el recinte que hi havia al capdamunt del turó de Roda degué dividir-se en tres sectors: un espai septentrional on hi havia el castell, un espai central on hi havia l'església catedral, el claustre i la necròpoli (que era si fa no fa on hi ha la plaça actual), i un espai meridional per on s'estengué el nucli de població.[407] Actualment encara veiem un conjunt de cases situades al voltant d'aquesta plaça de l'església. La resta de la població s'organitzà sobretot al llarg d'un carrer

406. G. P. BROGIOLO-A. CHAVARRÍA ARNAU, *Aristocrazie e campagne nell'Occidente da Costantino a Carlo Magno*, Edizioni All'Insegna del Giglio, Florència, 2005, pàgs. 76 i 87.

407. J. BOLÒS, "Castell i vila de Roda" (descripció), *Catalunya Romànica*, vol. XVI: *La Ribagorça*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1996, pàgs. 386-387.

principal (carrer de Pedro Pac), que segurament era el que permetia d'accedir al cim del tossal, i d'un altre carrer (carrer de Santa Anna), que anava cap a l'est, des de la mateixa plaça de l'antiga catedral. Entre l'un i l'altre hi ha l'anomenat carrer del Mig. Veiem també, cap al sud, alguns carrers transversals i algunes placetes i els portals. Creiem, per tant, que l'espai urbanitzat s'organitzà a Roda d'acord amb unes etapes de creixement i en funció de la morfologia del vessant per on es va estendre.

A la població i al terme castral de Roda hi havia força habitants. Sembla que, cap a l'any 1200, hi vivien uns tretze homes francs i uns trenta-nou homes feudals (que, com hem vist, no eren exempts de pagar certes rendes); tots aquests devien ésser els caps de família. Com ens explica G. Tomás, el pes del senyor (en el cas del terme de Roda el capítol de canonges) hi era molt gran. Aquest historiador troba —d'acord amb els documents conservats—, d'una manera molt excepcional (arran d'algun judici), esmentats tots els veïns del lloc, que s'aplegaren al claustre de la seu. A més, normalment, els canonges no es relacionaven pas amb tots els veïns, sinó només amb els homes anomenats francs o amb la minoria dels anomenats bons homes d'aquesta població. En aquest lloc, el conjunt dels veïns no sembla pas que s'enfrontés mai amb els senyors, com s'esdevingué en altres poblacions en època medieval.[408] Tanmateix, si bé tot això ens apropa a la vida de la gent de Roda d'Isàvena, en canvi ens allunya ja massa del període estudiat en aquest primer volum.

Camps, terrasses i comes

En parlar de la societat ja hem fet esment dels censos i, d'una manera indirecta, també hem mencionat la producció de cereals, la importància del forment (o blat), de l'ordi, de la civada o del sègol, amb relació a les terres de la Ribagorça i de la Llitera. Tanmateix, són dades potser massa allunyades de l'espai quotidià de la gent, de les terres que eren treballades pels homes i dones medievals. Ara, al llarg dels propers paràgrafs, volem centrar l'atenció en la forma que podien tenir els espais conreats, els camps, les feixes (bancals o terrasses) o bé les anomenades comes (o fondalades cultivades). Desitgem que alguns exemples concrets permetin d'atansar-nos als terrers que van treballar les persones que

408. G. TOMÁS FACI, "La organización del territorio...", pàg. 431.

vivien al bisbat de Roda fa uns mil anys i que sabem fins i tot, de vegades, quin nom rebien.

Fins no fa gaire temps, vèiem els camps com una gran quantitat de trossos de terra poc ordenats. Crèiem que realment era impossible d'entendre'n la morfologia i encara menys la història. Aquests darrers anys, tanmateix, s'han fet un conjunt de recerques que permeten començar a comprendre les formes dels camps o espais agrícoles treballats. En la consecució d'aquests progressos hi ha tingut un paper molt important el projecte PaHisCat, d'estudi del paisatge històric i de realització de mapes de CPH (Caracterització del Paisatge Històric), que vam emprendre l'any 2009 a la Universitat de Lleida, amb el suport de la Generalitat de Catalunya i de l'Observatori del Paisatge. Després, diverses recerques editades a *Territori i Societat: paisatge històric* de la Universitat de Lleida i també dos treballs presentats en sengles congressos celebrats a Balaguer i a Rennes han permès d'aprofundir més en aquest tema.[409] S'han fet grans progressos; amb tot, encara hi ha molta feina per fer.

En parlar dels nuclis de poblament, hem vist que era fonamental poder relacionar els pobles de sagrera amb una església i amb els canvis de l'any 1000 (i també amb les assemblees de pau i treva de Déu), els pobles oberts amb unes cases o casals que potser ja existien des de l'alta edat mitjana i els pobles castrals amb un castell, molt sovint creat prop de la frontera o arran de

409. J. BOLÒS, "PaHisCat: un projecte per conèixer el paisatge del passat i per gestionar el país en el futur", a *La caracterització del paisatge històric. Territori i Societat: el paisatge històric*, V, Lleida, 2010, pàgs. 41-82 (i també pàgs. 371-407); J. BOLÒS, "Un paisatge complex d'un país molt vell. Els estudis d'història del paisatge per comprendre i valorar el territori", a *La caracterització del paisatge històric. Territori i Societat: el paisatge històric*, V, Lleida, 2010, pàgs. 83-147; J. BOLÒS, "El paisatge de Torrefarrera cap a l'any 1200 i als darrers segles medievals", a E. VICEDO (ed.), *Les etapes de la construcció del territori a Catalunya. Torrefarrera i la Catalunya occidental, segles VII a XX. Una proposta metodològica*, Ajuntament de Torrefarrera - Pagès editors, Lleida, 2013, pàgs. 45-67; J. BOLÒS, "Paisatge històric, cartografia i societat a l'alta edat mitjana: l'exemple de la Cerdanya", a *Poblament i societat als Pirineus els darrers dos mil anys, Territori i Societat: el paisatge històric*, VI, Universitat de Lleida, Lleida, 2014, pàgs. 37-146; J. BOLÒS, "Paisatges i transicions: canvis i continuïtats al llarg de la història", a *El paisatge en èpoques de transició al llarg dels darrers dos mil anys. Territori i Societat: el paisatge històric,* VII, Lleida, 2015, pàgs. 59-126. Posteriorment, encara ha aparegut: J. BOLÒS, "Història del paisatge i mapes de Caracterització del Paisatge Històric (CPH): el Vallès i el Penedès (Catalunya)", a J. BOLÒS (ed.), *Els caràcters del paisatge històric als països mediterranis. Territori i Societat: el paisatge històric, VIII*, Universitat de Lleida-Pagès editors, Lleida, 2018, pàgs. 65-146, i J. BONALES, *Traces d'un passat llunyà. El Baix Cinca (1200 aC - 1149 dC)*, Institut d'Estudis del Baix Cinca IEA, Fraga, 2018.

la feudalització de la societat. Ara, hem d'actuar d'una manera semblant en voler comprendre la forma i la història dels espais conreats. En estudiar les parcel·les de terra cultivada també és important saber quin fou l'element del paisatge que les va generar o va fer que fossin possibles: un vilar, un mas, un camí, una séquia, l'existència del fons d'una petita vall, una parcel·lació antiga, etc. A continuació, primerament veurem quins són els principals tipus de parcel·laris i després exposarem un seguit d'exemples amb relació al conjunt de les terres estudiades.

De moment, d'acord amb els treballs fets aquests darrers anys, hem pogut establir diversos tipus d'espais conreats:

1. Camps organitzats amb relació a unes parcel·lacions d'època romana. En aquest cas, les parcel·les de terra s'organitzaren d'acord amb una orientació que coincideix amb la d'una centuriació o parcel·lació premedievals. L'element generador d'aquests camps en alguns casos podia ésser un dels *limites* d'una centuriació; gairebé sempre el morfogen és un camí que segueix exactament una orientació que té l'origen en una parcel·lació premedieval (molt probablement de l'època romana). Per aquest motiu, cal tenir ben present que, la majoria de les vegades, el lligam entre els camps que tenen els costats o marges orientats d'acord amb l'orientació d'una centuriació i allò que probablement hi havia fa uns dos mil anys és molt indirecte (fruit d'un procés d'isoclínia, com diuen els arqueogeògrafs francesos).[410] Al territori del bisbat de Roda d'Isàvena, sobretot podem trobar camps amb aquestes característiques a les terres meridionals, prop de Montsó o a la Llitera; amb tot, a la Ribagorça central hi ha casos força evidents, com per exemple el de la vall d'Oliviadre, que estudiarem més endavant. També cal assenyalar que, en les properes pàgines, quan ens interessarem més per descobrir testimonis fossilitzats de centuriacions i parcellacions romanes serà quan estudiem les xarxes de camins. Un altre

410. G. CHOUQUER (ed.), "Objets en crise, objets recomposés", *Études rurales*, 167-168, 2003, pàgs. 13-303, en concret en el glossari, a la pàg. 300. Defineixen isoclínia, isotopia i isoaxilitat, com a "Modalités de transmission dans le temps et dans l'espace d'un linéament, due à la présence d'un élément directeur ou morphogène. L'isotopie est la transmission sans changement de lieu; l'isoclinie est la transmission de l'orientation mais avec déplacement de la limite; l'isoaxialité est la transmission de l'information dans le prolongement du morphogène". Vegeu també el capítol primer de J. BOLÒS, *Paisatge històric, documents i cartografia. Aportació a la història del paisatge del territori del comtat de Barcelona al llarg dels darrers dos mil anys*, Universitat de Lleida – Pagès editors, Lleida (en curs de publicació).

aspecte que cal tenir present és que tot el territori que estudiem havia quedat sota la influència de la ciutat romana d'*Ilerda*. Per tant, gairebé totes les restes de parcel·lacions o de centuriacions que descobrim a la Ribagorça o al Cinca Mitjà i a la Llitera són les mateixes que trobem a la rodalia de la capital del Segrià.[411]

2. Camps organitzats al llarg de comes, seguint el curs d'una petita vall o fondalada. Les comes són una llenca de terres de conreu allargada, tallada transversalment pels marges que delimiten les diferents parades.[412] De vegades, en un dels costats hi ha un camí. En estudiar la Conca de Barberà (quan començàvem a treballar en el projecte PaHisCat) i veure que alguns d'aquests camins sembla que de vegades coincideixin amb les orientacions de sistemes parcel·laris romans, vam concloure que aquestes comes havien de tenir un origen molt vell; després, aquesta datació ha estat confirmada d'altres maneres.[413] Molts cops, les terres de conreu de les comes s'organitzen a banda i banda d'un torrent o petit curs d'aigua que actualment no sol ésser visible (algunes vegades perquè fou canalitzat). L'element generador d'aquests tipus de terres de conreu són aquestes valls o fondalades, usualment petites. Trobem una varietat d'aquest tipus de terres conreades en les grans comes que s'estenen al llarg de cursos d'aigua més importants, tal com podem veure a Maldanell o a Torrebesses.[414] Aquesta manera d'aprofitar el fons d'una vall era usual també en moltes altres terres de la conca mediterrània.[415] En general, les

411. Les centuriacions i els sistemes parcel·laris que hi havia entorn d'Osca mereixerien un estudi acurat. Creiem que hi són evidents algunes de les mateixes orientacions que trobem a Lleida; a part, també hi trobem algunes variants de les centuriacions lleidatanes, que només descobrim entorn d'aquesta ciutat aragonesa. D'altra banda, amb relació a les centuriacions que hi pogué haver al Baix Cinca, vegeu l'aportació recent: J. BONALES, *Traces d'un passat llunyà. El Baix Cinca (1200 aC - 1149 dC)*, Institut d'Estudis del Baix Cinca IEA, Fraga, 2018.

412. J. BOLÒS – J. BONALES, *Atles històric d'Almacelles. El paisatge històric d'un municipi de la comarca del Segrià des de la Prehistòria fins a l'actualitat*, Pagès editors – Ajuntament d'Almacelles, Lleida, 2015.

413. J. BOLÒS, "PaHisCat: un projecte per conèixer...", pàgs. 41-82. Cal dir que és possible que, en molts casos, aquesta coincidència entre els camins que ressegueixen les comes i les parcel·lacions premedievals sigui ben casual.

414. J. BOLÒS, "Paisatges i transicions...", pàgs. 59-126; Ignasi ALDOMÀ (ed.), *L'aigua patrimoni de la Catalunya seca. Passat i present en l'entorn de Torrebesses*, Pagès editors – Ajuntament de Torrebesses, Lleida, 2013.

415. Zvi Y. D. Ron parla de les terrasses irrigades del fons de les valls, que contraposa amb les terrasses irrigades dels vessants. Amb relació a les "terrasses de les valls", diu: "en los valles que poseen zonas de drenaje pequeñas, se utiliza el ancho total del mismo para construir anchas terrazas, aprovechando el canal natural del río

comes es degueren conrear a l'alta edat mitjana, moltes vegades fins i tot abans que en època islàmica es creessin alguns sistemes hidràulics propers als cursos fluvials importants (com és en el cas d'Ivars de Noguera). En aquesta introducció fem esment de diverses comes, tant a la Maçana de Güel, com a Coll Oliva, a Giró i també a Lecina (a la vall del Vero), a Aréstoles, a Palou de Fonts, a prop de les Paüls de Montsó, a Ripoll, a Saravalla, etc. Creiem que, per poder entendre els espais de conreu altmedievals i també el poblament d'aquest període, és fonamental conèixer bé aquestes comes i les parcel·lacions que s'hi feren. I aquests conreus molt sovint s'han de relacionar amb llocs habitats des d'èpoques remotes.

3. Espais hidràulics. En aquest cas, l'element generador fou certament la séquia. Aquests darrers decennis s'ha estudiat d'una manera sistemàtica un gran nombre d'espais hidràulics, sobretot andalusins, per exemple a les illes Balears o al País Valencià i també a Andalusia. Dels espais hidràulics i de les séquies en parlarem més endavant (en estudiar el paisatge andalusí), en un apartat dedicat exclusivament a aquest tema. Tanmateix, cal dir que moltes de les terres irrigades podria semblar d'entrada que tenen l'origen en l'època islàmica; amb tot, com veurem, no sempre fou així. Molt poques vegades se'n pot assegurar un origen islàmic, llevat potser del cas de la ben documentada Horta de Montsó (potser a Sossils) o de l'excepcional horta d'Estadella. Això no obstant, també és cert que, en molts altres indrets, encara que no es puguin assegurar del tot aquests precedents i encara que després de la conquesta feudal hi hagués modificacions notables, tampoc no es pot pas descartar que el sistema hidràulic tingués uns orígens andalusins (per exemple a Estada, a Fonts, a Xalamera, a Pomar, a Castelló Ceboller —o del Pont—, a Escrig, etc.).

---

que corre por debajo de ellas. Este es el caso en Ein Sit Miriam y en Ein Karem o Ein Qobi [...]. En los valles que poseen un área de desagüe mayor, se construye un sistema de drenaje para sustituir el lecho enterrado del río y eliminar así el exceso de agua. Este es el caso de Artas, Wadi Fukin y Walaja, donde se excavó un canal artificial de desagüe en un costado del valle a un nivel más elevado [...]. En algunos casos, las acequias principales funcionan como desagües, reemplazando el cauce natural del río enterrado, como en Ein Khandaq y Walaja". Zvi Y. D. RON, "Sistemas de manantiales y terrazas irrigadas en las montañas mediterráneas", a *Agricultura y regadío en Al-Andalus, II Coloquio Historia y medio físico*, Granada, 1996, pàgs. 383-408, en concret pàg. 395.

4. Feixes o terrasses que molt sovint es poden relacionar amb un poble, un vilar o un mas. Moltes vegades es crearen al voltant d'un nucli de poblament, especialment quan aquest hàbitat era situat en un lloc encimbellat. Aleshores, a l'entorn del mas, del vilar o del poble es construïren feixes (o bancals), delimitades per marges generalment fets amb pedres, les espones. No sempre és segur el moment en què es van fer els murets de pedra seca. Potser, en alguns casos, les terres conreades foren a l'inici molt inclinades i, després d'una feina ingent duta a terme pels pagesos al llarg dels anys, es van crear les espones o marges i, també, es van omplir de terra els espais situats immediatament darrere el muret fet amb pedres. Amb relació a aquest tema, darrerament s'estan fent aportacions importants, a totes les terres de l'Europa meridional. En molts dels llocs del bisbat de Roda, també trobem terrasses al costat de comes o a l'entorn dels camps més planers. Alguns d'aquests bancals es podien dedicar al conreu de vinyes o, fins i tot, d'oliveres (només cal fer un cop d'ull a les oliveres que encara ara hi ha a tocar del poble d'Orcau, a sota del castell, a la comarca del Pallars Jussà).

Com a exemple sorprenent, a continuació volem mostrar les feixes i els marges que, a partir de la fotografia aèria feta l'any 1956, veiem que hi havia al costat de l'església de Santa Maria de Güel, consagrada en principi l'any 996, on cal suposar que hi havia la vil·la primerenca (fig. 39B). S'ha afirmat que Santa Maria de Güel ha de correspondre a l'església de la Mare de Déu de les Roques, situada a 1.160 m, sota el Morro de Güel. Actualment, aquest indret és abandonat, i els bancals conreats fa mil anys s'han convertit en pastures o en terra forestal. Tanmateix, el document de la dotalia (doc. 14, c. 996) encara fa esment de: "champo suptus villa", "uno ortu suptus villa Gudil", una terra "subtus villa; de oriente Ennecho Iovero, de occidente Aterus", una altra terra "in strem de vila", "I chasa cum suo exio et regresio, in vila Gudil, in strimum vila, et una terra et uno ortu subtus illa kasa", etc. D'altra banda, només s'entén aquesta ubicació encimbellada si tenim present l'interès que tenien, cap a l'any 1000, els habitants de Güel (com els de Sant Esteve del Mall) de cercar una mica de protecció en un lloc alt i amb bona visibilitat.

FIGURA 39

El terme de Güel i plànol de les feixes de Santa Maria de Güel (o Santa Maria de les Roques) (municipi de Graus)

Mapa del terme de Güel. S'estén des dels Morrons de Güel, a sota dels quals hi havia l'església de Santa Maria, fins a la ribera de l'Isàvena. El castell, situat en un indret central, segurament es va edificar en un segon moment. S'ha conservat la dotalia de l'església parroquial, que ens permet de conèixer un gran nombre de noms de lloc que existien fa uns mil anys. Mapa: J. Bolòs.

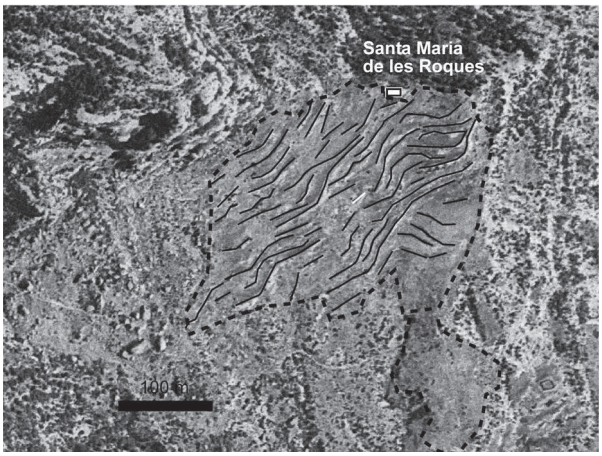

Fotografia aèria de Santa Maria de Güel. S'hi ha dibuixat el traçat dels marges de les feixes o terrasses que hi havia al costat de l'església.
Fotografia: © IGN (vol de l'any 1956).

5. Formes concèntriques. Aquesta és una de les primeres formes de terra conreada que fou identificada amb relació als segles medievals.[416] En general, s'ha de relacionar amb la gent que va viure a l'edat mitjana. Ja fa uns anys vam trobar, especialment amb relació a les terres de repoblació, formes circulars, concèntriques, que reflectien un procés de rompuda i d'ocupació de l'espai conreat.[417] Sovint, camins o marges de camps són el reflex tangible del progrés esdevingut en l'ocupació de l'espai per part de la gent que hi va viure fa molts segles i que d'una manera progressiva va rompre noves terres per tal d'ampliar el terreny cultivat. Alguns cops hi veiem grans camps (per exemple al Penedès o a la plana de Vic), de vegades només hi trobem feixes estretes i costerudes. Com a exemples, al bisbat de Roda, podem esmentar les peces de terra que hi havia a Merli o bé els camps i feixes de molts altres llocs que foren construïts al cim d'un turó. Si volguéssim aprofundir més en aquest tema, caldria diferenciar els espais amb els camins radials dels espais amb uns límits arrodonits, circulars o ovalats, concèntrics amb relació a un lloc habitat.[418]

6. Serrat conreat. És un tipus d'espai conreat poc usual i que fàcilment es pot confondre amb altres formes de peces de terra. L'hem identificat darrerament al Maresme, al voltant de l'església d'Òrrius; en aquest cas podem parlar de terrasses o feixes que s'estenen per la carena d'un serrat.[419] A Esdolomada, ja hi vam trobar una realitat semblant, quan començàrem a estudiar el paisatge històric de la Ribagorça.

A continuació ens aproparem a diversos llocs, per tal d'entendre una mica millor com i quan es crearen els espais conreats. Tots són indrets esmentats als documents inclosos en aquesta col·lecció diplomàtica de les seus de Roda i de Lleida. De vegades, les transformacions que s'han produït al llarg dels darrers anys han estat molt importants. Amb tot, d'altres cops, estem convençuts

416. Raymond CHEVALLIER, *Lecture du temps dans l'espace. Topographie archéologique et historique*, Picard, París, 2000, pàgs. 196-211.

417. J. BOLÒS, "Processos de rompuda i d'ocupació de l'espai a l'època medieval. Alguns exemples catalans", a A. CATAFAU (ed.), *Les ressources naturelles des Pyrénées du Moyen âge à l'époque moderne. Exploitation, gestion, appropiation*, Presses Universitaires de Perpignan, Perpinyà, 2005, pàgs. 119-145.

418. J. BOLÒS, *El paisatge medieval al comtat de Barcelona. Història del paisatge, documents i cartografia d'un país mediterrani*, Pagès editors – Universitat de Lleida (en premsa).

419. J. BOLÒS, *El paisatge medieval al comtat...* (en premsa).

que en les formes del paisatge actual (o en el que hi havia els anys 1946 o 1956) es mantenen testimonis de com eren aquests espais fa força segles. Si ho sabem identificar, podem trobar restes d'allò que hi havia en època medieval i, fins i tot, en èpoques més remotes. Per tal de facilitar-ne la localització, primerament, farem una llista de llocs on podem trobar els diferents tipus de camps o de terres de conreu que hem esmentat més amunt.

1. Tradició romana: Oliviadre i també, en terres més meridionals, a Tamarit i a Fonts, o bé a prop de les almúnies de Saravalla, la Moça, Binaflatx o als Maçarics. Al territori de Castre, on hi havia el Camp de Furo (o de Fuero), hi ha així mateix restes molt importants de camins i de camps orientats d'acord amb una parcel·lació romana, com veurem a continuació.

2. Comes: Lecina, Giró, la Maçana o Coll Oliva, que hem vist més amunt. Més endavant estudiarem la coma de Palou (a Fonts), les comes d'Estada i les comes d'Aréstoles (actualment al terme de l'Almúnia de Sant Joan). Fins i tot, a Binaflatx (fig. 103), en la fotografia aèria feta l'any 1946, encara s'endevina l'existència d'una coma llargaruda.

3. Espais irrigats: més endavant (en un altre apartat) estudiarem els d'Estada, Estadella, Horta Vella de Montsó, els Sossils, Solobres, etc. Ens hi aproparem en parlar del paisatge andalusí.

4. Feixes o terrasses moltes vegades amb relació a vessants: Lasquea, mas de Tamarit, Merli o Mont de Roda. De vegades, com veurem al punt 5b, a causa de l'encimbellament de l'hàbitat, a Erdau o Portaspana.

5a. Concèntric com a fruit d'un procés de rompuda: al mas Traspuio de Güel és molt evident aquest procés d'ocupació de l'espai; també potser a Merli, a Mont de Roda o a Llastanosa.

5b. Concèntric a causa d'ésser un lloc encimbellat: Edau, Portaspana, potser Avellana i també Santa Creu, Giró i potser Eroles.

6. Serrat conreat i sovint poc o molt aterrassat: Esdolomada.

A continuació estudiarem el parcel·lari de diversos indrets on els camins, les formes dels camps, de les peces de terra campa de mida diversa o de les terrasses poden permetre d'entendre millor per què aquestes parcel·les són com són i quan es van organitzar d'aquesta manera.

Camp de Fuero (Pobla de Castre): dos mil anys d'història. El terme de la Pobla de Castre és molt interessant si ens volem

apropar al passat (fig. 40). En poc espai, veiem diverses restes arqueològiques molt notables, que ens acosten a allò que hi ha hagut al llarg dels darrers dos mil anys. M. A. Magallón ha assenyalat l'interès dels remarcables jaciments de Labitolosa i del Cerro Calvario que s'han excavat en aquest terme municipal.[420] Una mica més cap al sud d'aquests dos llocs, hi ha l'impressionant castell de Castre (actualment Castro).[421] Ara, però, ens interessa fer una aproximació al paisatge i veure què hi trobem que sigui antic i que ens mostri els canvis i les continuïtats que hi ha hagut al llarg dels darrers dos mil anys. Abans esmentem, d'una manera breu, què en diuen els documents. L'any 1110 (doc. 216), fou donada una almúnia situada al territori de Castre, al lloc anomenat *Campo de Furo*. En un altre document fet una mica abans, cap a l'any 1105, s'esmentava un alou situat al terme del castell de Munyons (*Moniones*), al lloc anomenat *Campo de Fuero*, a Ginibrell (*Ginibrellus*), indret situat a llevant de Secastella (*Setcastella*).[422] Actualment, encara es conserva el record de la partida de Fuero i fins i tot es parla de la Coma de Fuero. Aquesta partida és situada a l'est de la Pobla i al sud-oest del turó on s'alçava el castell de Munyons (o Muñones). Al costat d'aquesta coma, hi devia haver l'almúnia esmentada l'any 1110.

Ara, allò que volem que centri la nostra atenció són els testimonis que han arribat fins a l'actualitat en el paisatge, que recorden la importància que hi tingué l'etapa romana i, indirectament, el pes de la continuïtat de l'ús d'aquest espai força planer al llarg dels dos darrers mil·lennis. En aquesta plana de Castre veiem notables restes de centuriacions o parcel·lacions romanes (fig. 40). Hi han perviscut molts testimonis de les centuriacions *Ilerda* A i *Ilerda* C, que corresponen precisament a l'orientació del *decumanus* i del *cardo* de la ciutat romana de Lleida. Al sector septentrional d'aquesta plana de Castre, també hi ha algunes pervivències de la parcel·lació que hem anomenat *Ilerda* F. És molt evident la importància de les restes d'aquest passat premedieval per exemple al nord-oest de la Pobla de Castre, on, si ens fixem

420. Pierre SILLIÈRES-M. Ángeles MAGALLÓN-Milagros NAVARRO, "El *mvnicipivm Labitvlosanvm* y sus notables: novedades arqueológicas y epigráficas", *Archivo Español de Arqueología*, núm. 68, 1995, pàgs. 107-130.

421. J. BOIX-J. BOLÒS-J. J. BUSQUETA, "Castell de Castre", *Catalunya Romànica*, vol. XVI: *La Ribagorça*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1996, pàgs. 549-550.

422. A. MARTÍN DUQUE, *Colección diplomática del monasterio de San Victorián...*, doc. 161, pàg. 181 (que el data l'any 1132); Jordi Boix proposa de datar-lo cap a l'any 1105.

en les fotografies aèries fetes l'any 1956, veiem que els trossos de terra de conreu s'orienten bàsicament d'acord amb *Ilerda* A i *Ilerda* C (fig. 40). L'existència de dos sectors ben diferenciats en aquesta plana de Castre (el que té els marges de les terres de conreu orientats segons *Ilerda* A i C i el que els té orientats segons *Ilerda* F) segurament té l'origen en una data molt reculada, que d'una manera lògica hauria d'ésser anterior a l'edat mitjana.

FIGURA 40

Mapa de la rodalia de Castre (municipi de la Pobla de Castre)

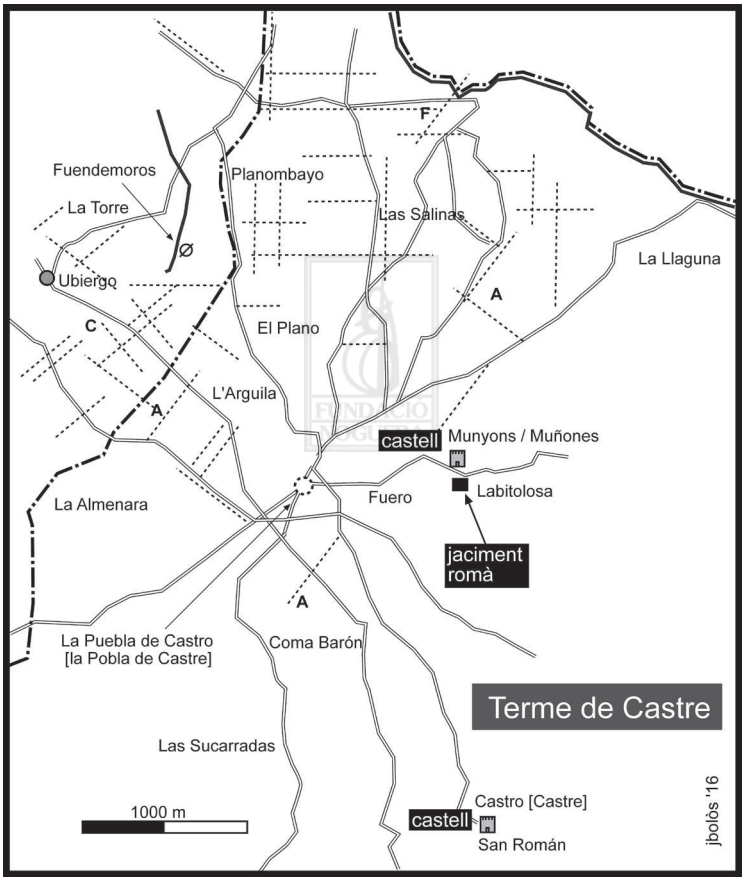

Mapa del territori de Castre. Hi descobrim testimonis que ens recorden l'època romana (un jaciment molt notable i uns camins amb orientacions premedievals), l'època islàmica (el castell de Munyons) i l'edat mitjana central (quan es va edificar la Pobla de Castre). Mapa: J. Bolòs.

Oliviadre i Avellana: de l'època romana al segle XI. En diversos dels documents que publiquem trobem esmentats els llocs d'Avellana i d'*Orvedre*. A l'est de Lasquarri hi ha una vall solcada pel barranc d'Oliviadre (fig. 41). Hem de suposar que aquest topònim passà d'*Orvedre* (potser 'or vell') a *Olivedre* i a Oliviadre. Actualment aquesta contrada és plena d'oliveres, fet que potser va facilitar el canvi en el nom. En aquest territori, abans d'arribar al coll del Portell que comunica amb la vall de Lluçars, trobem, a la banda nord, el lloc d'Avellana ("ipsa turre que vocitant Abellana"), que sabem que fou cedit pel monarca aragonès a Galí de Soàs (docs. 35 i 231). Aquest indret correspon al lloc actualment anomenat Visallonga, al costat del qual hi ha l'església de Santa Magdalena. Ara hi ha una casa de pagès i un conjunt de camps, situats en un enclavament del municipi de Lluçars, que s'estén pel sector occidental de la vall d'Oliviadre (que en gran part pertany al terme municipal de Lasquarri).

Amb relació a aquest territori, és important d'assenyalar diversos aspectes (fig. 41). En primer lloc, la contraposició entre els camps aterrassats de Visallonga, un conjunt de feixes que hi ha sobretot a la banda meridional del turó on s'alça la casa d'aquest lloc, i els camps plans i organitzats en llenques allargades que trobem més a ponent, a prop de Lasquarri. En principi, podem pensar que les terres de Visallonga són fruit d'un creixement concèntric medieval, mentre que els camps més propers a Lasquarri poden tenir un origen molt més antic. En segon lloc, podem cridar l'atenció sobre la importància de les vies de bestiar. Una cabanera passava pel Portell i seguia la carena (a l'est de Visallonga) i potser també una altra des del Portell es dirigia cap a Lasquarri, pel fons d'aquesta petita vall. Un tercer aspecte que hem de destacar és la importància del passat romà. Hi ha diverses coincidències en aquest territori que certament no poden ésser pas casuals. Si ens fixem en els límits de l'enclavament de Visallonga, veiem que els costats nord-est i sud-oest segueixen exactament l'orientació d'*Ilerda* A; el costat nord-oest, coincideix amb *Ilerda* C. Certament, és impossible que sigui una casualitat. També cal dir que un llarg tram del camí que va de Visallonga cap a Lasquarri, després del Colladet, té la mateixa orientació que la centuriació *Ilerda* A. Finalment —i això sí que és molt possible que sigui casual— l'orientació de moltes de les terres del Pla (al sud de Lasquarri) tenen l'orientació de la parcel·lació *Ilerda* D. En resum: és un país vell, molt vell, que fou transformat en època romana, fou habitat al llarg de les

èpoques visigoda i islàmica i fou colonitzat després de la conquesta feudal, quan una nova gent s'instal·là en indrets encimbellats (com el d'Avellana), fet que provocà la creació d'uns nous espais de conreu en terres rostes, vessants abruptes de pujols, que va caldre cobrir de feixes. Com aquest exemple d'Avellana n'hi ha molts d'altres; alguns els comentarem més endavant.

FIGURA 41

Mapa del lloc d'*Avellana* (Visallonga) i de la vall d'Oliviadre (municipis de Lluçars i de Lasquarri)

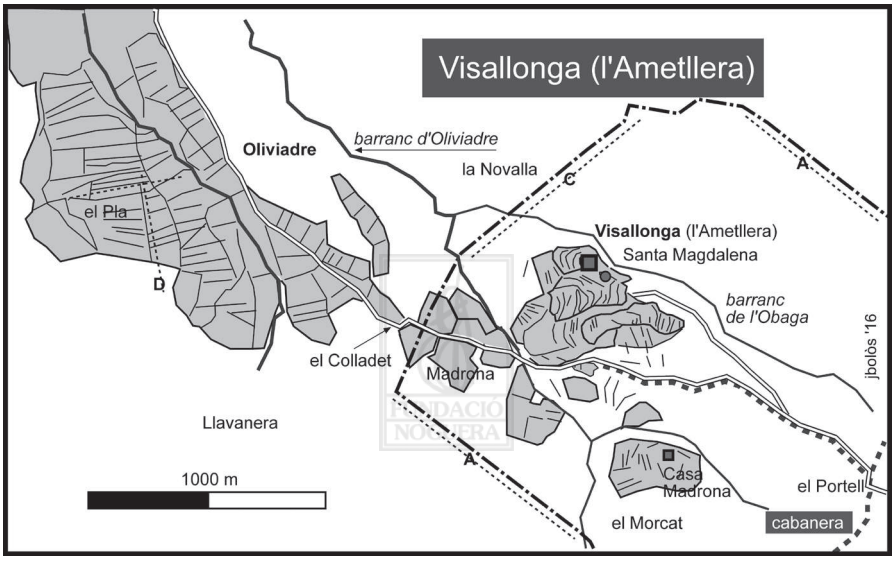

Mapa de la rodalia de Visallonga (terme de Lluçars) i d'Oliviadre (terme de Lasquarri). Hi trobem testimonis d'un lloc ocupat arran de la conquesta dels senyors feudals (l'Ametllera) i també de l'ús d'aquestes terres en èpoques força més remotes (orientacions de límits premedievals i camins de bestiar). Mapa: J. Bolòs.

Lecina: un poble damunt d'unes comes. Aquesta població és situada a ponent del Cinca, al municipi de Bárcabo. Malgrat que Lecina sigui a la conca del Vero (molt lluny del nucli de Roda d'Isàvena), creiem que val la pena de fixar-nos un moment en aquest lloc, que s'esmenta en un dels documents del recull d'instruments que publiquem, pel fet que els espais conreats d'aquesta població

FIGURA 42
Mapa dels camps del lloc de Lecina (municipi de Bárcabo)

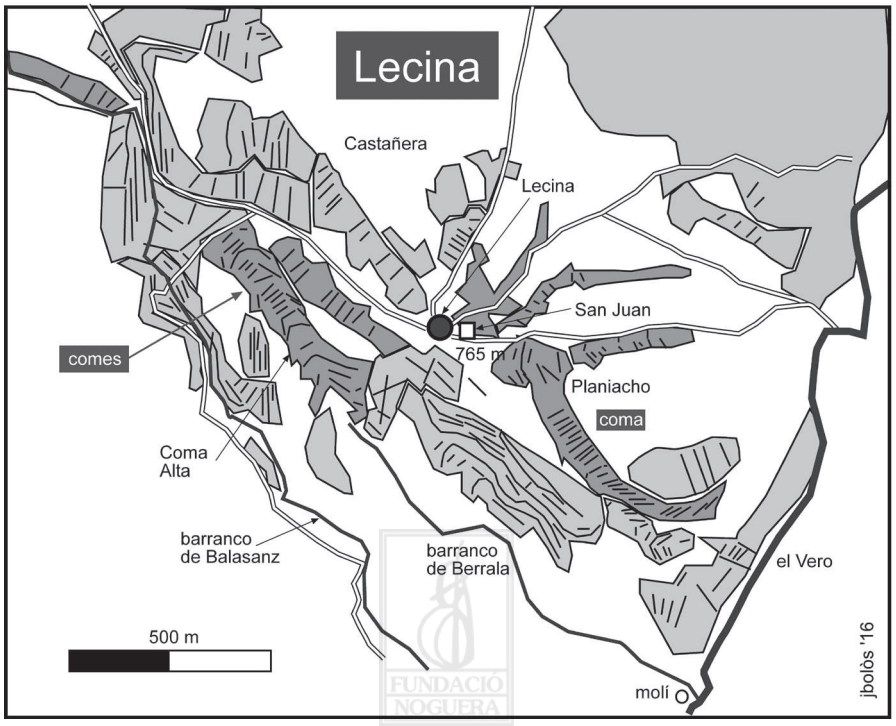

Mapa de la rodalia de la població de Lecina, situada a 6,5 km al nord d'Alquèssar i a 22 km de Barbastre. Aquest lloc fou conquerit per Sanç Ramir l'any 1075. Una part important de les seves terres de conreu eren comes, que segurament ja havien estat treballades abans de la conquesta reial i potser, fins i tot, abans de la conquesta islàmica. Mapa: J. Bolòs.

són unes comes molt àmplies, certament ben notables (fig. 42). L'origen d'aquest lloc poblat segurament és molt anterior a l'any 1000. Devia ésser un indret cobert d'alzines (Lecina és un topònim emparentat amb el topònim català Santalinya, 'bosc d'alzines'), on, tot aprofitant unes comes, es va establir una comunitat humana, potser des de l'inici de l'edat mitjana (encara que hem de reconèixer que és perillós d'adjudicar d'una manera automàtica un paisatge humanitzat a una etapa concreta del nostre passat). No trobem documentada aquesta població fins a l'any 1075 (doc. 59),

després d'haver estat conquerida per Sanç Ramir d'Aragó. Creiem, però, que gairebé és segur que allò que hi veiem tingui l'origen en l'època andalusina i, molt probablement, fins i tot abans. A continuació descriurem el paisatge que hi descobrim, en gran part gràcies a poder consultar els ortofotomapes actuals.

La població és situada a uns 750 m d'altitud. Al sud-est i al nord-oest de Lecina, veiem diverses comes o fondalades que, com hem dit suara, molt probablement recorden una ocupació altmedieval d'aquest indret (fig. 42). Al sud-est, una fondalada o coma resta tallada transversalment per uns tretze marges, per formar un bon nombre de petites parades. Al nord-oest, veiem tres comes o conjunts de parcel·les que s'estenen al llarg de tres llenques de terra fragmentades també per marges que les tallen transversalment. Aquesta ocupació de l'espai, que ha quedat fossilitzada fins a l'actualitat, testimonia una transformació molt vella del paisatge (que, sortosament per als historiadors, no s'ha modificat gaire al llarg dels darrers segles).

Pel que fa a les referències de documents escrits, cal recordar que, l'any 1083, Galí, "abat" de Santa Maria d'Alquèssar, d'acord amb la voluntat del rei aragonès Sanç Ramir, concedí una carta de poblament als habitants que anessin a viure a Lecina, els quals només havien de donar el delme i la novena del pa, del vi i de la carn (producció agrícola i ramadera).[423] No havien de fer censos; però restaven obligats a treballar durant vuit dies cada any en les terres de Sant Cugat (que era l'església del lloc): dos el mes de maig, dos en el moment de la sembra, dos per cavar i dos per segar. S'establia també que el menjar per als homes (usualment amb companatge) i per a les bèsties havia d'ésser donat al palau eclesiàstic.

Potser encara és més interessant el document concedit per Sanç Ramir, l'any 1092, a la població de Lecina, en què confessava que havia donat aquest lloc a l'església d'Alquèssar i al seu "abat" Galí.[424] En aquest document, s'establien els límits d'aquesta població. Es parlava diversos cops de "ipso vallatar" i de "ipsos comos". En la toponímia actual encara trobem esments del nom *coma*. I, com hem vist, en el paisatge actual, aquestes comes que tenen una llarga història, encara hi són ben evidents.

423. M. L. LEDESMA, *Cartas de población...,* doc. 5, pàg. 31.
424. M. L. LEDESMA, *Cartas de población...,* doc. 12, pàg. 38.

FIGURA 43
Mapa de les terres de conreu del lloc d'Esdolomada (municipi d'Isàvena)

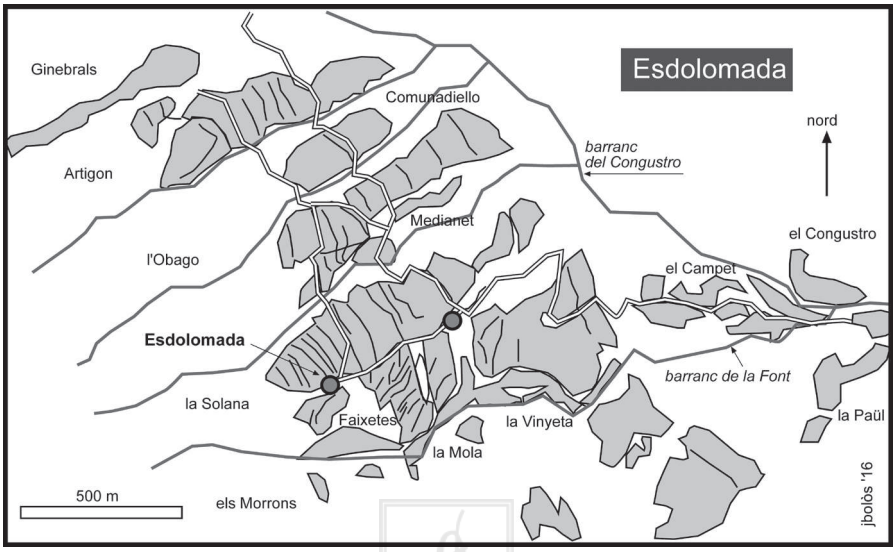

Mapa del terme d'Esdolomada. És un indret ja esmentat a la fi del segle x. Els camps d'aquesta població s'estenien per les terres situades entre els diversos barrancs. Mapa: J. Bolòs.

FUNDACIÓ NOGUERA

Esdolomada: entre barranc i barranc. El lloc d'Esdolomada és situat a l'oest de Roda (fig. 43). El trobem esmentat de vegades també amb relació a gent que tenia terres als termes veïns, com Fontova o Güel. Els documents diuen que hi havia vinyes ("vinea in Isdolomata", doc. 14, any 996), terres de conreu ("Iª terram in villa Sdolomata", doc. 29, any 1023), camps ("uno campo in villa Esdolomata", doc. 125, anys 1063-1093) i capmasos, que devien ésser al poble. Fins i tot, es fa esment que hi havia una vilanova en aquest indret ("villa Esdolomada, in locum qui vocitatur Villa Nova", doc. 294, després de l'any 1133); de fet, en època contemporània, hi havia un lloc habitat situat més cap a la Solana i un altre més cap al nord. Encara, alguns dels camps mencionats als documents eren a la partida anomenada la Paül, situada a l'est de la població ("in loco ubi dicitur ad illa Padule", doc. 125).

Ara, però, allò que ens interessa més és la forma dels camps que hi ha en el terrer d'aquest poble d'Esdolomada.[425] Veiem dues o tres llenques de terra, com si fossin una coma, al nord de la població i potser una altra llenca de terra al sud-est, prop d'on hi ha precisament la Paül (fig. 43). Cal assenyalar que aquests conreus tenen una forma allargada semblant a la d'una coma, però que aquestes llenques de terra campa no s'estenen pel fons de les valls, ans s'allargassen sobretot entre un torrent i un altre torrent o barranc. Per tant, eren situades en terres de secà i tenien un sòl que no devia ésser especialment humit (com s'esdevé en les comes veritables, on el nivell freàtic hi podia ésser força elevat i proper a la terra que era sembrada).[426]

Montoliu: unes espones que no s'han de malmetre. El lloc de Montoliu (municipi d'Isàvena) és esmentat en diversos documents i és un bon exemple de l'hàbitat semidispers que trobem en aquestes terres mitjanes de la Ribagorça (fig. 44). L'any 1080 (doc. 78), el bisbe de Roda cedí a l'ardiaca, al seu germà Bernat i als seus nebots un alou situat al terme de Roda, a "la Serra d'Oliva", indret que ha de correspondre al lloc actual de Montoliu (que ja trobem esmentat així en altres documents). Afrontava a l'est amb el coll de "Bianz", amb una cometa i amb el torrent dels *Laschellos* ("Lasquells", Lasquea?); al sud, la partió seguia el límit del terme de Lasquarri, fins als molins de Sant Vicenç de Roda i de Galí de Soàs; al nord, termenejava amb el camí que provenia de Castigaleu, amb la font de Cercet, amb un siscar, amb el riu de "Vallmanya" i amb l'Isàvena i, a ponent, coincidia el límit amb l'Isàvena, fins a arribar als molins esmentats.

Tornem a trobar mencionat aquest indret de Montoliu al darrer decenni del segle XI (doc. 131). En una concòrdia signada entre el bisbe i el comte Sanç Ramir s'hi diu que s'acorda que els homes de Güel posseeixin les terres *fectivas* que hi tenien; era a Cercet, sota d'un camí. Per contra, els homes de Roda han de tenir tot el terme de Montoliu, conreat o inculte, amb la condició que no malmetin les espones o marges que els homes de Güel tenien al

425. Definim el terrer com la terra on hom viu i, especialment, com l'espai que envolta el poble i que es treballa. Correspon al significat del mot francès *terroir* emprat pels arqueòlegs del paisatge.

426. També hem trobat aquest tipus de paisatge, no gaire usual, per exemple a la comarca del Maresme, al municipi d'Òrrius (vegeu el cas 160 a J. Bolòs, *El paisatge medieval al comtat...*, en premsa).

FIGURA 44
Mapa dels camps de Montoliu (municipi d'Isàvena)

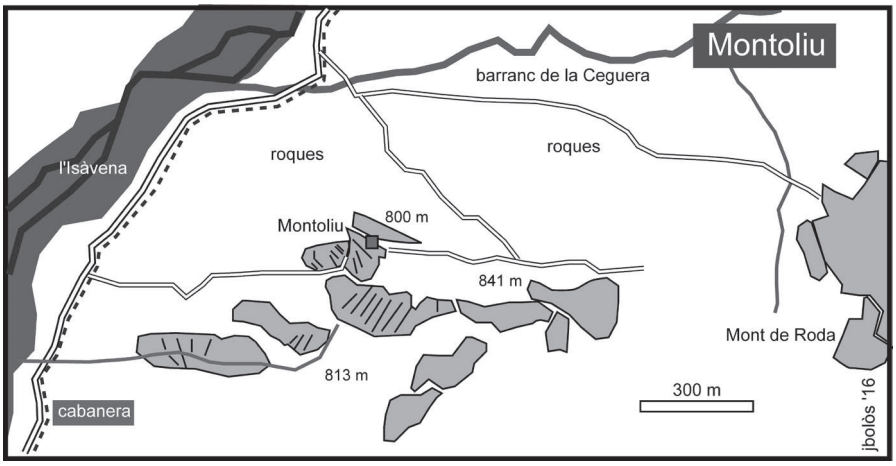

Mapa de les terres del lloc de Montoliu, nucli habitat situat a 750 m a l'est de l'Isàvena. Creiem que ha de correspondre a la "Serra d'Oliva", ja esmentada l'any 1080. Mapa: J. Bolòs.

coll de Cercet ("spondas non frangant de illis terris"). A més, els homes de Roda i de Güel hi podien dur a pasturar el bestiar i hi podien agafar llenya (amb la condició que no causessin danys o inconvenients). Uns anys més tard, el 1103 (doc. 184), Dot Pere i la seva muller vengueren a Sant Vicenç de Roda, per la notable quantitat de cent mancusos d'or, l'alou de Montoliu, que havien rebut de Pere Onofred i de Bernat Onofred, arran de llur casament; també venien la meitat dels delmes d'aquest terme de Montoliu. Curiosament, una mica més tard (doc. 267), hi hagué un acord entre el bisbe i els canonges de Sant Vicenç de Roda i aquest Dot Pere i el seu fill, Guillem Dot (que havia estat captiu potser a Lleida), amb relació precisament al delme d'aquest lloc de Montoliu. En aquest moment, ja tres quartes parts del delme eren per als canonges i una quarta part per a Guillem Dot. A més, sabem que Guillem Dot tenia dos homes que treballaven per ell en aquest lloc del puig de Montoliu, i també tenia una vinya i unes terres que no eren conreades. Després de la mort de Guillem Dot, Sant Vicenç havia de recuperar el quart del delme restant i un d'aquests homes. A més, Guillem Dot retia homenatge al bisbe.

Actualment, al lloc de Montoliu trobem uns camps mig abandonats; és situat al sud del barranc de la Ceguera, entre l'Isàvena i el Mont de Roda (fig. 44).

Mont de Roda i Lasquea: la rompuda d'uns vessants. Ens hem aproximat a Avellana (o Visallonga), un hàbitat creat arran de la conquesta, situat entre Lasquarri i Lluçars; també acabem d'atansar-nos al lloc de Montoliu. Hi havia altres nuclis habitats i d'altres espais romputs que tenien unes característiques molt semblants. A l'est del terme de Roda (o d'Isàvena) i al nord del de Lasquarri, hi havia uns quants llocs poblats, alguns dels quals fins i tot acompanyats amb una església, que actualment en gran part s'han abandonat i evidentment han perdut la importància que tenien. A l'est de Roda (més a llevant de Montoliu), hi havia els termes de Mont de Roda i d'Antissa; molt a prop d'aquests indrets, ja al nord del territori de Lasquarri, hi havia el terme de Lasquea. S'hi alçava l'església de Sant Vicenç del Mont de Roda (ara és dedicada a sant Joan), l'església de Sant Martí d'Antissa i l'església de Sant Joan de Lasquea (possiblement el lloc de *Luscaniel* dels documents). En trobem un record al document 230 (any 1116), segons el qual un propietari local donà el seu fill —per tal que esdevingués canonge de Sant Vicenç de Roda— i cedí drets sobre aquestes tres esglésies, i també sobre diversos homes que vivien en aquests llocs. És molt interessant donar un cop d'ull als ortofotomapes d'aquesta zona (o a les fotografies aèries fetes l'any 1956). Malgrat els canvis esdevinguts al llarg d'aquests darrers segles, trobem força ben definits uns espais de terra de conreu que s'estenien al voltant, per exemple, del Mont de Roda i de Lasquea.

Al Mont de Roda trobem un espai conreat amb una extensió de més de 20 hectàrees (fig. 45). Tot i que és una zona bastant planera, hi veiem nombrosos marges que tallen transversalment els camps, que són d'una mida força considerable. A Lasquea trobem una realitat semblant, amb unes terres conreades que s'estenen per una superfície d'unes 30 hectàrees (fig. 46). En aquest cas, el terreny conreat és més inclinat, fet que fa que hi hagi moltes més espones i terrasses, en general encara més estretes. Aquests espais cultivats fruit d'un procés de rompuda i de l'aterrassament d'un terreny muntanyós recorden molt els que trobem entorn dels vilars d'època altmedieval en algunes comarques dels Prepirineus, com pot ésser l'Alt Berguedà o el Ripollès (per exemple Aranyonet

FIGURA 45
Mapa dels camps del lloc de Mont de Roda (municipi d'Isàvena)

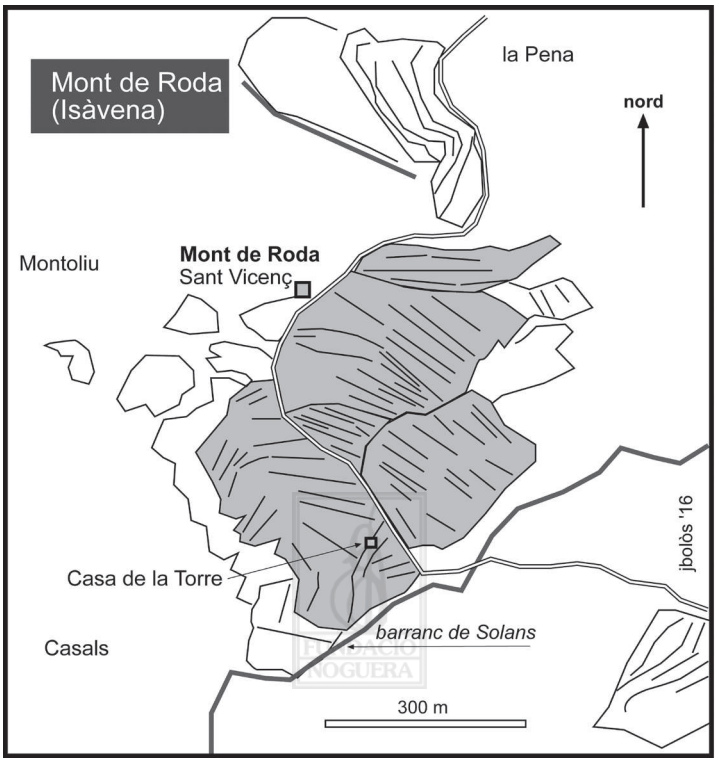

Mapa dels camps que hi havia al costat de Mont de Roda. Aquest indret és situat a 1,3 km a l'est de Montoliu i a 6,3 km al sud de Roda d'Isàvena. L'any 1116, s'esmenta l'existència de l'església de Sant Vicenç de Mont de Roda. En les fotografies aèries encara és possible reconstruir les terres conreades que s'estenien sobretot, separades per nombrosos marges, al sud del nucli de població. Mapa: J. Bolòs.

o Arderiu).[427] Podem suposar perfectament que l'origen d'aquest parcel·lari és de l'edat mitjana; potser té l'origen quan s'esdevingué l'ocupació d'aquests llocs, cap al segle x (encara que mai es poden negar uns hipotètics precedents més antics); també és possible,

427. J. BOLÒS, "Paisatges i transicions...", pàgs. 75-87.

com es desprèn dels treballs fets aquests darrers anys, que les espones o marges s'hagin fet lentament al llarg dels segles. I, tal com veiem al mapa annex (fig. 46), al sud de Lasquea, hi ha el lloc de Tamarit, on descobrim una clariana de conreus, recoberta de feixes, molt semblant a les precedents (fins i tot encara és més compacta). Tot i que no tenim documentat aquest lloc de Tamarit als instruments que publiquem, podem assegurar amb força certesa que hagué de tenir un origen molt semblant al dels dos hàbitats precedents, que sí que tenim ben documentats.

FIGURA 46
Mapa dels camps dels llocs de Lasquea i la Móra (municipi de Lasquarri)

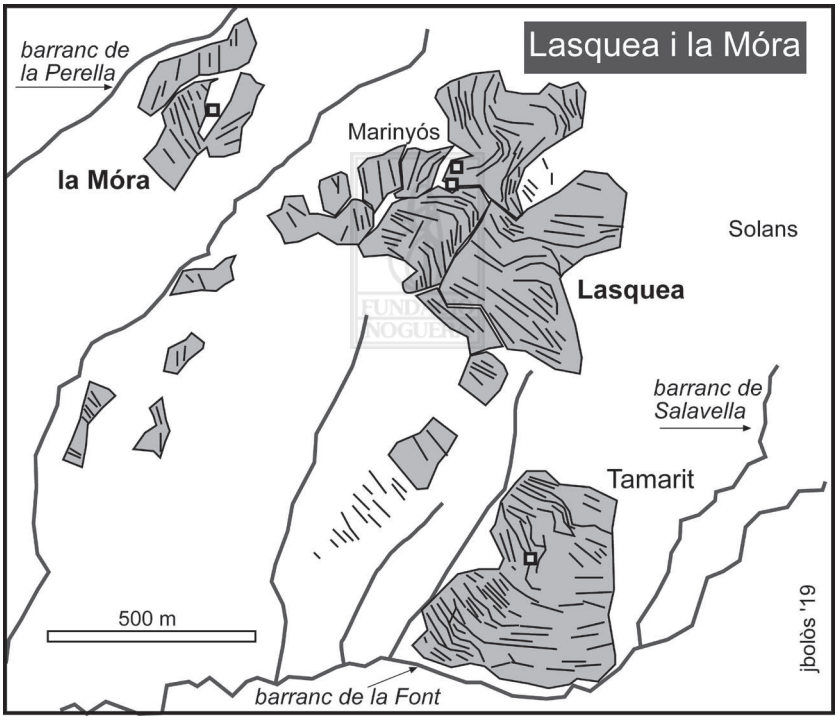

Mapa de les terres de conreu dels llocs de la Móra, de Lasquea i de Tamarit. Segurament tots tres es van crear cap al segle XI. Podem considerar que són tres vilars situats al costat d'un conjunt de terres conreades, formades sobretot per un gran nombre de feixes o de terrasses trenades, en principi construïdes al llarg de l'edat mitjana. Mapa: J. Bolòs.

FIGURA 47
Mapa de la partida de Febrer
(municipi de Monesma i Queixigar)

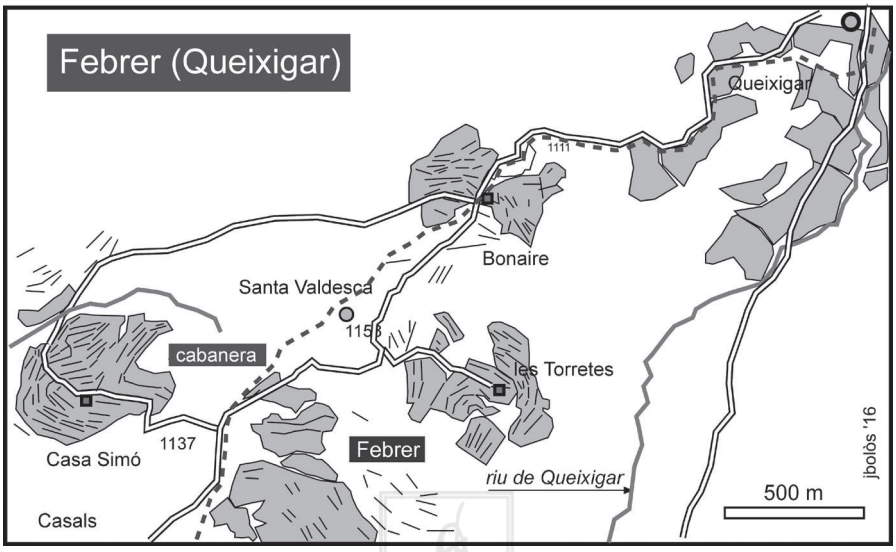

Mapa del territori de Febrer, situat a ponent de la població de Queixigar. Hi veiem diversos masos dispersos, que centren unes clarianes de terres conreades cobertes en gran part de feixes o terrasses trenades. Aquesta partida de terres és travessada del nord-est cap al sud-oest per una via ramadera.
Mapa: J. Bolòs.

Febrer: l'ocupació dels serrats i la dispersió del poblament. Al document 339 (fet entre els anys 1100 i 1143) s'esmenten les terres que tenia Martí Bràdila al lloc anomenat *rio de Fravero*; també s'hi parla de les cases que hi havia en aquest lloc ("ipsas chasas de Rio Fravero").[428] Podem suposar que aquest lloc correspon a l'anomenada partida de Febrer, situada a ponent del riu Queixigar, a més de 1.100 m d'altitud. Si fem un cop d'ull a aquest indret,

428. Segurament l'etimologia d'aquest topònim és semblant a la del riu Freser del Ripollès. Segons Joan Coromines, pot provenir del nom de persona *Februarius* o, més probablement, de *rivus febrarius*, 'riu enfebrat' o 'febril'. En aquest cas, tampoc no sembla pas probable que provingui del nom germànic *Fridhari*. J. COROMINES, *Onomasticon Cataloniae...*, vol. 4, pàgs. 281-282.

que és al sud-oest de la població de Queixigar (al municipi de Monesma i Queixigar), veiem que hi ha uns quants masos dispersos, que segurament tenen l'origen en l'època medieval (fig. 47). A l'est de la partida de Febrer hi ha el mas o casa de les Torretes i el riu. A ponent hi ha una cabanera que des de Queixigar es dirigeix cap al sud-oest, i hi ha la casa Simó. Al sud hi ha la partida de la Serra. Creiem que vers els segles XI i XII hi devia haver un poblament semidispers, que aviat, potser durant aquest mateix segle XII, es desintegrà en masos. Tant la casa Simó com la casa de les Torretes són situades en uns serrats i són voltades de feixes o terrasses. Les terres que depenien d'aquests masos són poc extenses i fragmentades per nombrosos marges.

Merli: les fases de creixement. L'any 1122 (doc. 250), hi hagué la consagració i la dotalia de l'església de Santa Maria i Sant Climent de Merli. Aquest lloc és situat a 1.250 m d'altitud (fig. 48). A la dotalia es menciona un bon nombre de topònims, molts dels quals situats en el mateix terme d'aquesta església parroquial. S'hi fa esment d'*illa Conamina, ipsos Puiales*, *illa Comma, ipsa Sponna, illo Campo de Ripas, Bacales* (potser cal llegir *Baçales*), *Tormo, illo Vero, illa Traba*, *puio de Sancto Petro*, *Font Oriola*, *illa Plana de illos Tormos, illa Plana Sutirana*, etc. Alguns d'aquests noms han arribat fins a l'actualitat i corresponen a les partides de Sespona, Puial, potser Bassassos, Plano, Fueva, Campcorral, Planes Vises, etc. Al document del segle XII, es menciona el *Campo de Sancti Martini*, que ha de correspondre al camp que hi ha al costat est de l'església de Sant Martí (sobre Sespona, evidentment un marge gran situat més cap al sud-est).

Ara, però, allò que ens interessa és la forma de l'espai conreat que s'estén a sota del poble (fig. 48). Potser a causa del relleu, però sobretot a causa de la forma com es devien produir les rompudes —la desforestació d'aquest espai envoltat de bosc—, es veuen perfectament unes formes lleugerament circulars que reflecteixen les diferents etapes de creixement de l'espai de terra campa, primerament fins a Rodialles, després fins a la Fueva (del llatí *fovea*, clot) i, finalment, fins a Sespona (espona o gran marge que hi havia gairebé damunt del barranc).[429] Fixem-nos també que actualment, per la banda occidental, hi passa una cabanera, com

429. Malgrat les diferències, podem comparar aquest mapa amb el mapa de les terres del mas Can Badia (del terme de Santa Pau). J. BOLÒS, "PaHisCat: un projecte per conèixer...", pàg. 52 (i 381).

encara recorda el topònim Cabanyera, el qual s'ha conservat amb relació a un indret situat a pocs metres al sud-oest del nucli de població.

FIGURA 48
Mapa de les terres del lloc de Merli (municipi d'Isàvena)

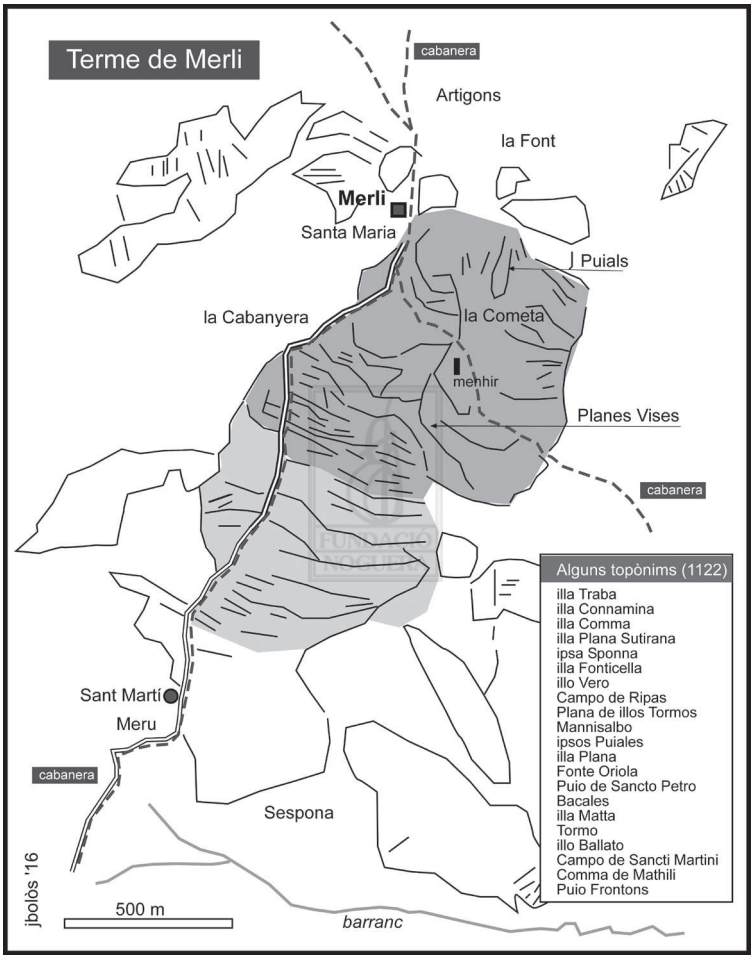

Mapa del terme de la població de Merli. La consagració i la dotalia de l'església de Santa Maria i Sant Climent de Merli permet conèixer algunes coses sobre com era aquest territori l'any 1122. En el parcel·lari actual, veiem l'existència d'unes línies concèntriques que possiblement reflecteixen un procés de creixement de l'espai conreat. Mapa: J. Bolòs.

Nocelles, Torrueco i Castellar: en un vessant, a banda i banda d'un camí. L'any 1023 (doc. 29), hi hagué la dotalia de l'església de Santa Maria de Nocelles. En aquest mateix document es feia esment de l'església de Sant Miquel de Torrueco (llavors en devien dir *Terroco*) i dels oratoris de Sant Martí de Vilanova de Torrueco i de Sant Sadurní de Castellàs (*Castellazo*).[430] L'indret de Nocelles, ara abandonat, és situat a uns 1.033 m d'altitud; hi ha l'església de Santa Maria. Actualment què hi veiem? L'espai conreat s'estén de torrent a torrent (d'una manera semblant a allò que hem vist a Esdolomada); de fet, al mateix document de l'any 1023, es feia esment de la Coma de la Mua (de la "muga" o límit) i hom deia que els delmes es cobraven en aquest indret "de torrente usque ad torrentem"; potser un d'aquests torrents era situat a l'oest, al sud de Torrueco, i l'altre a l'est, cap a la Paül (fig. 49). Entre l'indret pla on s'alça l'església de Santa Maria i, més al sud, el turó on hi ha el veïnat del Tossal, ara hi veiem un conjunt de camps força planers. De fet, podem pensar que, malgrat l'altitud, vers el càlid any 1000, en aquest indret, a part de cereals (sobretot ordi), també es devien conrear nombroses vinyes; fins i tot sabem que, en una de les comes (a prop d'un torrent), hi havia un trull o premsa per al raïm ("Iª sorte de vinea in illa Coma, ad illo Torcularío").

Tal com podem veure actualment, en la resta de l'espai per on s'estenia aquesta parròquia consagrada l'any 1023, més cap al nord i anant cap a Torrueco, predominen les terrasses o feixes (sembla que encara actualment reben el nom de les Faixes). De fet, més amunt, al voltant de Torrueco hi ha també alguns camps força extensos. A Castellàs, indret situat a uns 1.260 m d'altitud, entorn de la casa (certament abandonada), ja només veiem algunes feixes escadusseres. Diguem també que, no sabem si d'una manera probablement casual, el camí que travessa el terme de Nocelles d'est a oest té exactament la mateixa orientació que la centuriació *Ilerda* B. Hom té la impressió que gairebé arreu la petja del passat romà fou molt profunda i que també, a tot arreu, trobem uns paisatges humanitzats molt "vells".

430. Als mapes actuals veiem escrit *Castellar*.

FIGURA 49
Mapa de les terres de conreu del lloc de Nocelles (municipi d'Isàvena)

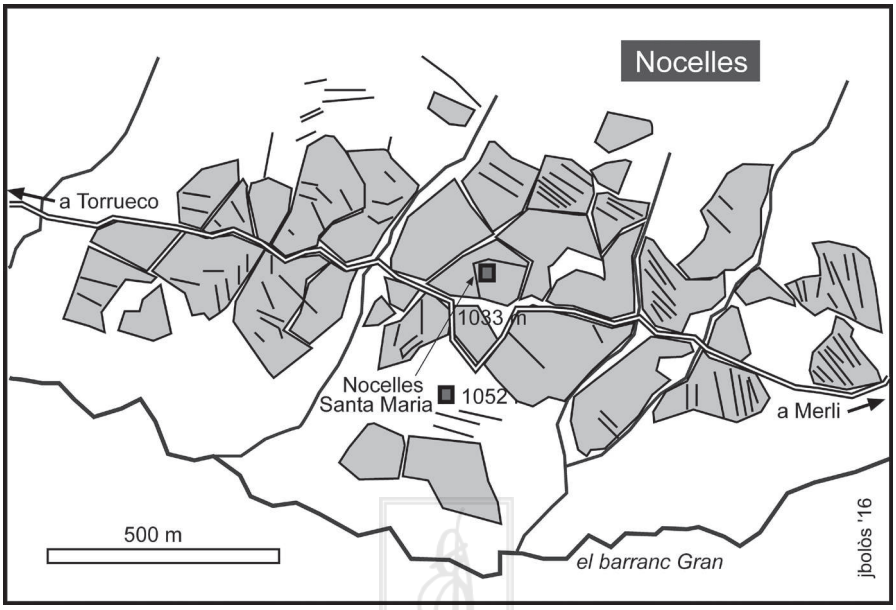

Mapa del territori de Nocelles, població situada entre Merli, que és a l'est, i Torrueco, lloc situat a ponent. Els seus camps s'organitzen a banda i banda d'una via que travessa aquest territori d'est a oest. Les terres conreades s'estenen entre els diferents barrancs, on de vegades es formen forts xaragalls erosionats. Mapa: J. Bolòs.

Erdau: des del cim del turó. El lloc d'Erdau (o Yardo) és esmentat en diferents documents escrits al segle XI. Per exemple, l'any 1023 (doc. 29), es menciona una vinya situada a la població d'Erdau ("Iª vinea in villa Erdao"). Erdau és un lloc encimbellat, que trobem al nord del castell de Fontova i a l'oest de Bafalui, al capdamunt d'un turó d'uns 900 m d'altitud (fig. 50). A la part més alta d'aquest tossal s'alça encara l'església dedicada a sant Cristòfol. Les feixes o terrasses s'organitzen per tot el vessant del turó del poble. L'espai que hi ha entorn d'aquest lloc és abrupte, fet que va obligar els seus habitants a construir un gran nombre de marges o espones per tal de poder conrear aquesta terra rosta. D'altra banda, crida l'atenció que per sota del tossal, al nord i a

FIGURA 50

Mapa i fotografia aèria de les terrasses del terme d'Erdau (municipi de Graus)

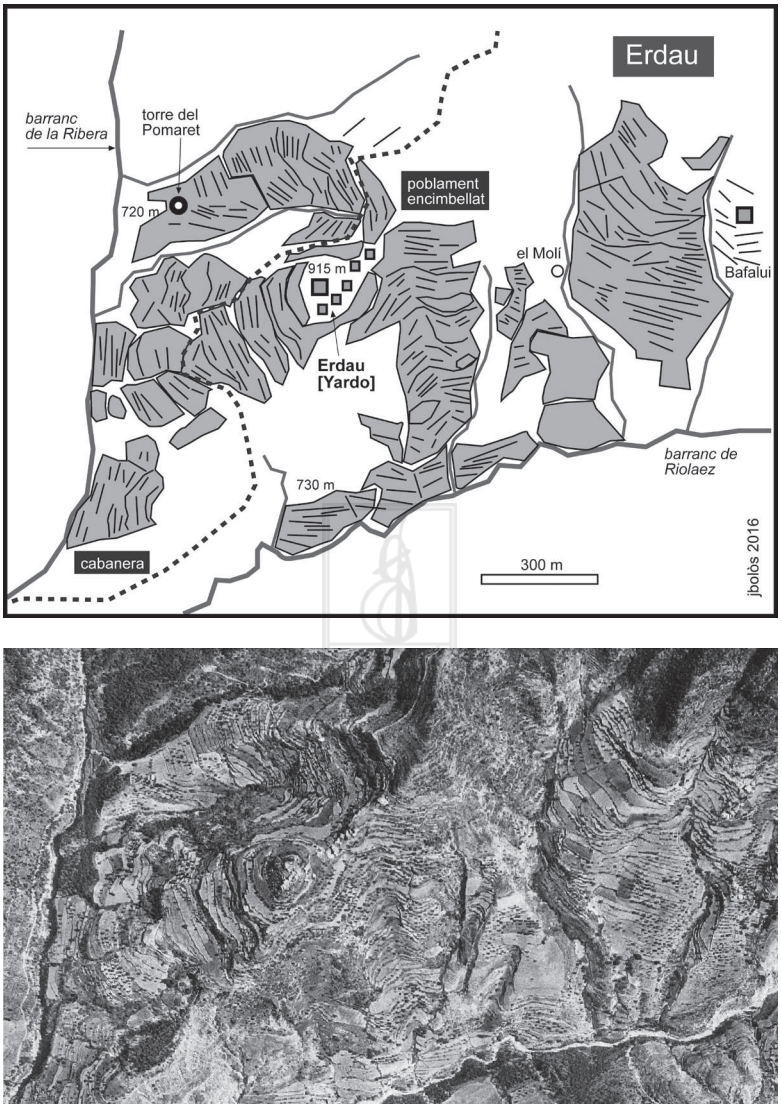

Mapa i fotografia aèria del territori d'Erdau (o Yardo), situat a l'est de l'Éssera i al nord de Fontova. És un poble encimbellat, envoltat de feixes o terrasses trenades. Per sota del poble passa una via de bestiar. Mapa: J. Bolòs; fotografia: © IGN (vol de l'any 1956).

l'oest, hi passés una cabanera o camí ramader, que encara podem veure representat en alguns mapes topogràfics moderns. El territori d'aquesta població, possiblement nascuda arran del procés de repoblació del segle x —plausiblement és encimbellada perquè fou bastida en un moment de perill—, resta delimitat per diversos cursos d'aigua. Dins d'aquest espai pobletà, com hem subratllat, totes les terres de conreu eren feixes o bancals. Gairebé tot el terrer fou aprofitat gràcies a la realització de centenars de marges o murets de pedra. Datar aquests marges és difícil. Podem suposar, d'una manera lògica, que es degueren construir quan s'habità aquest indret; evidentment, aprofitar els vessants abruptes sense fer-hi cap mena de marge hauria provocat una important erosió i, en poc temps, la impossibilitat de viure-hi.[431] Els pagesos que s'instal·laren en aquest poble d'Erdau tingueren el mèrit de prendre la iniciativa i d'emprendre l'organització del terme on vivien gràcies, això sí, a un treball molt feixuc i prolongat.[432]

Portaspana: en terra de frontera. El nom Portaspana és molt curiós: ens recorda que aquest indret en un cert moment feia de porta amb Hispània, amb la terra controlada pels musulmans.[433]

431. Aquests darrers anys, s'han fet progressos molt notables amb relació al coneixement de la cronologia de les terrasses medievals. A Galícia, se n'han datat als primers segles medievals (P. BALLESTEROS – R. BLANCO-ROTEA, "Aldeas y espacios agrarios altomedievales en Galicia", a J. A. QUIRÓS (ed.), *The Archaeology of early medieval villages in Europe*, Euskal Herriko Unibertsitatea – Universidad del País Vasco, Bilbao, 2009, pàgs. 115-135). A la Catalunya de ponent, s'ha comprovat que n'hi ha de la baixa edat mitjana (S. TURNER – J. BOLÒS – T. KINNAIRD, "Canvis i continuïtats en un paisatge mediterrani: una nova aproximació interdisciplinària al coneixement dels caràcters del paisatge històric de la Catalunya occidental", a J. BOLÒS (ed.), *Els caràcters del paisatge històric als països mediterranis. Territori i Societat: el paisatge històric, VIII*, Universitat de Lleida – Pagès editors, Lleida, 2018, pàgs. 23-64). I, potser el més important, s'ha vist que hi ha sistemes de terrasses fets en diverses etapes i de vegades d'una manera progressiva; inicialment, les espones de pedra podien ésser molt més baixes i el sòl de la terrassa lleugerament inclinat.

432. A l'est d'Erdau, hi ha Bafalui, nom de lloc d'origen àrab. En el barranc que separa aquestes dues poblacions, modernament hi havia un molí, potser creat en època medieval.

433. Curiosament, al segle XIV, per als pastors de les terres de la Ribagorça, de Roda d'Isàvena, de Brallans o fins i tot de Torres del Bisbe, travessar el congost d'Olvena o la serra de la Corrodella era anar a "Espanya" (vegeu: M. T. MORET OLIVER-G. TOMÁS FACI, *El pleito del guiaje ganadero de Ribagorza (1316-1319)*, Institución Fernando el Católico (CSIC), Saragossa, 2014). Això ens confirma el significat que tenia el topònim Portaspana, l'entrada de l'Espanya aleshores musulmana. I, fent un pas més, ens permet de suposar si aquests moviments de bestiar ja existien fins i tot quan només hi havia una Hispània, tota ella islàmica (que també podem anomenar Al-Andalus).

FIGURA 51

Mapa i fotografia aèria de les terres del lloc de Portaspana (municipi de Graus)

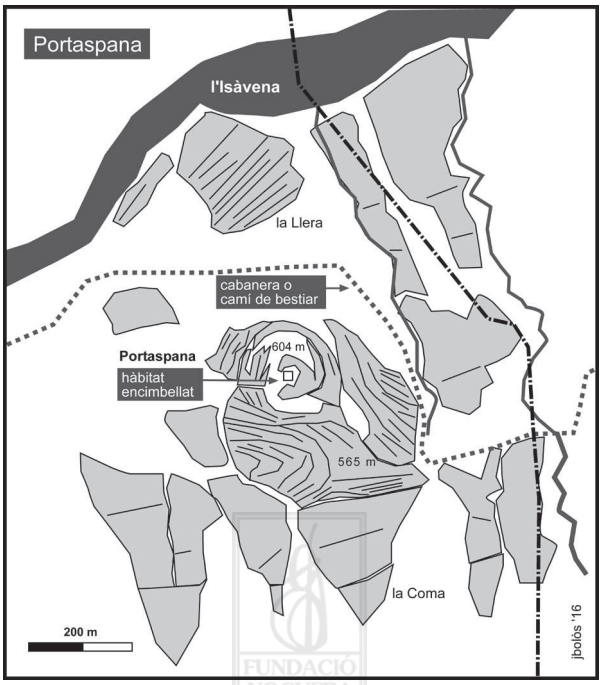

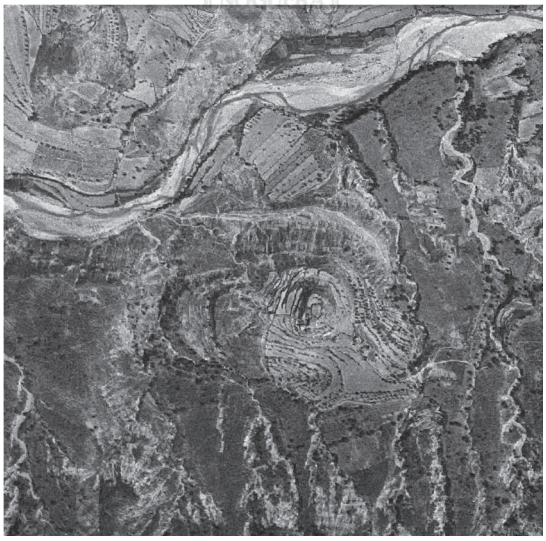

Mapa i fotografia aèria del territori de Portaspana, situat a l'est de l'Éssera i de Graus i a l'est de Capella. És un poble encimbellat, envoltat d'algunes feixes o terrasses trenades. Per sota del poble, passa una via de bestiar.
Mapa: J. Bolòs; fotografia: © IGN (vol de l'any 1956).

No és pas l'únic cop que trobem un topònim semblant. Als comtats catalans, entre la vall de Meià i la vall d'Àger, hi ha una casa forta anomenada Rocaspana. Aquest lloc fortificat de Portaspana va passar a dependre, després de la conquesta feudal, de la família dels Benavent. A la documentació que publiquem trobem que en quatre documents hi ha esmentat Ramon Gombau de Portaspana. En els tres primers actuava com a testimoni (docs. 122, 137 i 142). En el quart, escrit l'any 1117 (doc. 232), Ramon Gombau de Portaspana i la seva muller Elergot i llur fill Pere donaren a Santa Maria i a Sant Vicenç de Roda i a Ramon, bisbe de Barbastre, l'almúnia del puig de Suiran (*Puio Suiarano*), situada entre els termes de Castre, de Capella i de Graus.

Portaspana també és un hàbitat encimbellat, que s'alça entre els termes de Capella i de Graus; degué ésser creat al costat d'una petita fortificació, situada al sud de l'Isàvena. D'acord amb la fotografia aèria de l'any 1956, veiem que, al voltant del tossal, es construïren diverses feixes, limitades per marges de pedra seca (fig. 51). En les terres més planeres que hi ha al nord del tossal (a la Llera, a tocar del riu), a l'est (per on llisca un torrent) i al sud (a la Coma), descobrim alguns camps una mica més extensos. Al nord i a l'est d'aquest puig de Portaspana hi passava, encara en època moderna, una cabanera per on transitava el bestiar. És interessant de cridar l'atenció sobre el fet que en molts dels llocs habitats en aquests segles hi havia una complementarietat entre les activitats agrícoles i la ramaderia.

Traspuio de Güel: les terres d'un capmàs (o d'un mas). Hem parlat força, en els apartats precedents, de la importància que té el poblament dispers en alguns termes de la Ribagorça. Més amunt, ja hem comentat la forma de les terres de conreu del mas de Maçana, lloc documentat en la dotalia de Santa Maria de Güel, escrita presumiblement vers l'any 996 (doc. 14). Amb relació a aquest lloc de Güel, també hem comentat les feixes que hi havia a sota de l'església de la Mare de Déu de les Roques, situada a 1.160 m d'altitud, dessota el Morró de Güel. Ara volem centrar l'atenció en el lloc de Traspuio (ara anomenat Traspueio). D'acord amb el que es va escriure a la dotalia de l'església de Santa Maria, aleshores es feu donació d'"una terra in Traspugo", "alia [terra] in Traspuio", "una sorte de vinea in Traspuio" i "ipsum alode a Traspuiu". Si ens fixem en com és ara aquest indret de Traspuio (o Traspueio), veiem que és una propietat força compacta i homogènia, formada per diversos camps més grans —sobretot

a l'extrem de ponent de la propietat— i per un ampli conjunt de feixes (terrasses o bancals).

FIGURA 52
Mapa de les terres del capmàs de Traspuio (o Traspueio) (Güel, municipi de Graus)

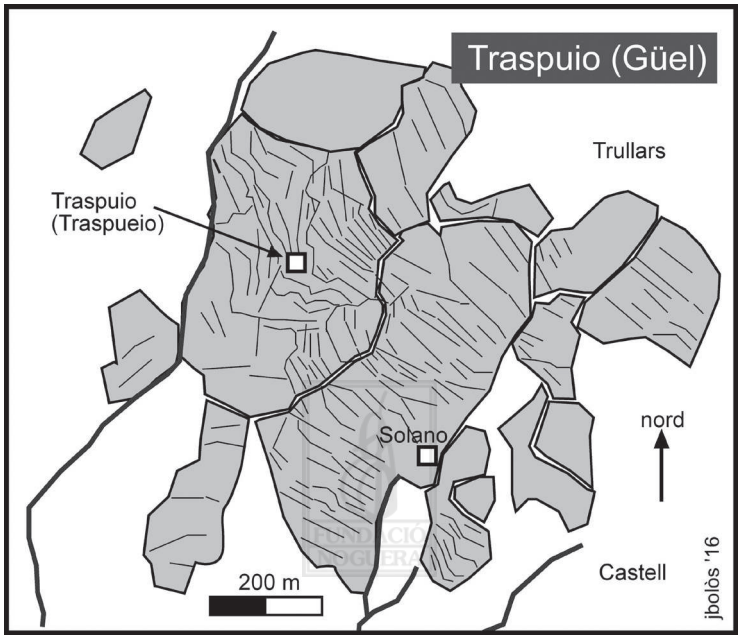

Mapa de les terres que depenien del mas o capmàs de Traspuio (o Traspueio), al terme de Güel (ara dins del municipi de Graus). Mapa: J. Bolòs.

Al sud-est de Traspuio (fig. 52), hi ha una altra propietat (la casa Solà o *Solano*), un altre mas amb les terres també aterrassades. En conjunt, en aquests municipis de la Ribagorça central, l'organització de les terres de conreu dels masos és semblant a la que trobem en altres comarques de la Catalunya Vella, com Osona o la Garrotxa. Un nucli habitat, voltat d'alguns camps i d'algunes feixes i tot plegat envoltat de terra forestal o d'erms. Tanmateix, com hem dit més amunt, cap a l'any 1000 segurament no hauríem trobat un conjunt de terres de conreu tan compacte. Més aviat, com es desprèn de la documentació, aquest lloc de Traspuio era

una partida de terres disgregada entre diferents possessors (un dels quals, evidentment, l'església parroquial de Santa Maria de Güel). Repetint el que hem dit amb relació al mas de Maçana (situat en aquest mateix terme parroquial), potser hauríem de pensar en un procés d'*emmasament* datat vers el segle XII, d'una manera semblant a allò que s'ha proposat amb relació a algunes comarques de la Catalunya oriental.[434]

Al llarg de les darreres pàgines, hem parlat de camps de tradició romana, de comes conreades i aterrassades, de feixes o bancals que cobreixen els vessants i d'espais de conreu amb unes formes circulars o concèntriques situats en terres de repoblació i en llocs aturonats. Més endavant, quan centrem l'atenció en el paisatge andalusí, parlarem dels espais irrigats que hi havia en les terres islàmiques. Tanmateix, ja podem avançar que aquest estudi del paisatge en contrades sota domini islàmic també ens portarà irremeiablement a aproximar-nos a terres de secà, com les de les comes que hem descrit més amunt en comentar els conreus que hi ha a l'entorn de la població de Lecina.

Al nord de Lleida, després de la conquesta comtal, les famílies que s'instal·laven al costat de la séquia de Segrià rebien una parcel·la de terra de regadiu i, de vegades, també unes terres al secà.[435] S'ha suposat, en altres indrets, per exemple amb relació al territori d'Osca, que aquest ús de les terres de secà fou una novetat introduïda pels nouvinguts cristians i que, abans, els musulmans (i alguns mossàrabs) gairebé només explotaven les terres irrigades o bé les pastures destinades al bestiar.[436] En apropar-nos a la documentació i sobretot al territori, se'ns plantegen molts dubtes sobre l'encert d'aquesta afirmació, sobretot quan veiem la importància de les comes, que certament tenien un sòl més humit i més fèrtil que altres secans propers, però que no necessàriament eren un terreny irrigat. Creiem, a més, que aquestes comes segurament ja eren valorades i aprofitades per la població molt abans

434. Lluís TO, "El nom dels masos (el domini de Santa Maria de Vilabertran als segles XI-XIII)", a R. CONGOST-L. TO (eds.), *Homes, masos, història. La Catalunya del nord-est (segles XI-XX)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1999, pàgs. 23-42.

435. J. BOLÒS, "Paisatge i societat al Segrià al segle XIII", a J. BOLÒS (ed.), *Paisatge i societat a la Plana de Lleida a l'Edat Mitjana*, Universitat de Lleida, Lleida, 1993, pàgs. 45-81.

436. C. LALIENA-P. SÉNAC, *Musulmans et chrétiens dans le Haut Moyen Âge: aux origines de la Reconquête Aragonaise*, Minerve, París, 1991, pàgs. 184-185.

de l'arribada dels àrabs i dels berbers a les terres que estudiem.[437] Els exemples de Palou de Fonts i potser també els d'Aréstoles, d'Estada o de Xalamera ens ho demostren d'una manera força evident. Ja en parlarem detingudament més endavant, en estudiar el paisatge en la zona andalusina.

El bestiar

En el paisatge medieval, al costat dels espais dedicats a l'agricultura hi havia espais dedicats a la ramaderia. Hi havia les estives a les terres altes pirinenques, preparades cada estiu perquè hi pasturés el bestiar —després de les pluges i nevades de l'hivern—, i també hi havia les sarderes i els sassos, a les terres planes meridionals, on podia anar a péixer el bestiar precisament durant l'estació freda de l'hivern. A més, certament, en moltes explotacions familiars, hi podia haver uns farraginals per obtenir farratge per als mesos freds. En tots els casos, el bestiar tenia el seu lloc en l'entorn humà, en l'economia familiar, i ocupava un espai força important en el paisatge medieval. Per aquest motiu, en aquest apartat dedicarem unes línies primerament a parlar del bestiar i després de la transhumància.

Si volem aproximar-nos al bestiar que hauríem trobat a les cases dels pagesos que vivien en els dominis de Sant Vicenç de Roda, podem cercar-ne referències a la documentació que es publica en aquest diplomatari. Tal com reflecteixen els censos, el bestiar més usual, a les cases, devien ésser els porcs i les ovelles o moltons. Podem fer una llista d'alguns esments que hi trobem.

> Doc. 85 (any 1081). En una carta reial adreçada als homes de Sant Esteve del Mall, es diu que no han de fer lliurament de les pernes (o pernils) de porc als senyors ("<non> donetis

437. Amb relació a l'agricultura de secà a les terres islàmiques, Fèlix RETAMERO, "Pautes per a l'estudi dels conreus de secà a Alandalús", a F. SABATÉ – J. BRUFAL (eds.), *Els espais de secà. IV Curs internacional d'Arqueologia medieval*, Pagès editors, Lleida, 2011, pàgs. 31-49; a la pàg. 47 assenyala que "un aspecte [...] inclòs en l'associació de l'agricultura irrigada amb la de secà, és el de l'articulació de la ramaderia amb la producció de cereals i lleguminoses «en sec»". En aquest volum també hi ha altres treballs centrats en aquest tema del secà a les terres islàmiques. De fet, amb relació a aquest aspecte —i a molts d'altres— no sols ens hem d'interessar de saber què hi hagué després dels musulmans, ans també hem d'intentar conèixer allò que hi hagué abans, encara que això sigui molt més difícil. Sempre hi ha el dubte de com es produí el pas de les societats d'època visigoda a les mossàrabs i a les islàmiques, i de les repercussions que tingué en l'economia, la religió o la llengua.

pernas de porchos ad seniores"). Aquesta obligació és considerada com un dels censos dolents.

Doc. 130 (anys 1076-1094). Arran de l'establiment per part del bisbe d'unes terres perquè hi fessin uns molins, s'acorda que els que reben les terres havien de fer un cens de dos moltons ("II arietes obtimos") i d'altres productes. Cal suposar que els que havien d'edificar els molins devien tenir un petit ramat d'ovelles.

Doc. 151 (abans de l'any 1099). Arran d'un testament, s'establí que un dels beneficiats per les deixes, el nebot dels donadors, havia de pagar un cens a la seu de Roda d'Isàvena. Aquest cens era format per un porc, per dos moltons i per altres productes ("per unumquemque annum, I porco optimo et II molton]s et L panes et IIII sestarios vini"). Les activitats ramaderes sempre aportaven una part més o menys notable de les entrades de qualsevol família (i també de les entrades de qualsevol senyor).

Doc. 161 (cap a l'any 1100). També, arran d'una donació testamentària, els beneficiaris d'un hort s'hagueren de comprometre a donar als canonges, cada any, unes "juntes" de moltó ("unas guntas de molton") i d'altres productes. Un altre dels beneficiats per una deixa testamentària tenia l'obligació de cedir als canonges un moltó viu ("uno moltone vivo") i també altres productes.

Doc. 201 (any 1106). Una dona i el seu marit vengueren un alou a Lasquarri amb els homes que hi vivien, a canvi de cent seixanta sous. S'hi especifiquen els censos que feien aquests homes. Pere Mir pagava de cens un porc ("uno porco annale") i alguns altres productes. Mir Guillem donava el mateix, més la novena de tot el que obtenia. Guillem Abó pagava la novena i feia de servei unes "juntes" de moltó ("unas iuntas de molton") i alguns altres productes, com vi i ordi (que ja estudiem en un altre apartat).

Doc. 227 (any 1113). Arran de la cessió de l'església de Sant Miquel de Fontova al bisbe, s'establí que, si els donadors i llurs hereus volien tenir aquest alou, havien de lliurar al bisbe un porc amb un moltó —i, si no hi havia porc, dos moltons— ("unum porcum bonum unius anni, cum uno bono ariete, et si non potuerimus habere porcum, dabimus bonos II arietes"), i alguns altres productes agrícoles. En aquest cas, hom pot

concloure que devien tenir més ovelles que no pas porcs. No sabien pas si podrien donar un porc cada any, però sí que creien que podrien donar més d'un moltó, si calia.

Doc. 240 (any 1118). Donació de la vila de Senet i d'altres béns a la vall de Barravés amb els seus capmasos i amb l'esment dels censos que pagaven. Ja ho hem estudiat més amunt. En podem veure algun exemple. Galí At, pel seu capmàs, pagava una perna de porc (si se'n matava), una perna de moltó i un quarter de moltó ("I perna de porch si occiderit et I perna de molton et I quarter de molton"), a part d'altres productes agrícoles o forestals (com la teia o resina de les coníferes). A més, si es moria una vaca, n'havien de lliurar una anca. Això ens permet de saber que en les explotacions d'aquesta terra d'alta muntanya tenien porcs, ovelles, moltons, gallines i alguna vaca. També sabem que no sempre mataven porc i que normalment no es devien pas morir les vaques (que devien voler per la llet, per fer formatges). En la majoria dels capmasos es pagaven aquests mateixos censos.

Doc. 271 (anys 1126-1129). Els canonges establiren un alou al terme de Calbera, a canvi que cada any, a part d'altres rendes, els donessin unes "juntes" de moltó, una perna de porc ("unas iuntas de molton, aut una perna de porco") i alguns productes agrícoles.

Doc. 281 (anys 1100-1130). Arran de l'establiment d'una torre a Aguilaniu, Ponç, un home "franc", es comprometé a lliurar, cada any, cera per valor de sis diners, més una perna ("perna una"), sis pans i un sester de vi. Hi tenia ruscs d'abelles i també algun porc.

Doc. 283 (any 1131). Arran d'un judici, s'acordà que Bernat Roger i els seus germans, en una data compresa entre Sant Miquel i Tots Sants, havien de cedir als canonges de Roda dos moltons de bona qualitat i oberts en canal ("bonos duos arietes in canale"), sis sesters de forment i quatre sesters de vi de bona qualitat.

Doc. 285 (any 1132). Arran de la donació d'un alou al comtat de Pallars, segurament al terme de Montanyana, els donadors es comprometeren a donar cada any un muig de pa, vuit sesters de vi, dos moltons i un porc, el qual havia de tenir el valor de quatre sous de diners ("de carne duos arietes et uno porcho de IIII^{or} solidos denarios").

Tots aquests documents ens parlen del bestiar que havia d'ésser lliurat com a cens. Hi ha un document excepcional que ens esmenta, però, el bestiar que pasturava. Entre els anys 1100 i 1143 (doc. 339), es feu un inventari de les terres que tenia Martí Bràdila a Febrer, indret situat al sud-oest de Queixigar (que hem descrit una mica més amunt; fig. 47). S'hi diu que aquest home tenia unes terres per una injúria i un tort que s'havia comès amb relació a uns homes i a unes ovelles que devien estar pasturant ("asalto qui facto fuit ad suos omines et ad suas oves"). En un segon punt del document, també es fa esment d'una acusació amb relació a la possessió d'un ase ("uno asino que acusavit Abo Durandus ad Bradila"); per aquest motiu Martí Bràdila va obtenir tres lliures de cera de Ramon Arnau de Calladrons ("abuit tres libras de cera de Ramon Arnal de Chasa de Latrons per ipso asino que ad illo acusavit"). En aquest document resta reflectida la importància que tenia el bestiar en aquests segles de l'edat mitjana central: s'afirma, amb relació a una terra, que Martí Bràdila n'havia comprat una quarta part, juntament amb la seva mare, a un home anomenat Mir Galing (o Galí), pel preu d'un moltó ("per uno molton"). Quan els documents d'aquesta època diuen que la venda d'una propietat havia estat feta *in rem valentem*, hom feia referència precisament a això.

En resum, aquests documents ens mostren, d'una banda, que els petits propietaris i també els pagesos que tenien les terres per un senyor posseïen algun porc i també potser un petit ramat d'ovelles. L'existència d'aquests animals, que eren protegits dins de closos o cortals o que podien pasturar lliurement, tenia una repercussió en el paisatge. Tanmateix, les pastures normalment només són mencionades d'una manera genèrica, fet que no ens permet de situar-les en cap lloc concret. De fet, hi havia pastures d'alta muntanya (per exemple al massís de la Maladeta), però, també, ben segur que hi havia petits espais on pasturar, prop dels masos, dels vilars o dels pobles.

D'altra banda, aquests documents publicats ens porten a pensar que aquests pagesos normalment mataven el porc cada tardor o hivern. Gairebé només veiem representat aquest moment molt important en la vida de les famílies pageses als calendaris que trobem per exemple en algunes representacions iconogràfiques (com el que hi ha a la portada de Ripoll), que foren estudiats per

Perrine Mane fa uns anys.[438] També cal tenir present que el fet que se cedissin al senyor els moltons devia ésser perquè les ovelles es reservaven per a produir llet (per fer formatges) i sobretot per a la llana. Assenyalem també que, de vegades, se cedia tot l'animal i d'altres vegades només se'n cedia una part; en aquest cas, la resta lògicament se la quedava el pagès, que la devia utilitzar per a l'alimentació d'ell i de la seva família.[439]

La ramaderia i les pastures

Alguns documents —per desgràcia no gaires— mostren clarament la importància de la ramaderia en l'economia de Sant Vicenç de Roda, en els dominis del bisbe o de la comunitat canonical. Potser el document més interessant és la concessió feta l'any 1082 per Sanç Ramir d'Aragó a Sant Vicenç de Roda i al seu bisbe Ramon, amb relació als drets sobre el bestiar que tenien uns homes que Mir Roger havia donat a la seu de Roda (doc. 82). Aquests drets es devien relacionar amb pastures de les muntanyes de la vall de Benasc (al massís de la Maladeta, cap a la serra Negra o la serra de Llauset), atès que segurament aquests homes vivien al poble de Sant Feliu de Verí. A més, i això encara és més important, el monarca donà llibertat perquè tots els homes de Sant Vicenç de Roda d'Isàvena poguessin accedir als boscs i perquè llurs ramats poguessin anar lliurement a les pastures de les valls altes del comtat, sense cap entrebanc.[440] Tot plegat ens mostra la importància que tenien el bestiar i la transhumància per a l'economia dels bisbes de Roda; de fet, aquesta realitat encara fou més evident després de la conquesta de Lleida, com veurem en els propers volums.

438. Perrine MANE, *La vie dans les campagnes au Moyen âge à travers les calendrier*s, Editions de la Martinière, París, 2004, pàgs. 190-199.

439. G. TOMÁS FACI, "La organización del territorio…", pàg. 441.

440. Hi ha altres documents que fan esment de drets de pastures en aquesta zona. L'any 1013, el comte Guillem va donar, a l'abat d'Ovarra, la vil·la d'Arques, amb la seva parròquia i "una stiva que dicitur Golvese, cum suos fines et suos terminos". A. MARTÍN DUQUE, *Colección diplomática de Obarra...*, doc. 20, pàg. 24. En un document una mica posterior, es fa esment d'una estiva (potser aquesta mateixa: "stiva que dicitur Gulos") i d'una altra "stiva que nominatur Petrencha", de la qual fins i tot se n'esmenten les afrontacions (doc. 36, pàg. 41). En aquest mateix document s'hi diu "ipsas stivas ad iam dictum monasterium, ad possidendum et ad pascendum et ad laborandum et ut iaceant ipsas bestias Sancte Marie de (et?) paschant usque adtendere poterunt usque in perpetuum" (pàg. 42).

En apropar-nos als diferents pobles o almúnies esmentats als documents que publiquem, trobem que, moltes vegades, a poca distància del lloc habitat, hi passava (modernament) una cabanera, un camí de bestiar. Sorprèn aquesta coincidència reiterada; no podem descartar que sigui una casualitat o, fins i tot, que aquestes vies de bestiar siguin més modernes i que encara no existissin fa mil anys. És difícil d'assegurar res, però cal deixar-ne constància. En atansar-nos per exemple a l'almúnia de Segarra (ara Segarres Altes), cedida vers l'any 1100 (doc. 159) per Pere I d'Aragó a Santa Maria de Tolba (església que depenia de la seu de Roda), ens adonem que aquesta explotació, que tenia uns orígens anteriors a la conquesta cristiana, no s'ha de relacionar només amb uns camps de secà, sinó també amb una carrerada propera; ja en parlarem més endavant (fig. 68). Més amunt també hem esmentat les cabaneres que passaven per l'Avellana (Visallonga), per Merli o per Portaspana. Com veurem, la ramaderia —i indirectament les vies de bestiar i les basses on abeurar— tingué una gran importància en l'economia de les terres cristianes i de les andalusines. Això ens duu a plantejar què es feia quan hi havia una frontera que en principi era un mur de separació entre les terres cristianes i les islàmiques; tot i els dubtes, podem proposar, com a hipòtesi de treball, que aquesta frontera pogués ésser poc o molt permeable, per exemple per als pastors (llevat d'en certs moments excepcionals de gran violència). En tornarem a parlar.

Sigui com sigui, cal subratllar la importància que degué tenir la ramaderia a l'hora de crear-se el domini territorial de la catedral de Roda. Això ho veurem clarament després de la conquesta de Lleida, a mitjan segle XII, i ho podem veure també amb relació a alguns grans dominis monàstics, com, per exemple, el de l'abadia de Santa Maria d'Alaó.[441] De fet, estudis recents assenyalen sovint la consecució per part de les grans institucions eclesiàstiques de bones pastures d'estiu a les terres altes, de pastures d'hivern a les terres planes meridionals i l'obtenció també de drets de pas. Per tant, quan els documents ens mostren aquesta realitat ens estan mostrant l'existència d'una transhumància de llarg recorregut, superada la transhumància de les valls que —malgrat la hipòtesi que hem plantejat més amunt— potser predominava abans de la conquesta de les terres de la rodalia de Lleida, al segle XII. Pel

441. J. BOIX, "Ribagorça a l'alta edat mitjana...", pàg. 471; J. BOLÒS, *Els orígens medievals del paisatge...*, pàg. 87.

que fa a la importància que tenia la ramaderia transhumant, s'ha subratllat el fet que la comunitat d'Ovarra va obtenir drets sobre les pastures d'estiu de les Paüls i de la vall de Castanesa o bé que els hospitalers van obtenir drets a la part meridional de la vall de Benasc (en un moment ja tardà, l'any 1172). Els drets sobre les terres baixes s'aconseguiren a mesura que es va consolidar el procés de conquesta d'aquests territoris del migjorn, a la fi del segle XII o ja al segle XIII (per tant fora del marc cronològic que estudiem en aquest volum). Assenyalem, tanmateix, que els drets que tingueren els canonges de Roda sobre Fonts i sobre Esplucs és molt possible que, almenys en part, s'hagin de relacionar amb el desig de consolidar el control sobre unes pastures d'hivern. També sabem que, al llarg d'aquest segle XII, es confirmaren els drets de pas per part dels monarques.[442]

Camins, vies i mercats

Entendre la xarxa de camins és important a l'hora de comprendre el poblament i les relacions econòmiques. Quan férem l'*Atles dels comtats de Pallars i Ribagorça,* vam intentar reconstruir aquesta xarxa de vies al territori del comtat de Ribagorça abans de l'any 1000.[443] D'una manera simplificada, podem assenyalar que fa uns mil anys hi havia, en primer lloc, diversos camins que anaven de sud a nord, tot passant pels congostos i per les ribes dels rius.[444] És molt interessant la ubicació de molts monestirs a les entrades d'aquests congostos, com s'esdevé en els casos de Santa Maria d'Ovarra, Santa Maria d'Alaó i, fins i tot, de les abadies de Lavaix o de Sant Pere de Taverna. També hi havia, en segon lloc, camins que seguien les carenes. Només cal recordar, a la partió entre el Pallars i la Ribagorça, la importància del camí

442. En aquest sentit, és interessant el que va concedir Alfons I el Cast, monarca de Catalunya i Aragó, l'any 1170, a l'abadia de Santa Maria d'Alaó: "dono et concedo vobis ut totas vestras vachas et oves atque ganatos et omnia alia secure vadant per totam meam terram in defensione et emparancia mea, et non donetis ullum erbaticum de vestris ganatis alicui homini nec lezdam similiter in tota mea terra". Document conservat a ACA, RC, reg. 929, f. 31r-v, publicat per G. TOMÁS FACI, "La organización del territorio…", doc. 24, pàgs. 707-708.

443. J. BOLÒS-V. HURTADO, *Atles dels comtats de Pallars i Ribagorça (v 806-v 998)*, Rafael Dalmau editor, Barcelona, 2012, pàgs. 70-73.

444. Encara que faci referència a una època una mica més tardana, és molt notable l'estudi d'Ignasi ROS FONTANA, "La ramaderia transhumant entre el Pirineu i el Pla de Lleida. Una aproximació diacrònica", *Estudis d'Història Agrària*, 18, 2005, pàgs. 165-191.

que passava pel coll d'Ares, al Montsec, o de la via que passava pel Meüll, Arbul o Miravet i arribava fins al coll on es construí el castell de Montllobar, o bé la que s'iniciava a Monesma i Miravet (un altre Miravet) i anava cap a Soperuny i la serra de Cis. I, en tercer lloc, cal destacar les vies que anaven d'oest a est, i passaven per exemple per la vall de Sant Esteve de la Sarga, per la vall de Cornudella, per la vall de Nocelles i Bardaixí, pel coll d'Espina o bé pel coll de Fades, etc. Trobem un cas una mica diferent —de camí "transversal"— en la via que seguia la conca inferior de l'Isàvena, des de Graus i Capella fins a Lasquarri i Llaguarres, i fins a Castigaleu (ja a la vall del riu de Queixigar i en la conca de la Noguera Ribagorçana).

En el territori per on s'estenia el bisbat de Roda es devia celebrar algun mercat. És possible que ja n'existís algun abans de l'any 1000. Al Pallars Sobirà, sabem que, a mitjan segle X, hi havia un mercadal (*ipso Mercadale*) a Llavorsí, en la confluència de la vall d'Àneu amb la vall de Tírvia (i les valls de Cardós i Vallferrera). Hauria estat lògic que a la Ribagorça hi hagués hagut un lloc on se celebrés el mercat d'una manera semblant, per exemple entre el Pont de Suert i Vilaller. No tenim pas documentat aquest mercat fins al segle XII, quan, en un instrument fet l'any 1117 (doc. 233), es planteja la hipòtesi, arran d'una convinença pactada entre Ramon, bisbe de Barbastre, i Ramon Pere d'Erill, que es pogués celebrar un mercat a la vall de Barravés ("si fuerit mercatum in valle Arravensi, faciant V partes, quarum unam habeat predictus Raimundus Petri").

En aquesta mateixa època, es creà un mercat a prop de Roda. En un document fet cap a l'any 1100 (doc. 161), es feia esment d'una vinya que era situada a la riba dreta del riu Isàvena, en un lloc anomenat Gual del Mercat ("illo Vado de illo Mercato"). És lògic que, en aquest moment, se celebrés un mercat a prop de la capital eclesiàstica del territori. Al segle XII, aquest mercat proper a Roda no devia ésser pas l'únic que existia en aquest sector central de la Ribagorça. Sabem que, amb relació al castell de Falç, en un document reial, es mencionen: "ipsas leçdas de ipsum mercatum".[445] Així mateix, sabem que, molt més a ponent, també se celebrava un mercat a la ciutat de Barbastre. L'any 1103

445. I. BAIGES-G. FELIU-J. M. SALRACH, *Els pergamins de l'Arxiu Comtal...*, doc. 149, pàgs. 361-362.

(doc. 182), en un document reial es diu: "in feria IIª et feria IIIª non fiat mercatum"; això vol dir que normalment s'hi celebrava aquesta activitat mercantil. Encara potser n'hi havia d'altres: al final del segle XI, el monarca va concedir que al castell de Graus es podria fer mercat, els beneficis del qual eren per a l'abadia de Sant Victorià d'Assan ("mercatum de ipso castro de Gradus sit de rege et decima de ipso mercato sit de Sancto Victoriano").[446]

A continuació, volem centrar l'atenció en el sector més meridional del bisbat de Roda (fig. 53). És un territori bàsicament pla, que s'estén, cap al nord, fins a la serra Llarga i la serra de la Corrodella, vers l'est, fins a la Noguera Ribagorçana, cap a ponent, fins al Cinca i, al sud, fins al Segre. Després de la conquesta de Graus (any 1083) i fins al moment en què s'esdevingué la conquesta de Lleida (any 1149), foren més de cinquanta anys en què tot aquest territori fou sacsejat per nombroses batalles i per enfrontaments sovintejats. Era un país que tenia uns precedents romans molt notables i que ja havia estat profundament transformat durant els segles de domini islàmic. En centrar l'atenció en el paisatge dels territoris andalusins, més endavant, ja parlarem de les almúnies que hi havia, dels pobles castrals i, fins i tot, dels castells sense poble que hi hauríem pogut trobar, i també farem esment de les séquies, dels espais irrigats (i de secà) i dels camins de bestiar. I, al costat de tot això, hi havia, al llarg de l'alta edat mitjana, una xarxa de camins, testimoni sovint gairebé perenne de la vida dels homes que necessitaven anar d'un lloc a un altre. I sovint, arreu, l'estudi de les vies de comunicació ens porta cap a un passat llunyà, carregat almenys amb uns vint segles d'història, cosa que moltes vegades planteja més interrogants que respostes sobre el nostre passat i sobre les pervivències i les novetats que hi ha hagut al llarg dels segles.

És molt difícil datar l'origen d'un hàbitat sense fer-hi una excavació arqueològica (que de vegades, si és un lloc encara ara poblat, és gairebé impossible de dur a terme); per contra, hem de reconèixer que, malgrat que no sempre sigui així, molts cops és molt més fàcil datar un camí, ni que sigui d'una manera relativa. En d'altres estudis ja hem parlat de la xarxa de camins que hi havia al voltant de les ciutats de Lleida i de Balaguer, i,

446. A. J. MARTÍN DUQUE, *Colección diplomática del monasterio de San Victorián...*, doc. 62, pàg. 90 (any 1072). Certament, el delme d'aquest mercat era per al monestir de Sant Victorià d'Assan, al Sobrarb.

sobretot, de la possibilitat de relacionar-los amb les centuriacions o parcel·lacions viàries premedievals que podem assegurar que hi hagué en aquest sector de la plana de Lleida. Més endavant en tornarem a parlar (en estudiar els territoris que depenien de diferents pobles, com Fonts, Esplucs o Tamarit de Llitera); ara, però, creiem que és molt important poder relacionar els principals camins que solcaven aquest territori de la Llitera i del Cinca Mitjà amb les diferents parcel·lacions romanes que sabem amb plena certesa que hi havia entorn de la *Ilerda* romana i que van afectar pregonament l'organització d'aquestes comarques que ara estudiem. Només esmentarem algunes de les coincidències —certament no pas casuals—, que podem observar en el mapa adjunt (fig. 53), que abasta el territori comprès entre els rius Cinca, Noguera Ribagorçana i Segre.

—La via que anava de Lleida fins a Almacelles i fins a Esplucs coincideix amb l'orientació d'*Ilerda* A, que és la centuriació principal de la Lleida romana (el *decumanus maximus*, que tenia aquesta orientació, passava pel carrer Major d'aquesta ciutat). En algun tram, com el camí Calçat d'Almacelles o al llarg de la partió entre els municipis de Lleida i Alpicat, encara se'n pot reconèixer el traçat.[447]

—El camí que unia Lleida i Albalat de Cinca té la mateixa orientació que la parcel·lació premedieval que hem anomenat *Ilerda* B2. La coincidència és gairebé perfecta, encara que en alguns petits trams s'hagi perdut el traçat. També trobem aquesta orientació *Ilerda* B2 en altres camins importants d'aquesta comarca de la Llitera. Podem assegurar, per tant, que aquest camí existia ja des d'abans de l'edat mitjana; amb tot, es pot relacionar amb una xarxa de fundació romana o, tampoc no es pot descartar, potser amb una xarxa de formació que pot ésser fins i tot preromana.[448]

—El camí que anava directament de Lleida a Saidí coincideix amb l'orientació anomenada *Ilerda* F. És una orientació gairebé est-oest (o nord-sud). Per tant, en aquest cas també es pot assegurar que és un camí premedieval. Alhora, això ens permet de suposar

447. Pel que fa a les centuriacions i parcel·lacions d'època romana a l'entorn de Lleida: J. BOLÒS, "Un paisatge complex...", pàgs. 83-147, en concret pàgs. 140-142.

448. Vegeu, per exemple, Susan OOSTHUIZEN, *Landscapes Decoded. The origins and development of Cambridgeshire's medieval fields*, University of Hertfordshire Press, Hatfield, 2006, pàgs. 69-71. També: J. BOLÒS, *El paisatge medieval al comtat...* (en premsa).

que a Saidí (al lloc on ara hi ha la població o bé en un indret proper) hi havia un lloc habitat des d'una època força remota.

—El camí que uneix Lleida i Alfarràs segueix l'orientació d'*Ilerda* D. Passava a prop d'Alguaire i d'Almenar. Com acabem de dir més amunt, és impossible de saber si correspon a una xarxa de fundació o a una xarxa de formació, si és d'època romana o ja existia abans de la conquesta de Roma (i fou després aprofitat); hi ha encara molta feina per fer.

—El camí que va de Tamarit de Llitera cap a Montsó i el que va de Tamarit cap a Alfarràs coincideixen amb l'orientació que hem anomenat *Ilerda* B2. De fet, en aquest camí, aquesta orientació pràcticament es manté fins a Algerri. Ja hem vist més amunt que també és present en alguna altra via important d'aquesta comarca (com la que uneix Lleida i Albalat). En aquest cas de Tamarit, hi trobem dos camins molt vells, segurament premedievals, amb la mateixa orientació, que segueixen un recorregut paral·lel. A més, és un camí que corre paral·lel a la serra Llarga; potser, aquesta via ja existia fins i tot abans dels segles de domini romà.

—El camí que unia Tamarit amb Saidí tenia la mateixa orientació que *Ilerda* G. En aquest cas, el recorregut ha estat una mica transformat al llarg dels segles; amb tot, podem assegurar la coincidència entre aquesta via que va de nord-est a sud-oest i aquesta orientació premedieval, fet que ens permet d'afirmar que és un camí molt vell. I no és pas un cas únic. Recordem que aquesta és la mateixa orientació que, uns quilòmetres més cap a l'est, seguia el camí que anava des de Castelló de Farfanya fins a Tornabous (amb una longitud d'uns 40 km).[449] Són uns camins almenys d'època romana.

—El camí que duia d'Almenar cap a Fraga també seguia aquesta mateixa orientació *Ilerda* G. Hi ha molts trams de la possible antiga via que encara s'han conservat. Aquesta via passava per la Saira (o la Saida) i per Raimat; certament, també podem pensar que aquestes dues poblacions s'edificaren en el lloc on són precisament perquè hi passava aquest camí.

—Podem suposar que hi havia una via que anava de Tamarit cap a Vilanova d'Alpicat (ara Alpicat), que coincidia amb l'orientació premedieval *Ilerda* E (encara que, a causa dels canvis en el parcel·lari, actualment en manqui algun tram). Aquesta diversitat

449. J. BOLÒS, "Paisatges i transicions...", pàg. 89 i fig. 13.

FIGURA 53

Mapa de la xarxa de camins entre el Cinca, la Noguera Ribagorçana i el Segre

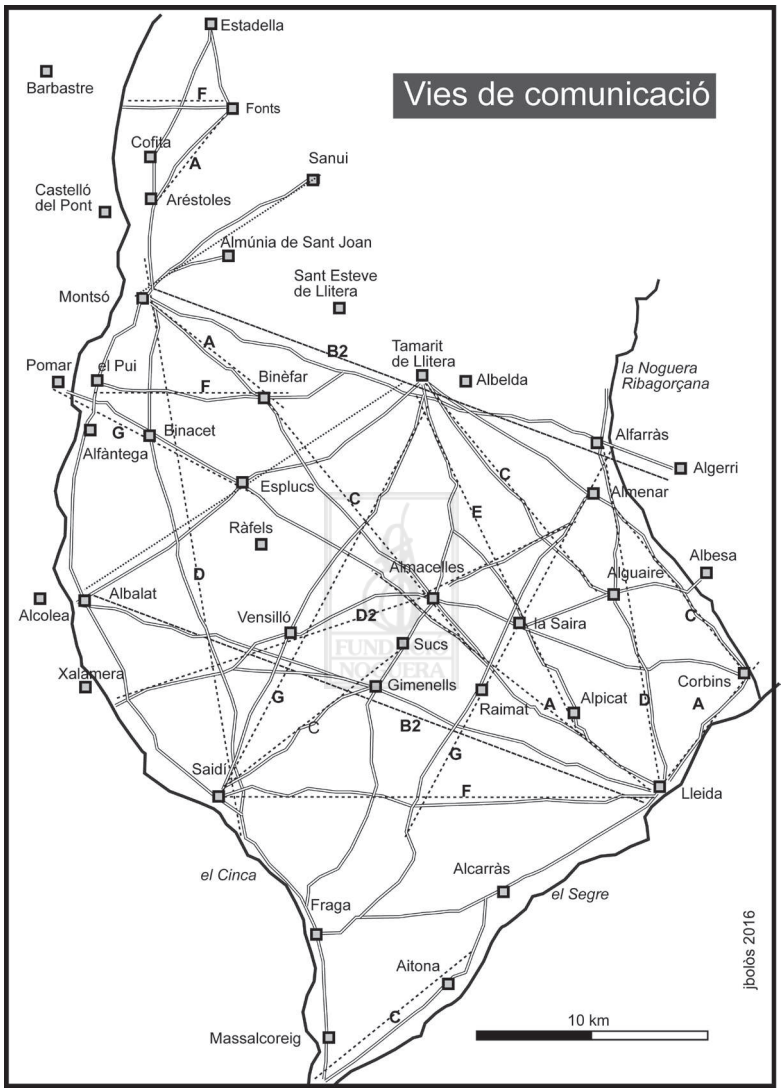

Mapa de les principals vies de comunicació situades entre els rius Cinca i Noguera Ribagorçana, i entre la serra Llarga i el Segre. S'indica que molts d'aquests camins són molt vells i tenen unes orientacions que coincideixen amb les principals xarxes parcel·làries o viàries premedievals. Mapa: J. Bolòs.

de xarxes possiblement premedievals pot sorprendre, però ja la vam trobar en altres contrades de la rodalia de Lleida.

—El camí que unia Montsó i Saidí podem assenyalar que, en algun tram, seguia *Ilerda* D2 (en el fragment que va de Binacet cap a Fraga). En aquest cas, tanmateix, és més difícil d'assegurar res, atès que, si l'agafem globalment, aquest itinerari coincideix amb *Ilerda* D. Aquesta segona possibilitat sembla més probable, malgrat la possible captació de Binacet.

—El camí que uneix Almacelles amb Vensilló i Ossó de Cinca (i Xalamera) sembla que s'orienta també d'acord amb *Ilerda* D2. De fet, ens vam adonar de la importància d'aquesta orientació en estudiar el camí que encara ara va d'Albesa fins a Balaguer, tot passant pel notable jaciment de Mormur.[450]

Encara podríem fer esment d'alguns altres camins que coincideixen, en aquest territori estudiat, amb itineraris que tenen les rels en vies o en orientacions d'època romana.[451] Creiem, però, que allò que és més interessant és arribar a algunes conclusions amb relació a les dades esmentades més amunt. Certament, acceptar aquestes coincidències comporta haver d'acceptar que molts d'aquests camins ja existien abans dels segles medievals i alhora suposar també que els llocs habitats que hi ha als extrems d'aquests camins o al llarg de llur recorregut és molt plausible que ja existissin abans de l'edat mitjana (o, si més no, és probable que es creessin molt a l'inici d'aquest període). En alguns casos, sabem del cert que ja eren indrets habitats força abans del temps que ara estudiem; és així en poblacions com Lleida, Montsó, Tamarit, potser també amb relació a Saidí, Xalamera, Albalat, Almacelles, etc.

Cabaneres o vies de bestiar

En encetar el tema de les cabaneres (o carrerades) podem recordar, com hem fet més amunt en parlar de la ramaderia, la importància econòmica que tingué el moviment transhumant del bestiar entre les pastures d'hivern i les pastures d'estiu a la Catalunya de ponent. Podem esmentar novament que hi havia una

450. J. BOLÒS, "Paisatges i transicions...", pàg. 91, fig. 13.

451. Hem agafat com a referència per a fer aquest estudi els mapes dibuixats per Jacinto Bonales i publicats a: J. BOLÒS-J. BONALES, *Atles històric d'Almacelles. El paisatge històric d'un municipi de la comarca del Segrià des de la prehistòria fins a l'actualitat*, Ajuntament d'Almacelles-Pagès editors, Lleida, 2015, pàg. 48.

relació estreta entre aquestes vies dedicades a la transhumància i la distribució dels dominis i del poblament. Així mateix, les hem de relacionar amb altres elements del paisatge, com poden ésser per exemple les basses. Com hem dit, en molts casos, descobrim que a prop de molts llocs habitats a l'edat mitjana hi passava una via de bestiar (o almenys ara hi ha el record que hi havia un camí ramader). Podem esmentar llocs tan diversos com algunes almúnies (la de Segarra o la de Saravalla) o com nombrosos llocs fortificats i hàbitats, com Portaspana (a l'est de Graus) o Erdau (al nord de Fontova), on hem vist aquesta relació, i ja l'hem comentat més amunt, en estudiar-ne les característiques.

Sembla que hi hagué diverses grans vies pecuàries que anaven de nord a sud, bàsicament amb relació a les grans valls que solquen les comarques per on s'estenia el bisbat de Roda. Una d'aquestes grans cabaneres hauria anat, des de la vall de Castanesa i la vall de Barravés, tot passant per la serra de Cis i seguint, a l'oest de la Noguera Ribagorçana, cap al sud. Potser una altra via de bestiar, tot venint del massís coronat per l'Aneto, passava pel Turbó i anava també cap al sud, per la riba dreta de l'Isàvena. Finalment n'hi havia una altra que, més cap a ponent, seguia el curs de l'Éssera, segurament evitant els congostos i les zones més densament conreades.

Pel que fa al sector més meridional, entre la serra Llarga i la ciutat de Lleida i entre el Cinca, a ponent, i la Noguera Ribagorçana, a llevant, podem aprofitar un estudi fet sobre la xarxa de vies de bestiar que hi havia al voltant d'Almacelles per a veure les coincidències que hi ha entre les cabaneres (documentades en època moderna) i les parcel·lacions d'època romana.[452] Certament, amb relació al mapa annex (fig. 54), un dels principals aspectes que podem destacar és la importància del nombre de camins ramaders que seguien la mateixa orientació que les possibles vies antigues (que seguien unes orientacions premedievals). De fet, és una realitat que ja hem observat en molts altres llocs: moltes vegades, les carrerades, els límits municipals i les centuriacions romanes (o xarxes viàries premedievals) coincideixen. És molt possible, com podem constatar en algun cas (només cal comparar-ho amb la fig. 53), que algunes d'aquestes cabaneres aprofitessin camins molt

452. J. BOLÒS-J. BONALES, *Atles històric d'Almacelles...,* pàg. 103 (mapa fet per Jacinto Bonales amb el títol de "Principals vies pecuàries que encara existien al principi del segle XX").

antics. És ben cert, tanmateix, que posar dates a totes aquestes realitats coincidents és molt difícil, per no dir impossible. Ara només volem assenyalar algunes d'aquestes coincidències on —cal tenir-ho ben present— només s'hi representen les cabaneres que encara existien al principi del segle XX.

FIGURA 54

Mapa de les cabaneres entre el Cinca, la Noguera Ribagorçana i el Segre

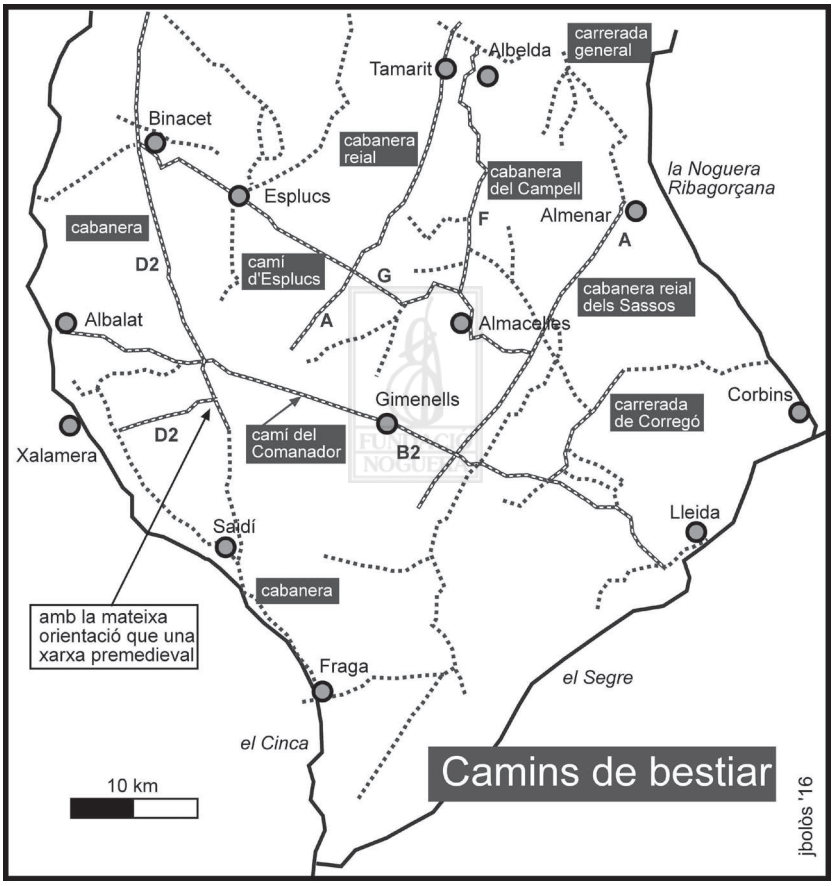

Mapa de les principals cabaneres o carrerades que hi havia entre els rius Cinca i Noguera Ribagorçana, i entre la serra Llarga i el Segre. Moltes d'aquestes vies de bestiar, documentades en època moderna, tenien la mateixa orientació que les xarxes parcel·làries o viàries de tradició premedieval. Mapa: J. Bolòs.

L'anomenat camí del Comanador té exactament la mateixa orientació que la parcel·lació *Ilerda* B2 (ja ho hem vist quan hem estudiat les vies). El camí d'Esplucs sembla que, com hem vist, s'orienta d'acord amb *Ilerda* A. D'una manera semblant, la Cabanera Reial dels Sassos tenia aquesta mateixa orientació (*Ilerda* A). Així mateix, la cabanera del Campell coincideix amb la parcel·lació *Ilerda* F o la cabanera que anava de Binacet a Saidí sembla que coincideix amb l'orientació anomenada *Ilerda* D2. Cal repetir que algunes d'aquestes vies pecuàries modernes segueixen exactament el mateix recorregut que seguien alguns camins vells, esmentats més amunt, en l'apartat anterior (fig. 53).

Un aspecte en què cal insistir és que, com podem veure en altres apartats d'aquesta introducció, també és important conèixer la xarxa de cabaneres per comprendre la ubicació del poblament medieval. Així mateix, per entendre el recorregut d'alguns camins de bestiar cal analitzar no sols allò que ha arribat fins a l'època contemporània, sinó que cal saber allò que hi havia abans de l'edat mitjana. Els estudis que persegueixen entendre el paisatge històric han d'ésser interdisciplinaris i, potser encara més, ho hem repetit moltes vegades, han d'ésser fets en la llarga durada.

Molins i riberes fluvials

Fa temps que es fan estudis sobre els molins, sobre llurs característiques morfològiques, sobre la relació que tenien amb el paisatge que els envoltava (per exemple amb un element d'aquest paisatge com és el poblament) i sobre el lligam que hi havia entre llur forma i ubicació i la societat de l'època. S'ha parlat de molins amb una canal per on lliscava l'aigua cap al rodet o molins tudellers, de molins de cup (una mena de pou) o cubers i de molins de roda vertical o roders, a part d'altres variants. També es pot parlar de molins pagesos i de molins senyorials, de molins construïts per una comunitat local o de molins fets pel senyor amb la intenció d'obligar la població que en depenia a anar-hi a moldre la farina. De fet, hi havia molins molt senzills, fets amb una resclosa de fusta (o paixera) i construïts amb quatre bigues i una petita mola (d'uns 90 cm de diàmetre) i d'altres molins que tenien una gran resclosa feta amb carreus, que eren bastits amb unes parets de pedra treballada i que posseïen unes moles que tenien una mida considerable. No podem estudiar els molins sense analitzar les característiques de la resclosa i, encara menys,

de la séquia o canalització que hi portava l'aigua. És evident que, molts cops, aquesta séquia servia per a moltes altres coses a part de per a moure el rodet (o la roda vertical), l'eix de l'arbre, la nadilla i la mola sobirana o volandera del molí; en primer lloc, sovint, la seva aigua era destinada a regar unes hortes properes.

Amb relació al territori que estudiem, podem pensar que hi devia haver molins al llarg dels principals rius i també al costat d'algun de llurs afluents. Tanmateix, els documents diuen moltes coses sobre els molins propers a Roda, situats a les ribes de l'Isàvena, i gairebé no diuen res dels molins situats per exemple a les ribes de l'Éssera o bé al costat del Cinca o de la Sosa. En principi, cal suposar que al voltant de Montsó hi havia d'haver molins d'una manera semblant a allò que s'esdevenia, al segle XII, a la rodalia de Balaguer o de Lleida. Pel que fa a aquest sector meridional del bisbat, només tenim una notícia amb relació a Barbastre, per on passa el riu Vero. D'altra banda, aquests documents que publiquem tampoc aporten cap notícia amb relació a les zones més septentrionals del bisbat, com per exemple la vall de Benasc o la de Barravés.

Ja hem parlat dels molins en altres apartats. Ara només volem subratllar dues coses. D'una banda, com acabem de dir, que trobem, a prop de Roda, al costat de l'Isàvena, un gran nombre de molins. Molts d'aquests molins eren en mans de senyors; al segle X, ja es parla d'un molí de la Senyora, potser perquè havia estat de la comtessa ("medio molino in Isavana de illa Domna", doc. 8). Alhora, trobem que als segles XI i XII es fan contractes d'establiment, per tal de construir nous molins o per mantenir en funcionament els que ja existien. D'altra banda, en llegir els documents, ens adonem que, a les ribes de l'Isàvena, es degué crear un espai d'hortes, de canemars, d'arbres de ribera, de séquies i de molins. Potser el paisatge que hi havia als vorals d'aquest riu era una mica diferent de l'actual; ara hi veiem, gairebé arreu, una àmplia glera[453] del riu nua, afectada per les riuades i sense gairebé cap mena de construcció o de conreu.

453. Fem servir el mot original glera. El mot llera o *gllera* és precisament una forma dialectal ribagorçana.

FIGURA 55
Mapa d'una "illa" a la riba dreta de l'Isàvena

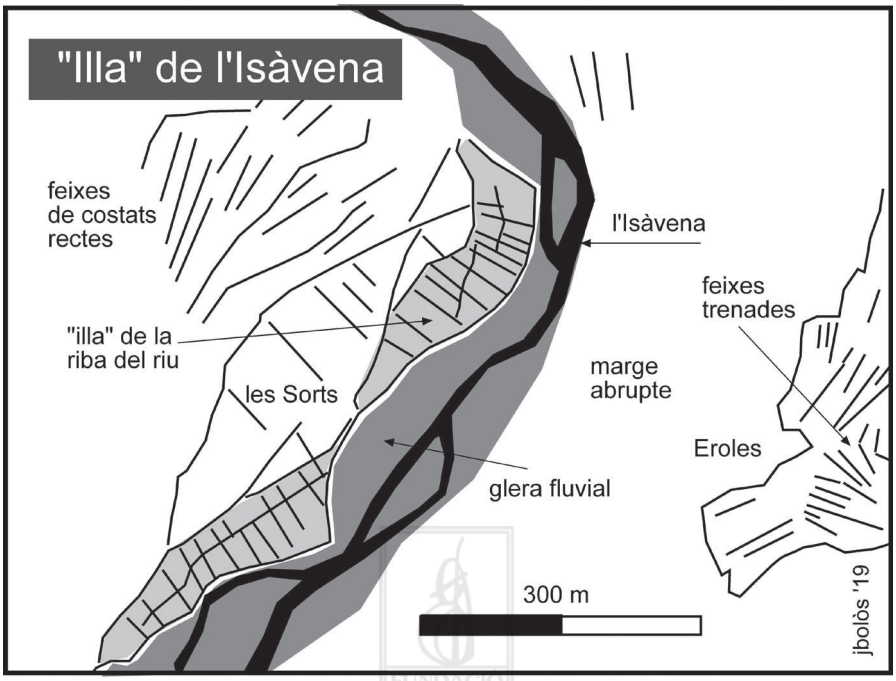

Plànol d'una "illa" (*insula*), espai irrigat situat a la riba de l'Isàvena, en un meandre del riu, davant del mas d'Eroles, al municipi d'Isàvena (Ribagorça). A l'edat mitjana, s'esmenta l'existència de diverses "illes", molt sovint situades a prop d'on hi havia molins. Mapa: J. Bolòs.

Tanmateix hi ha alguna excepció. Podem veure, per a cloure aquest apartat, un exemple modern de com podia ésser una de les "illes" que els documents medievals ens diuen que hi havia al llarg de l'Isàvena (fig. 55). En un meandre del riu, situat entre les partides de les Forques i de les Sorts (al sud-est de Roda i exactament a l'oest d'Eroles), a la riba dreta del llit fluvial, hi ha una gran quantitat de petites parcel·les que ocupen precisament l'espai proper al curs de l'aigua. En la part més septentrional, on hi ha el meandre, encara ara veiem unes dinou parcel·les allargades, situades perpendicularment al curs de l'Isàvena. Riu avall, a molt pocs metres, descobrim unes catorze parcel·les més. Segurament

això és el més semblant a algunes de les "illes" que documentem a l'edat mitjana central a les ribes d'aquest riu, les quals eren sovint solcades per séquies i s'estenien molt a prop dels molins que trobem esmentats als textos que publiquem.

El paisatge en terres sota domini islàmic

Les transformacions que es produïren a les terres meridionals del bisbat de Roda durant els segles de domini islàmic hagueren d'ésser importants. Afectaren la religió i la cultura de gran part de la població i també van afectar alguns aspectes del paisatge. En aquestes zones meridionals segurament es crearen alguns nous espais hidràulics (que gairebé sempre foren molt transformats i ampliats després de la conquesta feudal). A més, també cal suposar que, entre el segle VIII i el segle XI, es construïren nous llocs habitats. Veiem, d'acord amb el que diuen els documents, que després de la conquesta feudal, hi havia ben viu el record d'un poblament semidispers, repartit en almúnies i en rafals, que havia de tenir sobretot l'origen en els anys anteriors al procés de colonització.

D'una banda, cal pensar que la creació de séquies i d'alguns espais irrigats degué fer possible l'aparició de nous llocs habitats en època andalusina. Amb tot, de l'altra, també podem afirmar que alguns altres indrets habitats que existien en terres sota domini islàmic al segle XI, situats al costat d'un camí vell (possiblement creat en època romana), d'una via de bestiar o d'una coma, és molt possible que calgui relacionar-los amb espais de conreus de secà o amb terres dedicades a la ramaderia, que és probable que tinguin l'origen en una època més antiga, segurament anterior al segle VIII. Ben segur que, en aquesta comarca, com s'ha demostrat en alguns indrets, els petits canvis en la ubicació dels llocs habitats degueren ésser també molt usuals, fins i tot quan s'aprofitava el mateix territori productiu.[454] Així mateix, durant l'època islàmica es va construir un conjunt de fortificacions al llarg de la fronte-

454. Podríem esmentar molts exemples. Només en mencionarem un de prou evident: la Tossa de Dalt (jaciment romà), la Tossa de Baix (jaciment d'època visigoda), Alcanís (jaciment d'època islàmica) i la "torre" d'Alcanís (jaciment posterior a la conquesta). Tots quatre aprofitaven un mateix espai agrícola (dins el terme actual de Rosselló, Segrià), tanmateix tots quatre eren situats en indrets diferents. Vegeu: J. BOLÒS, "L'estudi de les necròpolis medievals catalanes, entre l'arqueologia i la història", a N. MOLIST – G. RIPOLL (eds.), *Arqueologia funerària al nord-est peninsular (segles VI-XII)*, Museu d'Arqueologia de Catalunya – Olèrdola, Barcelona, 2012, pàg. 78.

ra, moltes de les quals degueren ésser ocupades i aprofitades (o bé transformades) després de la conquesta feudal. De vegades, al costat d'aquests castells hi havia un poble, com comentarem més endavant. Cal assenyalar, finalment, que, en aquests segles anteriors a la conquesta reial o comtal, es va consolidar l'existència de diverses poblacions importants, com Barbastre i Montsó i, més a l'est i al sud, Balaguer, Lleida i Fraga. A continuació parlarem d'una manera més detinguda de tots aquests temes.

Començarem parlant dels espais conreats. És una realitat complexa. Sempre cal valorar el pes del passat. És evident que no podem estudiar allò que trobem després de la conquesta dels comtes i reis sense conèixer allò que hi havia abans, en època andalusina. De la mateixa manera, tampoc no podem valorar d'una manera adequada allò que trobem en època islàmica sense fer l'esforç de plantejar-nos el que podia haver-hi hagut abans de l'any 713 o 714, quan arribà l'exèrcit berber i àrab a aquestes terres, que en època goda devien ésser dins l'àrea d'influència de la ciutat de Lleida (i potser de Barbastre). Certament, com veurem, estudiar el període islàmic en aquestes terres no és només estudiar els espais irrigats i els llocs habitats que trobem al costat de les séquies, de les més llargues i també de les més curtes, potser majoritàries. Segurament, durant aquest període, es van aprofitar moltes terres de secà que per exemple s'estenien al llarg de les comes, les quals, molt probablement, ja eren conreades abans del segle VIII. Més endavant, en un altre apartat, després de parlar dels espais conreats, centrarem l'atenció en el poblament: parlarem dels nuclis habitats que rebien el nom d'almúnia, dels pobles situats al costat d'un castell (*hisn*) i de les ciutats.

Els espais irrigats

Com acabem d'afirmar, no coneixerem i entendrem prou bé el paisatge en època islàmica si només estudiem els sistemes hidràulics. Ben cert que el paisatge, durant els segles de domini andalusí, restà marcat per les característiques de la societat i de l'economia. Tanmateix, el paisatge dels segles VIII-XII tenia uns precedents que pesaven molt i que no podem pas ignorar, encara que siguin difícils de descobrir i encara que el seu coneixement potser sembli distorsionar la visió que tenim actualment d'allò que es creà i que existí al llarg d'aquesta època del nostre passat. Ben segur que el paisatge en aquestes centúries va ésser un paisatge

en transformació, de la mateixa manera que es transformava la cultura i la ideologia de la població que habitava dins de l'extens territori de Lleida. Pensar que en època islàmica tot fou nou és un gran error que ens porta a no entendre la complexitat i fins i tot la riquesa de tot allò que envoltava la gent que hi va viure entre el segle VIII i el segle XI. El paisatge en part —només en part!— va ésser transformat, per adaptar-lo a les noves necessitats d'una societat també complexa que esdevingué dominant en aquestes terres de la marca septentrional d'Al-Andalus.

Els estudis sobre els espais irrigats han fet grans progressos aquests darrers anys. Sense moure'ns dels països on es parla català, podem assenyalar la troballa que s'ha fet a l'illa de Mallorca de nombrosos petits espais irrigats, amb la descoberta de l'existència de *qanawat* (plural de *qanat*) o mines subterrànies; unes recerques semblants s'han dut a terme també a Menorca i a Eivissa.[455] També cal subratllar els estudis d'espais hidràulics més grans fets a l'Horta de València. Alhora, ha calgut estudiar com restaren afectats aquests espais hidràulics creats en època andalusina arran de la conquesta feudal o cristiana. Al País Valencià, hi ha hagut aportacions molt notables en aquest sentit.[456] També s'han emprès recerques notables amb relació a Tortosa i a Lleida, ciutats conquerides pel comte de Barcelona a mitjan segle XII.

A Lleida, s'ha pogut comprovar que, després de la conquesta (de l'any 1149), hi hagué canvis importants, no orientats precisament a l'abandonament de les séquies d'època islàmica, ans, ben al contrari, orientats cap a l'ampliació dels espais hidràulics, amb la creació de nous braçals (així, per exemple, a la séquia de Segrià, ara anomenada canal de Pinyana) o bé amb l'allargament del recorregut de la séquia (per exemple en el cas de la de Fontanet, a la riba esquerra del Segre, que passà de tenir una longitud d'uns 11,5 km a tenir una llargada d'uns 17,5 km). A més, també s'ha comprovat que hi hagué la creació d'un nou parcel·lari després de

455. M. BARCELÓ-F. RETAMERO, F., *Els barrancs tancats. L'ordre pagès al sud de Menorca en època andalusina (segles x-XIII),* Institut Menorquí d'Estudis, Maó, 2005; H. KIRCHNER, "La reconstrucció del disseny original dels espais irrigats andalusins i de les modificacions posteriors. Exemples d'Eivissa", a J. BOLÒS (ed.), *Estudiar i gestionar el paisatge històric medieval. Territori i Societat a l'edat mitjana, IV*, Universitat de Lleida, Lleida, 2007, pàgs. 11-38.

456. Ferran ESQUILACHE, *Els constructors de l'Horta de València. Origen, evolució i estructura social d'una gran horta andalusina entre els segles VIII i XIII*, Publicacions de la Universitat de València, València, 2018.

la conquesta comtal. S'ha descobert que les parcel·les que veiem actualment al llarg de la séquia de Segrià, per exemple a prop d'Almenar, són les parellades que es van repartir entre els nouvinguts i no pas les parcel·les que hi havia abans de la conquesta, que treballaven les comunitats andalusines que devien viure al costat del rec. Així mateix, entre el poble de Menàrguens i el riu Segre, les parcel·les que hi descobrim són més l'herència d'allò establert a la carta de poblament de l'any 1163 que no pas dels horts que hi havia abans de l'any 1149.[457] És així, tot i tenir ben present que, en ambdós casos, les séquies ja existien en època musulmana.

Centrem ara l'atenció en el territori que estudiem en aquest volum: el bisbat de Roda (i Barbastre). Amb relació al Cinca, trobem alguns esments de séquies o d'espais irrigats, encara que globalment les canalitzacions potser hi eren menys importants que les que hauríem trobat en aquesta mateixa època al llarg de les ribes del Segre i de la Noguera Ribagorçana (on hi havia les ciutats de Balaguer i de Lleida). Convé fer menció d'un document força notable, que ens servirà per plantejar la problemàtica dels espais hidràulics al llarg d'aquest riu Cinca. L'any 1130, el rei Alfons I d'Aragó va concedir a *Petro de Livaso* el lloc de Ripoll (Repolla), situat a la riba del Cinca, amb la vila i el castell d'aquest indret, amb quatre jovades de terra de regadiu ("cum quatuor iovatis de terra in subregano"), que, si volia i podia el beneficiat, encara era possible que fossin ampliades.[458] Aquest lloc de Ripoll era davant de Santa Lecina, a la riba esquerra del riu (ara és al municipi de Binacet). Sembla que en aquest lloc de Ripoll, fins i tot després de la conquesta reial, la immensa majoria de la població continuà essent musulmana. Encara que aquest document no s'inclogui en la col·lecció diplomàtica, val la pena de tenir-lo present, atès que permet d'aclarir moltes coses sobre els espais irrigats d'aquesta comarca.

La conclusió més important a la qual arribem en estudiar aquesta contrada de Ripoll és que, potser fins a la baixa edat mitjana (ja després de la conquesta feudal), la majoria dels principals espais

457. Jordi BOLÒS-Jacinto BONALES, *Atles històric de Menàrguens. El paisatge històric d'un municipi de la comarca de la Noguera al llarg de dos mil anys*, Ajuntament de Menàrguens-Pagès editors, Lleida, 2013.

458. J. M. LACARRA, *Documentos para el estudio...*, doc. 202, pàg. 207. De fet, sabem que era un lloc de moriscs (tenia tretze focs al moment en què foren expulsats, l'any 1609).

conreats, fins i tot si eren situats a prop del Cinca, s'estenien al llarg de les comes o de les valls transversals que hi ha a banda i banda del curs d'aquest important riu. Les fotografies aèries fetes l'any 1946 permeten assegurar-ho sense gaires dubtes. Encara podem anar més enllà pel que fa a l'estudi dels conreus d'aquestes terres. A part del fons d'aquestes comes o valletes laterals (terres potser en part irrigades, però sobretot de secà), cal tenir present que, al llarg dels segles —no sabem si amb interrupcions o no—, hi hagué també una certa explotació d'alguns secans més allunyats del riu. A prop de Ripoll, en aquesta terra més seca (apartada de les comes), s'endevina el record d'una parcel·lació que té la mateixa orientació que *Ilerda* F; certament, és molt difícil d'assegurar que hi hagi hagut una continuïtat en l'aprofitament agrícola d'aquests espais de secà al llarg dels darrers dos mil anys, però cal fer-ne esment atès que, tenint present els nostres coneixements actuals, això, aquesta continuïtat, no es pot pas descartar totalment.

Amb relació a aquest lloc de Ripoll, si cerquem un espai irrigat en època prefeudal per una séquia, no hem de fixar-nos en la séquia de la Ribera, que sembla que fou feta pels templers, i que per tant és de després de la conquesta reial. Si de cas, i només és una hipòtesi, la séquia més vella podria ésser l'actualment anomenada séquia Major (Acequia Mayor), que agafa l'aigua del Cinca poc més amunt; cal tenir present que, fins i tot aquesta, no és pas gens segur que sigui d'època islàmica. Si cerquem una canalització amb relació a aquest espai proper a Ripoll, potser podem trobar una realitat més interessant. Per entendre aquest territori, cal tenir molt present la séquia que hi ha més cap al sud, en un indret ara també anomenat Ripoll (situat ja dins del terme d'Albalat). En aquest cas, aquesta séquia agafa l'aigua de la riba dreta de la Clamor, curs d'aigua que aflueix al Cinca per la banda esquerra, i que no la pren pas del Cinca. Tanmateix, cal adonar-se que la major part de la terra irrigada per aquesta séquia és situada precisament a l'interior d'aquesta valleta lateral de la Clamor (i no a la ribera del riu). És important de tenir-ho present, encara que pugui sorprendre si recordem allò que hom ha trobat a les ribes del Segre i de la Noguera Ribagorçana (les séquies de Segrià, de Fontanet, d'Alcarràs, d'Aitona, etc.).

A tall de resum, el més important és assenyalar que, com podem veure en aquest cas (fig. 56), en època islàmica molts cops l'aigua no s'agafava del Cinca sinó de les clamors, torrenteres o rieres que l'aboquen en aquest riu. Som conscients també que

FIGURA 56

Mapa dels conreus i dels espais hidràulics del territori de Ripoll (municipi de Binacet)

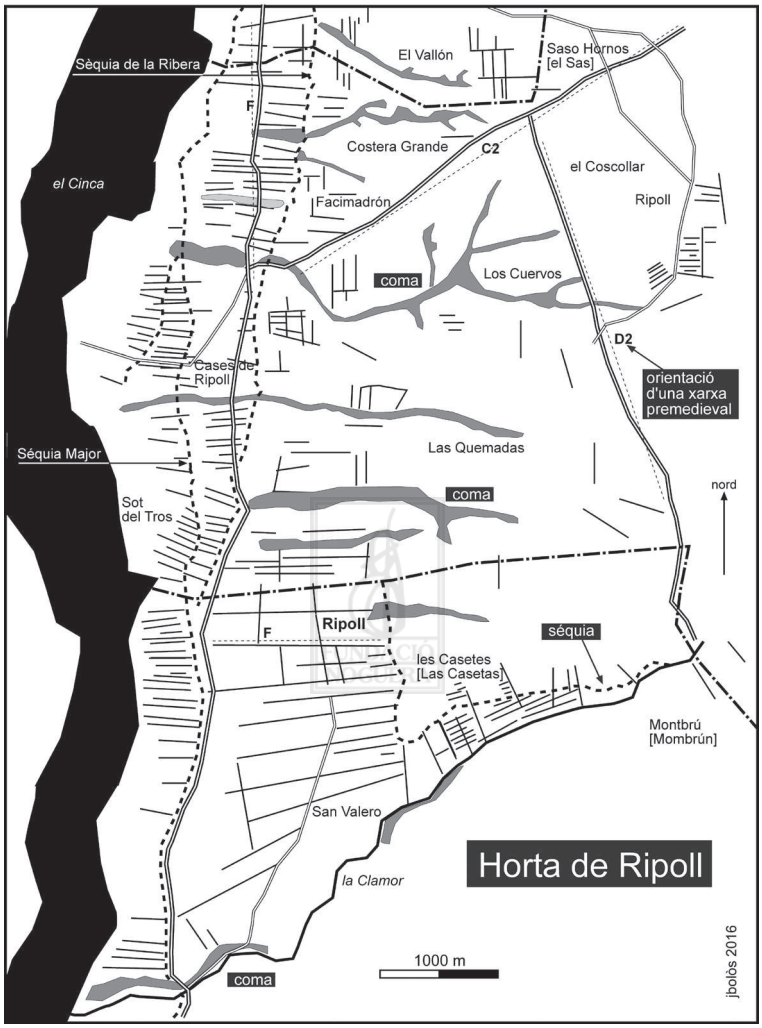

Mapa del territori de Ripoll, situat a la riba esquerra del Cinca, dins del municipi de Binacet. Hi veiem la contraposició d'unes comes, d'un petit espai irrigat que pren l'aigua de la Clamor i d'una àmplia zona irrigada situada a la riba del Cinca. Segurament són tres realitats que corresponen a tres moments de l'edat mitjana. Mapa: J. Bolòs.

segurament hi hagué algunes excepcions, com potser a Xalamera, a Congel o a Castelló Ceboller (o del Pont), que comentarem més endavant. D'altra banda, fins i tot l'aigua que corria per la séquia de Sossils de Montsó (ara Acequia del Lugar), potser una de les més velles i que segurament ja existia en època islàmica, no provenia del Cinca sinó de la Sosa. Amb relació a aquest cas de Ripoll, allò que crida més l'atenció és la importància que tenien a l'alta edat mitjana les diverses "comes" i potser els petits espais regats creats gràcies a canalitzacions que prenien l'aigua dels diversos cursos laterals. Per entendre tots els hàbitats que trobem al llarg del riu Cinca, cal tenir present aquesta manera d'organitzar l'espai conreat i l'espai irrigat.[459] Per descobrir això, en aquest indret de Ripoll —i en molts d'altres— és molt important d'adonar-nos del fet que les grans séquies paral·leles al Cinca i sobretot el parcel·lari que en deriva se superposaren —però sovint no destruïren totalment— al parcel·lari més vell de les "comes", que originàriament arribava fins al llit del Cinca. Això ens està dient d'una manera palesa que les séquies es crearen en un segon moment i que l'aprofitament de les comes és molt més antic. De fet, això ja ho vam demostrar, fa uns anys, amb relació a Ivars de Noguera i vam suposar que també es degué esdevenir al llarg de la séquia de Segrià (o canal de Pinyana).[460]

Philippe Sénac, amb relació a aquest territori, conclou que després de la conquesta feudal hi hagué l'aprofitament de l'antiga xarxa de séquies creada en època islàmica, alhora que afirma que també se'n construïren de noves.[461] Amb relació a la vall del Cinca, Sénac fa esment de diversos recs. Parla de les possibles séquies islàmiques del riu Clamor (que desguassa al Cinca per la dreta) i d'Alcateu, que foren reutilitzades. També fa esment de les séquies de Congel (el "brazale de Arenis" esmentat l'any 1160), de Pomar

459. De fet, a Tortosa potser s'esdevingué quelcom semblant. A Lleida la ciutat fou capaç de fer diverses grans séquies al Segre (la de Fontanet i potser la d'Alcarràs) i també possiblement al costat de la Noguera Ribagorçana (la de Segrià o de Pinyana). És un cas, però, excepcional.

460. J. Bolòs, "L'arqueologia del paisatge de la Catalunya medieval", *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, vol. XXV, 2014, pàgs. 140-141. Amb relació a aquest aspecte, vegeu també: J. Bolòs i I. Sànchez-Boira, "Séquies i comes a la riba esquerra del Cinca. La cartografia com a eina per a l'aprenentatge i el coneixement", a E. Vicedo (ed.), *Recs històrics: pagesia, història i patrimoni. IX Congrés sobre sistemes agraris, organització social i poder local*, Institut d'Estudis Ilerdencs, Lleida, 2018, pàgs. 669-698.

461. P. Sénac, *La Frontière et les hommes*..., pàg. 490.

(documentada l'any 1216), d'Alcolea (any 1162), d'Ontinyena (any 1219), fins a arribar a la de Fraga (esmentada el 1199, amb una resclosa a Vilella de Cinca). A la riba oposada del Cinca, hi havia les d'Àries, Montsó, Paüls, Sossils o Albalat (totes aquestes darreres, tanmateix, no són documentades fins al segle XIII).[462] És una primera aproximació a una realitat complexa i molt interessant. Sénac, de fet, és conscient que la majoria d'aquestes canalitzacions no tenen pas l'origen en els segles islàmics. Només si ho estudiem cas per cas ens podem plantejar la possibilitat que algunes fossin anteriors a la conquesta dels reis aragonesos. Tot seguit veurem d'una manera detallada diversos exemples.

Amb tot, no farem pas un estudi aprofundit dels diversos sistemes hidràulics que hi hagué al llarg del Cinca. Un primer problema per a fer aquesta aproximació és la gran quantitat de séquies d'època contemporània que segueixen les dues ribes d'aquest riu i que dificulten moltíssim l'estudi dels espais hidràulics medievals, en especial en alguns trams del Cinca. Per fer un treball acurat, caldria intentar refer cadascun dels espais hidràulics, a partir de la reconstrucció —si és possible— del recorregut de la séquia original i també del de cadascun dels braçals. També cal tenir present allò que en diuen els documents.[463] Per tot això, al llarg de les properes pàgines només ens aproparem a alguns d'aquests espais hidràulics, sobretot a aquells que s'esmenten als documents que publiquem. Amb relació a cada un d'ells, intentarem d'aclarir allò que pot ésser anterior a la conquesta feudal i el que és possible que sigui posterior. És tanmateix només una primera aproximació, que s'hauria de completar amb un acurat i precís treball de camp, que no hem fet.

Els Salobres. A la partida dels Salobres (ara El Salobras) encara hi ha restes d'un parcel·lari que podem considerar que es creà a l'edat mitjana (fig. 57). Aquesta partida de terra irrigada s'estén entre la séquia dels Salobres i la Sosa. La séquia agafa l'aigua a la Sosa, per la banda dreta, al terme de l'Almúnia de Sant Joan i l'aboca al mateix riu, uns 3 km més cap a l'oest. És molt possible que sigui d'època andalusina, encara que sabem, per documents posteriors a la conquesta, que fou lliurada als templers

462. P. SÉNAC, *La Frontière et les hommes*..., pàgs. 490-491.

463. Podem destacar: Francisco CASTILLÓN CORTADA, "Política hidráulica de templarios y sanjuanistas en el valle del Cinca (Huesca)", *Cuadernos de Historia Jerónimo Zurita*, núms. 35-36, pàgs. 381-445.

l'any 1252, els quals n'asseguraren el manteniment.[464] Amb relació a aquest espai hidràulic, convé d'assenyalar dues coses. En primer lloc, que hi podem distingir una zona superior, aterrassada i ben treballada, més propera a la canalització, d'una zona inferior més planera i a tocar del llit de la Sosa. És difícil saber si inicialment es conreava tot l'espai irrigable. En segon lloc, que, gairebé al final del recorregut de la séquia, hi ha un conjunt de peces de terra organitzades com si hi hagués una coma. Cal pensar que les parcel·les d'aquesta coma són anteriors a la séquia o potser, més aviat, que la séquia, en una etapa primerenca, no anava més enllà d'aquesta valleta transversal al curs del riu.

I què en diuen els documents escrits. Segons un instrument de l'any 1089 (doc. 105), a prop de la Sosa hi havia les almúnies següents: "Almelii Ramon una [almunia] in Sosa, Arnal Garcez una [almunia] in Sosa, Lop Sanz una [almunia] in Sosa, Alir Arnaud, super Sosa, una [almunia]." Potser aprofitaven aquest espai irrigat o potser eren situades més cap a llevant (fora ja del terme municipal de Montsó); és impossible de saber. En un document fet potser en aquest mateix any, el rei Pere I d'Aragó donà a Ramon Guillem i a Berenguer Gombau, a part d'altres coses: "uno orto in illa Asosa et in illa orta de Pugo" (doc. 111). Més avall centrarem l'atenció en l'horta de Pui o Puidemoros (ara de Pueyo de Santa Cruz). Encara, en el testament de la dona anomenada Caritat (doc. 137), aquesta viuda va lliurar a Sant Vicenç de Roda, l'any 1095, "illas duas almunias que sunt in Sosa et cum illa que est in Orta". Més endavant, també ens aproparem a l'horta de Montsó, que potser s'estenia des de Sossils fins a l'anomenada l'Horta Vella (ara La Huerta Vieja). Esmentem, per acabar, la donació privada, que trobem al document 194 (fet entre els anys 1099 i 1104), de tot allò que el donador tenia a "illa almunia de illa Sosa, cum suo termino".

Podem assenyalar que, a la riba oposada d'aquesta séquia dels Salobres, trobem la partida anomenada dels maçarecs, los Maçarics (ara Los Mazaricos), que recorda l'existència segurament de mossàrabs que posseïen aquestes terres properes al riu de la Sosa. Precisament en el document mencionat suara (doc. 105), es fa esment de "illos macarechos qui sunt de Sancto Stephano", que depenien de l'església de Sant Esteve de Montsó.

464. F. CASTILLÓN CORTADA, "Política hidráulica...", doc. 3, pàgs. 412-415.

FIGURA 57
Mapa de l'espai hidràulic dels Salobres a la riba dreta de la Sosa (municipi de Montsó)

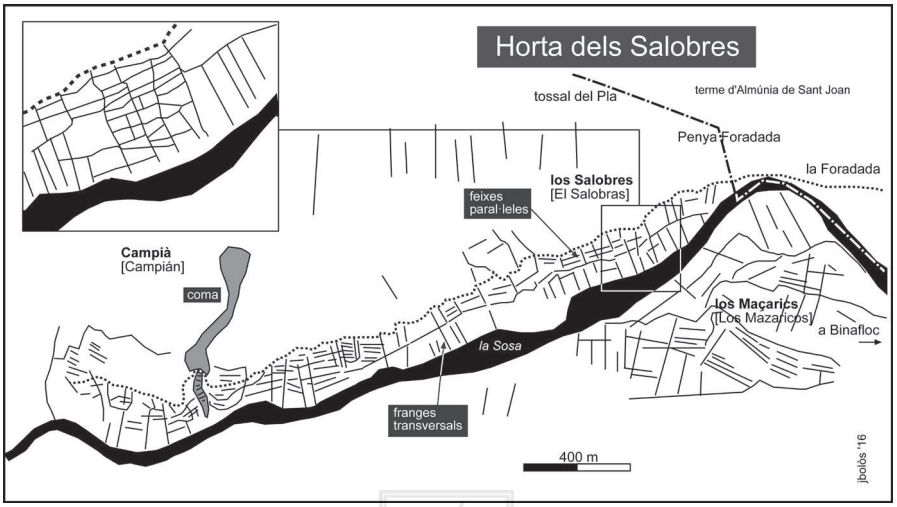

Mapa de l'espai irrigat que hi ha a la partida de terra dels Salobres, a la riba dreta de la Sosa (terme de Montsó). Una anàlisi del seu parcel·lari permet d'entendre'n l'evolució i les característiques. Mapa: J. Bolòs.

FUNDACIÓ NOGUERA

Al nord de Montsó. L'espai de riberal del Cinca situat al nord de Montsó és molt interessant. Encara que sigui difícil de saber com era abans de la conquesta reial de l'any 1089, intentarem d'aclarir-ne les característiques (fig. 58).[465] Podem assegurar que al llarg dels darrers segles medievals va ésser un espai irrigat. L'Horta de les Paüls, almenys des del segle XIII, era regada i era molt àmplia. Hi ha un document, de l'any 1250, que fa esment precisament del funcionament de la séquia de les Paüls. Naixia cap al terme d'Aréstoles i afluïa a la Sosa. D'acord amb aquest document, fou feta pels templers de Montsó.[466] El parcel·lari regular que hi ha a l'oest de la séquia demostra una evident antigor,

465. Amb relació a aquest tema, com hem assenyalat més amunt, vegeu: J. BOLÒS i I. SÀNCHEZ-BOIRA, "Séquies i comes a la riba esquerra...", pàgs. 669-698.

466. F. CASTILLÓN CORTADA, "Política hidráulica...", doc. 2, pàgs. 409-412. És notable que s'hi digui que hi faran "illam pexeram sive sut", una resclosa feta amb branques o assut.

plausiblement una planificació de la baixa edat mitjana. Amb tot, com hem dit, aquesta séquia no sembla pas andalusina. Per entendre aquest espai, abans de l'any 1089, hem de fer esment d'un altre topònim que es pot relacionar amb una partida situada en aquest espai ara regat per la séquia de les Paüls. És interessant que al final del recorregut d'aquesta séquia, a prop de Montsó, hi hagi un indret anomenat el Regal, que és molt probable que faci referència a un Real, que hem de relacionar amb el nom àrab *ar-Riyād*, 'els jardins'.[467] I, si creiem que el sistema hidràulic de les Paüls és feudal, hem de cercar en un altre lloc l'origen de l'aigua que va permetre que existís aquest Regal o Real d'època islàmica, una zona frescal situada al nord de la població de Montsó.

Creiem que cal relacionar més aviat aquest Regal amb una vall transversal que s'inicia, a l'est, al lloc actualment anomenat Aljibes Cerrados, a sota de la partida del Sas. És una notable coma, amb una longitud considerable, de gairebé uns 5 km de llarg. Podem assenyalar que la forma del seu parcel·lari encara s'intueix clarament en les fotografies aèries fetes l'any 1946, i que, fins i tot, és visible en el terreny ara regat per la séquia de les Paüls. Certament, això demostra que aquest indret del Regal se situà on hi havia una gran coma, potser fins tot amb un cert sistema de regadiu; i no fou fins en un segon moment quan es construí la séquia de les Paüls, ja després de la conquesta feudal. També cal cridar l'atenció sobre el fet que aquesta coma quedi partida per nombrosos marges que, d'una manera lògica, van de nord a sud. Curiosament, les parcel·les en què es divideix el fons de la coma es prolonguen a banda i banda, cap al vessant nord

467. P. GUICHARD, *Al-Andalus frente a la conquista cristiana*, Universitat de València, València, 2001, pàg. 509. Amb relació a la diferència entre *real* (i segurament en aquest cas *regal*) i *rafal*, assenyala que es tractava de dues realitats que els conqueridors cristians saberen distingir: "una [el real] correspon a una propietat que solia ésser de caràcter aristocràtic i que era característica de la perifèria irrigada de les ciutats i poblacions importants, i que comprenia una casa d'esbarjo voltada d'un jardí probablement tancat. Tal com constatem, per exemple, en l'esment d'un *raallum* que va pertànyer a un home anomenat Abrahim Cehely, envoltat de terres que pertanyien al mateix personatge i que s'estenien almenys per unes 15 ha, aquesta mena de residència benestant podia ésser, perfectament, el centre d'una propietat territorial més important". Amb relació a Andalusia, podem copiar aquesta referència: "las fincas de recreo o *reales*, características de las élites urbanas, no presentan una acumulación de tierras relevante. No las encontramos en todas las alquerías estudiadas sino sólo en cuatro de ellas. Cinco reales registrados tienen de 1,75 (0,19 ha) a 6 (0,66 ha) tahúllas y los tres restantes entre 10 (1,11 ha) y 18,12 tahúllas (1,99 ha)". C. TRILLO, *Una sociedad rural en el Mediterráneo medieval*, Liberbolsillo, Granada, 2003, pàg. 179.

FIGURA 58
Mapa de l'espai hidràulic del Regal i les Paüls
(municipi de Montsó)

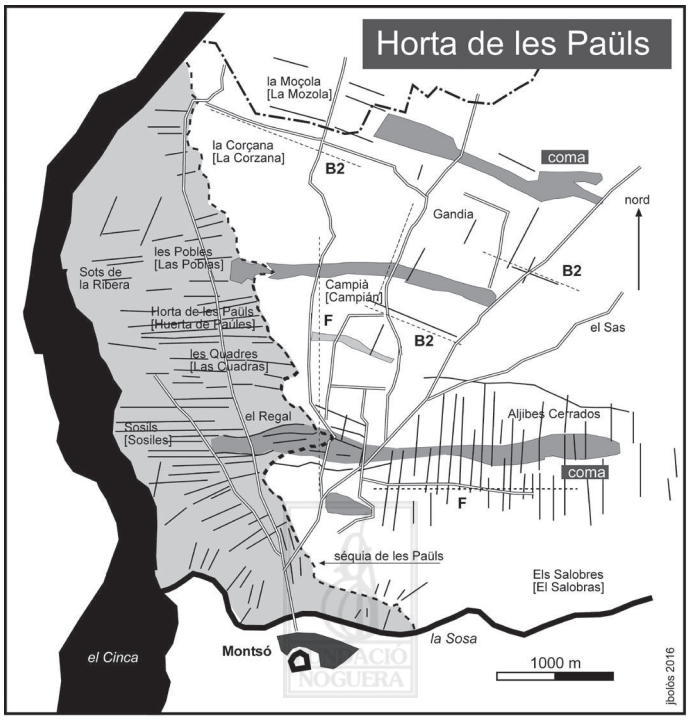

Mapa de l'Horta de les Paüls, al nord del terme municipal de Montsó (Cinca Mitjà). Hi hem de diferenciar allò que prové de l'època romana, d'allò que es va crear a l'alta edat mitjana (com potser les comes) i d'allò que es va crear després de la conquesta dels senyors feudals (com la séquia de les Paüls). Mapa: J. Bolòs.

(on hi havia uns aljubs, els Aljibes Cerrados) i cap al vessant sud. L'orientació d'aquests límits i la de moltes de les parcel·les de l'Horta de les Paüls és la mateixa que la parcel·lació *Ilerda* F; cal tenir-ho present, encara que potser això només és fruit d'una casualitat. De fet, allò més interessant en aquest cas de les Paüls, com ja hem subratllat més amunt, és que, fins i tot a l'oest del curs de la séquia, allà on s'estenia el parcel·lari de la coma, el seu record encara s'intueixi en la forma irregular de les parcel·les

o llenques d'horta actuals, irrigades per la canalització probablement feta pels templers. És una realitat molt semblant a la que hem trobat en altres llocs, per exemple més cap al sud, a Ripoll, o bé a la riba de la Noguera Ribagorçana, a Ivars de Noguera; és, certament, una prova tangible de la preexistència d'aquests espais conreats —i potser de vegades irrigats— de les comes als grans espais irrigats de les ribes fluvials, creats moltes vegades a la baixa edat mitjana (o en èpoques posteriors).

Diguem també que, més cap al nord, en aquesta gran horta medieval de les Paüls, cap a Campià (ara Campián) i cap a la Moçola (ara La Mozola), hi ha sengles comes, paral·leles a aquesta del Regal. En el cas de la de Campià, també és evident, si observem les fotografies aèries de fa més de mig segle, que s'hi organitzà una llarga franja de terra de conreu (bàsicament de secà) abans que es construís la séquia de les Paüls; ho podem veure en el mapa annex (fig. 58). D'altra banda, també cal tenir present que ben segur que cadascuna d'aquestes comes s'ha de relacionar amb una o potser amb diverses almúnies andalusines.

L'horta de Sossils i l'Horta Vella de Montsó. L'horta de Sossils Alts (de Dalt), situada al sud de Montsó, era en bona part regada per l'anomenada séquia de Sossils (ara Acequia de Sosiles o del Lugar). Aquesta canalització naixia a la riba esquerra de la Sosa, travessava la població de Montsó i acabava afluint a l'anomenada séquia de la Ribera (fig. 59). Hi ha un document que en parla, de l'any 1279, segons el qual s'establí que havia d'ésser coberta en el tram que travessava el nucli urbà; per tant, ben segur que era molt més vella, possiblement d'abans de l'any 1089, quan devia passar encara per fora de les muralles de la població.[468] D'altra banda, una mica més cap al sud, a l'anomenada Horta Vella de Montsó (Huerta Vieja), trobem restes d'un parcel·lari molt probablement creat abans de la data de la conquesta reial (potser, però, amb relació a una valleta lateral). A continuació en parlarem. Abans, però, volem comentar allò que en diuen els documents. L'any 1090 (doc. 110), ja es fa esment de l'horta de Montsó. Cinc anys més tard (doc. 137), es menciona una almúnia "que est in Orta". Finalment, l'any 1101 (doc. 165), hom escriu "in illa Orta de Monteson, uno orto". Certament, sabem que aquesta Horta no era pas a l'est de Montsó, a la Sosa, ni tampoc, com hem vist, al

468. F. CASTILLÓN CORTADA, "Política hidráulica...", doc. 5, pàgs. 416-419.

nord, a les Paüls (terreny en aquell moment potser en part mig enaiguat i segurament no irrigat); hem de suposar que era al sud, a les partides de Sossils. D'altra banda, com hem dit, l'anomenada Horta Vella (ara Huerta Vieja) potser també existia al segle XI, però segurament no corresponia a l'anomenada horta de Montsó. Amb relació a aquestes interessants hortes meridionals del terme de Montsó, convé d'assenyalar diverses coses.

En primer lloc, podem comentar que, a tot el sector nord d'aquestes hortes meridionals de Montsó, trobem un parcel·lari en llenques força regular. Cal dir que tot aquest espai s'organitzà sobretot amb relació a la séquia que hi ha a l'est (als Sossils Alts), però també amb relació al camí que des de Montsó se'n va cap al sud-oest i segueix l'orientació de la parcel·lació romana *Ilerda* G. Datar aquestes dues realitats és una altra qüestió; en parlarem més avall. D'altra banda, sobretot a partir del moment que la séquia (potser ja una prolongació d'època feudal) passa per sota de l'ermita de Nostra Senyora de l'Alegria (probablement on hi havia hagut una almúnia), veiem un canvi en la parcel·lació d'aquest terreny situat a la riba est del Cinca. Al sud d'aquesta ermita, hi ha dues fondalades o comes. El parcel·lari del fons de les dues comes s'organitzà d'una manera regular, com trobem en molts altres llocs. A més, sobretot crida l'atenció que l'existència de la coma de Vallfarta (ara Valfarta) va alterar profundament el parcel·lari regular que hi havia entre la séquia que prové de Sossils i el Cinca, d'una manera semblant a allò que hem vist en apropar-nos a les partides del Regal i de les Paüls, al nord de la població de Montsó. Cal assenyalar també que, en aquest sector meridional, a la partida anomenada l'Horta Vella, té un pes important la parcel·lació romana *Ilerda* B (per exemple en el camí o en el límit meridional). Amb això volem dir simplement, a tall de resum, que, al sud de Sossils, hi hagué uns camins orientats "a la romana", que després es van conrear unes comes i que, més tard, s'hi va fer arribar una séquia (que portava l'aigua de la Sosa) perquè es pogués regar tot el riberal esquerre del Cinca. Diverses etapes del passat d'aquest paisatge de ribera, en què hi hagué força canvis i també algunes continuïtats. El gran interrogant es planteja a l'hora de datar el moment en què s'esdevingué el conreu d'aquesta coma de Nostra Senyora de l'Alegria. Nosaltres pensem que s'esdevingué a l'alta edat mitjana, potser en època islàmica o potser, fins i tot, abans de l'any 713 o 714. Assenyalem també que, en aquest espai situat entre Montsó i Puidemoros, hi degué

haver un altre canvi molt important quan es feu la séquia de la Ribera, segurament a la baixa edat mitjana.[469]

FIGURA 59
Mapa de l'espai hidràulic de Sossils i de Vallfarta
(municipi de Montsó)

Mapa de l'Horta de Sossils i de l'Horta Vella de Montsó (Cinca Mitjà). Hi hem de distingir les comes altmedievals, de la primera horta de Sossils (Sosiles Altos) i de l'Horta Vella, de les àmplies hortes que s'estenen per la riba esquerra del Cinca. Mapa: J. Bolòs.

469. Pot correspondre a la séquia de Ripoll i d'Albalat. Vegeu: F. CASTILLÓN, "Política hidràulica...", pàgs. 402-403; L. BENITO-J. MONTER, "La acequia de Albalate en el siglo XV. Aproximación al estudio del regadío medieval en el valle del Cinca", *Argensola*, 100, 1986, pàgs. 167-176.

Horta de Pui (o de Puidemoros). Al sud del terme de Montsó hi ha el lloc de Puidemoros (ara amb el nom cristianitzat i castellanitzat de Pueyo de Santa Cruz).[470] Els horts que hi havia al terme d'aquesta població ja s'esmenten al segle XI. En un document fet l'any 1090 (doc. 107), es mencionen uns horts i uns camps que eren "in illa horta de Puego". En un altre document, fet segurament aquest mateix any (doc. 111), es parla de "illa orta de Pugo".[471] És un indret molt interessant perquè ens servirà per confirmar allò que ja hem vist a l'Horta Vella, al sud del terme de Montsó, i també al Regal, a l'extrem meridional de les Paüls. Dins aquest terme de Puidemoros, hi ha dues grans comes, fondos o valletes. A l'est de Pui, hi ha precisament la coma anomenada la Valleta (s'ha conservat el nom català), que s'estén a llevant del poble, al llarg d'uns 2 km. A l'oest de la població, trobem els horts regats per la séquia que ve del terme de Montsó (séquia de la Ribera); alhora, a ponent de la séquia, per sota del seu recorregut, veiem uns clars testimonis fossilitzats de l'espai per on s'estenia aquesta coma de la Valleta, fins arribat als Sots (ara Los Sotos) i al Cinca, abans precisament que es fes aquesta séquia de la fi de l'edat mitjana. En el cas de la coma del Reguer (ara Reguero), que trobem una mica més cap al sud, veiem una realitat semblant, encara que potser no tan impressionant, a causa de la seva mida. Vist tot això, no tindria sentit qüestionar-nos sobre si els horts esmentats a la documentació del segle XI eren els de la coma (situats a l'est i a l'oest de Puidemoros) o bé si eren els irrigats per una pretesa séquia que vindria del terme Montsó (que no creiem que existís abans dels segles XIII-XIV). Havien d'ésser els primers. Diguem també que, malgrat que els testimonis premedievals conservats al paisatge actual d'aquest terme de Puidemoros siguin certament secundaris, són presents gairebé arreu (per exemple en el traçat del camí que des de Puidemoros i el Reguer se'n va cap al sud-oest, amb la mateixa orientació que *Ilerda* G; vegeu fig. 60).

470. De fet, a l'edat mitjana, es devia parlar de Pui o potser de Puio. En un document fet l'any 1331, es diu "per terminum Montissonis usque ad terminum de Poyo". F. CASTILLÓN CORTADA, "Política hidráulica...", doc. 6, pàg. 420.

471. Possiblement ja al segle XI, la població mossàrab (o aragonesa) anomenava aquest lloc Puego o Pueio i la població ribagorçana l'anomenava Pugo o bé, més aviat, Puio o segurament Pui, sense el diftong.

FIGURA 60
Mapa de l'espai hidràulic de Pui (Puidemoros o Pueyo de Santa Cruz, Cinca Mitjà)

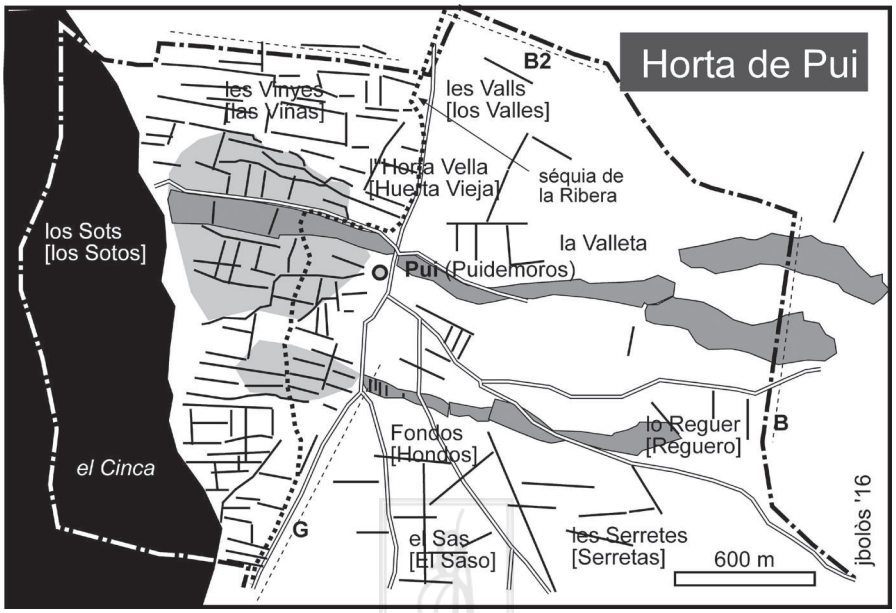

Mapa del terme de Pui (Puidemoros, ara Pueyo de Santa Cruz), on veiem clarament diferenciades unes comes, una horta vella (que cal relacionar amb les comes) i una extensa horta situada a la riba esquerra del Cinca.
Mapa: J. Bolòs.

Les hortes de Xalamera. El lloc de Xalamera és molt interessant: hi veiem diversos sistemes hidràulics que coincideixen al voltant d'aquesta població (fig. 61). N'hi ha un que s'estén a la riba dreta del Cinca i un altre situat al llarg del darrer tram de l'Alcanadre, a la seva riba esquerra. A la dreta del Cinca trobem un espai irrigat, organitzat en petites parcel·les allargades, que ben segur que es creà en època medieval; amb tot, és difícil, per no dir impossible, de saber si tingué uns precedents anteriors a la conquesta reial o bé si no fou creat fins als segles XII o XIII. Actualment, la canalització que el rega s'anomena la séquia de Dalt (de fet, la Acequia de Arriba). El terreny regat té una superfície d'unes 62 hectàrees. La séquia agafa l'aigua directament d'un dels

braços del Cinca. A causa de les seves característiques, creiem que no es pot descartar totalment la possibilitat que tingui uns precedents anteriors a l'època feudal, encara que això tampoc es pugui assegurar.

A la riba esquerra de l'Alcanadre, l'espai irrigat encara és molt més ampli. Les parcel·les hi són força regulars, allargades i ben organitzades; recorden moltes de les que trobem al voltant de Lleida, al llarg del Segre o de la Noguera Ribagorçana. Molt possiblement l'anomenada ara séquia de Xalamera es degué fer sota els auspicis de la comanda templera que s'instal·là en aquesta població. Almenys podem parlar d'una superfície irrigada d'unes 187 hectàrees, encara que caldria afegir-hi les terres situades ja dins del terme d'Ontinyena, on hi ha la resclosa. Cal assenyalar també que, per sota d'aquesta gran horta (i al sud de la població actual), hi ha una horta més petita, regada per l'anomenada ara Acequia de Abajo. És difícil de saber la datació d'aquesta segona séquia (que permet de regar unes 66 hectàrees); l'espai irrigat és partit per la cabanera que corre paral·lela al Cinca. Cal pensar que aquesta séquia més baixa no ha d'ésser necessàriament més moderna que la que rep el nom de séquia de Xalamera; pot ésser força més antiga.

Hi ha, però, altres aspectes interessants en aquest indret. A parer de Philippe Sénac, a Xalamera hi hagué un castell andalusí, però sense un lloc de poblament annex (contràriament al que trobem per exemple a Castelló Ceboller o del Pont). Abans de tirar endavant, donem un moment la paraula als lingüistes: Xalamera és un topònim àrab, que podem traduir com 'la seguretat del riu'.[472] No sabem si precisament rebia aquest nom pel fet d'haver-hi aquesta fortificació. Creiem, malgrat l'afirmació de Sénac, que prop de Xalamera hi havia d'haver una o fins i tot diverses almúnies, abans de la conquesta feudal. Diguem que, en un document fet l'any 1101 (doc. 171), es fa esment d'"illam meam almuniam que dicitur almunia de Ibn Zahada, cum omnibus suis propiis terminis et pertinenciis". Anem, doncs, més enllà del castell i del poble. Si

472. Xalamera, segons Joan Coromines, prové de l'àrab *salam an-nahr*, 'la seguretat, la pau, del riu'. J. COROMINES, *Onomasticon Cataloniae...*, vol. VIII, pàg. 95. Amb relació a les transformacions que hi hagué en aquest territori en època romana: *Traces d'un passat llunyà. El Baix Cinca (1200 aC - 1149 dC)*, Institut d'Estudis del Baix Cinca IEA, Fraga, 2018, pàg. 209. S'hi assenyalen nombroses restes de xarxes parcel·lades romanes, sobretot a la riba dreta de l'Alcanadre (i una coincidència fins i tot amb la séquia de Xalamera).

FIGURA 61
Mapa de l'espai hidràulic i de les comes de Xalamera (municipi de Xalamera)

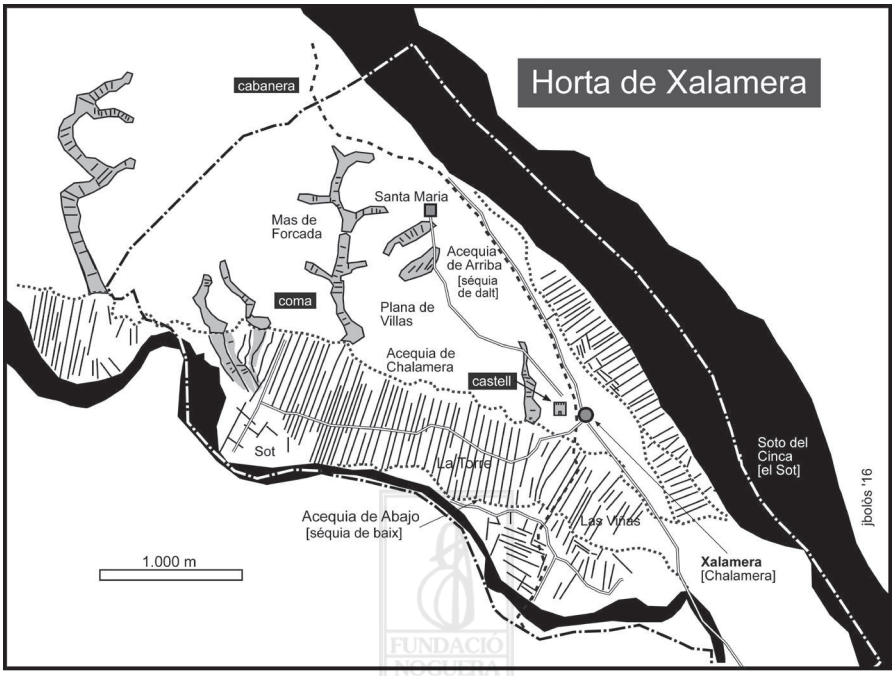

Mapa de les hortes de Xalamera, indret situat a la confluència de l'Alcanadre i el Cinca. Hi podem distingir unes comes de l'alta edat mitjana, d'unes primeres séquies (potser la de dalt i la de baix), d'una séquia de Xalamera, possiblement feta en un tercer moment. Mapa: J. Bolòs.

ens fixem en el terme de Xalamera, veiem diverses coses. D'una banda, que a 1,7 km de la fortificació hi ha una impressionant ermita dedicada a la Mare de Déu; de fet, en molts altres casos, hem vist que aquestes ermites s'edificaven precisament allà on hi havia hagut un antic hàbitat islàmic. En segon lloc, veiem que, a l'oest de l'ermita, a poca distància, hi ha una coma amb un parcel·lari allargat i fragmentat, encara visible d'una manera palesa als ortofotomapes actuals. Podem assegurar també que unes altres comes, situades a l'extrem occidental del terme de Xalamera, són més antigues que no pas l'anomenada séquia de Xalamera (ara

l'Acequia de Chalamera). Sembla, per tant, que cal suposar que primerament es crearen aquestes explotacions agroramaderes, fonamentades en part en el conreu d'aquestes comes; després, en un segon moment, possiblement es construí la séquia de Dalt (l'actual Acequia de Arriba) i, en aquest mateix moment o potser una mica més tard, s'edificà la població, a sota del castell, i la séquia de Baix (ara Acequia de Abajo). Força més tard, es degué excavar l'anomenada séquia de Xalamera. Només és una proposta.

Horta de Congel. D'acord amb l'estudi de F. Castillón, l'any 1160 es menciona, amb relació a aquest indret, un sot situat entre una séquia i el Cinca ("ipsum sotum qui est inter cequiam et Cingam") i, a més, s'hi fa esment "de vineis que sunt a brazale de Arenis".[473] Per tant, creiem que que val la pena d'aturar-nos un moment en aquest indret, almenys per dos motius. En primer lloc perquè és documentat en una data tan primerenca. En segon lloc, perquè és un possible exemple d'una horta prefeudal (reparcel·lada posteriorment) que potser agafava l'aigua d'un dels braços del Cinca, d'una manera semblant a allò que hem vist en el cas de Xalamera (i potser també a Estada, com comentarem a continuació).

L'horta de Congel (ara Conchel) té una extensió d'unes 41,5 ha (fig. 62). D'una manera semblant a allò que trobàvem als Salobres de la Sosa (a l'est de Montsó), sobretot al tram més septentrional de la séquia de Congel, els horts s'hagueren d'adaptar al desnivell del terreny i formaren una mena de terrassa graonada. Per tant, en aquesta horta, segurament caldria diferenciar un espai irrigat més proper a la canalització, més antic, d'una zona situada més a prop de l'ampli llit del Cinca, que fou ocupada en un segon moment. La superfície d'aquesta primera franja irrigada era molt més reduïda. Assenyalem també que, a la fotografia aèria feta l'any 1946, encara es pot distingir un petit espai irrigat situat al sud-oest del poble, que, en molts aspectes, recorda la forma de les parcel·les de les anomenades comes (fig. 62). Més endavant comentarem l'existència d'una realitat semblant (i fins i tot més important) a Pomar. En resum: aquesta horta de Congel és medieval, i fins i tot pot ésser que, almenys en part, sigui anterior a la conquesta cristiana.

473. F. CASTILLÓN, "Política hidráulica...", pàg. 385.

FIGURA 62
Mapa de l'espai hidràulic de Congel (municipi de Montsó)

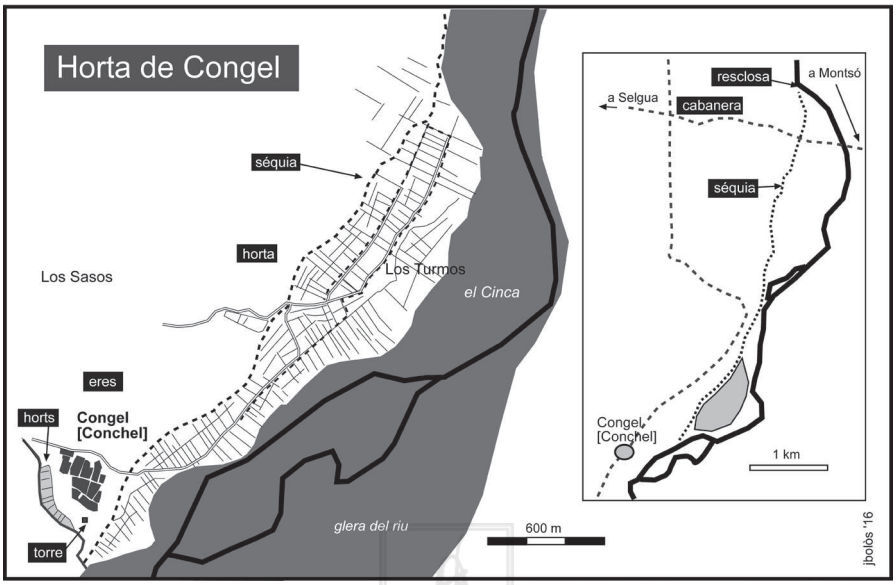

Mapa de l'horta de la població de Congel (o Conchel), situada a la riba dreta del Cinca, al municipi de Montsó. Hi podem distingir diversos elements del paisatge: la població amb una torre, una petita horta situada a l'oest del poble, una gran horta sìtuada a la riba del Cinca, que és regada per una séquia amb una longitud d'uns 4,8 km, i una cabanera o via de bestiar. Mapa: J. Bolòs.

Horta d'Estada. Estada i Estadella són dues poblacions properes. Totes dues foren importants llocs fronterers en època andalusina i també després de la conquesta reial. Als documents que publiquem, s'esmenta alguna vegada aquest lloc d'Estada. L'any 1087 (doc. 100), l'infant Pere, fill del monarca aragonès, donà una torre feta sobre la porta o portal segurament d'aquest poble d'Estada, alhora que cedia la mesquita, unes cases que havien estat de Radima, una altra casa que havia bescanviat amb Ibn Borrell, amb una part de l'heretat que fou d'Hobz i amb una era que fou de Zulema ibn Habdilbar. Més tard, en un document de Sant Victorià d'Assan, de l'any 1139, Pere Eixemèn (*Pere Exemen*) i At Fortunyons vengueren a Pere Ramon (*Pere Remon*), senyor

d'Estada, i a la seva muller Berta una heretat a Barbastre.[474] Ara, però, allò que ens interessa són les hortes i els espais conreats d'aquesta població fortificada.

FIGURA 63
Mapa de l'espai hidràulic d'Estada (municipi d'Estada)

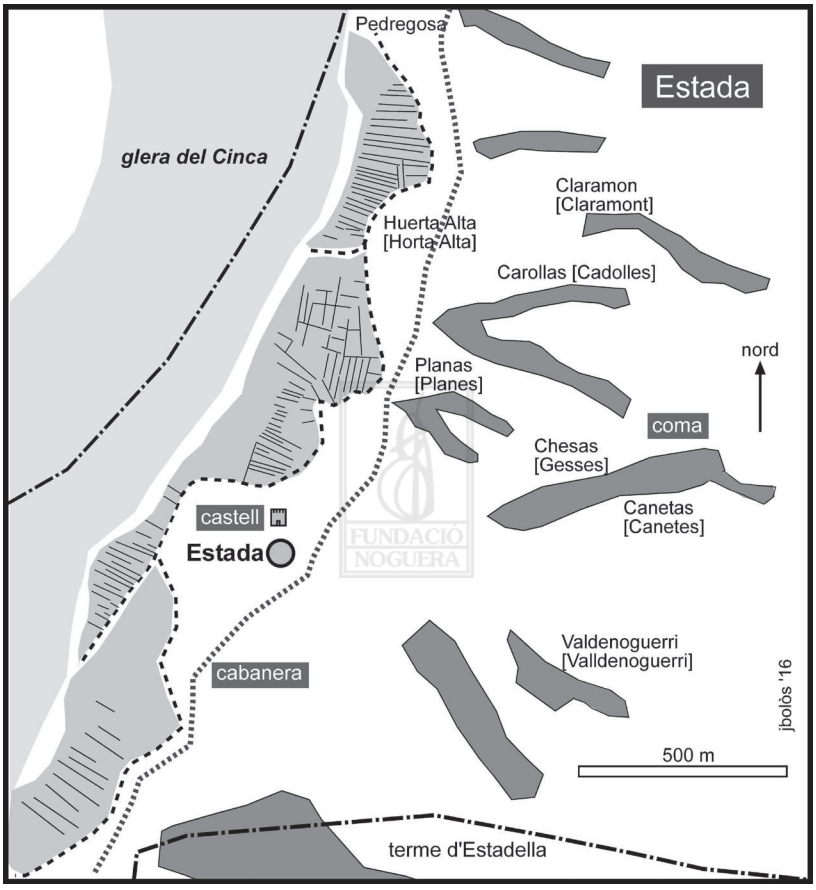

Mapa del terme d'Estada, població situada a la riba esquerra del Cinca. En el seu terme, a part del poble i del castell, podem destacar-hi l'existència de diverses comes, d'una cabanera i també d'una extensa zona irrigada situada al costat del riu (actualment, però, molt malmesa). Mapa: J. Bolòs.

474. A. MARTÍN DUQUE, *Colección diplomática del monasterio de san Victorián...*, doc. 180, pàg. 195.

Al voltant d'Estada, veiem (sobretot en consultar les fotografies aèries fetes a mitjan segle XX) dos elements del paisatge potser complementaris (encara que no necessàriament coetanis), que també hem trobat en molts altres indrets (fig. 63). Primer element: al nord d'Estada i a la riba esquerra del Cinca, hi hagué una horta molt probablement d'origen medieval. Tenia una superfície d'unes 25 ha, a les quals caldria afegir les 15 ha que potser s'estenien més avall, ja a l'oest de la població. Cal dir que, actualment, gairebé tots els petits horts que encara hi havia fa seixanta anys (el 1946) s'han abandonat, han quedat molt malmesos i són molt difícils de reconèixer. La séquia devia agafar l'aigua del Cinca, mitjançant una paixera (de *paxillus*, estaca). Per acabar, diguem que és possible que aquesta horta ja existís al segle XI, tot i que no ho podem pas assegurar.

Segon element: diverses comes o fondalades conreades. El que sí que és ben segur és que, cap a l'any 1000, ja existia el conjunt de comes conreades que trobem al nord i a l'est d'Estada. També cal dir que no sabem si hem de relacionar algunes d'aquestes comes, orientades d'una manera transversal al curs del Cinca, amb algun altre hàbitat altmedieval, com un vilar o una almúnia.

L'horta d'Estadella. L'espai hidràulic d'Estadella és força diferent de tots els que hem vist fins ara (fig. 64). És dels pocs que podem afirmar amb plena seguretat no sols que és medieval ans que plausiblement és anterior a la conquesta ribagorçana o reial. Al nord de la població d'Estadella, hi ha la Vall (ara La Val), solcada per un barranc, on es forma una coma conreada o fondal. Al sud d'aquest barranc, entre el curs d'aigua i el vessant damunt del qual hi ha el poble d'Estadella, s'estén un espai d'horts amb una superfície de 7,6 hectàrees. Aquest petit espai hidràulic deu la seva fertilitat a una font situada a l'extrem més alt, més proper a la població. Actualment aquesta deu d'aigua rep el nom de Fuente de los Doce Caños, dels dotze brocs.[475] L'aigua d'aquesta deu s'estén per tota l'horta que hi ha a sota. En algun lloc, l'aigua s'escola a l'aire lliure, però normalment passa per sota terra. Sobretot corre dessota els tres camins que s'estenen radialment des de l'indret

475. També rep el nom de Fuente del Lavadero o Fuent de Llavar, atès que hi ha un safareig al seu costat; la construcció actual és de l'any 1735. S'assenyala que aquesta deu d'aigua té un cabal de més de 60 litres per segon. Aquesta aigua, al llarg de tot l'any, surt a una temperatura de 15º a 16º C. Sembla que ix a la superfície després de recórrer un túnel cavat a la roca que té una longitud de 35 metres.

on hi ha la font. És interessant d'assenyalar també que aquests camins, per on podria passar una carreta, solen tenir, a banda i banda, unes parets força altes, que serveixen per a tancar l'hort adjacent o que, si cal, en fan de marge, quan el nivell del terra de l'hort és més elevat que el del camí. Com hem subratllat, gairebé podem afirmar que aquest espai irrigat es degué organitzar en època islàmica.

FIGURA 64

Mapa de l'espai hidràulic d'Estadella (municipi d'Estadella)

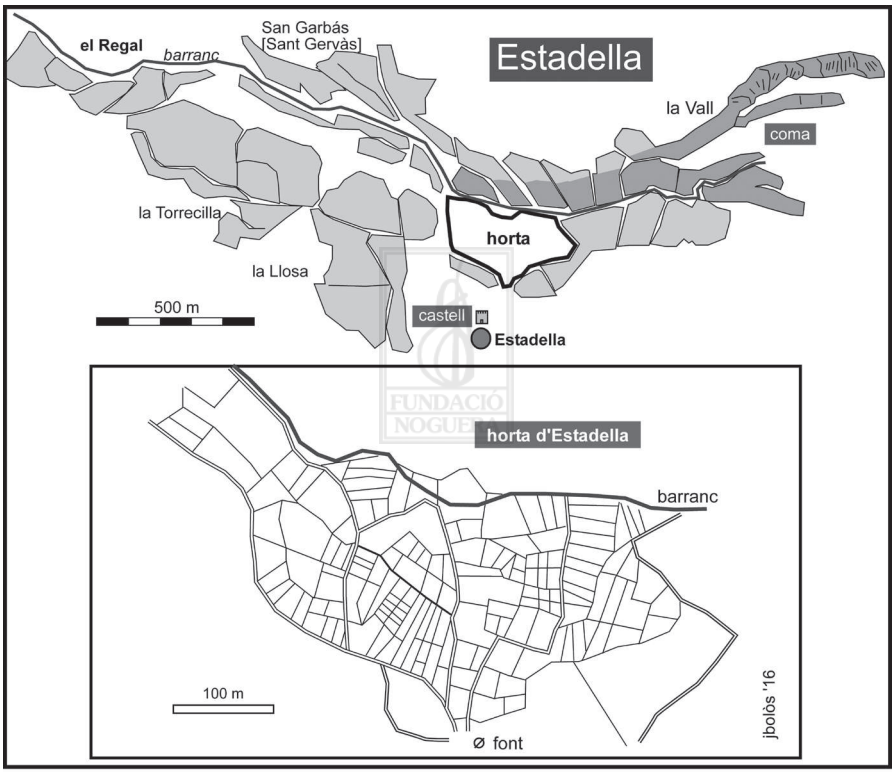

Mapa de l'horta de la població d'Estadella, situada a la riba esquerra del Cinca. Hi podem destacar una coma (segurament treballada al llarg de tota l'alta edat mitjana), que s'estén al llarg del barranc, una horta ben organitzada i ben regada per l'aigua que prové d'una cabalosa font o deu (potser des de l'època andalusina) i una zona més àmplia que s'allarga cap a l'oest, fins al Regal, que potser en algun moment també fou regada. Mapa: J. Bolòs.

FIGURA 65
Mapa de l'espai hidràulic de Pomar
(municipi de San Miguel del Cinca)

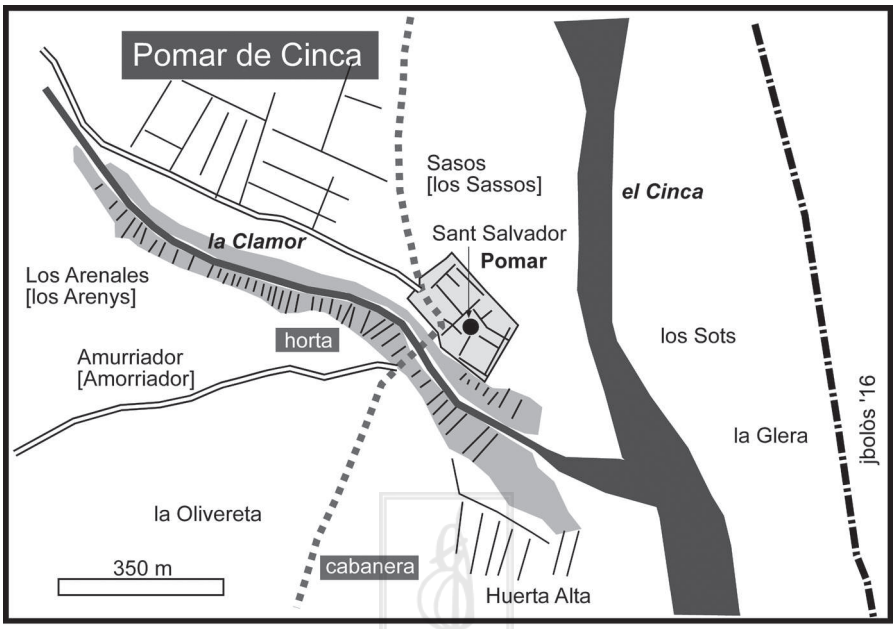

Mapa de l'horta de la població de Pomar (del municipi de San Miguel del Cinca), a la dreta del riu. Tot i que a la riba del Cinca hi ha unes hortes àmplies, volem destacar les petites hortes que trobem a banda i banda del curs de la Clamor, en la zona dels Arenys (los Arenales); s'estenen per unes 10 ha de terra. Segurament ja existien en època andalusina. Per Pomar també hi passa una via de bestiar. Mapa: J. Bolòs.

Amb relació a aquest espai també cal assenyalar que, com ja hem dit, el terreny irrigat se situa al mig d'una mena de coma que s'allarga d'est a oest i que té una longitud d'uns 3,15 km. Sembla que, en altres èpoques, segurament aprofitant la mateixa aigua de la font d'Estadella, es podien regar terres situades més cap a l'oest de les 7,6 ha de terra actualment irrigades. De fet, com hem dibuixat al mapa annex (d'acord amb les fotografies aèries fetes l'any 1946), fa uns cinquanta anys, l'espai irrigat s'estenia uns centenars de metres més cap a ponent, seguint el recorregut de l'aigua. Aleshores, a les hectàrees esmentades, caldria afegir 29,6 ha més, situades a les partides de Sant Gervàs (ara San Garbas) i del

FIGURA 66
Mapa de l'espai hidràulic de Castelló Ceboller (o del Pont)

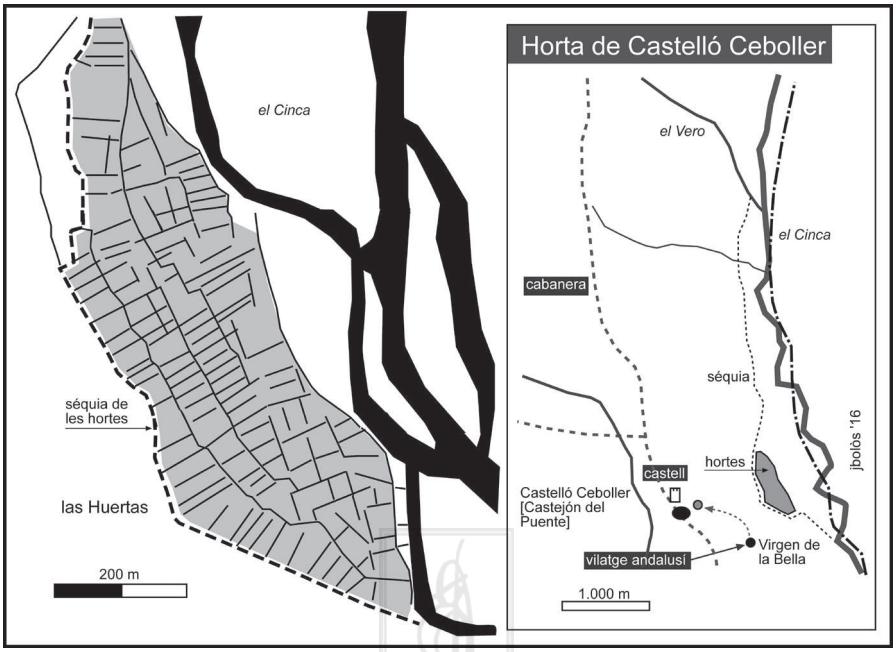

Mapa de l'horta del lloc de Castelló Ceboller (Castejón del Puente), indret situat a la riba dreta del Cinca. Hi veiem el recorregut de la séquia que permet regar aquesta horta i també hi ha representat el trasllat d'aquest lloc arran de la conquesta cristiana. Mapa: J. Bolòs.

Regal. Subratllem el fet que, a 1,5 km de la font, hi ha aquesta partida de terres encara ara anomenada el Regal, que, com hem assenyalat en parlar de les hortes situades al nord de Montsó, es pot relacionar amb el mot Real i, així doncs, amb el nom àrab *ar-Riyād*, 'els jardins'.[476] Això ens fa reafirmar el possible origen islàmic d'aquestes hortes i també ens duu a pensar en un espai irrigat altmedieval força més ampli que l'actual, semblant al que veiem en les fotografies aèries fetes a mitjan segle XX.

476. Amb relació al tema dels *reals* o *regals*, són molt interessants les apreciacions que fa Pierre Guichard. P. GUICHARD, *Al-Andalus frente a la conquista cristiana*, Universitat de València, València, 2001, pàg. 504-522.

Horta de Pomar. Per tal d'entendre millor les característiques dels espais irrigats que trobem al llarg del Cinca, hem de dir que a prop de Pomar, indret situat al sud de Congel, hi veiem diverses hortes. Hi havia —i hi ha— una horta extensa que s'estén cap al sud, entre Pomar i Estig, que segurament era d'època medieval, encara que molt probablement no és pas la més vella. Hem d'assenyalar que Pomar és situat immediatament damunt del riu Clamor, que aflueix al Cinca per la banda dreta (fig. 65). Al llarg dels darrers 1.000 m d'aquest curs d'aigua, abans d'afluir al Cinca, a les dues ribes, hi ha un conjunt de petites hortes, situades molt a prop de la població. A nivell d'hipòtesi de treball, podem pensar que aquests hortets poden ésser força vells i que, fins i tot, és possible que siguin anteriors a la data en què s'esdevingué la conquesta del rei aragonès. Possiblement no fou fins després de la colonització promoguda pels monarques, quan es van construir les grans séquies que permeteren de regar les hortes que s'estenen al llarg de la riba dreta del Cinca. És un aspecte que caldrà continuar estudiant; amb tot, sembla que aquest exemple tendeix a confirmar la valoració dels cursos d'aigua que aflueixen al Cinca, a banda i banda, amb relació als primers espais hidràulics creats al llarg de l'alta edat mitjana.

Horta de Castelló del Pont (o de Castelló Ceboller). Les característiques d'aquest poble ja van cridar l'atenció a Philippe Sénac quan va escriure el notable volum *La Frontière et les hommes (VIIIe-XIIe siècle)*. Presentava aquesta població com a exemple d'indret on hi hagué un trasllat del lloc habitat després de la conquesta feudal. Prop del poble actual (que és situat a tocar de la cabanera), a uns centenars de metres més cap a llevant, on hi ha l'ermita de la Verge de la Bella, hi havia un *hisn*, una fortificació andalusina, i un hàbitat també d'època islàmica.[477] Ara sobretot allò que ens interessa és l'espai irrigat que hi ha al nord-est d'aquest tossal on s'alçava el *hisn*. Té una superfície d'unes 80 ha. És format per petites parcel·les (com podem veure al mapa annex, fig. 65). La seva séquia agafa l'aigua uns 3 km més cap al nord, precisament al lloc on conflueix l'aigua del Vero amb el Cinca; és un curs d'aigua relativament poc cabalós, fàcil de desviar sense que calgui fer un gran assut (fig. 66). En aquest cas, és possible que

477. P. SÉNAC, *La Frontière et les hommes...,* mapa de la pàg. 496.

aquest sistema hidràulic ja existís abans de la conquesta cristiana. Tanmateix, només és una hipòtesi.

Abans de cloure aquest apartat, volem centrar l'atenció en un cas excepcional. És més una coma o fondal conreat que un espai irrigat. Amb tot, comprendre les seves característiques és important per tal d'aprofundir en el coneixement de moltes de les coses que hem vist fins ara. A més, en aquest cas, podem assegurar, sense cap mena de recança, que l'espai en forma de coma que trobem a Palou de Fonts fou treballat durant els segles de domini islàmic (i segurament també en un període anterior).

Palou (municipi de Fonts). A l'hora d'apropar-nos a aquest indret, el primer que podem pensar és en la relació que hi pot haver entre aquest lloc de Palou i els palaus o palols creats a l'alta edat mitjana que trobem pertot Catalunya (des del Rosselló, conquerit pels francs l'any 759, fins al Segrià, conquerit pels comtes de Barcelona i Urgell l'any 1149). Alguns historiadors creuen que aquests *palatia* (o *palatiola*) són una aportació de l'època andalusina; d'altres creiem que s'han de relacionar, en primer lloc, amb una institució pública altmedieval i que, per tant, ja existien quan els àrabs i els berbers arribaren a les terres europees. De fet, aquests palaus i palous podien ésser llocs dedicats al cobrament d'impostos, encara que potser és més probable que fossin simplement terres fiscals de les autoritats godes, concedides, després de l'any 713, als primers conqueridors islàmics. D'altra banda, ja hem esmentat la possibilitat que calgui relacionar aquest Palou amb el topònim *Palazuelo*, lloc donat, l'any 1089, per Pere I d'Aragó a Bernat Guifré i Guillem Pere (doc. 106), en un moment en què Estadella encara no era sota el seu domini. Fins i tot podem plantejar com a hipòtesi que *Palazuelo* fos el nom mossàrab que rebia aquest indret en època goda i sobretot islàmica i que fossin precisament Bernat Guifré, Guillem Pere i els altres catalanoparlants que el van ocupar i repoblar els que passessin a anomenar-lo Palol o Palou, que és el nom que ha arribat fins a l'actualitat.

Ara, però, allò que ens interessa és el paisatge que hi havia segurament als segles medievals, el qual creiem que arribà poc alterat fins a mitjan segle xx; per aquest motiu farem ús de les fotografies aèries fetes l'any 1946, quan encara no s'hi havien produït els canvis que hi ha hagut al llarg d'aquests darrers decennis (fig. 67). Cal assenyalat que Josep M. Martínez París ja va fer, l'any 2000, un

acurat estudi del terme de Fonts i també d'aquest indret de Palou, que ha ampliat l'any 2013.[478] Ara, creiem que és interessant fer-hi una nova aproximació a partir d'aquestes fotografies fetes a mitjan segle XX. Hi veiem, tot al llarg del fons de la petita vall per on ha de passar el barranc de les Planes, una llarga i estreta llenca de terra de conreu, característica de les comes conreades. Pel costat de la coma hi ha un camí. A banda i banda del fondal, hi havia peces de terra —orientades d'una manera transversal a la vall—, més o menys aterrassades. Hi veiem, per tant, dos tipus de terra de conreu de secà: la del fondal, l'allargat fons de la coma —ben diferenciada a les fotografies aèries—, i la dels vessants, zona més àrida, molt sovint amb feixes o bancals. Creiem que aquest espai, aquesta petita vall, era un territori ja conreat a l'alta edat mitjana. Molt probablement, aquesta valleta es degué ocupar i rompre almenys cap als segles VI o VII; va ésser treballada als segles VIII-X, i continuà essent conreada després de la conquesta feudal, vers l'any 1089, fins a l'actualitat. Per tant, més que considerar aquest paisatge com a andalusí, hem de considerar-lo com a altmedieval, treballat i habitat tant abans com després de l'any 713 (per posar una data a l'arribada dels exèrcits àrabs i berbers al territori de Lleida). I, de fet, segurament és tan vell com el de moltes de les comes que hem comentat més amunt, en parlar de la forma dels espais conreats.

Apropar-nos a Fonts ens condueix irremeiablement a parlar de la conducció subterrània que des de molt a prop d'aquesta vall de Palou (a l'Ull de la Font) porta l'aigua fins a la població. Aquesta canalització, després de recórrer uns 4,2 km per sota terra, permet que el poble disposi d'aigua i que sigui possible regar uns petits horts que hi havia —i que en part hi ha— sota les cases de Fonts. De fet, és una realitat semblant a la que trobem en alguns altres llocs habitats d'aquestes comarques. Cal dir, amb tot, que, d'acord amb l'estudi publicat l'any 2013 per Martínez París, aquesta mina ha d'ésser de la fi de l'edat mitjana. Això no obstant, és sorprenent que ja al segle XI aquest lloc rebés el nom de Fonts (Fontes, doc. 96, any 1085) i que, com veurem més endavant, des de la més remota edat mitjana fos un

478. J. M. MARTÍNEZ PARÍS, "L'aigua que flueix...", pàgs. 331-335. Després, l'any 2013, ha publicat tot un llibre dedicat a estudiar la població de Fonts (ara Fonz): J. M. MARTÍNEZ PARÍS, *Historia de Fonz de los orígenes al siglo xx*, Centro de Estudios de Monzón y Cinca Medio – Instituto de Estudios Altoaragoneses, Montsó, 2013.

lloc central (fig. 73); estem temptats a pensar que o bé hi havia unes fonts naturals a l'alta edat mitjana o bé, més aviat, que ja hi havia alguna mena de canalització que des de lluny permetia que l'aigua fluís fins a les fonts del poble, precedent de la que fou feta l'any 1567.

Figura 67

Mapa de la vall de Palou (municipi de Fonts)

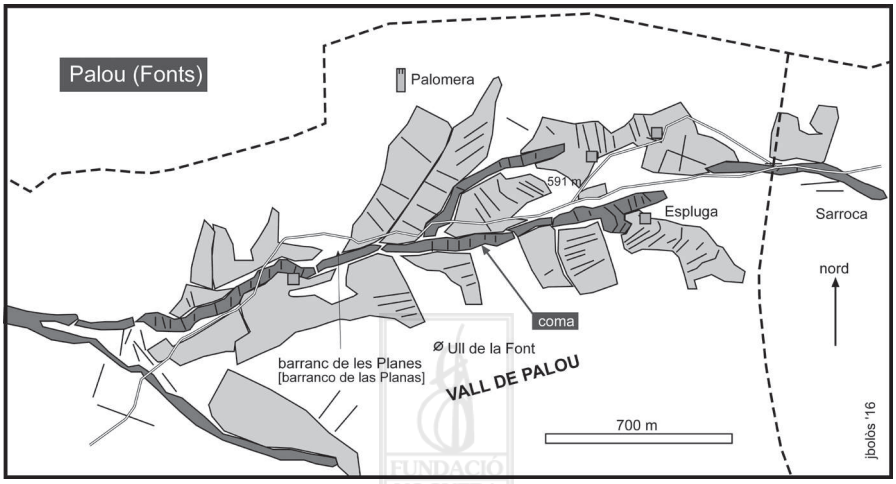

Mapa de la vall de Palou, al terme municipal de Fonts, a la riba esquerra del Cinca. En aquest territori, molt probablement treballat durant tota l'alta edat mitjana, hi veiem una coma que s'estén al llarg de tot el fons de la vall. Mapa: J. Bolòs.

El poblament en l'època andalusina

Hem cregut adequat, per tal d'introduir-nos en el tema del paisatge andalusí, començar a parlar dels espais irrigats o conreats, abans de centrar l'atenció en el poblament, tot i que som conscients que sense la gent no hi hauria hagut terres treballades. D'altra banda, en parlar de les terres regades ja ens hem apropat a alguns llocs habitats: Montsó, Estada, Estadella, Ripoll, Congel, Pomar, Castelló del Pont, Xalamera, Fonts, etc. A continuació, estudiarem diverses formes de poblament. En el territori de l'antic bisbat de Roda (i Barbastre) trobem exemples d'almúnies i de

rafals, situats en terra de regadiu o en terra de secà. De vegades, algunes d'aquestes almúnies podien tenir una torre. També hi ha exemples de poblacions construïdes al costat d'un castell, com hem vist en el cas d'Estada o de Castelló del Pont. Finalment, centrarem l'atenció en les ciutats o viles importants, com Barbastre i Montsó, a les quals ja ens hem aproximat més amunt, en parlar del procés de conquesta, i de les quals intentarem reconstruir l'urbanisme (ni que sigui d'una manera aproximada). Ens acostarem a tots aquests llocs habitats fent ús d'allò que diuen els documents escrits (fets després de la conquesta cristiana) i també, d'una manera regressiva, a partir del que ha arribat fins a nosaltres (i que encara podem veure, per exemple, en els mapes i els ortofotomapes contemporanis).

Les almúnies

Mentre que en altres territoris la documentació sobretot parla d'alqueries, a la rodalia de la ciutat de Lleida sobretot s'esmenten almúnies. Aquest fet inicialment va sorprendre molt. Xavier Eritja, ja fa anys, intentava descobrir com podien ésser aquestes almúnies que eren mencionades a la documentació lleidatana.[479] Eren anys en què amb prou feines es començava a sortir de la foscor, pel que fa al coneixement dels segles musulmans. L'any 2000, Philippe Sénac, quan analitzà detingudament el tema de les almúnies al llibre *La Frontière et les hommes*, partí de la definició del diccionari que ens diu que podien ésser un hort, una explotació agrària o un llogaret, un vilar. Després, estudià tot allò que diuen els documents escrits, sobretot cristians. N'hi ha molts. Assenyalava, a més, cosa que creiem que és molt important —i que amb prudència ja va proposar Eritja fa anys—, que, en aquestes terres que se situen al voltant de la conca del Cinca i del Segre, l'element clànic hi fou poc important. Com diu Sénac: "L'associació en més de la meitat dels casos del mot almúnia a un nom de persona indica d'una manera clara que eren uns dominis privats, d'origen probablement recent, i que no eren pas pobles que apleguessin diversos petits propietaris."[480] Com s'ha assenyalat,

479. Xavier ERITJA, *De l'*almunia *a la* turris*: organització de l'espai a la regió de Lleida (segles XI-XIII)*, Universitat de Lleida, Lleida, 1998, pàgs. 26-30 i 42-44.

480. P. SÉNAC, *La Frontière et les hommes*..., pàg. 255.

moltes d'aquestes almúnies se situaven prop de les ciutats i eren tingudes per homes rics d'aquests nuclis urbans.[481] De fet, veiem que els possessors d'almúnies alhora solien tenir cases en una ciutat propera (com Montsó, Barbastre, Balaguer o Lleida) o bé en una població important fortificada amb un *hisn* (com s'esdevé per exemple en el cas de Tamarit de Llitera, amb relació al possessor de l'almúnia d'Iben Alfaquí).[482]

En altres ciutats situades a ponent del bisbat de Roda, hauríem trobat realitats semblants. Encara que faci referència a un lloc ubicat fora de la zona estudiada en aquest volum, és interessant que ens aturem un moment en un document fet vers l'any 1098, amb relació a una almúnia situada uns 13 km al nord de la ciutat d'Osca.[483] Recordem que l'any 1096, s'havia produït la conquesta d'Osca per part de Pere I. Uns anys més tard, aquest monarca donà al bisbe Pere d'Osca "illa almunia que dicitur Septimo, que est desubtus Sabaies, inter illa turre de Aquilare et Arescuasse, cum sua aecclesia et suo molino, qui est ibi denante, et cum suos terminos quos ego illi terminavi ante illo episcopo et ante meos homines, de vallato ad vallato". Aquest document ens fa pensar en moltes coses: un lligam amb el passat anterior a l'etapa andalusina (potser *Septimo* prové d'un topònim creat en època romana), que hi hagi un molí (que podem relacionar amb una explotació bladera), que inclogui una església (potser feta després de la conquesta?) i, sobretot, que tingui uns límits, que en aquest cas coincideixen amb uns accidents topogràfics, dos cursos d'aigua. De fet, sembla que en aquest lloc hi hagué una evident continuïtat entre abans i després de la conquesta feudal,

481. Pel que fa a la relació entre la ciutat i l'entorn periurbà: P. GUICHARD, *Al-Andalus frente a la conquista cristiana*, Universitat de València, València, 2001, pàgs. 369-402.

482. Lagardère assenyala, per exemple, que "cette structure domaniale n'existait pas en Andalus et y sera introduite par les Omeyyades de Damas à qui cette structure était familière". V. LAGARDÈRE, *Campagnes et paysans d'Al-Andalus (VIIIe-XVe s.)*, Edtions Maisonneuve et Larose, París, 1993, pàg. 53. Amb relació al tema de les almúnies, vegeu també: pàgs. 51-58.

483. A. DURAN, *Colección diplomática...*, doc. 73, pàg. 102. Duran el data el setembre de l'any 1098. Curiosament, el document només diu que fou escrit "in illo anno quo fuit preso Chalasanc". No pot ésser, però, de l'any 1103 (quan caigué de fet el castell de Calassanç) atès que aleshores el bisbat d'Osca ja era governat per Esteve (i no pel bisbe Pere, que és el que rep aquesta donació). Segurament, l'any 1098 començà el setge d'aquest poble de la Llitera.

atès que fins aquell moment aquesta almúnia havia estat en mans d'un jueu anomenat Zavaixorda ("sicut Zavaxorda tenuit illa usque in hac hora"). Com hem dit, aquest indret correspon a un lloc situat entre Sabayés i Arascués, al nord de la ciutat d'Osca i al sud de Nueno.[484]

Tornem al bisbat de Roda i Barbastre. Certament, a partir de la documentació, un aspecte que queda clar és que les almúnies tenien un terme que en depenia, que podia ésser de terra irrigada o bé ésser una terra de secà. Hi ha un document molt interessant, de l'any 1102, que ens recorda l'existència d'un terme ben definit. S'hi diu que Pere I donà al monestir de Sant Victorià d'Assan "una almunia in campo de Litera, subtus ipso molare, illa almunia de Abin Feldal, cum toto suo termino".[485] Fins i tot s'especifica que s'han de mantenir "totas ipsas terras quas, ad ipso die quod castrum Montson captum fuit a christianis, erat ipsa almunia tenente". Esmentem el fet que, en aquest cas, amb relació a aquesta explotació agrícola de la Llitera, també hi havia un molí. Tot seguit s'esmenta en aquest document una altra almúnia, situada al terme de Montsó: "ad ipsas Iesas, illa almunia de Lueu, cum toto suo termino ab integro, sicut erat tenente in die quando dedit Deus Montson ad christianos".[486] El lloc de la Gessa encara ara es pot trobar als mapes.[487] I, al final, "medietate de ipsa almunia de Iben Gamar et de totos suos terminos et de totas suas terras"; aquesta almúnia era cap a la població d'Estada. En el mateix document s'hi diu "et tota tercia parte de ipsas vineas de Almanara que sunt prope de ipsa almunia" d'Ibn Gamar.[488] Així doncs, les almúnies

484. S'ha proposat que en aquest indret hi hagué un monestir en època visigòtica: San Pedro de Séptimo.

485. A. UBIETO, *Colección diplomática de Pedro I...*, doc. 107, pàg. 360.

486. A. J. MARTÍN DUQUE, *Colección diplomática del monasterio de San Victorián...*, doc. 135, pàg. 154. Ubieto transcrivia "illa almunia de Lacu". En un altre document es fa esment de l'almúnia de Leu.

487. Amb tot, mentre la Gessa és molt cap a l'oest, aquest indret de l'almúnia de Leu sembla que era més a l'est, al costat del camí que unia Montsó i Sanui. Hi ha també altres indrets anomenats Gessa, per exemple a l'oest del riu Cinca.

488. En un document una mica posterior, de l'any 1102, de donació per part de Pere I d'Aragó a Sant Victorià d'Assan, amb relació a aquesta almúnia, es diu: "una almunia in termino de Montson, ad ipsas Iessas, illa almunia de Leu, cum totis suis terminis ab integro, circumdata et terminata ita: in primis, a parte orientis, per illa via que venit de Montson et pergit ad Asannue [Sanui] et exit a Fonte Amara et venit ad collum de Mata ad illo Alcantarre, a parte aquilonis partitur cum termino de Azannue, per illa serra, a parte occidentis descendit per illa serra et illa via que pergit ad almunia de capella regis, a parte meridiana terminatur per illa via que exit

eren una explotació, eren un lloc habitat i, com hem documentat en tots aquests exemples, tenien alhora un terme ben delimitat.

Quan ens plantegem saber com eren aquestes almúnies i sobretot quines eren les característiques de llur terme, encara hem de recórrer als estudis de Xavier Eritja qui, amb una gran intuïció, va assenyalar l'existència de dos grans tipus d'almúnies: les de regadiu i les de secà, les situades al costat d'una séquia i les que eren a prop d'una carrerada, d'un camí de bestiar.[489] De fet, tal com deia l'any 1998, els principals fonaments econòmics de les comunitats que hi vivien eren la producció agrícola i allò que es podia treure dels animals que hi pasturaven. Actualment, creiem que podem anar més enllà a l'hora de definir-ne les característiques. Després de fer un estudi de diversos casos, hem arribat a la conclusió que en aquestes almúnies de secà, a part del bestiar, hi tenien també molta importància les terres bladeres i no irrigades, molt sovint però situades al llarg d'una coma o fondalada amb uns sòls força productius.[490] Comencem per aquestes almúnies no irrigades, que curiosament sembla com si fossin les més nombroses. Els documents que publiquem a continuació ens en diuen moltes coses.

Les almúnies i les explotacions de secà

A les terres meridionals del bisbat de Roda, hi havia moltes almúnies de secà, moltes més de les que hauríem pogut pensar d'entrada. Philippe Sénac se sorprèn que un dels primers documents cristians en què surt la paraula *almúnia* faci referència precisament a l'almúnia de Segarra (o Segarres), al territori del castell de Falç (actualment als municipis de Lasquarri i de Tolba). Certament, en aquesta almúnia no hi havia cap espai irrigat important; tanma-

---

de almunia regis, subtus illa spelunca et venit ad illa via que egreditur de Montson". A més, també dona "unas casas in villa Montson, in ipso poiolo super Sancto Stephano, et una vinea in caput de Orta, ad ipsa Alcantarella". A. J. MARTÍN DUQUE, *Colección diplomàtica del monasterio de San Victorián...*, doc. 136, pàg. 156-157.

489. Xavier ERITJA, *De l'*almunia *a la* turris*: organització de l'espai a la regió de Lleida (segles XI-XIII)*, Espai-Temps 35, Universitat de Lleida, Lleida, 1998.

490. Amb relació a l'extrem meridional de Portugal, a l'Algarbe, es pot afirmar "in this region the production regime was one of extensive agro-pastoralism rather than the intensive irrigation agriculture characteristic of the coastal region of eastern Spain and the Guadalquivir valley". J. L. BOONE, *Lost Civilization...*, pàg. 117. Pel que fa a gran part del territori andalusí estudiat en aquest volum, segurament podríem fer la mateixa afirmació.

teix, possiblement hi passava pel costat una carrerada i, a més, al seu terme hauríem trobat unes dotzenes d'hectàrees de terres de secà, que podien ésser conreades. De fet, com veurem tot seguit, aproximar-nos a l'almúnia de Segarra és descobrir un lloc amb una història de dos mil anys.

L'almúnia de Segarra (o de Segarres). En un document pretesament fet l'any 1080 (doc. 75) es fa esment que un home anomenat Gonsald havia adquirit del rei Pere I d'Aragó l'almúnia de Segarra (ara de Segarres), amb totes les seves pertinences. També s'hi menciona que Berenguer Ramon de Ciscar havia pres per la força la quarta part de l'almúnia a l'esmentat Gonsald (i que després la va empenyorar per trenta sous); no sabem pas si aquest és l'origen de la divisió entre Segarres Altes (l'antiga Segarra d'Amunt) i Segarres Baixes (en època medieval Segarra d'Avall). Aquesta és la primera menció evident d'aquesta almúnia situada lluny de les terres més planes i —de vegades— ben irrigades del territori meridional del bisbat de Roda. Cal assenyalar ja ara que aquest document de Tolba ha estat considerat com un fals per la major part dels historiadors; amb tot, també cal reconèixer que aquesta notícia no ho sembla pas, de falsa. Fins i tot s'hi fa esment del tenidor del castell de Falç (o "amirat"), anomenat Pere Guillem, que feu de fidejussor. Més tard, sortosament, hi ha un nou esment d'aquest lloc de Segarra (ara anomenat Segarres). Segons un document de l'any 1100 (doc. 159), el monarca Pere I d'Aragó va donar a l'església de Santa Maria de Tolba l'almúnia de Segarra (o Segarres Altes), situada al terme de Falç ("illam almuniam de Saharr<a>"). Tanmateix, amb relació a aquest indret potser hi ha, encara, un document més vell. Ramir I d'Aragó sembla que, entre els anys 1048 (o 1049) i 1052, havia donat al monestir de Sant Victorià d'Assan dos homes, anomenats Galí i Unifred, que vivien precisament a la vila de Falç ("in villa de Falces").[491] En la donació reial, el monarca concedí la llibertat als esmentats homes i la possibilitat d'eixamplar els drets que tenien "in Sagassa vel in Benabar"; gairebé segur que aquest indret de Sagassa era en realitat el lloc de Segarra (o Segarres), situat al costat de la població de Benavarri.

491. A. J. MARTÍN DUQUE, *Colección diplomática del monasterio de San Victorián...*, doc. 25, pàgs. 43-44.

FIGURA 68
Mapa de Segarres (municipis de Tolba i de Lasquarri)

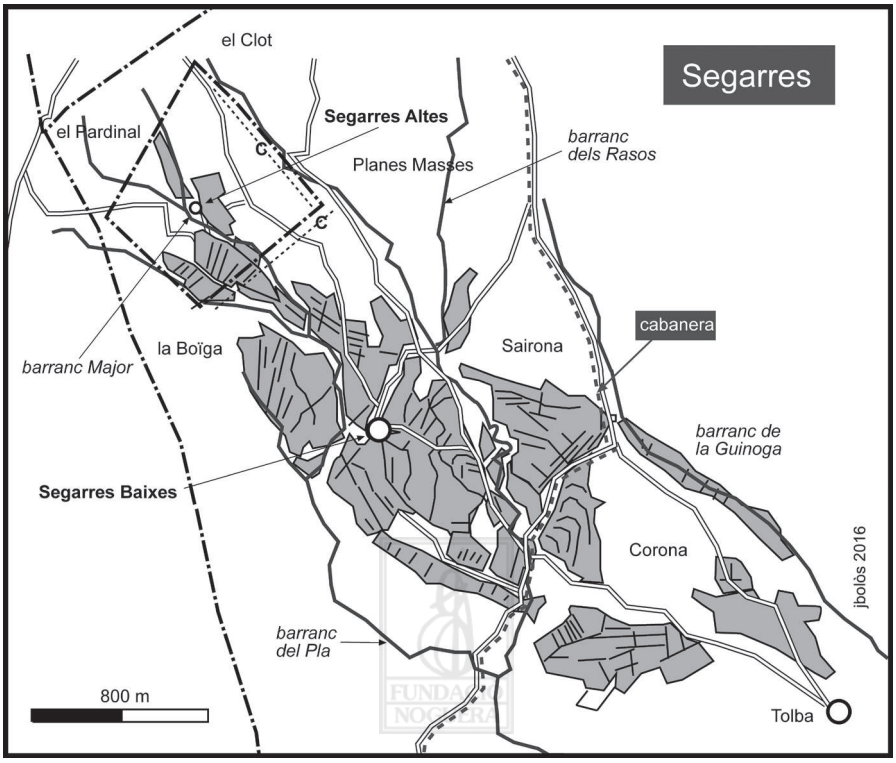

Mapa del territori de Segarres, format per Segarres Baixes (la Segarra d'Avall), que depèn del terme de Tolba, i per Segarres Altes (la Segarra d'Amunt), enclavament que pertany al terme de Lasquarri. És un terreny bàsicament de secà, un lloc travessat per una cabanera i una contrada amb fortes pervivències premedievals, que fins i tot han quedat fossilitzades en alguns límits municipals. Mapa: J. Bolòs.

Segarres, com permet d'intuir el nom, actualment és un lloc doble (fig. 68). Hi ha un poble de Segarres Baixes i unes cases de Segarres Altes. Mentre que la població de baix forma part del municipi de Tolba, Segarres Altes (la vella Segarra d'Amunt) és un enclavament que pertany al municipi de Lasquarri.[492] Totes les terres

492. Al volum anomenat *Arxiu de Ribagorça* (ACL, P1_M3_P1_C04, f. 265v-266r) es fa esment del lloc de: "Segarra de Amont". Arran de respondre un qüestionari del comte de Ribagorça, s'hi diu: "Responen que el loch és del artiaqua de Ribagorça,

de Segarres són bàsicament de secà. Són terrenys plans, solcats per alguns torrents o cursos d'aigua. No és pas un espai irrigat. Amb relació a aquest indret ens agradaria de destacar bàsicament dos aspectes. En primer lloc, el fet que, si fa no fa, a 1 km a l'est del nucli de Segarres Baixes passa una cabanera o via de bestiar. És una coincidència important. Evidentment, és difícil d'assegurar que aquesta via pecuària ja existís al segle X o al segle XI, quan aquest indret era un lloc de frontera, en mans de musulmans o de cristians. Un altre aspecte que també volem comentar i que creiem que és important és que alguns dels camins i alguns dels camps actuals tenen la mateixa orientació que parcel·lacions d'època romana, en concret que la centuriació *Ilerda* A (així, el camí que des de Segarres Baixes va cap al nord-oest). Possiblement és una casualitat, però cal tenir-ho present. Si no fos casual, això ens permetria de suposar una antiguitat encara més gran pel que fa a l'organització i l'explotació d'aquest indret. Podem arribar a pensar en una explotació d'època romana, aprofitada certament en època visigoda i utilitzada lògicament durant els segles en què aquestes terres van pertànyer a Al-Andalus i, evidentment, ocupada després de la conquesta dels senyors cristians. Una llarga història que, en aquest cas, podem proposar amb força certesa (i que segurament també trobaríem reflectida en el paisatge i els documents d'altres indrets). A més, per acabar-ho de reblar, cal tenir present que el nom Segarra (o Segarres) potser és preromà.[493]

Tanmateix, no ho podem pas deixar en aquest punt, perquè allò que sembla que fou donat a l'església de Tolba i, indirectament, a la seu de Roda foren les actualment anomenades Segarres Altes (que pertanyen al municipi de Lasquarri). En aquest cas, hi ha també una coincidència molt gran amb relació als límits d'aquest enclavament, que ens duu així mateix a l'època romana. Cal subratllar el fet que els costats sud-est i nord-est d'aquest

---

però que el senyor compte ha, en lo dit loch, host e cabalgada e morabatí, homecidis per mig. Ítem més, pagan V s[ous] de paceria. Y la juridicion criminal és del senyor compte y és juge de las appellacions él e sos officiales [...]. Ítem, digueren que en el dit loch y està IIII fochs." Aquest text fou escrit al segle XV.

493. J. COROMINES, *Onomasticon Cataloniae...*, vol. VII, pàgs. 76-77. D'altra banda, crec que tampoc podem rebutjar la possibilitat que sigui un nom àrab. En aquesta llengua hi ha algunes paraules amb les quals es podria relacionar aquest nom, com *ṣaḥar* (o *suḥrah*), lloc amb la terra de color de pols vermellosa, o bé *ṣakhar,* indret pedregós. Nigel GROOM, *A Dictionary of Arabic Topography and Placesnames. Transliterated Arabic-English with an Arabic glossary,* Librairie du Liban – Longman, Beirut, 1983, pàgs. 251, 254 i 279.

enclavament —molt sorprenent, per cert— segueixen exactament la mateixa orientació que la centuriació *Ilerda* C. Ho podem assegurar, encara que ens sigui difícil de trobar-ne una justificació (ben cert, en aquest cas i en molts d'altres de semblants).

Com hem vist en un apartat precedent, encara hi havia altres almúnies en aquestes terres centrals del bisbat de Roda. L'any 1085 (doc. 96), s'esmenta, per exemple, "illam almuniam quam habeo in termino de Benavarre, cum omnibus terminis et pertinentiis" (era aquesta de Segarres?) o bé, en una data propera a l'any 1099 (doc. 151), es menciona "illa almunia de Barasona, cum suo alode". En aquest sector, a més, també hi havia l'almúnia del puig de Suiran ("almuniam de Puio Suiarano, que est sita infra terminos de Chastro et de Capella et de Gradibus"), esmentada l'any 1117 (doc. 232).

FIGURA 69
Mapa de les almúnies de Saravalla i de la Moça (terme de Montsó)

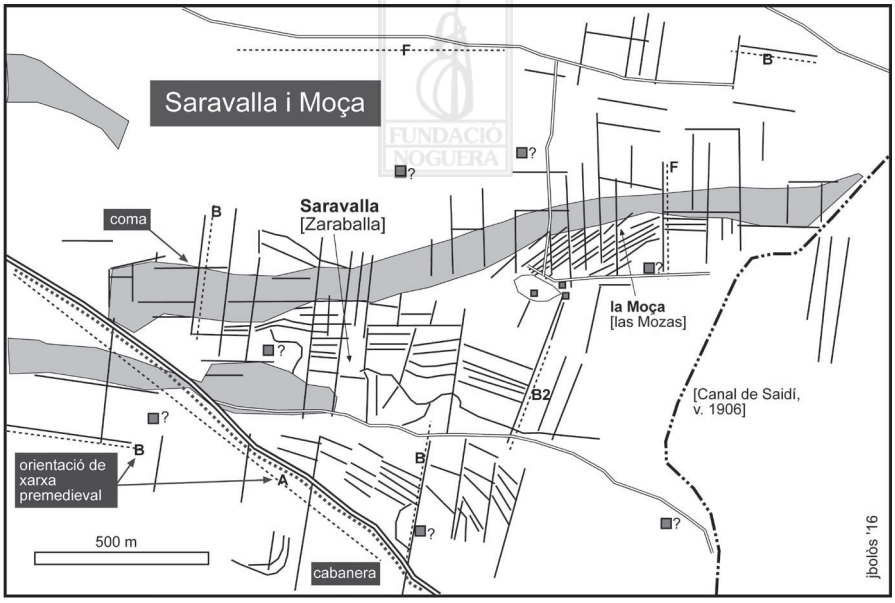

Mapa de les terres de Saravalla i de la Moça. Aquest indret ja és documentat al segle XI o a la primera meitat del segle XII. Ja era habitat en època andalusina i segurament també abans de l'any 713. Hi veiem testimonis de parcel·lacions premedievals, unes comes fossilitzades en el paisatge contemporani i un camí de bestiar (que coincideix amb una via important orientada segons *Ilerda* A). Mapa: J. Bolòs.

És difícil d'assegurar gaire cosa sobre la superfície de les terres que depenien d'aquestes almúnies. Devien tenir unes mides molt diverses, en funció de llurs característiques. Lògicament, les mides de les de secà eren més grans que les que eren situades en terres de regadiu, que veurem més endavant. A parer de Philippe Sénac, n'hi podia haver algunes que tinguessin fins i tot diverses desenes de quilòmetres quadrats; a llur costat, ben segur que n'hi havia algunes altres de molt més petites.[494] De fet, la possessió de Segarres Altes tenia una superfície d'unes 83 ha.

Segarres Altes (o la Segarra d'Amunt) no fou pas un cas únic; com ja hem dit, no és pas l'única almúnia de secà esmentada als documents que publiquem. De fet, com veurem, gairebé sembla que sigui més normal trobar almúnies de secà que no pas almúnies edificades en terres irrigades. Ara no comentarem l'exemple de Solibernat (al terme de Torres de Segre), que Xavier Eritja presentà com a model d'almúnia de secà, i que ha estat excavada acuradament, fet que ha permès de saber les característiques dels edificis que hi havia.[495] Tanmateix, sí que creiem que és molt interessant parlar àmpliament de dos exemples mencionats als documents que editem a continuació. Un d'ells és el de l'almúnia de Saravalla (Montsó).

Saravalla. Al sud-est de Montsó descobrim encara en la toponímia actual l'esment d'aquest topònim (Zaraballa), que ja es menciona en un document de l'any 1101 (doc. 165; "illa almunia que dicitur Saravalla"). Aquesta almúnia fou donada pel rei Pere I d'Aragó a Sant Vicenç de Roda. Ha de correspondre a una almúnia ja esmentada l'any 1089 (doc. 105), encara que aleshores rebia el nom d'*almunia de Sarrual* (o potser, més aviat, de *Sarrval* o de *Saraval*). Actualment, el parcel·lari hi ha estat molt alterat. Volem destacar, amb tot, alguns aspectes fonamentals, que en part podem conèixer gràcies a la consulta de les fotografies aèries fetes l'any 1956. Aquesta almúnia de Saravalla potser era situada en un lloc una mica elevat (segurament al cim o al costat d'un tossal de 351 m d'altitud que hi ha en aquesta partida de terra) i

494. P. SÉNAC, *La Frontière et les hommes...*, pàg. 255.

495. Xavier ERITJA, *De l'*almunia *a la* turris*: organització de l'espai a la regió de Lleida (segles XI-XIII)*, Universitat de Lleida, Lleida, 1998, pàgs. 29-30; J. ROVIRA-À. CASANOVAS-J. R. GONZÁLEZ-J. I. RODRÍGUEZ, "Solibernat (Lleida). Un asentamiento rural islámico con finalidades militares de la primera mitad del siglo XII", *Archéologie Islamique*, núm. 7, 1997, pàgs. 93-110.

era a prop d'una via important i també d'una cabanera. Per tant, segurament, una de les bases de l'economia de la gent que hi vivia era la ramaderia. A més, creiem que podem afirmar que la subsistència de les famílies que tenien llurs cases en aquesta almúnia es fonamentava sobretot en allò que obtenien dels conreus de secà que hi hauríem trobat.

Les fotografies aèries, fetes uns seixanta anys enrere, permeten de veure en aquest lloc diverses realitats molt interessants (fig. 69). En tota aquesta partida de Saravalla hi ha un gran nombre de límits que tenen la mateixa orientació que les parcel·lacions romanes *Ilerda* B i potser *Ilerda* F. A més, al sud del petit tossal on hi podia haver aquesta almúnia, hi passa un camí orientat —segurament no d'una manera fortuïta— segons *Ilerda* B. No tot plegat són només casualitats. Per aquest motiu, hem de concloure que ja hi hagué un aprofitament agrícola d'aquest indret al llarg de tot el primer mil·lenni (i després al llarg dels segles següents). A més, hi ha un element (fins i tot difícil de veure en les fotografies aèries de l'any 1956) que creiem que és fonamental a l'hora d'entendre l'economia d'aquesta gent: és el record fossilitzat d'una coma que anava d'est a oest i que passava pel nord del tossal on segurament hi havia l'almúnia de Saravalla. D'acord amb allò que hi podem veure, ara té una longitud d'uns 2 km; s'esdevina la seva existència des del canal de Saidí (a l'est) fins a la carretera N-240 (a l'oest). No és pas l'única coma que descobrim en aquesta plana; més cap al sud, com podem veure al mapa annex (fig. 69), n'hi havia una altra i, una mica més cap al nord, encara una altra. Tot plegat ens mostra la importància que hi tenien els conreus de secà, segurament bladers.[496] Alhora, tot això és un testimoni palès de l'aprofitament continuat d'aquest lloc al llarg d'almenys dos mil anys. En aproximar-nos a aquesta explotació, hem de concloure que, de la mateixa manera que Saravalla té una llarga història després de l'època musulmana, també tenia una història de molts segles abans dels anys de domini andalusí. I, certament, aquest cas no és pas una excepció amb relació a allò que hauríem

496. No sabem pas si correspon al lloc de Saravel, esmentat en una donació feta per Pere I d'Aragó al monestir de Sant Victorià: "in ipsos montes de Saravel et in ipsos montes de Salinas talgent ibi tota sua fustamen et cercellos et omnia que opus abent" per a l'abadia. Certament, aquest indret era un lloc on en aquell moment hi havia un bosc notable. A. J. MARTÍN DUQUE, *Colección diplomática del monasterio de San Victorián...*, doc. 136, pàg. 157.

trobat en aquestes terres del Cinca Mitjà i de la Llitera, ans més aviat n'és una mostra.

La Moça. Molt a prop d'aquest indret de Saravalla, cap al nord-est, trobem un altre topònim molt interessant (fig. 69). Actualment, els mapes fan esment d'un lloc dit Las Mozas. Creiem que cal relacionar aquest lloc amb l'almúnia de la Moça, documentada entre els anys 1136 i 1150 ("illa almunia que dicitur Moza" o "illa turre de illa Moza").[497] Allò que hauríem trobat, fa uns seixanta anys, en aquest indret és molt semblant al que hauríem trobat a la propera almúnia de Saravalla. En un extrem de la partida de la Moça (que evidentment deu provenir del nom àrab Mussa), hi ha un lloc elevat (fig 69). Al sud i al nord d'aquesta partida de terra hi ha sengles camins vells (a part de la via que unia Lleida i Montsó). Era una terra de secà. L'espai que podia dependre d'aquesta torre o almúnia encara és solcat per uns marges que tenen exactament la mateixa orientació que la parcel·lació romana *Ilerda* F. Al nord de l'indret on hi podia haver l'almúnia, s'estenia també la mateixa coma que trobem al nord de Saravalla. A més, en aquest cas, allò que ens diu la documentació escrita és molt notable, atès que ens confirma que es tractava d'una torre i que, per tant, hi era important l'aspecte defensiu. Alhora, s'hi assenyala que era envoltada no sols per un camí, sinó també per les almúnies que eren de Sant Vicenç de Roda i de Santa Maria d'Alaó. La descripció d'aquesta almúnia és excepcional. Hi podem descobrir una explotació agroramadera, que en part ha restat fossilitzada fins a l'actualitat. I cal ésser conscients, com hem subratllat més amunt, que ben segur que hauríem trobat, al segle XI, unes quantes dotzenes d'almúnies més com la Moça i com Saravalla (com demostra prou bé el document en què s'esmenten les que hi havia al terme de Montsó, doc. 105). Adonem-nos que en el paisatge d'aquests dos indrets descobrim testimonis potents de

497. Aquesta almúnia pertanyia a Sant Joan de la Penya. El resum del document conservat al *Libro Gótico* (foli 78r) diu així: "Memoria de illa retinenza que fecit domnus Iohannes, abbas, in illa almunia que dicitur Moza, ultra Monzon, pertinentem ad Sanctum Iohannem. Retinuit sibi illa canna de illa turre de la Moza, cum illo corral denante, et cum duabus zeis que sunt ad illa calze de illa turre, ex meridiana parte, et illa quatra de valle Lerita, subtus illo camino, et abet ad aquilonem almunia de Rota, et a septentrione almunia de Sancta Maria de Alaon, et ad oriente caminum de Lerita. Sicuti istas <a>frontaciones includunt, totum sibi retinuit ad opus Sancti Iohannis." Aquest document fou datat entre els anys 1136 i 1150, i fou publicat per José M. LACARRA, *Documentos para el estudio de la reconquista y repoblación del valle del Ebro*, Anubar ediciones, Saragossa, 1082, doc. 272, pàg. 274.

l'època romana, notables restes que ens duen potser als primers segles medievals (les comes), documents que ens parlen d'almúnies islàmiques i també d'unes explotacions que existien després de la conquesta feudal, que, amb més o menys canvis, han arribat fins a l'actualitat. Totes les traces que veiem en el paisatge d'aquests dos llocs ens duen a un o bé a diversos períodes històrics dels darrers dos mil anys. Com deia W. G. Hoskins fa seixanta anys, el paisatge és un document molt important per a conèixer la història dels llocs!

Galafón. Abans de parlar de la problemàtica de les almúnies de regadiu, volem fer esment del testimoni d'un domini territorial que segurament té l'origen en l'època islàmica i que és possible que tingués una certa continuïtat després de la conquesta cristiana. Unes circumstàncies excepcionals han fet possible que coneguem aquesta continuïtat al llarg dels segles. Ens aproparem a les terres del musulmà Galefon. A l'extrem meridional del terme municipal de Barbastre hi ha una partida molt àmplia anomenada Galafón, situada al nord-oest del poble de Castelló Ceboller o del Pont (ara Castejón del Puente) i al nord-est del terme d'Ilche. Cal recordar que en un document fet l'any 1098 (doc. 146), el monarca Pere I d'Aragó va fer lliurament a l'església de Santa Maria de Montsó de la vila i del castell de Congel. S'especificava al document que no hi quedava inclòs tot allò que ja havia donat a Galefon, que era un sarraí. Cal suposar que era una mena de terratinent musulmà que havia col·laborat amb ell, en el moment de la conquesta de la comarca de Montsó, pel qual motiu potser li havia deixat mantenir una part dels dominis que tenia abans de l'ocupació reial d'aquest territori del Cinca Mitjà.

Curiosament, el nom d'aquest home ha restat fossilitzat fins a l'actualitat en el topònim que duu una gran partida de terra (fig. 70). Ara aquestes terres són travessades pel canal de Selgua (que és modern) i per un braçal d'aquest canal que va cap al nord-est (i que desguassa a la Vallpregona o *Valpregona*). Segurament, però, aquesta contrada de Galafón, al llarg de l'edat mitjana, era majoritàriament una terra de secà. Després del que hem vist a Segarres o a Saravalla, no ens ha de sorprendre que, a l'oest d'aquesta partida de Galafón, passi un camí de bestiar que ve del poble de Permisán —situat més cap al sud— i que se'n va cap al nord, cap a Barbastre. I que, a llevant de Galafón, hi hagi una altra cabanera que també segueix una orientació de sud a nord, paral·lela al curs

del Cinca. A més, aquestes dues vies es poden comunicar entre elles per una tercera cabanera que passa precisament pel bell mig d'aquesta partida de Galafón. No creiem pas que tot això sigui casual. Podem anar més enllà en la nostra recerca i assenyalar que aquesta carrerada transversal correspon de fet a un camí vell que té exactament la mateixa orientació que la centuriació *Ilerda* A, i que, per tant, és una via creada plausiblement abans de l'edat mitjana. Segurament, com en el cas de Segarres (de Saravalla, de Castre o de molts altres indrets), hi descobrim un paisatge que només s'entén si l'estudiem en la llarga durada: un espai de secà treballat i organitzat en època romana, un possible domini o espai pobletà (d'un o d'uns vilars o almúnies) d'època visigoda i islàmica, i un espai dominical que perdurà després de la conquesta cristiana. Els estudis d'arqueologia del paisatge permeten descobrir la història del territori encara que hi hagi pocs documents escrits i sense haver-hi de fer excavacions intensives.

Tot això és confirmat per algunes altres coincidències que podem descobrir si ens fixem en el parcel·lari que reflecteixen les fotografies aèries fetes l'any 1956. D'una manera simplificada, podem dir que hi veiem tres grans sectors a Galafón. Un sector oriental, a la partida de La Cuadra, on hi ha restes d'una parcel·lació que s'orienta d'acord amb *Ilerda* F. Per contra, en tota la zona central d'aquest territori que estudiem, a La Paúl i a Galafón, predominaven, l'any 1956, els límits de camps orientats segons l'orientació de la centuriació *Ilerda* B. Finalment, a l'extrem occidental, a prop de la cabanera que va de Parmisán cap a Barbastre, trobem un parcel·lari basat en comes i en formes menys regulars o octogonals. I el mateix d'esdevé al sud, a la partida de Los Galafones o de la Gesa, al costat de la cabanera que coincideix amb la centuriació *Ilerda* A. Diguem, per acabar, que, d'una manera semblant a allò que trobem per exemple a Saravalla o a la Moça, l'existència d'un eix important orientat segons *Ilerda* A no va afectar gens el parcel·lari de les terres que hi havia entorn seu. En principi això ens hauria de dur a pensar que sobre un parcel·lari ben organitzat prèviament, es va traçar una via, en època romana, que solcava el territori, sense alterar les parcel·lacions prèvies (en bona part també romanes). Tot i la lògica d'aquest raonament, no estem pas segurs que fos així. També podria ésser que primerament s'hagués fet la via (segons l'orientació de la nova centuriació lleidatana) sobre un terreny encara no treballat (o parcel·lat d'una manera desordenada) i que, després, quan es va voler organitzar el territori "a

la romana", no s'hagués pres com a referència aquesta orientació d'*Ilerda* A, sinó unes altres parcel·lacions també "romanes", però difoses posteriorment. I tampoc no podem rebutjar la possibilitat que algunes d'aquestes orientacions (*Ilerda* F o *Ilerda* B) no siguin casuals. Caldrà estudiar-ho més a fons.

FIGURA 70
Mapa de la partida de Galafón (municipi de Barbastre)

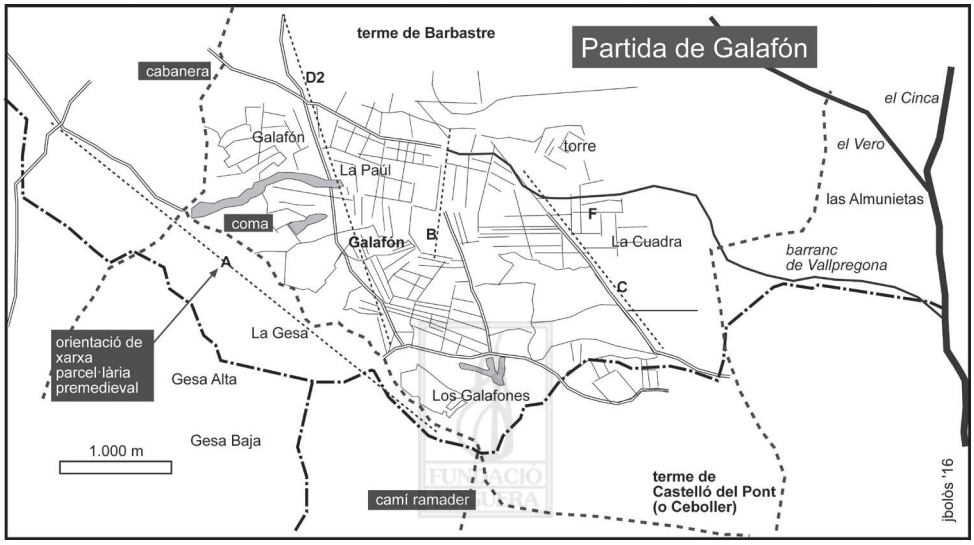

Mapa de la partida de Galafón, situada a l'extrem meridional del municipi de Barbastre. Tot i que aquest territori ha estat molt transformat darrerament, podem assenyalar l'interès de l'orientació dels seus límits o de la d'alguns dels seus camins i de les cabaneres que el travessen, l'interès de la toponímia conservada o bé el fet que hi trobem el testimoni fossilitzat d'una coma. Mapa: J. Bolòs.

Creiem que cal afirmar, sense cap mena de vacil·lació, que al món andalusí eren importants els espais irrigats, però també ho eren els espais de secà.[498] A mesura que estudiem nous exemples, a partir d'allò esmentat a la documentació, ho veiem cada vegada d'una manera més evident. D'entrada, cal pensar que els habitants que vivien a les terres sota domini islàmic podien ésser musulmans o cristians, tanmateix, fins i tot aquells que eren musulmans,

498. J. L. BOONE, *Lost Civilization...*, pàg. 117.

en llur immensa majoria eren descendents de la gent que havia viscut en aquestes terres des de la fi del món romà i que, per tant, poc o molt havien mantingut llurs tradicions. D'altra banda, pel que fa a les terres de secà, també cal assenyalar que no era pas el mateix una coma (o fondal d'una valleta), un camp extens no irrigat o bé unes feixes (o bancals). Potser en les comes, en alguns casos, el nivell freàtic era molt proper al sòl o bé, fins i tot, pel mig de la fondalada hi passava un curs d'aigua que permetia un cert regadiu. Sabem que, vers l'any 1000, el temps, en l'àmbit europeu, era més càlid; a més, possiblement, a les terres mediterrànies, eren anys menys plujosos, tot i que potser plovia d'una manera més regular.[499] Sigui com sigui, cal pensar que, en aquesta terra campa de secà, sobretot s'hi devien conrear cereals. Certament, és molt interessant el fet que de vegades es relacionin les almúnies amb indrets dedicats a la molta. En un document reial escrit l'any 1102, on s'esmenta l'almúnia d'Abin Feldal, situada al Camp de la Llitera, es diu que era "subtus molare".[500] A Séptimo (al nord d'Osca), cap a l'any 1098, també hi havia una almúnia i un molí. Com és prou sabut, a prop de Balaguer, a Ivars de Noguera i al Segrià històric, en una data immediatament posterior a la conquesta comtal, s'hi esmenten molins fariners, que

FUNDACIÓ VICTÒRIA

499. D'acord amb els estudis fets fins ara, sembla que foren els segles V-VI quan hi hagué més erosió, a causa d'haver-hi més pluja i segurament més torrencial. Vegeu: Jean-François BERGER. "Les étapes de la morphogenèse holocène dans le sud de la France", a S. VAN DER LEEUW - F. FAVORY - J. L. FICHES (dirs), *Archéologie et systèmes socio-environnementaux. Études multiscalaires sur la vallée du Rhône dans le programme Archaeomedes*, CNRS éditions, París, 2003, pàgs. 87-168.

500. Encara que només sigui de passada, cal subratllar el fet que en aquest cas es parli d'un "camp" amb el sentit de comarca, d'una manera semblant a allò que trobem per exemple quan es parla del Camp de Barberà o del Camp de Segarra. Aquest document és una donació feta per Pere I d'Aragó, l'any 1102, a l'abadia de Sant Victorià d'Assan. Podem copiar unes línies que ens interessen d'una manera especial: "Supradicto vero monasterio Sancti Victoriani dono una almunia in Campo de Litera, subtus ipso molare illa almunia de Abin Feldal, cum toto suo termino ab integro. Et totas ipsas terras quas ad ipso die quod castrum Montson captum fuit ad christianis erat ipsa almunia tenente. Et alia almunia in termino de Montson, ad ipsas Iesas illa almunia de Lacu, cum toto suo termino ab integro, sicut erat tenente in die quando dedit Deus Montson ad christianos. Et una vinea in capud de Orta de Montson. Et unas casas in villa Montson, in ipso poiolo super Sancto Stefano. Et unas casas in civitate de Barbastro. Et uno orto deintus illo muro, super orto de rege. Et medietate de ipsa almunia de Iben Gamar et de totos suos terminos et de totas suas terras. Et tota tercia parte de ipsas vineas de Almanara, que sunt prope de ipsa almunia, et sunt ipsas vineas et ipsa almunia ad parte de Stata." A. UBIETO, *Colección diplomática de Pedro I de Aragón y de Navarra*, CSIC, Saragossa, 1951, doc. 107, pàg. 360.

ben segur que ja existien abans de l'arribada del comte d'Urgell.[501] A més, els resultats de les anàlisis de llavors trobades a Balaguer i a Lleida, en època islàmica, demostren també la importància que hi tenien l'ordi o el blat.[502] Ben segur que, en els segles andalusins, els pagesos no produïen només productes d'horta peribles, com de vegades s'havia proposat. Immediatament després de la conquesta feudal, fins i tot en els espais irrigats, els conreus bladers hi eren ben presents; en els de secà hi devien ésser majoritaris.

Almúnies de secà i de regadiu

Tot i que pugui semblar sorprenent, com hem dit més amunt, és més difícil de localitzar almúnies de regadiu que no pas de secà. Fins i tot, en redactar aquesta introducció, amb relació a algunes almúnies, que en principi havíem considerat que podien ésser irrigades, hi hem descobert una realitat complexa, que ens ha fet dubtar a l'hora de decidir si eren de regadiu o bé de secà (i per tant semblants a les que hem vist al llarg de les darreres pàgines). Malgrat això, segurament algunes de les que hi havia al llarg del Cinca i, concretament, al voltant de Montsó devien ésser situades al costat d'un espai que es podia irrigar. Sénac en el seu estudi *La Frontière et les hommes (VIIIe-XIIe siècle)* crida l'atenció sobre el fet que n'hi havia moltes de bastides al costat d'un riu i, fins i tot, a prop d'una resclosa que era d'època islàmica ("illa çud que sarraceni fecerunt in tempore illo"); també, en molts casos, assenyala que un riu o una séquia feien de límit del terme d'alguna d'aquestes almúnies.[503] D'altra banda, com ja hem esmentat més amunt, moltes d'aquestes explotacions andalusines eren al costat de nuclis urbans situats a tocar d'un riu cabalós (com Montsó, Barbastre, Balaguer, i també Fraga i Lleida), aspecte lògic si es

501. J. BOLÒS, "Paisatge i societat al Segrià...", pàgs. 66-67; C. BARAUT, "Els documents...", vol. X, doc. 1240 (any 1106, "unum molendinum in Villa Nova et unam almuniam", a Balaguer).

502. Natàlia ALONSO - Ferran ANTOLÍN - Helena KIRCHNER, "Novelties and legacies in crops of the Islamic period in the northeast Iberian Peninsula: The archaeobotanical evidence in Madîna Balagî, Madîna Lârida, and Madîna Turṭûša", *Quaternary International*, núm. 346, 2014, pàgs. 149-161.

503. P. SÉNAC, *La Frontière et les hommes*..., pàg. 254. En un document de l'any 1100, s'esmenta: "illam almuniam prenominatam Alvoreg, que est in rivo de Soton". Una de les afrontacions d'aquesta almúnia era "usque ad illa çud que sarraceni fecerunt in tempore illo". A. DURAN GUDIOL, *Colección diplomática de la catedral de Huesca*, vol. 1, Saragossa, 1965, doc. 77, pàg. 105.

considera, com s'ha afirmat, que moltes vegades eren tingudes per homes rics d'aquestes ciutats.

Per trobar i ubicar amb una certa precisió alguna almúnia situada en terres irrigades és interessant sortir un moment del territori estudiat, la diòcesi de Roda. Podem començar fent esment d'una almúnia que fou construïda en un espai que es podia regar, a prop de Balaguer. L'any 1079, el comte Ermengol IV d'Urgell va donar un alou en un lloc anomenat "ipsa almunia de Avemom"; una de les afrontacions d'aquesta almúnia era el Segre i una altra la "via publica que pergit ad Balager".[504] Una mica més tard, quan ja era més a prop la conquesta definitiva d'aquesta ciutat, el comte Ermengol V d'Urgell donà a Guerau Ponç la quarta part de la ciutat de Balaguer (que encara s'havia de conquerir); s'hi esmenten torres, murs, cases, banys, forns, mercats, botigues, naus, molins, alfòndecs i portes. El més interessant és que es fa esment de les cases de la ciutat, "sive de almunias sive de ortas".[505] Sembla com si volgués assenyalar les cases urbanes, amb les possessions, hortes i almúnies (explotacions potser habitades), que hi havia entorn de la població. Encara podem mencionar altres exemples. L'any 1106, ja després de la conquesta de Balaguer, es menciona "una parigliata de alot subtus regum" i tot seguit "una almunia in Mascanzan, cum IIII paregliatas similes eadem predicta".[506] Cal pensar, per tant, que aquestes quatre parellades que potser formaven l'almúnia (unes 40 hectàrees?) també eren unes terres irrigades. Un darrer cas, francament molt interessant. L'any 1119, el vescomte Guerau va donar al terme d'Ivars de Noguera, al lloc anomenat l'almúnia del Molí ("in loco que vocant ad ipsa almunia de illo Molin"), dues parellades d'alou, de les quals una era irrigada i l'altra era de secà ("duas pariliatas [...] una subtus rigum et aliam in secanum"). En aquest mateix document es feia esment de "ipsa turre de Molin").[507] En un altre document una mica més tardà, de l'any 1124, ja es parlava de la "turrim unam ad Ivarz, qui est ad ipsos Molins" i també es deia que "prope ipsam turrim, in circuitu eius, tres pariliatas terre, I a ssorreg et duas a secano", una en terres de reg i dues en terra de secà.[508]

504. R. CHESÉ, *Col·lecció diplomàtica...*, doc. 113, pàgs. 366-367.
505. R. CHESÉ, *Col·lecció diplomàtica...*, doc. 171, pàg. 436.
506. R. CHESÉ, *Col·lecció diplomàtica...*, doc. 196, pàg. 465.
507. R. CHESÉ, *Col·lecció diplomàtica...*, doc. 240, pàgs. 518-519.
508. R. CHESÉ, *Col·lecció diplomàtica...*, doc. 253, pàgs. 536-537.

Tornem als documents de Sant Vicenç de Roda d'Isàvena. Podem fer esment del testament de Caritat, de l'any 1095 (doc. 137). És molt important. S'hi menciona l'alou que tenia al terme de Montsó: dues almúnies situades a la Sosa i una altra a l'Horta d'aquest lloc, a part d'unes cases en aquesta població, amb uns horts. De fet, en un document fet uns anys abans, l'any 1089 (doc. 105), ja es mencionaven les tres almúnies que tenia la senyora anomenada Caritat ("almunias de dompna Caritas III"), a part d'altres almúnies que també hi havia al costat de la Sosa, com les d'Arnau Garcès, Llop Sanç, Alir Arnau, etc. Podem suposar que la major part de les terres d'aquestes almúnies es devien poder regar. Més amunt, ja hem parlat de l'espai irrigat que hi havia a la riba dreta de la Sosa i del fet que la séquia de Sossils (que devia regar l'horta de Montsó) agafava l'aigua precisament d'aquest riu. A continuació, centrarem l'atenció en el lloc d'Aréstoles, situat a la riba esquerra del Cinca, entre Cofita i Montsó. Allò que hi trobarem no és pas tan evident com podria semblar a primer cop d'ull.

Aréstoles. L'anomenada almúnia d'Aréstoles (ara Ariéstolas) és molt interessant per diversos motius. Hi ha dos documents fets abans de l'any 1100 que en fan esment. En un document, de l'any 1090 (doc. 107), l'infant Pere Sanç (o Sanxis) feu donació a Garcia Enyecons de l'almúnia d'Aréstoles i de la Saida ("illa almunia de Ariestolis et illa Zeida"), amb els termes que tenien quan s'esdevingué la conquesta de Montsó. A més, a part d'altres béns situats a Montsó mateix, cedí uns horts i uns camps que havien tocat a Garcia Enyecons en el repartiment que fou fet de l'horta de Puidemoros (ara Pueyo de Santa Cruz), entre ell i els seus companys.

S'ha conservat encara un altre document molt notable amb relació a aquest indret. L'any 1093, s'esmenta en un instrument que el mateix infant Pere (el futur Pere I d'Aragó) havia cedit al seu reboster Cebrià un alou comprat a Hotmer, quan Aréstoles va passar als cristians.[509] De fet, diu exactament: "illa alode quod comparaste de Hotmer, qui donavit Arestolas ad chistianos". Philippe Sénac assenyala que això demostra que es tractava d'un domini privat.[510] Potser aquest Hotmer va obrir les portes de la

509. I. BAIGES-G. FELIU-J. M. SALRACH (dirs.), *Els pergamins de l'Arxiu Comtal...*, vol. II, doc. 243, pàg. 504.

510. P. SÉNAC, *La Frontière et les hommes...*, pàg. 256. Això resta refermat pel fet que hi ha molts topònims que comencen per *bin* (o *ibn*) i no per *banu* o *bani* (*beni*),

seva almúnia als conqueridors cristians, fet que va causar que no se li expropiessin les terres que tenia, ans que les pogués vendre lliurement. És un cas semblant al de Galefon, que hem comentat més amunt, encara que sembla que, aquesta vegada, aquest home es va estimar més vendre-ho tot i anar-se'n.

FIGURA 71
Mapa de la vall d'Aréstoles
(municipi de l'Almúnia de Sant Joan)

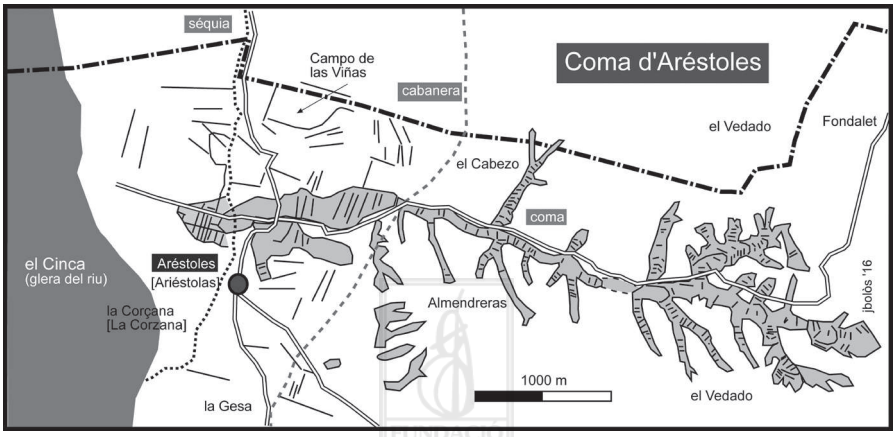

Mapa de la coma d'Aréstoles, situada a la riba esquerra del Cinca. Contràriament a allò que podria semblar, segurament es va conrear abans el fons de la vall d'Aréstoles que no pas les terres irrigades que hi ha entre la població i la glera del Cinca. Mapa: J. Bolòs.

Si ara ens apropem a aquest espai d'Aréstoles, podem assenyalar moltes coses (fig. 71). Amb relació a aquest lloc, sembla que a la fi de l'edat mitjana hi havia dues realitats, dos paisatges molt diferents. D'una banda, a l'oest segurament hi havia un espai irrigat força important. Ha estat darrerament molt transformat, fet que impedeix saber com podia ésser en època medieval. Fa uns anys, Martínez París ja va fer una reconstrucció cartogràfica del

que seria el reflex d'unes estructures clàniques o tribals. A més, també crida l'atenció sobre l'existència, en aquest territori situat a l'est del Cinca, de diversos rafals (en àrab *rahal*), que corresponen a unes propietats privades o a dominis d'un sol possessor. Més endavant parlarem precisament del lloc de Ràfels (situat al sud d'Esplucs) (fig. 75).

sistema hidràulic de Cofita, a l'extrem meridional del qual hi ha les terres del terme d'Aréstoles.[511]

Al costat d'aquest espai irrigat, que és difícil d'assegurar quina antigor pot tenir (en parlarem més endavant), hi havia, a l'est de la població, un espai de secà. En aquest sector oriental, d'acord amb allò que podem veure encara ara, hi hem de diferenciar un espai força erm, que es podia dedicar sobretot a pastures, d'unes comes o fondalades que, ja en època medieval, es devien dedicar al conreu de cereals. Actualment, molts dels fondals de les valls que hi ha en aquest sector han estat més aplanats i potser una mica ampliats; segurament, en època medieval, no s'aprofitaven tantes terres, això no obstant, les nombroses comes, que ja aleshores devien ésser treballades, potser eren parcel·lades en parades, dividides per marges transversals. Podem subratllar, a més, que, malgrat totes les diferències que calgui assenyalar, és una realitat molt semblant a la que trobem a Ivars de Noguera o a la que hem vist en els exemples precedents d'algunes almúnies que hem considerat de secà.[512] A més, d'acord amb la forma del parcel·lari, com hem descobert en alguns dels casos precedents (recordeu el de Ripoll o el de les Paüls de Montsó), podem assegurar que primerament es treballaren les comes (la coma principal o troncal i les seves ramificacions) i que després es va construir la gran séquia d'Àries i Cofita. Sabem que aquesta séquia fou feta en època medieval, encara que creiem que no és pas gens segur que sigui andalusina. Per contra, com es desprèn del que acabem de dir, sí que podem assegurar que les parcel·les de la gran coma d'Aréstoles, amb una longitud d'uns 4,9 km, ja devien ésser treballades al llarg de tota l'alta edat mitjana. En resum: si abans del 1089 haguéssim cercat un petit espai irrigat, és més probable, encara que no sigui pas segur, que l'haguéssim descobert al fons d'aquesta coma d'Aréstoles (com el que hi ha a Pomar o al sud de Congel) que no pas al costat del Cinca. En canvi, hi ha la possibilitat de descobrir alguns espais en part irrigats, que segurament corresponen a una almúnia, per exemple al costat de la Sosa, riu que aflueix per l'esquerra al Cinca, al nord de Montsó.

511. Josep Manuel MARTÍNEZ PARÍS, "L'aigua que flueix: territori, feudalitat i aprofitament hidràulic a Fonz", a J. BOLÒS-J. J. BUSQUETA (eds.), *Territori i Societat a l'Edat Mitjana*, III (1999-2000), Universitat de Lleida, Lleida, 2000, p. 325.

512. J. BOLÒS, "L'arqueologia del paisatge de la Catalunya medieval", *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, vol. XXV, 2014, pàgs. 101-170, en concret pàg. 141.

Al Cinca Mitjà i a la Llitera hi ha alguns llocs on, consultant les fotografies aèries fetes a mitjan segle passat i fixant-nos en la toponímia actual, podem descobrir espais on segurament hi havia hagut un establiment de població de l'alta edat mitjana, que pot correspondre a una almúnia d'època islàmica. Amb relació als llocs de Binafloc i de Binaflatx, potser també dels Maçarics (ara Los Mazaricos) i de Roman (ara Romano), fins fa pocs decennis, hi hauríem trobat un paisatge que sembla força vell (figs. 102 i 103). D'una manera resumida, podem assenyalar que, en tots aquests llocs, hi havia un espai que es podia irrigar (amb l'aigua del riu, de torrents i de fonts), algun cop hi havia una coma (a Binaflatx) i, sobretot en les terres de secà, hi podem trobar testimonis importants que ens recorden les orientacions premedievals que eren usuals a la rodalia de la ciutat romana de Lleida. Fins i tot, s'hi poden trobar fonts i, a prop, llocs on hi va poder haver un antic hàbitat (per exemple a Binafloc).

L'almúnia, la torre o burğ *i el refugi subterrani*

En alguns casos, podem relacionar les almúnies amb les torres, tal com hem vist en el cas de la Moça. De fet, després de la conquesta comtal, a la plana de Lleida, moltes d'aquestes explotacions andalusines esdevingueren "torres" habitades pels nous repobladors vinguts del nord o de l'est. Hi ha, però, precedents més antics. Com hem mencionat més amunt, en parlar del fur de Barbastre de l'any 1100, en aquesta ciutat s'esmenta una *almunia* que era anomenada de *Turre retundo* i també una "almuniam circa turre de Orp".[513] En aquesta mateixa època, a Balaguer, també trobem alguns esments molt interessants. A la vall de Mormur (a uns 5 km a l'oest de Balaguer) hi havia una torre amb dues parellades de terra situades al voltant d'aquesta construcció ("in valle de Montmur unam turrim [...] cum duas pariliatas optimas terre in circuitum illius turris").[514] No és pas gens segur que fos una terra de regadiu. En aquest mateix document, fet l'any 1108, molt poc després de la conquesta de Balaguer, s'esmenta una torre situada a l'horta ("illa turre de Avimor et de Avimheba, que est ad illa orta, cum

513. A. UBIETO, *Colección diplomática de Pedro I...*, doc. 89, pàg. 335; Ph. SÉNAC, *La Frontière et les hommes...*, pàg. 255.

514. Si fem un cop d'ull a les fotografies aèries fetes a mitjan segle XX, descobrim que entorn de Mormur podem veure, des de l'aire, una forma ovalada, que s'estén per una superfície d'unes 25 ha (poc més de dues parellades).

una pariliata optima de alodio in circuitu illius turris").[515] El fet que es repeteixi que els conreus s'estenien entorn de la torre, lloc fortificat i habitat, és així mateix molt interessant.

Com ja ha estat estudiat, hi havia dues maneres de fortificar una d'aquestes almúnies. Fent-hi una torre o fent-hi un refugi subterrani. Tal com afirmava al-Himyari amb relació a les terres que envoltaven la ciutat de Lleida, "tots els vilars (*diyā'*), sense excepció, compten amb una torre (*burǧ*) o amb un soterrani on els que hi viuen s'amaguen de l'enemic. La gent de les fronteres despenen en llur construcció diners dels llegats pietosos i de les almoines".[516] Aquesta explicació es pot complementar amb allò que diu al-Qazwini sobre la ciutat de Fraga, que segons aquest autor "compta amb nombrosos abrics sota terra on la gent s'amaga de l'enemic en cas d'atac". La descripció d'aquests soterranis és la següent: "són com un pou estret de boca i ample al fons. A l'interior, s'hi obren galeries semblants a les dels cataus del jerbu. Des de la superfície del sòl no es pot arribar a aquestes galeries i l'agressor no s'atreveix a penetrar-hi. Si hi introduïen fum, els refugiats entraven a les galeries, i en tancaven les portes fins que el fum es dissipés. En el cas que fossin obstruïts, els pous compten amb una altra sortida. D'aquests soterranis en diuen *al-fuǧūǧ* i en la seva construcció despenen els diners de legats pietosos i d'altres [donacions]. Per a ells és com una acció pietosa".[517] De fet, s'han trobat poques cambres troglodítiques o refugis subterranis com els que ens descriuen aquestes dues fonts. L'exemple més interessant és el que fou descobert al Castellot del terme de la Portella i que vam publicar l'any 2014.[518]

El castell i el poble amb castell

Philippe Sénac, en la seva tesi editada l'any 2000, va estudiar les almúnies, també els hàbitats fortificats i, així mateix, els llocs defensius. Aquests darrers eren indrets on només hi havia

515. R. CHESÉ, *Col·lecció diplomàtica...*, doc. 203, pàgs. 473-474.

516. D. BRAMON, *De quan érem...*, pàg. 113.

517. D. BRAMON, *De quan érem...*, pàgs. 110-111.

518. J. BOLÒS, "Grottes habitées, ermitages troglodytiques et châteaux bâtis dans des grottes et des abris-sous-roche et Catalogne, durant le Haut Moyen Âge", a M. BOURIN – M.-É. GARDEL – F. GUILLOT (dirs.), *Vivre sous terre. Sites rupestres et habitats troglodytiques dans l'Europe du Sud*, Presses Universitaires de Rennes, Rennes, 2014, pàgs. 131-149, en concret pàg. 145 i figura 19.

una fortificació, que no podem relacionar amb un hàbitat proper. Era així, per exemple, a Alberuela de Tubo (l'any 1105 s'esmenta un senyor "in Albarola et in Tub"), fortificació ben estudiada per aquest historiador i arqueòleg francès. Alberuela és a l'oest de l'Alcanadre, riu que, com hem vist, era el límit occidental del bisbat de Roda i Barbastre.

Amb relació al territori que estudiem, Sénac fa esment del lloc de Xalamera, que considera que tenia unes característiques similars a les d'Alberuela i que, per tant, només era un lloc fortificat, sense cap poble a tocar.[519] Xalamera és situat en un indret estratègic, sobre la confluència del Cinca i de l'Alcanadre i va pertànyer primerament al bisbat de Roda i després al de Lleida. A Xalamera, segons Sénac, amb relació a l'època andalusina, hom només hi pot veure actualment un ample recinte semicircular (amb uns 50 m de radi), amb dues cisternes i amb els fonaments de quatre torres de planta rectangular o quadrada. A parer seu, a partir de les prospeccions que hi va dur a terme, en aquest indret hi hagué una ocupació islàmica ja tardana, de la segona meitat del segle XI (que s'instal·là, per cert, en un indret ja ocupat en època romana). Això ens podria dur a considerar que els tres sistemes hidràulics que hi veiem a prop han d'ésser posteriors a la conquesta cristiana (i promoguts potser pels templers que s'hi instal·laren). Amb tot, com hem comentat més amunt, nosaltres creiem que dins el terme del castell de Xalamera hi podia haver una almúnia (o més d'una), els habitants de la qual podien viure de les diverses comes treballades (de fet al secà) que hi havia al terme o, fins i tot, potser —és només una hipòtesi—, de la séquia septentrional, que pren l'aigua d'un dels braços del Cinca. Ja n'hem parlat més amunt (fig. 61).

Seguint el mateix esquema que proposa Sénac, a part d'aquests indrets on només hi havia una fortificació, trobem fortificacions que tenien una població al costat. L'exemple d'hàbitat fortificat més esmentat per Philippe Sénac és el de La Iglesieta, jaciment que estudià fa uns anys amb gran cura. En aquest indret, a pocs metres de la fortificació, hi trobà un extens hàbitat, força important (que s'estenia per 2 o 3 ha).[520] Sénac afirma que també es poden incloure en aquesta categoria de pobles fortificats els indrets

519. P. SÉNAC, *La Frontière et les hommes...,* pàgs. 244-249.
520. P. SÉNAC, *La Frontière et les hommes...,* pàg. 237.

d'Estada i d'Estadella, que ja hem esmentat més amunt, en parlar de les terres irrigades.

Com hem remarcat al llarg de les darreres pàgines, el sector meridional de la diòcesi de Roda fou, en molts moments, terra fronterera. Això certament va afectar el poblament andalusí i la manera com s'organitzava l'espai. A continuació, esmentarem alguns exemples de pobles amb un castell (o de fortificacions amb un hàbitat annex) que trobem mencionats als documents que publiquem i que ja existien abans de la conquesta feudal.

La població d'Alquèssar. En aquest indret, situat a la riba del Vero, més amunt de Barbastre, trobem una fortificació i un nucli de poblament. El castell d'Alquèssar (*hisn al-Qasr*) era situat en un turó de 660 m d'altitud. En la gran esplanada que hi ha al cim del turó on s'alçava la fortificació, encara hi veiem una cisterna i diversos forats i clots fets a la roca. Sembla que, a sota del castell, al sud, hi havia el lloc habitat.[521] Després de la conquesta, el 27 d'abril de 1069, va rebre una carta de poblament i de franquesa. El rei Sanç Ramir alliberà els seus habitants del pagament de *vias*, *carnales* i *azofras malas*. A més, per gaudir de l'usdefruit de les terres, només havien de donar el delme (dels Ports en avall, "de illos Portos in iuso"). Eren per tant francs ("franchos et liberos et ingenuos"). En aquesta carta de poblament també s'establien les penes derivades de furtar, de causar ferides i de matar. S'hi diu que havien de tenir un alcalde.[522]

Segons Sénac, després de la conquesta cristiana, la plataforma on hi havia el *hisn* es va transformar: va ésser closa per una muralla en tota la seva banda meridional, on també s'hi edificà una torre de planta rectangular. Al sud del castell, també a la banda meridional, es va edificar l'església de Santa Maria i un nucli de població. Encara, l'any 1125, fou concedida una nova carta de poblament per part d'Alfons I d'Aragó, per als que vinguessin a poblar "illo burgo novo de Alchezar".[523]

Calassanç. El lloc de Calassanç és a la Llitera septentrional. Conquerir el castell de Calassanç fou difícil. Sembla que hi hagué una conquesta primerenca i efímera cap a l'any 919. En un document de l'any 1060, relacionat amb Arnau Mir de Tost, aquest

521. P. SÉNAC, *La Frontière et les hommes...,* pàg. 219.

522. J. M. LACARRA, *Documentos para el estudio...,* doc. 2, pàg. 10-11; M. L. LEDESMA, *Cartas de población...,* doc. 1, pàg. 25.

523. P. SÉNAC, *La Frontière et les hommes...,* pàgs. 494-495.

vescomte parla de tot allò que tenia des de la Noguera Pallaresa fins al castell de Calassanç ("a Nogaria Maiore usque Kalasantium castrum").[524] L'any 1090, sembla que va ésser conquerit pel comte Ermengol IV d'Urgell; tanmateix, aquests dominis dels comtes urgellesos es perderen cap a l'any 1095. A partir d'aquest moment començà un llarg setge per part del monarca aragonès. S'han conservat diversos documents, que publiquem al recull documental, que foren fets mentre s'estava assetjant aquest lloc.

FIGURA 72

Plànol del *castrum* de Calassanç i de la població (municipi de Peralta i Calassanç, la Llitera)

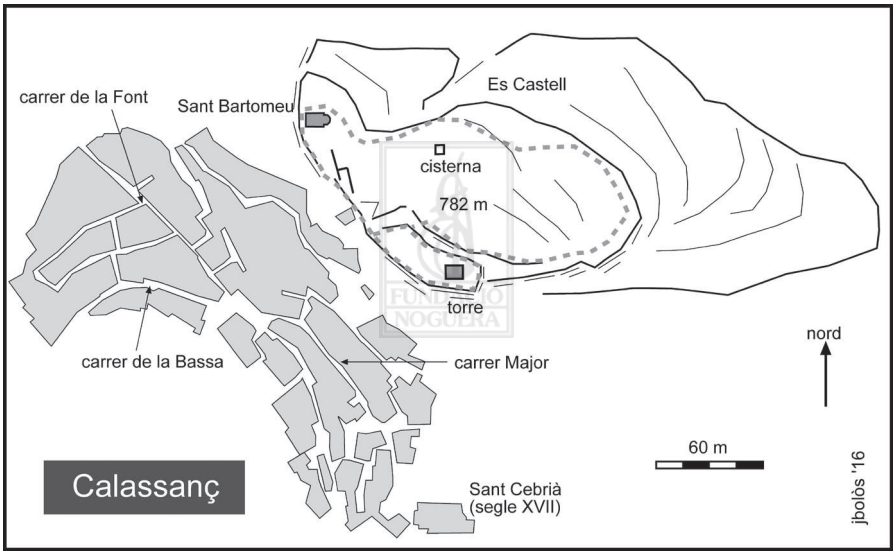

Plànol del *castrum* de Calassanç i del poble que hi ha sota, a la banda sud-oest. El castell, que era en mans dels andalusins, no fou conquerit fins cap a l'any 1102. És una gran plataforma rocosa. Després de la conquesta, s'hi construí l'església de Sant Bartomeu al seu extrem occidental. Dibuix: J. Bolòs.

524. R. CHESÉ, *Col·lecció diplomàtica...*, doc. 46, pàg. 271.

L'any 1098, hi hagué una donació del rei Pere I d'Aragó que fou feta "in loco et in obsidione quod vocatur Calasanz".[525] En aquest mateix document, ja es fa esment del senyor Fortuny Dat de Calassanç ("senior Fortunio Dato in Calasanz"). En un altre document de concòrdia, també s'esmenta que aquest monarca "residens in obsidione super castrum quod vocatur Calasanz".[526] En els anys següents, continuà el setge d'aquesta fortificació de Calassanç.[527] Sembla que, l'any 1102, ja s'havia esdevingut la conquesta d'aquest indret.[528] Fou una guerra de conquesta llarga i difícil.

Un dels documents que publiquem en aquest volum és la dotalia de l'església de Sant Salvador i de Sant Bartomeu de Calassanç (doc. 181, any 1103). En aquest moment de la consagració, el dia 24 d'agost, s'esdevingueren diverses coses. El monarca aragonès va concedir la celebració d'una fira per Sant Bartomeu, amb la protecció de tots aquells que hi anessin. A més, donà a l'altar de Sant Bartomeu de Calassanç un home anomenat Cebrià, amb tot l'alou que tenia en el moment de la donació; també donà un home que vivia a Sanui (a 8 km cap al sud-oest), una heretat a Castre (a uns 14 km) i una vinya. En un altre document fet també arran de la consagració —però del qual només es conserva una traducció en castellà—, s'hi diu que depenien d'aquesta església parroquial de Calassanç les esglésies de Sant Cebrià de Calassanç, de Sant Joan d'Alins, de Natjà i de Santa Coloma de Montmagastre, i segurament també la de Sant Julià de Montmagastre.[529] A més, s'assenyalava el lligam que hi havia entre aquesta església de Calassanç i el monestir de Santa Maria d'Alaó.[530] Al terme de

525. A. UBIETO, *Colección diplomática de Pedro I...,* doc. 45, pàgs. 275-276.

526. A. UBIETO, *Colección diplomática de Pedro I...,* doc. 46, pàg. 276. El mateix en el document 47, pàgs. 278-279 i en el 54, fet el mes d'agost d'aquest 1098, pàg. 287.

527. A. UBIETO, *Colección diplomática de Pedro I...,* doc. 62, pàg. 300. També hi ha un document datat l'any 1099, en què encara es parla del setge d'aquesta població. A. UBIETO, *Colección diplomática de Pedro I...,* doc. 45, pàgs. 275-276.

528. Jordi BOIX, "Castell de Calassanç" (història), *Catalunya Romànica*, vol. XXVI: *Tortosa i les terres de l'Ebre. La Llitera i el Baix Cinca. Obra no arquitectònica, dispersa i restaurada*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1997, pàgs. 277-278.

529. Amb relació a aquestes esglésies: estudis publicats, l'any 1997, per J. Boix al volum 26 de *Catalunya Romànica*, pàgs. 243 i 279. Recordem també que, l'any 1101, Pere I d'Aragó i Ermengol V d'Urgell signaren un acord amb relació a aquest castell de Montmagastre (*Mammacastro*). R. CHESÉ, *Col·lecció diplomàtica...*, doc. 182, pàg. 446.

530. Hi ha un document de donació, feta per part de Pere I a l'abadia d'Alaó, "de ecclesia Sancti Bartholomei in ipso castello loci de Calasanz nuper a me edificatam perpetuo possidenda, cum parte decimarum et aliorum iurium". A. UBIETO, *Colección diplomática de Pedro I...,* doc. 141, pàg. 408; considera que és una falsificació, com justifica a la pàgina 201.

Calassanç coincidia la zona d'influència del monarca aragonès i la del comte d'Urgell. L'any 1091, el vescomte Guerau Ponç (o Guerau II de Cabrera) i la seva muller Malasenyada (o Estefania) donaren a Sant Pere d'Àger totes les esglésies que hi havia al castell de Tragó, a Valldellou, al castell de Camporells, a Natjà i a Baells, en aquesta comarca de la Llitera.[531] Més tard, l'any 1108, Ermengol VI d'Urgell va donar dos capmasos, un a Gavasa i un altre a Calassanç (que havien estat "de Gualid Abdegam, filius Abdegam pater"). Aquests masos o capmasos incloïen cases, terres, vinyes, horts i salines (*salinis*).[532] Al nord de Calassanç encara hi ha unes salines.

A Calassanç veiem, darrere de la població, una gran penya, amb una plataforma superior que té una superfície d'aproximadament 1,6 ha. Hi ha, a l'extrem occidental, la petita església romànica de Sant Bartomeu (fig. 72). També hi veiem un vall transversal, potser natural, que separa la part més elevada, on hi havia una torre, de la resta del cim de la penya. Hi trobem, així mateix, una cisterna en part cavada a la roca i restes d'algun mur i d'una bestorre. Algunes d'aquestes construccions són modernes, d'altres s'han datat cap al segle X.

Aproximar-nos a aquest lloc fortificat ens porta a estudiar tot aquest territori. En primer lloc, el poble que s'estén al sud-oest de la fortificació, segurament reconstruït o reorganitzat després de la conquesta cristiana, al voltant del carrer Major. També hi ha altres elements del paisatge que cal tenir present per entendre el terme de Calassanç: la font, situada uns 400 m més cap al nord, i les salines; el Salinar és a uns 1.000 m de la població. És molt interessant el fet que, com sembla, es traslladava l'aigua de la font fins a Calassanç, d'una manera semblant a allò que hem descrit amb relació a Fonts (i que també s'esdevenia per exemple a Barbastre). No ens atrevim, però, a proposar-ne cap datació.

La població d'Estadella. Estadella va ésser conquerida abans que Montsó. Fins i tot, hi ha un interessant document en què Sanç Ramir i el seu fill Pere feren una carta enfranquint aquells

531. R. CHESÉ, *Col·lecció diplomàtica...*, doc. 148, pàg. 403. L'any 1093, el mateix vescomte Guerau Ponç donà en les esposalles, a la seva nova muller Estefania, els castells d'Artesa, Bellmunt, Fet, Finestres, Tragó, Valldellou ("vallem que dicitur de Lod"), Natjà ("castellum de Nagga") i Baells (doc. 152 b, pàg. 410).

532. R. CHESÉ, *Col·lecció diplomàtica...*, doc. 201, pàgs. 471-472.

homes d'Estadella que se n'anessin a viure a Montsó.[533] Centrem, però, breument, l'atenció en el paisatge d'Estadella. En aquest indret hi trobem diverses realitats fonamentals. En primer lloc una fortificació. En segon lloc un poble. I en tercer lloc un espai de conreus. Com hem vist, la riquesa agrícola d'aquest lloc provenia d'una coma situada al nord de la població i sobretot d'una font molt cabalosa que permetia que hi hagués un espai irrigat format per nombrosos petits horts, que s'estenien precisament al nord del poble i al llarg d'aquesta coma. Ja n'hem parlat més amunt (fig. 64).

Castelló del Pont (o Castelló Ceboller). En aquest indret trobem una realitat complexa: una fortificació de tradició islàmica, un hàbitat anterior a la conquesta feudal i un nou poble creat després de la conquesta, a una certa distància del que hi havia abans. A més, per Castelló (ara Castejón del Puente), també hi passava una carrerada. Podem aprofundir una mica més en tot això. Com hem dit, a Castelló Ceboller, segons Sénac, encara es pot descobrir el lloc on era el *hisn*, situat al capdamunt d'una elevació que s'alça sobre el Cinca. En un dels tossalets d'aquesta elevació, s'hi veuen grans carreus de secció quadrada. Al vessant d'aquest lloc fortificat, cap a l'oest i cap al sud, s'alçava un petit nucli de població.[534] D'acord amb el que assenyala aquest historiador francès, després de la conquesta cristiana, en aquest cas, hi hagué el trasllat de la població cap a l'oest, a parer seu al costat del camí que unia Barbastre i Montsó; la fortificació i l'hàbitat andalusins foren abandonats.[535] Com hem estudiat més amunt, precisament a l'est i a sota de l'indret on hi havia la fortificació andalusina hi ha un espai irrigat, que creiem que no es pot pas descartar totalment que no sigui d'època islàmica (fig. 66).

Si seguim cap al sud, al llarg d'ambdues ribes del Cinca, hauríem trobat moltes almúnies i diversos pobles habitats en època andalusina. Tanmateix, a parer de Philippe Sénac, en molts casos, al sud de Montsó, després de la conquesta dels senyors feudals, es va esdevenir l'abandonament dels antics hàbitats, que foren

533. M. L. LEDESMA, *Cartas de población...,* doc. 7, pàgs. 32-33; J. M. LACARRA, *Documentos para el estudio...,* doc. 7, pàg. 17.

534. P. SÉNAC, *La Frontière et les hommes...,* pàgs. 219-220.

535. P. SÉNAC, *La Frontière et les hommes...,* pàg. 496. A l'indret on hi havia el castell només es feu una ermita, dedicada a la Verge de la Bella (vegeu fig. 66 d'aquest volum).

substituïts per noves poblacions, les quals foren acompanyades molts cops d'una petita fortificació. Hauria estat així amb relació als nous pobles d'Alfàntega, Albalat, Almudèfar o Saidí, que sembla que van ésser construïts, això sí, a prop d'altres llocs ja habitats abans de la conquesta cristiana. I, segons Sénac, a aquests pobles encara cal afegir-hi algunes fortificacions noves, al costat de les quals va créixer també una nova població, com Pomar, Estig, Santa Lecina o Xalamera, que ja hem esmentat més amunt.[536] Certament, en molts casos, hi degué haver el trasllat dels llocs habitats (de vegades potser a pocs centenars de metres); les noves viles, amb tot, havien de prendre poc o molt com a referència la xarxa força atapeïda d'hàbitats que ja existia abans de la conquesta feudal.

El poble, un castell i un territori

Com acabem de veure en els exemples precedents, en època islàmica (i també després de la conquesta reial), al costat de molts castells hi solia haver un lloc habitat. D'altra banda, de qualsevol poble en solia dependre un terme. Ara centrarem l'atenció en el terme d'algunes poblacions, en llur àrea d'influència, la qual era en primer lloc el reflex d'una realitat econòmica. Sovint, en estudiar tot un territori ampli és molt més fàcil de fer una anàlisi de l'espai en la llarga durada. D'acord amb les recerques fetes aquests darrers anys, veiem que les transformacions que es produïren en un territori foren progressives i acumulatives; d'una manera resumida, podem afirmar que en cada període del nostre passat es canviaren el mínim de coses per tal d'adaptar el paisatge a les necessitats econòmiques i socials de la gent que hi vivia. Lògicament, per fer aquesta mena d'estudi, cal tenir present que el paisatge d'un moment determinat sempre té un abans i un després. A continuació en veurem alguns exemples. En cada cas centrarem sobretot l'atenció en la xarxa de vies, que caldrà estudiar i entendre. De fet, només volem fer una primera aproximació, que permeti veu-

536. P. SÉNAC, *La Frontière et les hommes...*, pàgs. 501-502. Podem copiar les frases següents, prou taxatives a l'hora d'afirmar el canvi que s'esdevingué: malgrat que en algun cas la població cristiana s'instal·la allà on hi havia l'hàbitat musulmà "jamais toutefois la surimposition ne fut complète. En fait, l'ampleur des mouvements de désertion ou de déperchement de l'habitat et la naissance de dizaines de nouveaux établissements permettent d'affirmer que la géographie du peuplement n'avait plus rien à voir avec le passé et qu'une rupture majeure s'était produite dans l'histoire des campagnes aragonaises" (pàg. 507).

re i valorar l'interès d'aquesta mena de recerques i la possibilitat d'estudiar el paisatge dels territoris pobletans en la llarga durada, al llarg dels darrers dos mil anys. Aquesta primera aproximació hauria d'anar acompanyada d'una recerca molt més aprofundida no sols dels camins, sinó també de cadascun dels altres elements que formen el paisatge d'aquests llocs.

Fonts. En el conjunt de documents que publiquem hi ha un instrument molt important amb relació a la població de Fonts. L'any 1136 (doc. 315), el rei Ramir II d'Aragó va donar a Sant Vicenç de Roda el castell, l'església i la vila de Fonts ("castrum, ecclesiam et villam quod dicitur Fontes"), amb tots els seus termes i amb els censos i drets que ell hi tenia en aquell moment.

El territori de Fonts sembla que incloïa altres nuclis de població clarament diferenciats, com Cofita, Crespà, Àries i Padelles (alguns en època moderna es van abandonar). Amb relació a aquest lloc de Fonts, com hem vist més amunt, és molt interessant assenyalar l'existència d'una partida anomenada Palou, situada a l'extrem nord-est del municipi; ja hem descrit les característiques de la seva vall i hem assenyalat que potser en aquest indret, a l'alta edat mitjana, es recaptaven entrades de tipus fiscal o bé simplement era un domini del fisc (apropiat potser pels musulmans quan s'esdevingué la conquesta). Com va estudiar Martínez París, sembla que, a prop de Palou, hi ha una font des d'on es pot portar l'aigua fins a la població; aquesta aigua —ja ho hem assenyalat—, fins i tot, encara ara, permet regar un conjunt d'horts situats a sota del poble. En resum: quasi segur que el lloc de Palou ja era ocupat en època visigoda i molt possiblement el poble de Fonts també és de l'alta edat mitjana. A continuació en parlarem.

Ara ens volem apropar al coneixement del paisatge d'aquest lloc d'una manera potser poc usual. Volem cridar l'atenció sobre el fet que moltes de les vies que duen a Fonts tenen una llarga història, cosa que, en realitat, demostra que aquest indret, on hi havia una cruïlla de camins molt vells, ben segur que ja existia com a lloc habitat i que era un lloc central almenys des de l'alta edat mitjana (fig. 73). Si comparem les orientacions de les centuriacions i xarxes viàries romanes que trobem a la rodalia de Lleida amb les orientacions dels camins que van a parar a Fonts ens adonem que moltes d'aquestes vies tenen una orientació que ben segur que no és pas casual, cosa que ens duu a afirmar que han de tenir molts segles d'història (encara que ara, quan hi passem, no en siguem pas conscients).

FIGURA 73
Mapa de la rodalia de Fonts on es representen els principals camins

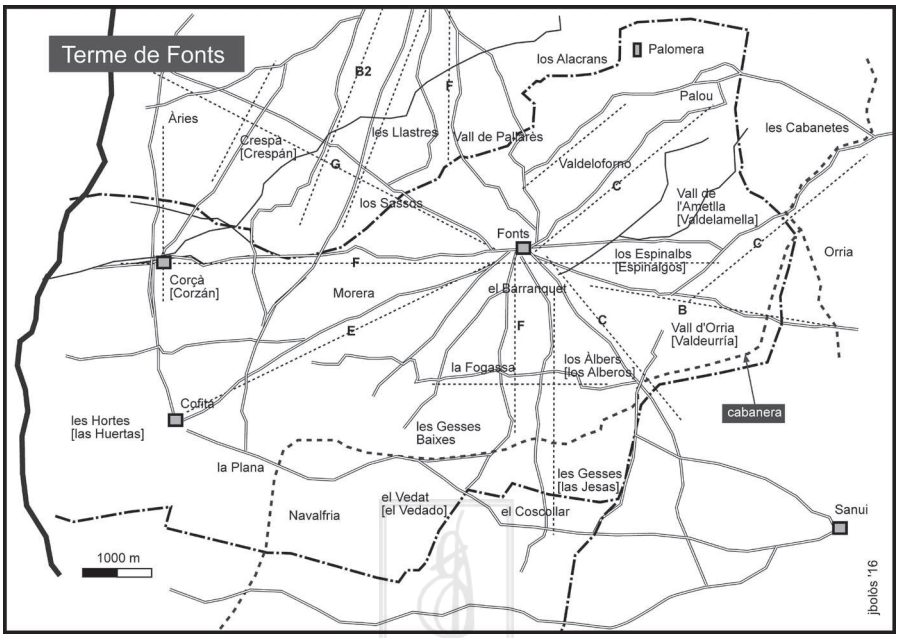

Mapa del terme de Fonts, que s'estén a l'est del Cinca. Les característiques de la xarxa de vies de comunicació i el fet que diversos camins molt vells coincideixin al lloc de Fonts, fa pensar que és un indret vell, amb una llarga història. Mapa: J. Bolòs.

Els camins que des de Fonts anaven cap a Barbastre (a l'oest), cap a Alins (a l'est) i cap a l'Almúnia de Sant Joan (al sud) tenen exactament la mateixa orientació que la xarxa viària romana que hem anomenat *Ilerda* F.[537] El camí d'Estadella, que des de Fonts se'n va cap al nord-oest, coincideix exactament amb la parcel·lació *Ilerda* G. El camí de la font curiosament coincideix amb *Ilerda* C. El de Sanui sembla que també coincideix amb la centuriació *Ilerda* C (que seguia l'orientació del *cardo maximus* d'aquesta ciutat del Segrià). Hi ha encara més coincidències. El camí de Montsó,

537. Pel que fa a les centuriacions i parcel·lacions d'època romana: J. BOLÒS, "Un paisatge complex d'un país molt vell...", pàgs. 83-147, en concret pàgs. 140-142.

orientat vers el sud-oest, que passa per Cofita, té la mateixa orientació que *Ilerda* E. Finalment, un tram del camí de Peralta de la Sal s'orienta igual que *Ilerda* B. Aquesta realitat, que a primer cop d'ull pot semblar poc explicable, és molt usual i la trobem amb relació a moltes altres poblacions que podem considerar que eren "velles".[538] Creiem que, en aquest cas, el més interessant és precisament poder assenyalar això: és un territori i un lloc amb una llarga història, la qual almenys arrenca de l'època romana (els rastres anteriors no s'han conservat en el paisatge o bé no els sabem llegir). Per tant, podem proposar, sense gaire perill d'error, que aquest espai del terme de Fonts es va organitzar en el període de temps que va des de la fi del món romà a l'inici de l'edat mitjana. Així doncs, molt probablement degué ésser habitat al llarg dels segles de domini got i islàmic i, certament, com ja sabem, també després de la conquesta feudal, quan ja hi ha nombrosos documents escrits que ens ho recorden.

Tamarit de Llitera. Tamarit de Llitera és una altra població que també tenia la funció de lloc central a l'alta edat mitjana. Per entendre aquest poble, caldria estudiar el seu castell d'època islàmica i l'organització de la seva població, en part herència de la vila que s'hi creà després de la conquesta cristiana.[539] Ara, però, centrarem l'atenció, com en el cas precedent, en el terme i, d'una manera especial, en la xarxa de camins que permeten comunicar aquest lloc amb els altres pobles que hi ha al seu voltant. Com hem pogut comprovar, estudiar els camins també permet de conèixer la història del lloc on portaven (i on porten) aquestes vies de comunicació.

Abans, però, quatre dades tretes dels documents escrits que s'han conservat. Pel que fa a la història d'aquest lloc, podem recordar que hi ha un document del mes de juny de l'any 1104 en què es fa esment del setge de Tamarit ("in illa assisone de Tamareto"), quan encara era en mans dels musulmans.[540] La població de Tamarit de Llitera va ésser conquerida pel rei Alfons I d'Aragó. En un

538. Tractem àmpliament aquest tema al capítol introductori de: J. BOLÒS, *El paisatge medieval al comtat...* (en premsa).

539. A Tamarit, tal com assenyala Sénac, hi hagué un cert desplaçament de la població, amb relació a l'indret on hi havia el castell. A més, també hi hagué una transformació profunda en les característiques i de la funció d'aquesta fortificació, que potser va perdre la funció que tenia abans de la conquesta, com a lloc de refugi o de graner col·lectiu. P. SÉNAC, *La frontière et les hommes...,* pàg. 497.

540. A. UBIETO, *Colección diplomática de Pedro I...,* doc. 142, pàg. 409.

document fet el mes de juliol de l'any 1107, aquest rei va donar al bisbe Esteve d'Osca (per cert, enfrontat amb el bisbe de Roda i Barbastre) "illa almunia que dicitur Bibarval simul cum totos suos terminos" (amb tots els seus termes i amb tots els drets que hi tenia). A més, li va donar a Tamarit ("in Tamaret") una de les millors mesquites que hi havia, però no pas la més gran ("una de illas meçkitas meliores qui ibi sunt, excepto illam maiorem, cum totos suos directaticos").[541] Aquest any 1107, el mateix rei Alfons I va fer una donació a Esteve d'Estadella (Stephano de Stadella), que fou dels primers que va entrar a la població de Tamarit quan fou conquerida. Aquesta cessió consistia en "illas casas de Yben Alfachi", amb els seus horts i les seves pertinences. A més, donà l'almúnia que Iben Alfaquí hi tenia, anomenada Chamirs (cal llegir "Camirs"), i, en el terme d'aquesta almúnia, li feia també lliurament de cinc jovades d'heretat, "ad duas sadones". És curiós que s'hi digui que dins del terme de Tamarit podia eixamplar i comprar allò que volgués (mentre no comprés cap capmàs i que, d'aquesta manera, fes minvar el cens que hi rebia el monarca).[542] Més amunt, amb relació a les terres més septentrionals del bisbat, ja hem fet esment de la prohibició reial de fragmentar les explotacions familiars, els capmasos.

Força més tard, l'any 1169, Alfons I, monarca de la Corona catalanoaragonesa, va concedir una carta de poblament a Tamarit, d'acord amb el fur de Saragossa.[543] Concedí el terme als habitants, amb tot allò que tenia, fent esment entre d'altres coses de boscos, garrigues, pastures, llocs on treure la llenya i llocs on caçar ("lignaribus et venationibus"), tal com fou tingut en temps dels sarraïns ("sicut melius habuit in tempore sarracenorum"). És molt interessant aquest lligam amb el passat (malgrat el trencament que hi havia hagut). Hi podien fer cases al castell i també dins dels murs i fora dels murs de la vila, allà on volguessin. Podien tenir llurs heretats lliures i franques. Concedia que tinguessin mercat cada dimarts. Hi ha un aspecte que és molt interessant. Establí que es reunissin tots els pobladors i que plegats dividissin tot el terme. Només hi havia una limitació: aquells que ja hi vivien des d'abans havien de poder mantenir llurs cases, vinyes i hortes, tal

541. J. M. LACARRA, *Documentos para el estudio...*, doc. 28, pàg. 43; A. DURAN, *Colección diplomática...*, doc. 101, pàgs. 125-126.

542. J. M. LACARRA, *Documentos para el estudio...*, doc. 30, pàg. 45.

543. M. L. LEDESMA, *Cartas de población...*, doc. 91, pàgs. 115-116.

com les tenien o com les havien plantat; amb relació a la resta del terme, que a cadascú li toqués una de les parts a sort ("et de reliquas accipiant sua sorte sicut eos continget"). A més, cap cavaller o home podia tenir-hi drets, si no ho demostrava mostrant una carta feta pel seu pare, el comte Ramon Berenguer IV (si no era així, que rebés la part que li pertoqués, triada a sort, com qualsevol altre dels veïns). I, encara, el rei es reservava un terreny on fer-hi un palau. A més, com a domenjadura (o domenge), el monarca es quedava quatre jovades de terra a Tamarit, en cadascuna de les quals s'havien de poder sembrar vint-i-quatre cafissos; també una jovada al Campell (*in Campell*) i tres més a *Umerali*. Va retenir, així mateix, tres jovades per als capellans. De fet, aquest document ja ens remet al període que estudiarem al volum segon; amb tot, hem cregut important de fer-ne esment ara, per poder entendre més bé aquesta població i també el seu terme.

Centrem l'atenció en tot el terme i en els camins que hi descobrim (fig. 74). Allò que hi veiem ens duu a pensar que Tamarit fou un lloc central, amb una llarga història, que segurament no arrenca pas de l'època islàmica, sinó almenys de diversos segles abans. Si ens fixem en la xarxa de camins que hi van a parar, hi trobem una realitat semblant a la que hem descobert a Fonts. Veiem que hi ha nombrosos camins amb la mateixa orientació que les centuriacions o parcel·lacions d'*Ilerda*. El camí de Binèfar, que va cap a ponent, segueix l'orientació de la parcel·lació *Ilerda* D. El que va cap al Gaió sembla que té la mateixa orientació que la centuriació *Ilerda* A (que, com hem dit, correspon a l'orientació del carrer Major de la ciutat de Lleida, el *decumanus maximus*). El camí que es dirigeix cap a l'est, cap al sud d'Albelda, té l'orientació d'*Ilerda* B. Hi ha encara altres coincidències. El camí que va cap a la Montenera, i que enllaça amb el camí que va del Torricó a Alguaire, segueix la parcel·lació que hem anomenat *Ilerda* D2.[544] El camí que es dirigeix cap a Almenar s'orienta com *Ilerda* G. Finalment, cap al nord, per anar al Campell, se seguia un camí que coincidia potser amb *Ilerda* F. Tot això ens mostra, com hem dit, que Tamarit era un nucli important, des d'on sortien almenys vuit camins molt vells, que han de tenir un origen en una època que hem de situar cap a la fi del món romà o a l'inici dels segles medievals. Amb tot, encara hi ha altres camins que solquen

544. Coincideix amb l'orientació del camí de Mormur, que va d'Albesa a Balaguer. Vegeu: J. BOLÒS, "Paisatges i transicions...", pàg. 91.

aquest terme de Tamarit que també es degueren crear fa molt de temps. Podem cridar l'atenció, per exemple, sobre un camí que va cap a Sant Esteve de Llitera (encara que no hi arribi) i que després sembla com si anés cap a Alguaire (encara que mori en el camí d'Almacelles), el qual segueix la mateixa orientació que *Ilerda* C (que és l'orientació del *cardo maximus* de la ciutat romana de Lleida). A tall de resum: tot això —encara que algunes d'aquestes coincidències siguin fortuïtes— ens permet d'assegurar que hi ha alguns elements del paisatge del terme de Tamarit que són molt vells. Gairebé tots els camins que surten de Tamarit tenen un origen remot que ens porta a l'època romana (encara que no es pugui assegurar amb plena certesa en quin moment es van començar a utilitzar); la resta d'elements que formen el paisatge antròpic del terme (llocs habitats, terres agrícoles de secà o de regadiu, aljubs, canalitzacions, etc.) en bona part es crearen d'una manera progressiva al llarg dels segles posteriors.

FIGURA 74

Mapa de la rodalia de Tamarit de Llitera on es representen els principals camins

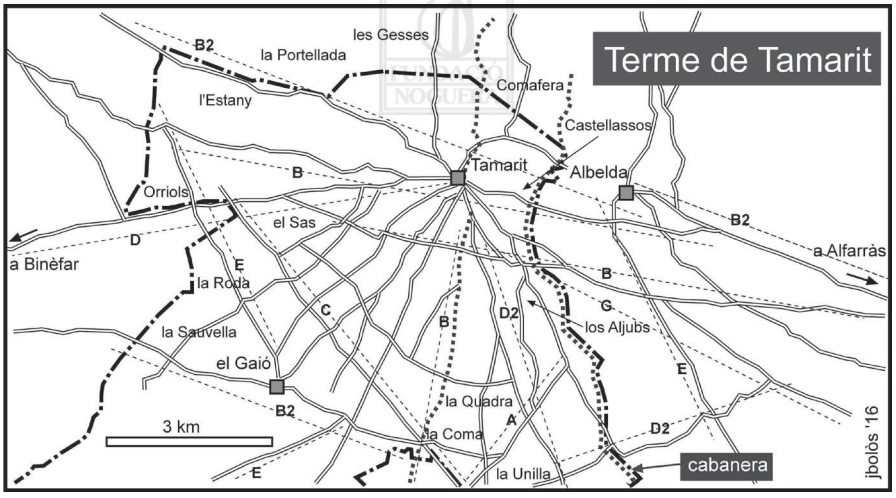

Mapa del terme de Tamarit, capital de la comarca de la Llitera. La major part dels camins que surten d'aquest lloc o que hi passen a prop són molt vells i tenen unes orientacions que coincideixen amb les principals parcel·lacions premedievals que trobem al territori de Lleida. Mapa: J. Bolòs.

Esplucs i Binèfar. L'any 1089 (doc. 104), Sanç Ramir d'Aragó, juntament amb el seu fill Pere, van donar a Sant Vicenç de Roda el castell i la vila d'Esplucs ("illum castrum et villam et ecclesiam quod dicitur Splugs"). Ja hem comentat més amunt que en aquest sector —entre Montsó i Almacelles— hi havia una gran quantitat d'almúnies. Com assenyala Philippe Sénac, algunes d'aquestes almúnies, quan passaren a dependre dels senyors feudals, van desaparèixer, mentre que d'altres esdevingueren poblacions que foren el centre de dominis senyorials; entre aquestes darreres podem mencionar possiblement les de Binacet, de Binèfar i potser d'Esplucs.[545]

Encara que no ens hi podem entretenir, val la pena de dir quatre mots sobre la carta de poblament de Binèfar, de l'any 1158. S'hi menciona l'almúnia de Binèfar i dues almúnies més. S'hi fa esment dels pobladors i també d'un cens a mesura de Montsó (cinc cafissos de forment, cinc d'ordi i cinc de civada), a més dels delmes i de les primícies de cereals i potser d'ovelles, porcs, gallines, etc.[546] En un document fet poc després, de l'any 1169, s'assenyala el desig de repoblar les almúnies situades a la Llitera ("infra Campo Litera subtus Montson"), que Pere I d'Aragó havia donat als senyors que les tenien. Eren les almúnies de la Pitella, Binacet i Binifaragon. És molt interessant que s'hi digui que els repobladors havien d'ésser "ibi franchos et liberos sicut sunt illos mazarechos de Montson, quos populavit illo rege don Petro in Montson".[547] De fet, com hem vist més amunt, els maçarecs sembla que eren mossàrabs, potser en part vinguts de terres més meridionals d'Al-Andalus (o d'Hispània), que degueren obtenir una situació força privilegiada després de la conquesta reial.

Per acabar, podem aturar-nos un moment en el terme d'Esplucs i plantejar-nos l'antigor de la seva xarxa de camins (fig. 75). La realitat que hi trobem no és pas gaire diferent d'allò que hem descobert a Fonts o bé a Tamarit. Hi ha algunes vies antigues que passen per aquest lloc de la Llitera, encara que potser no tantes com vèiem en els dos casos precedents. Sembla que la població

545. Philippe Sénac (*La Frontière et les hommes...*, pàg. 502) posa com a exemple Binèfar, que l'any 1158 va rebre una carta de poblament per part del mestre del Temple, fet que mostra que l'antiga almúnia havia esdevingut un poble. El mateix s'esdevingué, l'any 1169, amb relació a Binacet.

546. M. L. LEDESMA, *Cartas de población...*, doc. 84, pàg. 109.

547. M. L. LEDESMA, *Cartas de población...*, doc. 90, pàg. 114.

d'Esplucs és travessada per una via que té la mateixa orientació que *Ilerda* A i potser per un altre camí amb l'orientació d'*Ilerda* E, que arriba fins a Ràfels. També sembla que sortia cap al sud un camí amb l'orientació d'*Ilerda* F i, cap a l'oest (el camí de Montsó), un altre amb l'orientació d'*Ilerda* G. Finalment, cap a l'est, el camí coincideix amb *Ilerda* D2 i, cap a l'oest, hi ha una via que potser segueix la parcel·lació *Ilerda* B; curiosament, per sota la població, a poca distància, hi ha un altre camí amb aquesta mateixa orientació que hem batejat amb el nom d'*Ilerda* B; malgrat tot, algunes d'aquestes coincidències poden ésser casuals. Sigui com sigui, com hem dit, tot i que potser Esplucs no era un lloc central com Tamarit i com Fonts, és molt elevat el nombre de coincidències entre les vies i les orientacions viàries de tradició romana, cosa que ens fa pensar en uns camins vells i en un lloc també "vell". Com en els casos precedents, no podem pas considerar que tot sigui fruit de la casualitat i encara menys que només sigui una realitat medieval, encara que és gairebé impossible de saber quin fou el moment en què es va crear aquesta xarxa radial i, també, per quins motius s'esdevingueren totes aquestes coincidències. Atesa la transcendència que té aquest fet (que descobrim en tants llocs), caldria estudiar-lo i aclarir-ne les causes.

Per tal d'aprofundir una mica més en l'estudi del paisatge pretèrit d'aquest lloc, és molt interessant fer un cop d'ull a les fotografies aèries fetes l'any 1946. Tot al voltant d'Esplucs, veiem el testimoni fossilitzat de comes que s'estenen al llarg de petites fondalades. Podem suposar que la gent que vivia en aquest indret, al segle VII, al segle X o al segle XIII, segur que fonamentava la seva alimentació en els cereals (ordi o forment), que podia conrear en les terres més fèrtils d'aquestes comes properes. Adonem-nos que, al nord d'Esplucs, al costat d'una d'aquestes comes, encara s'ha conservat el topònim Regal, fet que ens fa pensar en un indret més frescal, especialment valorat en època islàmica. En aquest cas, segurament no es tractava pas d'un espai irrigat, però sí d'una zona més humida. Sabem que els decennis propers a l'any 1000 corresponen a una etapa més calenta que els segles precedents i que els posteriors; amb tot, no sabem pas si fou una època més seca —cosa molt probable—, encara que, potser, amb un règim pluviomètric més regular (fet que va fer que no hi hagués tanta erosió com en època visigoda).

FIGURA 75
Mapa dels termes d'Esplucs i Ràfels on es representen els camins

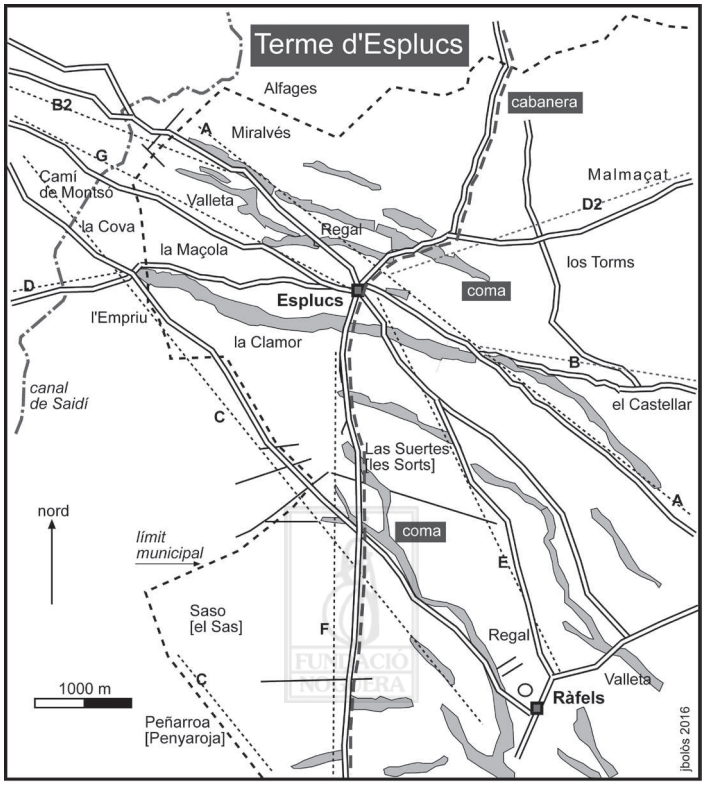

Mapa del terme d'Esplucs i del lloc de Ràfels. És un territori solcat per uns camins i uns límits molt vells i on hi trobem diverses comes força llargues, sovint situades a prop dels llocs habitats. A més, hi ha hagut una cabanera que parteix aquest territori de sud a nord. Mapa: J. Bolòs.

Diguem també que, com podem veure al mapa annex, a Ràfels (al sud-est d'Esplucs), trobem un conjunt semblant de comes, on, a causa de les característiques del sòl, es devien poder obtenir unes collites més bones i més regulars que als terrenys de secà que hi havia a l'entorn. Així mateix, molt poc al nord del tossalet on hi havia el nucli de població de Ràfels, trobem un indret

anomenat la Valleta i un altre que també rep el nom de Regal.[548] En el document fet l'any 1089 (doc. 104), de donació del poble d'Esplucs a Sant Vicenç de Roda, es fa esment que aquesta població afrontava "ex parte meridie usque in illam vallem que est super Arrafal, et dividit cum eo".

Esmentem, per acabar, dos exemples més, que ja hem presentat més amunt: el terme de Barbastre i el terme de Selgua. En ambdós casos, hem estudiat aquests territoris centrant l'atenció en les característiques de la xarxa de vies. En el cas de Barbastre (fig. 2), hem vist que tres de les vies més importants que sortien de la població tenien l'orientació d'*Ilerda* A, que la quarta coincidia amb *Ilerda* C i, finalment, que un camí important que anava cap al nord tenia la mateixa orientació que *Ilerda* F. D'altra banda, en aquest cas, també podem assenyalar que els límits del terme de Barbastre han perdurat sense gaire canvis al llarg dels segles, almenys des del moment en què fou concedida la carta de poblament.

Pel que fa a l'altre exemple, a Selgua (fig. 20) veiem la coexistència de diverses de les parcel·lacions que també trobem al voltant de la ciutat de Lleida. D'una banda, molts dels camins coincideixen amb l'orientació de la parcel·lació *Ilerda* B2. Amb tot, també hi ha algunes vies importants que tenen la mateixa orientació que *Ilerda* C o que *Ilerda* D. Podem recordar que aquest indret de Selgua ja és documentat en època andalusina com a domini senyorial on es conreaven cereals, molt probablement en terra de secà.[549] De fet, podem assegurar que les terres repartides pel seu terme ja havien estat treballades en època romana, també ho foren durant els segles de domini got i andalusí i, després de la conquesta feudal, han continuat essent conreades fins a l'actualitat.

Les ciutats i viles

Per a cloure aquest capítol dedicat al paisatge històric andalusí, volem tornar a parlar breument del paisatge urbà de Barbastre i de Montsó, les dues poblacions més importants del sector me-

548. P. GUICHARD, *Al-Andalus frente a la conquista cristiana*, Universitat de València, València, 2001, pàgs. 504-511. Comenta precisament la diferència entre *rahal* (o *rafal*) i *real*, a partir de les afirmacions fetes en un article de M. J. RUBIERA, "Rafals y raales; ravals y arrabales; reals y reales", *Sharq al-Andalus. Estudios árabes*, núm. 1, pàgs, 117-122.

549. D. BRAMON, *De quan érem...*, pàgs. 187-191.

ridional del bisbat de Roda (i Barbastre). Ja hem comentat més amunt alguns aspectes de la història d'aquestes poblacions, que hem conegut a partir de la consulta dels documents escrits. Ara ens centrarem sobretot en els aspectes urbanístics i a intentar saber com podien ésser aquestes dues poblacions abans de la conquesta dels monarques aragonesos.

FIGURA 76
Plànol de la població de Barbastre en època islàmica

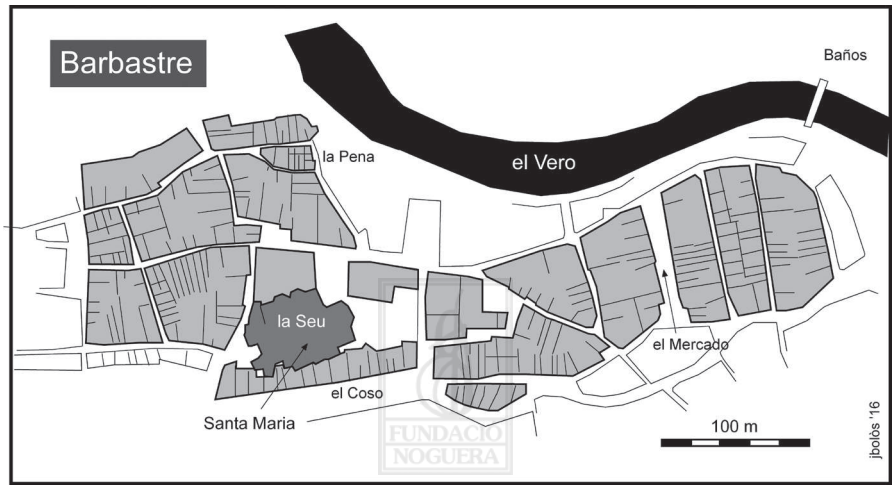

Plànol de la població medieval de Barbastre, construïda al costat dret del riu Vero. Fou habitada en època islàmica i, després de la conquesta de l'any 1100, esdevingué durant uns anys la seu del bisbat de Roda i Barbastre, abans que s'esdevingués el trasllat de la seu episcopal a la ciutat de Lleida, l'any 1149. Mapa: J. Bolòs.

Barbastre. Com hem vist, era la capital de la Barbitania.[550] Fer la reconstrucció de l'espai ocupat en època islàmica és molt difícil, perquè se'n saben poques coses. L'any 802, la fortalesa de Barbastre (*Barbaštur*) encara sembla que era un penyal que rebia el nom de *M.dğār*. Ja era, però, un lloc habitat.[551] En aquest indret, més endavant, es va bastir una suda, a la part més alta. Segu-

550. Vegeu: D. BRAMON, *De quan érem...*, pàgs. 41-43.
551. Segons al-'Uḏrī. D. BRAMON, *De quan érem...*, pàgs. 194-195.

rament hi havia, en aquest sector més occidental de la població, una mena d'alcassaba, on s'alçava la mesquita (allà on ara hi ha la catedral), delimitada al sud per l'espai que correspon a l'actual carrer del Coso. Més cap a l'est, hi havia els ravals; també n'hi podia haver algun a l'altra riba del riu Vero. L'any 915, segons Al-'Udri, s'esmenten els ravals de Barbastre.[552] S'ha dit que, al segle XI, hi podien viure uns 3.000 o 4.000 habitants.[553]

En els documents que publiquem, hi ha diversos esments interessants que ens donen dades sobre les característiques d'aquesta ciutat, immediatament després de la conquesta reial (fig. 76). Així, l'any 1101 (doc. 170) es menciona una Porta Corbina i una Porta Ferrea, a part de l'església de Santa Fe, cedida precisament a l'abadia de Santa Fe de Conques. De portes ferrisses en trobem a moltes altres ciutats (per exemple a Barcelona i també a Lleida). Hi ha altres documents que ens aporten informació sobre la ciutat. Al document 160 (any 1100) es parla d'unes cases situades al costat d'uns altres habitatges que havien estat d'At Roger. Una mica més tard, l'any 1118 (doc. 241), s'esmenten unes "casas qui sunt in illa puerta de illos Bangos", on es fa referència d'aquest portal situat on hi havia uns banys d'època islàmica. En un altre document (doc. 242), hom menciona un casal que s'alçava a tocar de les cases que havien estat de l'esmentat At Roger, sota els murs de la ciutat de Barbastre. Són dades disperses que ens ajuden a descobrir alguna cosa més sobre com era la ciutat abans de l'any 1100.

Per tenir una visió general, a partir de l'estudi fet per Philippe Sénac, podem considerar que l'espai urbà que corresponia a la zona ocupada en època islàmica tenia una planta allargada i s'estenia sobretot al costat de la riba dreta del riu Vero. Al sud, el límit podia ésser, d'oest a est, els carrers de la Seo, del Coso, del General Ricardos i de Pomepo. Al nord, començant a ponent, el límit potser seguia el carrer d'Anglesola i els carrers Palacio i de la Pena; després passava pel nord de l'antiga alcassaba (més enllà del carrer de la Barbacana) i tallava, a ponent, per la plaça i pel carrer de la Candelaria. Sénac creu que, com hem dit, també hi podia haver un raval a l'altra banda del Vero, vers on hi ha ara la plaça de San Francisco i el carrer dels Baños Árabes.

552. D. BRAMON, *De quan érem...*, pàg. 262.
553. P. SÉNAC, *La Frontière et les hommes...*, pàg. 177.

FIGURA 77
Plànol de la població de Montsó en època islàmica

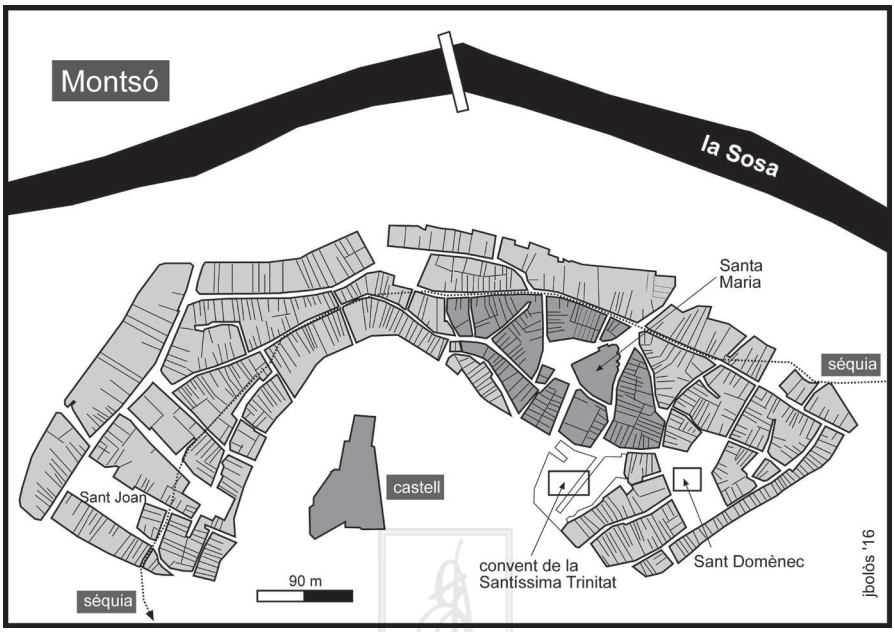

Plànol de la població medieval de Montsó, construïda a tocar de la confluència de la Sosa i el Cinca, sota una fortificació molt notable. És travessada d'est a oest per una séquia que porta l'aigua de la Sosa cap a les hortes de Sossils. Mapa: J. Bolòs.

Montsó. Les dades que tenim sobre Montsó en època islàmica potser encara són més reduïdes. Sembla que la població s'estenia al nord de la fortificació, que ja existia l'any 872.[554] Sabem també que, vers l'any 896, començà la reconstrucció de la fortalesa de Montsó, situada sobre el riu Cinca, al país de Barbitania.[555] Segurament, al segle XI, hi havia un recinte poc o molt ampli, com sembla reflectir l'expressió "alhizen de illo castello", que trobem

554. Al-'Udrī diu "el divendres, Isma'il sortí cap a la fortalesa de Montsó i hi entrà el diumenge". D. BRAMON, *De quan érem...*, pàg. 214. També trobem, segons Ibn Hayyān, que "el governador de Barbatāniya s'emparà d"Isma'il ibn Musà, senyor de la fortalesa de Montsó. D. BRAMON, *De quan érem...*, pàg. 217.

555. Segons Ibn Hayyān. D. BRAMON, *De quan érem...*, pàg. 238.

esmentada als documents cristians fets posteriorment a la conquesta de l'any 1089. De fet, segons Sénac, cal relacionar aquest mot *alhizen* amb el mot àrab *hizam*, del verb *hazama*, amb el significat d'envoltat i per tant, en aquest cas, amb el sentit de recinte de la fortificació.[556] Al segle X, es degué construir un nucli urbà i, potser fins i tot, un raval (documentat l'any 919-920).[557] L'any 922, sabem que la fortalesa va ésser consolidada.[558] Aquest nucli de població inferior devia restar clos per unes muralles, on es devien obrir diversos portals. Allà on hi ha l'església de Santa Maria s'alçava la mesquita. Com hem dit més amunt, segons Sénac i Torres Balbás hi podia viure una població de 1.000 a 1.500 persones.[559]

En un plànol actual, d'acord amb la reconstrucció que en fa Philippe Sénac, podem suposar que l'espai ocupat en època islàmica limitava al nord amb el carrer Joaquín Costa; a l'est amb el carrer de l'Alcantarilla; al sud amb el carrer de la Trinidad i amb la Calle Cubierta, fins arribar, a ponent, al carrer de la Cárcel. Al centre d'aquest espai hi havia l'església de Santa Maria, indret on, com acabem de dir, es devia haver bastit abans la mesquita (fig. 77). El castell s'alçava al sud-oest d'aquest nucli edificat, al cim d'una notable penya. La séquia (sequieta o sequioleta i ara *sicoleta*), que venia de la riba de la Sosa i anava cap a Sossils, quan es va construir, devia passar immediatament al nord d'aquest nucli primerenc, fora de les muralles; amb tot, potser cap al segle XIII,

FUNDACIÓ NOGUERA

556. Inicialment havia cregut que tenia el significat de *hisn*. P. SÉNAC, *La Frontière et les hommes...*, pàg. 508. De fet, trobem un altre cas en què aquesta apreciació és encara més evident. Amb relació al castell de Sant Esteve de Llitera, es diu que Alfons I d'Aragó: "concedo vobis in illo alhizem de illo castello locum bonum ubi faciatis casas bonas quales meliores potueritis eas facere". En aquesta data de 1116, també donà unes cases que havien estat d'Iben Annezar (i que les havia perdut en el moment de la conquesta). I. BAIGES-G. FELIU-J. M. SALRACH, *Els pergamins de l'Arxiu Comtal...*, doc. 474, pàgs. 813-814.

557. Al-'Udrī comenta "quan atenyeren la fortalesa de Montsó, la gent fugí i els lliuraren la fortalesa. Incendiaren el raval i se n'empararen. Això succeïa l'any 307" (correspon del 3 de juny de 919 fins al 22 de maig de 920). D. BRAMON, *De quan érem...*, pàg. 266.

558. Al-'Udrī exposa que es van consolidar "les fortaleses de Montsó, Balaguer, Barbastre, Algerri o Àger (Agira) i d'altres". D. BRAMON, *De quan érem...*, pàg. 267. De fet, l'estiu del 919, Sanç Garcés de Pamplona havia atacat la fortalesa de Montsó, amb l'ajut d'"Amrus ibn Muhammad, senyor de Barbastre, amb el suport de Bernat, fill de Ramon de Pallars.

559. P. SÉNAC, *La Frontière et les hommes...*, pàg. 180.

va quedar inclosa dins la vila.[560] Actualment part del seu recorregut encara es fa per sota del carrer Major.[561]

FRONTERES, IDENTITATS I CONTACTES

Identitats en conflicte o no

Amb relació al territori per on s'estenia el bisbat de Roda, és important d'apropar-nos una mica més a la gent que hi va viure i poder saber quins sentiments i quins pensaments tenia. En la documentació, descobrim el reflex de sentiments diversos, de vegades fins i tot contraposats, encara que cal dir que, en general, als textos que s'han conservat, les realitats materials hi són força ben documentades i, en canvi, les mentalitats i les ideologies hi són molt més mal reflectides. Ja hem parlat una mica sobre la visió mental que els pagesos d'aquella època podien tenir del paisatge que hi havia entorn del lloc on naixien, vivien i morien; ara, volem saber què pensava la gent de les persones que no eren com ells, dels altres, d'aquells que tenien una altra religió, que parlaven una altra llengua o que tenien uns altres costums.

En el territori per on s'estengué el bisbat de Roda trobem que hi convivien realitats lingüístiques, culturals i religioses molt diverses. Ja n'hem parlat una mica. Algunes diferències semblen molt evidents i en principi contraposades: cristians i musulmans. D'altres, semblen evidents, però poc problemàtiques (almenys en aquest moment, els segles X-XII): cristians i jueus. I encara d'altres són paleses, però no sembla que tinguessin cap repercussió: per exemple entre una població catalanoparlant i una població que parlava aragonès o castellà. Fins i tot, podríem parlar d'altres realitats diferents encara menys visibles als documents, per bé que també existissin, com podia ésser el fet que hi hagués pobladors que parlaven altres llengües, com l'occità, el basc o l'àrab, els quals formaven minories que, en algun moment i en algun indret, van

560. Un document de l'any 1278, diu "super coopertura cequie intus villam Monssonis et filadis lapidum et pontibus ac caxeriis dicte cequie necessariis [...] intus villam Monssonis". Acord entre els templers i els veïns de Montsó. F. CASTILLÓN, "Política hidráulica...", pàg. 415.

561. Aquesta séquia de *Sosiles Altos*, que pren l'aigua de la Sosa, és anomenada popularment *Cicoleta* (que correspon de fet a 'sequioleta', una séquia menuda). L'aigua, molt salina, no era usada per a beure, però sí que servia, per exemple, per a moure els molins de la població (i també per a regar). A partir del segle XX, s'ha utilitzat com a desguàs de les cases de la població.

poder ésser notables i perceptibles. La documentació simplement assenyala de vegades l'existència de diferències culturals, per bé que gairebé mai parla de tensions. De fet, ja ho hem vist en parlar dels plets, cal relacionar les tensions entre els homes i les comunitats només amb la possessió i l'ús de la terra o bé amb el cobrament d'uns drets. Almenys, hem de reconèixer que els nostres coneixements limitats no ens permeten d'anar més enllà.

Potser, nosaltres, des de la perspectiva actual, de vegades podem suposar que hi havia uns problemes allà on potser no n'hi havia, perquè la gent actuava d'acord amb la mentalitat que era dominant fa uns mil anys. D'altra banda, només hi ha problemes quan una comunitat intenta dominar una altra i intenta d'imposar-li, si cal amb violència, la seva manera de fer, de pensar, de creure o de parlar. Aquest enfrontament va existir entre els cristians i els musulmans —per totes dues bandes—, encara que hi haguessin relacions o barreges culturals que poden semblar sorprenents (trobem molts cristians sota domini andalusí i també, després, força musulmans sota domini cristià). Sigui com sigui, també cal tenir ben present que al llarg dels segles, des del segle x fins al segle xii, hi hagué transformacions importants en la mentalitat. L'arribada dels ideals impulsats pels almoràvits o la difusió de l'ideal croat que proclamava, en occità, "Deus ho vol" —la derrota dels musulmans— van trasbalsar una societat on abans sembla que molt sovint es podia conviure d'una manera pacífica, tal com demostren els pagesos cristians que, l'any 987, pledejaven entre ells a Aguilaniu i a Jusseu.

La frontera i la guerra

Hi havia una frontera entre unes terres que formaven part d'Al-Andalus i unes terres governades per comtes o per reis cristians. Cal ésser capaç, però, d'estudiar aquesta realitat independentment de les realitats religioses i culturals, que potser moltes vegades hi estaven estretament lligades, però d'altres vegades potser no tant. El fet que hi hagués aquest límit polític va tenir una forta repercussió en l'organització del territori i també en l'organització de la societat. D'altra banda, a tota la terra de "marca", prop de la frontera amb Al-Andalus, és evident l'existència de diferències en la mentalitat de la gent que hi vivia, en les institucions, en el paisatge i fins i tot en la manera d'actuar. En aquesta terra fronterera hi havia un gran nombre de castells i segurament una

societat amb unes característiques poc o molt diverses de les que hauríem trobat unes dotzenes de quilòmetres més cap al nord. Com és prou sabut, l'existència d'una frontera —que no era fixa— també va comportar processos de migració i de colonització. De fet, com hem assenyalat, el desig de migrar va provocar la convivència entre poblacions diverses, amb tradicions diferents i, fins i tot, amb uns ideals contraposats. A més, aquesta frontera entre territoris dominats pels cristians o pels musulmans també s'ha de relacionar amb l'existència d'expedicions militars, de saqueigs de béns, d'obtenció de captius, de gent ferida i de força morts. Per a nosaltres, el patiment de les persones que ho van viure només és un record fred, llunyà i anònim; per a ells, era una realitat cruel que persistia al llarg dels anys (encara que no hagi deixat gairebé cap testimoni escrit, llevat d'algun testament escadusser).

Abans de l'any 1000, la guerra era una font de riquesa, de dones i de captius o esclaus. Era així per a les dues bandes. Vers l'any 904, segons Ibn 'Idari, Lubb ibn Mohammad atacà el Pallars i s'apoderà de les fortaleses de Sarroca de Bellera, Aulàs, Castissent i Móra, "matà prop de set-cents cristians i capturà prop de mil presoners".[562] Les dades ben segur que són molt inflades, malgrat tot, el drama per a molta gent degué ésser immens. Una mica més tard, vers l'any 908, Muhammad ibn 'Abd al-Malik feu una campanya contra Barbitania (vers Barbastre) i "s'emparà de moltes fortaleses i féu nombrosos captius".[563] L'estiu del 910, el mateix Muhammad ibn 'Abd al-Malik, conegut com Ibn al-Tawīl, feu una algarada al Pallars i potser conquerí la fortalesa d'Urgell (*Awlāya*), "fent-hi més de tres-centes captives, matà la major part dels homes i obtingué un gran botí". Al-Udrí diu que amb la venda dels presoners aconseguí trenta mil dinars.[564] La vida de la gent que treballava les terres als comtats d'Urgell, de Pallars i de Ribagorça devia ésser un malson en aquests primers decennis del segle x. Cal pensar també que, en aquest mateix moment, milers de cristians devien viure d'una manera molt més tranquil·la als poblets que depenien de la ciutat de Lleida i devien conviure pacíficament amb els musulmans que governaven i que els cobraven els impostos. Era una lluita pel poder, pels diners i per tenir esclaus i esclaves; encara no era una guerra per imposar la

562. D. BRAMON, *De quan érem...*, pàgs. 246-247.
563. D. BRAMON, *De quan érem...*, pàg. 248.
564. D. BRAMON, *De quan érem...*, pàgs. 249-250.

religió pròpia. En la mentalitat dels que organitzaven les algarades potser hi havia en primer lloc el pensament que si les monedes no eren lliurades pacíficament (en forma d'impostos o censos), havien d'ésser obtingudes per la força.

Podem pensar que tota aquesta violència era assumida com una realitat quotidiana que no afectava la gent? Anem-nos-en uns quants anys més tard, amb relació a un moment en què hi havia un equilibri de forces ben diferent. Copiem només les paraules de Berenguer d'Aler que, l'any 1122 (doc. 248), escrivia que desitjava participar en la host que se n'anava cap a Lleida i que tenia por de morir sobtadament i, certament, d'una manera violenta ("ego Berenger cupio pergere in illa oste de Lerida et timeo ne subito mors mihi adveniat et intestatus discedam"); sembla que no va tornar. Trobem una frase semblant en un document de donació escrit pel bisbe de Roda, Pere Guillem, l'any 1134 (doc. 296): "volens redire ad obsidionem Frage, timens ne repentina mors mihi eveniat". Tothom estava exposat a morir si anava a la guerra, fins i tot si era un bisbe. La mort en la lluita era acceptada i assumida, però, lògicament, també devia ésser temuda, encara que la promesa d'una altra vida la fes més suportable. En aquest cas, el bisbe de Roda va morir lluitant a Fraga.

Quan t'interesses per entendre la "marca" o frontera, potser una de les primeres coses que sorprèn és el fet que de vegades fos una marca tan "prima". Ja fa uns anys, en analitzar la "frontera" entre Àger i Balaguer, ens va sobtar que hi hagués una distància molt reduïda entre les fortificacions cristianes i les controlades pels musulmans en un moment de guerra gairebé permanent entre les dues comunitats.[565] En fer l'*Atles dels comtats de Pallars i Ribagorça* ens ha sorprès la proximitat que hi havia entre llocs importants, com podien ésser una seu episcopal (Roda) o uns grans monestirs (Ovarra i Alaó), i les terres controlades pels andalusins. Curiosament, Santa Maria d'Alaó no es construí al nord del congost d'Escales (on, una mica més amunt, hi havia Lavaix) o Santa Maria d'Ovarra no s'edificà a la sortida septentrional del seu congost (cap a Bonansa). Certament, la ubicació de la seu episcopal de Roda tan a prop de la frontera va tenir una repercussió: va fer que el bisbe de la Ribagorça, l'any 1006, hagués

565. J. BOLÒS, "El territori i els seus límits. El poble, la parròquia i el castell a l'edat mitjana", a J. BOLÒS – J. J. BUSQUETA (eds,), *Territori i Societat a l'edat mitjana*, vol. I, Lleida, 1997, pàg. 41-82, en concret mapa de la pàg. 55.

de migrar uns anys a Llesp, més enllà de la barrera natural que representaven els diversos congostos.

Alhora, però, aquesta fugida fou més aviat una excepció. El més normal era que, per exemple cap a l'any 1000, hi hagués força gent que vivia a tocar d'aquesta "frontera": Perarrua, Fontova, Güel i Monesma eren "cristians" i, pocs quilòmetres més cap al sud, Graus, Capella, Llaguarres o Castigaleu depenien dels musulmans. Alhora, a Aguilaniu i a Jusseu, i segurament en força altres llocs, hi havia comunitats cristianes que vivien, com hem subratllat, en principi tranquil·lament —pagant impostos—, sota el domini islàmic. Tot això mostra i fa ben palès que era possible una certa coexistència de les dues comunitats, que podien conviure, al llarg de períodes prolongats, d'una manera pacífica. No sabem, però, fins on arribava aquesta convivència. ¿Permetia que hi hagués un moviment de la població que, sense problemes, pogués travessar la frontera? Era possible un cert comerç?[566] ¿Era possible un moviment del bestiar, fet que permetria entendre una transhumància llarga, fins i tot abans que es produís la conquesta de les planes meridionals? Són dubtes que neixen en veure la proximitat i àdhuc la barreja de dues comunitats que sovint s'enfrontaven amb una gran virulència, però que alhora eren capaces de conviure tranquil·lament en alguns llocs i en algunes èpoques (mentre es complissin unes normes: en primer lloc, pagar allò que hom creia que s'havia de pagar).

De fet, fins i tot després de l'any 1000, hi ha petits detalls que són força sorprenents i que reflecteixen una realitat molt diferent de la que se'ns mostra quan se'ns narren les campanyes militars, els setges, les obtencions de captius i les matances. En aquest sentit, és molt sorprenent que el bisbe Ramon Dalmau de Roda, com s'afirma al seu testament fet l'any 1094 (doc. 134), hagués deixat a algú de Lleida (encara sota domini islàmic) la notable quantitat de cent trenta mancusos d'or ("centum XXX[a] quos mihi

566. Philippe Sénac, amb relació a un moment una mica més tardà, afirma que "à en croire ce document, dès le dernier tiers du XIe siècle, Pampelune et Jaca étaient fréquentées par des marchands venus d'horizons divers, et de marchandises venues d'al-Andalus et de tout l'Occident chrétien y circulaient couramment". P. SÉNAC, *La Frontière et les hommes...*, pàg. 373. També és molt interessant, amb relació al començ entre el nord d'Europa, Barcelona i la Saragossa islàmica, llegir l'obra de Michael MCCORMICK, *Origins of the European Economy. Communications and Commerce, AD300-900*, Cambridge University Press, Cambridge, 2001. Vegeu també: Jordi BOLÒS – Víctor HURTADO, *Poder, paisatge i societat a la Catalunya carolíngia. L'organització d'un país dins d'Europa de Carlemany,* Rafael Dalmau editor, Barcelona, 2020, pàgs. 66-68.

FUNDACIÓ NOGUERA

debent in Lerida, XXXª dimito Arnaldo Amati et centum vestiario"). Evidentment, això certifica l'existència de contactes personals, per damunt de les fronteres polítiques i religioses, atès que és molt probable que el deutor fos un musulmà (o potser un jueu). En d'altres paraules, malgrat la guerra i els odis que els actes violents devien motivar, la frontera no era pas un mur intransitable per a la gent de totes dues bandes i, possiblement, tampoc per a certes mercaderies. I això s'esdevenia a la fi del segle XI, quan la mentalitat ja havia canviat molt, si la comparem amb la que hi havia un segle abans.

La idea de croada contra els que no professaven la mateixa fe va prendre cos al llarg del segle XI, dins l'Església cristiana. El fet de matar infidels ja no es veia com un pecat i, fins i tot, participar en una guerra que anés a favor dels interessos de l'Església era defensat com un acte bo, de la mateixa manera que ho era l'almoina, la penitència o fer un pelegrinatge. Les butlles papals sovint deixen traslluir aquesta mentalitat guerrera i violenta.[567] D'altra banda, segurament la ideologia, a ambdues bandes de la frontera, coincidia cada vegada més. Els monarques aragonesos, de la mateixa manera que ho feien els comtes catalans, veien i manifestaven d'una manera cada cop més clara els aspectes positius de lluitar contra els musulmans. Aquesta nova ideologia que unia la guerra i la religió feia que hom tingués la certesa que era Déu el que permetia que els cristians vencessin llurs enemics, aquells que no compartien els mateixos ideals religiosos. Als testaments de Ramir Sanç, fets els anys 1059 i 1061, es feien esments d'una "terra de mauros", situada enfront del regne aragonès.[568] El mateix monarca Ramir I, l'any 1063, poc abans de morir a Graus, prometia de lliurar el castell de Graus al monestir de Sant Victorià d'Assan, "si Deus per suam sanctam misericordiam dederit mihi

567. Com resumeix Barbero: "Fino alla vigilia della Prima Crociata [any 1095], al di là delle contraddizioni e del groviglio insolubile che questo problema sembla rappresentare, ufficialmente è in vigore un sistema per cui uccidere in guerra, in qualunque guerra, nel migliore dei casi non è un peccato grave, ma richiede comunque che si faccia penitenza. [...] Si capisce allora quale svolta rappresenta la Prima Crociata, quando comincia a circolare l'idea che uccidere non solo non è più un peccato, ma è sacrosanto. La Crociata non è soltanto una guerra legittima, sarebbe troppo poco, è una guerra benedetta: non è soltanto permessa, ma addirittura doverosa, e quelli che ci vanno si convincono fin dal primo momento che ammazzando i nemici in una guerra come quella non si commette nessunissimo peccato, ma anzi ci garistisce il paradiso." A. BARBERO, *Benedette guerre. Crociate e jihad*, Editori Laterza, Roma-Bari, 2015 (primera edició de 2009), pàgs. 49-50.

568. P. SÉNAC, *La Frontière et les hommes...*, pàg. 354.

castrum de Gradus".[569] I Ramir Sanç certament no el va obtenir per la força, atès que va morir precisament a la batalla de Graus i fou succeït per Sanç Ramir.

El fill, Sanç Ramir, tenia ben assumida la necessitat d'obtenir el suport de Déu per tal de conquerir aquesta fortificació, on havia mort el seu pare (i també alguna altra de propera). Així, l'any 1083, aquest monarca aragonès afirmava que "Deus dedit michi Gradus" o, l'any 1089, deia que "Deus michi dedit castrum quod vocatur Monionis". I, amb relació a aquesta apropiació de la religió per a justificar la violència, acceptada per totes les autoritats laiques i eclesiàstiques, el rei ja no parlava només d'ampliar els dominis del seu regne, ans d'eixamplar els dominis de l'Església ("amplificationem Christi Ecclesie ex Ispanis partibus olim depulse").[570] Calia fer la meritòria obra de reduir l'extensió d'Hispania, que, com és prou sabut, aleshores era (per a la majoria de la població) el país controlat pels musulmans.

Philippe Sénac crida l'atenció sobre el fet que, mentre fins al segle XI es parla, a Aragó, de *limes* o bé, en les terres catalanes, de marca, calgui esperar fins a l'any 1059 perquè trobem una menció, per primer cop a l'Occident medieval, del mot *frontera*. En el primer testament del rei Ramir I, de l'any 1059, es feia esment de "castros de frontera qui sunt pro facere". En el segon testament, de l'any 1061, s'hi diu "castellos de fronteras de mauros qui sunt per fare". En el document 38 d'aquesta col·lecció diplomàtica, escrit l'any 1062, el monarca afirmava, amb relació a Àgila de Falç (castell situat al sud de Tolba), "quod cavallero et franco sedeas quomodo homine debet esse in frontera, francho et cavallero". A parer de Sénac, aquesta paraula *frontera* no significava només una zona fortificada davant Al-Andalus (que de fet era el sentit que tenia el mot *marca*, que trobem en nombrosos documents catalans), ans designava i reflectia un comportament, una mentalitat, el reconeixement de l'existència d'una terra pionera exposada al perill.[571] Potser és així, però, des de la perspectiva catalana, hem de confessar que ens és difícil de saber com veien, al segle X, els barcelonins la marca del Penedès, els osonencs o manresans les comarques d'Anoia i de la Segarra, els urgellesos i pallaresos la Noguera o el Pallars Jussà o, fins i tot, els ribagorçans la contrada

569. R. VIRUETE, *La colección diplomática...*, doc. 2, pàg. 287. Considerat fals.
570. Vegeu: P. SÉNAC, *La Frontière et les hommes...*, pàg. 358.
571. P. SÉNAC, *La Frontière et les hommes...*, pàgs. 388-389.

pionera de Fontova o de Montanyana.[572] Quina era la mentalitat dels homes que s'instal·laren a Olèrdola, a Miralles o Queralt, a Prats de Rei, a Ponts, a Tarabau, a Llimiana, a Areny i Orrit o a Sant Esteve del Mall i Fontova? No eren conscients d'ésser uns pioners que vivien en una terra perillosa? La carta de poblament de Cardona, concedida l'any 986,[573] ¿no reflectia l'existència d'un lloc capdavanter i perillós, on es perdonava fins i tot a aquells que havien comès un crim? Fos com fos, com hem assenyalat més amunt, entre el segle X i el segle XI, a la Ribagorça hi hagué un important canvi de mentalitat, lligat a l'aparició de l'ideal de guerra santa i a la progressiva desaparició de les comunitats cristianes que vivien al sud de la frontera.

A la segona meitat del segle XI i durant la primera meitat del segle XII, va créixer l'activitat bèl·lica, els setges, les conquestes, les repoblacions, cosa que, indirectament, degué afavorir els contactes de tota mena (moltes vegades violents) entre les dues comunitats, ara ja clarament diferenciades i més enfrontades. La conquesta de Montsó degué ésser molt important, atès que va suposar la possibilitat de conquerir no només una fortificació i el seu terme castral, ans va permetre l'ocupació de tota una comarca amb una gran quantitat de llocs de poblament que s'abandonaren i que, per això, després va caldre colonitzar. A més, com hem vist, en aquesta plana del Cinca Mitjà i a les ribes de la Sosa els espais irrigats ja hi tenien una certa importància, fet que va representar que els repobladors s'haguessin d'enfrontar a una realitat econòmica diferent. La conquesta de Montsó, en molts aspectes, fou un precedent d'allò que s'esdevingué arran de les conquestes de les ciutats de Balaguer, de Lleida i de Fraga. D'altra banda, també cal tenir present que el procés de conquesta no s'esdevingué d'una manera regular: hi hagué avenços i també retrocessos molt importants (només cal pensar en les diverses ocupacions de Montsó). No sabem com això va afectar el poblament, les estructures econòmiques i les relacions entre cristians i musulmans. No sabem tampoc què en pensava la gent que ho va viure i que ho va patir. Certament, ben segur que tingué una forta repercussió en la vida de moltes

572. En unes contrades que tots els homes de seny consideraven que eren inhabitables, "a despit de tots els perills, la colonització continua". Podem remetre'ns a les pàgines plenes de poesia escrites fa uns anys per Pierre BONNASSIE, *Catalunya mil anys enrera (segles X-XI)*, vol. 1, Edicions 62, Barcelona, 1979, pàgs. 106-114, en concret pàg. 112.

573. J. M. FONT I RIUS, *Cartas de población...*, doc. 9, pàgs. 14-18.

persones. Encara que potser no hauríem de fer judicis de valor, segurament, en molts aspectes, degué ésser més un drama trist que no pas una heroïcitat.

Philippe Sénac es planteja, en un paràgraf del seu ampli estudi *La Frontière et les hommes (VIIIe-XIIe siècle)*, sobre si el fet de pertànyer a una comunitat cristiana, establerta a un costat o a l'altre de la frontera, va afavorir un augment del grau de solidaritat interna que tenien les comunitats pageses, pel fet d'haver-se de protegir i d'haver-se de defensar dels perills exteriors. Tanmateix, tot seguit reconeix que les fonts escrites són silencioses amb relació als temes de les mentalitats dels pagesos i fan que sigui impossible de respondre aquesta mena de qüestions.[574] Sigui com sigui, l'existència d'una forta inseguretat —de fet tan perenne al món medieval!— hagué d'ésser un element més que potencià la cohesió dels grups que vivien en un món perillós i en una terra que, pel fet d'ésser terra de marca o de frontera, encara era més insegura.

L'altre: la diferència, la por i l'atracció

Cap a l'any 800, la gent que vivia a les dues bandes de la frontera era molt semblant, gairebé igual. Gairebé tots eren cristians, encara que, a la banda meridional, hi hagués una petita minoria d'àrabs, de berbers i de cristians conversos a l'islam, que tenien el poder; això restà palès en el moment de la conquesta de Barcelona. L'any 950, la realitat ja havia canviat força. Després de dos-cents cinquanta anys de govern islàmic, un percentatge important de la població, al sud de la frontera, ja era musulmana, segurament força més del cinquanta per cent.[575] Tanmateix, especialment a les terres frontereres d'Al-Andalus (properes als comtats i regnes cristians), sembla que encara un tant per cent notable dels homes i de les dones eren cristians. Arribem, però, al final d'un procés; quan a la segona meitat del segle XI es produïren les conquestes de Barbastre i de Montsó, la població que hi vivia ja

574. P. SÉNAC, *La Frontière et les hommes...,* pàg. 485.

575. Vegeu, en aquest sentit, l'esquema que publica Philippe Sénac, proposat per Richard Bulliet, l'any 1979. P. SÉNAC, "Stratigraphie du peuplement musulman au nord de l'Ebre (VIIIe-XIe siècles)", a Ph. SÉNAC (ed.), *De la Tarraconaise à la marche supérieure d'Al-Andalus (IVe-XIe siècles), Villa 1*, CNRS – Université de Toulouse-Le Mirail, Tolosa, 2006, pàgs. 61-73, en concret pàg. 71. Vegeu també: T. F. GLICK, *Cristianos y musulmanes...,* pàgs. 46-47.

era molt diferent de la que hi hauríem trobat cent anys abans: en les ciutats conquerides ja hi havia molt pocs cristians (o potser cap). De fet, poc després de l'any 1000, en una banda de la frontera ja hi havia bàsicament una comunitat només cristiana i a l'altra banda una comunitat islàmica força homogènia (encara que potser quedaven alguns petits grups de mossàrabs). A mesura que avançà el segle XI, cada vegada les dues comunitats eren més diferenciades i alhora molt sovint enfrontades. La religió era diferent, la llengua era diferent, la cultura era diferent, els objectes quotidians no coincidien i els costums també divergien. Com hem assenyalat en l'apartat precedent, les pors, els odis i el fanatisme van augmentar molt al llarg del segle XI, tant a un costat de la marca com també a l'altre.

De fet, si parlem de por, hem de parlar de la por que hom tenia a les dues bandes de la frontera. Com hem vist, les expedicions de saqueig es dugueren a terme des de molt aviat, per part dels exèrcits de tots dos costats. Les fonts musulmanes sempre parlen d'unes xifres de morts i de presoners immenses, que certament no són un reflex precís de la realitat. Sigui com sigui, les expedicions contra la Ribagorça foren usuals al llarg dels segles carolingis i també en els primers anys del nou mil·lenni. L'estiu del 909, segons Ibn ʿIḏārī, davant de la gran mortaldat que hi havia hagut per part d'al-Tawīl al Pallars (i potser també a la Ribagorça), els habitants de la fortalesa de Roda d'Isàvena (*Rūta*) enviaren un missatger per demanar la pau (*sulh*), "a canvi d'ostatges i de pagar el tribut (*ǧizya*)". Tanmateix, al-Tawīl no hi accedí i els pobladors de Roda d'Isàvena "fugiren de la fortalesa i l'abandonaren, amb la qual cosa [al-Tawīl] avançà cap allà tot destruint-la".[576] Gairebé cent anys més tard, l'any 1006, en una campanya militar, ʿAbd al-Malik va ocupar novament Roda d'Isàvena i sembla que fins i tot va fer presoner el seu bisbe, Eimeric. Segurament Roda passà uns anys sota control andalusí.

Com hem dit, Roda era molt a prop de la frontera. Cap a l'any 1000 (abans de l'algarada d'ʿAbd al-Malik), Castigaleu, Llaguarres, Capella i Graus encara eren en mans dels musulmans. La franja de separació entre els dos mons era formada pels pocs quilòmetres que separaven, d'una banda, Sant Esteve del Mall (des

576. D. BRAMON, *De quan érem...*, pàg. 249. L'any 916, segons al-ʿUdri, Muhammad ibn ʿAbd al.Rahman entrà a Roda d'Isàvena, el dia 18 de març. No és pas segur que no es referís a Rueda de Jalón. D. BRAMON, *De quan érem...*, pàg. 263.

d'on hi havia una panoràmica magnífica de l'altre costat), Güel i Fontova i, de l'altra, les terres situades una mica més cap al sud, que s'estenien al darrer tram de l'Isàvena. Podem suposar d'entrada que, com hem dit, això devia motivar un cert sentiment de por i d'incertesa. Amb tot, hem de pensar que el perill realment no venia pas del pagès —potser fins i tot encara cristià— que vivia a Benavarri o a Castigaleu, sinó de les grans expedicions o algarades que, al llarg del segle X i a l'inici del segle XI, eren organitzades des de centres de poder situats de vegades a dotzenes o a centenars de quilòmetres de distància.

Si anem a l'altra banda de la frontera, podem intentar intuir allò que devien pensar els habitants de Barbastre, d'Alquèssar, de Montsó, de Fonts, d'Estada o d'Estadella abans que s'esdevingués la conquesta d'aquestes poblacions per part dels exèrcits feudals, a la segona meitat del segle XI. El resultat que sabem que tingué sobre la gent la conquesta de Barbastre ens fa adonar de com van patir els vençuts de l'any 1064, arran de l'ocupació dirigida pel comte d'Urgell. Ja n'hem parlat a bastament més amunt. Les llàgrimes de la noia musulmana que tocava plena de melangia un instrument musical s'haurien pogut barrejar amb les llàgrimes de les captives segrestades uns decennis abans per l'exèrcit d'Ibn al-Tawīl en aquestes mateixes terres pirinenques. D'altra banda, la política de forçar les dones a casar-se amb els vencedors, usada pels musulmans arran del procés de conquesta, sembla que era prou coneguda pels cristians (encara que, malgrat el que diu aquest text, normalment no la degueren practicar).

Evidentment, les relacions eren complicades, de vegades fins i tot sorprenents. L'any 1099, Pere I d'Aragó agraïa a diversos homes del lloc de Naval (a la riba dreta del Cinca), que devien ésser musulmans, el fet que li haguessin donat suport quan ell va conquerir aquesta població fortificada ("propter servicia que michi fecistis et me donastis illo castello de Napale").[577] És molt interessant saber quines càrregues havien de pagar aquests homes en el futur. Els alliberà de les paries i de les sofres, que en principi devien pagar els musulmans sota domini reial. Per contra —com si fossin cristians sotmesos a la jurisdicció del monarca— restaven obligats a donar la novena (no el delme!) del pa, del vi, del

577. M. L. LEDESMA, *Cartas de población...,* doc. 17, pàgs. 42-43. També: A. DURAN, *Colección diplomática...,* doc. 76, pàgs. 104-105.

mill, de tots els fruits i de les bèsties que tinguessin. En canvi, de la sal només havien de donar la cinquena part ("illo quinto"). Mantenien les propietat i, fins i tot, podien mantenir la mesquita ("et quod abeatis vestra mezquita in vestra villa, sicut abere soletis"). S'havien de comprometre a ésser-li fidels "contra moros et christianos". Veiem que, malgrat el que sembla que diuen molts documents, les fidelitats personals pesaven molt, fins i tot de vegades més que les diferències religioses. Tanmateix, no sabem quant de temps es degué mantenir aquesta situació excepcional.

No fou pas, però, un cas únic. En trobem un altre exemple. És esmentat en el document de la donació que feu el monarca aragonès, l'any 1098 (doc. 146), del castell del lloc de Congel a l'església de Santa Maria de Montsó. Com hem comentat en un altre capítol, s'especificava que havia de restar exclòs de la donació tot allò que el rei havia donat, amb una carta, temps enrere, al sarraí Galefon (*Galefoni sarraceno*). Més amunt ja hem dibuixat sobre un mapa el que creiem que va representar aquesta concessió: on eren i com eren les terres que va mantenir aquest Galefon musulmà, almenys durant uns anys (fig. 69). També hem parlat d'altres casos (com s'esdevingué a l'almúnia d'Aréstoles) en què els antics propietaris islàmics van poder vendre llurs terres a cristians abans d'anar-se'n. Una realitat trista, però no tan brutal com l'expropiació violenta.

Per entendre aquesta societat i per comprendre la mentalitat de la gent, cal tenir també present que hi havia una certa atracció per part dels cristians envers la cultura i la riquesa dels musulmans. Ara no parlarem d'Arnau Mir de Tost i de tot allò que tenia, fruit del saqueig, de la compra o de l'intercanvi.[578] Certament, com és prou sabut, en aquella època, per trobar luxe calia anar a la banda andalusina de la frontera. Sí que volem subratllar el fet que, d'una manera sistemàtica, Pere I d'Aragó escrigués la seva signatura en àrab, cosa ja ben coneguda, però, no per això menys sorprenent. Signava: *rasam Bitruh ibn Xanjuh,* que equival a "signe de Pere, fill de Sanç". Evidentment, mentre lluitava contra els musulmans i els prenia pobles, terres i castells, signava els documents d'aquesta

578. P. BONNASSIE, *Catalunya mil anys enrera...*, vol. II, pàgs. 233-238; R. CHESÉ, *Col·lecció diplomàtica...*, docs. 87, 88, 89 i 99, pàgs. 326-335 i 343-351; F. FITÉ – E. GONZÁLEZ, *Arnau Mir de Tost. Un senyor de frontera al segle XI*, Edicions de la Universitat de Lleida, Lleida, 2010; F. FITÉ, *Reculls d'història de la vall d'Àger. Període antic i medieval*, Centre d'Estudis de la vall d'Àger, Àger, 1985, pàgs. 127-141.

manera; molts d'aquests instruments serviren precisament per a confirmar la donació a tercers d'allò que acabava de conquerir i d'arrabassar-los. Sigui com sigui, cal pensar que el rei segurament coneixia l'àrab i que havia de valorar el pes polític i cultural que encara tenien els andalusins.

Encara hi ha altres documents que reflecteixen la complexitat de la mentalitat de la gent que va viure en aquells segles convulsos i, de vegades, d'acord amb la nostra visió potser esbiaixada pel temps que ha passat, contradictoris. És sorprenent i simptomàtic que diversos pergamins fets al monestir de Sant Joan de la Penya, a la primera meitat del segle XI, es datessin pels reis musulmans de Saragossa i de Lleida. És així en un document de l'any 1036 i en un del 1043. En un de l'any 1046, hom diu: "rege Almugdadir in Çaragoça et Almudafar in Lerida". També ho trobem en instruments fets l'any 1055.[579] Cal recordar que, mentrestant, als comtats catalans encara es continuava datant d'acord amb els regnats dels monarques francs, que ja no tenien cap poder real en les terres que foren l'embrió de la futura Catalunya. Amb tot, també cal adonar-se que datar els documents d'aquesta manera comportava el reconeixement d'una certa sobirania superior, encara que aquesta només fos teòrica.

Més amunt hem fet esment de diversos casos de musulmans que pactaren amb el monarca aragonès i pogueren així mantenir llurs propietats (si més no durant uns anys). D'altres vegades, aquesta concessió es feu potser a mossàrabs que fins aquell moment encara vivien sota domini islàmic. És excepcionalment interessant un document relacionat amb els castells de Munyons (o Muñones), de Lumberres i de Capella ("terminos de castro Muniones et de Lumberres et de Cappella"), fet l'any 1081. Sanç Ramir donà a Gombau Eiximenis (o Ermentz) el castell de Lumberres, per tal que hi fes una fortificació. A més, s'hi concretava com tindrien les terres els homes que hi visquessin o que hi anessin a viure; també s'establia que la meitat del terme l'havia de tenir Gombau, com a alou, i l'altra meitat quedava sota la senyoria del monarca (és una realitat semblant a la que trobem, cap a l'any 1050, a Avellana;

579. P. SÉNAC, *La Frontière et les hommes...*, pàg. 353. Vegeu: R. VIRUETE, *Colección diplomática...*, doc. 6, pàg. 294, nota 252; doc. 24, pàg. 336 (el considera fals); doc. 48, pàg. 370 (nota 2098; considerat fals); doc. 89 (any 1055), pàg. 430 (fals); doc. 90 (any 1055), pàg. 437 (fals); doc. 91 (any 1055), pàg. 440 (fals); 96, pàg. 450; doc. 111 (any 1056), pàg. 469 (fals; només "rege Almogadin in Çaragoza", sense fer esment del de Lleida).

doc. 35). Ara bé, el més interessant d'aquest document, de l'any 1081, és que el monarca establí que s'havia de fer una excepció amb relació a aquells cristians que vivien en aquests dos castells en el moment de la conquesta (quan les fortificacions "tornaverunt ad christianismo"). Aquests mossàrabs s'anomenaven *Banço*, *Iohannes*, *Abieça* i la seva muller *Maria*, *Ahamit* (o *Haphamit*) i *Pasqual*.[580] Tots aquests homes i dones esdevenien homes francs i lliures, i mantenien llurs terres com a alou. Fins i tot era així amb relació a totes les terres que volguessin eixamplar, rompre o comprar dins els termes dels castells de Munyons, Lumberres i Capella (sempre que no fragmentessin evidentment cap capmàs). Només restaven obligats a donar el delme, com la resta de veïns cristians.[581] Segurament, encara que no ho digui el document, eren uns maçarecs, que ja coneixem perquè els hem estudiat més amunt (els tenim documentats, per exemple, amb relació a Montsó); tanmateix, mentre molts maçarecs segurament venien de més o menys lluny, aquests homes i dones sembla que no s'havien mogut del país, i cal tenir present que ja era la segona meitat del segle XI.

Cristians i jueus

La majoria de les comunitats jueves vivien a les ciutats.[582] En els propers volums d'aquesta col·lecció diplomàtica farem esment de la comunitat hebrea que vivia, després de la conquesta de l'any 1149, a l'anomenada Cuirassa o Jueria de la ciutat de Lleida; molts d'aquests jueus ja hi devien viure abans de la conquesta comtal. Tanmateix, alguns documents també recorden l'existència de comunitats rurals, com la de Montclús (actualment escrit

580. Els autors de l'estudi sobre el jaciment de Munyons (el Cerro Calvario) també creuen que havien d'ésser cristians ("En nuestra opinión, la expresión *quod tornaverunt ad christianismo* presente en el mencionado documento de 1081 ha de referirse a los castros de Lumbierre y Muñones más que a los individuos citados, por lo que nada demostraría, creemos, que se tratara de conversos"). J. Á. ASENSIO ESTEBAN-M. Á. MAGALLÓN BOTAYA, *La fortaleza altomedieval del Cerro Calvario...*, pàg. 136.

581. I. BAIGES-G. FELIU-J. M. SALRACH, *Els pergamins de l'Arxiu Comtal...*, vol. I, doc. 122, pàgs. 325-326. Aquest document fa referència als castells de Munyons (o Muñones) i Lumberres (o Lumbierres).

582. És cert que, per exemple, a l'Alt Empordà, hi ha la població de Vilajuïga, documentada ja abans de l'any 1000, o bé que també, en època carolíngia, hi havia a Cubelles, població de la marca, una notable comunitat hebrea (J. BOLÒS – V. HURTADO, *Atles del comtat de Barcelona (801-993)*, Rafael Dalmau, Barcelona, 2018, pàg. 150).

Monclús), indret situat a la riba esquerra del Cinca.[583] Montclús era important des d'un punt de vista estratègic, pel fet d'ésser dels pocs llocs per on es podia travessar el Cinca, mitjançant un gual, un pont de fusta o una barca; prop seu hi havia un castell, encara notable a la fi de l'edat mitjana. D'acord amb les dades de què disposem, podem pensar que en aquest moment hi vivien com a màxim unes vint-i-cinc famílies jueves.[584]

Les guerres afavorien el fanatisme i la violència indiscriminada contra tots aquells que eren diferents: els musulmans i també els jueus. La "croada" contra Barbastre va fer possible que l'exèrcit que venia d'Itàlia, en passar per Provença i pel Llenguadoc, assassinés jueus, pel simple fet de no ésser cristians, de tenir una altra religió. Som a l'any 1064. Uns segles més tard, l'any 1320, s'esdevingué l'anomenada "croada" dels pastorells. Un grup que s'anomenaven 'pastors' o *pastorells* (en francès *pastoureaux*), des de Normandia, arribaren fins a París. Més d'un cop atacaren comunitats jueves. Un altre grup d'aquests pastorells, format sobretot per homes de les terres occitanes (especialment de la Gascunya), passà els Pirineus i atacà, el mes de juliol, la petita aljama[585] jueva de Montclús.[586] S'ha afirmat que moriren una trentena de jueus i que d'altres foren obligats a convertir-se. Després, els "croats" anaren cap a Jaca i Barbastre, amb la intenció de massacrar més jueus i musulmans. Finalment foren vençuts i molts d'ells ajusticiats. Adonem-nos que això s'esdevenia abans que arribés la Pesta Negra (any 1348) i molt abans que hi hagués les persecucions de jueus dels calls o jueries, ja a la fi d'aquest segle XIV.

Alguns dels documents d'aquesta col·lecció diplomàtica, com hem esmentat més amunt, fan referència a aquest indret de Montclús, situat al municipi de la Fueva. Al document 64, fet entre els anys 1063 i 1076, es parla d'una comunitat (o aljama) cristiana

583. A Montclús hi havia un poble i també una fortificació ("in castro Montecluso"). A. J. MARTÍN DUQUE, *Colección diplomática del monasterio de San Victorián...*, doc. 8, pàg. 117. Pel que fa al castell: René-Pierre DOMERGUE, "Les châteaux du XIe siècle en Sobrarbe au travers des textes médiévaux et des vestiges", *Aragón en la Edad Media*, núm. XXIII, 2012, pàgs. 97-122, especialment els plànols de la pàg. 119.

584. Jaume RIERA i SANS, *Fam i fe. L'entrada dels pastorells (juliol de 1320)*, Pagès editors, Lleida, 2004, pàgs. 59-80. Cal dir que Riera desconeix els documents més antics i data l'inici de l'aljama de Montclús a mitjan segle XIII (pàg. 64).

585. De l'àrab *al-ǧamā'a*, comunitat.

586. Un testimoni diu "que bien avían oydo dezir que los pastureles tenían los judíos de Montclús sitiados". Segurament s'havien refugiat al castell. J. RIERA, *Fam i fe...*, pàg. 74.

de Montclús, potser enfront de la comunitat jueva que vivia en aquest indret. També es fa esment dels jueus d'aquest indret als documents 275, 276, 278 i 290. Al número 276, de l'any 1130, s'esmenten diversos jueus d'aquest lloc, anomenats Jacob (que signa en hebreu), Jusef, Judà o Samuel. En altres instruments, també es menciona un Galef Mascarell i un Vita, que signaren en caràcters hebraics. Aquests jueus vengueren béns immobles, per exemple a la seu de Roda i als seus canonges.

Actualment, d'aquest poble medieval sembla que només es conserven algunes restes mig anegades per l'embassament de Mediano. Són situades a tocar del lloc d'Arasanz. Pel que fa a l'aljama de Montclús, podem recordar que també trobem reflectida l'existència d'aquesta comunitat de jueus en un document del fons de Sant Victorià d'Assan, fet l'any 1131, on es menciona la venda d'una vinya al lloc d'Arasanz. Un home anomenat Ferro, fill de *Zolemai Beniciallo*, vengué aquesta vinya, que afrontava amb una terra de *Zichri neptus Samuel*.[587]

Per cloure aquest apartat, diguem que en altres indrets propers, per exemple prop de les ciutats de Barbastre o d'Osca, també hi havia jueus, que hi vivien en època islàmica i que hi van continuar vivint després de la conquesta cristiana. Recordem el *Zavaxorda* que tenia una almúnia al nord d'Osca, que hem esmentat en tractar el tema de les almúnies i els molins.[588] Ja amb relació al territori del bisbat de Barbastre (o de Roda), podem mencionar el jueu anomenat *Mosse* que comprà, l'any 1113 (doc. 224), la meitat del lloc d'Arcos (al sud del terme de Barbastre), on també hi havia uns molins. Els testimonis d'aquesta compra foren *Iosep, Isaach,* fill de *Ium Tob* i *Zecri Avintema*.

Llengües i identitats: allò que reflecteix l'antroponímia

Al territori de l'antic bisbat de Roda, es parlaven diverses llengües i hi convivien diferents realitats culturals. Hem parlat dels musulmans i dels jueus. En general s'ha assenyalat que en aquestes terres de marca hi havia una societat multilingüe. En

587. A. J. MARTÍN DUQUE, *Colección diplomática del monasterio de San Victorián...*, doc. 160, pàg. 180-181. A més, fan de fidejussors i de testimonis *Caleph Ginto*, *Bita neptus Asavaxorda*, etc. De fet, el rei Ramir I havia donat a Sant Victorià d'Assan, l'any 1035, l'església de Sant Martí d'Arasanz; es considera, però, una falsificació. R. VIRUETE, *Colección diplomática...*, doc. 1, pàg. 282.

588. A. DURAN, *Colección diplomática...*, doc. 73, pàg. 102.

l'espai que estudiem —per on s'estenia la diòcesi ribagorçana— es podia sentir l'àrab, el berber, l'hebreu, el llatí, a part del català i l'aragonès. La capacitat de conèixer la llengua de l'altre és esmentada algun cop. Arran de la batalla de Graus, esdevinguda l'any 1063, el soldat musulmà que es va esmunyir fins al campament cristià i va assassinar Ramir I (en àrab *Rudmīr*) dins la seva tenda, parlava la llengua en què enraonaven els cristians, fet que va fer que no cridés l'atenció en anar-hi.[589] Segurament els intercanvis entre les persones que vivien a les dues bandes de la "frontera" sovintejaven molt més del que es desprèn dels documents —molts formularis— que s'han conservat. Ja hem dit que hi havia cristians a banda i banda (i també que hi havia jueus als dos costats de la línia fronterera). Ara, però, volem centrar l'atenció només en les llengües romàniques.

És important diferenciar una realitat lingüística que podem considerar com a catalana, fortament lligada a la tradició cultural carolíngia (franca o occitana), d'unes altres realitats lingüístiques aragoneses i castellanes, en les quals pesava més la tradició pirinenca (molts cops basca) i la tradició hispànica (també present entre els mossàrabs). Creiem que una de les maneres d'intentar distingir aquestes dues realitats és a base d'analizar els antropònims de la gent, d'acord amb allò que diuen els documents que publiquem a continuació.

Creiem que els noms de les persones sovint reflectien les diferents llengües que es parlaven en el territori i també les diferents tradicions culturals que hauríem trobat, per exemple, a la Ribagorça. De fet, en els antropònims usats normalment en aquella època hi podem endevinar i distingir moltes realitats i diverses herències: tradicions germàniques, gòtiques o frànciques, tradicions pirinenques, formes clarament catalanes, tradicions clàssiques o bíbliques, noms que predominen a les zones de parla castellana, esments del nom del pare fets de diferents maneres, etc. Ara no volem —ni podem— fer un estudi lingüístic aprofundit, però sí que desitgem assenyalar alguns fets que hom descobreix fàcilment a partir de la lectura dels documents que publiquem en aquest volum. A continuació centrarem l'atenció en alguns antropònims, que creiem que poden reflectir el fet que aquell que el duia era catalanoparlant o bé que parlava una altra llengua (com l'aragonès

589. Brian A. CATLOS, *The Victors and the Vanquished...*, pàg. 37.

o l'occità). Més endavant, també veurem que, moltes vegades, els noms de persona eren en gran mesura reflex de tradicions culturals diferents, per exemple carolíngies o bé pirinenques. Per encetar aquesta aproximació als antropònims ribagorçans, en primer lloc farem una cerca, en el conjunt de documents que editem, de totes les vegades que s'esmenta el nom Pere, escrit en català.

FIGURA 78
L'antropònim Pere al bisbat de Roda (segles X-XII)

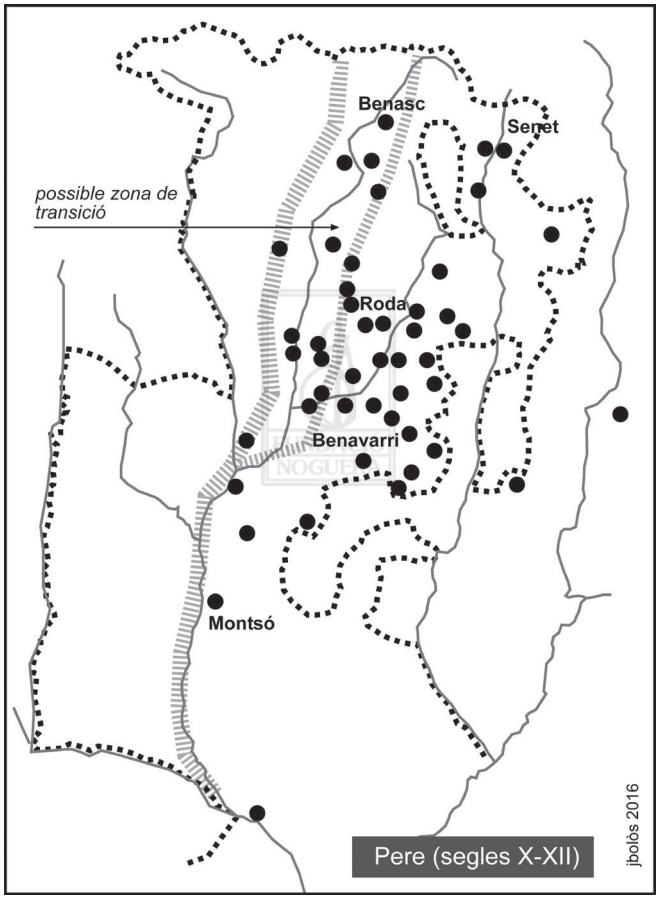

Mapa del bisbat de Roda en què hi ha situades totes les persones esmentades als documents que publiquem i que eren anomenades *Pere*. Mapa: J. Bolòs.

Pere: Güel (doc. 14), Roda (25), Gia (31), Foradada (?) (43), Castilló de Sos (46), Orcau (55), Roda (65), Falç, Entença, Viacamp (75), Calbera (98), Iscles (103), Erill, Montsó (105), Fonts (106), Lluçars (106), Erill, Saidí (115), Roda (116), Roda (130), Erdau, Montsó (137), Roda (139), Eixea (163), Besians (174), Fontova (180), Montoliu (180), Llastanosa (187, 188), Roda (189), Sant Pere de la Ribera (207), Roda (206, 210), Estada (215), Benavarri (215), Sant Esteve de la Sarga (217), Sant Feliu de Verí, Güel, Fontova, Montsó (219), Roda (220), Vall de Bardaixí (225), l'Avellana, Lluçars (231), Llaguarres (231), Senet, Aneto, Vilaller (240), Monesma (247), Arp (248), Benavarri, Sant Esteve del Mall (249), Esdolomada, Merli (250), Parets Altes (264), Montoliu, Calassanç (267), Almussara (268), Calbera, Sant Esteve del Mall (271), Castigaleu (272), Lasquarri (273, 274), Sant Esteve del Mall (277), Lluçars (280), Erill, Roda, Entença, Lasquarri (283), Esdolomada, Benasc, Erill (293), Estada, Benavarri, Monesma, Capella (300), Roda, Cornudella, Llaguarres (303), Estada (304), Lasquarri (305), Sant Esteve del Mall, Benavarri (306), Estada, Sant Esteve del Mall, Benavarri (307), Serradui, Benavarri, Lasquarri (308), Sant Esteve del Mall, Benavarri (310), Sant Esteve del Mall, Benavarri (311), Calassanç (312), Erill, Besians (313), Sant Esteve del Mall, Benavarri (315), Sant Esteve del Mall, Viacamp, Benavarri (316), Erdau (318), Roda (321), Benavarri, Perarrua, Estada (323), Artasona, Calassanç (324), Cornudella, Alòs (326), Benasc, Queixigar (339), Güel (341, 343, 345, 346, 350, 352, 355, 358, 361).

Com hem dit, hem fet una cerca, en tots els documents publicats, per tal de trobar totes les persones que s'anomenaven Pere (fig. 78). En aquest cas, hem rebutjat els noms que foren escrits en llatí (*Petrus*, *Petri*, *Petro*), pel fet que no aporten cap mena d'informació que ara ens pugui interessar per tal d'aclarir allò que volem. D'acord amb la llista del damunt i del que veiem al mapa annex, podem assenyalar que trobem homes anomenats Pere per gairebé tot el bisbat de Roda. Certament, tots són situats a l'est del riu Cinca (en el sector meridional) i la immensa majoria a l'est del seu afluent l'Éssera (en el sector septentrional del bisbat).

FIGURA 79
L'antropònim Guillem al bisbat de Roda (segles X-XII)

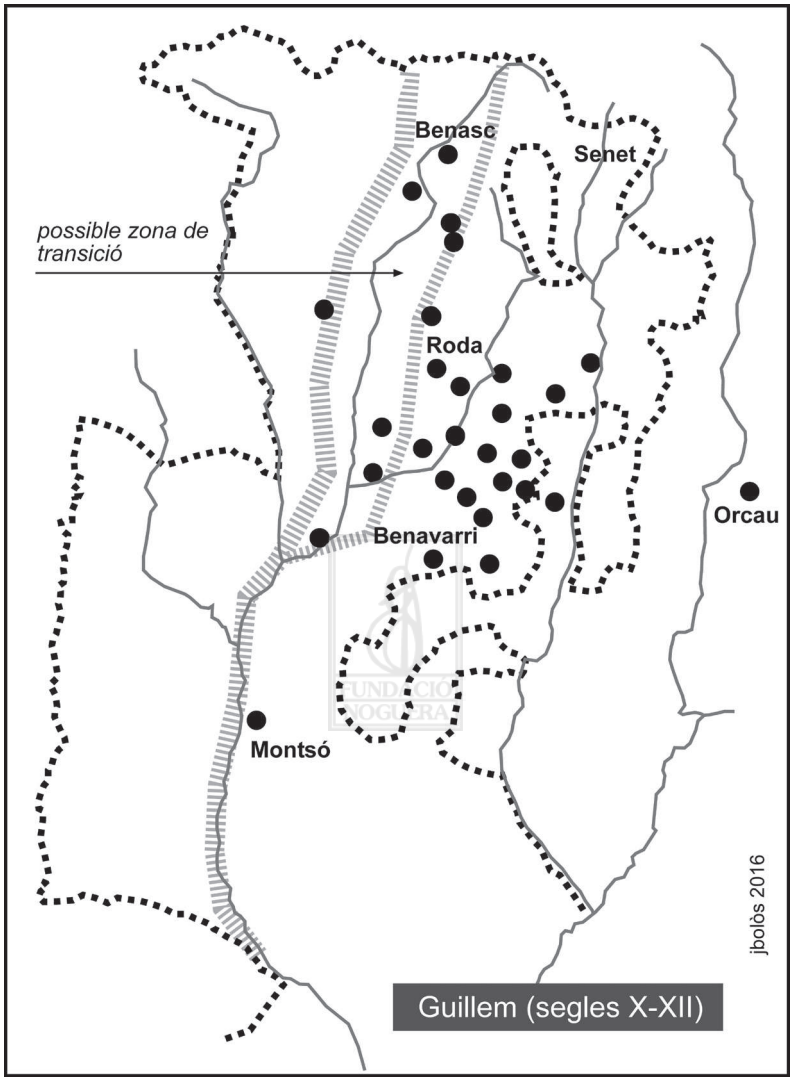

Mapa del bisbat de Roda en què hi ha situades totes les persones esmentades als documents que publiquem i que eren anomenades *Guillem* (o algunes altres variants d'aquest antropònim català). Mapa: J. Bolòs.

Cal tenir present que no hem inclòs alguns noms com Peire o Per. Peire és certament occità. Curiosament, hi hagué un Peire Gauspert que era senyor de Sant Esteve del Mall. Al document 300, trobem aquest nom escrit *Peire Gauzpert in Sancto Stephano*. En un document una mica més tardà (doc. 306), es catalanitzà el nom (potser a causa de l'escrivà) i hi trobem escrit *Pere Iozpert in Sancto Stephano de illo Malio*. Finalment, al document 323, s'esmenta novament *Peire Gauzpert in Sancto Stephano*, escrit altre cop en occità. Això ens demostra diverses coses: l'arribada lògica i notable de gent des de l'altra banda dels Pirineus, un reconeixement d'aquesta llengua occitana (era la llengua dels trobadors, un idioma aleshores amb un elevat prestigi arreu) i també un desig per part de l'escrivà, almenys en molts casos, de mantenir-se fidel a la manera com es pronunciava el nom. Aquest home no amagava la seva diversitat i la gent reconeixia com una cosa normal aquesta diferència. Encara trobem un Peire en un altre document: en una carta reial de l'any 1135 (doc. 312); significativament, en la versió escrita en escriptura visigòtica, diu *Peire in Calasanz*, mentre que en la versió escrita en carolina hi llegim *Pere in Calasanz*. També cal tenir present que en altres documents trobem un home que era senyor de Capella, que rebia el nom de *Per* o de *Per Ramon*, nom que pot ésser català o aragonès (docs. 316 i 324). Així mateix, a Güel, s'esmenta l'existència d'un *Per*, que era fill d'Ava (doc. 354). Diguem també que, al document 311, trobem un *Pere Castagne* (o *Castanye*) a Luesia, a molts quilòmetres de la frontera lingüística entre el català i l'aragonès; molt possiblement era un català que estava al capdavant d'aquest important castell aragonès (docs. 311 i 315). I, en aquest cas, també cal subratllar que, de la mateixa manera que un occità era reconegut i respectat en terres catalanoparlants, un català era reconegut i respectat en terres aragoneses.

A continuació, seguint aquest mateix mètode, podem cercar altres noms de persones que són esmentats als documents del bisbat de Roda d'Isàvena. En primer lloc, ens interessarem pel nom d'origen germànic Guillem (fig. 79) i, després, centrarem l'atenció en altres antropònims, com Bernat, Berenguer, Mir, etc., que potser ens permetran de confirmar allò que ja hem vist amb relació al nom Pere.

Guillem (*Guielm, Guiglem, Wielm, Vilelm, Gielm*): Güel (14), Roda (25), Castilló de Sos, Bissaürri (31), Capella, Foradada (43), Serradui, Sant Esteve del Mall (45), Castilló de Sos (46),

Orcau (47, 48, 54), Lasquarri (62), Roda (65), Alaó (69), Roda (74), Falç (75), Lluçars (84), Beranui (86), Capella (87), Montsó, Castre, Capella (105), Montsó (111), Montanyana? (112), Roda (116), Foradada (122), Castilló de Sos (129), Montsó (137), Eixea (163), Roda (168), Fontova (175, 180, 185), Roda (189), Montsó (193), Roda (198), Güel (200), Roda, Corbera (206), Sant Pere de la Ribera (207), Roda (210, 211), Montanyana (217), Esdolomada, Güel (219), Roda (220), l'Avellana, Lluçars (231), Puègverd? (232), Benavarri (248), Ancils (249), Monesma (247), Lasquarri (257), Fontova (262), Montoliu (267), Gia (269), Castigaleu, Roda (272), Lasquarri (273, 274), Roda, Güel (283), Montanyana, Giró (285), Esdolomada (289, 291), Lasquarri, Serradui (305), Cornudella (326), Güel (341, 342, 349, 350, 359, 361).

Mentre que en el cas precedent, Pere, el nom gairebé només podia ésser escrit en català d'una manera, amb relació a l'antropònim Guillem no és pas així. Hem recollit totes les variants que creiem que corresponien al nom català, bàsicament Guillem, però també Guielm i Guiglem. Així mateix, també és cert que, mentre que en el cas de Pere el nom occità és Peire, en aquest cas, l'occità Guilhem es pronunciava igual que en català i segurament es podia escriure d'una manera semblant. Per tant, no podrem pas saber si algun dels Guillems que trobem esmentats a la llista precedent provenia de l'altra banda dels Pirineus. Realment, l'únic cop que podem pensar que un home anomenat Guillem era occità és al document 232, en què s'esmenta un *Guielm Arnal de Pueg Verd*; aquest indret segurament era situat al vessant nord de la carena pirinenca, en terres del Llenguadoc.

Si posem sobre un mapa els llocs on en principi vivia la gent que es deia Guillem, que són esmentats a la documentació que publiquem, trobem un resultat semblant al del cas precedent. Gairebé tots els podem situar a l'est de l'Éssera i a l'est del tram meridional del Cinca. En trobem alguns en terres on actualment es parla aragonès o castellà, com Fontova, Capella o Montsó, però ja no en trobem cap, més cap a ponent. De fet, aquesta situació reflecteix força bé la visió que s'ha tingut sobre el límit entre la zona d'influència de les llengües catalana i aragonesa.[590]

590. L. To, M. Bourin i P. Chareille, centrant-se en els noms de les famílies comtals, consideren que els noms Ramon, Isarn, Guillem, Miró, Unifred, Borrell i potser Llop "peuvent être considérés comme faisant partie d'un stock onomastique qui leur était propre", dels comtes de l'espai del Pallars i la Ribagorça. Vegeu: Lluís To

A continuació centrarem l'atenció en l'antropònim Bernat, també d'origen germànic, fràncic, com Guillem. Veurem en quins documents és esmentat i en quins llocs és mencionat, i totes aquestes dades les traslladarem damunt d'un mapa (fig. 80).

Bernat (*Bernard* o *Bernart*): Güel (14), Roda (25), Vilanova d'Éssera (31), Alaó (52), Orcau (54, 55), Roda (65), Beranui (86), Castre (87), Roda (88), Fonts (106), la Fabregada (112), Roda (130), Erdau, Benasc (137), Fontova, Roda (139), "Canalills" (142), Castre (151), Eixea (163), Fontova (180), Montoliu (184), Fontova (185), Roda (188, 189), Lasquarri (192), Sant Pere de la Ribera (207), Roda (211), Roda (213), Sant Esteve de la Sarga (217), Fontova (227), Fontova (232), Arp, Benavarri (248), Merli (250), "l'Almussara", cap al Soler (262), Lluçars (263), Sant Esteve del Mall (271), Roda (272), Lasquarri (273), Roda (283), Esdolomada (291), Roda (308), Sant Feliu de Verí (318), Perarrua (323), Cornudella (326), Güel (342, 343, 346, 356).

Amb relació al nom Bernat, com hem fet fins ara en els casos precedents, només hem recollit els noms escrits en català i hem rebutjat els escrits en llatí. Aquesta llista annexa, juntament amb el mapa que incloem, permet d'arribar a unes conclusions semblants a les que hem arribat en els casos precedents. Aquest cop, no tan sols trobem homes anomenats Bernat als sectors més orientals del bisbat, ans també en indrets com Castre, Fontova o Perarrua, situats al llarg de la vall de l'Éssera i on actualment no es parla català.

La llista que incloem a continuació fa referència a un antropònim també d'origen germànic, fràncic, que s'usà sobretot als comtats catalans (encara que no d'una manera exclusiva): Berenguer.

FIGUERAS-Monique BOURIN-Pascal CHAREILLE, "De la montagne à la mer? Anthroponymie et migrations dans les comtés catalans aux IXe et Xe siècles", a M. BOURIN-P. MARTÍNEZ SOPENA, *Anthroponymie et migrations dans la Chrétienté médiévale*, Casa de Velázquez, Madrid, 2010, pàg. 157. Alhora, assenyalen la poca influència d'aquests noms de les famílies comtals en el conjunt de la població. Criden l'atenció sobre la influència de *Galindus* i d'*Auriolus* o d'*Ennego*, com a noms dels sobirans d'Aragó o de Pamplona, sense pensar que almenys *Ennego* potser ja era un nom usual fins i tot abans de l'època carolíngia (i que la influència pamplonesa no arribà fins al segle XI). Una afirmació com "le faible impact des noms des comtes locaux laisse le champ libre à l'influence anthroponymique de voisins plus puissants?" ens sembla que no reflecteix pas una realitat segurament molt més complexa; de fet, com veurem més endavant, aquests tres noms, als segles IX i X, eren usuals també en altres comtats allunyats de la possible influència aragonesa, com Osona o Barcelona (figs. 84, 86, 96).

FIGURA 80
L'antropònim Bernat al bisbat de Roda (segles X-XII)

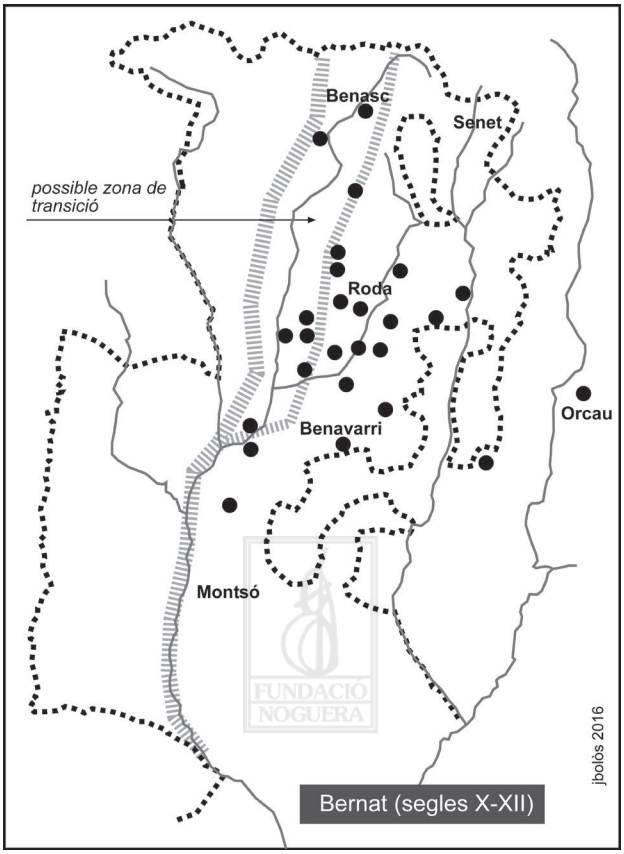

Mapa del bisbat de Roda en què hi ha situades totes les persones esmentades als documents que publiquem i que eren anomenades *Bernat* (o algunes altres variants d'aquest antropònim català). Mapa: J. Bolòs.

Berenguer (o *Berenger*, *Belengel*): Gia (31), Roda (65), Siscar (75), Montsó (105), l'Espluga (112), Roda (116), Montsó (137), Llerp (142), Congel (146), Castre (151), la Sala, Eixea (162), Fontova (180), Roda (185, 191), Capella (186, 215, 249), Erdau (206), Lluçars (231), Benavarri (248), Merli (250), Roda (283), Sant Esteve del Mall (305).

Com podem veure en aquesta llista annexa, aquest nom de persona, molt difós en alguns comtats catalans, era un antropònim

que trobem arreu de la Ribagorça i de la vall del Cinca Mitjà, encara que no fos pas dels més freqüents (ho veiem si el comparem amb Pere, Guillem o Mir). Fins i tot, a causa d'haver-hi un noble anomenat Berenguer Gombau, que trobem esmentat més d'un cop i en més d'un lloc, pot semblar, en llegir aquesta llista, que era més difós del que ho era realment.

Per contra, el nom de persona Mir o Miró era molt difós arreu del bisbat de Roda, com palesa la llista que hem fet a continuació i el mapa annex, on s'han situat les diferents localitzacions (fig. 81).

FIGURA 81

L'antropònim Mir / Miró al bisbat de Roda (segles X-XII)

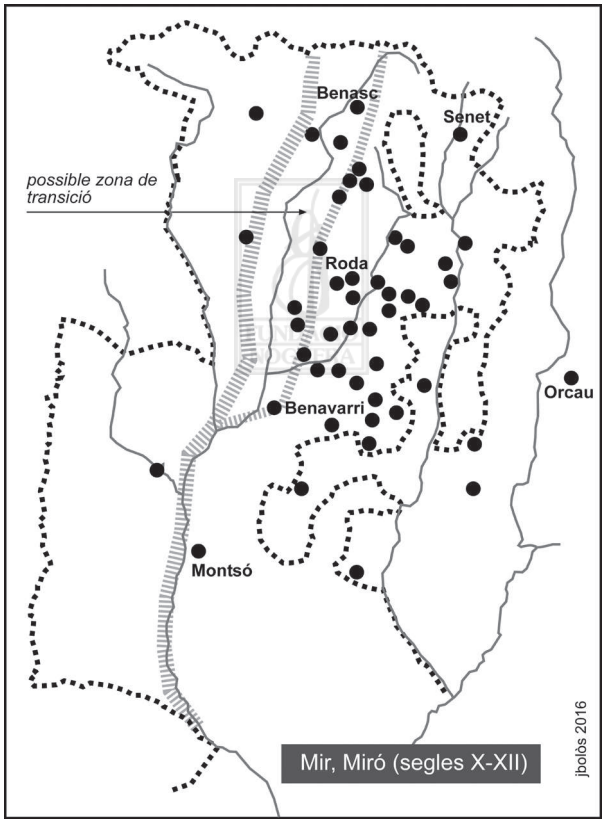

Mapa del bisbat de Roda en què hi ha situades totes les persones esmentades als documents que publiquem i que eren anomenades *Mir* o *Miró*.
Mapa: J. Bolòs.

Mir (*Miro*): Pedrui (6), Sant Esteve del Mall (8), Molins (11), Güel (14), Ovarra (20), Roda, Carrasquer (25), Roda (30), Vilanova, Fades, Espés, Sant Feliu de Verí (31), Àger (34), Pallerol [vers Terrantona] (43), Sant Esteve del Mall (45), Castilló de Sos (46), Orcau (47, 48), Roda (50), Alaó (51, 52), Orcau (54, 55), Roda (57, 58, 60), Lasquarri (62), Roda (65), Alaó (70, 72, 73), Entença (75), Sant Feliu de Verí (77), Montoliu, Roda (78), Roda (82, 88), Lluçars (84), Sant Esteve del Mall (92), Llaguarres (95), Llaguarres (96, 109), Sapeira (102), Montsó (105), Roda (109), Benasc, Roda (116), Roda (117), Foradada (122), Castellonroi (123), Roda (130), Entença (131), Montanyana (132), Erdau, Montsó (137), Lavaix, Benasc (138), Roda (139), Tolba (141), "Canalills" (142), Vilacarle (151), Eixea (163), Roda (168), Fontova (180), Montoliu (184), Barbastre (186), Roda (187, 188, 189), "les Garbes" (191), Roda (198), Lasquarri (201), Sant Pere de la Ribera (207), Roda (211), Benavarri (215), Gavasa, Entença (216), Sant Esteve de la Sarga (217), Sant Feliu de Verí (219), Roda (221), Cornudella (227), l'Avellana, Lluçars (231), Senet (240), Benavarri (249), Esdolomada (250), Lluçars (263), Roda, "l'Almussara", prop del Soler (262), Roda (266), Roda (268), Gistau (269), Calbera (271), Castigaleu (272), Lasquarri (274), Fontova (277), Lluçars (280), Roda (283), Lasquarri (300, 301), Fontova (302, 311, 315), Roda (303), Serradui (305), Benavarri (308, 310, 316, 323), Entença (312, 313, 319), Viacamp (316), Sant Feliu de Verí (318), Roda (321), Cornudella (326), Iscles, les Eres (339), Güel (351, 355, 356, 357, 358).

Mir és un nom en principi català (encara que sigui d'origen germànic, gòtic, i que, per tant, sigui més fàcil trobar-lo fora de les terres catalanoparlants). Com podem veure, arribà a ésser molt usual al bisbat de Roda en els segles que estudiem. En la llista annexa i en el mapa que incloem, hem situat tots aquells homes anomenats Mir o Miró que trobem esmentats als documents que publiquem en aquest volum. Malgrat el que hem dit, com en els casos precedents, trobem aquest nom de persona sobretot en tots aquells territoris del bisbat de Roda situats a l'est de l'Éssera (i, més cap al sud, a l'est del Cinca), cursos d'aigua que d'una manera aproximada podem considerar que coincidien amb la frontera lingüística entre el català i l'aragonès. Això no obstant, aquesta vegada, hi ha algunes excepcions, com els casos d'homes anomenats Mir o Miró que trobem a Barbastre o bé cap a Terrantona i a Gistau.

Guifred (*Guifret*): Lasquarri (43), "Sant Miquel i a Sant Julià" (44), Fonts (106).

Si fem un cop d'ull a la llista annexa, a l'acte ens adonem que hi havia molt poca gent que dugués el nom Guifred o Guifré. Aquest nom, de fet, al conjunt de comtats catalans, va tenir sobretot una forta difusió abans de l'any 1000 (en un sistema antroponímic en què predominaven els noms germànics simples, sense ésser acompanyats del nom del pare, com ja trobem als segles XI i XII). Amb relació al bisbat de Roda i a l'època estudiada, especialment els primers decennis del segon mil·lenni, ja era un antropònim rar, que només descobrim d'una manera excepcional amb relació a tres indrets.

Roger (o *Rogerii*, *Rogerio*, *Rodgerii*): Alaó (72), Lasquarri (76), Sant Feliu de Verí (77), Lluçars (82, 84), Alaó (114), Roda (116, 118), Benasc, Girbeta (119), Roda (126, 131), Lavaix (138), Girbeta (142), Roda (161), Roda (163), Roda (169), Fontova (180), Roda (187, 188, 198), Lasquarri (201), Roda (202), Sant Pere de la Ribera (207), Roda (206), Roda (209), Güel, Jusseu, Fontova (219), Roda, Lasquarri (230), Lluçars (263), Roda (283), Montanyana, Giró (285), Erdau (318).

Roger, per contra, era un nom molt més usual arreu. Cal, però, tenir present diverses coses. Cal dir que, en aquest cas, també hem fet constar les formes d'aquest antropònim d'origen germànic, fràncic, que trobem llatinitzades als documents. D'altra banda, hem de tenir en compte, així mateix, que hi hagué un terratinent de Verí, que fou durant molts anys prior de Sant Vicenç de Roda, que era anomenat Mir Roger (fet que ens permet d'entendre el gran nombre d'esments del nom Roger amb relació al lloc de Roda). Veiem, també, que hi havia persones amb aquest nom, que vivien en localitats frontereres o de transició, des d'un punt de vista lingüístic, com Fontova, Benasc o Erdau. A més, cal tenir ben present que hi podia haver nombroses persones vingudes de terres occitanes (que és impossible de distingir-les) que duien aquest antropònim; a Occitània el nom Roger era força difós.[591]

Onofred (o *Onofre*): Güel (14), Fontova (180), Montoliu (184), Sant Feliu de Verí (219).

591. De fet, la dona de Ramir I d'Aragó (amb qui es casà l'any 1036), era "Girberga, filia comitis Vernardi Rodegeri et comitisse matris eius nomine Guarsinde"; els pares de la futura reina Girberga eren, per tant, Bernat Roger de Foix i Coserans i Garsenda de Bigorra. R. VIRUETE, *Colección diplomática...*, doc. 7, pàg. 298.

Giscafred (o *Gischafred*, *Giscafredus*): Eroles (17), Lavaix (21), Roda (22), Roda (30), "Sant Miquel i Sant Julià" (44), Roda (188), Roda (210), Roda (220).

Així mateix, per exemple, el nom Onofred també forma part d'aquest conjunt de noms de persona d'origen germànic, que és característic sobretot de persones que vivien als comtats catalans. En aquests documents, el trobem esmentat en pocs llocs del bisbat de Roda. Gairebé podem dir el mateix amb relació al nom Giscafred. Quasi només el trobem al Pallars Jussà (església d'Eroles), a Lavaix i a Roda.

Gombau (*Gombald*, *Gonbald*, *Gombalt*, *Gombal*, *Gonbal*, *Gomball*, *Gombaldi*): Güel (14), Visalibons (37), Montoliu (78), Capella (87), Llaguarres (90, 94, 96), Roda (91), Montsó, Güel (105), Roda (118), Portaspana (118, 122), Castellonroi (123), Roda (124, 126, 134), Entença (132), Roda, Güel (132), Erdau, Montsó (137), Lavaix (138), "Canalills" (142), Congel (146), Benavent de Ribagorça (151), la Sala d'Eixea (163), Capella (186, 215, 249, 277), Portaspana (194, 232), Castre (216), l'Avellana, Lluçars (231), Merli (250), Montoliu (267), Almussara (270), Roda (283), Serradui (300, 316, 323), Sant Esteve del Mall (305), Benavent de Ribagorça (319), Castre, Benavent (328), Güel (344, 345, 360, 362).

En el cas del nom Gombau (o Gombald), també hem inclòs totes les variants, fins i tot les llatinitzades (que per cert no són pas gaire nombroses). Gombau era un nom portat per membres de la noblesa, fet que en degué afavorir la difusió i que és la causa per la qual trobem gent amb aquest nom en territoris diversos. Encara que no sigui gaire significatiu, podem assenyalar que, fins i tot, trobem un Gombau a Congel, poble situat davant de Montsó, a la riba dreta del Cinca. Aquest és el darrer cas estudiat.

Ens interessa veure les coincidències dins l'espai catalanoparlant, però també les diferències que hi podia haver entre aquesta zona oriental del bisbat i la zona on es parlava bàsicament l'aragonès (sobretot l'alta vall del Cinca i totes les terres situades a l'oest d'aquest riu). Si consultem documents d'una zona de parla aragonesa, com Montclús, podem fixar-nos en quins eren els noms que hi duien les persones i veure si hi havia gaire antropònims que, usualment, no trobem en les contrades més orientals. Al document 64, fet entre els anys 1063 i 1076, s'esmenta un "abat" anomenat Sanç (*Sango*) i uns cristians que rebien els noms d'*Eneco Baiones*, *Galindo Fruelle*, *Enneco* o *Fertuno Vallones*. Podem concloure que,

amb relació a les terres on es parlava majoritàriament el català, hi havia més aviat unes diferències de quantitat, de percentatge, que no pas de qualitat, per dir-ho d'alguna manera. De fet, en aquest lloc veiem un predomini del fons antroponímic pirenenc i hispànic, amb noms com *Enneco*, *Galindo*, *Fruella* o *Balla*, que també trobem de vegades més cap a ponent, encara que no d'una manera exclusiva. A més, adonem-nos que incloure el nom del pare en genitiu, darrere del nom del fill, hi era molt més usual que en les contrades més orientals.

Molt a prop de Montclús, hi ha la població de L'Aïnsa, a la Fueva. Amb relació a aquest lloc es conserva la consagració i la dotalia de l'església, feta entre els anys 1056 i 1064 (doc. 41). Podem veure una llista de noms dels donadors d'aquesta església dedicada a sant Feliu i sant Joan, tan extensa com les que trobem en les altres dotalies primerenques del bisbat de Roda.

Acenar
Acenar Gallindonis
Adivora, dona
Adolina
Albinus
Amija, muller
Balasc Sanchonis
Balaschita, germana
Balaschita, muller
Balla
Balla Barons
Centul Asner
Centul Letr
Centul Modeger
Cete, dona
Cheno, muller
Dat Oriol
Dath Asnar
Elisabet
Elo, dona
Enneco Saniuns
Ennecus
Ennecus, prevere
Ennecus Dat
Ennecus Garcians
Exemen Sancionis
Exemen Suer
Fertun Sancionis
Franc Gallons
Galin
Galin Bradilans
Galin Centul
Galin Ennegons
Galin Garcians
Galin Oriol
Galindons Ezur
Galindus, prevere
Galindus Sancionis
Garcia, prevere
Garcia Bradilans
Garcia Ennegons
Garcia Francons

FUNDACIÓ NOGUERA

Garcia Gallun
Garcia Oriol
Helisab
Hisma
Hor, muller
Lela, germana
Leva
Lopa, dona noble
Maniu Langobard
Menosa, muller
*Mitira (*o *Mirira),* dona
Munda, dona
Onnisda Cardel
Oria, dona
Oriol Fedacus
Ovidia, germana
Sancio Bancons
Sancio Exemenonis
Sancio Francons
Sancius
Sancius Adovar
Sancius, prevere
Sangu Vita, germà
Vita, pare

A primer cop d'ull veiem moltes semblances entre aquests antropònims i els noms de persona que trobem a les terres més orientals del bisbat, on, com hem dit, el català era la llengua habitual; amb tot, també hi ha algunes diferències que cal tenir present. Diguem, d'entrada, que podem descobrir la majoria d'aquests noms en altres poblacions del bisbat, situades a l'est de l'Éssera. Fins i tot, a L'Aïnsa hi ha alguns noms germànics, com Dat o Adolina o bé com Langobard, Bràdila o Queno (que era un nom de dona), força usuals a l'est del riu Éssera. Amb tot, també cal subratllar que hi veiem mancances, per exemple de molts dels noms que hem esmentat més amunt (com Pere, Guillem, Berenguer, Gombau o Mir), que hem cregut que podien ésser el reflex d'una població catanoparlant o bé que eren el resultat d'una forta influència carolíngia o franca. D'altra banda, com hem trobat a Montclús, en aquesta vall del Sobrarb, també cal assenyalar el fort pes que hi tenien els noms més aviat pirinencs (com *Ennecus, Acenar, Centul, Garcia, Balaschita* i, fins i tot, *Sancius*), els quals no eren pas tan usuals si ens traslladem més cap a llevant (en parlarem detingudament més endavant). Així doncs, fruit d'aquesta comparació, podem assenyalar, d'una banda, una diferència derivada de la mancança d'alguns noms, però sobretot allò que hi és més evident és que hi havia una proporció diversa dels distints tipus d'antropònims. De fet, és el mateix que, més amunt, hem assenyalat amb relació a Montclús. I encara cal fer esment d'una altra dada. Pel que fa a la manera d'esmentar el nom del pare, hi trobem majoritàriament l'esment del nom patern en genitiu;

malgrat un *Maniu Langobard,* el més normal era un *Galin Garcians* o un *Acenar Gallindonis*. Mentre que en el 56 % dels casos el nom patern és en genitiu, només en el 44 % no és pas així.

Per concretar aquestes impressions, és interesssant de veure quins són els noms més usuals en aquesta població de L'Aïnsa (entre els anys 1056 i 1064, doc. 41). Amb aquesta finalitat, hem fet una llista amb tots aquells noms de persona que són esmentats més d'un cop en aquesta interessant dotalia de l'església parroquial del lloc.

9 *Galin, Galindus, Galindons*[592]
7 *Sancius, Sancio, Sangu*
6 *Garcia*
5 *Ennecus*
3 *Centul*
3 *Balasc, Balaschita*
2 *Exemen*
2 *Dat, Dath*
2 *Balla*
2 *Acenar*

Aquesta llista permet de comprovar que els noms més usats són Galí, Sanç, Garcia, Ényec, Centull i Balasc. És interessant comparar aquesta sèrie amb la llista de noms de laics més usats a Aragó: *Sancho, García, Iñigo, Jimeno, Galindo, Fortún, Aznar, Ato, Lope, Blasco*, etc. Aquest conjunt de noms de persona correspon als antropònims que hi dominaven entre els anys 1036 i 1064.[593] Veiem que, malgrat algunes lògiques petites diferències, hi ha una forta coincidència entre les dues llistes.

592. El número (9 en aquest primer cas) reflecteix el nombre de vegades que és esmentat aquest nom (Galí), al document.

593. C. LALIENA CORBERA, "Los sistemas antroponímicos en Aragón durante los siglos XI y XII", a P. MARTÍNEZ SOPENA (ed.), *Antroponimia y sociedad. Sistemas de identificación hispano-cristianos en los siglos IX a XIII*, Universidade de Santiago de Compostela – Universidad de Valladolid, Valladolid, 1995, pàg. 324. De fet, també trobem aquestes coincidències si anem més cap a ponent. A San Millán de la Cogolla, a la Rioja, els noms que predominen, entre el 1001 i el 1050, eren *Sancius, Garcia, Blasco, Munnius, Fortunius, Acenarius, Lupus, Eximinus, Gomiz,* etc. La realitat és força semblant a San Salvador de Leyre, a Navarra: *Sancius, Garcia, Fortunius, Galindo, Enneco, Acenarius, Blasco, Eximinus,* etc. José A. GARCÍA DE CORTÁZAR, "Antroponimia en Navarra y Rioja en los siglos X a XII", a P. MARTÍNEZ SOPENA (ed.), *Antroponimia y sociedad. Sistemas de identificación hispano-cristianos en los siglos IX a XIII*, Universidade de Santiago de Compostela-Universidad de Valladolid, Valladolid, 1995, pàgs. 294-295.

Podem comparar aquesta llista amb una llista semblant feta a partir dels noms de persona inclosos a l'acta de consagració de la parròquia de Fontova, indret situat a l'est de l'Éssera i al nord de l'Isàvena (fig. 33). Considerem que a l'edat mitjana, des d'un punt de vista lingüístic, devia ésser una contrada de frontera o de transició entre les terres on es parlava el català i les terres on la majoria de la gent parlava aragonès. La dotalia de Santa Cecília de Fontova es va esdevenir el 2 d'agost de l'any 1103 (doc. 180).

15 *Galin*
6 *Pere, Petrus*
5 *Oriol*
5 *Mir*
5 *Martin*
5 *Domenec, Domenech, Domenecha*
5 *Baro, Baron*
5 *At, Ato*
4 *Ramius*
4 *Arnal*
3 *Vidal*
3 *Sanxo, Sanz*
3 *Iohan*
2 *Stephanus*
2 *Ramon*
2 *Guillelmus, Guillem*
2 *Gerali*
2 *Gamiza*
2 *Eliano*
2 *Bonus Homo*
2 *Bofillo, Bonofilio*
2 *Bernard*
2 *Ava*
2 *Asner*
2 *Altemir*

FUNDACIÓ NOGUERA

Aquesta contrada de Fontova és actualment castellanoparlant, encara que a l'edat mitjana és possible que fos bàsicament catala-

noparlant o bé que, com hem dit, fos una àrea de transició (on, cal tenir-ho present, hi podia haver persones de diverses procedències). Hi trobem algunes petites diferències amb relació a allò que hem vist en l'exemple precedent de L'Aïnsa. Cal tenir present, també, que el document que utilitzem és d'un moment una mica més tardà. Els noms més usuals sembla que, l'any 1103, hi eren: Galí, Pere, Oriol, Mir, Martí, Domènec, Baró i At. Si ho comparem amb allò que trobem a Aragó, veiem que, entre l'any 1062 i el 1100, *Galindo* queda al lloc quart, Oriol al lloc dotzè i *Ato* a l'onzè; la resta no surten; cal dir, amb tot, que si ens fixem en la llista de noms aragonesos que eren dominants entre els anys 1125 i 1150, trobem *Pedro* en primer lloc, *Domingo* en cinquè lloc, i *Martín* en setè lloc.[594] El nom Mir o Miró (a Fontova situat en un dels primers llocs) no consta en aquesta llista de noms de persona dominants a Aragó. En resum: la primera impressió, en veure aquesta llista de noms, és que hi havia una realitat lingüística situada més a prop de l'espai cultural català que no pas de l'aragonès (malgrat el notable pes que hi tenia el nom Galí o Galín).

Cal assenyalar també que, en aquesta dotalia, un percentatge molt important de les vegades en què l'antropònim és doble, el nom del pare (escrit en segon lloc) és també en nominatiu o bé és escrit en una llengua romànica, en principi el català. Trobem *Pere Roger*, *Arnal Guillem*, *Galin Martin*, *Mir Baron* o *Asner Apo*. Correspon al 87 % dels casos. Per contra, els casos en què el nom del pare és escrit en genitiu, només representen, amb prou feines, el 13 %. Són noms com *At Ansilans*, *Domeneg Argilans*, *Galin Atons* o *Martin Adtons*.

Fem una tercera comparació, amb relació a una parròquia més oriental, situada exactament al sud de la de Sant Vicenç de Roda. La dotalia, escrita en principi l'any 996 (doc. 14), de l'església de Santa Maria de Güel, ens serà molt útil per fer la llista dels noms de persona més usats en aquesta contrada del comtat de Ribagorça (d'altra banda, molt propera al terme parroquial de Santa Cecília de Fontova).

594. C. LALIENA, "Los sistemas antroponímicos en Aragón...", pàgs. 324-325.

7 *Gielm, Guielm, Guielmus, Wielmus*
7 *At, Ato, Ati, Atone, Atus, Acto*
4 *Galin, Galindo*
4 *Bradila, Bradilina, Braduluni*
4 *Bita*
3 *Ramio, Ramius*
3 *Per, Pere, Petrus*
3 *Oriolus*
3 *Ennecho*
3 *Baron, Barone*
2 *Sanc, Sanca*
2 *Garcia, Garsia*
2 *Exemeno*
2 *Cheno, Chenoni*
2 *Centulo*
2 *Bernard*
2 *Arnal, Arnallus*
2 *Altemir, Altemirus*
2 *Allone, Alono*
2 *Albarus, Albaroni*

FUNDACIÓ NOGUERA

En aquest cas, els noms més habituals a Güel eren Guillem, At, Galí, Bràdila, Bita, Ramió, Pere, Oriol, Ényec i Baró. Si ho comparem amb allò que s'esdevenia a Aragó, entre el 1036 i el 1064, trobem que al territori aragonès Guillem no hi era present, Ató ocupava el vuitè lloc, *Galindo* el cinquè, Bràdila, Bita i Pere tampoc no hi eren esmentats, Oriol era al lloc darrer, *Iñigo* al tercer i Baró també mancava.[595] De fet, l'aspecte més destacable d'aquesta llista de Güel és la importància que tenia el nom Guillem en aquesta parròquia propera a Roda, fet que demostra, en principi, un lligam amb l'espai lingüístic o cultural català i potser també, en certa manera, amb l'espai cultural occità.

A continuació, podem fer una llista semblant amb relació a una parròquia més oriental, situada exactament a l'est del terme

595. C. LALIENA, "Los sistemas antroponímicos en Aragón...", pàg. 324.

de Roda d'Isàvena. Hi inclourem els noms que trobem a la consagració i dotalia de la parròquia de la localitat de Sant Esteve del Mall (doc. 8). Com ja hem dit, aquest document —com el de Güel— sembla que fou fet en més d'un moment: una part potser es pot datar el mes de setembre de l'any 972, una altra, segurament al llarg de la primera meitat del segle XI.

5 *Barone*
4 *Miro*
4 *Ennecho, Ennego*
4 *Atus, Ato, Atone, Actus*
3 *Oriolus, Oriole*
3 *Endischulus*
3 *Bradila*
3 *Asnerus, Asnere*
2 *Ramius*
2 *Radolfus*
2 *Martinus* (i possessor veí)
2 *Eço, Eco*
2 *Durandus*
2 *Altemirus* (i possessor veí)

En aquest cas, amb relació a Sant Esteve del Mall, podem assenyalar que els antropònims més usuals eren Baró, Mir, Ényec, At, Oriol, Endiscle, Bràdila i Asner. Només coincideixen, amb allò que hauríem trobat a Aragó, els noms *Iñigo*, *Ato*, *Oriol* i *Aznar*.[596] En un proper apartat, aquesta llista de noms de la parròquia de Sant Esteve del Mall ens servirà, precisament, per veure si aquests antropònims eren gaire usuals a la resta de la Catalunya Vella.

Ens podem fixar, en darrer lloc, en la dotalia de l'església de Sant Miquel del castell de Cornudella (doc. 326). Aquesta església és situada en una vall transversal de la Noguera Ribagorçana, a l'oest de la població d'Areny. Ja és una mica més tardana: és datada l'any 1138.

6 *Ramon, Raimundus*
4 *Mir*
3 *Pere, Petrus*

596. C. LALIENA, "Los sistemas antroponímicos en Aragón...", pàg. 324.

3 *Martin Musca* — possessor veí

3 *Guillem, Guillelmus*

3 *Galin*

3 *Bernard, Bernardus*

Podem comparar aquesta llista amb allò que trobem els anys 1100-1130 al Pallars. Els noms més usuals, en aquest moment, a la propera comarca pallaresa, eren: *Raimundus, Petrus, Guillelmus, Miro, Arnallus, Isarnus, Tedballus, Bernardus*, etc.[597] Hi veiem unes fortes coincidències, encara que cal reconèixer que al Pallars no trobem el nom germànic Galí, que ja portava un dels primers comtes aragonesos (i també dels comtats de Cerdanya i d'Urgell). De fet, aquests noms de Cornudella són també força semblants a allò que Lluís To trobà amb relació al conjunt de comtats catalans orientals (Barcelona, Girona i Osona). Entre els anys 1126 i 1150, a l'est de Catalunya predominaven els noms: *Raimundus, Guillelmus, Petrus, Bernardus, Berengarius, Arnallus, Miro*, etc.[598]

Distribució d'alguns antropònims als comtats catalans

Fa uns anys, vam publicar un llibre, conjuntament amb Josep Moran, on es recollien els noms de persona que foren esmentats als documents fets abans de l'any 1000 als diferents comtats catalans.[599] Férem el buidatge de les fonts a partir de la documentació que vam poder consultar en aquell moment; amb relació a la majoria dels comtats, aquest buidatge gairebé fou exhaustiu. Els milers de noms de persona que s'hi aplegaren permeten tenir una visió de conjunt força precisa dels antropònims dels segles VIII-X. A continuació, volem veure on trobem, als comtats catalans carolingis, els noms de persona més esmentats a l'acta de consagració i a la dotalia de Sant Esteve de Sant Esteve del Mall (doc. 8), que sembla que es va començar a escriure l'any 972.

597. Lydia MARTÍNEZ I TEIXIDÓ, "La antroponimia nobiliaria del condado de Pallars en los siglos XI y XII", a P. MARTÍNEZ SOPENA (ed.), *Antroponimia y sociedad. Sistemas de identificación hispano-cristianos en los siglos IX a XIII*, Universidade de Santiago de Compostela-Universidad de Valladolid, Valladolid, 1995, pàg. 340.

598. Lluís TO FIGUERAS, "Antroponimia de los condados catalanes (Barcelona, Girona y Osaona, siglos X-XII)", a P. MARTÍNEZ SOPENA (ed.), *Antroponimia y sociedad. Sistemas de identificación hispano-cristianos en los siglos IX a XIII*, Universidade de Santiago de Compostela-Universidad de Valladolid, Valladolid, 1995, pàg. 393.

599. J. BOLÒS-J. MORAN, *Repertori d'Antropònims Catalans (RAC) I*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1994.

FIGURA 82
L'antropònim *Baro* als comtats catalans (segles IX-X)

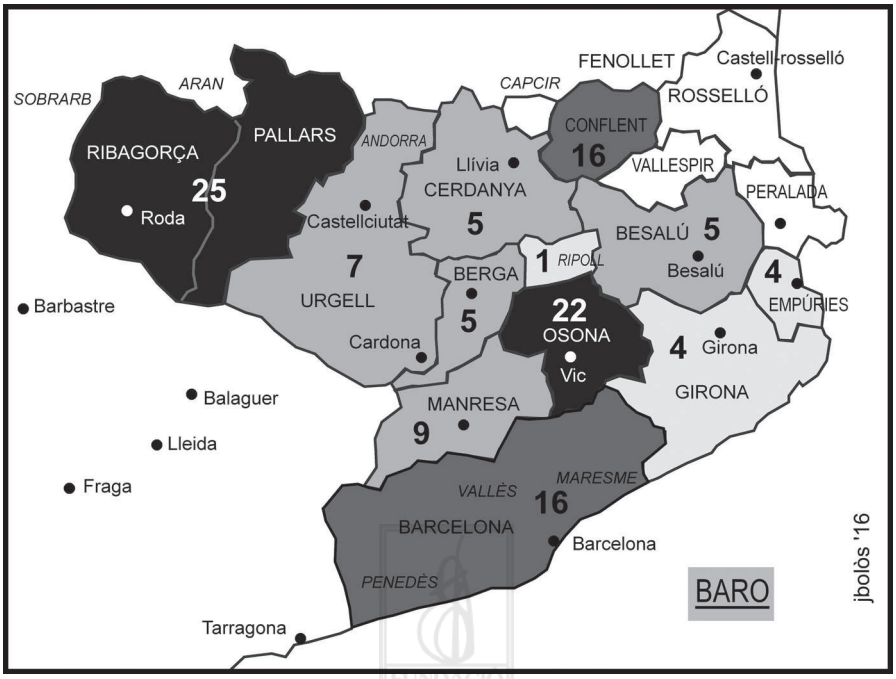

Mapa de distribució dels esments del nom de persona *Baro* als diferents comtats catalans, als segles IX i X, fet a partir de la consulta de les dades incloses al *RAC I*. Mapa: J. Bolòs.

Bar o Baró. Podem trobar aquest nom, com molts d'altres, en les dues formes, Bar i Baró, en nominatiu i en un cas oblic. Ara, però, allò que ens interessa és poder veure representada numèricament i també gràficament la distribució d'aquest nom d'origen germànic amb relació als diferents comtats que hi havia a l'anomenada Catalunya Vella, en època carolíngia (fig. 82).[600] En observar el mapa annex, una primera realitat que crida l'atenció és que el trobem, al llarg dels segles IX i X, especialment als comtats de

600. Dieter KREMER, "Die germanischen Personennamen in Katalonien: Namensammlung und Etymologisches [I]", *Estudis Romànics*, vol. XIV, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1969, pàgs. 1-246, en concret pàg. 80. S'hi assenyala que la rel *bāro* manca en el gòtic. Té el significat d'home.

FIGURA 83
L'antropònim *Miro* als comtats catalans (segles IX-X)

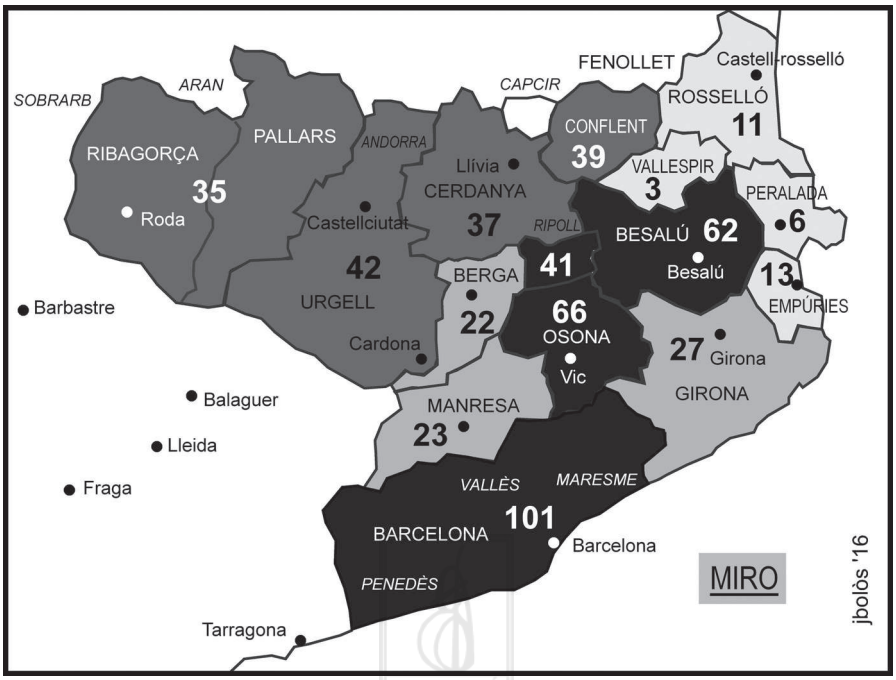

Mapa de distribució dels esments del nom de persona *Miro* als diferents comtats catalans, als segles IX i X, fet a partir de la consulta de les dades incloses al *RAC I*. Mapa: J. Bolòs.

Pallars i Ribagorça. En segon lloc, també descobrim que és molt ben representat al comtat d'Osona. Cal tenir ben present —per aquest nom i per als següents— que, en fer el *Repertori d'Antropònims Catalans I*, es van recollir molts noms de persona del comtat de Vic (perquè s'hi conserven molts documents i perquè n'hi havia molts d'editats), fet que pot distorsionar una mica els resultats globals (fig. 99).[601] Malgrat tot, cal destacar que és un

601. De fet, és fonamental per saber la representativitat de les dades amb relació a aquest nom i als següents assenyalar la xifra de noms de persona, per comtats, esmentats al RAC 1: Barcelona, 7.828 (28,4 % del total), Osona, 7,574 (27,5 %), Pallars i Ribagorça, 2.387 (8,7 %), Manresa, 1.933 (7,0 %), Urgell, 1.673 (6,1 %), Girona, 1.190 (4,3 %), Besalú, 1.032 (3,7 %), Cerdanya, 1.011 (3,7 %), Conflent, 761

nom de persona documentat amb relació a persones que van viure en gairebé tots els comtats catalans; per contra, curiosament, tot i ésser un nom germànic, és un antropònim que no trobem pas a la Gàl·lia, en aquesta mateixa època. En aquest mapa, mentre que situem gent anomenada Bar o Baró al Conflent, al comtat de Besalú i a Empúries, no hi ha ningú amb aquest nom ni al Rosselló, ni al comtat de Peralada, ni al Vallespir.

FIGURA 84
L'antropònim *Ennego* als comtats catalans (segles IX-X)

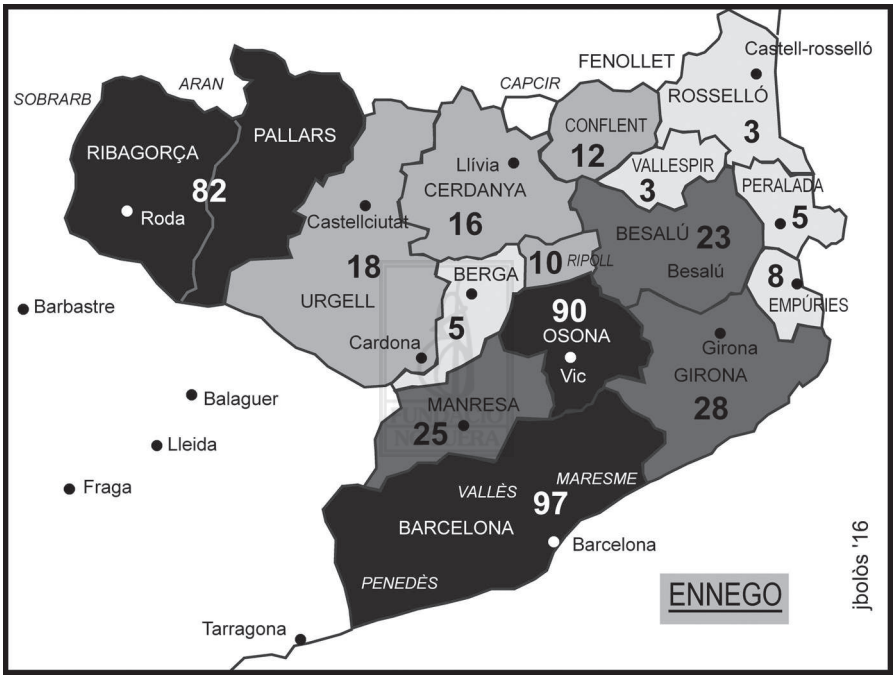

Mapa de distribució dels esments del nom de persona *Ennego* als diferents comtats catalans, als segles IX i X, fet a partir de la consulta de les dades incloses al *RAC I*. Mapa: J. Bolòs.

(2,8 %), Empúries, 629 (2,3 %), Rosselló, 571 (2,1 %), Berga, 503 (1,8 %), Peralada, 219 (0,8 %), Vallespir, 151 (0,5 %). Vegeu fig. 100.

Mir o Miró. També és un antropònim d'origen germànic, gòtic, que, en aquest cas, trobem a tots els comtats catalans.[602] El fet d'haver estat el nom de diversos comtes i vescomtes en va facilitar la difusió; aquest també deu ésser el motiu pel qual en trobem nombrosos esments en alguns comtats, com el de Besalú, el de Girona o el de Cerdanya. En el mapa annex (fig. 83), veiem, així mateix, la importància que tingué al comtat d'Osona, en gran part, com hem dit suara, a causa de la gran quantitat de documents que s'han conservat d'aquest territori carolingi (i que vam poder consultar en fer el *Repertori d'Antropònims Catalans I*) (fig. 100). Cal assenyalar també el nombre considerable d'homes que duien aquest nom als comtats de Pallars i Ribagorça; i això fou, certament, abans que hi tingués un paper decisiu el vescomte Arnau Mir de Tost.

Ényec o Enyegó. Mentre que els altres dos antropònims (Baró i Mir) eren germànics, aquest (*Eneko*) és un nom de persona clarament pirinenc, que trobem en tots aquells països on hi hagué una influència basca.[603] Si ens fixem en el mapa annex (fig. 84), veiem que, d'acord amb les dades recollides al *Repertori d'Antropònims Catalans I*, era molt usual al Pallars i a la Ribagorça, com és lògic, però que també s'havia difós en terres més allunyades dels Pirineus, com ara els comtats d'Osona i de Manresa o el comtat de Barcelona (encara que no resti reflectit al mapa, trenta-quatre dels esments d'aquest comtat barceloní eren al Vallès, vuit al Penedès i tres al Maresme). Cal assenyalar, així doncs, que és un antropònim que trobem arreu, en tots els comtats, malgrat que es tracti d'un nom clarament pirinenc. Si volem interpretar allò que veiem al mapa, hem de pensar en un moviment de migració nord-sud, més que no pas en una migració oest-est. El flux de

602. D. KREMER, "Die germanischen Personennamen... [I]", pàg. 180.

603. To, Bourin i Chareille afirmen que "le couple des noms «aragonais», *Galindus* et *Ennego*, présente, on s'en doute, une répartition originale: c'est dans le Pallars [i la Ribagorça] qu'il domine le jeu". L. TO – M. BOURIN – P. CHAREILLE, "De la montagne à la mer?...", pàg. 157. Sabem que Galí és un nom germànic, vingut de molt lluny, que portà un comte d'Aragó, i també de Cerdanya. Ényec, per contra, ¿podem assegurar que no existia abans de l'any 800 per tots els Pirineus? En absolut. Creiem que hi hagué un "substrat" antroponímic altmedieval, per exemple de noms gòtics. En fer el RAC I trobàrem restes d'un probable "substrat" (plausiblement precarolingi), per exemple al litoral català o bé a les terres pirinenques (a part de l'estoc de noms gòtics que s'havia posat de moda ja abans del segle VIII). Datar totes aquestes realitats és difícil. Els mapes reflecteixen, amb tot, una difusió molt gran de Galí i d'Ényec, que anà molt més enllà de la Ribagorça i del Pallars.

persones que des dels Pirineus anaren cap als comtats d'Osona i de Barcelona i també cap a Besalú i Girona fou força important.

FIGURA 85
L'antropònim *Ato* als comtats catalans (segles IX-X)

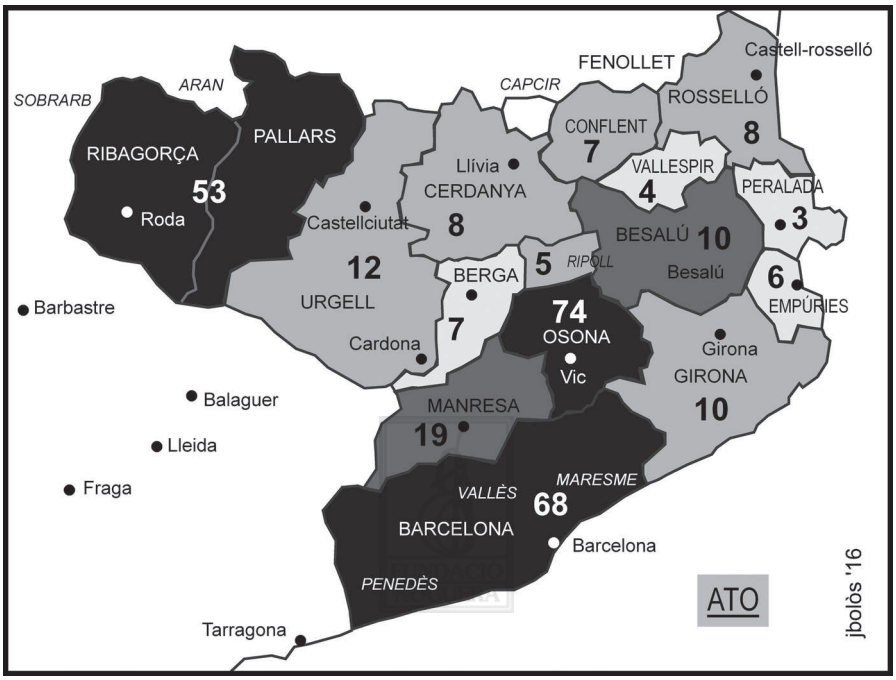

Mapa de distribució dels esments del nom de persona *Ato* als diferents comtats catalans, als segles IX i X, fet a partir de la consulta de les dades incloses al *RAC I*. Mapa: J. Bolòs.

At o Ató. És un nom germànic, gòtic, que té el significat de 'pare'.[604] Si ens fixem en les dades recollides al *Repertori d'Antropònims Catalans I* veiem que era molt abundós, als segles IX i X, als comtats de Pallars i Ribagorça.[605] També era molt usual als

604. D. KREMER, "Die germanischen Personennamen... [I]", pàg. 65.

605. Curiosament, en basc, *aita* o *ata* també té el significat de pare i *aiton* o *aton* significa avi. Potser aquesta coincidència va ajudar a difondre aquest nom d'home en terres pirinenques.

comtats d'Osona i de Barcelona. En adonem alhora que hi havia gent que duia aquest nom en gairebé tots els comtats catalans (fig. 85).

FIGURA 86

L'antropònim *Auriolus* als comtats catalans (segles IX-X)

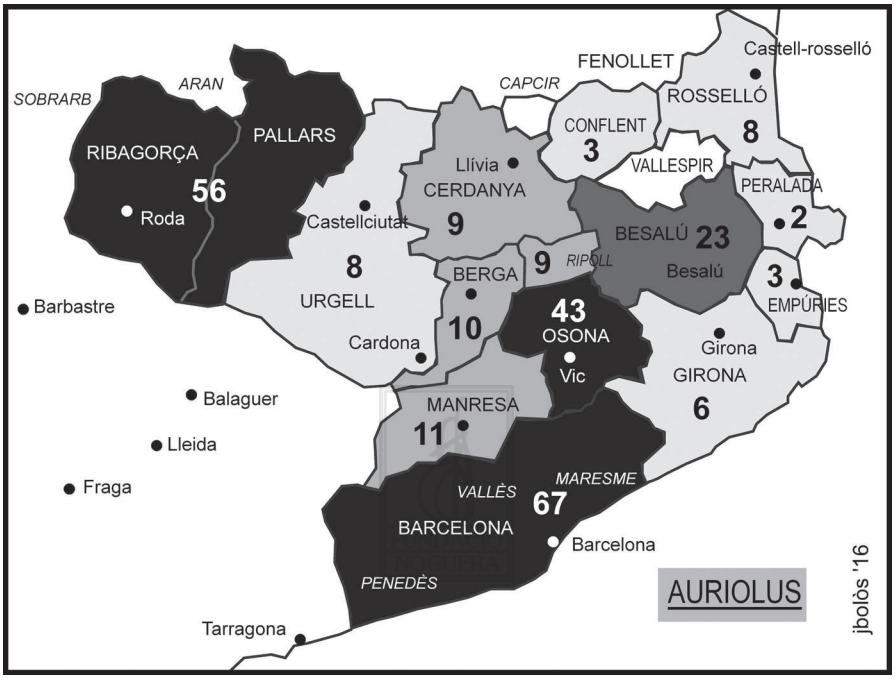

Mapa de distribució dels esments del nom de persona *Auriolus* als diferents comtats catalans, als segles IX i X, fet a partir de la consulta de les dades incloses al *RAC I*. Mapa: J. Bolòs.

Oriol. *Auriolus* o *Aureolus* és un nom romànic, de fet llatí. Curiosament, el territori on és més ben representat aquest antropònim, tal com podem veure al mapa annex, és precisament el dels comtats de Pallars i Ribagorça. També en trobem molts al comtat d'Osona (com hem dit, d'on s'han conservat molts documents) i al de Barcelona (dinou dels quals al Vallès) (fig. 86). Podem destacar la importància que tingué al comtat de Besalú, als segles IX i X. Si ens fixem en la Gàl·lia, veiem que també hauríem trobat

FIGURA 87
L'antropònim *Endisculus* als comtats catalans (segles IX-X)

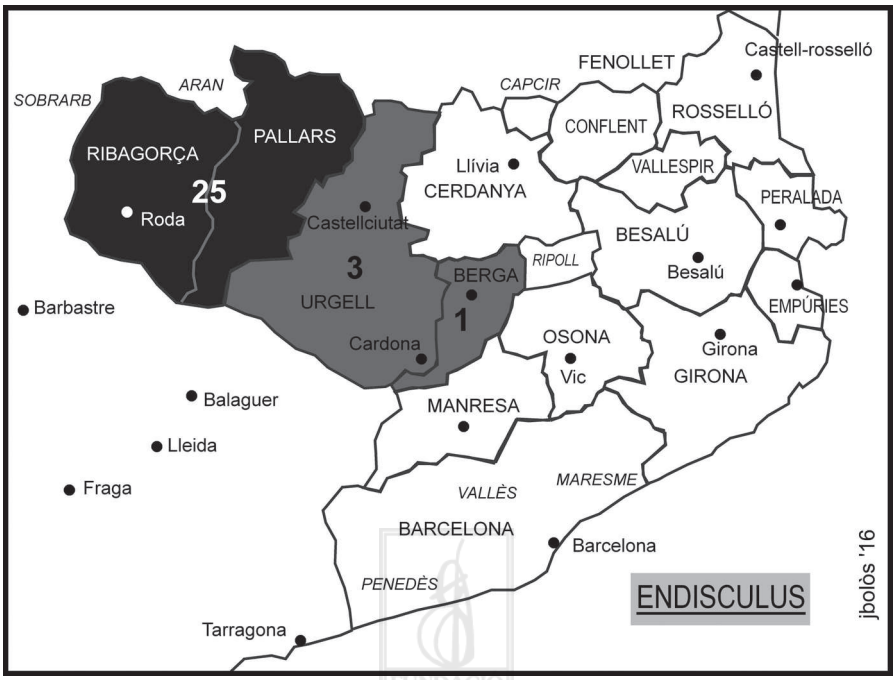

Mapa de distribució dels esments del nom de persona *Endisculus* als diferents comtats catalans, als segles IX i X, fet a partir de la consulta de les dades incloses al *RAC I*. Mapa: J. Bolòs.

homes anomenats *Auriolus* a la Provença i a la regió de París.[606] Sabem que un primer comte d'Aragó, sota domini franc, es deia precisament *Aureolus*. Certament no sembla pas gens probable que aquest home fos un franc de l'entorn de Carlemany, atès que es tracta d'un nom de tradició romana. D'altra banda, tampoc podem afirmar que pel fet que hi hagués aquest comte Oriol a Jaca es produís un augment de l'ús d'aquest antropònim al comtat de Ribagorça (i encara menys als d'Osona, de Barcelona o de Besalú); no és pas gens probable. Diguem per acabar que, encara que

606. Marie-Thérèse MORLET, *Les noms de personne sur le territoire de l'ancienne Gaule du VIe au XIIe siècle*, II, CNRS, París, 1972, pàg. 23.

segurament sigui purament casual, no hi ha gaire diferència entre aquest mapa, on es representen els *Auriolus* recollits al *Repertori d'Antropònims Catalans I,* i el mapa precedent (fig. 85), en què s'hi representen les persones que duien el nom At o *Ato*.

FIGURA 88
L'antropònim *Bradila* als comtats catalans (segles IX-X)

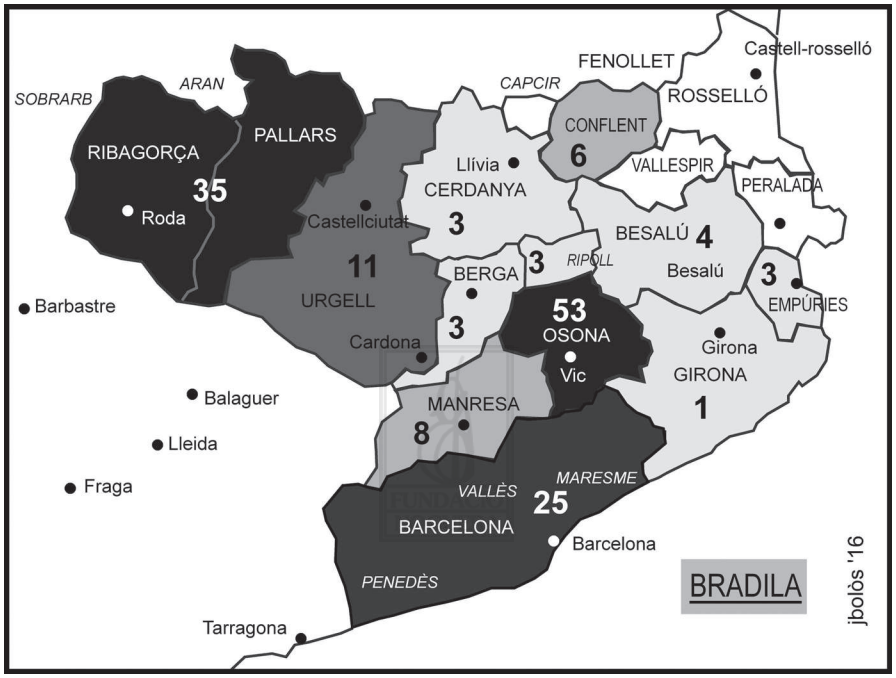

Mapa de distribució dels esments del nom de persona *Bradila* als diferents comtats catalans, als segles IX i X, fet a partir de la consulta de les dades incloses al *RAC I*. Mapa: J. Bolòs.

Endiscle. És un nom germànic, d'origen gòtic; hi és evident la terminació gòtica *-isclo*.[607] D'acord amb les dades recollides al

607. Dieter KREMER, "Die germanischen Personennamen in Katalonien: Namensammlung und Etymologisches [II]", *Estudis Romànics*, vol. XV, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1970, pàgs. 1-121, en concret pàgs. 27-28.

Repertori d'Antropònims Catalans I, sobretot trobem documentats homes anomenats Endiscle als comtats de Pallars i Ribagorça, encara que també n'hi havia algun, molt rarament, als comtats d'Urgell i de Berga (fig. 87). És sorprenent que no en trobem en altres terres més orientals i meridionals, atès que es tracta, com hem dit, d'un nom gòtic. Segurament mai sabrem el motiu d'aquesta distribució, que —a partir d'allò que veiem als mapes— agermana aquest nom de persona amb antropònims com Sanç, Eiximèn o Asner.

Bràdila o Bradilà. També és un nom de persona d'origen germànic.[608] Trobem homes que duien aquest nom en gairebé tots els comtats catalans, encara que cal subratllar que era molt usual als territoris carolingis del Pallars i la Ribagorça (fig. 88). Així mateix, se'n documenten nombrosos al territori veí, al comtat d'Urgell. Als comtats de Barcelona i sobretot d'Osona eren també força nombrosos (segurament, com ja hem dit, a causa del gran nombre de documents conservats amb relació a aquest territori de Vic; vegeu fig. 100).[609]

Asner. Nom d'origen dubtós; tant pot venit d'*asinarius*, que podem traduir com el que té cura dels ases, com d'*azenari*, 'guineu' en basc. Tenint present que inicialment hom el troba en ambients culturals bascòfons, ens podem decantar cap a aquesta segona possibilitat. De fet, si ens fixem en el mapa annex, veiem que la gran majoria de les persones que duien aquest nom vivien als comtats de Pallars, Ribagorça i Urgell, i també al Ripollès, a Osona i al Conflent (fig. 89). En d'altres comtats, més allunyats dels Pirineus, com poden ésser els de Besalú, Barcelona, Girona o Rosselló, o bé hi eren molt escassos o bé ja hi eren totalment inexistents. Possiblement, més que representar una influència hispànica, aquest nom d'home és el testimoni d'una influència pirinenca o, si voleu, basca.

608. D. KREMER, "Die germanischen Personennamen... [I]", pàg. 89.

609. Curiosament, és un topònim que trobem sobretot als comtats catalans. A la Gàl·lia no era pas conegut. Vegeu: Marie-Thérèse MORLET, *Les noms de personne sur le territoire de l'ancienne Gaule du VIe au XIIe siècle*, I, CNRS, París, 1971, pàg. 61.

FIGURA 89
L'antropònim *Asenarius* als comtats catalans (segles IX-X)

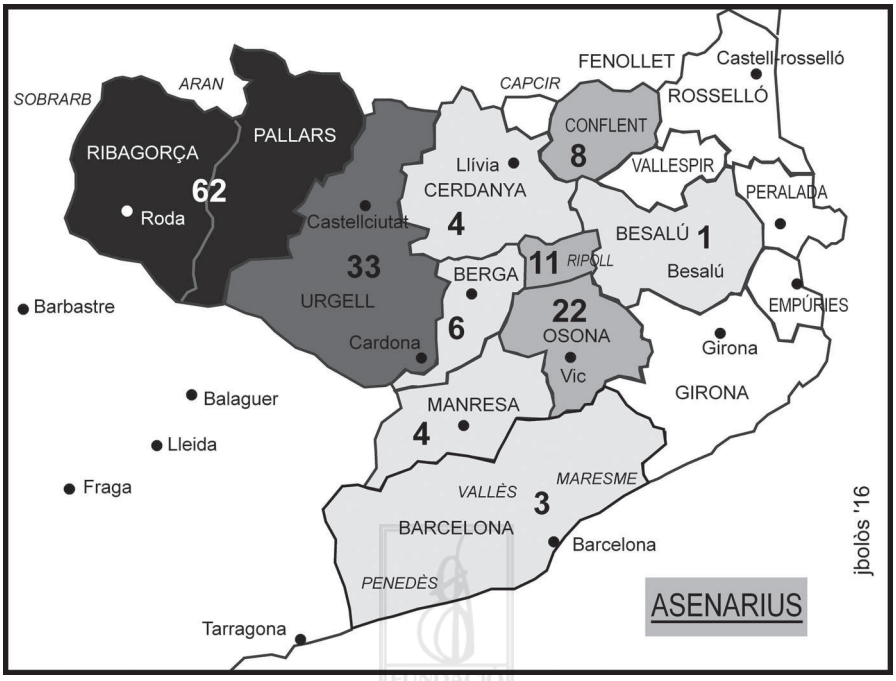

Mapa de distribució dels esments del nom de persona *Asenarius* als diferents comtats catalans, als segles IX i X, fet a partir de la consulta de les dades incloses al *RAC I*. Mapa: J. Bolòs.

Ramió. És un nom germànic. Segons Dieter Kremer, pot provenir del mot *Ram(m)r*, amb el significat de 'fort' o 'forçut'.[610] Curiosament és un nom que trobem sobretot als comtats pirinencs (Pallars, Ribagorça i Urgell) i també al comtat de Barcelona (amb vint-i-vuit exemples al Vallès i set al Penedès, a part dels que hi havia al pla de Barcelona) (fig. 90). En aquest cas, com gairebé en tots els casos, ens hem de plantejar quan i per què es va introduir i difondre aquest antropònim als diferents comtats catalans, encara que sapiguem que és una qüestió gairebé impossible de respondre. També ens adonem que trobem algú que duia

610. D. KREMER, "Die germanischen Personennamen... [I]", pàg. 188.

aquest nom germànic en gairebé tots els altres comtats (menys al Vallespir), tot i que era molt més usual a les terres que eren fronteres amb Al-Andalus.

FIGURA 90
L'antropònim *Ramius* als comtats catalans (segles IX-X)

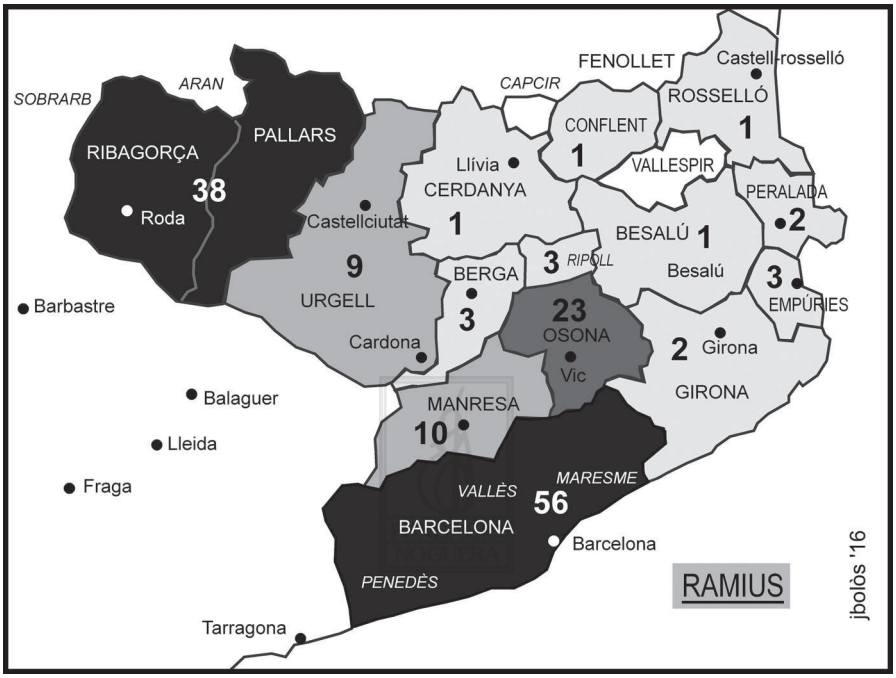

Mapa de distribució dels esments del nom de persona *Ramius* als diferents comtats catalans, als segles IX i X, fet a partir de la consulta de les dades incloses al *RAC I*. Mapa: J. Bolòs.

Radulf. També és un nom germànic.[611] En aquest cas, el trobem força repartit per tots els comtats catalans (fig. 91). Amb tot, cal tenir present que diverses autoritats (un comte de Besalú i especial-ment un bisbe d'Urgell) van rebre aquest nom. Per tant, l'elevat nombre d'esments de persones que duien l'antropònim Ra-

611. D. KREMER, "Die germanischen Personennamen... [I]", pàgs. 193-194.

dulf al comtat d'Urgell es pot deure a aquest fet. No podem pas dir que fos un nom rar als comtats de Pallars i Ribagorça, però tampoc no podem concloure que allò que ens aporta el *Repertori d'Antropònims Catalans I* confirmi la importància i la difusió d'aquest antropònim, com sembla desprendre's del que trobem a la dotalia de Sant Esteve del Mall de la fi del segle X.

FIGURA 91

L'antropònim *Radulfus* als comtats catalans (segles IX-X)

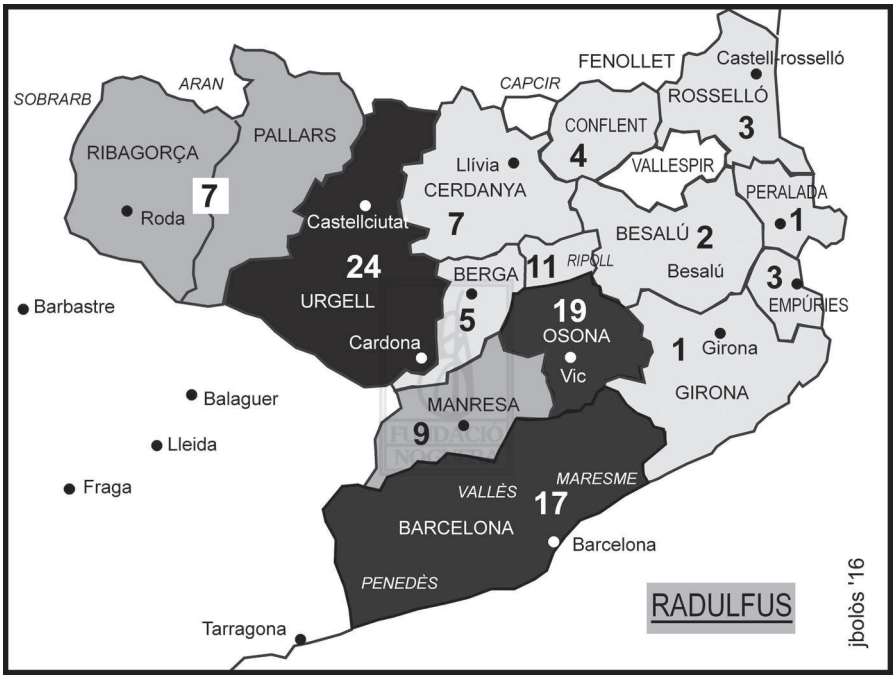

Mapa de distribució dels esments del nom de persona *Radulfus* als diferents comtats catalans, als segles IX i X, fet a partir de la consulta de les dades incloses al *RAC I*. Mapa: J. Bolòs.

Martí. És un nom segurament introduït pels francs carolingis arran de la conquesta que hi hagué en època de Carlemany de la Catalunya Vella i també dels comtats de Pallars i Ribagorça

(que passaren a dependre directament dels comtes de Tolosa).[612] Curiosament, en aquest cas, allà on hi ha un percentatge més gran d'homes anomenats Martí és al ben documentat comtat d'Osona i al comtat de Barcelona (fig. 92). En canvi, al Pallars, a la Ribagorça i a l'Urgell no són gaire abundosos.

FIGURA 92
L'antropònim *Martinus* als comtats catalans (segles IX-X)

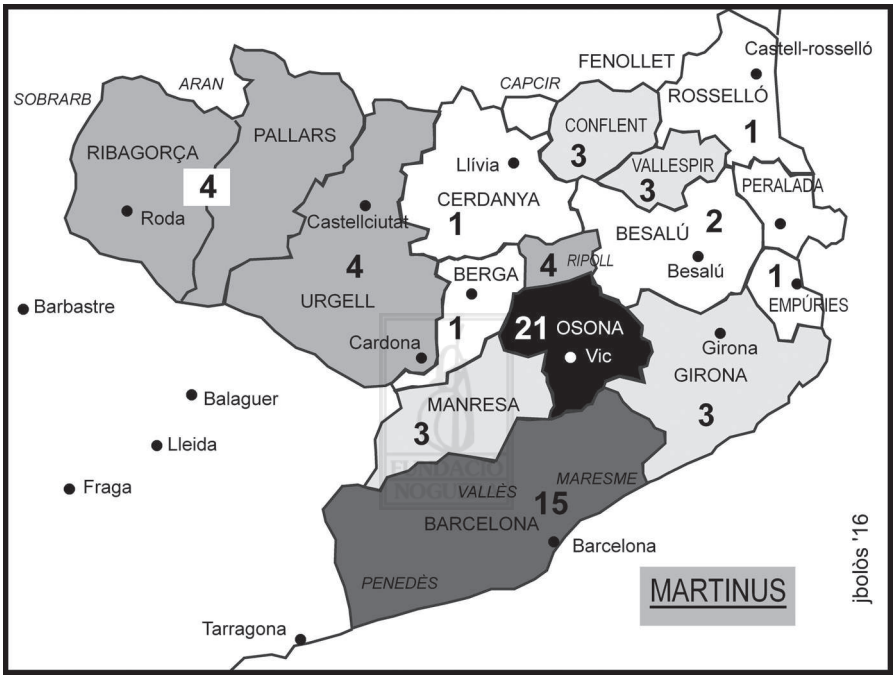

Mapa de distribució dels esments del nom de persona *Martinus* als diferents comtats catalans, als segles IX i X, fet a partir de la consulta de les dades incloses al *RAC I*. Mapa: J. Bolòs.

Un altre cas. Sadurní era un altre nom que venia del nord dels Pirineus; hi ha moltes esglésies dedicades a aquest sant tolosà

612. Certament, "la popularité de Martinus est due vraisemblablement au culte de l'apôtre des Gaules saint Martin de Tours." Marie-Thérèse MORLET, *Les noms de personne sur le territoire de l'ancienne Gaule du VIe au XIIe siècle*, II, CNRS, París, 1972, pàg. 76.

(Sadurní o Serni). Tanmateix, aquest cop, només trobem el nom Sadurní (del qual no hem fet cap mapa) als comtats de Rosselló, Conflent i Osona, i no en trobem cap a la Ribagorça, malgrat l'evident lligam d'aquest comtat amb les terres tolosanes. Les influències de vegades són més complexes del que pot semblar a primer cop d'ull.

FIGURA 93

L'antropònim *Ecco* als comtats catalans (segles IX-X)

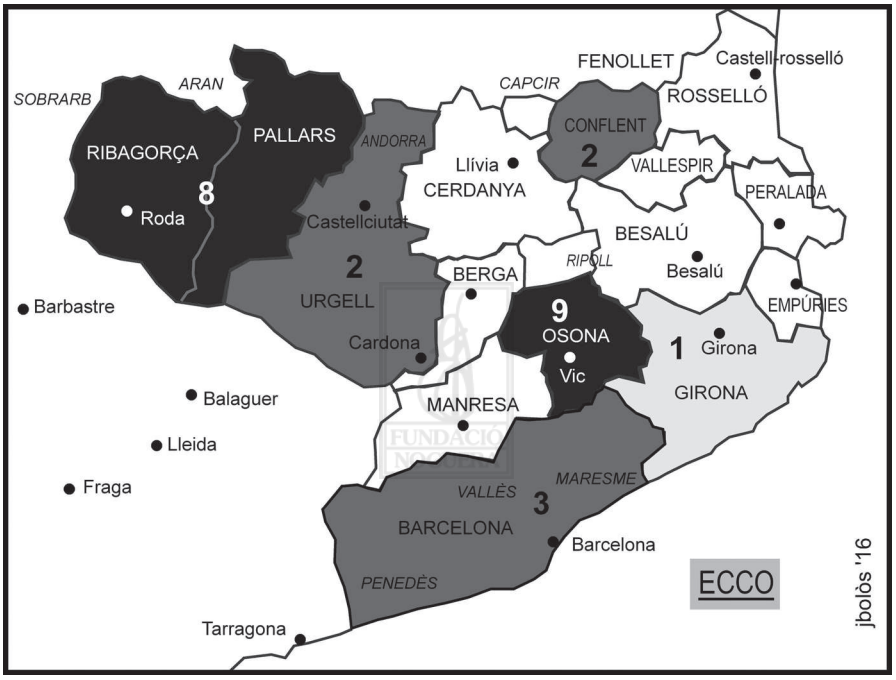

Mapa de distribució dels esments del nom de persona *Ecco* als diferents comtats catalans, als segles IX i X, fet a partir de la consulta de les dades incloses al *RAC I*. Mapa: J. Bolòs.

Ec o Ecó (o Eic i Eicó). És un nom germànic que cal relacionar amb la rel *agi-*, que també podem trobar en els antropònims *Aizo* o *Eiz*.[613] Tal com podem veure al mapa (fig. 93), la forma

613. D. KREMER, "Die germanischen Personennamen... [I]", pàgs. 42-47.

Ecco (Ec o Ecó) és força escassa. Tanmateix, als comtats de Pallars i Ribagorça hi havia força gent que, pel motiu que fos, duia aquest nom. Només en trobem un nombre semblant al comtat d'Osona (d'on, com hem dit diverses vegades, s'ha conservat una gran quantitat de documents; vg. fig. 100). És un nom que potser sovintejava més a les terres pirinenques; tanmateix, no sabem pas per quin motiu trobem aquesta distribució. Com hem dit, una variant d'aquest nom *Ecco* (representat al mapa) és *Eizo*, que té una distribució semblant a la d'*Ecco* (el trobem a Osona, Pla de Barcelona, Pallars i Ribagorça, Vallès, etc).

FIGURA 94

L'antropònim *Durandus* als comtats catalans (segles IX-X)

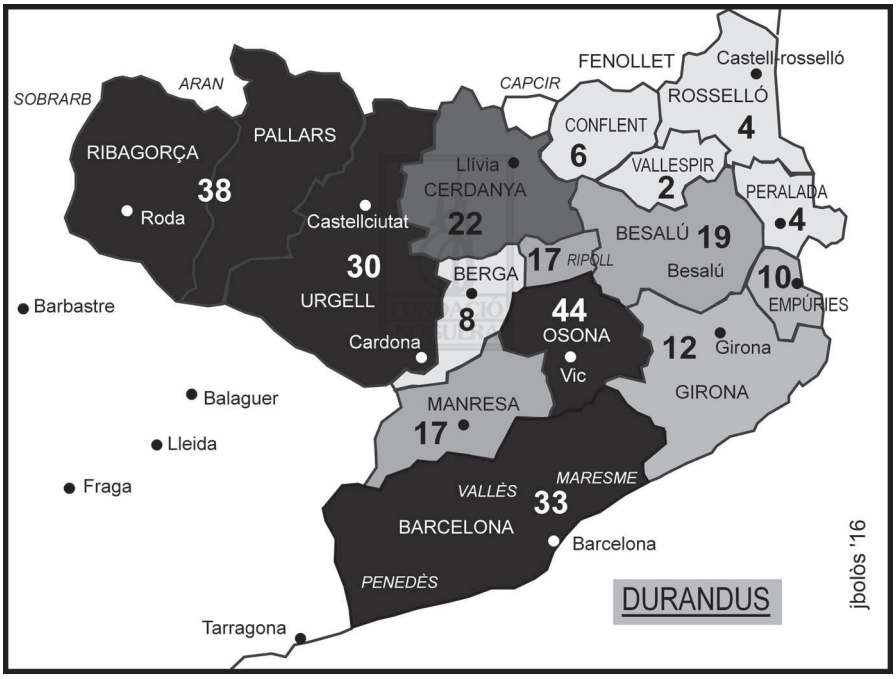

Mapa de distribució dels esments del nom de persona *Durandus* als diferents comtats catalans, als segles IX i X, fet a partir de la consulta de les dades incloses al *RAC I*. Mapa: J. Bolòs.

Duran. Aquest nom de persona ha estat considerat com a germànic, malgrat ésser romànic.[614] Curiosament, el trobem molt ben representat als comtats carolingis de Pallars i Ribagorça (fig. 94). També era usual al comtat d'Urgell i, així mateix, al comtat d'Osona i al de Barcelona. De fet, gairebé era present en tots els comtats catalans abans de l'any 1000, malgrat que potser sovintejava més en les terres properes a la frontera amb les terres controlades pels musulmans.

FIGURA 95

L'antropònim *Altemirus* als comtats catalans (segles IX-X)

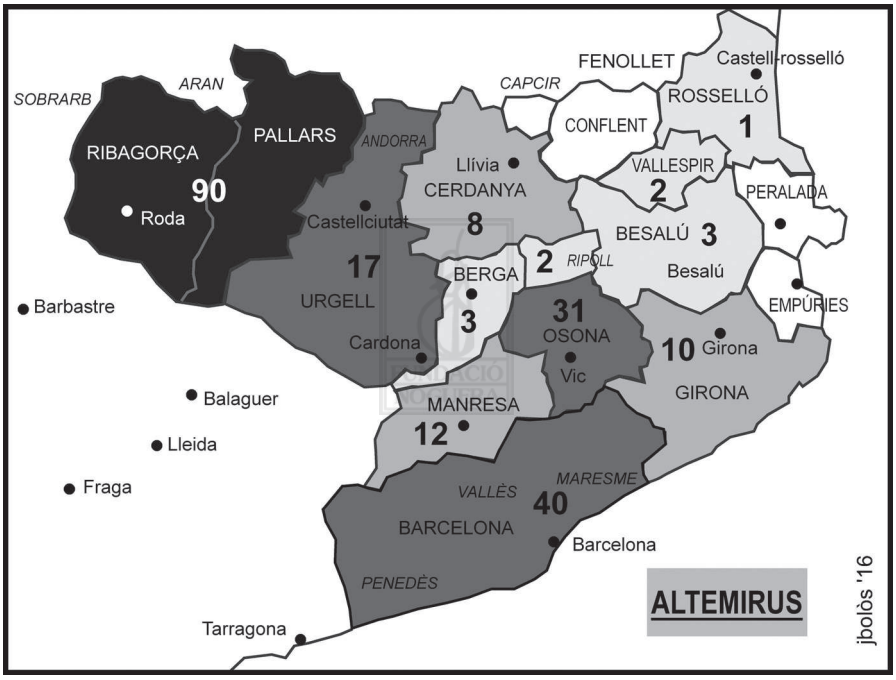

Mapa de distribució dels esments del nom de persona *Altemirus* als diferents comtats catalans, als segles IX i X, fet a partir de la consulta de les dades incloses al *RAC I*. Mapa: J. Bolòs.

614. Morlet diu amb relació a *Durand-*: "ce thème que nous n'avons relevé que dans le composé suivant a été emprunté au nom latin *Durandus*, participe passé du verbe *durare*, employé au sens d'endurant". El nom compost que esmenta és *Durandomarus*, mencionat en un document de l'any 697, fet vers París. Marie-Thérèse MORLET, *Les noms de personne sur le territoire de l'ancienne Gaule du VIe au XIIe siècle*, I, CNRS, París, 1971, pàg. 76.

Altemir. Antropònim germànic format per les paraules gòtiques *aldeis* i *mereis*.[615] Tot i no ésser un nom de persona clarament pirinenc, el trobem molt ben representat, per algun motiu (que no coneixem pas), als comtats de Pallars i Ribagorça i també als d'Urgell i de Cerdanya (fig. 95). Així mateix, era força abundós als comtats de la Catalunya central o litoral, com el d'Osona o el de Barcelona (com hem dit, molt ben representats al *Repertori d'Antropònims Catalans I*; vegeu fig. 100).

A aquests noms —que eren els que sovintejaven més a la parròquia ribagorçana de Sant Esteve del Mall, a la fi del segle X—, encara en volem afegir quatre més, clarament pirinencs o hispànics. Amb relació a aquests, també farem uns mapes semblants, que ens permetran de veure quina era llur difusió en època carolíngia al conjunt de comtats catalans.

FIGURA 96

L'antropònim *Galindus* als comtats catalans (segles IX-X)

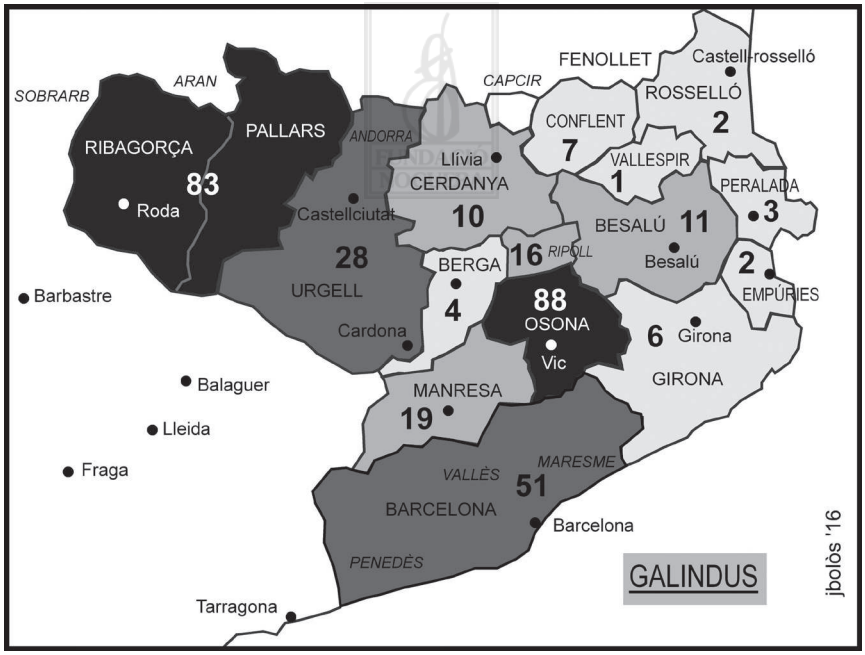

Mapa de distribució dels esments del nom de persona *Galindus* als diferents comtats catalans, als segles IX i X, fet a partir de la consulta de les dades incloses al *RAC I*. Mapa: J. Bolòs.

615. D. KREMER, "Die germanischen Personennamen... [I]", pàg. 53.

Galí (o Galín). És un nom germànic.[616] Sembla que prové del nom d'un poble que vivia a les terres bàltiques. Sigui com sigui, fou un antropònim que es va difondre sobretot a les terres pirinenques, potser a causa d'haver estat el nom d'un dels primers comtes de l'època carolíngia (fig. 96). Trobem persones que duien aquest nom als comtats de Pallars i Ribagorça, però també a Osona i, fins i tot, al comtat de Barcelona, ja molt allunyat de les influències de la gent dels Pirineus (encara que cal reconèixer que sabem realment ben poca cosa certa dels processos de migració que hi hagué). També era present als comtats d'Urgell i de Cerdanya. En el cas del comtat de Cerdanya ben segur que la presència documentada d'aquest nom Galí no respon a la importància real que potser hi tenia, a causa del nombre molt reduït de documents carolingis que s'han conservat d'aquest comtat: només un 3,86 % del total d'instruments dels segles VIII-X (enfront del que trobem a Osona, amb el 19,00 %, i a Barcelona, amb el 26,21 %; vg. fig. 100).

FIGURA 97
L'antropònim *Sanctius* als comtats catalans (segles IX-X)

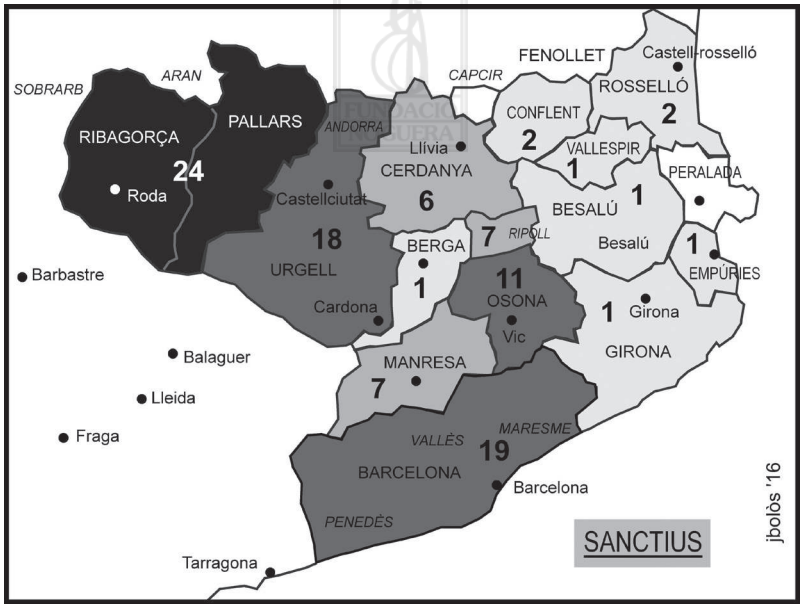

Mapa de distribució dels esments del nom de persona *Sanctius* als diferents comtats catalans, als segles IX i X, fet a partir de la consulta de les dades incloses al *RAC I*. Mapa: J. Bolòs.

616. D. KREMER, "Die germanischen Personennamen... [I]", pàg. 120.

Sanç. Tot i ésser un antropònim romànic, la influència d'aquest nom als comtats catalans en època carolíngia en gran part s'ha de relacionar amb els lligams més o menys forts que hi havia amb la resta de l'espai pirinenc. Veiem a l'acte que és molt ben representat als comtats de Ribagorça, del Pallars o de l'Urgell (fig. 97). Això no impedeix que també hi hagués gent que duia aquest nom en gairebé la resta de comtats catalans (com els d'Osona i de Barcelona). Cal tenir present que tots aquests documents on s'esmenta aquest nom són anteriors a l'any 1000; no fou fins després del canvi de mil·lenni quan començà el govern a la Ribagorça de Sanç el Gran de Pamplona. El fet que no trobem gaires exemples del nom Sanç en les terres catalanes més orientals, ens duu a pensar que, com hem esmentat més amunt, hi hagué poques migracions d'oest cap a l'est. Per contra, el mapa annex reflecteix la importància de la migració de gent que, des del nord-oest o des de ponent, s'instal·là als comtats d'Osona o de Barcelona.

FIGURA 98

L'antropònim *Centullus* als comtats catalans (segles IX-X)

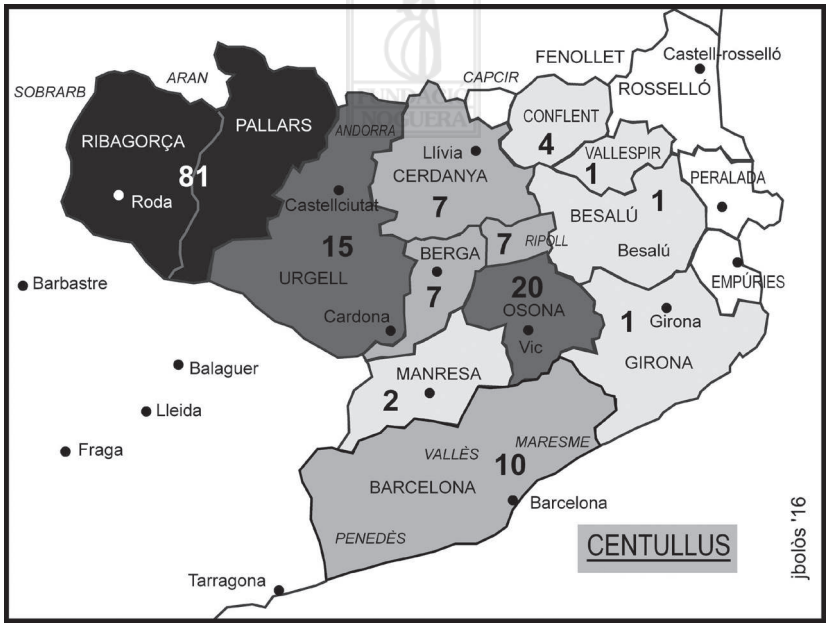

Mapa de distribució dels esments del nom de persona *Centullus* als diferents comtats catalans, als segles IX i X, fet a partir de la consulta de les dades incloses al *RAC I*. Mapa: J. Bolòs.

Centull. També és un antropònim clarament pirinenc. El trobem documentat des de molt aviat a la Gascunya i a les terres de Navarra i d'Aragó; s'ha assenyalat, amb tot, un possible origen gal d'aquest nom.[617] Davant d'aquest fet, no ens sorprèn que, amb relació al conjunt de comtats catalans, el localitzem d'una manera majoritària als comtats de Ribagorça i Pallars i, en menor grau, als comtats d'Urgell, de Berga, del Ripollès, d'Osona (realitat una mica inflada a causa del gran nombre de documents conservats; vg. fig. 100) i, fins i tot, de Barcelona. Aquest mapa (fig. 98), com en el cas precedent, potser també reflecteix una certa migració des de ponent cap als comtats, de fet fronterers, d'Osona i de Barcelona. Adonem-nos que als comtats més orientals o bé aquest nom de persona era molt poc important (Conflent, Besalú i Girona) o bé hi era inexistent (Rosselló, Empúries i Peralada), d'acord amb les dades que han arribat fins a nosaltres.

FIGURA 99

L'antropònim *Exemenus* als comtats catalans (segles IX-X)

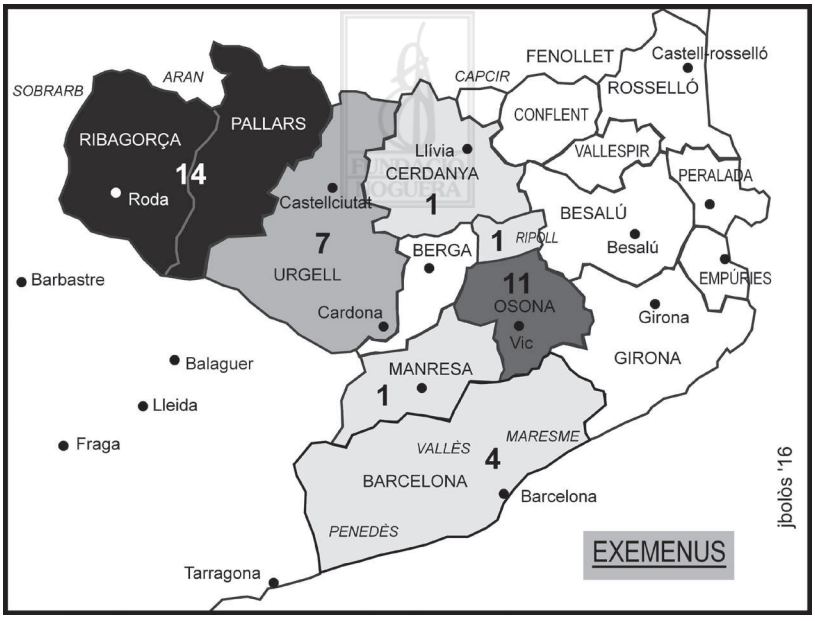

Mapa de distribució dels esments del nom de persona *Exemenus* als diferents comtats catalans, als segles IX i X, fet a partir de la consulta de les dades incloses al *RAC I*. Mapa: J. Bolòs.

617. "Le nom *Centullus*, gaulois *Cintu-llos* représente un hypocoristique de *Centgenos* c.a.d. né en premier". Marie-Thérèse MORLET, *Les noms de personne sur le territoire de l'ancienne Gaule du VIe au XIIe siècle*, II, CNRS, París, 1972, pàg. 33.

Eiximèn. Aquest nom era força usual en les terres on es parlava la llengua basca (*Xemen*), encara que el seu origen sigui molt discutit. A l'hora de representar la gent que duia aquest nom en els comtats catalans carolingis és força evident aquesta influència pirinenca (fig. 99). Allà on trobem més homes anomenats Eiximèn és a la Ribagorça, al Pallars, a l'Urgell i, certament, també al comtat d'Osona (territori amb molta documentació, cosa que fa que, com hem dit manta vegada, gairebé tots els antropònims hi siguin ben representats). De fet, veiem, amb relació a Eiximèn, una realitat semblant a la que vèiem amb el nom de persona Centull: influència pirinenca i migració potser important cap al comtat d'Osona (i en molta menor mesura cap al de Barcelona).

FIGURA 100
Nombre d'antropònims esmentats al *Repertori d'Antropònims Catalans I*

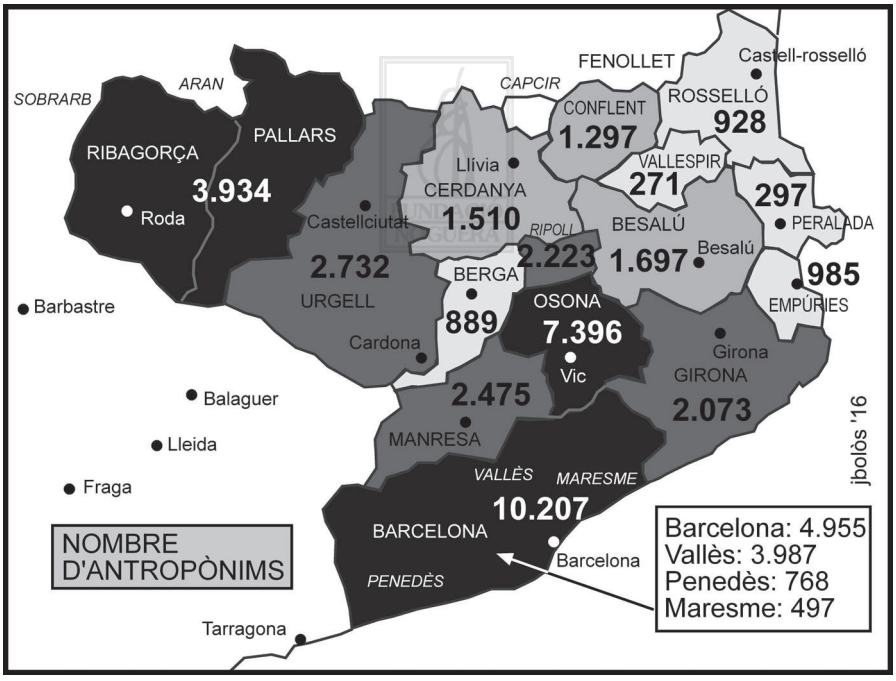

Mapa on hom representa el nombre d'antropònims inclosos al *RAC I*, amb relació a cadascun dels diferents comtats catalans, als segles IX i X.
Mapa: J. Bolòs.

Els resultats obtinguts amb aquest estudi sobre alguns antropònims trobats a la Ribagorça, que hem relacionat amb noms esmentats al conjunt dels comtats catalans abans del canvi de millenni, de fet, permeten confirmar la proposta que ja férem fa uns anys (fig. 100). Al *Repertori d'Antropònims Catalans I* proposàrem l'existència d'almenys quatre grans sectors amb relació al conjunt de la Catalunya Vella: un de pirinenc, un de nord-oriental, un de litoral i un de central.[618] Molts dels antropònims que hem analitzat (i cartografiat) corresponen a noms de persona característics del sector pirinenc. Potser alguns dels trets distintius dels noms de cadascun d'aquests sectors es crearen en època carolíngia, arran dels processos de colonització i de les migracions que hi hagué (o de les influències culturals que també hi va haver). Tanmateix, per trobar l'origen de molts dels trets diferenciadors de cada sector segurament caldria anar fins al període precedent, fins als primers segles de l'edat mitjana, abans del segle IX. Com hem vist, amb relació a molts dels antropònims, establir una visió general a partir de les dades que tenim és fàcil, tanmateix concretar el perquè i el quant de la difusió de cada nom és molt més difícil; tanmateix, en alguns casos no hauria d'ésser impossible.

Límits lingüístics, límits de bisbats i límits polítics

A la Ribagorça, a l'edat mitjana, es barrejaven realitats lingüístiques diferents, influències religioses diverses i, també, poders polítics de vegades contraposats. Com hem vist, la frontera lingüística seguia aproximadament, al sud, el curs del Cinca i, al nord, la vall de l'Éssera. Hi havia zones de clara pertinença a una comunitat lingüística, zones on hi havia una barreja de persones que parlaven llengües diferents i també zones en què potser se sentien parlars de transició. A més, com sempre s'ha afirmat, pobles que actualment són castellanoparlants, en aquella època, o bé eren clarament catalanoparlants o bé eren zones on convivien persones o comunitats que parlaven més d'una llengua. Els homes i les dones que vivien en termes com els d'Esplucs, Binèfar, Fonts, Estada o Estadella devien ésser bàsicament catalanoparlants durant els segles medievals. Potser en poblacions com Benavent, Capella o

618. J. BOLÒS, "Antropònims i història", a J. BOLÒS-J. MORAN, *Repertori d'Antropònims Catalans (RAC) I*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1994, pàgs. 25-52 i mapa de la pàg. 29.

Portaspana hi havia una barreja de persones que parlaven llengües diferents, en funció del lloc d'on provenien, encara que al llarg de l'edat mitjana hi acabà predominant l'aragonès (i més endavant el castellà). Tanmateix, és molt probable que la majoria de les poblacions de la vall de l'Éssera, com Fontova, Erdau, Perarrua, Santa Llestra o totes les de la vall de Bardaixí, fossin lingüísticament situades en una terra de frontera, on hauríem trobat uns parlars de transició, possiblement amb fortes influències catalanes i també aragoneses.

Amb relació a aquest tema és molt aclaridor fer un cop d'ull al volum manuscrit anomenat *Arxiu de Ribagorça*.[619] El notari que va escriure la primera part ho va redactar tot en castellà (o aragonès); per contra, els escrivans que feren les actualitzacions dels anys 1427 i 1494 van escriure el text majoritàriament en català. El primer començà en castellà, però després ho va redactar tot en llengua catalana. El que va escriure l'any 1494 és encara més interessant. Hom té la impressió que adaptava la llengua del text a l'idioma de les respostes dels que eren interrogats en cada poble. Com podem veure en el mapa annex (fig. 101), els únics llocs on la gent li va respondre en aragonès foren Perarrua, Benavent, Bellestar, Capella, Graus, Torres del Bisbe i Aguilaniu. A tota la resta li van respondre en català, fins i tot a Santa Llestra o Navarri i a la resta de la vall de l'Éssera. Cal dir que en algunes poblacions de la vall de Benasc (com Orema o Urmella, Arassant o també Benasc, Cerler i Saünc), trobem en les respostes escrites en català algunes paraules aragoneses (com la forma verbal "tiene"). En general, veiem doncs arreu un predomini del català, que d'altra banda era sempre present en els noms de molts pagesos i d'una part important dels senyors (fins i tot en les zones aragoneses).

619. Correspon a ACL, P1_M3_P1_C04. Amb relació a aquest volum, vegeu G. TOMÁS, *Libro de rentas y feudos de Ribagorza en 1322*, Saragossa, 2011. Tanmateix, només transcriu la primera part, escrita en castellà, i els documents més antics, escrits en llatí. Certament, aquesta llengua castellana no és la que parlava la gent en la major part del comtat; segurament és molt més fidel a la realitat lingüística l'enquesta feta l'any 1494, que ens ha servit per a fer el mapa (malgrat els comentaris que fa aquest historiador a la pàg. 16 i en la nota 7).

FIGURA 101

El comtat de Ribagorça i la llengua parlada a les diverses poblacions a la fi de l'edat mitjana

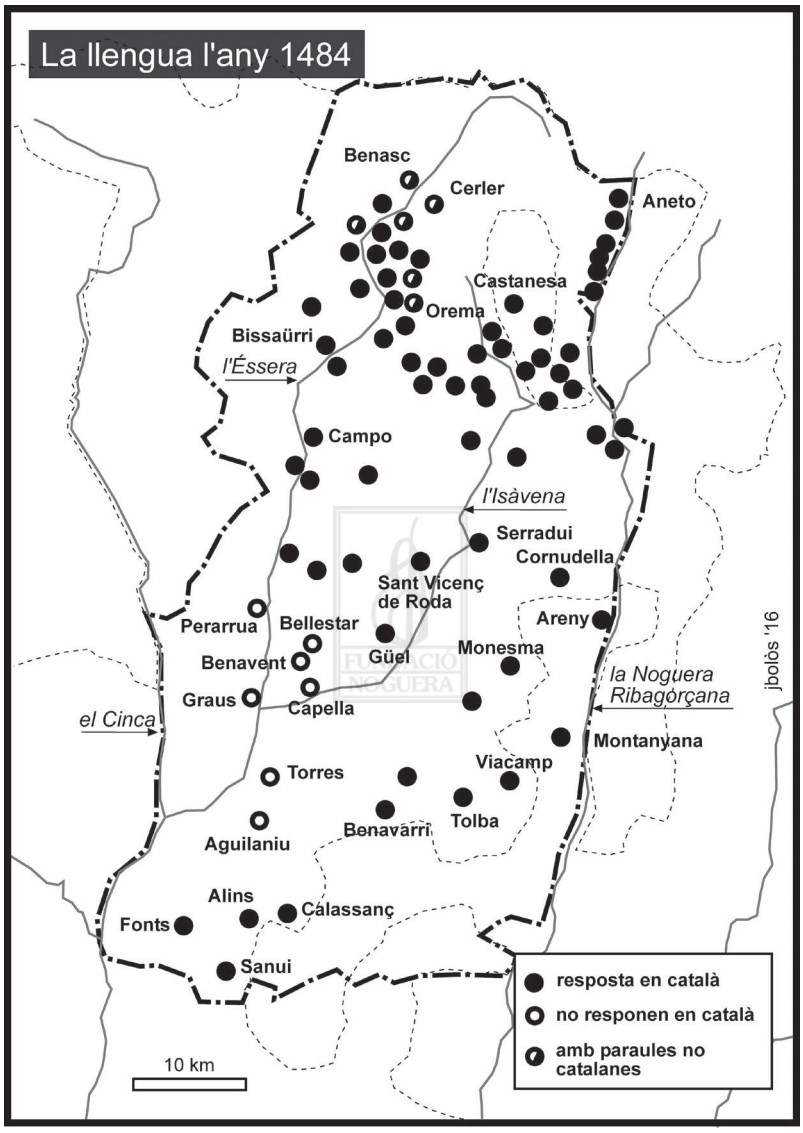

Mapa del comtat de Ribagorça. S'hi diferencien les poblacions on les persones interrogades l'any 1494, d'acord amb el text conservat al volum *Arxiu de Ribagorça*, responen en català o en aragonès. Mapa: J. Bolòs.

Més tard, s'ha fet una publicació acurada sobre un plet que hi hagué entre el monarca catalanoaragonès i els canonges i habitants de Roda, amb relació al guiatge. Com en tots aquests judicis dels darrers segles medievals, els diferents testimonis s'expressaren bàsicament en llur llengua.[620] Així podem llegir allò que diuen veïns del Pui de Mir Guillem (ara Pueyo de Marguillén), de Torres, de Brallans, Espés, Visarracons, Capella, Sant Esteve del Mall, Roda, la Pobla de Roda, Carrasquer, Benavarri i Montsó. Hi veiem confessions en català ribagorçà i d'altres fetes en una llengua amb fortes influències de l'aragonès (amb paraules com *ha visto, don, tiempo, metieron, oydo*, etc.), per exemple al Pui de Mir Guillem o a Capella. És un bonic reflex de les llengües d'una terra de frontera, que, en aquestes ribes de l'Éssera, basculava clarament del català cap a l'aragonès. La frontera lingüística, menys marcada que ara, coincidia a grans trets amb l'actual; allà on ha canviat molt és a la riba esquerra del Cinca, al sud del congost d'Olvena, a la comarca del Cinca Mitjà.

Sembla que al Cinca Mitjà, per exemple a Montsó, encara que en algun moment hi haguessin diverses comunitats lingüístiques, d'acord amb el que llegim en els documents d'aquella època i, encara més, amb allò que veiem en documents posteriors, la llengua que fou predominant (fins a l'època moderna) va ésser l'idioma català.[621] És per exemple molt aclaridor el document, fet l'any 1415, en què els canonges de Roda van concedir l'aigua de la vall de Palou als veïns de Fonts ("Attenents e considerants nos

620. M. T. MORET OLIVER-G. TOMÁS FACI, *El pleito del guiaje ganadero de Ribagorza (1316-1319)*, Institución "Fernando el Católico" (CSIC), Saragossa, 2014, especialment les pàgs. 84-94 i 99-125.

621. L'any 1222, els veïns de Montsó rebien els noms següents: Alegret, Ferragut, Picat (?), Pascasi, Torre, Barbastro, Sanui, Castellar, Celler, Barba-roja, Peregrí, Montsó, Cebrià, Pallarès, Apòstols, Bramançó, Orrit, Martí, Guilla, Selgar, Portaspana, Grallera, Montmagastre, Pentinat, Pinyana, Setcastella, Binacet, Llitera, Miravet, Pere, Molina, Mèlec, Sopena, Llangort, Bonera, Rocafort, Veí (?), Arnau, Hug, Alfàntega, Bolea, Aner, Lasquarri, Andreu, Fraga, Albana, Urgellès, Baldrot, Horta, Aulàs, Comolís, Borrell, Gavasa, Jusseu, Hessué, Santamaria, Manerina, Orçuia, Somàs, Estanella, Castilló, Galdí. Com podem comprovar, una gran majoria duien un nom català o un cognom que es pot relacionar amb un territori on es parlava aquesta llengua. Per a obtenir aquesta llista, segurament força exhaustiva, hem utilitzat un acord de l'any 1222, entre, d'una banda, el bisbe de Lleida i els veïns de Montsó i, de l'altra, els templers d'aquest lloc, amb relació a la Séquia Major. Aquest document es conserva a l'AHN, *Libro Verde de Monzón,* Secció Ordes Militars, còdex sig. 597-B, fol. 338, núm. 265. Publicat per Francisco CASTILLÓN, "Política hidráulica...", doc. 1, pàg. 408.

e lo dit monestir haver una vall prop del loch de Fonts, appellada la vall de Palou [ab] aygua per regar [les] heretats de la dita vall", etc.).[622]

També cal tenir present, amb relació a tota aquesta realitat complexa, el pes que va poder tenir en algunes zones la llengua que parlaven els habitants cristians del territori (els mossàrabs) abans de la conquesta dels comtes o reis: ¿què parlaven a Aguilaniu o a Jusseu, a Castre, a Munyons i, fins i tot, a Fonts? I, com influí aquest fet en la gent que després s'hi va instal·lar, la qual en bona part provenia de terres catalanoparlants? Sabem, tanmateix, que de població cristiana, que parlés una llengua romànica, gairebé no en devia quedar al segle XI (malgrat les petites comunitats de maçarecs que sembla que encara existien, que, cal tenir-ho present, no sabem pas d'on provenien).

Pel que fa als límits eclesiàstics, ja hem parlat més d'un cop al llarg de les darreres pàgines de tots els enfrontaments que hi va haver. Finalment, després de l'acord de l'any 1140 (doc. 332), el bisbat d'Urgell es va estendre per poblacions clarament ribagorçanes, com Areny, Montanyana o la vall de Boí i la de Castanesa o de Senyiu. Els dominis polítics van pesar molt a l'hora de definir els límits eclesiàstics. Com hem vist en la carta de poblament de Giró, lloc aleshores situat al terme de Montanyana, aquest indret depenia, per exemple, del comte de Pallars Jussà.[623] Establir els límits del bisbat de Roda, per la banda occidental, encara va causar més problemes, especialment en traslladar la seu episcopal de Roda d'Isàvena a Barbastre i en portar el límit de ponent de la diòcesi fins a l'Alcanadre, en terres ja clarament aragoneses, força properes a la ciutat d'Osca. I aquest va ésser el motiu que feu que, més endavant, el bisbat de Lleida tingués un conjunt de parròquies situades en aquest sector ponentí, com veurem en els propers volums d'aquesta col·lecció diplomàtica.[624]

Finalment, pel que fa als límits polítics, com hem vist, a l'inici del segle XI, gran part de la Ribagorça va passar a dependre dels

622. J. M. MARTÍNEZ PARÍS, *Historia de Fonz de los orígenes al siglo XX*, Centro de Estudios de Monzón y Cinca Medio-Instituto de Estudios Altoaragoneses, Montsó, 2013, doc. 3, pàgs. 381-384.

623. M. L. LEDESMA, *Cartas de población...*, doc. 27, pàgs. 51-53.

624. Vegeu els mapes publicats a J. BOLÒS-J. R. PIQUÉ, "Les parròquies: centres espirituals i demarcacions territorials", *Arrels cristianes, vol. II: Temps de consolidació. La baixa edat mitjana. Segles XIII-XV*, Pagès editors-Bisbat de Lleida, 2008, pàgs. 111-130.

reis d'Aragó. Cal, però, tenir present la importància de l'expansió dels comtes d'Urgell i de Barcelona en alguns sectors meridionals del territori, al sud de la Ribagorça o a la Llitera. És un tema que no hem tractat gaire al llarg de les pàgines d'aquesta introducció (que s'ha centrat sobretot en les terres que formaven el bisbat de Roda), però que tingué una gran transcendència en la història d'aquestes comarques ribagorçanes. L'expansió del vescomte d'Àger, les conquestes del comte de Barcelona de poblacions com Casserres, Pilzà o Purroi i l'existència, fins i tot, d'una zona d'influència dels barcelonins cap a Calassanç, Peralta i Montmagastre va tenir una repercussió evident en el futur de la Ribagorça i de la Llitera. En primer lloc, perquè moltes d'aquestes terres passaren a dependre dels bisbes d'Urgell i no pas dels de Roda i, per tant, després, dels de Lleida.

La Ribagorça va tenir i va saber mantenir una identitat diferenciada des dels segles de domini carolingi. Aquest territori, amb una forta personalitat pròpia, nascut al vessant sud dels Pirineus, va quedar definit pel fet de parlar majoritàriament en català, llengua que convivia sense cap problema amb l'aragonès que hi era parlat en algunes zones més occidentals i que es parlava evidentment al Sobrarb. També va quedar definit pel fet de pertànyer al regne d'Aragó, malgrat tenir amplis territoris que depenien dels comtes de Pallars, d'Urgell o de Barcelona. El seu territori es va identificar amb el bisbat de Ribagorça o després de Roda. Fou així, malgrat els problemes que hi va haver a l'hora de consolidar els límits d'aquesta institució eclesiàstica, que, certament, esdevingué un dels pilars fonamentals d'aquest país nascut a les valls pirinenques. D'altra banda, la relació que hi hagué entre la Ribagorça i les terres meridionals, que tenien com a capital Montsó, potser fou semblant a la relació que hi hagué entre el comtat primerenc d'Urgell i la comarca de la Noguera (on es traslladà la seva capital, a Balaguer). Les terres del Cinca Mitjà i de la Llitera eren la prolongació de la Ribagorça primerenca i pirinenca. Si ens fixem en els topònims amb relació als quals podem relacionar els pobladors medievals de Fonts, veiem que, en una immensa majoria, se situen en un territori que s'estén a l'est de l'Éssera i a l'oest de la Noguera Ribagorçana.[625] Aquest fet,

625. Josep Manuel MARTÍNEZ PARÍS, "L'aigua que flueix: territori, feudalitat i aprofitament hidràulic a Fonz", a J. BOLÒS-J. J. BUSQUETA (eds.), *Territori i Societat a l'Edat Mitjana*, III (1999-2000), Universitat de Lleida, Lleida, 2000, pàg. 323.

com hem assenyalat més amunt, permet d'entendre que en època medieval la llengua que se sentia a Montsó, a Fonts, a Estadella i, evidentment, a Tamarit i a Binèfar fos bàsicament la catalana. I fou així —com ja hem avançat en un altre paràgraf— malgrat que potser la llengua mossàrab que s'hi devia parlar abans de la conquesta reial —segurament fins cap a l'any 1000— potser fos més propera a l'aragonès que no pas a la llengua portada pels repobladors cristians, que en llur majoria s'expressaven en l'idioma català.[626]

La fase següent en l'expansió cap al sud dels ribagorçans havia d'ésser la conquesta de Lleida. Tanmateix, la Lleida de després de la conquesta fou una realitat nova i diferent: fou encara més diversa, fou la suma de múltiples influències. Hi havia gent de la Ribagorça, però també del comtat d'Urgell, del Pallars i d'altres comtats catalans més orientals (com podia ésser el Rosselló), més un bon nombre d'occitans i alguns aragonesos. Fou conquerida per Ramon Berenguer IV, com a comte de Barcelona, i per Ermengol VI, que era el comte d'Urgell. El pacte, a l'hora d'assetjar la capital del Segrià, no es plantejà entre Aragó i Catalunya, sinó entre Barcelona i Urgell. El trasllat de la seu de Roda a Lleida va suposar, per tant, que la capital eclesiàstica de tot l'espai ribagorçà s'instal·lés en aquesta ciutat conquerida l'any 1149, que havia esdevingut de fet la capital de la Catalunya de ponent. Amb tot, la Ribagorça mantingué la seva personalitat: després de la creació de la seu lleidatana, hi continuà havent uns canonges a Sant Vicenç de Roda i es van mantenir uns ardiaconats de Ribagorça, de Benasc, de Terrantona i de Pallars, record de l'origen pirinenc de la nova diòcesi lleidatana. De tot això, però, ja en parlarem en els propers volums.

CLOENDA

Aquesta àmplia introducció ha perseguit sobretot dos objectius. D'una banda, hem intentat facilitar la comprensió dels documents que publiquem a continuació. Hem exposat llurs característiques

626. Això ens ho fa pensar el fet que Pere I d'Aragó donés el lloc de *Palazuelo* a Bernat Guifré i Guillem Pere (*Bernard Guifred et Guigelm Pere*, doc. 104, any 1089). Podem suposar que a partir d'aquest moment aquest indret potser passà a anomenar-se Palou o Palau (nom que ha arribat fins ara, tot i que, amb les migracions que hi hagué en època moderna, que ja no parlaven català, ara al municipi de Fonts es parli només l'aragonès i el castellà).

i hem ofert una visió de la realitat política, institucional, social i econòmica del període i del territori al qual fa referència aquesta documentació. D'altra banda, també hem volgut seguir altres camins menys fressats que permetessin, després de la consulta dels documents, aproximar-nos al territori de l'antic bisbat de Roda (i Barbastre) i entendre com era el seu paisatge humanitzat. Per aquest motiu, gairebé tota la segona meitat d'aquesta introducció ha perseguit conèixer més bé uns paisatges i també les persones que hi van habitar i que els van transformar, tant a la Ribagorça, com a la plana de Montsó i a la Llitera. Amb aquesta finalitat, hem fet ús d'altres formes d'aproximar-nos al passat, com pot ésser fent una reconstrucció regressiva del paisatge històric (utilitzant sovint les fotografies aèries fetes al llarg del segle XX) o estudiant els topònims vells o actuals i els antropònims medievals. A partir d'aquesta mena de recerques, que molts cops es fonamenta en els treballs que s'han dut a terme al llarg d'aquests darrers anys, podem entendre molt millor el poblament i l'ús de l'espai a la Ribagorça de les altes muntanyes i de les valls mitjanes, a les contrades del Cinca Mitjà i a les terres encara més meridionals de la Llitera i del Baix Cinca, colonitzades al llarg dels segles XI i XII. D'aquesta manera ens hem interessat per exemple per llocs que duen topònims com Saravalla, els Maçarics o Binafloc (fig. 102). De fet, hem volgut mostrar que aquests documents, que permeten que ens apropem a un moment concret del nostre passat, s'han de relacionar també amb unes realitats anteriors molt sòlides, però poc conegudes, atès que no s'han conservat documents escrits que ens les mostrin. D'altra banda, aquest moment que ens és il·lustrat pels instruments que publiquem fou el fonament de tot allò que es desenvolupà posteriorment, molt més ben documentat i que estudiarem en els volums propers.

Després de fer aquesta introducció, ens adonem que les fronteres actuals pesen massa a l'hora de fer les recerques històriques. Podem afirmar que l'existència d'unes fronteres polítiques i administratives i, fins i tot, de les fronteres lingüístiques actuals té massa repercussió quan volem estudiar certs temes o certs territoris i a l'hora de comprendre moltes realitats pretèrites. Els límits entre Catalunya i Aragó o els límits entre el català i l'aragonès (o el castellà) han variat al llarg dels segles. És un error intentar d'entendre el passat només a partir d'allò que hi ha actualment. De la mateixa manera que hem de dir que la Gascunya o la Provença, al segle XI, eren terres occitanes (encara que ara pertanyin a l'estat francès), també

hem d'afirmar, per exemple, que a Montsó o a Fonts, l'any 1150, es parlava bàsicament el català, sense preocupar-nos de com s'hi parla ara. Som conscients que la divisió actual, administrativa i sobretot lingüística, ha motivat una manca d'interès per part de la historiografia catalana amb relació a les terres situades a l'est del Cinca, on es parlava català a l'edat mitjana i on certament ara ja no es parla aquest idioma.[627] Nosaltres, amb aquestes pàgines hem volgut mostrar la importància que té estudiar precisament aquestes terres de frontera que s'estenen al llarg de l'Éssera i del Cinca. És així, per tot allò que llur estudi pot aportar al coneixement de la història (en general), però també perquè el territori de Montsó fou on hi hagué l'expansió de la Ribagorça pirinenca i perquè les conquestes i les colonitzacions de Montsó (i de Balaguer) foren un precedent de les futures conquestes de Lleida i de Fraga.

Amb aquestes pàgines també volem retre un homenatge a tots aquells que al llarg d'aquests darrers anys han estudiat aquest bisbat i aquestes terres plenes de fronteres, com són Jordi Boix, Núria Grau, Guillermo Tomás o Philippe Sénac. En tots ells es veu un fort amor envers aquest país que té una història diferenciada, que certament no és propietat de ningú i que no creiem que mai hagi d'ésser tergiversada en benefici de cap ideologia. Alhora, hem intentat d'aprofundir en alguns aspectes. Sobretot ens hem interessat en les característiques del poblament. Així, ens hem atansat, per exemple, als pobles oberts o "casalers", que va indentificar fa uns anys Benoît (o Beneset) Cursente, o bé al poblament dispers, que coneixem molt bé gràcies a les recerques fetes al Vallès, a Osona o a la Garrotxa. També hem aprofundit, per exemple, en certes formes d'ús del territori, com pot ésser la construcció d'"illes" o el treball de les comes, que, gràcies als estudis fets darrerament, han estat identificades i se n'ha pogut valorar la importància. Hem centrat l'atenció, així mateix, en els espais hidràulics, creats a partir d'una séquia o a partir d'una font o deu d'aigua. És una

627. Només un exemple. Mentre que a l'obra *Catalunya Romànica* s'estudià el Fenollet o el Donasà, terres occitanes on no s'ha parlat mai la llengua catalana, en canvi no es va pas estudiar Montsó, on, com hem dit, el català degué ésser la llengua més usual, tot al llarg de la baixa edat mitjana. Certament, al volum XVI d'aquesta magna obra, es va estudiar detingudament el romànic de tota la vall de l'Éssera, des de Benasc fins a Graus, terres que, com hem comentat, potser sempre han estat zones de transició entre el català i l'aragonès. Amb relació als parlars de transició, vegeu: Ramon SISTAC, "Informe sobre la llengua catalana a la Ribagorça", *Revista Ripacurtia*, núm. 1, 2003, pàgs. 141-144; Ramon SISTAC, "Llengua i despoblament: una relació indissociable", *Revista Ripacurtia*, núm. 2, 2004, pàgs. 41-56.

realitat complexa que cal estudiar en la llarga durada. Els avenços fets els darrers decennis han estat impressionants, d'una manera especial amb relació a les Illes Balears i el País Valencià. Si ho comparem amb allò que sabíem fa trenta anys, el salt endavant és molt i molt notable. L'estudi d'allò que hi havia per exemple al Cinca Mitjà permet d'aclarir alguns aspectes —amb relació a la complexitat de la societat andalusina— i pot ésser fonamental per poder comprendre el que s'esdevingué a la rodalia de Lleida. També ens hem interessat pel tema de les almúnies de secà i de regadiu, sobre les quals Xavier Eritja n'encetà l'estudi, ja fa anys, amb relació a la plana de Lleida. Finalment, hem cregut, així mateix, que era fonamental aclarir alguns aspectes relacionats amb les fronteres lingüístiques i culturals. Som conscients que potser de vegades és més fàcil parlar de fronteres que no pas d'uns territoris on hi havia una transició progressiva d'una llengua a una altra. I, en l'espai estudiat, hi hagué, ben segur, barreges de persones que parlaven diferents idiomes i també hi hagué zones de transició; aquestes darreres, les hauríem trobat fins fa poc (fins al brutal despoblament contemporani) en els pobles de les conques de l'Isàvena i de l'Éssera, tal com ha estat estudiat pels lingüistes.

Esperem que les metodologies emprades impulsin nous treballs que permetin entendre millor els paisatges al llarg dels darrers dos mil anys. Certament, l'estudi de les centuriacions i parcel·lacions d'època romana dona al paisatge actual una profunditat de dos mil·lennis i permet saber que, per exemple, hi ha llocs habitats, camins vells o límits actuals que han continuat "vius" al llarg de vint segles. Hem descobert les petges deixades per aquesta etapa de la nostra història en molts dels indrets estudiats, des de Visallonga fins a Palou (a Fonts) o fins a Saravalla i Galafón, a banda i banda del Cinca. Contràriament al que pensen alguns historiadors, potser entendrem millor l'etapa andalusina si coneixem l'herència premedieval i altmedieval que sempre hi ha a la base dels paisatges d'època islàmica. Si ens atansem a les ribes de la Sosa, veiem que llocs habitats en època andalusina, com Binafloc, Binaflatx, o immediatament després de la conquesta reial, com els Maçarics, s'instal·laren damunt d'unes terres profundament organitzades ja en època romana i a l'alta edat mitjana més primerenca (figs. 102 i 103).

Sempre hem de pensar que si qualsevol element del paisatge pretèrit ha arribat fins ara, això vol dir que ha tingut una utilitat i un ús al llarg dels segles. En conclusió, no ens podem estar de

recordar aquell historiador anglès, W. G. Hoskins, que considerava el paisatge com una de les fonts d'informació més importants per al coneixement de la nostra història.[628] Certament, poder ajuntar els documents escrits a una interpretació —mitjançant un mètode regressiu— dels paisatges que han arribat fins ara fa possible que el nostre lligam amb el país on vivim estigui proveït d'unes rels molt fortes i molt profundes.

FIGURA 102

Les partides de terra dels Maçarics i de Binafloc, a la riba de la Sosa (Baix Cinca i la Llitera)

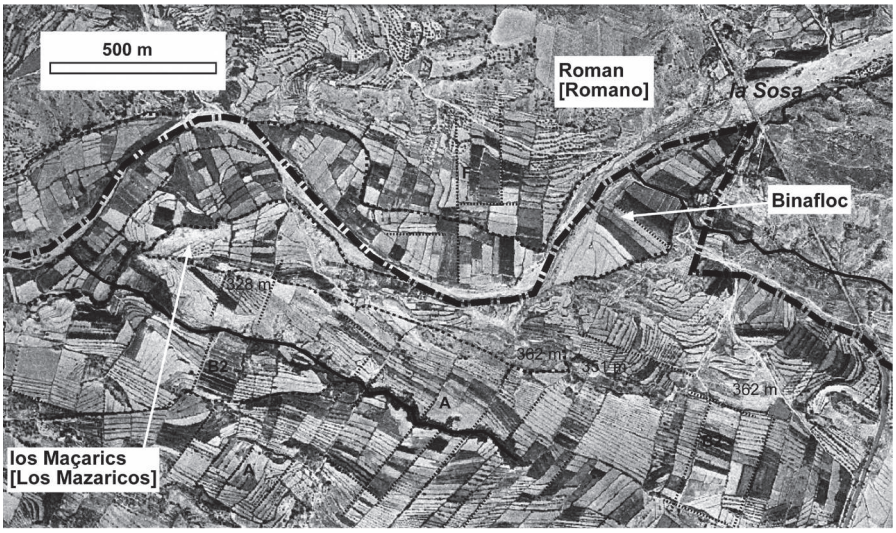

Fotografia aèria de les ribes de la Sosa. Hi comprovem la importància d'utilitzar diferents fonts. Cal tenir present els documents escrits, que ens parlen de les almúnies que hi havia o de l'existència dels maçarics. Hem de tenir present la toponímia actual, que ha preservat noms de lloc vells. A més, fem ús de les fotografies aèries, que ens permeten descobrir orientacions premedievals, possibles séquies o espais irrigats i terres de secà que mantenen el record de quan foren organitzades fa molts segles. Amb relació al lloc de Roman (ara Romano), el document 124 (any 1093) fa esment d'un *Fortuny avin Roman*, segurament un "maçarec" o mossàrab; tampoc no podem descartar que provingui d'Abd-ar-Rahman. Així mateix, al sud de la partida de Binafloc, hi ha una gran penya (a 362 m), amb nombrosos forats que recorden un hàbitat vell.
Fotografia: © IGN (vol de l'any 1956).

628. W. G. HOSKINS, *The Making of the English Landscape*, Penguin Books, Londres, 1985 (edició original de l'any 1955).

FIGURA 103
La partida de terra de Binaflatx (la Llitera)

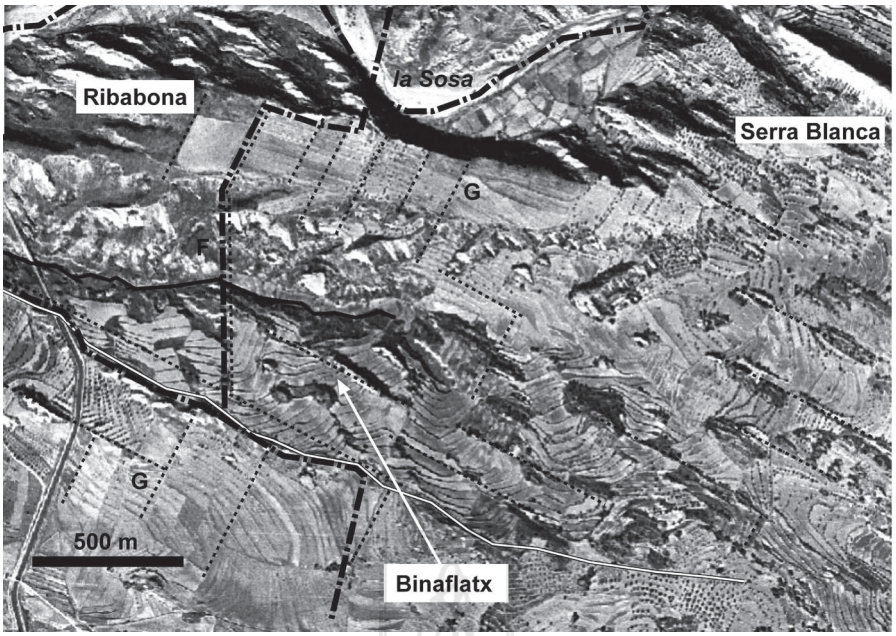

Fotografia aèria del sector occidental del terme de Sant Esteve de Llitera. Hi podem descobrir el territori de l'antiga almúnia de Binaflatx, que té al centre una valleta solcada per una llarga coma, força estreta. Hi veiem també el pes de les pervivències d'època romana (xarxes parcel·làries G i F). I també l'existència d'un sistema de terrasses, les quals potser són en part medievals i sobretot són modernes. Fotografia: © IGN (vol de l'any 1946).

Per acabar, esperem que els propers volums d'aquesta col·lecció diplomàtica permetran aprofundir en el coneixement d'allò que s'esdevingué en aquestes comarques i també —i sobretot— en les comarques que envolten Lleida, després del moment en què es va produir la conquesta d'aquesta ciutat per part dels exèrcits de Ramon Berenguer IV i d'Ermengol VI i del moment en què, d'acord amb la decisió presa pel papa l'any 1110 (doc. 212), el bisbe de Roda (i Barbastre) es traslladà a Lleida, i feu alçar una nova seu episcopal al capdamunt d'un turó que dominava un vessant, cobert de cases, que s'estenia fins a tocar de les aigües del Segre. És cert que sota aquesta seu hi havia una mesquita i que possiblement, sota la mesquita, hi hauríem trobat les pedres

d'una altra catedral, encara més antiga. Tanmateix, no té sentit valorar amb uns ulls actuals el passat, com han fet massa sovint els historiadors al llarg dels darrers decennis i dels darrers segles. Conèixer el nostre passat ha de servir sobretot per estimar més allò que tenim entorn nostre i, potser sí, per actuar millor en el futur.

NORMES DE TRANSCRIPCIÓ

En transcriure els document sempre s'ha intentat tenir el màxim de respecte al text original. No s'han eliminat els errors, ni s'han alterat grafies que són aberrants (encara que, això sí, moltes vegades s'han esmentat en una nota). En general, hem cregut convenient, per tal de facilitar la lectura dels documents, adoptar les normes següents:[629]

El text gairebé sempre s'ha disposat a línia tirada. Només s'ha fet ús del punt i a part per tal de distingir la data, els testimonis i l'escrivà. En alguns casos, molt rarament, s'ha diferenciat un nou paràgraf quan s'ha cregut important de fer-ho per tal de distingir les diferents parts del document.

S'han seguit els criteris que hom segueix actualment amb relació a la puntuació i amb les majúscules i minúscules. Les paraules s'han separat o unit d'acord amb les normes actuals. Les abreviatures s'han desenvolupat, encara que moltes vegades això s'ha indicat en forma de nota (atès que certes abreviatures es poden prestar a dubtes).

S'ha regularitzat l'ús de la *u* i de la *v*, en funció del valor consonàntic o vocàlic d'aquesta lletra. S'ha transcrit la *j* com a *i*. S'han mantingut, per contra, les grafies *c* i *t* davant *i*. Evidentment, s'ha respectat l'ús de la *ç* (encara que de vegades sigui difícil de distingir-la de la *z*). S'han respectat les consonants dobles, tant a l'inici com al mig de les paraules.

Tal com indiquem més endavant, s'ha fet ús dels claudàtors per assenyalar les paraules o lletres de lectura molt dubtosa o bé aquelles que, a causa del mal estat de conservació de l'original, són il·legibles i han d'ésser interpretades. Quan no es poden suposar les paraules, hom ho ha indicat mitjançant uns punts

629. Per a establir aquestes normes, ens hem basat especialment en les normes de transcripció establertes per BAIGES – FELIU – SALRACH, 2010, pàgs. 103-105, que són bàsicament les mateixes aplicades en BOLÒS, 2006 i BOLÒS, 2009.

suspensius, també entre claudàtors. Així mateix, s'ha fet ús dels claudàtors per indicar la data en què es va escriure el document, quan no hi consta però ha estat possible de deduir (de vegades d'una manera aproximada).

S'ha prescindit de transcriure els punts que trobem representats a banda i banda de les xifres romanes. Per contra, sempre s'han transcrit els signes volats (sovint º o bé ª), que trobem, per exemple, en moltes de les xifres que ens il·lustren sobre la data del document.

Quan hi ha un crismó, s'ha escrit en cursiva i col·locat entre parèntesis. S'ha fet el mateix amb relació als signes o senyals que feien els escrivans, els atorgants, els testimonis o els notaris.

En fer les transcripcions de còdexs, s'indica el final de les pàgines amb dues ratlles. També s'indica de la mateixa manera, quan hi ha dos corondells, el canvi de columna. Sempre s'expressa el número de pàgina o de columna en una nota a peu de pàgina.

Hom indica amb uns signes els textos que hi ha afegits a la interlínia. També es fa una referència en nota dels mots ratllats, dels espais en blanc, dels afegits, de les correccions, de les anotacions marginals i, així mateix, de les errades fetes pels escrivans que poden prestar-se a confusió.

Assenyalem en una nota crítica les variants d'algunes còpies posteriors que introdueixin modificacions, especialment si són substancials. Bàsicament hem consultat i fet esment de les diverses còpies conservades a l'Arxiu Capitular de Lleida i a la Biblioteca de Catalunya.

Els regests han estat redactats en estil directe. Els topònims que no s'han pogut identificar consten, en el regest, entre cometes. Quan s'han pogut identificar hi consta el nom actual, escrit d'acord amb les normes que establim més endavant. També es fan constar, entre claudàtors, els numerals dels comtes i dels reis.

La identificació del document va acompanyada dels elements següents: indicació del grau de tradició documental, de la institució on es conserva, del fons, de la signatura, de les cotes arxivístiques antigues que de vegades trobem al dors del pergamí, de les mides (ample per alt) en centímetres i de l'estat de conservació. En línies diferents s'indiquen les diferents còpies o trasllats i també les diverses edicions que s'han fet del document publicat.

D'una manera lògica, els documents s'han ordenat segons la datació. És cert, com hem exposat a la introducció, que de vegades hi ha més d'una datació que no coincideix o bé al text hi manca la data. Per aquest motiu, en molts casos la datació del document s'ha hagut de fer d'una manera aproximada (i tancada per uns claudàtors). Els problemes de datació i d'altres aspectes que hem cregut interessants d'exposar per facilitar la comprensió del document són escrits a continuació de l'aparat crític.

Pel que fa als topònims, hem cregut important distingir els noms que han arribat fins a l'actualitat, encara que hagin canviat força (Oliviadre, Realivó), d'aquells que sembla que ja no són vius ("Avellana", "Parets Altes"). Hem cregut que no podem representar gràficament de la mateixa manera uns noms suposats, escrits d'una manera hipotètica, d'aquells que encara existeixen i que són vius. Un problema diferent és que en aquestes terres de la Ribagorça trobem topònims de municipis on es parla el català i en què la forma catalana és l'oficial (el Pont de Suert o Vilaller) i d'altres en què no és pas així (per exemple Areny, Beranui o Bissaürri). En tots dos casos, hem escrit els topònims en català.[630] Més complicat és escriure els noms de lloc d'aquells indrets on ara es parla l'aragonès o el castellà; tanmateix, per sort, en la majoria dels casos hi ha un nom tradicional català, sovint creat a l'època medieval. De fet, com hem assenyalat a les pàgines precedents, en molts d'aquests indrets, en època medieval, es parlava català o potser aquesta llengua s'usava alhora que l'aragonesa, en funció de l'origen lingüístic dels repobladors. En aquests casos hem usat la forma tradicional catalana i així escrivim Montsó, Fonts i Esplucs i, fins i tot, Santa Llestra, Fontova i Castre.

TOPÒNIMS

Els topònims següents corresponen a indrets on actualment es parla castellà (o aragonès), que nosaltres hem escrit en català d'acord amb la tradició medieval. En alguns casos, a l'edat mitjana,

630. Amb tot, som conscients que la realitat lingüística de la vall de la Noguera Pallaresa o, fins i tot, de la vall de l'Isàvena no és pas la mateixa que la de la vall de Benasc, on, tal com assenyalen els filòlegs, es parla una varietat dialectal que té molts elements del català que trobem a l'est del coll de Fades, però que també és força propera a l'aragonès o, fins i tot, al gascó. Aquests matisos, que per desgràcia la pressió del castellà i el procés de despoblament, fan que es perdin, són una gran riquesa patrimonial.

s'escrivien d'aquesta manera perquè almenys una part majoritària de la població era catalanoparlant. A l'esquerra escrivin la versió catalana medieval i a la dreta la forma oficial actual. En aquesta llista no hem inclòs els topònims dels territoris on actualment es parla català, encara que estiguin sota administració aragonesa (com per exemple Montanyana, Areny, Visalibons o Saidí).

L'Aïnsa: Aínsa
Alquèssar: Alquézar
Aguilaniu: Aguinalíu
Aréstoles: Ariéstolas
Àries: Arias
Avenoses: Abenozas
Barbastre: Barbastro
Barbunyals (aragonès): Barbuñales
Benavent (aragonès): Benavente
Benicet: Beniced
Besians: Besiáns
Binacet: Binaced
Binèfar: Binéfar
Boïl: Buil
Castelló Ceboller (o Castelló del Pont): Castillón del Puente
Castre: Castro
Cavallera: Caballera
Congel: Conchel
Crespà: Crespán
Elsón (aragonès): Olsón
Erdau: Erdao o Yardo (aragonès)
Escrig: Escriche
Esplucs: Esplús
Estadella: Estadilla
Fontova: Fantova
Fonts: Fonz
Formigals (aragonès): Formigales
Lumberres: Lumbierres
Montaragó: Montearagón

NOGUERA

Montclús: Monclús
Montsó: Monzón
Munyons (aragonès): Muñones
Ontinyena (aragonès): Ontiñena
Osca: Huesca
Paüls: Paúles
Perarrua: Perarrúa
Puidemoros (o Pui): Pueyo de Santa Cruz
Ràfels: Ráfales
Sant Victorià d'Assan: San Victorián
Santa Llestra: Santaliestra[631]
Saragossa: Zaragoza
Sossils: Sosiles
Suiran: Zuirán
Tarassona: Tarazona
Terrantona: Tierrantona
Troncet: Troncedo
Vacamorta: Bacamorta
Xalamera: Chalamera

Amb relació a la vall de Benasc, terra de frontera des d'un punt de vista lingüístic, també hem usat la forma catalana del nom de lloc, encara que som conscients que és una contrada que tant es pot considerar, des del punt de vista de la llengua, com a catalana o com a aragonesa (i fins i tot hi ha lingüistes que assenyalen les influències gascones de la seva parla).[632] D'altra banda, als mapes publicats en aquesta introducció, amb relació a la toponímia menor de municipis en què ara ja no es parla català, hem inclòs sovint entre claudàtors el topònim escrit tal com el pronunciava la gent a l'edat mitjana (per exemple *El Soto* [lo Sot], *Cadollas* [Cadolles] o *El Saso* [lo Sas]).

631. Tot i que s'hagi preferit en alguns treballs la forma Santa Listra, que és la que trobem en molts dels documents escrits en el període que estudiem, hem preferit escriure aquest topònim com a Santa Llestra. De fet, és així com el trobem escrit l'any 1322 (G. TOMÁS, *Libro de rentas*..., pàg. 56).

632. En aquest sentit, és molt aclaridor el llibre publicat recentment: C. CASTELLANOS, *Els cosins del català*, Voliana edicions, Argentona, 2019, pàgs. 109-136.

SIGNES EMPRATS

[ ] Lletres o paraules il·legibles reconstruïdes d'una manera hipotètica o bé a partir d'altres documents conservats. En els regests, dades no incloses al document, que creiem que cal esmentar (per exemple la numeració dels monarques).

[...] Lletres, paraules o línies que no han pogut ésser transcrites, a causa del mal estat de conservació del document (forats, taques, tinta esvanida, etc.).

< > Lletres o paraules que hem introduït per tal de fer més entenedor el text.

( ) En els regests, fragments del document original, sobretot antropònims o topònims, quan no s'ha fet la transcripció de tot l'instrument. En algun document (com en el doc. 30), fragment de text que fou interpolat en un moment posterior al de la redacció primitiva. Quan és així, ho indiquem en el mateix document.

\ / Escrit a la interlínia superior.

/ \ Escrit a la interlínia inferior.

// Pàgina o columna noves (almenys si és una columna, s'indica en nota a peu de pàgina).

FUNDACIÓ NOGUERA

ABREVIATURES DELS ARXIUS I BIBLIOTEQUES

ACA Arxiu de la Corona d'Aragó. Barcelona.
ACH Archivo Capitular de Huesca. Osca.
ACL Arxiu Capitular de Lleida. Lleida.
ACU Arxiu Capitular d'Urgell. La Seu d'Urgell.
ADB Arxiu Diocesà de Barcelona. Barcelona.
ADL Arxiu Diocesà de Lleida. Lleida.
ADM Archivo Ducal de Medinaceli.
AMB Archivo Municipal de Barbastro. Barbastre.
AHN Archivo Histórico Nacional. Madrid.
APB Archivo del Provisorato de Barbastro. Barbastre.
BC Biblioteca de Catalunya. Barcelona.
BN Biblioteca Nacional. Madrid.
BPH Biblioteca Provincial de Huesca. Osca.

BPR Biblioteca del Palacio Real de Madrid.
BPT Biblioteca Provincial de Tarragona. Tarragona.
BGUZ Biblioteca General de la Universidad de Zaragoza. Saragossa.
BUZ Biblioteca de la Universidad de Zaragoza. Saragossa.
RAH Real Academia de la Historia. Biblioteca. Madrid.

ABREVIATURES DE LLIBRES

DCVB: Antoni M. ALCOVER-Francesc de B. MOLL, *Diccionari català-valencià-balear*, Editorial Moll, Palma de Mallorca, 1983 (reedició). Es pot consultar a: <https://dcvb.iec.cat/results.asp>.

DECLC: Joan COROMINES, *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, Curial Edicions-Caixa d'Estalvis i Pensions de Barcelona, Barcelona, 1980-1991.

OC: Joan COROMINES, *Onomasticon Cataloniae*, Curial Edicions-Caixa d'Estalvis i Pensions de Barcelona, Barcelona, 1994-1997.

RAC I: Jordi BOLÒS-Josep MORAN, *Repertori d'Antropònims Catalans (RAC) I*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1994.

ALTRES ABREVIATURES EMPRADES

a. abans
A apèndix (ampliació documental de la tesi de J. Boix que inclou 195 documents)
c. circa, vers
carp. carpeta
d. després
doc. document
f. foli i folis
mun. municipi
núm. número
p. pàgina i pàgines
pàg. pàgina
pàgs. pàgines
r anvers o recto (per exemple: 4r)
v revers o verso (per exemple: 303v)
vg. vegeu

FUNDACIÓ NOGUERA

FONTS IMPRESES I MANUSCRITES (COM S'ESMENTEN ALS DOCUMENTS)

ABADAL, 1952: Ramon d'ABADAL, "Origen y proceso de consolidación de la sede ribagorzana de Roda", *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*, vol. V, Saragossa, 1952, pàgs. 7-82.

ABADAL, 1955: Ramon d'ABADAL i de VINYALS, *Catalunya Carolíngia, III: Els comtats de Pallars i Ribagorça*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1955.

ABADAL, 1970: Ramon d'ABADAL i de VINYALS, *Dels visigots als catalans*, vol. 2: *La formació de la Catalunya independent*, Edicions 62, Barcelona, 1970, pàgs. 57-139 (capítol: "Origen i procés de consolidació de la Seu Ribagorçana de Roda"); vg. ABADAL, 1952.

ALEGRIA-LOPETEGUI-PESCADOR, 1997: D. ALEGRIA-G. LOPETEGUI-A. PESCADOR, *Archivo General de Navarra (1134-1194)*, Fuentes Documentales del País Vasco, Sant Sebastià, 1997.

ARRUEGO, 1653: Juan de ARRUEGO, *Cátedra episcopal de Zaragoza en el templo de San Salvador, desde la primitiva iglesia y en el principio de su fundación,* Diego Dormer, Saragossa, 1653.

AYNSA, 1619: F. D. de AYNSA, *Fundación, excelencias, grandezas y cosas memorables de la antiquísima Ciudad de Huesca,* Osca, 1619.

BAIGES-FELIU-SALRACH, 2010: Ignasi J. BAIGES-Gaspar FELIU-Josep M. SALRACH (dirs.), *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona, de Ramon Berenguer II a Ramon Berenguer IV*, Fundació Noguera, Barcelona, 2010.

BALUZE, 1780: Etienne BALUZE, *Capitularia regum Francorum*, Benedictus Morin, París, 1780 (segona edició editada per Pierre de Chiniac).

BARAUT, 1978: Cebrià BARAUT, "Les actes de consagracions d'esglésies del bisbat d'Urgell (segles IX-XII), *Urgellia*, vol. I, 1978, pàgs. 11-182; vg. BARAUT, 1986.

BARAUT, 1981: Cebrià BARAUT, "Els documents, dels anys 1010-1035, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", *Urgellia*, vol. IV, 1981, pàgs. 7-186.

BARAUT, 1982: Cebrià BARAUT, "Els documents, dels anys 1036-1050, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell», *Urgellia*, vol. V, 1982, pàgs. 7-158.

BARAUT, 1986: Cebrià BARAUT, *Les actes de consagracions d'esglésies de l'antic bisbat d'Urgell (segles IX-XII)*, Societat Cultural Urgellitana, la Seu d'Urgell, 1986; vg. BARAUT, 1978.

BARAUT, 1986-1987: Cebrià BARAUT, "Els documents, dels anys 1093-1100, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", *Urgellia*, vol. VIII, pàgs. 7-149.

BARAUT, 1988-1989: Cebrià BARAUT, "Els documents, dels anys 1101-1150, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", *Urgellia*, vol. IX, 1988-89, pàgs. 7-312.

BARRIOS, 2010: M. Dolores BARRIOS MARTÍNEZ, *Documentos de la colegiata de Santa María de Alquézar: siglos XI al XIII*, Instituto de Estudios Altoaragoneses-Parroquia de Alquézar, Osca, 2010.

BEUTER, 1604: P. A. BEUTER, *Segunda parte de la Crónica General de España y especialmente de Aragon, Cathaluña y Valencia,* València, 1604.

BIELSA, 1961: M. Asunción BIELSA, "Notas sobre la repoblación de Barbastro en el siglo XII", *Argensola*, 12, 1961, pàgs. 187-222.

BOFARULL, 1849: Pròsper de BOFARULL, *Colección de documentos inéditos del archivo general de la Corona de Aragón*, vol. IV, Barcelona, 1849.

BOIX, 1987: Jordi BOIX i POCIELLO, "La serra del castell de Llaguarres: prospeccions arqueològiques", *Lambard. Estudis d'art medieval*, núm. 3, 1987, pàgs. 53-74.

BOIX, 1993: estudi publicat per Jordi Boix al volum XV, dedicat al Pallars, de *Catalunya Romànica*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1993. Per tal de no allargar innecessàriament les referències, no fem pas esment del títol de l'article, però sí del número de la pàgina.

BOIX, 1996: estudi publicat per Jordi Boix al volum XVI, dedicat a la Ribagorça, de *Catalunya Romànica*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1996. Per tal de no allargar innecessàriament les referències, no fem pas esment del títol de l'article, però sí del número de la pàgina.

BOIX, 2005: Jordi BOIX I POCIELLO, "Ribagorça a l'alta edat mitjana", tesi doctoral llegida a la Universitat de Barcelona el setembre de l'any 2005.

CANELLAS, 1993: Ángel CANELLAS, *La colección diplomática de Sancho Ramírez,* Real Sociedad Económica Aragonesa de Amigos del País, Saragossa, 1993.

CARBONELL, 1547: Pere Miquel CARBONELL, *Chròniques de Espanya,* Barcelona, 1547.

CARBONELL, 1996: Eduard CARBONELL, "Sant Climent de Taüll", *Catalunya Romànica*, vol. XVI: *la Ribagorça*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1996, pàgs. 242-250.

CASTELL MAIQUES, 1996: Vicent CASTELL MAIQUES, *Proceso sobre la ordenación de la iglesia valentina,* vol. I, València, 1996.

CASTILLÓN, 1977: Francisco CASTILLÓN, "La iglesia de Santa María de Monzón (Huesca)", *Cuadernos de Historia Jerónimo Zurita*, núms. 27-28 (1974-1975), 1977, pàgs. 7-64.

CASTILLÓN, 1981: Francisco CASTILLÓN, "La enfermería medieval de la catedral altoaragonesa de Roda de Isábena", *Argensola*, núm. 92, 1981, pàgs. 227-266.

CASTILLÓN, 1984a: Francisco CASTILLÓN, "La población altoaragonesa de Esplús y su dependencia de la catedral de Roda de Isábena", *Argensola*, núm. 97, 1984, pàgs. 5-56.

CASTILLÓN, 1984b: Francisco CASTILLÓN, "Lucero del canónigo sacristán de la catedral de Roda de Isábena", *Cuadernos de historia Jerónimo Zurita*, núm. 49-50, 1984, pàgs. 205-252.

CASTILLÓN, 1987: Francisco CASTILLÓN, "Los molinos medievales de la catedral altoaragonesa de Roda de Isábena", *Aragonia Sacra*, núm. 2, 1987, pàgs. 79-109.

CASTILLÓN, 1989a: Francisco CASTILLÓN, "La mensa capitular de la catedral altoaragonesa de Roda de Isábena", *Aragonia Sacra*, núm. 4, 1989, pàgs. 13-69.

CASTILLÓN, 1989b: Francisco CASTILLÓN, "El refectorio medieval de la Catedral de Roda de Isábena", *Hispania Sacra*, núm. 41, 1989, pàgs. 35-77.

CASTILLÓN, 1991: Francisco CASTILLÓN, "La fraternidad medieval de Roda de Isábena", *Argensola*, núm. 105, 1991, pàgs. 11-120.

CASTILLÓN, 1994: Francisco CASTILLÓN, "La iglesia parroquial de la Asunción de Fonz (Huesca)", *Cuadernos CEHIMO*, núm. 21, 1994, pàgs. 49-108.

CASTILLÓN, 1994b: Francisco CASTILLÓN, "Catálogo del archivo de la Catedral de Lleida. Fondo de Roda de Isábena", *Aragonia Sacra*, IX, 1994, p. 133-182.

CASTILLÓN, 1997: Francisco CASTILLÓN, *Colección diplomática de la villa altoaragonesa de Fonz*, Montsó, 1997.

CHESÉ, 2011: Ramon CHESÉ LAPEÑA, *Col·lecció diplomàtica de Sant Pere d'Àger fins 1198*, 2 vols., Fundació Noguera, Barcelona, 2011.

FUNDACIÓ NOGUERA

CORRAL, 1984: José Luis CORRAL LAFUENTE, *Cartulario de Alaón (Huesca)*, Anubar, Saragossa, 1984.

DE LA FUENTE, 1873: Vicente de la FUENTE, *Historia eclesiástica de España,* segona edició, vol. III, Madrid, 1873.

DURAN GUDIOL, 1962: Antoni DURÁN GUDIOL, *La Iglesia de Aragón durante los reinados de Sancho Ramírez y Pedro I (1062?-1104)*, Roma, 1962.

DURAN GUDIOL, 1965: Antoni DURÁN GUDIOL, *Colección diplomática de la catedral de Huesca*, vol. 1, CSIC-Instituto de Estudios Pirenaicos, Saragossa, 1965.

FELBER, 1974: Howard Lewis FELBER, "The marriage of Urraca of Castilla and Alfonso I of Aragón: an attempt at federal union of Christian Spain", tesi doctoral presentada a la University of Kansas, 1974.

FITA, 1884: Fidel FITA, "Bula inédita de Urbano II", *BAH*, 5, 1884.

FITA, 1906: Fidel FITA, "Patrología visigótica", *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 49, 1906, pàgs. 137-169.

FLÓREZ, 1859: Enrique FLÓREZ, *España Sagrada, vol. XXIX*, Madrid, 1859.

GIMÉNEZ, 1985: María Concepción GIMÉNEZ BARATECH, "La iglesia de San Juan Evangelista de Besians", *Argensola*, 99, 1985, pàgs. 5-16.

GIMÉNEZ, 1991: María Concepción GIMÉNEZ, "Donaciones de Ramiro el Monje a San Vicente de Roda", *Argensola*, núm. 105, 1991, pàgs. 173-183.

GRAU, 2010: Núria GRAU QUIROGA, *Roda de Isábena en los siglos X-XIII. La documentación episcopal y del cabildo catedralicio*, Institución Fernando el Católico (CSIC), Saragossa, 2010.

GUÉRARD, 1857: Michel GUÉRARD, *Cartulaire de l'abbaye de Saint-Victor de Marseille*, vol. 1, Collection de Cartulaires de France, VIII, Typographie de Ch. Lahure, París, 1857.

GUTIÉRREZ IGLESIAS, 1993: María Rosa GUTIÉRREZ IGLESIAS, "Una bula de Urbano II, Su trascendencia en el seno de una comunidad de aldeas", *Aragón en la Edad Media*, vol. X-XI, 1993, pàgs. 410-414.

HUESCA, 1792: Ramón de HUESCA, *Teatro histórico de las iglesias del reyno de Aragón*, vol. V: *Estado antiguo de la santa iglesia de Huesca*, Pamplona, 1792.

HUESCA, 1797: Ramón de HUESCA, *Teatro histórico de las iglesias del reyno de Aragón*, vol. VII: *Iglesia de Huesca*, Miguel Cosculluela, Pamplona, 1797.

HUESCA, 1807: Ramón de HUESCA, *Teatro histórico de las iglesias del reyno de Aragón*, vol. IX: *De las iglesias catedrales y diócesis de Roda y Barbastro*, Pamplona, 1807. Es pot consultar a: <http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10004953_00134.html>.

IBARRA, 1904: Eduardo IBARRA, *Documentos correspondientes al reinado de Ramiro, desde 1034 hasta 1063*, Andrés Uriarte, Saragossa, 1904.

IBARRA, 1913: Eduardo IBARRA, *Documentos correspondientes al reinado de Sancho Ramírez, desde 1063 hasta 1094. II*: *documentos particulares*, Pedro Larra, Saragossa, 1913.

IGLESIAS, 1991: Manuel IGLESIAS COSTA, "El cartulario de Roda según Abad Lasierra", *Argensola*, núm. 105, 1991, pàgs. 121-161.

IGLESIAS, 1993: Manuel IGLESIAS COSTA, "El cartulario de Roda según Abad Lasierra (continuación)", *Argensola*, núm. 107, 1993, pàgs. 287-318.

JUNYENT, 1960: Eduard JUNYENT, *Catalogne romane*, vol. 1, Zodiaque, Sainte-Marie-de-la-Pierre-qui-vire, 1960.

KEHR, 1926: Paul KEHR, *Papsturkunden in Spanien vorarbeiten zur Hispania Pontificia. I. Katalanien*, Weidmannsche Buchhandlung, Berlín, 1926.

KEHR, 1928: Paul KEHR, *Papsturkunden in Spanien. II. Navarra und Aragon*, Berlín, 1928.

KEHR, 1945: Paul KEHR, "El Papado y los reinos de Navarra y Aragón hasta mediados del siglo XII", *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*, núm. 2, 1946, pàgs. 74-186.

LA CANAL, 1836: J. de la CANAL, *España Sagrada,* vol. XLVI: *De las Santas Iglesias de Lérida, Roda y Barbastro en su estado antiguo*, Madrid, 1836.

LACARRA, 1982: José M. LACARRA, *Documentos para el estudio de la reconquista y repoblación del valle del Ebro (números 1 a 319)*, vol. I, Anubar ediciones, Saragossa, 1982.

LACARRA, 1985: José M. LACARRA, *Documentos para el estudio de la reconquista y repoblación del valle del Ebro (números 320 a 433)*, vol. II, Anubar ediciones, Saragossa, 1985.

LEMA, 1990: José Ángel LEMA PUEYO, *Colección diplomática de Alfonso I de Aragón y Pamplona (1104-1134)*, Sociedad de Estudios Vascos, Sant Sebastià, 1990.

MANSILLA, 1955: Demetrio MANSILLA, *La documentación pontificia hasta Inocencio III (965-1216)*, *Monumenta Hispaniae Vaticana*, vol. I, Roma, 1955.

MARCA, 1688: Petrus de MARCA, *Marca Hispanica sive limes hispanicus*, París, 1688 (publicat també per Editorial Base, Barcelona, 1972).

MARTÍN DUQUE, 1956: Ángel J. MARTÍN DUQUE, "Colección diplomática de San Victorián", tesi doctoral, Universitat de Saragossa, Saragossa, 1956.

MARTÍN DUQUE, 1965: Ángel J. MARTÍN DUQUE, *Colección diplomática de Obarra (siglos XI-XIII)*, Instituto de Estudios Pirenaicos, Saragossa, 1965.

MARTÍN DUQUE, 2004: Ángel J. MARTÍN DUQUE, *Colección diplomática del monasterio de San Victorián de Sobrarbe (1000-1219)*, Universidad de Zaragoza, Saragossa, 2004.

MIQUEL ROSELL, 1945: Francesc MIQUEL ROSELL, *Liber Feudorum Maior*, vol. I, CSIC, Barcelona, 1945.

MIRET I SANS, 1912: Joaquim MIRET I SANS, "Alfonso el Batallador en Fraga, en 1122", *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras*, 48, 1912, pàgs. 540-547.

ORDEIG, 1979-1991: Ramon ORDEIG i MATA, "Inventari de les actes de consagració i dotació de les esglésies catalanes", *Revista Catalana de Teologia*, IV, 1979, pàgs. 123-165; V, 1980, pàgs. 153-180; VIII, 1983, pàgs. 403-456; IX, 1984, pàgs. 117-182; XIII, 1988, pàgs. 387-430; XV, 1990, pàgs. 181-201; XVI, 1991, pàgs. 349-383 i 385-396.

ORDEIG, 1993: Ramon ORDEIG i MATA, *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, vol. I, primera part, Estudis Històrics, Vic, 1993.

ORDEIG, 1994: Ramon ORDEIG i MATA, *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, vol. I, segona part, Estudis Històrics, Vic, 1994.

ORDEIG, 1996: Ramon ORDEIG i MATA, *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, vol. II, primera part, Estudis Històrics, Vic, 1996.

ORDEIG, 1997: Ramon ORDEIG i MATA, *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, vol. II, segona part, Estudis Històrics, Vic, 1997.

ORDEIG, 2001: Ramon ORDEIG i MATA, *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, vol. III, primera part, Estudis Històrics, Vic, 2001.

PACH, 1899: Pere PACH, *Reseña histórica de la antigua e ilustre ciudad (hoy vila) ribagorzana de Roda*, Berdós i Feliu, Barcelona, 1899.

PACH, 1991: Pere PACH VISTUER, *Articles ribagorçans i altres escrits*, a cura d'Hèctor Moret, Instituto de Estudios Altoaragoneses, Osca, 1991.

PASQUAL, 1785: Jaume PASQUAL, *El antiguo obispado de Pallás en Cataluña, sacado de la obscuridad y tinieblas en que estuvo embuelto*, Impremta Gallifa, Tremp, 1785. Consultat a: <http://books.google.es/books?id=JlgqA7Iav0kC&pg=PA121&dq=Multarum+tribulationum&hl=ca&sa=X&ei=8lJvVPCjNNPjaoGkgrAI&ved=0CDgQ6AEwAw#v=onepage&q=Multarum%20tribulationum&f=false>.

PÉREZ DE URBEL, 1950: Justo PÉREZ DE URBEL, *Sancho el Mayor de Navarra*, Diputación Foral de Navarra-Institución Príncipe de Viana, Madrid, 1950.

PESQUÉ, 1995: José Miguel PESQUÉ, "Documentos del priorado de Roda: siglos XI al XX", a *Homenaje a don Antonio Durán Gudiol*, Osca, 1995, pàgs. 675-689.

PIFERRER-QUADRADO, 1844: Francesc Xavier PARCERISA-Pau PIFERRER-Josep Maria QUADRADO, *Recuerdos y bellezas de España: Aragón*, Barcelona, 1988.

PIJOAN, 1948: Josep PIJOAN-J. GUDIOL, *Les pintures murals romàniques de Catalunya*, vol. IV: *Monumenta Cataloniae*, Editorial Alpha, Barcelona, 1948.

PFLUGK-HARTTUNG, 1881: Julius von PFLUGK-HARTTUNG, *Acta Pontificum Romanorum inedita*, vol. II, Tubingen, 1881.

PLEYÁN, 1873: Josep PLEYÁN DE PORTA, *Apuntes de historia de Lérida, o sea, compendiosa reseña de sus más principales hechos desde la fundación de la ciudad hasta nuestros tiempos*, Imprenta de Carruéz, Lleida, 1873.

PUIG, 1984: Ignasi PUIG I FERRETÉ, *El cartoral de Santa Maria de Lavaix: el monestir durant els segles XI-XIII*, Societat Cultural Urgel·litana, la Seu d'Urgell, 1984.

PUIG I CADAFALCH, 1907: Josep PUIG I CADAFALCH, "Les iglesies romàniques ab cobertes de fusta de les valls de Bohi y Aran", *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans,* Barcelona, 1907, pàgs. 119-136.

PUIG I CADAFALCH, 1918: Josep PUIG I CADAFALCH-Antoni de FALGUERA-Josep GODAY, *L'arquitectura romànica a Catalunya*, vol. III: *Els segles XII y XIII*, Institut d'Estudis Catalans, 1918 (reeditat l'any 1983).

PUJOL, 1917: Pere PUJOL, "De paleografia visigòtica a Catalunya: el Còdex de l'Apocalipsi del Beatus de la Catedral d'Urgell", *Butlletí de la Biblioteca de Catalunya*, vol. IV, 1917, pàgs. 16-27.

RAMOS LOSCERTALES, 1941: José María RAMOS LOSCERTALES, "La sucesión de Alfonso VI", *AHDE*, XIII, 1936-1941, pàgs. 36-99.

RAVINA, 1974: Manuel RAVINA, "Documentos de Pallars en el Archivo Ducal de Medinaceli (Sevilla)", *Miscelánea de Estudios dedicados al profesor Antonio Marín Ocete*, II, Universidad de Granada, Granada, 1974, pàgs. 911-920.

RISCO, 1859: M. RISCO, *España Sagrada,* vol. XXX, Madrid, 1859.

RIU, 1961: Manuel RIU, "Las comunidades religiosas del antiguo obispado de Urgel (siglos VIII-XVI)", 3 vols., tesi doctoral llegida a la Universitat de Barcelona.

ROZIERE, 1849: E. DE ROZIÈRE, *Cartulaire de l'église du Saint Sépulcre de Jérusalem publié d'après les manuscrits du Vatican,* París, 1849.

RUBIO, 1955: L. RUBIO GARCÍA, *Estudio histórico lingüístico del antiguo condado de Ribagorza*, Lleida, 1955.

RUBIO, 1979: L. RUBIO GARCÍA, *Documentos lingüísticos catalanes (siglos X-XII),* Múrcia, 1979.

SANS I TRAVÉ, 1997: Josep Maria SANS I TRAVÉ, *Col·lecció diplomàtica de la casa del Temple de Barberà (945-1212)*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1997.

SÉNAC, 2000: Philippe SÉNAC, *La Frontière et les hommes (VIIIe-XIIe siècle). Le peuplement musulman au nord de l'Ebre et les débuts de la reconquête aragonaise*, Maisonneuve et Larose, París, 2000 (documents inclosos a les pàgs. 559-569).

SERRANO SANZ, 1912: M. SERRANO y SANZ, *Noticias y documentos históricos del condado de Ribagorza hasta la muerte de Sancho Garcés III (año 1035)*, Madrid, 1912.

TOMÁS FACI, 2009: Guillermo TOMÁS FACI, "Cinco documentos reales aragoneses inéditos (siglos XI-XII)", *Aragón en la Edad Media*, XXI, 2009, pàgs. 309-324.

FUNDACIÓ NOGUERA

TOMÁS FACI, 2011: Guillermo TOMÁS FACI, *Libro de rentas y feudos de Ribagorza en 1322,* Resopyr-Universidad de Zaragoza, Saragossa, 2011.

TOMÁS FACI, 2013: Guillermo TOMÁS FACI, "La organización del territorio y las dinámicas sociales en Ribagorza durante la gran expansión medieval (1000-1300)", Universidad de Zaragoza, Saragossa, 2013 (tesi doctoral que es pot consultar a internet).

TORRA, 1999: Alberto TORRA PÉREZ, "La bula *Tuae dilectissime* de Urbano II", *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 29, 1999, pàgs. 1081-1100.

TRAGGIA, 1792: Joaquín TRAGGIA, *Aparato de la historia eclesiástica de Aragón*, vol. II, Madrid, 1792.

TRAGGIA, 1799: Joaquín TRAGGIA, "Ilustración del reinado de don Ramiro II, dicho el Monje, o memorias para su vida", *Memorias de la Real Academia de la Historia*, 3, 1799, p. 469-562.

UBIETO, 1951: Antonio UBIETO ARTETA, *Colección diplomática de Pedro I de Aragón y de Navarra*, CSIC, Saragossa, 1951.

UBIETO, 1988: Antonio UBIETO ARTETA, *Documentos de Ramiro II de Aragón*, Anubar, Saragossa, 1988.

UBIETO, 1989: Antonio UBIETO ARTETA, *Documentos del Monasterio de Obarra (Huesca) anteriores al año 1000,* Saragossa, 1989.

VILLANUEVA, 1851: Jaime VILLANUEVA, *Viage literario a las iglesias de España*, vol. XV, Madrid, 1851.

VIRUETE, 2010: Roberto VIRUETE ERDOZÁIN, "La creación de un hábitat en el Prepirineo oriental aragonés durante el segundo y tercer cuarto del siglo XI", a J. F. UTRILLA-G. NAVARRO (eds.), *Espacios de montaña: las relaciones transpirenaicas en la Edad Media*, Resopyr-Universidad de Zaragoza, Saragossa, 2010, pàgs. 95-120.

VIRUETE, 2013: Roberto VIRUETE ERDOZÁIN, *La colección diplomática del reinado de Ramiro I de Aragón (1035-1064)*, Institución Fernando el Católico, Saragossa, 2013.

YELA, 1923: J. F. YELA UTRILLA, "Documentos reales del Archivo de Roda anteriores al s. XIII", *Memorias de la Facultad de Filosofía y Letras de la Universidad de Zaragoza*, vol. I, 1923, pàgs. 321-355.

YELA, 1932: J. F. YELA UTRILLA, *El Cartulario de Roda*, Lleida, 1932.

ALTRES ESTUDIS ESMENTATS A L'ANNEX DOCUMENTAL

ABADAL, 1970: Ramon d'ABADAL, "Origen i procés de consolidació de la seu ribagorçana de Roda", *Dels visigots als catalans*, vol. II: *La formació de la Catalunya independent*, Edicions 62, Barcelona, 1970, pàgs. 57-139 (l'edició original d'aquest treball fou editada l'any 1952, a Saragossa).

BALAGUER, 1991: Federico BALAGUER, "La iglesia de San Vicente de Huesca, perteneciente a Roda, y la mezquita de Ibn Atalib", *Argensola*, 105, 1991, pàgs. 165-174.

BOLÒS, 1986: Jordi BOLÒS, "La història", a J. BOLÒS-M. PAGÈS, *El monestir de Sant Llorenç prop Bagà*, Artestudi, Barcelona, 1986, pàgs. 1-222.

BOLÒS, 2004: Jordi BOLÒS, *Els orígens medievals del paisatge català. L'arqueologia del paisatge com a font per a conèixer la història de Catalunya*, Institut d'Estudis Catalans-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2004.

BOLÒS (en premsa): Jordi BOLÒS, "Les champs en Catalogne aux IXe et Xe siècles: entre les documents écrits et les témoignages conservés dans le paysage actuel", a *'Campus' au Moyen Âge: usages du mot, archéologie, paysage et société* (en curs de publicació).

BOLÒS-HURTADO, 2012: Jordi BOLÒS-Víctor HURTADO, *Atles dels comtats de Pallars i Ribagorça (v 806-v 998)*, Rafael Dalmau editor, Barcelona, 2012.

BOLÒS-NUET, 1983: Jordi BOLÒS-Josep NUET, *Els molins fariners*, Ketres, Barcelona, 1983.

BOLÒS-PIQUÉ, 2008: Jordi BOLÒS-Joan Ramon PIQUÉ, "Les parròquies: centres espirituals i demarcacions territorials", *Temps de consolidació. La baixa edat mitjana. Segles XIII-XV*, Pagès editors-Bisbat de Lleida, Lleida, 2008, pàgs. 111-130.

BRAMON, 2000: Dolors BRAMON, *De quan érem o no musulmans. Textos del 713 al 1010*, Eumo editorial-Institut d'Estudis Catalans-Institut Universitari d'Història Jaume Vicens i Vives, Vic-Barcelona, 2000.

COROMINES, 1965: Joan COROMINES, *Estudis de toponímia catalana*, vol. I, Editorial Barcino, Barcelona, 1965.

ERITJA, 1998: Xavier ERITJA CIURÓ, *De l'*almunia *a la* turris*: organització de l'espai a la regió de Lleida (segles XI-XIII)*, Espai-Temps 35, Universitat de Lleida, Lleida, 1998.

LACARRA, 1978: José M. LACARRA, *Alfonso el Batallador*, Guara editorial, Saragossa, 1978.

MARTÍ, 1988: Ramon MARTÍ, "Les *insulae* medievals catalanes", *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 44, 1988, pàgs. 111-123.

NIERMEYER, 1984: J. F. NIERMEYER (a cura de C. VAN DE KIEFT), *Mediae Latinitatis Lexicon Minus*, E. J. Brill, Leiden, 1984.

RIERA, 2004: Jaume RIERA i SANS, *Fam i fe. L'entrada dels pastorells (juliol de 1320)*, Pagès editors, Lleida, 2004.

TERRADO, 2007: Xavier TERRADO, *Municipio de Puente de Montañana (El Pont de Montanyana)*, Editorial Milenio, Lleida, 2007.

WICKHAM, 2002: Chris WICKHAM, "La sociedad", a Rosamond MCKITTERICK (ed.), *La alta Edad Media. Europa 400-1000*, Crítica, Barcelona, 2002, pàgs. 69-105 (edició anglesa: 2001).

BIBLIOGRAFIA DE LA RIBAGORÇA I ALTRES OBRES DE CARÀCTER GENERAL (NO ESMENTADES ALS APARTATS PRECEDENTS)

Ignasi ALDOMÀ (ed.), *L'aigua patrimoni de la Catalunya seca. Passat i present en l'entorn de Torrebesses*, Pagès editors-Ajuntament de Torrebesses, Lleida, 2013.

Natàlia ALONSO - Ferran ANTOLÍN - Helena KIRCHNER, "Novelties and legacies in crops of the Islamic period in the northeast Iberian Peninsula: The archaeobotanical evidence in Madîna Balagî, Madîna Lârida, and Madîna Turṭûša", *Quaternary International*, núm. 346, 2014, pàgs. 149-161.

Jean Marc ANTOINE-Bertrand DESAILLY, "Habitat, terroirs et cônes de déjection torrentiels dans les Pyrénées commingeoises", a Maurice BERTHE-Benoît CURSENTE (eds.), *Villages Pyrénéens*, CNRS-Université de Toulouse-Le Mirail, Tolosa, 2000, pàgs. 27-44.

José Ángel ASENSIO-María de los Ángeles MAGALLÓN, *La fortaleza altomedieval del Cerro Calvario, en la Puebla de Castro. Un* hisn *en el extremo norte de la marca superior de Al-Andalus*, Instituto de Estudios Altoaragoneses, Osca, 2011.

Mercè AVENTÍN, *Vilamajor 872-1299. De la fi del sistema antic a la consolidació del feudalisme*, Ausa, Sabadell, 1990.

Ignasi BAIGES-Pere PUIG, *Catalunya Carolíngia*, vol. VII: *El comtat de Barcelona*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 2019.

Federico BALAGUER, "Los límites del obispado de Aragón y el concilio de Jaca de 1063", *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*, vol. IV, Saragossa, 1951, pàgs. 69-138.

Paula BALLESTEROS-Rebeca BLANCO-ROTEA, "Aldeas y espacios agrarios altomedievales en Galicia", a Juan Antonio QUIRÓS (ed.), *The Archaeology of early medieval villages in Europe*, Euskal Herriko Unibertsitatea-Universidad del País Vasco, Bilbao, 2009, pàgs. 115-135.

Cebrià BARAUT, "Els documents, dels anys 1051-1075, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", *Urgellia*, VI, 1983, pàgs. 7-243.

— "Els documents, dels anys 1076-1092, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", *Urgellia*, VII, 1984-1985, pàgs. 7-220.

— "Diplomatari del monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles (segles IX-XIII)", *Urgellia*, núm. 12, 1994-1995, pàgs. 7-414.

Carme BARBANY-Cinta CANTARELL-Jaume DANTÍ-M. Rosa GARCIA-Pere RIBAS-M. Encarna TERRADES, *De la balma a la masia. L'hàbitat medieval i modern al Vallès Oriental*, Museu de Granollers, Granollers, 1996.

Miquel BARCELÓ-Fèlix RETAMERO (eds.), *Els barrancs tancats. L'ordre pagès al sud de Menorca en època andalusina (segles X-XIII)*, Institut Menorquí d'Estudis, Maó, 2005.

Thomas W. BARTON, *Victory's Shadow. Conquest and Governance in Medieval Catalonia*, Cornell University Press, Ithaca-Londres, 2019.

Dominique BAUDREU, "Une forme de villages médiévaux concentrés: le cas du Bas-Razès (Aude)", *Archéologie du Midi Médiéval*, 4, 1986, pàgs. 49-73.

Jean-François BERGER (2003). "Les étapes de la morphogenèse holocène dans le sud de la France", a Sander VAN DER LEEUW - François FAVORY - Jean-Luc FICHES (dirs.), *Archéologie et systèmes socio-environnementaux. Études multiscalaires sur la vallée du Rhône dans le programme Archaeomedes*, CNRS éditions, París, 2003, pàgs. 87-168.

Maurice BERTHE-Benoît CURSENTE (eds.), *Villages Pyrénéens. Morphogenèse d'un habitat de montagne*, CNRS-Université de Toulouse-Le Mirail, Tolosa, 2001.

Thomas BISSON, *Fiscal accounts of Catalonia under the Early Count-Kings (1151-1213)*, University of California, Berkeley-Los Angeles-Londres, 1984.

Jordi BOIX i POCIELLO, "La serra del castell de Llaguarres: prospeccions arqueològiques", *Lambard. Estudis d'art medieval*, vol. III (1983-1985), 1987, pàgs. 53-74.

— "El marc històric", a Antoni PLADEVALL (dir.), *Catalunya Romànica*, vol. XVI: *La Ribagorça*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1996, pàgs. 23-105.

— "Santa Maria del Pui (o de Tolba)", *Catalunya Romànica*, vol. XVI: *La Ribagorça*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1996, pàg. 89.

— "Castell de Calassanç" (història), *Catalunya Romànica*, vol. XXVI: *Tortosa i les terres de l'Ebre. La Llitera i el Baix Cinca. Obra no arquitectònica, dispersa i restaurada*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1997, pàgs. 277-278.

— *De Roda a Lleida. La fi d'un somni heroic*, Institut d'Estudis del Baix Cinca, Vielha, 1998.

— "Torres derrocades en la frontera del Montsec", *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, núm. 25, 2003, pàgs. 1019-1043.

Jordi BOIX-Joan Albert ADELL, "Sant Martí de Cavallera", *Catalunya Romànica*, vol. XVI: *La Ribagorça*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1996, pàgs. 552-553.

Jordi BOIX-Jordi BOLÒS, "Castell de Fontova", *Catalunya Romànica*, vol. XVI: *La Ribagorça*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1996, pàgs. 529-532.

Jordi BOLÒS, "La vila de Senet (Alta Ribagorça) al segle XII. Aproximació al coneixement del paisatge i de la societat d'un poble pirinenc", a *Miscel·lània. Homenatge a Josep Lladonosa*, IEI, Lleida, 1992, pàgs. 147-163.

— "Paisatge i societat al 'Segrià' al segle XIII", a Jordi BOLÒS (ed.), *Paisatge i societat en la Plana de Lleida a l'edat mitjana*, Espai-Temps 17, Universitat de Lleida, Lleida, 1993, pàgs. 45-81.

— *El mas, el pagès i el senyor. Paisatge i societat en una parròquia de la Garrotxa a l'edat mitjana*, Curial, Barcelona, 1995.

— (ed.), *Un mas pirinenc medieval. Vilosiu B (Cercs, Berguedà). Estudi dels edificis i materials trobats durant les excavacions (1984-1986)*, Espai-Temps 26, Universitat de Lleida, Lleida, 1996.

— "Castell i vila de Roda" (descripció), *Catalunya Romànica*, vol. XVI: *La Ribagorça*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1996, pàgs. 386-387.

FUNDACIÓ NOGUERA

Jordi BOLÒS, "El territori i els seus límits. El poble, la parròquia i el castell a l'edat mitjana", a Jordi BOLÒS-Joan Josep BUSQUETA (eds.), *Territori i Societat a l'edat mitjana*, vol. I, Lleida, 1997, pàg. 41-82.

— "Changes and survival: the territory of Lleida (Catalonia) after the twelfth-century conquest", *Journal of Medieval History*, núm. 27, 2001, pàgs. 313-329.

— "Les moulins en Catalogne au Moyen Âge", a Mireille MOUSNIER (ed.), *Moulins et meuniers dans les campagnes européennes (IXe-XVIIIe siècle)*, Flaran XXI, Presses Universitaires du Mirail, Tolosa, 2002, pàgs. 53-75.

— "Un territori en temps de guerra", a *Hug Roger III, senyor en les muntanyes. Procés al darrer comte del Pallars. 1491*, Pagès editors, Lleida, 2002, pàgs. 41-77.

— "Fortificacions de la marca i organització del territori a Catalunya (segles VIII-XII)", *Els castells medievals a la Mediterrània nord-occidental* (actes del congrés), Arbúcies, 2003, pàgs. 67-88.

— *Els orígens medievals del paisatge català*, Institut d'Estudis Catalans-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2004.

— "Fortificacions de la marca i organització del territori a Catalunya (segles VIII-XII)", *Els castells medievals a la Mediterrània nord-occidental*, Museu Etnològic del Montseny, Girona, 2004, pàgs. 67-88.

— "Processos de rompuda i d'ocupació de l'espai a l'època medieval. Alguns exemples catalans", a Aymat CATAFAU (ed.), *Les ressources naturelles des Pyrénées du Moyen âge à l'époque moderne. Exploitation, gestion, appropiation*, Presses Universitaires de Perpignan, Perpinyà, 2005, pàgs. 119-145.

— *Diplomatari del monestir de Santa Maria de Serrateix (segles X-XV)*, Fundació Noguera, Barcelona, 2006.

— "PaHisCat: un projecte per conèixer el paisatge del passat i per gestionar el país en el futur", a Jordi BOLÒS (ed.), *La caracterització del paisatge històric. Territori i Societat: el paisatge històric*, V, Lleida, 2010, pàgs. 41-82 (i també pàgs. 371-407).

— "Un paisatge complex d'un país molt vell. Els estudis d'història del paisatge per comprendre i valorar el territori", a Jordi BOLÒS (ed.), *La caracterització del paisatge històric. Territori i Societat: el paisatge històric*, Territori i Societat, núm. V, Lleida, 2010, pàgs. 83-147.

Jordi BOLÒS, "L'estudi de les necròpolis medievals catalanes, entre l'arqueologia i la història", a Núria MOLIST-Gisela RIPOLL (eds.), *Arqueologia funerària al nord-est peninsular (segles VI-XII)*, Museu d'arqueologia.

— "El terme de Torrefarrera a l'alta edat mitjana", a Enric VICEDO *et alii*, *Les etapes de la construcció del territori a Catalunya. Torrefarrera i la Catalunya occidental, segles VII a XX. Una proposta metodològica*, Ajuntament de Torrefarrera-Pagès editors, Lleida, 2013, pàgs. 17-44.

— "El paisatge de Torrefarrera cap a l'any 1200 i als darrers segles medievals", a Enric VICEDO *et alii*, *Les etapes de la construcció del territori a Catalunya. Torrefarrera i la Catalunya occidental, segles VII a XX. Una proposta metodològica*, Ajuntament de Torrefarrera-Pagès editors, Lleida, 2013, pàgs, 45-67.

— "L'arqueologia del paisatge de la Catalunya medieval", *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, vol. XXV, 2014, pàgs. 101-170.

— "Paisatge històric, cartografia i societat a l'alta edat mitjana: l'exemple de la Cerdanya", a Jordi BOLÒS (ed.), *Poblament i societat als Pirineus els darrers dos mil anys, Territori i Societat: el paisatge històric*, VI, Universitat de Lleida, Lleida, 2014, pàgs. 37-146.

— "Grottes habitées, ermitages troglodytiques et châteaux bâtis dans des grottes et des abris-sous-roche et Catalogne, durant le Haut Moyen Âge", a Monique BOURIN-Marie-Élise GARDEL-Florence GUILLOT (dirs.), *Vivre sous terre. Sites rupestres et habitats troglodytiques dans l'Europe du Sud*, Presses Universitaires de Rennes, Rennes, 2014, pàgs. 131-149.

— "Paisatges i transicions: canvis i continuïtats al llarg de la història", a Jordi BOLÒS (ed.), *El paisatge en èpoques de transició al llarg dels darrers dos mil anys. Territori i Societat: el paisatge històric,* VII, Lleida, 2015, pàgs. 59-126.

— "Història del paisatge i mapes de Caracterització del Paisatge Històric (CPH): el Vallès i el Penedès (Catalunya)", a Jordi BOLÒS (ed.), *Els caràcters del paisatge històric als països mediterranis. Territori i Societat: el paisatge històric,* VIII, Universitat de Lleida-Pagès editors, Lleida, 2018, pàgs. 65-146.

— *El paisatge medieval al comtat de Barcelona. Història del paisatge, documents i cartografia d'un país mediterrani,* Pagès editors-Universitat de Lleida (en premsa).

Jordi BOLÒS-Jacinto BONALES, *Atles històric de Menàrguens. El paisatge històric d'un municipi de la comarca de la Noguera al llarg de dos mil anys*, Ajuntament de Menàrguens-Pagès editors, Lleida, 2013.

— *Atles històric d'Almacelles. El paisatge històric d'un municipi de la comarca del Segrià des de la Prehistòria fins a l'actualitat*, Pagès editors-Ajuntament d'Almacelles, Lleida, 2015.

Jordi BOLÒS-Jacinto BONALES-Marta FLÓREZ-Albert MARTÍNEZ ELCACHO, *Caracterització històrica del paisatge del Priorat-Montsant-Siurana*, Diputació de Tarragona-Observatori del Paisatge, [Olot], 2016; consultat a: <http://www.catpaisatge.net/pahiscat/docs/CHPC_PRIORAT-MONTSANT-SIURANA.pdf>.

Jordi BOLÒS-Joan BUSQUETA-Jordi BOIX, "Castell de Viacamp", *Catalunya Romànica*, vol. XVI: *La Ribagorça*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1996, pàgs. 505-507.

Jordi BOLÒS-Víctor HURTADO, *Atles del comtat d'Osona (798-993)*, Rafael Dalmau editor, Barcelona, 2001.

— *Atles del comtat d'Urgell (v 788-993)*, Rafael Dalmau editor, Barcelona, 2006.

— *Atles dels comtats de Pallars i Ribagorça (v 806-v 998)*, Rafael Dalmau editor, Barcelona, 2012.

— *Atles dels comtats de Cerdanya i Berga (v 788-990)*, Rafael Dalmau editor, Barcelona, 2015.

— *Atles del comtat de Barcelona (801-993)*, Rafael Dalmau editor, Barcelona, 2018.

— *Poder, paisatge i societat a la Catalunya carolíngia. L'organització d'un país dins l'Europa de Carlemany,* Rafael Dalmau editor, Barcelona, 2020.

Jordi BOLÒS-Josep MORAN, *Repertori d'Antropònims Catalans (RAC) I*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1994.

Jordi BOLÒS-Joan Ramon PIQUÉ, "El bisbat de Lleida: un territori i unes institucions", *Arrels cristianes,* vol. I: *Temps de forja. Els inicis i l'alta edat mitjana. Segles V-XII*, Pagès editors-Bisbat de Lleida, 2008, pàgs. 249-266.

Jordi BOLÒS-Joan Ramon PIQUÉ, "Les parròquies: centres espirituals i demarcacions territorials", *Arrels cristianes,* vol. II: *Temps de consolidació. La baixa edat mitjana. Segles XIII-XV*, Pagès editors-Bisbat de Lleida, 2008, pàgs. 111-130.

Jordi BOLÒS i Imma SÀNCHEZ-BOIRA, "Séquies i comes a la riba esquerra del Cinca. La cartografia com a eina per a l'aprenentatge i el coneixement", a E. VICEDO (ed.), *Recs històrics: pagesia, història i patrimoni. IX Congrés sobre sistemes agraris, organització social i poder local*, Institut d'Estudis Ilerdencs, Lleida, 2018, pàgs. 669-698.

Jacinto BONALES, *La Solana d'Andorra. Un conflicte mil·lenari pel control dels recursos naturals*, Comú d'Encamp, Encamp, 2003.

— "Límits administratius i pressió demoeconòmica: marc teòric i mètode d'anàlisi històrica sobre la transformació de límits en zones de muntanya. El cas d'Enclar (Andorra)", a Jordi BOLÒS (ed.), *La caracterització del paisatge històric, Territori i Societat*, V, Lleida, 2010, pàgs. 241-272.

— *Història territorial de la vall d'Andorra. Dels orígens al segle XV*, Consell General, Andorra la Vella, 2013.

— *Traces d'un passat llunyà. El Baix Cinca (1200 aC-1149 dC)*, Institut d'Estudis del Baix Cinca IEA, Fraga, 2018.

Jacinto BONALES-Miquel BAILAC, *Els camins històrics del Pallars Jussà*, Garsineu edicions, Tremp, 2015.

Pierre BONNASSIE, *Catalunya mil anys enrera. Creixement econòmic i adveniment del feudalisme a Catalunya, de mitjan segle X al final del segle XI*, 2 volums, Edicions 62, Barcelona, 1979-1981.

James L. BOONE, *Lost Civilization: The Contested Islamic Past in Spain and Portugal*, Duckworth, Londres, 2009.

Josep M. BOSCH, "L'assentament prefeudal (segles IV-VIII)", a *Roc d'Enclar. Transformacions d'un espai dominant (segles IV-XIX)*, Andorra, 1997, pàgs. 98-109.

Monique BOURIN-Pascal CHAREILLE, *Noms, prénoms, surnoms au Moyen Âge*, Éditions Picard, París, 2014.

Gian Pietro BROGIOLO-Alexandra CHAVARRÍA ARNAU, *Aristocrazie e campagne nell'Occidente da Costantino a Carlo Magno*, Edizioni All'Insegna del Giglio, Florença, 2005.

Ángel CANELLAS LOPEZ, "La cancillería real del reino de Aragón (1035-1134)", *Folia Budapestina*, Saragossa, 1983, pàgs. 23-46.

— *Los cartularios de San Salvador de Zaragoza*, 4 vols., Saragossa, 1989.

Magdalena CANELLAS, "Notas archivísticas sobre fondos documentales de la catedral de Lérida", *Cuadernos de Historia Jerónimo Zurita*, núms. 39-40, 1981, pàgs. 101-115.

Camille CARTAULT, "Les structures de peuplement en Ribagorce dans les vallées de la Noguera Ribagorçana et de l'Isábena (IXe-XIe siècles)", a Jean-Pierre BARRAQUÉ-Philippe SÉNAC (eds.), *Habitats et peuplement dans les Pyrénées au Moyen Àge et à l'époque moderne*, CNRS-Université de Toulouse-Le Mirail, Tolosa, 2009, pàgs. 37-48.

Carles CASTELLANOS, *Els cosins del català*, Voliana edicions, Argentona, 2019.

Francisco CASTILLÓN CORTADA, "Política hidráulica de templarios y sanjuanistas en el valle del Cinca (Huesca)", *Cuadernos de Historia Jerónimo Zurita*, núm. 36-36, Saragossa, 1979, pàgs. 381-445.

Brian A. CATLOS, *The Victors and the Vanquised. Christians and Muslims of Catalonia and Aragon, 1050-1300*, Cambridge University Press, Cambridge, 2004.

Ramon CHESÉ, *Col·lecció diplomàtica de Sant Pere d'Àger fins 1198*, 2 volums, Fundació Noguera, Barcelona, 2011.

Raymond CHEVALLIER, *Lecture du temps dans l'espace. Topographie archéologique et historique*, Picard, París, 2000.

Neil CHRISTIE - Hajnalra HEROLD, *Fortified Settlements in Early Medieval Europe. Defended communities of the 8th-10th centuries*, Oxbow, Oxford, 2016.

Gerard CHOUQUER (ed.), "Objets en crise, objets recomposés", *Études rurales*, núm. 167-168, 2003, pàgs. 13-303.

Joan COROMINES, *Estudis de toponímia catalana*, vol. I, Editorial Barcino, Barcelona, 1965.

— *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, 9 volums, Curial-Caixa d'Estalvis i Pensions de Barcelona, Barcelona, 1980-1991.

— *Onomasticon Cataloniae. Els noms de lloc i els noms de persona de totes les terres de llengua catalana,* vols. 2-8, Curial- Caixa d'Estalvis i Pensions de Barcelona, Barcelona, 1994-1997.

Oliver H. CREIGHTON, *Castles and Landscapes*, Continuum, Londres, 2002.

Benoît CURSENTE, *Des maisons et des hommes. La Gascogne médiévale (XIe-XVe siècle)*, Presses Universitaires du Mirail, Tolosa, 1998.

— (ed.), *L'habitat dispersé dans l'Europe médiévale et moderne*, Flaran XVIII, Presses Universitaires du Mirail, Tolosa, 1999.

René-Pierre DOMERGUE, "Les châteaux du XIe siècle en Sobrarbe au travers des textes médiévaux et des vestiges", *Aragón en la Edad Media*, núm. XXIII, 2012, pàgs. 97-122.

Antoni DURAN, *La Iglesia de Aragón durante los reinados de Sancho Ramírez y Pedro I (1062?-1104)*, Iglesia Nacional Española, Roma, 1962 (també publicat a *Anthologica Annua*, núm. 9, 1961, pàgs. 85-279).

Xavier ERITJA, "Qüestions entorn de la frontera meridional del fahs Maskigan (s. XI-XII)", a Jordi BOLÒS-Joan Josep BUSQUETA (eds.), *Territori i Societat a l'Edat Mitjana*, III (1999-2000), Universitat de Lleida, Lleida, 2000, pàgs. 295-304.

Javier ESCUDER, *Diplomatari de Santa Maria de les Franqueses, 1075-1298*, Fundació Noguera, Barcelona, 2016.

Ferran ESQUILACHE MARTÍ, *Història de l'horta d'Aldaia. Construcció i evolució d'un paisatge social*, Ajuntament d'Aldaia, València, 2007.

— *Els constructors de l'Horta de València. Origen, evolució i estructura social d'una gran horta andalusina entre els segles VIII i XIII*, Publicacions de la Universitat de València, València, 2018.

Agustí ESTEBAN (ed.), *Los paisajes de Parques Nacionales. La humanización de las altas cuencas de la Garona y las Nogueras (4500 aC-1955 dC)*, Ministerio del Medio Ambiente, Madrid, 2003.

Àngel FÀBREGA, *Diplomatari de la catedral de Barcelona*, vol. I: *Documents dels anys 844-1000*, Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona, Barcelona, 1995.

Laurent FAU (ed.), *Les Monts d'Aubrac au Moyen Âge. Genèse d'un monde agropastoral*, dAf 101, Éditions de la Maison des sciences de l'homme, París, 2006.

Francesc FITÉ, *Reculls d'història de la vall d'Àger. Període antic i medieval*, Centre d'Estudis de la Vall d'Àger, Àger, 1985.

Francesc FITÉ-Eduard GONZÁLEZ, *Arnau Mir de Tost. Un senyor de frontera al segle XI*, Edicions de la Universitat de Lleida, Lleida, 2010, pàgs. 206-209.

Michel FIXOT-Elisabeth ZADORA-RIO, *L'église, le terroir*, CNRS, París, 1989.

Josep Maria FONT RIUS, *Cartas de población y franquicia de Cataluña*, I: *Textos*, CSIC, Madrid-Barcelona, 1969.

Riccardo FRANCOVICH-Richard HODGES, *Villa to Village. The Transformation of the Roman Countryside in Italy, c. 400-1000*, Duckworth, Londres, 2003.

Paul H. FREEDMAN, *Tradició i regeneració a la Catalunya medieval. La diòcesi de Vic*, Curial, Barcelona, 1985. Edició original anglesa: *The diocese of Vic*, publicada l'any 1983.

— *Els orígens de la servitud pagesa a la Catalunya medieval*, Eumo editorial, Vic, 1993.

Didier GALOP, *La forêt, l'homme et le troupeau dans les Pyrénées. 6000 ans d'histoire de l'environnement entre Garonne et Mediterranée*, GEODE-Laboratoire d'Ecologie Terrestre-FRAMESPA, Tolosa, 1998.

José A. GARCÍA DE CORTÁZAR, "Antroponimia en Navarra y Rioja en los siglos X a XII", a Pascual MARTÍNEZ SOPENA (ed.), *Antroponimia y sociedad. Sistemas de identificación hispano-cristianos en los siglos IX a XIII*, Universidade de Santiago de Compostela-Universidad de Valladolid, Valladolid, 1995, pàgs. 283-296.

Sauro GELICHI, *Introduzione all'archeologia medievale. Storia e ricerca in Italia*, Carocci editore, Roma, 1997.

Isabel GIL - Marta MORÁN, "Molí hidràulic de l'Avinguda Blondel, 94 de Lleida", *VI Congrés d'Arqueologia medieval i moderna a Catalunya*, Lleida, 2018 (en curs de publicació).

M. Concepción GIMÉNEZ BARATECH, "Donaciones de Ramiro el Monje a San Vicente de Roda", *Argensola*, núm. 105, 1991, pàgs. 173-183.

Gener GONZALVO i BOU, *Les Constitucions de Pau i Treva de Catalunya (segles XI-XIII)*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1994.

Nigel GROOM, *A Dictionary of Arabic Topography and Placesnames. Transliterated Arabic-English with an Arabic glossary,* Librairie du Liban-Longman, Beirut, 1983.

Jean GUILAINE, "Vers une Préhistoire agraire", a *Pour une Archéologie agraire*, Armand Colin, París, 1991, pàgs. 31-80.

Enric GUINOT, "La construcción de nuevos espacios agrarios en el siglo XIII. Repartimientos y parcelarios de fundación en el Reino de Valencia: Puçol y Vilafamés", a Josep TORRÓ-Enric GUINOT (eds.), *Trigo y ovejas. El impacto de las conquistas en los paisajes andalusíes (siglos XI-XVI)*, Universitat de València, València, 2018, pàgs. 119-160.

Enric GUINOT-Ferran ESQUILACHE, *Moncada i l'Orde del Temple en el segle XIII. Una comunitat rural a l'Horta de València en temps de Jaume I,* Institució Alfons el Magnànin, València, 2010.

Pierre GUICHARD, *Al-Andalus frente a la conquista cristiana. Los musulmanes de Valencia (siglos XI-XIII)*, Universitat de València, València, 2001.

William George HOSKINS, *The Making of the English Landscape*, Penguin Books, Londres, 1985 (primera edició de l'any 1955).

Manuel IGLESIAS COSTA, *Roda de Isábena*, Instituto de Estudios Pirenaicos - CSIC, Jaca, 1980.

Helena KIRCHNER, "La reconstrucció del disseny original dels espais irrigats andalusins i de les modificacions posteriors. Exemples d'Eivissa", a Jordi BOLÒS (ed.), *Estudiar i gestionar el paisatge històric medieval, Territori i Societat a l'edat mitjana*, IV, Universitat de Lleida, Lleida, 2007, pàgs. 11-38.

Dieter KREMER, "Die germanischen Personennamen in Katalonien: Namensammlung und Etymologisches [I]", *Estudis Romànics*, vol. XIV, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1969, pàgs. 1-246.

— "Die germanischen Personennamen in Katalonien: Namensammlung und Etymologisches [II]", *Estudis Romànics*, vol. XV, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1970, pàgs. 1-121.

— "Zur Urkunde a. 913 des Archivo Condal in Barcelona", *Beiträge zur Namenforschung, Neue Folge*, vol. 9, Universitätverlag, Heidelberg, 1974.

José M. LACARRA, *Alfonso el Batallador*, Guara editorial, Saragossa, 1978.

— *Documentos para el estudio de la reconquista y repoblación del valle del Ebro (números 1 a 319)*, vol. I, Anubar ediciones, Saragossa, 1982.

Gartzen LACASTA ESTAUN, "El euskera en el Alto Aragón", *Cuadernos de Sección. Hizkuntza eta Literatura*, núm. 12, 1994, pàgs. 141-278.

Vincent LAGARDÈRE, *Campagnes et paysans d'Al-Andalus (VIIIe-XVe s.)*, Maisonneuve et Larose, París, 1993.

Carlos LALIENA CORBERA, "Una revolución silenciosa. Transformaciones de la aristocracia navarroaragonesa bajo Sancho el Mayor", *Aragón en la Edad Media*, núms. 10-11, 1993, pàgs. 481-502.

Carlos LALIENA CORBERA, *La formación del Estado feudal. Aragón y Navarra en la época de Pedro I,* Instituto de Estudios Altoaragoneses, Osca, 1996.

— "Los sistemas antroponímicos en Aragón durante los siglos XI y XII", a P. MARTÍNEZ SOPENA (ed.), *Antroponimia y sociedad. Sistemas de identificación hispano-cristianos en los siglos IX a XIII*, Universidade de Santiago de Compostela-Universidad de Valladolid, Valladolid, 1995, pàgs. 297-326.

— *Pedro I de Aragón y de Navarra (1094-1104)*, Editorial la Olmeda, Burgos, 2000.

— "Repartos de tierras en el transcurso de la conquista feudal del valle del Ebro (1080-1160)", a Enric GUINOT-Josep TORRÓ (eds.), *Repartiments a la Corona d'Aragó (segles XII-XIII)*, Universitat de València, València, 2007, pàgs. 17-50.

Carlos LALIENA-Philippe SÉNAC, *Musulmans et chrétiens dans le Haut Moyen Âge: aux origines de la Reconquête Aragonaise*, Minerve, París, 1991.

Juan José LARREA, *La Navarre du IVe au XIIe siècle. Peuplement et société*, DeBoeck Université, Brussel·les-París, 1998.

María Luisa LEDESMA RUBIO, *Cartas de población del Reino de Aragón en los siglos medievales*, Institución Fernando el Católico, Saragossa, 1991.

Perrine MANE, *La vie dans les campagnes au Moyen âge à travers les calendriers*, Editions de la Martinière, París, 2004.

Ángel Juan MARTÍN DUQUE, *Colección diplomática de Obarra (siglos XI-XIII)*, CSIC-Universidad de Navarra, Saragossa, 1965.

— *Colección diplomática del monasterio de San Victorián de Sobrarbe (1000-1219)*, Universidad de Zaragoza, Saragossa, 2004.

Josep Manuel MARTÍNEZ PARÍS, "L'aigua que flueix: territori, feudalitat i aprofitament hidràulic a Fonz", a Jordi BOLÒS-Joan Josep BUSQUETA (eds.), *Territori i Societat a l'Edat Mitjana*, III (1999-2000), Universitat de Lleida, Lleida, 2000, pàgs. 319-350.

— *Historia de Fonz de los orígenes al siglo XX*, Centro de Estudios de Monzón y Cinca Medio-Instituto de Estudios Altoaragoneses, Montsó, 2013.

Lydia MARTÍNEZ I TEIXIDÓ, "La antroponimia nobiliaria del condado de Pallars en los siglos XI y XII", a Pascual MARTÍNEZ SOPENA (ed.), *Antroponimia y sociedad. Sistemas de identificación hispanocristianos en los siglos IX a XIII*, Universidade de Santiago de

Compostela-Universidad de Valladolid, Valladolid, 1995, pàg. 327-350.

Florian MAZEL, *L'évêque et le territoire. L'invention médiévale de l'espace (Ve-XIIIe siècle)*, Seuil, París, 2016.

Michael MCCORMICK, *Origins of the European Economy. Communications and Commerce, AD300-900*, Cambridge University Press, Cambridge, 2001.

Stephen MILESON, "The South Oxfordshire Project: perceptions of landscape, settlement and society, c. 500-1650", *Landscape History*, núm. 33:2, 2012, pàgs. 83-98.

Marta MONJO, "Sarraïns d'Aitona, el tresor de la família Montcada. Estudi de l'aljama al segle XV: el treball agrícola, els sistemes hidràulics i les rendes senyorials", tesi doctoral llegida a la Universitat de Lleida l'any 2016.

María Teresa MORET OLIVER-Guillermo TOMÁS FACI, *El pleito del guiaje ganadero de Ribagorza (1316-1319)*, Institución "Fernando el Católico" (CSIC), Saragossa, 2014.

Marie-Thérèse MORLET, *Les noms de personne sur le territoire de l'ancienne Gaule du VIe au XIIe siècle*, I, CNRS, París, 1971.

— *Les noms de personne sur le territoire de l'ancienne Gaule du VIe au XIIe siècle*, II, CNRS, París, 1972.

Richard MUIR, *The villages of England*, Thames & Hudson, Londres, 1992.

— *Be your own landscape detective investigating where you are*, Sutton Publishing, Stroud, 2007.

Tomas Ó CARAGÁIN-Sam TURNER (eds.), *Making Christian Landscapes in Atlantic Europe. Conversion and Consolidation in the Early Middle Ages*, Cork University Press, Cork, 2016.

Imma OLLICH-Montserrat ROCAFIGUERA-Maria OCAÑA, "The Southern Carolingian Frontier in *Marca Hispanica* along the River Ter: *Roda Civitas* and the Archaeological Site of L'Esquerda (Catalonia)", a Neil CHRISTIE - Hajnalra HEROLD, *Fortified Settlements in Early Medieval Europe. Defended communities of the 8th-10th centuries*, Oxbow, Oxford, 2016, pàgs. 205-217.

Susan OOSTHUIZEN, *Landscapes Decoded. The origins and development of Cambridgeshire's medieval fields*, University of Hertfordshire Press, Hatfield, 2006

Julián M. ORTEGA, "La agricultura de los vencedores y la agricultura de los vencidos: la investigación de las transformaciones

feudales de los paisajes agrarios en el valle del Ebro (siglos XII-XIII), a Helena KIRCHNER (ed.), *Por una arqueología agraria. Perspectivas de investigación sobre espacios de cultivo en las sociedades medievales hispánicas*, BAR International Series 2062, Oxford, 2010, pàgs. 123-145.

Joan PAPELL i TARDIU, *Diplomatari del monestir de Santa Maria de Santes Creus (975-1225)*, vol. I, Fundació Noguera, 2005.

Montserrat PAGÈS, *Sobre pintura romànica catalana*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2005.

Arturo PÉREZ, "La primera església de Lleida des dels orígens fins al final de l'etapa tardoantiga (segles IV-VII)", *Arrels Cristianes*, vol. I: *Temps de forja. Els inicis i l'alta edat mitjana. Segles V-XII*, Pagès editors-Bisbat de Lleida, Lleida, 2008, pàgs. 121-132.

David PETERSON, "Antroponimia vasca en la Castilla condal (siglo X)", a Monique BOURIN-Pascual MARTÍNEZ SOPENA, *Anthroponymie et migrations dans la Chrétienté médiévale*, Casa de Velázquez, Madrid, 2010, pàgs. 105-122.

Daniel PICHOT, *Le village éclaté. Habitat et société dans les campagnes de l'Ouest au Moyen Âge*, PUR, Rennes, 2002.

Joan Ramon PIQUÉ, "Els primers bisbes i els primers capítols catedralicis: estructura i funcionament d'un bisbat medieval", *Arrels Cristianes*, vol. I: *Temps de forja. Els inicis i l'alta edat mitjana. Segles V-XII*, Pagès editors-Bisbat de Lleida, Lleida, 2008, pàgs. 199-236.

Antoni PLADEVALL, *Taradell. Passat i present d'un terme i vila d'Osona. I. Dels orígens a finals del segle XVIII*, Eumo-Ajuntament de Taradell, Vic, 1995.

— (dir.), *Catalunya Romànica*, vol. XVI: *La Ribagorça*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1996.

Ignasi M. PUIG i FERRETÉ, *El monestir de Santa Maria de Gerri (segles XI-XV)*, 2 volums, IEC, Barcelona, 1991.

Juan Antonio QUIRÓS, "Defensive sites of the Early Middle Ages in North-West Spain", a John BAKER-Stuart BROOKES-Andrew REYNOLDS (eds.), *Landscapes of Defence in Early Medieval Europe*, Brepols, Turnhout, 2013, pàgs. 303-339.

Fèlix RETAMERO, "Pautes per a l'estudi dels conreus de secà a Alandalús", a Flocel SABATÉ-Jesús BRUFAL (eds.), *Els espais de secà. IV Curs internacional d'Arqueologia medieval*, Pagès editors, Lleida, 2011, pàgs. 31-49.

Stephen RIPPON, *Historic Landscape Analysis. Deciphering the countryside*, Council for British Archaeology, York, 2004 (reeditat l'any 2012).

Josep RIUS, *Cartulario de "Sant Cugat" del Vallés*, vol. I, CSIC, Barcelona, 1945.

Carlos Ángel RIZOS JIMÉNEZ, *Municipio de La Puebla de Castro*, Edicions de la Universitat de Lleida, Lleida, 2001.

Carlos Ángel RIZOS JIMÉNEZ, *Municipio de Graus. Zona de Jusseu, Aguilaniu y Torres del Obispo*, Editorial Milenio, Lleida, 2004.

— *Municipio de Graus III: Zona de Fantova*, Editorial Milenio, Lleida, 2007.

Albert ROIG-Jordi ROIG, "L'ocupació del territori de muntanya: l'urbanisme i els despoblats al Pallars (Pirineu central)", *IV Congrés d'Arqueologia Medieval Espanyola, Societats en transició*, Actes II, Alacant, 1993, pàgs. 325-330.

Zvi Y. D. RON, "Sistemas de manantiales y terrazas irrigadas en las montañas mediterráneas", a *Agricultura y regadío en Al-Andalus, II Coloquio Historia y medio físico*, Granada, 1996, pàgs. 383-408.

Ignasi Ros FONTANA, "La ramaderia transhumant entre el Pirineu i el Pla de Lleida. Una aproximació diacrònica", *Estudis d'història agrària*, núm. 18, 2005, pàgs. 165-191.

Jordi ROVIRA-Àngels CASANOVAS-Joan Ramon GONZÁLEZ-Josep Ignasi RODRÍGUEZ, "Solibernat (Lleida). Un asentamiento rural islámico con finalidades militares de la primera mitad del siglo XII", *Archéologie Islamique*, núm. 7, 1997, pàgs. 93-110.

Roser SABANÉS, *Els concilis Ilerdenses de la província eclesiàstica Tarraconense a l'edat mitjana (546-1460)*, Fundació Noguera, Barcelona, 2009.

Flocel SABATÉ, *El territori de la Catalunya medieval. Percepció de l'espai i divisió territorial al llarg de l'edat mitjana*, Fundació Vives i Casajuana, Barcelona, 1997.

Josep M. SALRACH, *Justícia i poder a Catalunya abans de l'any mil*, Eumo Editorial, Vic, 2013.

Laurent SCHNEIDER, "*Castra*, *vicariae* et circonscriptions intermédiaires du haut Moyen Âge méridional (ixe-xe siècle) Le cas de la Septimanie-Gothie", a Didier BOISSEUIL-Pierre CHASTANG-Laurent FELLER-Joseph MORSEL (eds.), *Écritures de l'espace social. Mélanges d'histoire médiévale offerts à Monique Bourin*, Publications de la Sorbonne, París, 2010, pàgs. 237-266.

Philippe SÉNAC, *La frontière et les hommes (VIIIe-XIIe siècle). La peuplement musulman au nord de l'Ebre et les débuts de la reconquête aragonaise*, Maisonneuve et Larose, París, 2000.

— "Stratigraphie du peuplement musulman au nord de l'Ebre (VIIIe-XIe siècles)", a Philippe SÉNAC (ed.), *De la Tarraconaise à la marche supérieure d'Al-Andalus (IVe-XIe siècles)*, Villa 1, CNRS-Université de Toulouse-Le Mirail, Tolosa, 2006, pàgs. 61-73.

Philippe SÉNAC, *Un "village" d'al-Andalus aux alentours de l'an Mil. Las Sillas (Marcén, province de Huesca)*, Université de Toulouse-Le Mirail, Tolosa, 2009.

Pierre SILLIÈRES-M. Ángeles MAGALLÓN-Milagros NAVARRO, "El «mvnicipivm Labitvlosanvm» y sus notables: novedades arqueológicas y epigráficas", *Archivo Español de Arqueología*, núm. 68, 1995, pàgs. 107-130.

Ramon SISTAC, "Informe sobre la llengua catalana a la Ribagorça", *Revista Ripacurtia*, núm. 1, 2003, pàgs. 141-144.

— "Llengua i despoblament: una relació indissociable", *Revista Ripacurtia*, núm. 2, 2004, pàgs. 41-56.

Clay STALLS, *Possessing the Land. Aragon's Expansion into Islam's Ebro Frontier under Alfonso the Battler, 1104-1134*, E. J. Brill, Leiden-Nova York-Colònia, 1995.

Xavier TERRADO PABLO, *Els noms de lloc de la Vall de Boí*, Toponímia de la Ribagorça, Pagès editors, Lleida, 2002.

Lluís TO FIGUERAS, "Le mas catalan du XIIe siècle: genèse et évolution d'une structure d'encadrement et d'asservissement de la paysannerie", *Cahiers de Civilisation Médiévale*, 142, 1993, pàgs. 151-177,

— "Antroponimia de los condados catalanes (Barcelona, Girona y Osona, siglos X-XII)", a P. MARTÍNEZ SOPENA (ed.), *Antroponimia y sociedad. Sistemas de identificación hispano-cristianos en los siglos IX a XIII*, Universidade de Santiago de Compostela-Universidad de Valladolid, Valladolid, 1995, pàgs. 371-394.

— *Família i hereu a la Catalunya nord-oriental (segles X-XII)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1997.

— "El nom dels masos (el domini de Santa Maria de Vilabertran als segles XI-XIII)", a Rosa CONGOST-Lluís TO (eds.), *Homes, masos, història. La Catalunya del nord-est (segles XI-XX)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1999, pàgs. 23-42.

Lluís TO FIGUERAS-Monique BOURIN-Pascal CHAREILLE, "De la montagne à la mer? Anthroponymie et migrations dans les comtés catalans aux IXe et Xe siècles", a Monique BOURIN-Pascual MARTÍNEZ SOPENA, *Anthroponymie et migrations dans la Chrétienté médiévale*, Casa de Velázquez, Madrid, 2010, pàgs. 123-165.

Guillermo TOMÁS FACI, *Libro de rentas y feudos de Ribagorza en 1322*, Universidad de Zaragoza-Resopyr, Saragossa, 2011.

Guillermo TOMÁS FACI, "La organización del territorio y las dinámicas sociales en Ribagorza durante la gran expansión medieval (1000-1300)", Universidad de Zaragoza, tesi doctoral llegida a Saragossa l'any 2013.

— *Montañas, comunidades y cambio social en el Pirineo medieval. Ribagorza en los siglos X-XIV*, Presses Universitaires du Midi-Prensas de la Universidad de Zaragoza, Tolosa, 2016.

Carmen TRILLO, *Una sociedad rural en el Mediterráneo medieval. El mundo agrícola nazarí*, Liberbolsillo, Granada, 2003.

— *Agua, tierra y hombres en Al-Andalus. La dimensión agrícola del mundo nazarí*, Ajbar, Granada, 2004.

Jean-René TROCHET, *Maisons paysannes en France*, Créaphis, París, 2006.

— (dir.), *Maisons paysannes en Europe occidentale, XVe-XXIe siècles*, PUPS, París, 2008.

Sam TURNER-Jordi BOLÒS-Tim KINNAIRD, "Canvis i continuïtats en un paisatge mediterrani: una nova aproximació interdisciplinària al coneixement dels caràcters del paisatge històric de la Catalunya occidental", a Jordi BOLÒS (ed.), *Els caràcters del paisatge històric als països mediterranis. Territori i Societat: el paisatge històric,* VIII, Universitat de Lleida-Pagès editors, Lleida, 2018, pàgs. 23-64.

Antonio UBIETO ARTETA, "Disputas entre los obispados de Huesca y Lérida en el siglo XII", *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*, vol. II, Saragossa, 1946, pàgs. 181-240.

Antoni VIRGILI, *Ad detrimentum Yspanie. La conquesta de Turtūša i la formació de la societat feudal (1148-1200)*, Universitat Autònoma de Barcelona-Universitat de València, València, 2001.

— *Diplomatari de la catedral de Tortosa (1193-1212). Episcopat de Gombau de Santa Oliva,* Fundació Noguera, Barcelona, 2001.

Roberto VIRUETE ERDOZÁIN, "La creación de un hábitat en el Prepirineo oriental aragonés durante el segundo y tercer cuarto del

siglo XI", a Juan F. UTRILLA-Germán NAVARRO (eds.), *Espacios de montaña: Las relaciones transpirenaicas en la Edad Media*, Universidad de Zaragoza-Resopyr, Saragossa, 2010, pàgs. 95-120.

Angus WINCHESTER, *Discovering Parish Boundaries*, Shire Publications, Oxford, 2008 (primera edició de l'any 1990).

Michel ZIMMERMANN, "Les débuts de la «révolution anthroponymique» en Catalogne (Xe-XIIe siècles)", a Pascual MARTÍNEZ SOPENA (ed.), *Antroponimia y sociedad. Sistemas de identificación hispanocristianos en los siglos IX a XIII*, Universidade de Santiago de Compostela-Universidad de Valladolid, Valladolid, 1995, pàgs. 351-369.

FUNDACIÓ NOGUERA

FUNDACIÓ
NOGUERA

Fundació Noguera, constituïda el 20 de juliol de 1976 pel notari de Barcelona Raimon Noguera Guzman

Antics presidents: Raimon Noguera Guzman
Lluís Figa i Faura
Josep M. Puig Salellas

Patronat

President: Joan J. López Burniol
Vocals: Robert Follia i Camps
Jordi Figa i López-Palop
Enric Brancós Núñez
Francesc-X. Francino i Batlle
Francesc Torrent i Cufí
Secretari: Lluís Jou i Mirabent
Director de Publicacions: Josep Maria Sans i Travé

FUNDACIÓ NOGUERA

Publicacions de la Fundació Noguera

Inventaris d'Arxius Notarials de Catalunya

— Vinyet Panyella: *Catàleg de l'Arxiu Notarial de Sitges*. Barcelona, 1981.

1. Antoni Jordà i Fernàndez: *Catàleg de l'Arxiu Notarial de Vilafranca del Penedès*. Barcelona, 1983.
2. Lluïsa Cases i Loscos: *Catàleg dels Protocols Notarials de Lleida*. Barcelona, 1983.
3. Lluïsa Cases i Loscos: *Catàleg de l'Arxiu Notarial de Tremp*. Barcelona, 1983.
4. Sebastià Bosom i Isern i Salvador Galceran i Vigué: *Catàleg dels Protocols de Puigcerdà*. Barcelona, 1983.
5. Pere Puig i Ustrell i Josep Sanllehí i Ubach: *Catàleg de l'Arxiu Notarial de Terrassa*. Barcelona, 1984.

6. Josefina MOLINERO: *Catàleg de l'Arxiu Notarial de Sabadell*. Barcelona, 1984.
7. Ramon PLANES I ALBETS: *Catàleg dels Protocols Notarials dels Arxius de Solsona*. Barcelona, 1985.
8. Montserrat CANELA I GARAYOA i Montse GARRABOU I PERES: *Catàleg dels Protocols de Cervera*. Barcelona, 1986.
9. Lluïsa CASES I LOSCOS i Imma OLLICH I CASTANYER: *Catàleg dels Arxius Notarials de Vic*. Barcelona, 1986.
10. Joan PAPELL I TARDIU: *Catàleg dels Protocols de Valls*. Barcelona, 1989.
11. Lluïsa CASES I LOSCOS: *Catàleg dels Protocols Notarials de Barcelona*. Barcelona, 1990.
12. Albert TORRA PÉREZ i M. Luz RETUERTA JIMÉNEZ: *Catàleg dels Protocols Notarials de l'antic districte de Sant Feliu de Llobregat*. Barcelona, 1991.
13. Joan FARRÉ I VILADRICH: *Catàleg dels Protocols de Balaguer.* Barcelona, 1991.
14. J. M. PONS I GURI i Hug PALOU I MIQUEL: *Catàleg de l'Arxiu Històric Notarial d'Arenys de Mar.* Barcelona, 1992.
15. M. TORRAS, B. MASATS, R. VALDENEBRO, L. VIRÓS: *Catàleg dels Protocols Notarials de Manresa*. Volum I. Barcelona, 1993.
16. M. TORRAS, B. MASATS, R. VALDENEBRO, L. VIRÓS: *Catàleg dels Protocols Notarials de Manresa*. Volum II. Barcelona, 1993.
17. Lluïsa CASES I LOSCOS: *Catàleg de l'Arxiu de Protocols del districte notarial de Sort*. Barcelona, 1995.
18. Anna SABANÉS ALBERICH: *Inventari de l'Arxiu de Protocols Notarials del Vendrell.* Barcelona, 1995.
19. Josep M. T. GRAU I PUJOL: *Catàleg del fons notarial del districte de Santa Coloma de Farners.* Barcelona, 1995.
20. M. A. ADROER I PELLICER, J. M. T. GRAU I PUJOL, J. MATAS I BALAGUER: *Catàleg dels Protocols del districte de Girona (I).* Barcelona, 1996.
21. Marta VIVES I SABATÉ: *L'Arxiu de Protocols del districte d'Igualada.* Barcelona, 1997.
22. Roser PUIG I TÀRRECH: *Catàleg dels protocols notarials dels antics districtes de Falset i Gandesa.* Barcelona, 2000.
23. Isabel COMPANYS I FARRERONS: *Catàleg dels protocols notarials de Tarragona (1472-1899)*. Barcelona, 2000.
24. Lluïsa CASES I LOSCOS: *Inventari de l'Arxiu Històric de Protocols de Barcelona. Segles XIII-XV.* Vol. I. Barcelona, 2001.
25. Rafel MESTRES I BOQUERA i Núria JORNET I BENITO: *Catàleg dels protocols notarials de Vilanova i la Geltrú.* Barcelona, 2001.
26. Joan FORT I OLIVELLA, Erika SERNA I COBA; Santi SOLER I SIMON: *Catàleg dels protocols del districte de Figueres (I).* Barcelona, 2001.
27. Lluïsa CASES I LOSCOS: *Inventari de l'Arxiu Històric de Protocols de Barcelona. Segle XVI.* Vol. II. Barcelona, 2003.
28. M. Àngels ADROER I PELLICER, Erika SERNA I COBA, Santi SOLER I SIMON: *Catàleg dels Protocols del districte de Figueres.* Vol. II. Barcelona, 2004.
29. Lluïsa CASES I LOSCOS: *Inventari de l'Arxiu Històric de Protocols de Barcelona. Segle XVII. 1601-1650*. Vol. III. Barcelona, 2004.
30. Lluïsa CASES I LOSCOS: *Inventari de l'Arxiu Històric de Protocols de Barcelona. Segle XVII. 1651-1700*. Vol. IV. Barcelona, 2006.
31. Lluïsa CASES I LOSCOS: *Inventari de l'Arxiu Històric de Protocols de Barcelona. Segle XVIII. 1701-1750*. Vol. V. Barcelona, 2009.

32. Lluïsa CASES I LOSCOS: *Inventari de l'Arxiu Històric de Protocols de Barcelona. Segle XVIII. 1751-1800*. Vol. VI. Barcelona, 2009.
33. Lluïsa CASES I LOSCOS: *Inventari de l'Arxiu Històric de Protocols de Barcelona. Segle XIX. 1801-1862*. Vol. VII. Barcelona, 2012.
34. Lluïsa CASES I LOSCOS: *Inventari de l'Arxiu Històric de Protocols de Barcelona. Segle XIX. 1863-1900*. Vol. VIII. Barcelona, 2013.
35. Marc AULADELL I AGULLÓ, Immaculada COSTA I VIARNÉS, Sílvia MANCEBO I GARCIA i Santi SOLER I SIMON: *Catàleg dels protocols del districte de la Bisbal d'Empordà (I)*. Barcelona, 2017.
36. Marc AULADELL I AGULLÓ, Immaculada COSTA I VIARNÉS, Sílvia MANCEBO I GARCIA i Santi SOLER I SIMON: *Catàleg dels protocols del districte de la Bisbal d'Empordà (II)*. Barcelona, 2017.
37. Lluïsa CASES I LOSCOS: *Inventari de l'Arxiu Històric de Protocols de Barcelona. Segle XX. 1901-1940*. Vol. IX. Barcelona, 2019.

Textos i Documents

1. Germà COLON i Arcadi GARCIA: *Llibre del Consolat de Mar*. Vol. I. Barcelona, 1981.
2. Germà COLON i Arcadi GARCIA: *Llibre del Consolat de Mar*. Vol. II. Barcelona, 1982.
3. Germà COLON i Arcadi GARCIA: *Llibre del Consolat de Mar*. Vol. III. 1. Estudi jurídic. Barcelona, 1984.
4. Germà COLON i Arcadi GARCIA: *Llibre del Consolat de Mar*. Vol. III. 2. Diplomatari. Barcelona, 1984.
5. Antoni UDINA I ABELLÓ: *La successió testada a la Catalunya altomedieval*. Barcelona, 1984.
6. Joan BASTARDAS I PARERA: *Usatges de Barcelona*. Barcelona, 1984 (2.ª edició 1991).
7. Josep Maria PONS GURI: *El Cartoral de Santa Maria de Roca Rossa*. Barcelona, 1984.
8. Jesús ALTURO I PERUCHO: *L'Arxiu antic de Santa Anna de Barcelona del 942 al 1200*. Volum I. Barcelona, 1985.
9. Jesús ALTURO I PERUCHO: *L'Arxiu antic de Santa Anna de Barcelona del 942 al 1200*. Volum II. Barcelona, 1985.
10. Jesús ALTURO I PERUCHO: *L'Arxiu antic de Santa Anna de Barcelona del 942 al 1200*. Volum III. Barcelona, 1985.
11. Arcadi GARCIA I SANZ i Josep Maria MADURELL I MARIMON: *Societats Mercantils a Barcelona*. Volum I. Barcelona, 1986.
12. Arcadi GARCIA I SANZ i Josep Maria MADURELL I MARIMON: *Societats Mercantils a Barcelona*. Volum II. Barcelona, 1986.
13. Tomàs de MONTAGUT I ESTRAGUÉS: *El Mestre Racional a la Corona d'Aragó (1283-1419)*. Volum I. Barcelona, 1987.
14. Tomàs de MONTAGUT I ESTRAGUÉS: *El Mestre Racional a la Corona d'Aragó (1283-1419)*. Volum II. Barcelona, 1987.
15. Germà COLON i Arcadi GARCIA: *Llibre del Consolat de Mar*. Vol. IV. Barcelona, 1987.
16. Josep Maria PONS I GURI: *Les col·leccions de costums de Girona*. Barcelona, 1988.
17. Pere PUIG I USTRELL, Teresa CARDELLACH I GIMÉNEZ, Montserrat ROYES I PIJOAN i Judit TAPIOLAS I BADIELLA: *Pergamins de l'Arxiu Històric Comarcal de Terrassa, 1279-1387*. Barcelona, 1988.

18. Josep FERNÀNDEZ I TRABAL i Joan FERNÀNDEZ I TRABAL: *Inventari dels pergamins del Fons Mercader - Bell-lloc de l'Arxiu Històric Municipal de Cornellà de Llobregat (segles XI-XVIII)*. Volum I. Barcelona, 1989.
19. Josep FERNÀNDEZ I TRABAL i Joan FERNÀNDEZ I TRABAL: *Inventari dels pergamins del Fons Mercader - Bell-lloc de l'Arxiu Històric Municipal de Cornellà de Llobregat (segles XI-XVIII)*. Volum II. Barcelona, 1989.
20. Josep M. PONS I GURI: *Recull d'estudis d'història jurídica catalana*. Volum I. Barcelona, 1989.
21. Josep M. PONS I GURI: *Recull d'estudis d'història jurídica catalana*. Volum II. Barcelona, 1989.
22. Josep M. PONS I GURI: *Recull d'estudis d'història jurídica catalana*. Volum III. Barcelona, 1989.
23. J. M. PONS I GURI i Jesús RODRÍGUEZ BLANCO: *Inventari dels pergamins de l'Arxiu Històric Municipal de Calella*. Barcelona, 1990.
24. Max TURULL I RUBINAT: *La configuració jurídica del municipi Baix-Medieval*. Barcelona, 1990.
25. María del Carmen ÁLVAREZ MÁRQUEZ: *La Baronia de la Conca d'Òdena*. Barcelona, 1990.
26. Margarida ANGLADA, M. Àngels FERNÁNDEZ i Concepció PETIT: *Els quatre llibres de la reina Elionor de Sicília a l'Arxiu de la Catedral de Barcelona*. Barcelona, 1992.
27. Jordi ANDREU I DAUFÍ, Josep CANELA I FARRÉ i M. Àngels SERRA I TORRENT: *El llibre de comptes com a font per a l'estudi d'un casal noble de mitjan segle XV. Primer llibre memorial començat per la senyora dona Sanxa Ximenis de Fox e de Cabrera e de Navalles*. Barcelona, 1992.
28. Josep M. SANS I TRAVÉ: *Dietari o Llibre de Jornades (1411-1484) de Jaume Safont*. Barcelona, 1992.
29. Montserrat BAJET I ROYO: *El mostassaf de Barcelona i les seves funcions en el segle XVI. Edició del "Llibre de les Ordinations"*. Barcelona, 1994.
30. Josep HERNANDO: *Llibres i lectors a la Barcelona del segle XIV*. Volum I. Barcelona, 1995.
31. Josep HERNANDO: *Llibres i lectors a la Barcelona del segle XIV*. Volum II. Barcelona, 1995.
32. Maria Mercè COSTA I PARETAS: *La casa de Xèrica i la seva política en relació amb la monarquia de la Corona d'Aragó (segles XIII-XIV)*. Barcelona, 1998.
33. Antoni UDINA I ABELLÓ: *Els testaments dels comtes de Barcelona i dels reis de la Corona d'Aragó. De Guifré Borrell a Joan II*. Barcelona, 2001.
34. Ricardo CIERBIDE: *Edició crítica dels manuscrits catalans inèdits de l'orde de Sant Joan de Jerusalem (segles XIV-XV)*. Barcelona, 2002.
35. Agustí ALCOBERRO: *L'exili austriacista (1713-1747)*. Volum I. Barcelona, 2002.
36. Agustí ALCOBERRO: *L'exili austriacista (1713-1747)*. Volum II. Barcelona, 2002.
37. Josep Maria SANS I TRAVÉ: *El* Llibre Verd *del pare Jaume Pasqual. Primera història del monestir de Vallbona*. Barcelona, 2002.
38. Josep M. PONS I GURI: *Recull d'estudis d'història jurídica catalana*. Volum IV. Barcelona, 2006.
39. José Enrique RUIZ-DOMÈNEC: *Quan els vescomtes de Barcelona eren. Història, crònica i documents d'una família catalana dels segles X, XI i XII*. Barcelona, 2006.
40. Eulàlia MIRALLES (ed.): Antoni VILADAMOR, *Història general de Catalunya*. Volum I. Barcelona, 2007.
41. Eulàlia MIRALLES (ed.): Antoni VILADAMOR, *Història general de Catalunya*. Volum II. Barcelona, 2007.

42. Josefina MUTGÉ I VIVES: *El monestir benedictí de Sant Pau del Camp de Barcelona a través de la documentació de cancelleria reial de l'Arxiu de la Corona d'Aragó (1287-1510)*. Barcelona, 2008.
43. Rodrigue TRÉTON (ed.): *El llibre de les monedes de Barcelona i dels florins d'or d'Aragó. Compilació redactada per Jaume Garcia, arxiver reial de Barcelona, per a ús de la seca de Perpinyà*. Barcelona, 2009.
44. Joan PAPELL i TARDIU (ed.): *Compendium abreviatum. Còdex del monestir de Santa Maria de Santes Creus dels segles XV i XVI, de Fra Bernat Mallol i fra Joan Salvador.* Barcelona, 2009.
45. Montserrat DURAN PUJOL (ed.): *Llibre de la confraria y offici de perayres de la vila de Igualada, en lo qual estan continuadas las ordinacions y determinacions de dit offici, tretas del llibre de la confraria de perayres de la ciutat de Barcelona (1614-1887)*. Volum I. Barcelona, 2012.
46. Montserrat DURAN PUJOL (ed.): *Llibre de la confraria y offici de perayres de la vila de Igualada, en lo qual estan continuadas las ordinacions y determinacions de dit offici, tretas del llibre de la confraria de perayres de la ciutat de Barcelona (1614-1887)*. Volum II. Barcelona, 2012.
47. Carles DÍAZ MARTÍ (ed.): *La primera crònica del monestir de Sant Jeroni de la Murtra (1413-1604) de Francesc Talet.* Barcelona, 2013.
48. Joan FERRER I GODOY (ed.): *Actes i resolucions. Sant Joan de les Abadesses en època moderna 1630-1859*. Volum I. Barcelona, 2013.
49. Joan FERRER I GODOY (ed.): *Actes i resolucions. Sant Joan de les Abadesses en època moderna 1630-1859*. Volum II. Barcelona, 2013.
50. Rodrigue TRÉTON: *Liber Feudorum A. Les investigacions sobre els feus dels reis Jaume I i Jaume II de Mallorca 1263-1294 (Cerdanya, Capcir, Conflent, Vall de Ribes, Ripollès, Vallespir i vegueria de Camprodon)*. Volum I. Barcelona, 2013.
51. Rodrigue TRÉTON: *Liber Feudorum A. Les investigacions sobre els feus dels reis Jaume I i Jaume II de Mallorca 1263-1294 (Cerdanya, Capcir, Conflent, Vall de Ribes, Ripollès, Vallespir i vegueria de Camprodon)*. Volum II. Barcelona, 2013.
52. Jordi BOLÒS i Imma SÀNCHEZ-BOIRA: *Inventaris i encants conservats a l'Arxiu Capitular de Lleida (segles XIV-XVI)*. Volum I. Barcelona, 2014.
53. Jordi BOLÒS i Imma SÀNCHEZ-BOIRA: *Inventaris i encants conservats a l'Arxiu Capitular de Lleida (segles XIV-XVI)*. Volum II. Barcelona, 2014.
54. Jordi BOLÒS i Imma SÀNCHEZ-BOIRA: *Inventaris i encants conservats a l'Arxiu Capitular de Lleida (segles XIV-XVI)*. Volum III. Barcelona, 2014.
55. Vicenç RUIZ GÓMEZ: *Els pergamins documentals de l'Arxiu Històric de Protocols de Barcelona (1142-1500)*. Barcelona, 2014.
56. Joan Maria QUIJADA BOSCH i Neus SÁNCHEZ PIÉ: *De Rebus Gestis Ecclesiae. Els llibres de notes del capítol catedral de Tarragona (1734-1930).* Barcelona, 2014.
57. Isabel COMPANYS FARRERONS i Montserrat SANMARTÍ ROSET: *El primer llibre d'inventaris i encants del notari de Tarragona Bernat Gendre (1577-1597)*. Barcelona, 2015.
58. Isabel COMPANYS FARRERONS i Montserrat SANMARTÍ ROSET: *El llibre segon d'inventaris i encants del notari de Tarragona Bernat Gendre (1579-1612)*. Barcelona, 2015.
59. Gaspar FELIU I MONTFORT: *Els primers llibres de la Taula de Canvi de Barcelona*. Volum I. Barcelona, 2016.
60. Gaspar FELIU I MONTFORT: *Els primers llibres de la Taula de Canvi de Barcelona*. Volum II. Barcelona, 2016.

Textos i Documents. "Maior"

1. Jesús MASSIP I FONOLLOSA i altres: *Costums de Tortosa*. Barcelona, 1996 (format 22 × 31 cm).
2. Germà COLON i Arcadi GARCIA: *Llibre del Consolat de Mar*. Barcelona, 2001.

Estudis

1. AA. DD.: *Estudis sobre història de la Institució Notarial a Catalunya, en honor de Raimon Noguera*. Barcelona, 1988.
2. Aquilino IGLESIA FERREIRÓS (ed.): *El dret comú i Catalunya*. I. Actes del Ir Simposi Internacional de 1990. Barcelona, 1991.
3. Aquilino IGLESIA FERREIRÓS (ed.): *El dret comú i Catalunya*. II. Actes del IIn Simposi Internacional de 1991. Barcelona, 1992.
4. Ángel MARTÍNEZ SARRIÓN: *Monjos i clergues a la recerca del Notariat. Estudi dels documents llatins de l'abadia de Sankt Gallen (segles VIII-XII)*. Barcelona, 1992.
5. Aquilino IGLESIA FERREIRÓS (ed.): *Ius proprium - Ius commune a Europa. El dret comú i Catalunya*, III. Actes del IIIr Simposi Internacional de 1992: *Homenatge al professor André Gouron amb motiu de la seva investidura com a Doctor Honoris Causa per la Universitat de Barcelona*. Barcelona, 1993.
6. Arcadi GARCIA I SANZ i Núria COLL I JULIÀ †: *Galeres mercants catalanes dels segles XIV i XV*, Barcelona, 1994.
7. AA. DD.: *Actes del I Congrés d'Història del Notariat Català*. Barcelona, 1994.
8. Belén MORENO CLAVERÍAS: *La contractació agrària a l'Alt Penedès durant el segle XVIII. El contracte de rabassa morta i l'expansió de la vinya*. Barcelona, 1995.
9. Josep M. PUIG SALELLAS: *De remences a rendistes: els Salellas (1322-1935)*. Barcelona, 1996.
10. Aquilino IGLESIA FERREIRÓS (ed.): *El dret comú i Catalunya, IV*. Actes del IVt Simposi Internacional de 1994: *Homenatge al professor Josep M. Gay Escoda*. Barcelona, 1995.
11. Aquilino IGLESIA FERREIRÓS (ed.): *El dret comú i Catalunya, V*. Actes del Vè Simposi Internacional de 1995. Barcelona, 1996.
12. Aquilino IGLESIA FERREIRÓS (ed.): *El dret comú i Catalunya, VI*. Actes del VIè Simposi Internacional de 1996. Barcelona, 1997.
13. Jaume CODINA: *Contractes de matrimoni al delta del Llobregat*. Barcelona, 1997.
14. Maria Adela FARGAS PEÑARROCHA: *Família i poder a Catalunya, 1516-1626. Les estratègies de consolidació de la classe dirigent*. Barcelona, 1997.
15. Aquilino IGLESIA FERREIRÓS (ed.): *El dret comú i Catalunya, VII*. Actes del VIIè Simposi Internacional de 1997. Barcelona, 1998.
16. Tomàs LÓPEZ PIZCUETA: *La Pia Almoina de Barcelona (1161-1350). Estudi d'un patrimoni eclesiàstic català baixmedieval*. Barcelona, 1998.
17. Josep M. CRUSELLES: *Els notaris de la ciutat de València. Activitat professional i comportament social a la primera meitat del segle XV*. Barcelona, 1998.
18. Aquilino IGLESIA FERREIRÓS (ed.): *El dret comú i Catalunya, VIII*. Actes del VIIIè Simposi Internacional de 1998. Barcelona, 1999.

19. Josep SERRANO DAURA (ed.): *El territori i les seves institucions històriques.* Actes de les Jornades d'Estudi. Volum I. Barcelona, 1999.
20. Josep SERRANO DAURA (ed.): *El territori i les seves institucions històriques.* Actes de les Jornades d'Estudi. Volum II. Barcelona, 1999.
21. Anna RICH ABAD: *La comunitat jueva de Barcelona entre 1348 i 1391 a través de la documentació notarial.* Barcelona, 1999.
22. Aquilino IGLESIA FERREIRÓS (ed.): *El dret comú i Catalunya,* IX. Actes del IXè Simposi Internacional de 1999: *La família i el seu patrimoni.* Barcelona, 2000.
23. AA. DD.: *Actes del II Congrés d'Història del Notariat Català.* Barcelona, 2000.
24. Jordi FIGA I LÓPEZ-PALOP (ed.): *Miscel·lània Lluís Figa i Faura.* Barcelona, 2000.
25. Josep SERRANO I DAURA: *Senyoriu i municipi a la Catalunya Nova. Comandes de Miravet, d'Orta, d'Ascó i de Vilalba i baronies de Flix i d'Entença.* Volum I. Barcelona, 2000.
26. Josep SERRANO I DAURA: *Senyoriu i municipi a la Catalunya Nova. Comandes de Miravet, d'Orta, d'Ascó i de Vilalba i baronies de Flix i d'Entença.* Volum II. Barcelona, 2000.
27. Daniel PIÑOL I ALABART: *El notariat públic al Camp de Tarragona. Història, activitat, escriptura i societat (segles XIII-XIV).* Barcelona, 2000.
28. Maria VILAR I BONET: *Els béns del Temple a la Corona d'Aragó en suprimir-se l'orde,* Barcelona, 2000.
29. Cristina BORAU: *Els promotors de capelles i retaules en la Barcelona del segle XIV.* Barcelona, 2003.
30. Alfons ZARZOSO: *Medicina i Il·lustració a Catalunya.* Barcelona, 2004.
31. Santiago DE LLOBET MASACHS: *El matrimoni infantil a Catalunya i Europa*. Barcelona, 2005.
32. Joaquim ALBAREDA SALVADÓ: *El "cas dels catalans". La conducta dels aliats arran de la Guerra de Successió (1705-1742)*. Barcelona, 2005.
33. Miquel Àngel MARTÍNEZ RODRÍGUEZ: *Els magistrats de la Reial Audiència de Catalunya a la segona meitat del segle XVII*. Barcelona, 2006.
34. Imma PUIG ALEU: *Una visita pastoral al Baix Empordà als anys 1420-1423*. Barcelona, 2006.
35. Maria GARGANTÉ LLANES: *Arquitectura religiosa del segle XVIII a la Segarra i l'Urgell. Condicionants, artífexs i pràctica constructiva*. Barcelona, 2006.
36. Martín RODRIGO Y ALHARILLA: *Indians a Catalunya: capitals cubans en l'economia catalana* . Barcelona, 2007.
37. Victòria ALMUNI BALADA: *La catedral de Tortosa als segles del gòtic*, volum I, Barcelona, 2007.
38. Victòria ALMUNI BALADA: *La catedral de Tortosa als segles del gòtic*, volum II, Barcelona, 2007.
39. Nativitat CASTEJÓN DOMÈNECH: *Aproximació a l'estudi de l'Hospital de la Santa Creu de Barcelona. Repertori documental del segle XV.* Barcelona, 2007.
40. Jaume AUFERIL I BEA (ed.): Antoni VALLMANYA, *Poesies*. Barcelona, 2007.
41. Carles VELA I AULESA: *Especiers i candelers a Barcelona a la baixa edat mitjana. Testaments, família i sociabilitat,* Volum I, Barcelona, 2007.
42. Carles VELA I AULESA: *Especiers i candelers a Barcelona a la baixa edat mitjana. Testaments, família i sociabilitat,* Volum II, Barcelona, 2007.
43. Lluís MONJAS MANSO: *La reforma eclesiàstica i religiosa de la província eclesiàstica Tarraconense al llarg de la baixa edat mitjana*. Barcelona, 2008.
44. Joan SOLER I JIMÉNEZ: *La formació de la Pobla de Santa Pau a redós del castell dels barons (1248-1331).* Barcelona, 2008.

45. Jordi MORELLÓ BAGET: *Municipis sota la senyoria dels creditors de censals: la gestió del deute públic a la baronia de la Llacuna (segle XV)*. Barcelona, 2008.
46. Francesc TEIXIDÓ I PUIGDOMÈNECH: *Pesos, mides i mesures al Principat de Catalunya i comtats de Rosselló i Cerdanya a finals del segle XVI (1587-1594)*. Volum I. Barcelona, 2008.
47. Francesc TEIXIDÓ I PUIGDOMÈNECH: *Pesos, mides i mesures al Principat de Catalunya i comtats de Rosselló i Cerdanya a finals del segle XVI (1587-1594)*. Volum II. Barcelona, 2009.
48. Francesc TEIXIDÓ I PUIGDOMÈNECH: *Pesos, mides i mesures al Principat de Catalunya i comtats de Rosselló i Cerdanya a finals del segle XVI (1587-1594)*. Volum III. Barcelona, 2009.
49. Francesc TEIXIDÓ I PUIGDOMÈNECH: *Pesos, mides i mesures al Principat de Catalunya i comtats de Rosselló i Cerdanya a finals del segle XVI (1587-1594)*. Volum IV. Barcelona, 2009.
50. Francesc TEIXIDÓ I PUIGDOMÈNECH: *Pesos, mides i mesures al Principat de Catalunya i comtats de Rosselló i Cerdanya a finals del segle XVI (1587-1594)*. Volum V. Barcelona, 2009.
51. Eduard MARTÍ FRAGA: *La classe dirigent catalana. Els membres de la Conferència dels Tres Comuns i del Braç Militar (1697-1714)*. Barcelona, 2009.
52. Roser SABANÉS I FERNÁNDEZ: *Els concilis ilerdenses de la província eclesiàstica Tarraconense a l'edat mitjana (546-1460)*. Barcelona, 2009.
53. Xavier SOLÀ I COLOMER: *El monestir de Santa Maria d'Amer a l'època moderna: religió, cultura i poder. De la reforma benedictina a la vigília de les desamortitzacions (1592-1835)*. Volum I. Barcelona, 2010.
54. Xavier SOLÀ I COLOMER: *El monestir de Santa Maria d'Amer a l'època moderna: religió, cultura i poder. De la reforma benedictina a la vigília de les desamortitzacions (1592-1835)*. Volum II. Barcelona, 2010.
55. Miquel Àngel MARTÍNEZ RODRÍGUEZ: *La mitjana noblesa catalana a la darreria de l'etapa foral*. Barcelona, 2010.
56. Manuel GÜELL: *Els Margarit de Castell d'Empordà. Família, noblesa i patrimoni a l'època moderna*. Barcelona, 2011.
57. Josep M. GIRONELLA I GRANÉS: *Els molins i les salines de Castelló d'Empúries al segle XIV. La mòlta de cereals, el batanatge de teixits i l'obtenció de sal en una vila catalana baixmedieval.* Barcelona, 2010.
58. Llorenç FERRER I ALÒS: *Sociologia de la industrialització. De la seda al cotó a la Catalunya central (segles XVIII-XIX)*. Barcelona, 2011.
59. Elvis MALLORQUÍ: *Parròquia i societat rural al bisbat de Girona, segles XIII-XIV*. Barcelona, 2011.
60. Jordi ROCA VERNET: *La Barcelona revolucionària i liberal: exaltats, milicians i conspiradors*. Barcelona, 2011.
61. Josep CAPDEFERRO PLA: *Ciència i experiència. El jurista Fontanella (1575-1649) i les seves cartes*. Barcelona, 2012.
62. Montserrat RICHOU I LLIMONA: *La terra, la família i la mort al Baix Maresme (1348-1486)*. Barcelona, 2012.
63. Pere GIFRE RIBAS: *Els senyors útils i propietaris de mas. La formació històrica d'un grup social pagès (vegueria de Girona, 1486-1730)*. Barcelona, 2012.
64. Elisa BADOSA I COLL †: *La Barcelona del barroc a través d'una família de comerciants: els Amat*. Barcelona, 2012.
65. Miquel Àngel MARTÍNEZ RODRÍGUEZ: *Felip IV i Catalunya*. Barcelona, 2013.
66. Jaume FULLOLA FUSTER: *Mequinensa: de l'aïllament agrari a l'eclosió minera*. Barcelona, 2013.

67. Vicent BAYDAL SALA: *Guerra, relacions de poder i fiscalitat negociada: els orígens del contractualisme al regne de València (1238-1330)*. Barcelona 2014.
68. Lluïsa PLA I TOLDRÀ: *Els Girona. La gran burgesia catalana del segle XIX*. Barcelona, 2014.
69. Francesc AMORÓS I GONELL: *La Guerra de Successió i l'Orde de Malta a Catalunya. Política, finances i llinatges: 1700-1715*. Barcelona, 2014.
70. Adrià CASES IBÁÑEZ: *Guerra i quotidianitat militar a la Catalunya del canvi dinàstic (1705-1714)*. Barcelona, 2015.
71. Ivan ARMENTEROS MARTÍNEZ: *L'esclavitud a la Barcelona del Renaixement (1479-1516). Un port mediterrani sota la influència del primer tràfic negrer*. Barcelona, 2015.
72. Albert ESTRADA-RIUS: *La Casa de la Moneda de Barcelona. Les seques reials i els col·legis d'Obrers i de Moneders a la Corona d'Aragó (1208-1714)*. Barcelona, 2015.
73. Joan-Xavier QUINTANA I SEGALÀ: *Notaris carlins a Catalunya (1833-1840)*. Barcelona, 2016.
74. Margarita COSTA TROST: *Ramon Frederic Vilana-Perlas i Camarasa, marquès de Rialp, i el Regomir de Barcelona*. Barcelona, 2016.
75. Xevi CAMPRUBÍ: *L'impressor Rafael Figueró (1642-1726) i la premsa a la Catalunya del seu temps*. Barcelona, 2018.
76. Judit VIDAL BONAVILA: *L'aprofitament del mar en els segles XVI i XVII: estudi comparatiu de les almadraves de la Corona d'Aragó*. Barcelona, 2018.
77. Salvatore MARINO: *El* Memorial dels Infants. *Edició crítica d'una font per a l'estudi de la infància a la Barcelona del segle xv*. Barcelona, 2019.
78. Josep SAN RUPERTO ALBERT: *Emprenedors transnacionals. Les trajectòries econòmiques i d'ascens social dels Cernezzi i Odescalchi a la Mediterrània occidental (ca. 1590-1689)*. Barcelona, 2019.
79. Albert REIXACH SALA: *Institucions locals i elits a la Catalunya baixmedieval (Girona, 1345-1445)*. Volum I. Barcelona, 2019.
80. Albert REIXACH SALA: *Institucions locals i elits a la Catalunya baixmedieval (Girona, 1345-1445)*. Volum II. Barcelona, 2019.
81. Albert MARTÍNEZ I ELCACHO: *Les argenteres de Falset (1342-1358). Gestió, control i registre de l'explotació minera i metal·lúrgica de la plata a la Catalunya medieval*. Barcelona, 2019.
82. Carles DÍAZ MARTÍ: *El primer segle dels jerònims a Catalunya. Sant Jeroni de la Vall d'Hebron i Sant Jeroni de la Murtra (1393-1500)*. Barcelona, 2019.
83. Xavier PONS CASACUBERTA: *La societat jueva conversa a la Barcelona baixmedieval, 1391-1440*. Barcelona, 2020.

Acta Notariorum Cataloniae

1. Laureà PAGAROLAS I SABATÉ: *El protocol del notari Bonanat Rimentol de 1351*. Barcelona, 1991.
2. Pere PUIG I USTRELL: *Capbreu primer de Bertran acòlit, notari de Terrassa, 1237-1242*. Volum I. Barcelona, 1992.
3. Pere PUIG I USTRELL: *Capbreu primer de Bertran acòlit, notari de Terrassa, 1237-1242*. Volum II. Barcelona, 1992.
4. J. HERNANDO, J. FERNÀNDEZ, J. GÜNZBERG: *Liber examinationis notariorum civitatis Barchinone (1348-1386)*. Barcelona, 1992.

5. G. GONZALVO, M. C. COLL, O. SAMPRÓN: *El protocol del notari Pere de Folgueres (1338)*. Barcelona, 1996.
6. Rafael GINEBRA I MOLINS: *El Manual primer de l'Arxiu de la Cúria Fumada de Vic (1230-1233)*. Volum I. Barcelona, 1998.
7. Rafael GINEBRA I MOLINS: *El Manual primer de l'Arxiu de la Cúria Fumada de Vic (1230-1233)*. Volum II. Barcelona, 1998.
8. Miquel FORRELLAD SOLÀ: *Manual de Francesc Ajac, notari de Sabadell, 1400-1402*. Barcelona, 1998.
9. M. C. COLL, X. CAZENEUVE, J. HERNANDO: *El manual de Joan de Cabreny (1385-1386)*. Barcelona, 1999.
10. Rafel GINEBRA I MOLINS, Anna Maria DE ROCAFIGUERA I GARCIA, Jordi VILAMALA I SALVANS: *El manual de 1641 de Joan Francesc Torrellebreta, notari de Vic*. Barcelona, 2001.
11. Joan PAPELL I TARDIU: *El manual de les escriptures públiques d'Ignasi Cases i Ferrer, notari de Valls (1790-1791)*. Volum I. Barcelona, 2001.
12. Joan PAPELL I TARDIU, *El manual de les escriptures públiques d'Ignasi Cases i Ferrer, notari de Valls (1790-1791)*. Volum II. Barcelona, 2001.
13. Miquel TORRAS I CORTINA: *El manual del notari Pere Pau Solanelles de l'escrivania pública d'Igualada (1475-1479)*. Volum I. Barcelona, 2003.
14. Miquel TORRAS I CORTINA: *El manual del notari Pere Pau Solanelles de l'escrivania pública d'Igualada (1475-1479)*. Volum II. Barcelona, 2003.
15. Joan PEYTAVÍ DEIXONA: *El manual de 1700 de Jaume Esteve, notari de Perpinyà*. Barcelona, 2004.
16. Teresa ALEIXANDRE I SEGURA: *El Liber Iudeorum núm. 90 de l'Aleixar*. Barcelona, 2004.
17. Hug PALOU i MIQUEL: *Els* libri notularum *de Santa Coloma de Queralt (1240-1262)*. Volum I. Barcelona, 2009.
18. Hug PALOU i MIQUEL: *Els* libri notularum *de Santa Coloma de Queralt (1240-1262)*. Volum II. Barcelona, 2009.
19. Isabel COMPANYS I FARRERONS: *El protocol de 1850 del notari de Reus Francesc Sostres i Soler i del seu connotari Magí Sostres i Torra, naturals de Calaf*. Volum I. Barcelona, 2009.
20. Isabel COMPANYS I FARRERONS: *El protocol de 1850 del notari de Reus Francesc Sostres i Soler i del seu connotari Magí Sostres i Torra, naturals de Calaf*. Volum II. Barcelona, 2009.
21. Pilar MEILÁN CAMPO: *Manual de Marina de Josep Serra, notari de Mataró (1774-1775)*. Barcelona, 2010.
22. Rubén MOLINA I CAMPOY i Aymat CATAFAU CASTELLET: *La nòtula del notari Bernat Frigola de Cotlliure*. Barcelona, 2011.
23. Carme MUNTANER I ALSINA: *El Manual de Joan Pau Ferrer i Sala, notari de Sitges (1794-1796)*. Volum I. Barcelona, 2013.
24. Carme MUNTANER I ALSINA: *El Manual de Joan Pau Ferrer i Sala, notari de Sitges (1794-1796)*. Volum II. Barcelona, 2013.
25. Ricard Jordi BAÑÓ I ARMIÑANA*: Un notal alcoià dels anys 1296-1303*. Barcelona, 2013.
26. Joan SALVADÓ I MONTORIOL: *Vintè manual de Francesc Duran, notari de Barcelona. 1714*. Barcelona, 2014.
27. Albert RUBIÓ I SERRAT i Rafel GINEBRA I MOLINS: *El manual onzè d'Antoni Bosch, notari de Vic, de 1713-1714*. Barcelona, 2014.
28. Roser PUIG I TÀRRECH: *El manual de 1780 de Josep Clot Blet, notari de Reus*. Barcelona, 2015.

Llibres de Privilegis

1. Max TURULL I RUBINAT, Montserrat GARRABOU I PERES, Josep HERNANDO I DELGADO i Josep M. LLOBET I PORTELLA: *Llibre de Privilegis de Cervera, 1182-1456*. Barcelona, 1991.
2. J. VALLÉS, J. VIDAL, M. C. COLL i J. M. BOSCH: *El Llibre Verd de Vilafranca.* Volum I. Barcelona, 1992.
3. J. VALLÉS, J. VIDAL, M. C. COLL i J. M. BOSCH: *El Llibre Verd de Vilafranca.* Volum II. Barcelona, 1992.
4. Antoni MAYANS I PLUJÀ i Xavier PUIGVERT I GURT: *Llibre de Privilegis d'Olot (1315-1702)*. Barcelona, 1995.
5. Marc TORRAS I SERRA: *Llibre Verd de Manresa (1218-1902)*. Barcelona, 1996.
6. G. GONZALVO, J. HERNANDO, F. SABATÉ, M. TURULL i P. VERDÉS: *Els llibres de privilegis de Tàrrega (1058-1473)*. Barcelona, 1997.
7. Christian GUILLERÉ: *Llibre Verd de la ciutat de Girona (1144-1533).* Barcelona, 2000.
8. Griselda JULIOL I ALBERTÍ: *Llibre Vermell de la ciutat de Girona (1188-1624)*. Barcelona, 2001.
9. Antoni COBOS FAJARDO: *Llibre de Privilegis de la vila de Figueres (1267-1585)*. Barcelona, 2004.
10. Teresa CARDELLACH I GIMÉNEZ, Pere PUIG I USTRELL, Vicenç RUIZ I GÓMEZ i Joan SOLER I JIMÉNEZ: *Llibre de privilegis de la vila i el terme de Terrassa (1228-1652)*, Barcelona, 2006.
11. Anna GIRONELLA DELGÀ: *Llibre groc de la ciutat de Girona.* Barcelona, 2007.
12. Joan VILLAR I TORRENT: *Llibre de privilegis de Palafrugell (1250-1724)*. Barcelona, 2007.
13. Sebastià BOSOM i Susanna VELA: *Llibre de privilegis de la vila de Puigcerdà.* Barcelona, 2007.
14. Sebastià BOSOM i Susanna VELA: *Llibre de les provisions reials de la vila de Puigcerdà.* Barcelona, 2009.
15. Vicent GARCIA EDO: *El Llibre Verd de Perpinyà (segle XII-1395).* Barcelona, 2010.
16. Jesús RODRÍGUEZ BLANCO i Alexis SERRANO MÉNDEZ: *Els llibres de privilegis i canalars de Mataró (1294-1819)*. Barcelona, 2020.

Diplomataris

1. Josep Maria MARQUÈS: *Cartoral, dit de Carlemany, del bisbe de Girona (s. IX-XIV)*. Volum I. Barcelona, 1993.
2. Josep Maria MARQUÈS: *Cartoral, dit de Carlemany, del bisbe de Girona (s. IX-XIV)*. Volum II. Barcelona, 1993.
3. Pau MORA - Lorenzo ANDRINAL: *Diplomatari del monestir de Santa Maria de La Real de Mallorca, 1361-1386.* Volum I. Barcelona, 1993.
4. Pau MORA - Lorenzo ANDRINAL: *Diplomatari del monestir de Santa Maria de La Real de Mallorca, 1361-1386.* Volum II. Barcelona, 1993.
5. Maria PARDO I SABARTÉS: *Mensa episcopal de Barcelona (878-1299).* Barcelona, 1994.
6. Albert BENET I CLARÀ: *Diplomatari de la Ciutat de Manresa (segles IX-X)*. Barcelona, 1994.
7. Esteve PRUENCA I BAYONA: *Diplomatari de Santa Maria d'Amer.* Barcelona, 1995.
8. Pere PUIG I USTRELL: *El monestir de Sant Llorenç del Munt sobre Terrassa. Diplomatari dels segles X i XI.* Volum I. Barcelona, 1995.

9. Pere PUIG I USTRELL: *El monestir de Sant Llorenç del Munt sobre Terrassa. Diplomatari dels segles x i xi*. Volum II. Barcelona, 1995.
10. Pere PUIG I USTRELL: *El monestir de Sant Llorenç del Munt sobre Terrassa. Diplomatari dels segles x i xi*. Volum III. Barcelona, 1995.
11. Antoni VIRGILI: *Diplomatari de la catedral de Tortosa (1062-1193)*. Barcelona, 1997.
12. Josep M. MARQUÈS: *Col·lecció diplomàtica de Sant Daniel de Girona (924-1300)*. Barcelona, 1997.
13. Ramon MARTÍ: *Col·lecció diplomàtica de la Seu de Girona (817-1100)*. Barcelona, 1997.
14. Xavier PÉREZ I GÓMEZ: *Diplomatari de la cartoixa de Montalegre (segles x-xii)*. Barcelona, 1998.
15. Andreu GALERA I PEDROSA: *Diplomatari de la vila de Cardona (anys 966-1276)*. Barcelona, 1998.
16. Ramon SAROBE: *Col·lecció diplomàtica de la Casa del Temple de Gardeny (1070-1200)*. Volum I. Barcelona, 1998.
17. Ramon SAROBE: *Col·lecció diplomàtica de la Casa del Temple de Gardeny (1070-1200)*. Volum II. Barcelona, 1998.
18. Gaspar FELIU i Josep M. SALRACH (dirs.): *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*. Volum I. Barcelona, 1999.
19. Gaspar FELIU i Josep M. SALRACH (dirs.): *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*. Volum II. Barcelona, 1999.
20. Gaspar FELIU i Josep M. SALRACH (dirs.): *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*. Volum III. Barcelona, 1999.
21. Jesús ALTURO I PERUCHO: *Diplomatari d'Alguaire i del seu monestir santjoanista de 1076 a 1244*. Barcelona, 1999.
22. M. Josepa ARNALL I JUAN: *Lletres reials a la ciutat de Girona (1293-1515)*. Volum I. Barcelona, 2000.
23. M. Josepa ARNALL I JUAN: *Lletres reials a la ciutat de Girona (1293-1515)*. Volum II. Barcelona, 2000.
24. Pere PUIG, Vicenç RUIZ i Joan SOLER: *Diplomatari de Sant Pere i Santa Maria d'Ègara. Terrassa, 958-1207*. Barcelona, 2001.
25. Antoni VIRGILI (ed.): *Diplomatari de la catedral de Tortosa (1193-1212). Episcopat de Gombau de Santa Oliva*. Barcelona, 2001.
26. Antoni BACH I RIU: *Diplomatari de l'Arxiu Diocesà de Solsona (1101-1200)*. Volum I. Barcelona, 2002.
27. Antoni BACH I RIU: *Diplomatari de l'Arxiu Diocesà de Solsona (1101-1200)*. Volum II. Barcelona, 2002.
28. Josep M. PONS I GURI i Hug PALOU I MIQUEL: *Un cartoral de la canònica agustiniana de Santa Maria del castell de Besalú (segles x-xv)*. Barcelona, 2002.
29. Manuel PASTOR I MADALENA: *El cartulari de Xestalgar: memòria escrita d'un senyoriu valencià*. Barcelona, 2004.
30. M. Josepa ARNALL I JUAN: *Lletres reials a la ciutat de Girona (1517-1713)*. Volum III. Barcelona, 2005.
31. M. Josepa ARNALL I JUAN: *Lletres reials a la ciutat de Girona (1517-1713)*. Volum IV. Barcelona, 2005.
32. Arxiu Municipal de Girona: *Catàleg de pergamins del fons de l'Ajuntament de Girona (1144-1862)*. Volum I. Barcelona, 2005.

FUNDACIÓ NOGUERA

33. Arxiu Municipal de Girona: *Catàleg de pergamins del fons de l'Ajuntament de Girona (1144-1862)*. Volum II. Barcelona, 2005.
34. Arxiu Municipal de Girona: *Catàleg de pergamins del fons de l'Ajuntament de Girona (1144-1862)*. Volum III. Barcelona, 2005.
35. Joan PAPELL I TARDIU: *Diplomatari del monestir de Santa Maria de Santes Creus (975-1225)*. Volum I. Barcelona, 2005.
36. Joan PAPELL I TARDIU: *Diplomatari del monestir de Santa Maria de Santes Creus (975-1225)*. Volum II. Barcelona, 2005.
37. Josep BAUCELLS, Àngel FÀBREGA, Manuel RIU, Josep HERNANDO i Carme BATLLE (eds.): *Diplomatari de l'Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona. Segle XI*. Volum I. Barcelona, 2006.
38. Josep BAUCELLS, Àngel FÀBREGA, Manuel RIU, Josep HERNANDO i Carme BATLLE (eds.): *Diplomatari de l'Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona. Segle XI*. Volum II. Barcelona, 2006.
39. Josep BAUCELLS, Àngel FÀBREGA, Manuel RIU, Josep HERNANDO i Carme BATLLE (eds.): *Diplomatari de l'Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona. Segle XI*. Volum III. Barcelona, 2006.
40. Josep BAUCELLS, Àngel FÀBREGA, Manuel RIU, Josep HERNANDO i Carme BATLLE (eds.): *Diplomatari de l'Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona. Segle XI*. Volum IV. Barcelona, 2006.
41. Josep BAUCELLS, Àngel FÀBREGA, Manuel RIU, Josep HERNANDO i Carme BATLLE (eds.): *Diplomatari de l'Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona. Segle XI*. Volum V. Barcelona, 2006.
42. Jordi BOLÒS: *Diplomatari del monestir de Santa Maria de Serrateix (segles X-XV)*. Barcelona, 2006.
43. Joan FERRER i GODOY: *Diplomatari del monestir de Sant Joan de les Abadesses (995-1273)*. Barcelona, 2009.
44. Irene LLOP (ed.): *Col·lecció diplomàtica de Sant Pere de Casserres*. Volum I. Barcelona, 2009.
45. Irene LLOP (ed.): *Col·lecció diplomàtica de Sant Pere de Casserres*. Volum II. Barcelona, 2009.
46. Josep Maria MARQUÈS i PLANAGUMÀ: *El* Cartoral de Rúbriques Vermelles *de Pere de Rocabertí, bisbe de Girona (1318-1324)*. Barcelona, 2009.
47. Jordi BOLÒS: *Diplomatari del monestir de Sant Pere de la Portella*. Barcelona, 2009.
48. Ignasi J. BAIGES, Gaspar FELIU, Josep M. SALRACH (dirs.): *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona, de Ramon Berenguer II a Ramon Berenguer IV*. Volum I. Barcelona, 2010.
49. Ignasi J. BAIGES, Gaspar FELIU, Josep M. SALRACH (dirs.): *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona, de Ramon Berenguer II a Ramon Berenguer IV*. Volum II. Barcelona, 2010.
50. Ignasi J. BAIGES, Gaspar FELIU, Josep M. SALRACH (dirs.): *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona, de Ramon Berenguer II a Ramon Berenguer IV*. Volum III. Barcelona, 2010.
51. Ignasi J. BAIGES, Gaspar FELIU, Josep M. SALRACH (dirs.): *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona, de Ramon Berenguer II a Ramon Berenguer IV*. Volum IV. Barcelona, 2010.
52. Rodrigue TRÉTON (ed.): *Diplomatari del Masdéu*. Volum I. Barcelona, 2010.
53. Rodrigue TRÉTON (ed.): *Diplomatari del Masdéu*. Volum II. Barcelona, 2010.

NOGUERA

54. Rodrigue TRÉTON (ed.): *Diplomatari del Masdéu*. Volum III. Barcelona, 2010.
55. Rodrigue TRÉTON (ed.): *Diplomatari del Masdéu*. Volum IV. Barcelona, 2010.
56. Rodrigue TRÉTON (ed.): *Diplomatari del Masdéu*. Volum V. Barcelona, 2010.
57. Ernest BELENGUER CEBRIÀ (ed.): *Col·lecció documental del regnat de Ferran II i la ciutat de València (1479-1516)*. Volum I. Barcelona 2011.
58. Ernest BELENGUER CEBRIÀ (ed.): *Col·lecció documental del regnat de Ferran II i la ciutat de València (1479-1516)*. Volum II. Barcelona 2011.
59. Jesús ALTURO I PERUCHO: *Diplomatari d'Alguaire i del seu monestir duple de l'orde de Sant Joan de Jerusalem (1245-1300)*. Barcelona, 2010.
60. Ramon CHESÉ LAPEÑA (ed.): *Col·lecció diplomàtica de Sant Pere d'Àger fins 1198*. Volum I. Barcelona, 2011.
61. Ramon CHESÉ LAPEÑA (ed.): *Col·lecció diplomàtica de Sant Pere d'Àger fins 1198*. Volum II. Barcelona, 2011.
62. STEFANO M. CINGOLANI: *Diplomatari de Pere I el Gran. 1. Cartes i Pergamins (1258-1285)*. Barcelona, 2011.
63. Pere PUIG I USTRELL, Vicenç RUIZ I GÓMEZ, Joan SOLER JIMÉNEZ, Alan CAPELLADES I RIERA: *Diplomatari de Sant Pere d'Ègara i Santa Maria de Terrassa, 1203-1291*. Barcelona, 2013.
64. Elvis MALLORQUÍ GARCIA: *Col·lecció diplomàtica de Sant Pere de Galligants (911-1300)*. Volum I. Barcelona, 2013.
65. Elvis MALLORQUÍ GARCIA: *Col·lecció diplomàtica de Sant Pere de Galligants (911-1300)*. Volum II. Barcelona, 2013.
66. Pere PUIG I USTRELL, Javier ROBLES I MONTESINOS, Vicenç RUIZ I GÓMEZ, Joan SOLER I JIMÉNEZ, Alan CAPELLADES I RIERA: *Diplomatari de Sant Llorenç del Munt, 1101-1230*. Barcelona, 2013.
67. Elvis MALLORQUÍ GARCIA: *Col·lecció diplomàtica dels Cartellà, cavallers de Maçanet de la Selva (1106-1301)*. Barcelona, 2015.
68. Stefano M. CINGOLANI: *Diplomatari de Pere el Gran. 2. Relacions internacionals i política exterior (1260-1285)*. Barcelona, 2015.
69. Sergi GRAU TORRAS, Eduard BERGA, Stefano M. CINGOLANI: *L'herètica pravitat a la Corona d'Aragó: documents sobre càtars, valdesos i altres heretges (1155-1324)*. Volum I. Barcelona, 2015.
70. Sergi GRAU TORRAS, Eduard BERGA, Stefano M. CINGOLANI: *L'herètica pravitat a la Corona d'Aragó: documents sobre càtars, valdesos i altres heretges (1155-1324)*. Volum II. Barcelona, 2015.
71. Francesc RODRÍGUEZ BERNAL: *Col·lecció diplomàtica de l'Archivo Ducal de Cardona (965-1230)*. Barcelona, 2016.
72. Javier ESCUDER (ed.): *Diplomatari de Santa Maria de les Franqueses, 1075-1298*. Barcelona, 2016.
73. Tilmann SCHMIDT, Roser SABANÉS I FERNÁNDEZ (eds.): *Butllari de Catalunya: documents pontificis originals conservats als arxius de Catalunya (1198-1417)*. Volum I. Barcelona, 2016.
74. Tilmann SCHMIDT, Roser SABANÉS I FERNÁNDEZ (eds.): *Butllari de Catalunya: documents pontificis originals conservats als arxius de Catalunya (1198-1417)*. Volum II. Barcelona, 2016.
75. Tilmann SCHMIDT, Roser SABANÉS I FERNÁNDEZ (eds.): *Butllari de Catalunya: documents pontificis originals conservats als arxius de Catalunya (1198-1417)*. Volum III. Barcelona, 2016.

FUNDACIÓ

76. Antoni VIRGILI, Josep Maria ESCOLÀ, Manel PICA, Montserrat ROVIRA: *Diplomatari de la catedral de Tortosa. Episcopats de Ponç de Torrella (1212-1254) i Bernat d'Olivella (1254-1272)*. Volum I. Barcelona, 2018.
77. Antoni VIRGILI, Josep Maria ESCOLÀ, Manel PICA, Montserrat ROVIRA: *Diplomatari de la catedral de Tortosa. Episcopats de Ponç de Torrella (1212-1254) i Bernat d'Olivella (1254-1272)*. Volum II. Barcelona, 2018.
78. Irene BRUGUÉS, Núria JORNET i Coloma BOADA (dirs.), Carme MUNTANER, Jordi CASALS: *Diplomatari de la col·lecció de pergamins del monestir de Santa Clara de Barcelona (1039-1241)*. Barcelona, 2020.
79. Robert ÀLVAREZ: *Diplomatari de la cartoixa de Montalegre (916-1450)*. Volum I. Barcelona, 2020.
80. Robert ÀLVAREZ: *Diplomatari de la cartoixa de Montalegre (916-1450)*. Volum II. Barcelona, 2020.
81. Jordi BOLÒS, *Col·lecció diplomàtica de l'Arxiu Capitular de Lleida. Primera part. Documents de les seus episcopals de Roda i de Lleida (fins a l'any 1143)*. Volum I. Barcelona, 2021.

FUNDACIÓ NOGUERA

FUNDACIÓ
NOGUERA

FUNDACIÓ
NOGUERA

FUNDACIÓ
NOGUERA